MEMO

LEEROPDRACHTENBOEK

MAX

GESCHIEDENIS 4/5/6

VWO

NAAM EN KLAS

MALMBERG

MEMO

BOVENBOUW VWO

LEEROPDRACHTENBOEK

Auteurs

Eelco Beukers
Sanne van den Dries
Mark Hagenaars
Robin Honebecke
Pia Fruytier
Eleonoor Geenen
Stephan Klein
Katja Krediet
Barbara Peters
Tessa Kuijken
Greetje Ligthart
Judith Tadema
Ingrid van der Vlis
Richard de Vries

Eindredactie

Stephan Klein
Katja Krediet
Judith Tadema

MAX RELEASE 6.0

Malmberg 's-Hertogenbosch
www.memo-malmberg.nl

Inhoud

Hoe werk je met Memo? 4
Historisch denken: wat is dat eigenlijk? 6
Zes kernvragen over geschiedenis 6
Overzicht kenmerkende aspecten 11

1 | Jagers en boeren 12

Tijd van jagers en boeren (tot 3000 v.C.)

Introductie 13
1.1 De agrarische revolutie 14
1.2 Het ontstaan van steden 18
1.3 Machtige rijken in het Midden-Oosten 22
Historisch denken 26
Afsluiting 29

2 | De klassieke oudheid 32

Tijd van Grieken en Romeinen (3000 v.C.-500 n.C.)

Introductie 33
2.1 De Griekse democratie 34
2.2 Het hellenisme 38
2.3 De Romeinse Republiek 42
2.4 Het Romeinse Keizerrijk 46
2.5 Joden en christenen 50
2.6 Het einde van het Romeinse Rijk 54
Historisch denken 58
Afsluiting 65

Tijdscharnier 500 68

3 | De middeleeuwen 70

Tijd van monniken en ridders (500-1000)
Tijd van steden en staten (1000-1500)

Introductie 71
3.1 Hofstelsel en feodaal stelsel 72
3.2 Christendom en islam 76
3.3 De steden komen weer tot bloei 81
3.4 Pausen en koningen 85
Historisch denken 88
Afsluiting 93

Tijdscharnier 1500 96

4 | Veranderend mens- en wereldbeeld 98

Tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600)

Introductie 99
4.1 Wereldwijde contacten 100
4.2 De renaissance 104
4.3 De Reformatie 108
4.4 De Opstand in Europees perspectief 113
Historisch denken 118
Afsluiting 123

5 | Een nieuwe republiek in Europa 126

Tijd van regenten en vorsten (1600-1700)

Introductie 127
5.1 Wereldwijde handel 128
5.2 Een republiek tussen vorsten 132
5.3 Wetenschap en cultuur 138
Historisch denken 143
Afsluiting 147

6 | Verlichting en revoluties 150

Tijd van pruiken en revoluties (1700-1800)

Introductie 151
6.1 De Verlichting 152
6.2 Belangrijke debatten tijdens de Verlichting 157
6.3 Burgers aan de macht 161
6.4 Verlichting en slavernij 165
Historisch denken 169
Afsluiting 173

Tijdscharnier 1800 176

7 | Industrialisatie en emancipatie 178

Tijd van burgers en stoommachines (1800-1900)

Introductie 179
7.1 De industriële revolutie 180
7.2 Conservatisme en politiek liberalisme 184
7.3 Socialisme en confessionalisme 189
7.4 Feminisme 194
7.5 Wetenschap in de 19e eeuw 198
Historisch denken 202
Afsluiting 207

8 | De strijd om de wereld 210

Tijd van burgers en stoommachines (1800-1900)

Introductie 211
8.1 Nationalisme 212
8.2 Modern imperialisme 216
8.3 Abolitionisme en racisme 221
Historisch denken 225
Afsluiting 229

9 | Leven in een massasamenleving 232

Tijd van wereldoorlogen (1900-1950)

Introductie 233
9.1 Een moderne wereld 234
9.2 De Eerste Wereldoorlog 238
9.3 De Sovjet-Unie 243
9.4 De Verenigde Staten 248
9.5 Fascisme in het interbellum 252
Historisch denken 257
Afsluiting 263

10 | De Tweede Wereldoorlog 266

Tijd van wereldoorlogen (1900-1950)

Introductie 267
10.1 Het verloop van de oorlog 268
10.2 De Shoah 272
10.3 De bezetting van Nederland en Indonesië 277
10.4 Nationalisme in de koloniën 281
Historisch denken 286
Afsluiting 291

Tijdscharnier 1950 294

11 | Een nieuwe wereldorde 296

Tijd van televisie en computer (1950-nu)

Introductie 297
11.1 Oost en West 298
11.2 Noord en Zuid 303
11.3 Internationale samenwerking 308
Historisch denken 312
Afsluiting 317

12 | Een kleine wereld 320

Tijd van televisie en computer (1950-nu)

Introductie 321
12.1 Welvaart en vervuiling 322
12.2 Emancipatie en migratie 326
12.3 Democratie in de verdrukking? 330
Historisch denken 334
Afsluiting 337

Begrippen 340
Register 350
Colofon 353

Hoe werk je met Memo?

Met Memo (boek en digitale leeromgeving) maak je kennis met de belangrijkste ontwikkelingen in de geschiedenis van de mensheid. Je leert over ontwikkelingen in Nederland, in Europa en wereldwijd, en de samenhang daartussen. We vertellen dit geschiedverhaal op basis van feiten en inzichten waarover de meeste wetenschappers het eens zijn.

Daarnaast leren we je om kritisch na te denken over hoe historische verhalen tot stand komen en door wie die worden verteld. We noemen die kritische benadering ‘historisch denken’. Het geschiedverhaal én het historisch denken daarover vormen de kern van het schoolvak geschiedenis.

De opbouw van een hoofdstuk

Introductie → **Basisparagrafen**

Een eerste indruk van het hoofdstuk met een kort openingsverhaal, een aansprekend beeld en een tijdbalk met kenmerkende aspecten.

Casus
Elke paragraaf begint met een verhaal dat een voorbeeld is van de grote ontwikkeling die je gaat bestuderen.

Basisteksten
Elke paragraaf bestaat uit twee basisteksten. Vaak is één basistekst een uitleg van een verschijnsel of ontwikkeling. Gaat het om een kenmerkend aspect? Dan zie je dat direct. De andere basistekst plaatst het verschijnsel of de ontwikkeling in een bredere context, gaat in op oorzaken of gevolgen, of op continuïteit en verandering.

Vragen
De verwerkingsvragen helpen je om de kern van de leerstof te begrijpen.

Voor je docent

- Powerpointpresentaties
- Eindtoetsen bij elk hoofdstuk
- Voorbeeld-PTA’s
- Online: overzicht van de resultaten van leerlingen

Burgerschap in Memo

Vanaf de Verlichting kwam goed burgerschap centraler te staan in opvoeding en onderwijs. In de 19e eeuw moest het vak geschiedenis Nederlandse kinderen in de eerste plaats opvoeden tot vaderlandslievende burgers. Dat veranderde als gevolg van de wereldoorlogen. Geschiedenisonderwijs moest nu democratische waarden overdragen en vrede bevorderen, evenals het kritisch nadenken over nationalistische geschiedverhalen. De kritische denkwijze blijft ook in het heden belangrijk, maar de Nederlandse geschiedenis wordt wel steeds meer in samenhang gezien met Europese ontwikkelingen en wereldgeschiedenis.

Memo ondersteunt deze bredere en kritische benadering door je te confronteren met belangrijke vragen, zoals: hoe kom je tot betrouwbare historische kennis in een wereld van propaganda en desinformatie? Waarom kunnen mensen met verschillende religies soms wel en soms niet in één land wonen? Hoe is het denken over mensenrechten ontstaan? Wat is het belang van herdenken?

De kennis en kritische denkvaardigheden die je in Memo opdoet, helpen je om na te denken over het nu, en sluiten ook aan bij de doelen van burgerschapsonderwijs in Nederland.

Historisch denken

Beesten of broeders?

Zodra het muntje in de kist klinkt ...

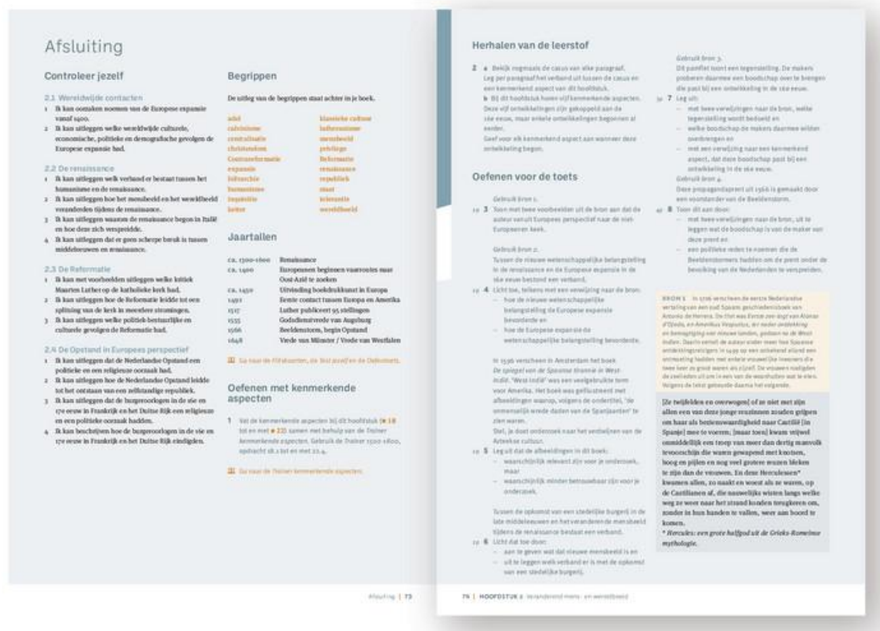
Afsluiting

Herhalen van de leerstof

Oefenen voor de toets

Begrippen

Jaartallen

Oefenen met kenmerkende aspecten

Tijdscharnier

Historisch denken

Bij elk hoofdstuk zijn verschillende opdrachten waarin je oefent met historisch denken aan de hand van tekst- en beeldbronnen. Hoort bij een basistekst een ‘Historisch denken’-opdracht, dan vind je aan het einde van die tekst een verwijzing met dit icoontje:

Afsluiting

- Leerstofoverzicht.
- Herhalen van de stof.
- Oefenen van toetsvragen op examenniveau.

Online oefenen

- *Test jezelf* bij elke basisparagraaf en de Afsluiting.
- *Flitskaarten* met jaartallen en begrippen.
- *Trainer kenmerkende aspecten*: vat de ka’s samen en oefen ze.

Tijdscharnier

Tijdscharnieren staan op belangrijke plekken in het geschiedverhaal. Daar denk je na over periodisering, over wat verandert en wat hetzelfde blijft. De tijdscharnieren helpen je om overzicht te houden.

Historisch denken: wat is dat eigenlijk?

Er is een groot verschil tussen ‘verleden’ en ‘geschiedenis’. Het eerste verwijst naar alles wat er vroeger is gebeurd, het tweede naar de verhalen die wij daarover vertellen. Die verhalen zijn door mensen gemaakt. Omdat zij allemaal hun eigen belangen en herinneringen hebben, is het ene geschiedverhaal anders dan het andere, ook al gaan ze vaak over hetzelfde verleden. In alle samenlevingen, vroeger en nu, vertellen mensen verhalen over vroeger. Maar dat doen zij vaak anders dan in de wetenschap gebruikelijk is. Geschiedenis is geen exacte wetenschap, zoals natuurkunde. In beide vakken worden theorieën en interpretaties ontwikkeld, maar die gaan over heel andere onderzoeksterreinen. Als natuurkundigen willen weten welke theorie de beste is, doen ze proeven. Het tijdstip maakt niet uit, omdat de werking van de natuur op aarde en in de kosmos nauwelijks verandert. De zwaartekracht gedraagt zich nu niet anders dan in de 17e eeuw. Maar hoe mensen leven en denken, verandert wel voortdurend. Geschiedschrijvers kunnen de tijd niet terugdraaien en kunnen dus niet via proeven aan kennis over het verleden komen. Zij moeten op een andere manier onderzoeken welk verhaal het meest aannemelijk is. Hoewel ook in de geschiedwetenschap verschillende meningen bestaan over hoe het vak zou moeten worden beoefend, is er toch overeenstemming over bepaalde inzichten die belangrijk zijn om een aannemelijk geschiedverhaal te maken. Deze inzichten hebben allemaal te maken met het verloop van de tijd – vandaar: historisch denken. We beschrijven deze inzichten hier aan de hand van zes kernvragen. Hierbij baseren wij ons op Peter Seixas & Tom Morton, *The Big Six Historical Thinking Concepts* (Toronto 2012), aangepast aan de Nederlandse examenvoorschriften.

Zes kernvragen over geschiedenis

1 Hoe bepalen we wat belangrijk is om te vertellen over het verleden?

HISTORISCH BELANG

Wat staat er in de geschiedenisboeken voor scholen? Dat hangt ervan af wanneer en door wie die boeken zijn geschreven. In een Nederlands schoolboek uit 1900 staat iets heel anders dan in dit boek. En in een Spaans schoolboek uit 2024 staat weer iets anders. Individuen, culturele groepen en samenlevingen als geheel kiezen steeds opnieuw wat zij belangrijk vinden uit het verleden. Als je wilt weten waarom bepaalde historische onderwerpen veel of weinig aandacht krijgen, denk je na over historisch belang.

Inzicht 1 Historisch belang is **iets wat mensen zelf bepalen**.

Inzicht 2 Mensen vinden personen, gebeurtenissen en ontwikkelingen uit het verleden belangrijk wanneer die een **goed voorbeeld** zijn van iets of wanneer die hebben bijgedragen aan een **grote verandering**.

Inzicht 3 Wat mensen belangrijk vinden om wel of niet te vertellen over het verleden **verschilt van persoon tot persoon** en **van groep tot groep**, en dit **verandert in de loop van de tijd**. (Zie ook kernvraag 6.)

HISTORISCH BELANG Een standbeeld van de ‘Spaanse tiran’ Filips II zul je in Nederland niet vinden, maar in de Filipijnse hoofdstad Manilla staat er sinds 1998 wel één. Het herinnert aan de koning die het land koloniseerde en zijn naam gaf. Heel wat Filipino’s willen om die reden juist af van die naam én van het standbeeld.

2 Hoe komen we tot kennis over het verleden?

HISTORISCH BEWIJS

Je kunt alleen iets over het verleden te weten komen, als je over overblijfselen beschikt uit dat verleden. Maar overblijfselen vertellen uit zichzelf nooit een geschiedverhaal. Je moet er door een goede vraagstelling informatie aan ontlenen, waardoor ze een bron worden. Er zijn dan allerlei valkuilen die je moet vermijden. Als je bezig bent met de vraag hoe je kennis over het verleden kunt ontwikkelen, denk je na over historisch bewijs.

Inzicht 1 Geschiedenis is altijd gebaseerd op **een interpretatie van verschillende overblijfselen uit het verleden**. Dat kunnen zijn: teksten, afbeeldingen, gebouwen, verhalen, muziek, materiële objecten, sporen in een landschap enzovoort.

Inzicht 2 Om tot een conclusie over het verleden te komen moet je onderzoek doen op basis van een **onderzoeksvraag**. Door een klein aantal bronnen te bestuderen, kun je vaak al een goede onderzoeksvraag of een **hypothese** (voorlopige conclusie) formuleren.

Inzicht 3 Een historische bron is **bruikbaar bij een onderzoeksvraag**, als deze relevant is en in een bepaalde mate betrouwbaar en representatief (Inzicht 4, 5 en 6).

Inzicht 4 Een historische bron is **relevant** bij een onderzoeksvraag, als hij gaat over het verschijnsel of over de personen uit de onderzoeksvraag, in de periode die is genoemd.

Inzicht 5 Een historische bron is **betrouwbaar** als hij juiste informatie geeft voor je onderzoeksvraag. Je komt tot inzicht in de betrouwbaarheid door de bron te interpreteren vanuit de historische situatie (context) waarin hij is ontstaan. Belangrijke vragen hierbij zijn: hoe is de bron ontstaan? Wie heeft hem gemaakt? Wanneer? Met welke bedoeling? Wat hebben de feiten en meningen in de bron te maken met je onderzoeksvraag?

Inzicht 6 Een historische bron is **representatief** als hij informatie geeft die meer algemeen geldig en dus niet uitzonderlijk is. Je komt tot inzicht in de representativiteit van een bron, als je kunt vaststellen in welke mate de bron overeenkomt met wat een grotere groep mensen deed of dacht. Dit is belangrijk om te weten, omdat je zo kunt bepalen hoe zwaar je de bron laat meewegen bij het beantwoorden van de onderzoeksvraag.

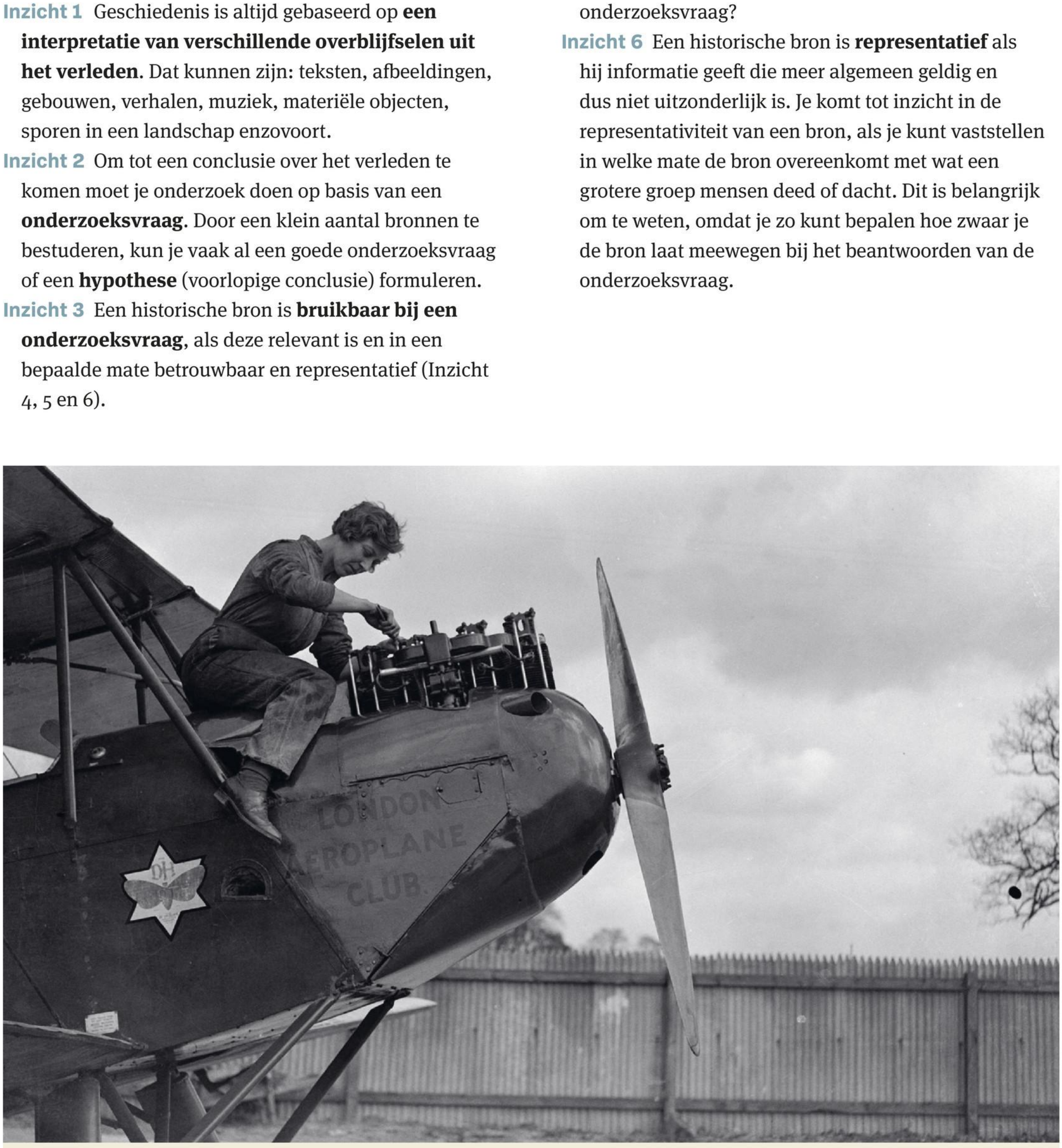

HISTORISCH BEWIJS Deze foto uit 1929 geeft informatie over de ontwikkeling van de vroege luchtvaart, maar is niet representatief voor de eerste piloten. Dat waren vrijwel alleen mannen.

3 Waardoor doen bepaalde gebeurtenissen of ontwikkelingen zich voor en waar leiden ze toe?

OORZAKEN EN GEVOLGEN

Historische veranderingen hebben oorzaken. Soms hebben die oorzaken te maken met wat individuele mensen doen of nalaten. Maar sommige oorzaken liggen dieper en zijn niet aan individueel menselijk handelen toe te schrijven. Al die oorzaken spelen door elkaar heen en beïnvloeden elkaar. En zo kan één gebeurtenis of ontwikkeling ook meer gevolgen hebben. Als je bezig bent met de vraag waarom dingen veranderen, denk je na over oorzaken en gevolgen.

Inzicht 1 Veranderingen ontstaan door **combinaties van oorzaken** en hebben ook **verschillende soorten gevolgen**. We onderscheiden hierbij onder andere het politiek-bestuurlijke, het sociaal-economische en het cultureel-mentale terrein.

Inzicht 2 Oorzaken kun je in twee grote categorieën indelen: (1) **menselijk gedrag** (motieven van een individu of groep) en (2) **omstandigheden** die van invloed zijn.

Inzicht 3 Bij het verklaren van een gebeurtenis maken we de invloed van oorzaken duidelijk door onderscheid te maken tussen **indirecte** (structurele) en **directe** (incidentele) **oorzaken**, waaronder de **aanleiding**.

Inzicht 4 Omdat mensen niet altijd kunnen overzien hoe situaties zullen veranderen door hun gedrag, maken we onderscheid tussen **bedoelde** en **onbedoelde gevolgen**. Ook onderscheiden we **directe gevolgen** (die onmiddellijk optreden) van **indirecte gevolgen** (die pas op langere termijn duidelijk worden).

Inzicht 5 Hoe belangrijk een oorzaak of een gevolg is, is **iets wat mensen achteraf vaststellen** en waarover discussie kan blijven bestaan.

Inzicht 6 Gebeurtenissen en ontwikkelingen in het verleden waren **nooit onvermijdelijk**. Als iemand zich iets anders had gedragen of een omstandigheid net iets anders was geweest, dan waren gebeurtenissen anders verlopen.

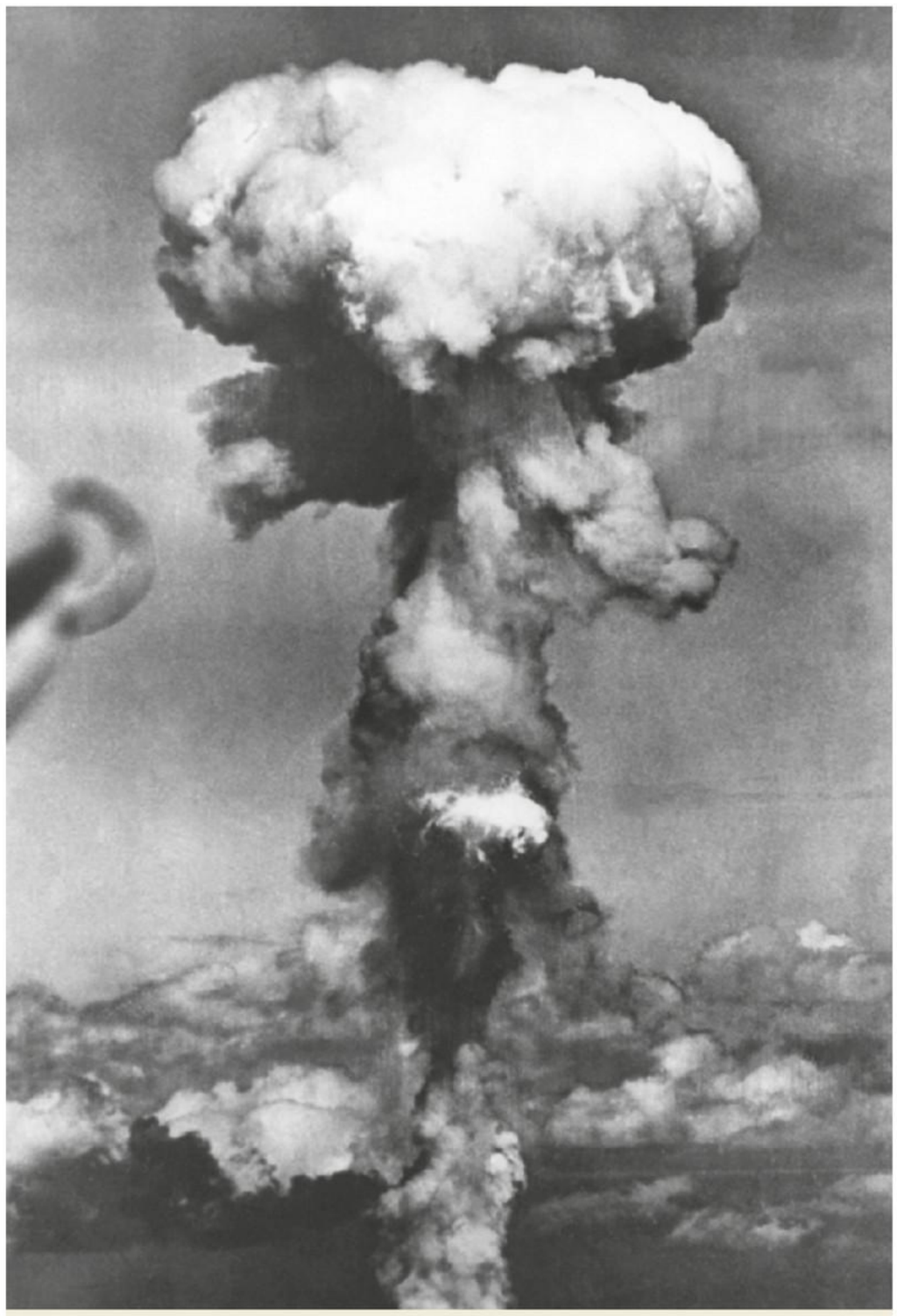

OORZAKEN EN GEVOLGEN Nucleaire wolk na het ontploffen van een atoombom op de Japanse stad Hiroshima, 1945. De vele gevolgen van de productie van kernwapens werden pas later echt duidelijk.

CONTINUÏTEIT EN VERANDERING Communistisch ideaal van vooruitgang: als arbeiders van over de hele wereld zouden samenwerken voor vrijheid, gelijkheid en broederschap.

4 Hoe kunnen we alles wat vroeger is gebeurd, ordenen als een ontwikkeling in de tijd?

CONTINUÏTEIT EN VERANDERING

Heel veel dingen die mensen doen – werken, eten, slapen – gaan volgens vaste patronen. In de loop van de tijd lijken ze nauwelijks te veranderen. Dat geldt ook voor de omgeving en de omstandigheden waarin mensen leven. Toch zijn die veranderingen er – soms heel geleidelijk, dan weer heel onverwacht. Een goed verhaal over het verleden houdt hier rekening mee. Als je bezig bent met de vraag wat op bepaalde momenten verandert, wat hetzelfde blijft en hoe je dat waardeert, denk je na over continuïteit en verandering.

Inzicht 1 Een verandering kan groot zijn, maar hij is nooit totaal. Er zijn **altijd** voorbeelden van **continuïteit**.

Inzicht 2 Het maken van een **chronologie** van gebeurtenissen is een basisvorm van ordenen. Door het onderscheiden van **tijdsperioden** geven mensen aan hoe ze continuïteit en verandering interpreteren.

Inzicht 3 Verandering is een i**ngewikkeld proces** dat soms snel en soms langzaam gaat. Door het aanwijzen van een **keerpunt** geven mensen achteraf aan dat ze vinden dat de richting, de omvang of de snelheid van een historisch proces beslissend is veranderd.

Inzicht 4 Aan verandering of continuïteit geven mensen vaak een waardeoordeel, bijvoorbeeld door te spreken over **vooruitgang**, **bloei** en **verval**. Daarover kan altijd discussie blijven bestaan.

Inzicht 5 Ook de **begrippen** die we gebruiken om over het verleden te praten, zijn aan verandering onderhevig. Soms blijven begrippen hetzelfde, maar verandert de betekenis ervan.

5 Hoe kunnen we mensen uit het verleden beter leren begrijpen?

HISTORISCHE PERSPECTIEVEN

Het is vaak al moeilijk genoeg om te snappen wat mensen om je heen bedoelen. Nog lastiger is het om mensen te begrijpen die leefden in een heel andere tijd. Vaak begrijpen wij niet waarom zij dingen heel anders deden. Het gevaar bestaat dat je mensen gaat beoordelen vanuit je eigen normen, waarden en ervaringen. Als je wilt weten in welke omstandigheden mensen vroeger handelden en vanuit welke opvattingen zij dat toen deden, denk je na over historische perspectieven.

Inzicht 1 Er kan een **enorm verschil** bestaan tussen de denkbeelden van mensen nu en mensen vroeger. We noemen dit een **verschil in perspectief**.

Inzicht 2 Mensen van vroeger hadden (net als mensen nu) heel verschillende visies op het leven en op de gebeurtenissen waarbij zij betrokken waren. Er zijn dus altijd **verschillende historische perspectieven**.

Inzicht 3 Het perspectief van mensen uit het verleden kun je alleen leren begrijpen door onderzoek te doen naar (1) de **historische situatie** (context) waarin zij leefden en (2) hun **unieke persoonlijke denkbeelden, eigenschappen en ervaringen**. Beide aspecten gezamenlijk bepalen de standplaatsgebondenheid van personen.

Inzicht 4 Het begrijpen van een perspectief uit het verleden **wil niet zeggen dat je het ermee eens bent**.

HISTORISCHE PERSPECTIEVEN Dit schilderij geeft weer wat een Nederlandse schilder uit de 17e eeuw interessant vond aan de inheemse bevolking van Zuid-Amerika: hun naaktheid en hun kannibalisme. Wat de inheemse bevolking vond van de Europeanen kom je in deze bron niet te weten.

Introductie

Lange tijd waren contacten tussen volken in verschillende werelddelen heel beperkt en indirect geweest. Amerikanen en Europeanen hadden lange tijd zelfs helemaal geen weet van elkaars bestaan. Dit veranderde rond 1500, toen Europeanen de wereldzeeën gingen bevaren en gebieden ontdekten die hen tot dan toe onbekend waren. Europeanen waren zowel gefascineerd als geschokt door de verhalen over volken die er een heel andere levenswijze op na hielden dan zijzelf. Wijdverspreid raakten de verhalen van Europese reizigers over het Tarairiusvolk, dat leefde in het huidige Brazilië en aan kannibalisme deed. De Tarairiu aten overleden stamleden, die zo onderdeel werden van henzelf. Albert Eckhout maakte (in 1641) een schilderij van een vrouw uit dit volk. Opvallend is hoe natuurgetrouw hij deze vrouw en haar omgeving vastlegde. Het past bij de groeiende interesse voor de natuur en de mens vanaf de late middeleeuwen.

In hun afkeer van 'heidense' gebruiken als kannibalisme waren christenen eensgezind. Maar over de vraag wat de juiste geloofsrichting binnen het christendom was, raakten zij na 1500 onderling sterk verdeeld. In de Nederlanden leidde dat tot een bloedig conflict.

Kenmerkende aspecten

★ 18 Het begin van de Europese overzeese expansie

★ 19 Het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling

★ 20 De hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke oudheid

★ 21 De protestantse Reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had

★ 22 Het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat

Waarover gaat dit hoofdstuk?

4.1 Wereldwijde contacten ★ 18

Vanaf de 15e eeuw gingen Europeanen de wereldzeeën bevaren. Daardoor kregen mensen in alle werelddelen direct met Europeanen te maken. Dat had grote gevolgen.

4.2 De renaissance ★ 19 ★ 20

Onder invloed van een groeiende belangstelling voor kennis en cultuur uit de Griekse en Romeinse oudheid veranderden de ideeën van Europeanen over hun leven en de wereld waarin ze leefden.

4.3 De Reformatie ★ 21

In de middeleeuwen behoorden alle mensen in West-Europa tot de rooms-katholieke kerk. Maar aan het begin van de 16e eeuw ontstonden nieuwe kerken naast de katholieke kerk.

4.4 De Opstand in Europees perspectief ★ 22

Katholieke vorsten probeerden hun macht uit te breiden en bestreden het protestantisme, dat zich in Europa verspreidde. Dat leidde in verschillende landen tot burgeroorlogen, ook in de Nederlanden.

ca. 1520-1648 Reformatie, Contrareformatie en godsdienstoorlogen

1568-1648 Nederlanden in oorlog met Spanje

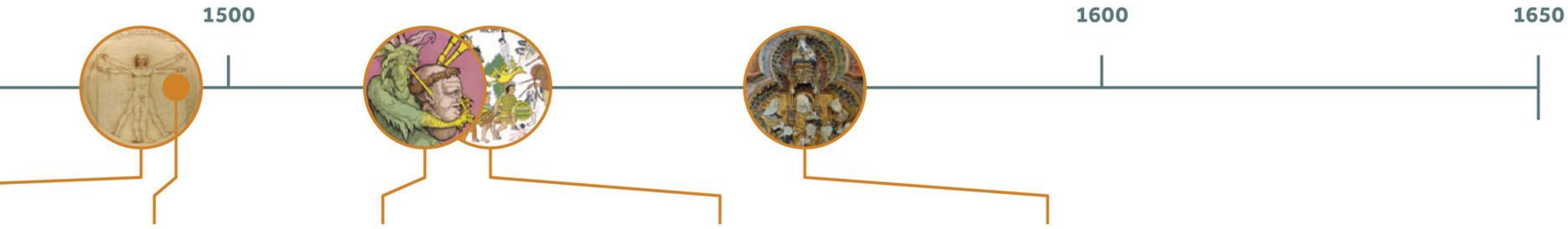

4.1 Wereldwijde contacten

CASUS

Hernán Cortés zoekt het land der Azteken

In 1519 landde de Spanjaard Hernán Cortés met elf schepen en 500 soldaten op de kust van het huidige Mexico. Cortés en zijn mannen behoorden tot de eerste Europeanen hier. Bij de haven stichtte Cortés een stadje, Veracruz (Spaans voor 'het ware kruis'). Al gauw vernamen de Spanjaarden dat ergens in de binnenlanden een machtige beschaving moest liggen met veel goud. Op zoek naar dit rijk ontmoetten ze een lokale hoofdman, die hun twintig slaafgemaakte vrouwen cadeau deed. Onder hen was Malinalli Tenepal (bekend geworden als Malinche). Deze vrouw bleek afkomstig te zijn uit het geheimzinnige volk waarnaar Cortés op zoek was: de Azteken.

Enige tijd later vond bij Veracruz de eerste ontmoeting plaats met een hoge Azteekse gezant. Malinalli beheerste inmiddels het Spaans en diende als tolk. Cortés gaf een demonstratie van zijn macht door zijn paarden langs de kust te laten galopperen en zijn soldaten met hun geweren te laten schieten. Omdat de Azteken paarden noch geweren kenden, was de gezant zeer onder de indruk. Hij bracht Cortés verschillende geschenken, waaronder een aantal van goud. Cortés liet Malinalli daarop de volgende vraag stellen: 'Hebt u meer goud? Want ik en mijn mannen lijden aan een hartziekte die alleen door goud genezen kan worden.' De Azteekse gezant antwoordde bevestigend en daarmee was Cortés' doel definitief bepaald. Hij veroverde de hoofdstad van de Azteken, Tenochtitlan, en maakte die met de grond gelijk.

BRON 1 Moderne kopie van een Azteekse tekening uit de 16e eeuw. In het donkere pak de Spaanse veroveraar Nuño Beltrán de Guzmán tijdens zijn zeer gewelddadige verovering van het indiaanse koninkrijk Michoacán. Guzmán liet de Azteekse koning van Michoacán, die hem met geschenken had ontvangen, gevangenzetten en martelen om te achterhalen waar goud te vinden was. Toen de koning daarover niets vertelde of kon vertellen, liet Guzmán hem op gruwelijke wijze ombrengen (1530). De bisschop van Nieuw-Spanje (het nieuw veroverde gebied) veroordeelde Guzmán later om zijn wreedheden en zette hem uit de kerk.

VRAGEN

1 Gebruik de casus en bron 1.

a Wat lijkt het voornaamste motief voor de Spaanse veroveringen in Mexico?

b Vaak wordt ook de verbreiding van het geloof gezien als een drijfveer voor de Spaanse veroveringen.
Welke aanwijzingen vind je daarvoor in de casustekst en in bron 1?

c In Mexico herinnert de term *malinchista* aan de geschiedenis van Malinalli. Het woord verwijst naar iemand die ontrouw is aan zijn of haar land of cultuur. Meer recent zijn sommigen Malinalli ook wel als slachtoffer of overlever gaan zien.
Welke kwalificatie vind jij het meest van toepassing? Onderbouw je antwoord.

d Wissel je antwoord op vraag c uit met klasgenoten.
Hebben jullie vanuit hetzelfde perspectief naar het handelen van Malinalli gekeken? Leg je antwoord uit.

Europeanen varen uit

★ 18 Het begin van de Europese overzeese expansie

In de 15e en 16e eeuw kregen mensen in Amerika, Azië en Afrika voor het eerst te maken met Europese overzeese expedities, zoals die van Cortés. Europeanen zochten naar goud en zilver – en naar een manier om zelf luxegoederen uit Azië naar Europa te brengen.

Oorzaken

In de late middeleeuwen leek het er niet op dat Europeanen hun macht zouden vestigen in alle uithoeken van de wereld. In vergelijking met het machtige Chinese Rijk, het grote Mogolrijk in India en het snelgroeiende Ottomaanse Rijk in Midden-Azië waren de Europese staten piepklein. Bovendien werden juist in deze rijken de meeste instrumenten uitgevonden die lange zeereizen eenvoudiger maakten, zoals het door de Chinezen uitgevonden kompas. Dat toch juist Europeanen eropuit trokken, had een aantal oorzaken:

- De zijderoute, die Europa via het Aziatische vasteland met Azië verbond, werd minder toegankelijk. Via dit grote handelsnetwerk bereikten producten als zijde en specerijen de kust van de Middellandse Zee. Van daaruit verhandelden kooplieden uit Italiaanse steden de producten in Europa. Maar rond 1400 nam langs een groot deel van de route de onveiligheid toe doordat het Mongoolse Rijk uiteenviel. Bovendien vroeg het Ottomaanse Rijk, waar ook veel handelswegen doorheen liepen, steeds hogere handelsbelastingen. Europeanen begonnen daarom andere routes naar Oost-Azië te zoeken.
- In de 14e en 15e eeuw steeg in Europa de waarde van goud en zilver. Dit stimuleerde Europeanen om zelf op zoek te gaan naar deze edelmetalen, in de eerste plaats in Afrika onder de Sahara. Het meeste goud in Europa kwam daarvandaan.
- De constante oorlogen tussen de Europese staten stimuleerden het ondernemen van (steeds nieuwe) expedities. Vorsten wilden voorkomen dat een concurrerende staat een al te groot militair en financieel voordeel zou verkrijgen.
- Christelijke vorsten wilden andere volken bekeren tot het christelijke geloof. Op de Europese schepen gingen dus altijd geestelijken mee, die aan de mensen in de nieuw ontdekte gebieden het christendom verkondigden.

Vroege Europese expansie

Vanaf het begin van de 15e eeuw verkenden Portugese zeevaarders in opdracht van hun koning de kust van West-Afrika. Het gebied bleek economisch waardevol: de Portugezen veroverden eilanden waarop zij suikerplantages begonnen, zoals de Canarische eilanden. Op het Afrikaanse vasteland kochten of roofden zij ivoor, goud en mensen die ze als slaaf te werk stelden op de plantages.

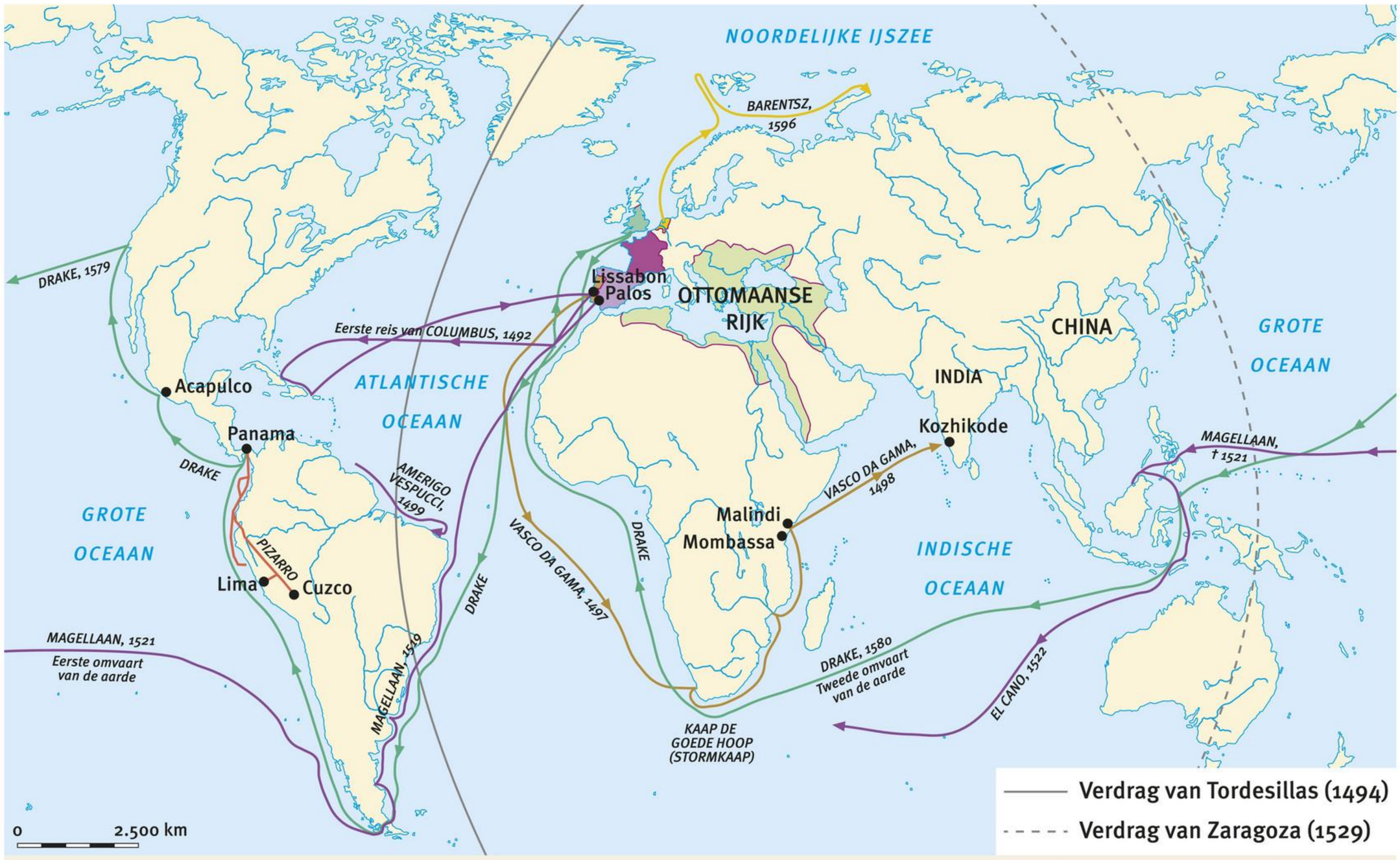

BRON 2 Expedities van een aantal Europese zeevaarders in de 15e en 16e eeuw.

BRON 3 Moderne tekening van het vlaggenschip van de Chinese admiraal Zheng He, met op de voorgrond een Europees schip. Rond 1400 liep China technologisch sterk voor op Europa. Het bouwde grote zeewaardige schepen waarmee het de hele Indische Oceaan bevoer, tot aan Afrika. Volken daar moesten giften en handelswaar afstaan om hun gehoorzaamheid aan de Chinese keizer te laten blijken. Aan deze expedities kwam rond 1430 plots een eind. De Chinese keizers richtten zich voortaan naar binnen, met name vanwege dreigende invallen. Ondanks beperkingen bleven Chinese handelaren wel volop handeldrijven met omringende volken.

Nieuwe expedities voeren steeds verder, tot de Portugezen uiteindelijk Azië bereikten. Kennis over de Indische Oceaan verkregen ze onder andere van Arabische en Aziatische zeelieden die op hun schepen meevoeren. Bij een poging om via een westelijke route naar Azië te varen, stuitte een Spaanse expeditie van Columbus in 1492 op Amerika. Daar namen Spaanse – en later ook Portugese – veroveraars grote gebieden in. Tussen de twee landen ontstond een conflict rond de vraag wie de nog onontdekte gebieden mocht koloniseren. De paus, die zowel in Spanje als Portugal grote autoriteit had, werd ingeschakeld om te bepalen wie recht had op welk land. Dit resulteerde in 1494 in het Verdrag van Tordesillas: al het land ten westen van een denkbeeldige lijn werd toegewezen aan Spanje, de rest aan Portugal. Deze afspraak werd later aangevuld met het Verdrag van Zaragoza (1529), waarbij een tweede grens werd getrokken in de Grote Oceaan.

De overzeese machtsuitbreiding door Spanje en Portugal was nog maar het begin van de Europese expansie, die tot in de 20e eeuw zou voortduren.

VRAGEN

2 **a** Leg met een voorbeeld uit dat concurrentie tussen Europese landen een oorzaak was van steeds verdere expansie.

b Bij vraag a staat een politiek-economische oorzaak van de Europese expansie.
Noem een cultureel-mentale, een economische en een politieke oorzaak van de Europese expansie.

3 Gebruik bron 3.
Vergelijk de Chinese expedities met die van de Portugezen. Noem een overeenkomst en een verschil.

4 Gebruik bron 2.

a De expedities van Francis Drake en Willem Barentsz zijn voorbeelden van vroege Engelse en Nederlandse expedities.
Bedenk wat hun motieven waren voor deze expedities.
Gebruik de bron in je antwoord.

b In Brazilië spreekt men Portugees, in de rest van Zuid-Amerika Spaans.
Geef hiervoor een verklaring.

Gevolgen van de Europese expansie

★ **18** Het begin van de Europese overzeese expansie

De Portugezen en Spanjaarden verbonden – voor het eerst sinds de ijstijden – Amerika met Azië, Afrika en Europa. Zij brachten een wereldwijd handelsnetwerk tot stand waarvan vooral Europa profiteerde. Het nieuwe contact zorgde ook voor een grootschalige uitwisseling van planten, dieren, mensen en culturen, waarvan de gevolgen immens waren.

Bevolking en culturen in Amerika

Het contact met Europeanen was voor de inheemse bevolking van Amerika rampzalig. Zo'n 90% stierf, met name door besmettelijke ziekten die Europeanen onbewust meenamen en waartegen Amerikanen geen weerstand hadden. Anderen kwamen om door geweld of als gevolg van de zware arbeid waartoe ze werden gedwongen. Hierdoor verdween een groot aantal Amerikaanse culturen. Zo verdwenen de rijken van de Azteken en de Inca's binnen enkele decennia van de aardbodem.

Geconfronteerd met een tekort aan arbeiders voor het werk op plantages en in zilvermijnen, besloten de Portugezen tot slaaf gemaakte mensen uit Afrika te halen. In de 16e eeuw ging het om enkele honderdduizenden mensen; uiteindelijk transporteerden Europese slavenschepen vele miljoenen Afrikanen naar Amerika. In de 16e eeuw kwamen deze mensen vooral terecht in Zuid- en Midden-Amerika. Onder de slaafgemaakten op plantages in de Amerika's ontstonden op den duur nieuwe culturen, op basis van Afrikaanse, Europese en inheemse culturen.

Europeanen vestigden zich – in relatief kleine aantallen – op alle continenten. In de 16e eeuw kwamen bijvoorbeeld circa een half miljoen Europeanen naar vooral Zuid-Amerika, vrijwel alleen mannen. Hierdoor verspreidde de Europese cultuur zich, zoals de taal en het christendom.

BRON 4 Detail van een illustratie uit *Het boek van Akbar*, gemaakt in opdracht van de Mogolkeizer Akbar (eind 16e eeuw). Daarop is te zien hoe Portugese zeelui een Indiase sultan doden tijdens de Slag bij Diu in 1509. Portugal versloeg toen de gezamenlijke legers van onder meer de islamitische heersers van Gujarat en Calicut, gebieden in India. Zo verkregen de Portugezen veel macht in de Indische Oceaan.

Handel in Azië

In Azië – en ook in Afrika – zouden Europeanen op den duur ook grote gebieden overheersen en hun cultuur verspreiden, maar in de 16e eeuw was hun aanwezigheid daar nog heel beperkt. Desondanks merkten ook mensen in deze gebieden de gevolgen van de Europese expansie, die de basis legde voor een nieuw en wereldwijd economisch systeem waarvan de opbrengsten vooral naar Europa vloeiden.

In de 16e eeuw bestonden in India, China en Japan machtige, welvarende staten, waar ambachtslieden hoogwaardige producten als zijde en porselein produceerden. De handel tussen Aziatische landen onderling floreerde. In de 16e eeuw kregen Aziatische handelaren wel steeds meer concurrentie van Europeanen, vooral van Portugezen, die een sterke handelspositie vaak met geweld afdwongen. Omdat veel Aziatische vorsten nauwelijks interesse hadden in Europese producten, was het voor de Portugezen lastig om grote hoeveelheden luxeproducten voor de Europese markt in te kopen. Naast Aziatische producten was zilver het enige ruilmiddel dat Indiase en Chinese handelaren accepteerden. Europeanen brachten daarom steeds meer zilver uit Amerika naar Azië. Dat zorgde in Azië in eerste instantie tot een toename van de vraag en een verdere opbloei van de economie, maar op den duur leidde het tot inflatie en afhankelijkheid van Europese handelaren.

Nieuwe mensen, nieuwe wereld

> 'De koning en alle anderen liepen naakt, zoals ze geboren waren, ook de vrouwen, zonder enig gevoel van schaamte. […] Als ze kleren droegen en zichzelf niet blootstelden aan de zon en de wind, zouden ze even wit zijn als de mensen in Spanje.'
> — Christoffel Columbus in 1492 over een indianenvolk dat hij ontmoette in het Caribische gebied.

Als gevolg van ontmoetingen met tot dan toe onbekende volken moesten mensen hun wereldbeeld aanpassen. Mensen ontwikkelden nieuwe opvattingen over hun eigen positie ten opzichte van volken waarmee zij in aanraking kwamen. Europeanen (maar ook mensen in andere werelddelen) bekeken andere volken vanuit hun eigen, in dit geval christelijke normen en waarden en ze oordeelden vaak negatief over andere culturen. Als gevolg van de ontdekkingen van Europese zeevaarders vergrootten vooral West-Europese geleerden hun kennis van de wereldkaart en de mensen, planten en dieren die wereldwijd leefden.

VRAGEN

5 **a** Noem een cultureel, economisch en politiek-bestuurlijk gevolg van de Europese expansie in Amerika.
b Bedenk een sociaal gevolg van de Europese expansie in Amerika.

6 In Spanje werd en wordt Cortés door velen als held vereerd. Toch klinkt er ook kritiek op deze heldenverering.
Licht beide standpunten kort toe.

7 Amerikaans zilver was een belangrijke factor in het ontstaan van een wereldwijd handelsnetwerk in de 16e eeuw. Leg dat uit.

8 Gebruik bron 4.
Venetië gaf tijdens de Slag bij Diu steun aan een aantal Aziatische vorsten.
Bedenk hiervoor een verklaring.

9 **a** Door de ontdekkingsreizen veranderde op twee manieren het wereldbeeld van Europeanen.
Leg het verband uit tussen de twee manieren waarop hun wereldbeeld veranderde.
b Lees het citaat van Columbus. Het contact met de indianen leidde tot felle discussies over het Europese mensbeeld.
Welk mensbeeld blijkt uit het citaat?

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

4.2 De renaissance

CASUS

Puccio krijgt goede raad

Tijdens een verschrikkelijke pestepidemie in Florence in 1348 sterven vele familieleden en vrienden van Giovanni Boccaccio (1313-1357). In de jaren erna schrijft de Italiaanse dichter zijn beroemdste boek, *Decamerone* ('Boek der tien dagen'). Daarin ontvluchten tien jonge mensen vanwege de pest de stad Florence. Om de tijd te doden vertellen ze elkaar verhalen, tien dagen achtereen.

Een van die verhalen gaat over een monnik, Don Felice, die verlangt naar de beeldschone en eenzame Isabetta, de vrouw van Puccio. Deze Puccio is zo vroom dat hij meer tijd besteedt aan bidden en het bijwonen van kerkdiensten dan aan zijn vrouw. Om ongestoord met Isabetta te kunnen vrijen, verzint Don Felice een list. Hij raadt Puccio aan om een maand lang op de binnenplaats van het huis boete te doen: door veel te bidden en zichzelf fysiek te pijnigen voor zijn zonden zou Puccio zijn lot gunstig kunnen beïnvloeden. Don Felice geeft vervolgens een absurde opsomming van gebeden en bijhorende houdingen. Ook adviseert Don Felice de goedgelovige man niet langer bij zijn vrouw te slapen.

Puccio volgt de raad van de monnik onmiddellijk op: zo hoopt hij niet in de hel maar in de hemel het eeuwige leven te krijgen. Don Felice en Isabetta gaan vervolgens met elkaar naar bed, terwijl Puccio vlakbij boete doet en de vloer voelt trillen. Isabetta zegt dan schertsend tegen Don Felice: 'Je laat Puccio boete doen, en wij zijn het die naar het paradijs gaan!'

BRON 1 Boekillustratie uit een uitgave van *Decamerone* uit 1414. Puccio doet boete, terwijl Don Felice en Isabetta met elkaar in bed liggen.

VRAGEN

1 In de boeken van Boccaccio staat de mens met al zijn talenten vaak tegenover het lot, dat soms gunstig en soms ongunstig is.

a Leg uit dat Puccio en Don Felice beiden hun lot proberen te beïnvloeden, maar op een andere manier en met een ander doel.

b Welke boodschap geeft Boccaccio over de vroomheid van Puccio?

c Over Boccaccio wordt wel gezegd dat hij in zijn verhalen een moraal toont die nieuw was in zijn tijd.
Wat is die nieuwe moraal volgens jou?

d Ook in deze tijd denken mensen na over de mate waarin ze hun lot (hun levensgeluk) kunnen beïnvloeden.
Welke opvatting past bij onze tijd? Leg je antwoord uit.

Wat is de renaissance?

★ **19** Het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling

★ **20** De hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke oudheid

Tussen 1300 en 1600 voltrok zich in Europa een mentaliteitsverandering waarbij mensen het leven op aarde meer centraal gingen stellen. Het verhaal van Boccaccio is daarvan een voorbeeld. Deze verandering kwam onder andere voort uit een hernieuwde interesse voor de Griekse en Romeinse kennis en cultuur. Deze periode is daarom later **renaissance** gaan heten: de 'wedergeboorte' van de klassieke cultuur.

Terug naar de oude Grieken en Romeinen

Kenmerkend voor de renaissance was dat mensen inspiratie zochten in de cultuur van de Grieken en de Romeinen uit de oudheid. Ook middeleeuwers leunden op het gedachtegoed van auteurs uit die periode, met name op dat van Aristoteles. Maar in de renaissance groeide de aandacht voor andere schrijvers, die sinds de ondergang van het Romeinse Rijk in de vergetelheid waren geraakt. Geleerden verdiepten zich in antieke talen en bestudeerden oude boeken. Zij wilden daaruit wijsheid en kennis opdoen waarmee het leven op aarde kon worden verbeterd. Deze belangstelling voor de antieke literatuur, poëzie en geschiedenis heet **humanisme**.

> 'Moet ik iemand geleerd noemen die alles weet wat het menselijke verstand kan bevatten over goddelijke zaken zonder zich ooit op zichzelf te richten? Die zich nooit nuttig heeft gemaakt voor zijn vrienden, zijn gezin, zijn vaderstad?'
>
> — De Italiaanse humanist en stadsbestuurder Coluccio Salutati (1331-1406) in een brief.

De mens en de wereld centraal

In de renaissance veranderden het **mensbeeld** en het **wereldbeeld** van mensen: zij gingen anders tegen zichzelf en de wereld aankijken. In de middeleeuwen beschouwden mensen het leven op aarde als een tussenfase, waarin je je moest voorbereiden op het leven na de dood. Daarom was de relatie met God het allerbelangrijkst. Tijdens de renaissance veranderde dat. Mensen begonnen meer op zichzelf te vertrouwen en zichzelf centraal te stellen. De mens had allerlei talenten, zo was de gedachte, die hij kon ontplooien en waarmee hij zichzelf kon verbeteren. Daarom raakten mensen ook steeds meer geïnteresseerd in het leven op aarde zelf.

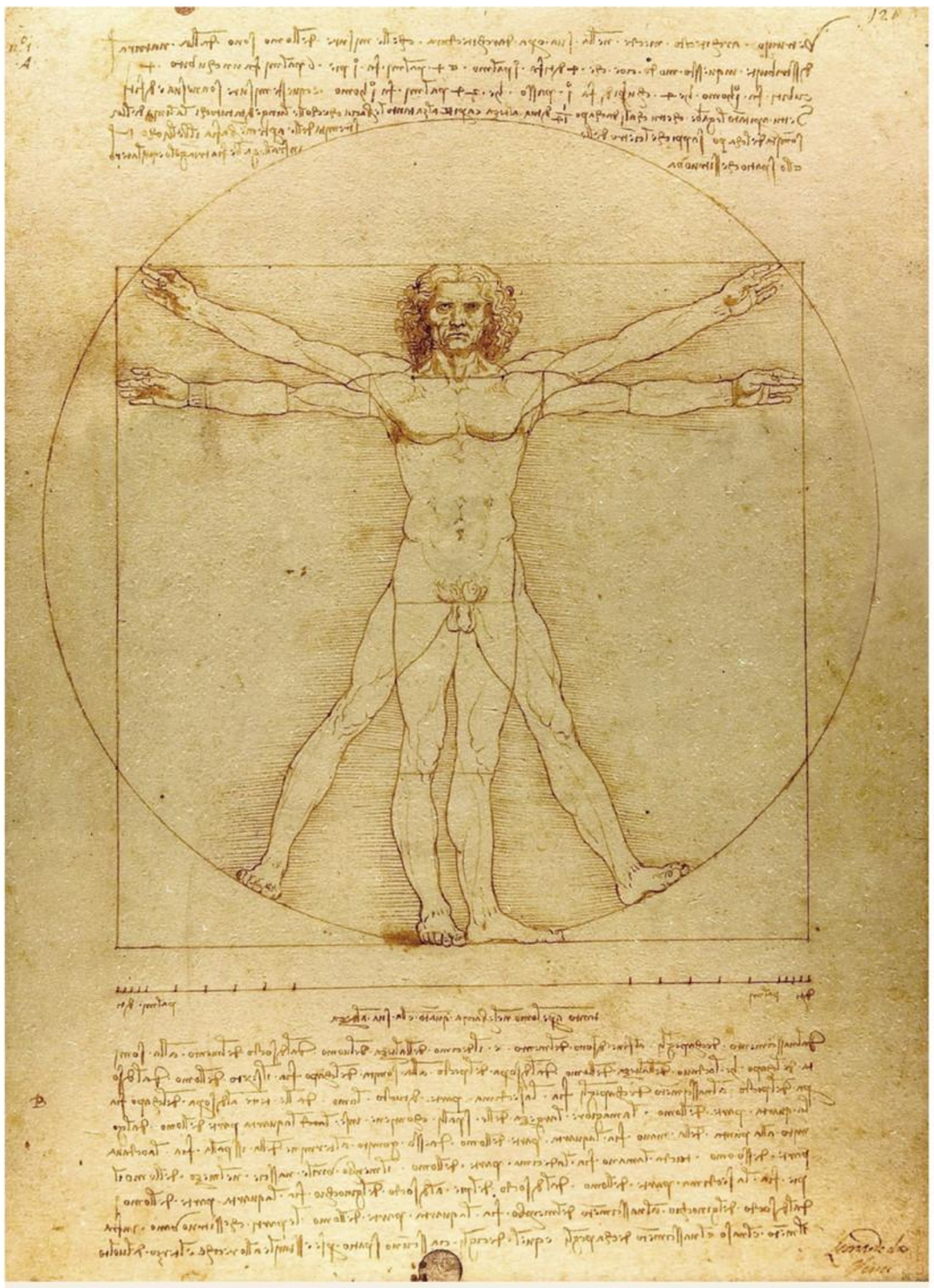

BRON 2 Deze 'Vitruviusman' is een illustratie van Leonardo da Vinci (1452-1519) in een boek over wis- en meetkunde uit 1490. Da Vinci laat de verhoudingen van het menselijk lichaam zien. Hij had daarvoor het boek *De architectura* ('Over de architectuur') bestudeerd, een werk van de Romeinse architect Vitruvius. Naast wiskunde, architectuur en anatomie was Da Vinci bijvoorbeeld ook geïnteresseerd in muziek en ontwierp hij apparaten. Deze brede ontplooiing paste bij het renaissancistische ideaalbeeld van een 'uomo universale' (algemeen ontwikkelde mens).

Literatuur en kunst

De mentaliteitsverandering van de renaissance beïnvloedde de kunst. In de middeleeuwen was literatuur vooral het domein geweest van de geestelijkheid, die zich uitdrukte in het Latijn, de taal van de kerk. In de renaissance nam het zelfbewustzijn onder leken (niet-geestelijken) toe, zoals blijkt uit de opkomst van literatuur in de landstaal, veelal over niet-religieuze onderwerpen. Ook Boccaccio is een voorbeeld van een renaissanceschrijver die in de landstaal over aardse zaken schreef.

In de beeldende kunst zien we vergelijkbare veranderingen. Middeleeuwse kunstenaars waren vaak ambachtslieden die zich voornamelijk bezighielden met het uitbeelden van godsdienstige onderwerpen. Vooral de symbolische betekenis moest duidelijk worden, een natuurgetrouwe weergave was minder belangrijk. Renaissancekunstenaars hadden veel meer aandacht voor de manier waarop het onderwerp werd uitgebeeld.

Zij wilden dat de voorwerpen die ze maakten, het echte leven weerspiegelden. Daarom gingen zij werken met perspectief, licht en schaduw, en met natuurgetrouwe kleuren. Ook hadden ze veel meer aandacht voor de anatomie van het (menselijk) lichaam en voor menselijke emoties. Italiaanse kunstenaars als Botticelli, Rafaël en Michelangelo (15e en 16e eeuw) verwierven met hun kunstwerken grote persoonlijke bekendheid, iets wat bij de middeleeuwse kunstenaars vrijwel nooit het geval was geweest.

Politiek

Ten slotte zien we tijdens de renaissance ook veranderingen in het denken over politiek. In de middeleeuwen werd politiek gezien als onderdeel van een goddelijk plan: de vorst had het recht om over andere mensen te regeren omdat God dat wilde. In de geschriften van auteurs uit de klassieke oudheid kwamen de humanisten dat niet tegen: daar zeiden de machthebbers te handelen in het belang van de gemeenschap.

De denker die hieruit de meest radicale conclusie trok, was de Florentijn Niccolò Machiavelli. Hij bestudeerde zowel republieken als monarchieën. In zijn boek *De vorst* (1513) schreef Machiavelli dat het welzijn van de staat belangrijker was dan het welzijn van het individu. Machiavelli gaf daarmee aan dat er soms slachtoffers moesten vallen om een hoger doel te bereiken. Later is dat wel gelezen als een aanbeveling tot pure machtspolitiek en is de betekenis van **machiavellisme** geworden dat het doel alle middelen heiligt. In ieder geval dacht Machiavelli bij politiek meer aan de daadkracht van heersers om het lot naar hun hand te zetten dan aan voorschriften die waren gebaseerd op de christelijke moraal.

VRAGEN

2 Leg uit dat het humanisme bij de renaissance past.

3 **a** Leg uit op welke manier de veranderingen in literatuur en kunst voortkwamen uit het nieuwe mens- en wereldbeeld van de renaissance.

b Geef twee redenen waarom bron 2 past bij het nieuwe mens- en wereldbeeld van de renaissance.

c Leg uit dat bron 2 ook past bij het kenmerkend aspect 'heroriëntatie op het klassieke erfgoed'.

4 Gebruik zo nodig hoofdstuk 2, paragraaf 1 en 3.

a Verklaar waarom het algemeen belang bij veel politieke denkers uit de klassieke oudheid centraal stond.

b Leg uit wat er radicaal was aan de politieke ideeën van Machiavelli.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

Ontstaan en reikwijdte van de renaissance

De renaissance verspreidde zich vanuit Italië naar Noord-Europese steden. Daar had het humanisme grote invloed op religieuze ideeën. Toch was de renaissance geen totale breuk met het middeleeuwse denken.

BRON 3 EN 4 Een middeleeuwse en een renaissancistische voorstelling van een christelijk thema: Maria met kind. De linker door Duccio (1260-1319), de rechter door Rafaël (1483-1520). In de middeleeuwen was de religieuze betekenis van de afbeelding belangrijker dan een getrouwe weergave van de werkelijkheid. Dat veranderde in de renaissance. Schilders als Rafaël begonnen driedimensionaal te schilderen en met meer oog voor emoties.

Italiaanse stadstaten

De renaissance begon in Italië. Dat had een aantal oorzaken.

Ten eerste was in Italië de langeafstandshandel opgebloeid, waardoor de welvaart groeide. Rijke families gaven kunstenaars opdrachten om schilderijen en gebouwen te maken, tot nut van de hele stad, maar ook ter meerdere glorie van zichzelf. Bovendien leidde deze handel tot intensiever contact met de Arabische wereld. Daar waren antieke geschriften wél bewaard gebleven: in Arabische vertalingen en met toevoegingen van Arabische geleerden.

Ten tweede voelde de stedelijke elite in Italië zich verwant met de oude Romeinse cultuur: dit was hun geschiedenis. De restanten waren in Italiaanse steden nog overal zichtbaar en veel antieke werken waren in Italiaanse kloosters bewaard gebleven.

Noord-Europa

Vanaf 1500 werd Noord-Europa het centrum van kunst en wetenschap. Dat de nieuwe denkbeelden zich snel konden verspreiden, was mogelijk door de boekdrukkunst. In Europa ontdekten mensen rond 1450 deze kunst om met losse letters boeken te drukken. Daardoor konden kunstenaars en geleerden elders in Europa eenvoudig kennisnemen van de renaissance.

BRON 5 Een Italiaans echtpaar. De vrouw draagt een dure jurk en parels, waarmee de rijkdom van het echtpaar wordt uitgedragen. (Schilderij uit ca. 1440.)

In Noord-Europa hadden de ideeën uit het humanisme en de renaissance onder andere invloed op hoe men tegen de kerk aankeek. Met hun kennis van Latijn en Grieks keken humanisten namelijk kritisch naar de Latijnse Bijbelvertaling, die in de kerk veel werd gebruikt. Daaruit volgde ook een bredere kritiek, bijvoorbeeld op de rijkdom van de kerk en de manier waarop de kerk zich mengde in wereldse zaken. Ook Desiderius Erasmus, een van de belangrijkste Bijbelse humanisten in Europa, keek kritisch naar de Bijbel. Hij beschreef bijvoorbeeld waar de geloofspraktijk afweek van de oorspronkelijke leer en was kritisch over het gedrag van geestelijken. Hierdoor begonnen sommigen te streven naar een meer persoonlijk geloof waarin de kerk minder belangrijk was.

Continuïteit

Ondanks deze grote veranderingen in het denken is er om verschillende redenen geen scherpe breuk tussen middeleeuwen en renaissance.

Ten eerste kwam een grote groep mensen nauwelijks in aanraking met de nieuwe ideeën. De renaissance verspreidde zich vooral onder een elite van mannelijke machthebbers, rijke burgers, geleerden en kunstenaars, alhoewel er enkele vrouwelijke weldoeners, kunstenaars en schrijvers waren. Wel nam in steden het aantal geletterde mensen toe, bijvoorbeeld onder ambachtslieden en hun familie. Deze mannen en vrouwen konden via boeken hun blikveld verbreden.

Ten tweede is het niet zo dat mensen ofwel ‘middeleeuws’ dachten ofwel ‘renaissancistisch’. Het was een combinatie. De mensen die een intense belangstelling voor het leven op aarde hadden, bleven in God geloven en zochten naar manieren om de klassieke en de christelijke cultuur met elkaar te verbinden.

VRAGEN

5 Bekijk de kenmerkende aspecten van de late middeleeuwen in het overzicht voor in dit boek. Welke drie van deze kenmerkende aspecten hebben bijgedragen aan het ontstaan van de renaissance? Leg bij elk aspect je antwoord uit.

6 Gingen mensen door de geschriften van humanisten als Erasmus positiever of negatiever aankijken tegen de kerk? Leg je antwoord uit.

7 Tussen de middeleeuwen en de renaissance bestond discontinuïteit.

a Leg dit uit met behulp van het veranderende mensbeeld en wereldbeeld.

b Leg uit dat er ook continuïteit bestond tussen middeleeuwen en renaissance.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

4.3 De Reformatie

CASUS

Een geleerde monnik bezoekt Rome

BRON 1 Een Duitse prent uit de 16e eeuw, waarin kritiek wordt geuit op de katholieke kerk. De prent toont de paus, een bisschop en andere katholieke geestelijken die zich te buiten gaan aan eten en drank. Rechts zit Maarten Luther: hij wordt buiten de deur gehouden.

Na een voettocht van twee maanden, vanuit het midden van het Duitse Rijk, kwam een 26-jarige monnik in oktober 1510 aan in de stad Rome. Zijn naam was Maarten Luther en hij was vol verwachting nu hij het heilige centrum van de kerk zou gaan zien. Hij hoopte te worden overspoeld door een golf van devotie (religieuze toewijding). Dit was immers de plaats waar iedereen zijn leven aan God wijdde.

Maar Luther kwam bedrogen uit. Het ging er in Rome heel anders aan toe dan hij zich had voorgesteld. Het geloof werd er verkocht als een commercieel product. De kerk verdiende goed aan de vele duizenden pelgrims die Rome elk jaar bezochten. Zo moest voor een bezoek aan de grafkelder van een martelaar dik worden betaald.

Ook de devotie van andere mensen viel hem tegen. Op straat hoorde hij mensen zeggen: 'Als er al een hel mocht zijn, dan is Rome erop gebouwd!' Priesters hadden weinig geduld met de gelovigen en raffelden de kerkdienst snel af. En wat te denken van de paus zelf? Die was meestal niet eens aanwezig in Rome, omdat hij oorlog voerde om zijn bezittingen uit te breiden. Toen Luther Rome dat jaar verliet, was hij een illusie armer en vol twijfels over de kerk.

VRAGEN

1 **a** Waarom had Luther aanvankelijk zulke hoge verwachtingen van Rome?

b Uiteindelijk overheerste na Luthers bezoek de teleurstelling.
Welke twee oorzaken voor deze teleurstelling worden in de tekst genoemd?

c Luther was in deze periode niet de enige die teleurgesteld was in de katholieke kerk.
Welke kritiek zie je in bron 1?

2 De kritiek op de kerk zwol in de loop van de 16e eeuw alleen maar verder aan. De casus toont daarvoor een religieuze oorzaak.
Bedenk ook een sociaal-economische of een politiek-bestuurlijke oorzaak.

6 Hoe kan kennis van het verleden ons helpen in de wereld van nu en morgen?

BETEKENIS GEVEN

Als je goed rondkijkt, zie je overal de gevolgen van het verleden. Je vindt materiële overblijfselen op straat en in musea. En je wordt geconfronteerd met discussies over het verleden op televisie en internet. Vaak kom je heel verschillende geschiedverhalen tegen over hetzelfde onderwerp. Sommige verhalen zijn eenzijdig of zelfs gebaseerd op leugens. Als je daarover in discussie gaat, heb je historische kennis nodig en moet je kritisch nadenken. Daarbij spelen je eigen normen, waarden en ervaringen altijd een rol. Je denkt dan na over hoe jij of hoe anderen in het heden betekenis geven aan het verleden.

Inzicht 1 Wie zich in het heden uitspreekt over het verleden moet **presentisme vermijden**: het beoordelen van mensen uit het verleden vanuit jouw manier van denken in het heden.

Inzicht 2 Een **evenwichtig en beredeneerd oordeel** over gedrag van mensen in het verleden kun je alleen ontwikkelen door **de historische situatie** (context) erbij te betrekken, inclusief de toen geldende normen en waarden. (Zie ook kernvraag 5.)

Inzicht 3 We kunnen wel iets leren van het verleden, maar we kunnen er **geen directe lessen** uit trekken (omdat het zo anders was).

Inzicht 4 Een evenwichtig en historisch verantwoord oordeel is **waardevol bij het deelnemen aan discussies over historische kwesties** in het heden, gericht op de toekomst. (Zie ook kernvraag 1.)

BETEKENIS GEVEN In het theaterstuk *Gevaarlijke namen* (2021) proberen een overlevende en een soldaat betekenis te geven aan de gruwelijke gebeurtenissen waarvan ze getuige waren tijdens de genocide in Srebrenica (1995). Op de achtergrond verschijnen de namen van de ruim 8000 mannen en jongens die toen werden vermoord.

Kritiek op de kerk

★ 21 De protestantse Reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had

In de loop van de middeleeuwen waren heel West-Europa en grote delen van Oost-Europa gekerstend: vrijwel alle mensen volgden de leer van de katholieke kerk. Gelovigen met ideeën die afweken van de officiële kerkleer, werden door de kerk ketters genoemd en bestreden. Dus toen Luther in 1517 zijn kritiek op de katholieke kerk in 95 stellingen verwoordde, wist hij dat hij een conflict riskeerde. Dankzij de boekdrukkunst verspreidden zijn ideeën zich vervolgens razendsnel door Europa. Luthers kritiek had betrekking op vier aspecten: de handel in aflaatbrieven, de heiligenverering, een aantal sacramenten (heilige rituelen) en de organisatie van de kerk.

> 'Waarom bouwt de paus nu niet liever de Sint-Pieterskerk van zijn eigen geld in plaats van dat van de arme christenen, terwijl zijn vermogen toch groter is dan dat van de rijkste man?'
> — Uit stelling 86 van Luther.

Aflaatbrieven

Een aflaatbrief was een papieren bewijs van een aflaat: de kwijtschelding van zonden. Het was steeds gebruikelijker geworden om zulke aflaatbrieven van de kerk te kopen. Mensen deden dit graag, want hoe meer zonden waren kwijtgescholden, hoe eerder ze in de hemel zouden komen. Volgens Luther leidde deze praktijk af van het ware geloof: je zonden zouden worden vergeven als je Jezus daar oprecht om vroeg. Maar wat hem vooral stoorde, was dat de kerk zichzelf op deze manier verrijkte.

Heiligenverering

Heiligenverering was in de middeleeuwse kerk heel gebruikelijk. Heiligen als Maria, Sint-Nicolaas en Sint-Maarten waren mensen die tijdens hun leven uitzonderlijk vroom waren geweest of bijzondere daden hadden verricht. Daardoor stonden ze dicht bij God en beschikten ze over bijna magische krachten. Heiligen zouden daardoor hulp kunnen bieden in moeilijke situaties. In de middeleeuwen werden vaak beelden van heiligen gemaakt, die in de kerk werden vereerd. Over heiligenverering stond echter niets in de Bijbel. Sterker nog: daar stond dat je helemaal geen beelden mocht maken en niemand anders mocht aanbidden dan God zelf.

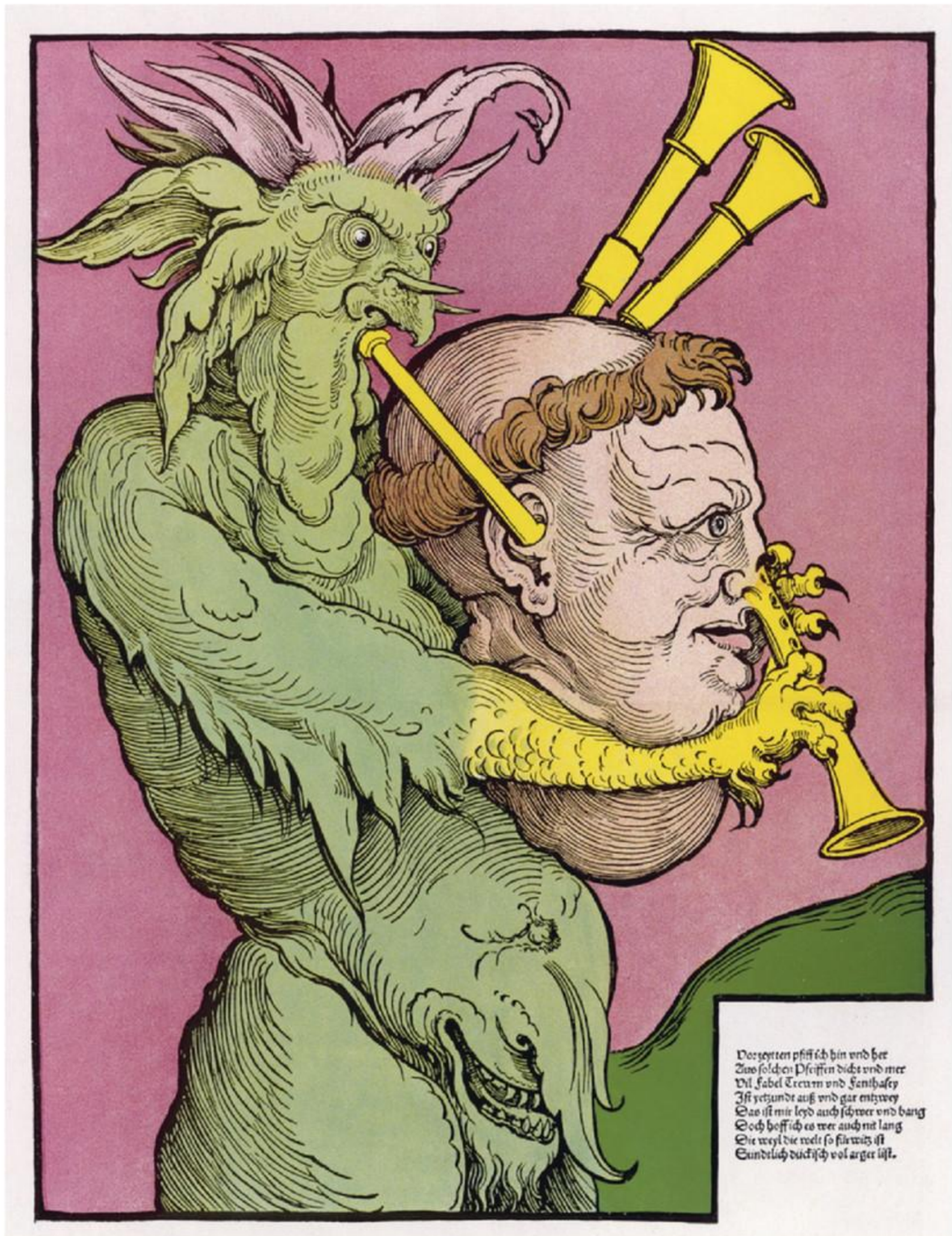

BRON 2 Spotprent met een duivel en een doedelzak in de vorm van het hoofd van Luther (1525).

Sacramenten

In de middeleeuwen verrichtten priesters allerlei rituele handelingen om ervoor te zorgen dat de zielen van de gelovigen uiteindelijk naar de hemel zouden gaan.
Zeven van deze rituelen beschouwde (en beschouwt) de katholieke kerk als heilig, namelijk:

- de doop (waarbij je wordt opgenomen in de christelijke gemeenschap);
- het vormsel (waardoor je daadwerkelijk gaat deelnemen aan het geestelijk leven);
- de eucharistie ofwel het avondmaal (een ritueel tijdens de mis waarbij brood en wijn zouden veranderen in het lichaam en het bloed van Jezus);
- de biecht (het uitspreken van je zonden);
- het huwelijk;
- het sacrament voor de zieken (of stervenden);
- de wijding tot priester.

Luther accepteerde als sacramenten alleen de doop, het avondmaal en de biecht, omdat die rechtstreeks te maken hadden met het verkrijgen van vergeving van zonden.

INFO 1 Belangrijke kenmerken van het katholicisme, lutheranisme en calvinisme.

KATHOLICISME	LUTHERANISME	CALVINISME
Je komt in de hemel door de regels van de kerk op te volgen en goede dingen te doen.	Je komt in de hemel door oprecht geloof en berouw over je zonden.	Je bent voorbestemd voor de hemel of de hel. Op de hemel kun je alleen hopen door hard te werken en sober te leven.
De paus is het hoofd van de kerk. Verzet tegen de paus is niet toegestaan.	De vorst is het hoofd van de kerk. Verzet tegen een vorst is niet toegestaan.	Er is geen kerkhoofd: iedere gemeente bestuurt zichzelf. Verzet tegen een vorst die zich misdraagt, is toegestaan.
Geestelijken mogen niet trouwen.	Geestelijken mogen trouwen.	Geestelijken mogen trouwen.
De Bijbel en uitspraken van belangrijke geestelijken zijn de basis van het geloof.	De Bijbel is de basis van het geloof.	De Bijbel is de basis van het geloof.
Er zijn zeven sacramenten.	Er zijn drie sacramenten: doop, biecht en avondmaal (eucharistie).	Er zijn twee sacramenten: doop en avondmaal.
Heiligen zijn een voorbeeld.	Heiligenverering is afgoderij.	Heiligenverering is afgoderij.

Organisatie van de kerk

Ten slotte had Luther moeite met de zeer strikte kerkelijke hiërarchie (rangorde) van paus, bisschoppen en lagere priesters. Luther accepteerde niet dat de paus zich een gezag toe-eigende dat alleen aan God toebehoorde: het schenken van vergiffenis. Uiteindelijk leidde deze redenering tot de opvatting dat de gelovige zelf op zoek moest naar God door de Bijbel te lezen. Die moest dan ook in de volkstaal beschikbaar komen. Priesters van hoog tot laag waren dan niet meer nodig.

VRAGEN

3 **a** Luthers opvattingen over het krijgen van vergeving voor zonden wijkt op enkele punten af van de katholieke leer, maar er zijn ook overeenkomsten. Noem een verschil en een overeenkomst.

b Luthers vier belangrijkste kritiekpunten op de kerk uit de 16e eeuw hebben allemaal te maken met de relatie van de gelovige tot God.
Leg dit uit.

c De kritiekpunten van Luther passen bij de bredere cultureel-mentale ontwikkelingen in deze periode.
Leg dit uit.

4 Wat vertelt bron 2 je over de bekendheid van de ideeën van Luther in zijn eigen tijd? Leg je antwoord uit.

De christelijke kerk in West-Europa valt uiteen

★ **21** De protestantse Reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had

Luther en anderen wilden het christelijke geloof van alle misstanden zuiveren. Deze pogingen om de kerk te hervormen heten **Reformatie** (letterlijk: hervorming) en leidden ertoe dat het christendom in de 16e eeuw in verschillende stromingen uiteenviel. Naast de katholieke kerk ontstonden ook protestantse kerken. Dit leidde tot religieuze, maar ook tot politieke onrust in West-Europa.

Eerdere kritiek op de kerk

Luther was niet de eerste die kritiek had op de kerk. Het idee dat kerkleiders en kloosterlingen ver waren afgedwaald van de oorspronkelijke bedoelingen van Christus, was in de 16e eeuw allesbehalve nieuw. Zo was in de 14e eeuw in de Lage Landen de **moderne devotie** ontstaan. Deze beweging kwam voort uit kritiek op misstanden in de kerk. Aanhangers geloofden dat ieder mens rechtstreeks contact kon hebben met God, zonder tussenkomst van de kerk. Vanwege deze opvattingen werkte de kerk de moderne devotie tegen. Desondanks raakten de ideeën van de moderne devotie wijdverbreid en bleef de beweging onderdeel van de kerk. Zo vormde deze hervormingsbeweging een opmaat naar de Reformatie. Ook andere bewegingen die kritisch waren op de kerk, kregen te maken met tegenwerking. De kerk verketterde deze bewegingen en slaagde er vaak in hun aanhangers het zwijgen op te leggen.

De Reformatie

De kritiek van Luther was een belangrijk moment in de Reformatie. Luther wilde de kerk aanvankelijk van binnenuit hervormen. De kerk reageerde afwijzend en ging Luther en gelijkgestemden uiteindelijk vervolgen. Maar in tegenstelling tot die van eerdere hervormingsbewegingen werden de ideeën van Luther veel breder gedragen, zelfs door een aantal vorsten. Daardoor waren hun ideeën voor de kerk minder makkelijk te bestrijden. Uiteindelijk kwam het tot een splitsing binnen de christelijke kerk in West-Europa.

Luther was niet de enige hervormer in de 16e eeuw: ook Johannes Calvijn en anderen hadden scherpe kritiek op de kerk. Op een aantal punten verschilden deze hervormers van elkaar (zie info 1). Daarom richtten de volgelingen van Luther en Calvijn hun eigen kerken op. Zo ontstonden er in het westen van Europa verschillende christelijke kerken: de oorspronkelijke ofwel katholieke kerk tegenover verschillende protestantse kerken, gebaseerd op bijvoorbeeld het **lutheranisme** of het **calvinisme**. Protestantse kerken worden ook wel 'hervormde' of 'gereformeerde' kerken genoemd.

De wederdopers

Overigens ontwikkelden niet alle stromingen binnen het protestantisme zich tot grote kerken met veel volgelingen. Een voorbeeld is de hervormingsbeweging van de **wederdopers** in Duitstalige gebieden en de Nederlanden. Hun naam verwijst naar hun keuze om zich als volwassene te laten dopen – kinderen kiezen immers niet bewust voor God. Sommige wederdopers waren zeer radicaal. Ze geloofden dat Christus op het punt stond terug te keren op aarde, waarna voor een beperkte groep zuivere gelovigen een duizendjarig vredesrijk zou aanbreken. Aanvankelijk waren de wederdopers zo overtuigd van hun gelijk dat zij alle wereldse gezag afwezen en in 1534 zelfs met geweld de macht overnamen in de Duitse stad Münster. Maar de heerser van Münster heroverde de stad en liet de leiders op gruwelijke wijze terechtstellen. Na dit debacle werden de wederdopers een tijdlang zeer streng vervolgd en verviel hun beweging tot een kleine minderheid binnen het protestantisme.

BRON 4 Edelvrouw Maria van Beckum wordt levend verbrand in Delden (Overijssel), omdat zij de leer van de wederdopers volgde. Haar bezittingen werden geconfisqueerd door de Spaanse koning Karel V, op dat moment koning van de Nederlandse gewesten.

BRON 3 De kerk van Lyon, genaamd 'Het paradijs', gebedsruimte van Franse calvinisten, zonder symbolen of versieringen die gelovigen konden afleiden van hun direct contact met God. (Schilderij toegeschreven aan Jean Perrissin, 1564.)

Katholieke reactie

Toen in de loop der jaren steeds meer mensen de kerk verlieten, organiseerde de katholieke kerk het Concilie van Trente (1545-1563). Tijdens deze kerkvergadering verboden kerkleiders de verkoop van aflaatbrieven. Ook benadrukten zij nogmaals dat christenen heiligen wel mochten vereren, maar niet als goden mochten aanbidden. Tegelijk werd besloten om ketters harder aan te pakken. Daarvoor werden de kerkelijke rechtbanken (de inquisitie) ingezet. De reactie van de katholieke kerk op de Reformatie noemen we de **Contrareformatie**.

Politieke gevolgen

De Reformatie had enorme gevolgen, voor iedereen in Europa, zowel koningen als gewone mensen. Overal was het dagelijks leven doortrokken van geloof en het maakte nogal wat uit of dat katholiek of protestants was. Dat mensen met verschillende geloven door elkaar zouden wonen, was nauwelijks voor te stellen.

Ook bestuurlijk leidde het uiteenvallen van de kerk tot problemen. Een protestant gehoorzaamde niet zonder meer aan een katholieke vorst, en andersom. Daarom streefden de meeste vorsten naar religieuze eenheid binnen hun rijk. Vooral in Noord-Europa, waar veel Lutheranen woonden, braken vorsten met de katholieke kerk. Zij werden zelf hoofd van een nieuwe Lutherse kerk waarvan al hun onderdanen lid waren. In Zuid-Europa bleven veel staten katholiek. Bijna overal werden afwijkende christelijke stromingen – katholiek dan wel protestants –met harde hand onderdrukt. Het uiteenvallen van Europa in katholieke en protestantse gebieden verliep dus allesbehalve vreedzaam. Vanaf 1520 braken er in Europa grote oorlogen uit, die tot in de 17e eeuw zouden voortduren.

BRON 5 Religie in Europa aan het eind van de 16e eeuw.

VRAGEN

5 Meningsverschillen binnen de christelijke kerk zijn een fenomeen dat zo oud is als de kerk zelf.
Geef hiervan twee voorbeelden: één uit de renaissance en één uit de periode daarvoor.

6 Op welke manier leidde de Reformatie tot een splitsing in de christelijke kerk?

7 Gebruik bron 5.
a Waar heeft de lutherse kerk zich het meest verspreid?
b Waar heeft de calvinistische kerk zich het meest verspreid?
c Verklaar dat de kerk van de wederdopers zich moeilijker kon verspreiden dan de lutherse en de calvinistische kerk.

8 De katholieke kerk reageerde op het ontstaan van het protestantisme tijdens het Concilie van Trente.
Hoe kun je haar reactie samenvatten?

9 **a** De Reformatie had een aantal belangrijke gevolgen.
Noem een politiek-bestuurlijk en een cultureel gevolg.
b De Contrareformatie was een poging van de katholieke kerk om de Reformatie tegen te gaan en weer religieuze eenheid in Europa te brengen.
Leg uit waarom de Contrareformatie juist bijdroeg aan een verdere verharding van de religieuze tegenstellingen.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

4.4 De Opstand in Europees perspectief

CASUS

Een mislukte aanslag

In heel West-Europa stelde de Reformatie mensen voor de vraag: kunnen mensen met verschillende geloven samen in dezelfde staat leven? Voor radicale katholieken en protestanten was het antwoord een volmondig ‘nee’. Zo ook voor de Spaanse koning Filips II. In zijn rijk, waartoe ook de Nederlandse gewesten behoorden, vervolgde hij ketters streng. Antwerpen had zijn bijzondere aandacht. De rijke handelsstad was al langere tijd een middelpunt van protestants verzet. Het katholieke bestuur van de stad steunde koning Filips II, maar er braken steeds vaker rellen uit. Filips II had zijn handen vol, want ook in andere Nederlandse gewesten kwamen steden in opstand.

In 1574 kwam het het Spaanse bestuur ter ore dat er – voor de derde keer in korte tijd – een complot op handen was in Antwerpen. Een groep radicale protestanten wilde het katholieke bestuur van de stad verjagen en vervangen door een protestants bestuur. Soldaten kamden de stad uit om de samenzweerders te vinden. Ze vielen ook het huis van Margaretha Coppier binnen. Tot haar familie behoorden vooraanstaande protestanten die steun gaven aan het verzet tegen Filips. Het verhaal gaat dat de Spaanse soldaten ter plekke op tafel een beloning uitschreven voor de uitlevering van de leiders van het complot. Ze hadden niet in de gaten dat diezelfde leiders zich onder haar tafel hadden verstopt. Coppier ging niet op het aanbod in. Zo ontsnapten de opstandelingen aan de dood, maar Antwerpen bleef in katholieke handen – voorlopig.

BRON 1 Margaretha Coppier staat Spaanse soldaten te woord die haar huis zijn binnengedrongen. Wat de Spanjaarden niet zien, is dat Coppier een aantal protestantse samenzweerders heeft verborgen in de kast onder de tafel: hun vingers steken tussen de deuren uit. Het schilderij is gemaakt in 1842 door Valentijn Bing.

VRAGEN

1 **a** De casus laat zien dat de Reformatie leidde tot politieke onrust.
Leg dit uit.

b Filips II was van mening dat mensen met een verschillend geloof niet samen in dezelfde staat konden leven.
Bedenk een cultureel-mentale en een politiek-bestuurlijke reden voor deze opvatting.

c Vergelijk deze opvatting van Filips II (zie vraag b) met de opvattingen in de huidige wereld.
Zie je vooral overeenkomsten of verschillen? Welke oorzaak heeft dit, denk je?

2 Gebruik bron 1.
Het schilderij is gemaakt in de 19e eeuw, toen het conflict in de Nederlanden vaak werd gezien als een nationale strijd tegen Spanje.
Leg uit, met behulp van de casustekst, dat deze interpretatie niet geheel terecht is.

De Nederlanden in opstand

★ 22 Het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat

De mislukte aanslag in Antwerpen was slechts een van de gebeurtenissen in een slepende opstand tegen de Spaanse koning in de Nederlandse gewesten. Het geloof speelde daarin een belangrijke rol, maar het conflict had ook een politiek-bestuurlijke oorzaak. Uiteindelijk maakten zeven gewesten zich los van het Spaanse Rijk: de eerste Nederlandse staat.

Achtergronden van de Opstand

Zoals overal in West-Europa leidde ook in de Nederlanden de Reformatie tot de opkomst van nieuwe geloofsrichtingen. Vooral het calvinisme groeide, hoewel de calvinisten gedurende de hele 16e eeuw in alle gewesten een minderheid bleven. Maar ook inwoners die katholiek bleven, uitten steeds vaker kritiek op het beleid van de vorst. De Nederlanden behoorden tot het Spaanse Habsburgse Rijk. De heersers van dit rijk, eerst Karel V en daarna Filips II, waren overtuigd katholiek. Voor hen was het 'ketterse' calvinisme absoluut onverteerbaar: een rijk kon in hun ogen maar één godsdienst hebben. De vervolging van ketterij werd steeds feller. De inquisitie bracht tussen 1520 en 1566 duizenden protestanten ter dood.

> 'Ik zou liever mijn staten en, indien ik ze had, honderd levens verliezen, dan ook maar het minste te dulden dat tegen de religie of de dienst van God ingaat.'
> — Uitspraak van Filips II, kort na de Beeldenstorm.

Maar er was meer aan de hand. Karel V en later zijn zoon Filips II voerden in de Nederlanden een politiek van centralisatie: zij wilden de greep op alle gebieden in hun rijk vergroten. Daarom maakten zij gebruik van geschoolde ambtenaren, die niet afkomstig waren uit de lokale adel en die loyaal waren aan de vorst. De adel zag zich hierdoor steeds meer beroofd van invloed en privileges, en voelde zich in zijn traditionele positie van bestuurder aangetast. Bovendien streefde de Spaanse koning naar het invoeren van vaste belastingen, zodat hij voor belastingheffing niet telkens opnieuw toestemming hoefde te verkrijgen van adel en steden. Dit voornemen stuitte op veel verzet bij de adel en in de steden, die zich dit privilege niet zomaar lieten afnemen.

Verloop en gevolgen van de Opstand

Het toenemende verzet tegen zowel de godsdienstvervolgingen als de centralisatie leidde tot een conflict dat wordt aangeduid als de Opstand. Het begon in 1566 met de Beeldenstorm, waarbij beelden en complete kerkinterieurs werden vernield. (Protestanten keurden de verering van beelden af.) Filips II reageerde door troepen te sturen. De opstandelingen schaarden zich op hun beurt achter de edelman Willem van Oranje. Vanaf 1568 waren de opstandelingen in oorlog met de Spaanse vorst, een conflict dat tachtig jaar zou duren.

BRON 2 Vanaf 1566 sloegen protestanten in de kerken vaak de heiligenbeelden kapot. Soms vonden ze het voldoende om alleen de gezichten weg te slaan. Dit deel van een altaar in de Utrechtse Domkerk bleef bij de Beeldenstorm van 1566 nog gespaard, maar bij een latere beeldenstorm (in 1580) verloor het alsnog alle gezichten.

Het voornaamste gevolg van de Opstand was de scheiding van de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden, waarbij het zuiden katholiek bleef en trouw aan de Spaanse vorst en de opstandige gewesten in het noorden zich aaneensloten in de Unie van Utrecht (1579). In feite ontstond daardoor een nieuwe staat. Met het opstellen van het *Plakkaat van Verlatinghe* (1581) verbraken de opstandelingen de banden met de Spaanse vorst definitief. Toen verschillende pogingen om een nieuwe vorst te vinden strandden, besloten de gewesten (in 1588) een zelfstandige republiek te vormen. Het calvinisme werd daar de belangrijkste godsdienst, maar er was ook sprake van **tolerantie** ten opzichte van het katholicisme en andere geloven. Pas in 1648, tachtig jaar na het begin van de oorlog, sloot de Republiek definitief vrede met Spanje (Vrede van Münster).

In geen enkel ander land leidde de strijd over godsdienst en bestuur tot de vorming van een staat zonder vorst. Deze republiek zou ruim twee eeuwen blijven bestaan.

BRON 3 Katholieke geestelijken worden in februari 1580 door een menigte uit de stad Leeuwarden verdreven, begeleid door soldaten en zelfs een fanfare. Tolerantie was in de noordelijke gewesten niet vanzelfsprekend: zo werden katholieken er vaak van verdacht dat zij aan Spaanse zijde stonden. (Tekening uit 1580.)

VRAGEN

3 **a** De tekst geeft een aantal motieven van inwoners van de Nederlandse gewesten voor een opstand tegen Spanje.
Noem er minimaal drie.
b Waarom waren die motieven strijdig met de belangen van de Spaanse vorst?

4 **a** Maak een tijdlijn of chronologisch overzicht van de Nederlandse Opstand tegen Spanje.
b Beredeneer dat de totstandkoming van de Republiek geen vooropgezet plan was, maar een onbedoeld gevolg.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

Strijd om geloof en centralisatie

Niet alleen in de Nederlanden bestonden religieuze spanningen. Ook in Frankrijk en het Duitse Rijk kwam het in de 16e eeuw tot uitbarstingen over geloofskwesties. En ook daar waren deze conflicten verweven met een strijd over de centralisatie van het bestuur. Ook de strijd tussen de Ottomaanse en de katholieke vorsten had religieuze ondertonen.

Frankrijk

In Frankrijk had het calvinisme aan het begin van de 16e eeuw vooral in het zuiden en westen aan aanhang gewonnen. Aanvankelijk leidde dit niet tot een godsdienstoorlog. De toenmalige vorst had geen baat bij de introductie van het nieuwe geloof, maar ook niet bij een felle onderdrukking ervan. Dat veranderde onder latere koningen, omdat de Franse adel verdeeld raakte in een katholiek en een hugenoots (calvinistisch) verbond. Beide partijen probeerden de koning voor zich te winnen. Tegelijkertijd wilden ze voorkomen dat de koning te veel macht zou krijgen. Dit leidde tot verschrikkelijke godsdiensttwisten. De rust keerde pas terug in 1598, toen de hugenoten enige vrijheid van godsdienst kregen (Edict van Nantes).

Duitse Rijk

Karel V was naast koning van Spanje eveneens keizer van het Heilige Roomse Rijk of Duitse Rijk. Dit rijk was verdeeld in allerlei kleinere gebieden, waar lokale vorsten of geestelijken het voor het zeggen hadden. Een aantal van hen had zich bekeerd tot het lutheranisme en raakte hierover in conflict met Karel V. Maar ook hier speelden andere factoren een rol. Vorsten die graag hun zelfstandigheid en regionale macht behielden, streden tegen keizer Karel V, die het Duitse Rijk wilde centraliseren.

BRON 4 Tijdens de Bartholomeusnacht op 24 augustus 1572, ook wel de Parijse bloedbruiloft genoemd, werden Franse hugenoten (protestanten) op bloedige wijze vermoord. (Schilderij van François Dubois, ca. 1572-1584.)

Bij de Godsdienstvrede van Augsburg in 1555 erkende de keizer dat elke vorst zijn eigen religie mocht kiezen en dat zijn onderdanen hem in die keuze zouden volgen. Verder aanvaardde hij een beperking van zijn politieke macht. De vrede zorgde voor een halve eeuw van relatieve rust.

Vanaf 1618 begonnen de Habsburgse keizers echter opnieuw te streven naar centralisatie en religieuze eenheid. Niet alleen de protestantse, maar ook de katholieke vorsten verzetten zich hiertegen. Dit leidde wederom tot oorlog.

In 1648 waren de partijen oorlogsmoe en sloten ze de Vrede van Westfalen. Hierbij werden de Duitse vorsten in hun gezag hersteld. De keizer was er definitief niet in geslaagd zijn wil op te leggen aan de staten in het Duitse Rijk, dat daardoor een lappendeken van staatjes bleef in plaats van een centraal bestuurde staat. Bovendien mocht elke vorst, net als bij de Vrede van Augsburg, zelf bepalen welke godsdienst zijn onderdanen zouden belijden: het katholicisme, het calvinisme of het lutheranisme. De onderdanen kregen het recht vast te houden aan een afwijkend geloof, maar dan moesten ze wel huis en haard opgeven en het gebied van de vorst verlaten.

BRON 5 Drie vrouwen, beschuldigd van hekserij, worden opgehangen. Zogenaamde heksenvervolgingen, die tussen de 15e en 18e eeuw plaatsvonden in West-Europa, zagen hun hoogtepunt tijdens de Reformatie en de godsdienstoorlogen, toen de katholieke kerk haar grip op de samenleving probeerde te verstevigen. Slachtoffers waren relatief vaak alleenstaande vrouwen die (informeel) een medisch beroep uitoefenden, zoals verloskundige. (Boekillustratie uit 1589.)

Europese staten tegen het Ottomaanse Rijk

Terwijl Europese staten onderling grote conflicten hadden, waren Zuid-Europese staten ook in de ban van een andere grote oorlog met een godsdienstige ondertoon: de strijd met het islamitische Ottomaanse Rijk.

Al eerder hadden moslims en christenen met elkaar gestreden. In de middeleeuwen was het Iberisch schiereiland onderdeel geworden van een islamitisch rijk. In de eeuwen daarna veroverden Spaanse katholieke vorsten steeds meer grondgebied op dat rijk, de zogeheten reconquista. In 1492 hadden zij het hele schiereiland in handen en probeerden ze de reconquista uit te breiden naar Noord-Afrika. Dat mislukte echter. Spanje werd daar geconfronteerd met een nieuwe machthebber in het Middellandse Zeegebied, het Ottomaanse Rijk.

De machthebber van dat rijk, de Turkse sultan, was al enige tijd bezig zijn macht uit te breiden. In 1453 hadden de Ottomanen Constantinopel, de hoofdstad van het Oost-Romeinse Rijk, veroverd. Rond 1500 omvatte het Ottomaanse Rijk het huidige Noord-Afrika, Turkije en een deel van Oost-Europa. In de 16e eeuw kende het een grote economische en culturele bloei, en veroverde het onder andere steeds meer gebied in Oost-Europa.

Het succes van de Ottomaanse veroveringspolitiek dwong Europese staten tot samenwerking. Zo vormden Spanjaarden en Italianen de Heilige Liga (1571) tegen de Ottomanen, onder leiding van de paus. De Ottomanen wisten in de meeste gevallen weerstand te bieden aan de troepen van dit verbond. Dat kwam mede doordat Spanje op meerdere fronten tegelijk moest strijden: tegen Engeland, tegen de Nederlandse opstandelingen én tegen de Turken.

Vanaf 1600 stagneerde de groei van het Ottomaanse Rijk en in de loop van de eeuw raakte het geleidelijk in verval. In 1683 belegerden de Ottomanen de stad Wenen. Er moest weliswaar een brede Europese coalitie aan te pas komen om de stad te ontzetten, maar de slag bleek een keerpunt. In de oorlog die hierop volgde, verloren de Ottomanen bijvoorbeeld een groot stuk van Hongarije. Hoewel de Balkan tot in de 19e eeuw grotendeels Turks bleef, slaagde het Ottomaanse Rijk er na 1683 niet meer in zijn rijk in Europa naar het westen uit te breiden.

BRON 6 Portret van Elizabeth I, koningin van Engeland en Ierland. Sinds 1534 had Engeland een eigen (Anglicaanse) staatskerk, los van Rome, met protestantse en katholieke elementen. Onder Elizabeth domineerde het protestantisme, waardoor de spanningen met het Spaanse Rijk toenamen. In 1588 stuurde Spanje een grote vloot om Engeland aan te vallen (links). De vloot verging echter in een storm (rechts). Elizabeth I onderhield goede contacten met de Turkse sultan Murad III. (Schilderij uit ca. 1588.)

BRON 7 De Ottomanen hebben verschillende keren geprobeerd Wenen te veroveren. Hier zie je de Ottomaanse sultan Selim II (midden) in 1566, op weg naar zijn troepen in de Balkan. (Turkse waterverftekening, gemaakt tussen 1584 en 1589.)

VRAGEN

5 **a** Welke twee conflicten speelden er in Frankrijk in de 16e en 17e eeuw?

b Hoe loste het Edict van Nantes een van beide (tijdelijk) op?

6 De protestanten streden in 1555 in het Duitse Rijk om hun religie in vrijheid te kunnen belijden.
Leg uit dat deze strijd om meer ging dan religie alleen.

7 De Vrede van Westfalen van 1648 maakte een eind aan de Dertigjarige Oorlog.
Wat betekende deze vrede voor:
- het Duitse Rijk;
- de Duitse vorsten;
- Duitse gelovigen?

8 Vergelijk de uitkomst van de conflicten in het Duitse Rijk met die van de strijd in de Noordelijke Nederlanden.
Noteer de overeenkomsten en verschillen voor de staatsvorm en de godsdienst.

9 Kun je de strijd tussen het Ottomaanse Rijk en de katholieke staten zien als een godsdienstoorlog?
Geef een argument vóór en een argument tegen deze typering.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Historisch denken

Beesten of broeders?

Zie paragraaf 4.1

- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- BETEKENIS GEVEN

In de zomer van 1550 riep keizer Karel V geleerden uit zijn rijk (waaronder Spanje) bij elkaar. Hij wilde weten of hij eigenlijk wel oorlog mocht voeren tegen de bewoners van Amerika (de 'indianen'), met als doel hen daarna tot het christendom te bekeren. De belangrijkste geleerden waren Juan Ginés de Sepúlveda, een humanist die nooit in Amerika was geweest, en Bartolomé de las Casas, een priester die enkele decennia in het Caribisch gebied had gewerkt.

Je onderzoekt welke standpunten beide geleerden innamen en hoe je hun verschillende perspectieven kunt verklaren.

VRAGEN

1 Gebruik bron 1 tot en met 4.

a Beschrijf telkens in één zin hoe de bewoners van Amerika moeten worden behandeld volgens Sepúlveda en hoe volgens Las Casas.

b Met welke argumenten onderbouwt Sepúlveda zijn mening in deze bronnen? Noem er twee.

c Met welke argumenten onderbouwt Las Casas zijn mening in deze bronnen? Noem er twee.

d Sepúlveda en Las Casas denken heel verschillend over de vraag of Karel V oorlog mag voeren tegen de bewoners van Amerika.
Bedenk een verklaring voor dit verschil in perspectief.

2 Gebruik bron 5.
Leg uit dat beide geleerden de bron zouden kunnen gebruiken om hun standpunt te ondersteunen.

3 Gebruik bron 1 tot en met 4.
De bronnen in deze opdracht zijn geschreven in een heel andere tijd en in een andere samenleving.

a Een stelling: 'Met zijn opvatting over de bewoners van Amerika staat Las Casas dichter bij onze tijd dan Sepúlveda.'
Toon dit aan.

b Leg uit, telkens met een verwijzing naar de bron, hoe het perspectief van Las Casas toch ook wordt beïnvloed door het feit dat:
– hij christen is en
– in het Europa van de 16e eeuw woont.

BRON 1 Sepúlveda zei tijdens het debat over de bevolking van Amerika:

Bij deze kleintjes vind je nauwelijks een spoor van menselijkheid; [...] Ze hebben geen geschreven wetten, maar alleen barbaarse instellingen en gebruiken. [...] Ze vechten in razernij voortdurend gruwelijke oorlogen met elkaar uit en beschouwen een overwinning als waardeloos wanneer ze niet het vlees van hun vijanden hebben opgegeten.

BRON 2 Las Casas zei tijdens het debat:

De indianen zijn onze broeders en Christus heeft zijn leven voor hen gegeven. Waarom vervolgen wij hen dan met zulk een onmenselijke wreedheid als zij dat niet verdienen? [...] Zij zullen het onderricht uit de Bijbel welwillend ontvangen, zo weet ik, want zij zijn niet dom of barbaars, maar bezitten een inheemse oprechtheid en ze zijn eenvoudig, bescheiden en zachtaardig.

BRON 3 Sepúlveda enkele jaren later in een brief aan Filips II (de opvolger van Karel V als koning van Spanje).

[Dat indianen leven als beesten,] is te zien aan de afschuwelijke en verbazingwekkende offers van mensen aan hun duivels; het is ook te zien aan het eten van menselijk vlees, het levend verbranden van weduwen en andere misdaden tegen de wetten van de natuur. [...] Zij doen deze dingen in het openbaar en denken dat het vrome daden zijn.
De bescherming van onschuldige personen tegen zulke wandaden geeft ons het recht, door God en de natuur, om oorlog tegen deze barbaren te voeren en hen te onderwerpen aan het Spaanse gezag.

BRON 4 Las Casas enkele jaren na het debat, over zijn reden om te schrijven over de situatie in de Nieuwe Wereld.

[Het is een misvatting te denken] dat deze volken de essentiële eigenschappen van mensen zouden missen, waardoor ze als brute beesten worden beschouwd, die niet in staat zijn tot deugdzaamheid en religie. [...] Deze mensen zijn voor eeuwen verborgen geweest en vergeten, en het is mijn bedoeling geweest op een of andere manier de handen uit te steken naar hen, zodat zij niet meer worden onderdrukt zoals nu, [...] en niet permanent in het duister hoeven te verblijven.

Overzicht kenmerkende aspecten

Periode	Tijdvak	Nr	Kenmerkend aspect
Prehistorie 3000 v.C.	**Jagers en boeren** 3000 v.C.	★1	De levenswijze van jagers en verzamelaars
		★2	Het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen
		★3	Het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen
Oudheid 3000 v.C.-500 n.C.	**Grieken en Romeinen** 3000 v.C.-500 n.C.	★4	De ontwikkeling van het wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in de Griekse stadstaat
		★5	De klassieke vormentaal van de Grieks-Romeinse cultuur
		★6	De groei van het Romeinse imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreidde
		★7	De confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur in Noordwest-Europa
		★8	De ontwikkeling van het jodendom en het christendom als de eerste monotheïstische godsdiensten
Middeleeuwen 500-1500	**Monniken en ridders** 500-1000	★9	De verspreiding van het christendom in geheel Europa
		★10	Het ontstaan en de verspreiding van de islam
		★11	De vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid
		★12	Het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur
	Steden en staten 1000-1500	★13	De opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving
		★14	De opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden
		★15	Het conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben
		★16	De expansie van de christelijke wereld naar buiten toe, onder andere in de vorm van de kruistochten
		★17	Het begin van staatsvorming en centralisatie
Vroegmoderne tijd 1500-1800	**Ontdekkers en hervormers** 1500-1600	★18	Het begin van de Europese overzeese expansie
		★19	Het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling
		★20	De hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke oudheid
		★21	De protestantse Reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had
		★22	Het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat
	Regenten en vorsten 1600-1700	★23	Het streven van vorsten naar absolute macht
		★24	De bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek
		★25	Wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie
		★26	De wetenschappelijke revolutie
	Pruiken en revoluties 1700-1800	★27	Rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen
		★28	Voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme)
		★29	Uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme
		★30	De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap
Moderne tijd 1800-nu	**Burgers en stoommachines** 1800-1900	★31	De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving
		★32	Discussies over de 'sociale kwestie'
		★33	De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie
		★34	De opkomst van emancipatiebewegingen
		★35	Voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces
		★36	De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme
	Wereldoorlogen 1900-1950	★37	De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
		★38	Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme
		★39	De crisis van het wereldkapitalisme
		★40	Het voeren van twee wereldoorlogen
		★41	Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden
		★42	De Duitse bezetting van Nederland
		★43	Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering
		★44	Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme
	Televisie en computer 1950-nu	★45	De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
		★46	De dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld
		★47	De eenwording van Europa
		★48	De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen
		★49	De ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen

BRON 5 Tekening van een Azteeks religieus ritueel. Bij dit ritueel werd vaak de huid van een nog levende slaaf afgesneden. De priester droeg deze huid als onderdeel van de ceremonie. De afbeelding komt uit een boek (uit ca. 1540) van een Spaanse monnik die lange tijd in Amerika woonde.

Machiavelli en Erasmus

Zie paragraaf 4.2

- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- HISTORISCH BELANG

Niccolò Machiavelli (1469-1527) en Desiderius Erasmus (ca. 1467-1536) waren tijdgenoten. Machiavelli was lange tijd secretaris van de Noord-Italiaanse stadstaat Florence, waar vaak machtswisselingen waren. In 1512 werd Machiavelli uit zijn ambt gezet nadat de republiek Florence ten einde kwam en de Medicivorst zijn macht had hersteld. Erasmus werd opgeleid tot priester en ontwikkelde zich tot een geleerde, die op verschillende plaatsen ten noorden van de Alpen werkzaam was. Hij leefde grotendeels van de verkoop van zijn geschriften.

Je gaat twee van hun teksten vergelijken, beoordelen op betrouwbaarheid en onderzoeken in hoeverre deze mannen bij de renaissance passen.

VRAGEN

4 Gebruik bron 6.

a Welk onderwerp bestudeert Machiavelli in zijn boek precies? Vat dit in je eigen woorden samen.

b Welke redenering volgt Machiavelli om duidelijk te maken dat een leider soms wreed moet zijn?

c Hoe zou Machiavelli tot dit inzicht zijn gekomen? Geef twee verklaringen. Gebruik daarbij ook de intro.

5 **a** Volgens de middeleeuwse visie op het koningschap liet een goede vorst zich altijd leiden door christelijke deugden.
Leg uit dat Machiavelli breekt met deze visie op het koningschap.

b Gebruik bron 7.
Leg uit dat de opvattingen van Machiavelli niet aansluiten bij de visie in bron 7.

c Leg uit dat deze visie van Machiavelli aansluit bij de mentaliteit van het humanisme.

6 Gebruik bron 8.
Erasmus bekritiseert vorsten in zijn tijd door gebruik te maken van een ironische tegenstelling.

a Leg uit welke tegenstelling Erasmus gebruikt voor zijn kritiek.

b Aan welke drie zaken moet een goede vorst volgens Erasmus voldoen?

c Welke kritiek uit Erasmus op vorsten in zijn tijd? Vat zijn kritiek samen in twee punten en verwijs bij elk kritiekpunt naar de bron.

d Leg uit hoe de visie van Erasmus op het koningschap past bij het humanisme.

7 Gebruik bron 6 en 8.
Erasmus en Machiavelli schrijven allebei over het koningschap.
Noem een verschil en een overeenkomst tussen hun opvattingen.

8 Tegenwoordig wordt de filosofie van Machiavelli in verband gebracht met de uitdrukking 'het doel heiligt de middelen'. Dan gaat het vaak om dictators die geweld gebruiken om de macht te behouden of om leiders die in conflicten het oorlogsrecht schenden.
a Hoe terecht is volgens jou dit verband?
b Kan de filosofie van Machiavelli ons tegenwoordig helpen bij het vormen van een oordeel over zulke dictators of leiders? Licht je antwoord toe.

BRON 7 Dit schilderij geeft een middeleeuwse visie op het koningschap weer. De macht van de koning wordt bepaald door het lot: de koning zit op zijn troon, maar kan van zijn troon vallen als het Rad van Fortuin ronddraait. Het rad wordt bediend door Vrouwe Fortuna, die in het midden staat. (Miniatuur uit een Engels gedichtenboek, 15e eeuw.)

BRON 6 Enkele fragmenten uit hoofdstuk 17 van *De vorst* (geschreven tussen 1513 en 1516) van Machiavelli, getiteld: 'Over wreedheid en genade. Of het beter is geliefd te zijn dan gevreesd, of omgekeerd'. Het boek *De vorst* past in een traditie van adviezen aan vorsten. Machiavelli droeg het op aan de nieuwe vorst van Florence om hem gunstig te stemmen.

Een vorst moet zich er niets van aantrekken wanneer hij het verwijt krijgt wreed te zijn, als [wreedheid] nodig is om de eenheid te bewaren en zijn onderdanen te laten gehoorzamen. Door het stellen van een aantal voorbeelden zal hij uiteindelijk barmhartiger blijken dan degenen die door toegevendheid onrust laten voortbestaan, want daardoor ontstaan vaak moordpartijen en diefstal. Van onrust ondervindt altijd de hele gemeenschap schade, terwijl executies op bevel van een vorst alleen individuen raken. [...]
Dit roept de vraag op of het beter is geliefd te zijn dan gevreesd, of omgekeerd. Het antwoord is dat men graag alle twee wil zijn. Maar omdat het moeilijk is die twee te combineren, is het veel veiliger om gevreesd te zijn dan geliefd, als je kunt kiezen. [...]
Het wordt gerekend tot de grote verdiensten van Hannibal* dat hij in staat was een enorm leger te leiden, terwijl dit bestond uit soldaten van verschillende volken en hij op campagne was op vijandelijk grondgebied. Dit deed hij zonder dat er onenigheid ontstond tussen de soldaten of tussen hen en hemzelf. Dit kan alleen toegeschreven worden aan zijn alom bekende onmenselijke wreedheid die, tezamen met zijn vele verdiensten, hem respect opleverde en hem gevreesd maakte.
** Hannibal: legeraanvoerder van Carthago in een oorlog tegen de Romeinen. Hij voerde zijn legers tot in Italië.*

BRON 8 Het beroemdste geschrift van Erasmus is zijn *Lof der Zotheid* (1509). Hierin bespreekt hij op een ironische manier alle misstanden in de wereld. Hij bedacht het boek tijdens een lange reis te paard van Italië naar Engeland en schreef het als een soort lange brief aan een vriend, de humanist Thomas More. De verteller is 'de zotheid', ofwel dwaasheid.

Wie weleens heeft nagegaan hoe loodzwaar de last is die iemands schouders moeten torsen als hij zich werkelijk als vorst wil gedragen, zal toch niet concluderen dat hijzelf aan de macht wil komen [...] Wie het schip van staat stuurt, is geen privépersoon maar bekleedt een openbaar ambt. Hij hoort uitsluitend aan het algemeen belang te denken, geen duimbreed af te wijken van de wetten die hij zelf invoert en uitvoert, de integriteit van bestuurders en ambtenaren te garanderen. Op hem en hem alleen zijn alle ogen gericht [...] Tekortkomingen van andere mensen hebben minder effect en zijn niet zo vérstrekkend, maar de vorst heeft zo'n positie dat als hij ook maar één stap van het rechte pad afwijkt, het bederf zich als een epidemie onder de mensen verspreidt. [...] Maar nu laten ze, dankzij mij [Zotheid], al die zorgen aan de goden over en leggen ze zichzelf in de watten; en om hun hart vrij van zorgen te houden, lenen ze hun oor alleen aan mensen die prettige dingen te zeggen hebben. Ze vinden dat ze de taken van een vorst volledig en naar behoren vervullen als ze voortdurend op jacht zijn, pittige paarden op stal hebben, naar eigen inzicht bestuursbaantjes en hoge ambten verkopen, als ze dagelijks nieuwe belastingen uitdenken om het bezit van hun burgers op te vegen en in hun eigen zak te stoppen.

Afscheid van twee koningen

Zie paragraaf 4.4

- OORZAKEN EN GEVOLGEN
- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN

In het *Plakkaat van Verlatinghe* uit 1581 zegde een aantal provincies in de Nederlanden hun trouw op aan koning Filips II van Spanje. In 1776 deden de Amerikanen in hun *Onafhankelijkheidsverklaring* hetzelfde met de Engelse koning George III.

In deze opdracht ga je belangrijke passages uit beide documenten vergelijken en onderzoek je welk oorzakelijk verband er bestaat tussen de twee documenten.

VRAGEN

9 Gebruik bron 9 en 10.
De blijde intrede van Anjou (bron 9) hield verband met bron 10.
Leg uit of de gebeurtenis:
– een direct of indirect gevolg is van bron 10 en
– een bedoeld of onbedoeld gevolg is van bron 10.

10 Gebruik bron 10.
a Hoe moet een vorst zich (volgens de opstellers van het Plakkaat) gedragen ten opzichte van zijn onderdanen?
b Wat mogen de onderdanen volgens het Plakkaat doen als een vorst zich anders gedraagt?
c In het Plakkaat gaat het over vrijheden en privileges. Leg uit welke vrijheden en privileges worden bedoeld én hoe deze in verband staan met de blijde intrede van Anjou (bron 9).

11 Gebruik bron 11.
a Wat zijn volgens de Amerikaanse verklaring de rechten van ieder mens?
b Wat moet een regering volgens de verklaring met die rechten doen?
c Wat mag een volk doen als zijn regering zich anders gedraagt?

12 Gebruik bron 10 en 11.
Deze twee documenten hebben inhoudelijk veel overeenkomsten, maar zijn ook erg verschillend.
Noem een belangrijke overeenkomst én een belangrijk verschil tussen beide documenten.

13 Gebruik bron 10 en 11.
De opstellers van bron 11 hebben zich destijds laten inspireren door de inhoud van bron 10.
Leg uit of je bron 11 kunt typeren:
– als een direct of indirect gevolg van bron 10 en
– als een bedoeld of onbedoeld gevolg van bron 10.

BRON 9 Ingekleurde gravure van de hertog van Anjou uit het verslag (1582) van zijn blijde intrede in Antwerpen, waarbij hij werd ingezworen als hertog van Brabant en de rechten van de burgerij erkende. De katholieke Frans van Valois, hertog van Anjou en erfgenaam van de Franse troon, werd in 1579 benaderd door Willem van Oranje om als nieuwe landsheer van verschillende Nederlandse gewesten op te treden.

BRON 10 De beginwoorden van het *Plakkaat van Verlatinghe* (26 juli 1581), opgesteld uit naam van de 'Staten-Generaal van de Verenigde Nederlanden'.

Het is algemeen bekend dat een vorst van een land door God tot hoofd van zijn onderdanen is aangesteld om deze te beschermen en te bewaren voor alle onrechtvaardigheid, schade en geweld, zoals een herder zijn schapen moet beschermen, en dat de onderdanen niet door God geschapen zijn ten behoeve van de vorst, om hem in alles wat hij beveelt – [...] onderdanig te zijn om hem als slaven te dienen. Integendeel, de vorst is er ter wille van de onderdanen, zonder welke hij geen vorst is, om hen rechtvaardig en verstandig te regeren en te verdedigen, en hen lief te hebben zoals een vader zijn kinderen en een herder zijn schapen [...]. Wanneer hij dit niet doet maar, in plaats van zijn onderdanen te beschermen, probeert hen te onderdrukken, overmatig te belasten, te beroven van hun oude vrijheid, privileges en oude gewoonterechten, en hen als slaven te bevelen en te gebruiken, moet hij dus niet als een vorst, maar als een tiran worden beschouwd. Dan staat het zeker zijn onderdanen vrij hem niet meer als vorst te erkennen – vooral nadat er in de Staten van het land overlegd is – maar hem te verlaten en in zijn plaats een ander tot soeverein te kiezen om hen te beschermen, zonder dat dit verkeerd is.

BRON 11 Citaat uit de *Unanieme verklaring van de dertien Verenigde Staten van Amerika* (4 juli 1776). Met de *Onafhankelijkheidsverklaring* zwoeren de Amerikanen de Engelse koning af. Zij stelden een republiek in en bestuurden voortaan zichzelf.

Wij beschouwen deze waarheden als vanzelfsprekend: dat alle mensen als gelijken worden geschapen, dat zij door hun schepper zekere onvervreemdbare rechten hebben gekregen, zoals het recht op leven, vrijheid en het nastreven van geluk. Dat, om deze rechten te garanderen, regeringen onder de mensen worden ingesteld, die hun rechtmatige bevoegdheden ontlenen aan de instemming van hen over wie zij regeren; dat, telkens wanneer enige regeringsvorm met deze doeleinden in strijd komt, het volk het recht heeft hem te veranderen of teniet te doen en een nieuwe regering in te stellen [...].
Wanneer een lange reeks van gevallen van misbruik en machtsoverschrijding, onveranderlijk gericht op hetzelfde doel, duidelijk wijst op de intentie [de inwoners van een land] onder volstrekte dwingelandij te brengen, is het hun recht, ja zelfs hun plicht, zo'n regering omver te werpen. [...]
Dat is het pijnlijk lot geweest van deze koloniën en dat is de noodzaak die hen nu dwingt van regeringsstelsel te veranderen.

Afsluiting

Controleer jezelf

4.1 Wereldwijde contacten

1 Ik kan oorzaken noemen van de Europese expansie vanaf 1400.
2 Ik kan uitleggen welke wereldwijde culturele, economische, politieke en demografische gevolgen de Europese expansie had.

4.2 De renaissance

1 Ik kan uitleggen welk verband er bestaat tussen het humanisme en de renaissance.
2 Ik kan uitleggen hoe het mensbeeld en het wereldbeeld veranderden tijdens de renaissance en welke gevolgen dit had in de kunst, literatuur en politiek.
3 Ik kan uitleggen waarom de renaissance begon in Italië en hoe deze zich verspreidde.
4 Ik kan uitleggen dat er geen scherpe breuk is tussen middeleeuwen en renaissance.

4.3 De Reformatie

1 Ik kan met voorbeelden uitleggen welke kritiek Maarten Luther op de katholieke kerk had.
2 Ik kan uitleggen hoe verschillende religieuze hervormingsbewegingen sinds de 14e eeuw uiteindelijk leidden tot een splitsing van de kerk in meerdere stromingen.
3 Ik kan uitleggen welke politiek-bestuurlijke en culturele gevolgen de Reformatie had.

4.4 De Opstand in Europees perspectief

1 Ik kan uitleggen dat de Nederlandse Opstand een politieke en een religieuze oorzaak had.
2 Ik kan uitleggen hoe de Nederlandse Opstand leidde tot het ontstaan van een zelfstandige republiek.
3 Ik kan uitleggen dat de burgeroorlogen in de 16e en 17e eeuw in Frankrijk en het Duitse Rijk een religieuze en een politieke oorzaak hadden.
4 Ik kan beschrijven hoe de burgeroorlogen in de 16e en 17e eeuw in Frankrijk en het Duitse Rijk eindigden.
5 Ik kan beschrijven hoe gedurende de 16e en 17e eeuw de strijd tussen het Ottomaanse Rijk en de Europese katholieke rijken verliep.

Begrippen

De uitleg van de begrippen staat achter in je boek.

calvinisme
Contrareformatie
humanisme
lutheranisme
machiavellisme
mensbeeld
moderne devotie
Reformatie
renaissance
tolerantie
wederdopers
wereldbeeld

Jaartallen

ca. 1300-1600	Renaissance
ca. 1400	Europeanen beginnen vaarroutes naar Oost-Azië te zoeken
ca. 1450	Uitvinding boekdrukkunst in Europa
1492	Eerste contact tussen Europa en Amerika
1494	Verdrag van Tordesillas
1517	Luther publiceert 95 stellingen
1534	Wederdopers proberen de macht te grijpen in Münster
1555	Godsdienstvrede van Augsburg
1566	Beeldenstorm, begin Opstand
1648	Vrede van Münster / Vrede van Westfalen
1683	Ottomanen belegeren Wenen

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Oefenen met kenmerkende aspecten

1 Vat de kenmerkende aspecten bij dit hoofdstuk (★ **18** tot en met ★ **22**) samen met behulp van de *Trainer kenmerkende aspecten*. Gebruik de *Trainer 1500-1800*, opdracht 18.1 tot en met 22.4.

Ga naar de *Trainer kenmerkende aspecten*.

Herhalen van de leerstof

2 **a** Bekijk nogmaals de casus van elke paragraaf.
Leg per paragraaf het verband uit tussen de casus en een kenmerkend aspect van dit hoofdstuk.
b Bij dit hoofdstuk horen vijf kenmerkende aspecten.
Deze vijf ontwikkelingen zijn gekoppeld aan de 16e eeuw, maar enkele ontwikkelingen begonnen al eerder.
Geef voor elk kenmerkend aspect aan wanneer deze ontwikkeling begon.

Oefenen voor de toets

Gebruik bron 1.

2p **3** Toon met twee voorbeelden uit de bron aan dat de auteur vanuit Europees perspectief naar de niet-Europeanen keek.

In 1596 verscheen in Amsterdam het boek *De spiegel van de Spaanse tirannie in West-Indië*. West-Indië was een veelgebruikte term voor Amerika. Het boek was geïllustreerd met afbeeldingen waarop, volgens de ondertitel, 'de onmenselijk wrede daden van de Spanjaarden' te zien waren.
Stel, je doet onderzoek naar het verdwijnen van de Azteekse cultuur.

2p **4** Leg uit dat de afbeeldingen in dit boek:
- waarschijnlijk relevant zijn voor je onderzoek, maar
- waarschijnlijk minder betrouwbaar zijn voor je onderzoek.

Gebruik bron 2.

2p **5**
- Leg uit welk kenmerk van de renaissance blijkt uit de bron en
- verklaar, zonder bron, het belang van goede diplomatieke betrekkingen tussen Venetië en het Ottomaanse Rijk.

Gebruik bron 3.
Dit pamflet toont een tegenstelling. De makers proberen daarmee een boodschap over te brengen die past bij een ontwikkeling in de 16e eeuw.

3p **6** Leg uit:
- met twee verwijzingen naar de bron, welke tegenstelling wordt bedoeld en
- welke boodschap de makers daarmee wilden overbrengen en
- met een verwijzing naar een kenmerkend aspect, dat deze boodschap past bij een ontwikkeling in de 16e eeuw.

Gebruik bron 4.
Deze propagandaprent uit 1566 is gemaakt door een voorstander van de Beeldenstorm.

4p **7** Toon dit aan door:
- met twee verwijzingen naar de bron, uit te leggen wat de boodschap is van de maker van deze prent en
- een politieke reden te noemen die de Beeldenstormers hadden om de prent onder de bevolking van de Nederlanden te verspreiden.

De Spaanse schrijver Gonzalo de Céspedes y Meneses omschreef de Nederlandse Republiek in 1631 in een boek als 'de bondgenoten van de Turken, en vrienden en partijgenoten van de Afrikanen'.

2p **8** Verklaar deze uitspraak vanuit de achtergrond van de schrijver.

BRON 1 In 1706 verscheen de eerste Nederlandse vertaling van een oud Spaans geschiedenisboek van Antonio de Herrera. De titel was *Eerste zee-togt van Alonso d'Ojeda, en Amerikus Vesputius, ter nader ontdekking en bemagtiging van nieuwe landen, gedaan na de West-Indien*. Daarin vertelt de auteur onder meer hoe Spaanse ontdekkingsreizigers in 1499 op een onbekend eiland een ontmoeting hadden met enkele vrouwelijke inwoners die twee keer zo groot waren als zijzelf. De vrouwen nodigden de zeelieden uit om in een van de woonhutten wat te eten. Volgens de tekst gebeurde daarna het volgende.

[Ze twijfelden en overwogen] of ze niet met zijn allen een van deze jonge reuzinnen zouden grijpen om haar als bezienswaardigheid naar Castilië [in Spanje] mee te voeren; [maar toen] kwam vrijwel onmiddellijk een troep van meer dan dertig manvolk tevoorschijn die waren gewapend met knotsen, boog en pijlen en nog veel grotere reuzen bleken te zijn dan de vrouwen. En deze Herculessen* kwamen allen, zo naakt en woest als ze waren, op de Castilianen af, die nauwelijks wisten langs welke weg ze weer naar het strand konden terugkeren om, zonder in hun handen te vallen, weer aan boord te komen.
** Hercules: een grote halfgod uit de Grieks-Romeinse mythologie.*

BRON 2 De Italiaanse kunstenaar Giorgio Vasari (1511-1574) schreef over een reis van de Venetiaanse schilder Gentile Bellini naar het paleis van de Ottomaanse sultan in 1479.

Hij werd voorgesteld aan Mehmed [de tweede] en zeer vriendelijk ontvangen als een bijzondere gast. Hij toonde een prachtig schilderij aan de prins, die het zeer bewonderde, en niet kon geloven dat een sterfelijk mens [...] de dingen der natuur zo levendig kon weergeven. Gentile schilderde ook keizer Mehmed zelf, zo goed dat het een wonder leek.

BRON 3 Houtsnede die Lucas Cranach maakte voor een pamflet uit 1521, het zogenoemde *Passional Christi und Antichristi* ('Boek over de levens van Christus en de antichrist [duivel]'). Links is Jezus Christus geknield afgebeeld, rechts zit de paus op zijn troon.

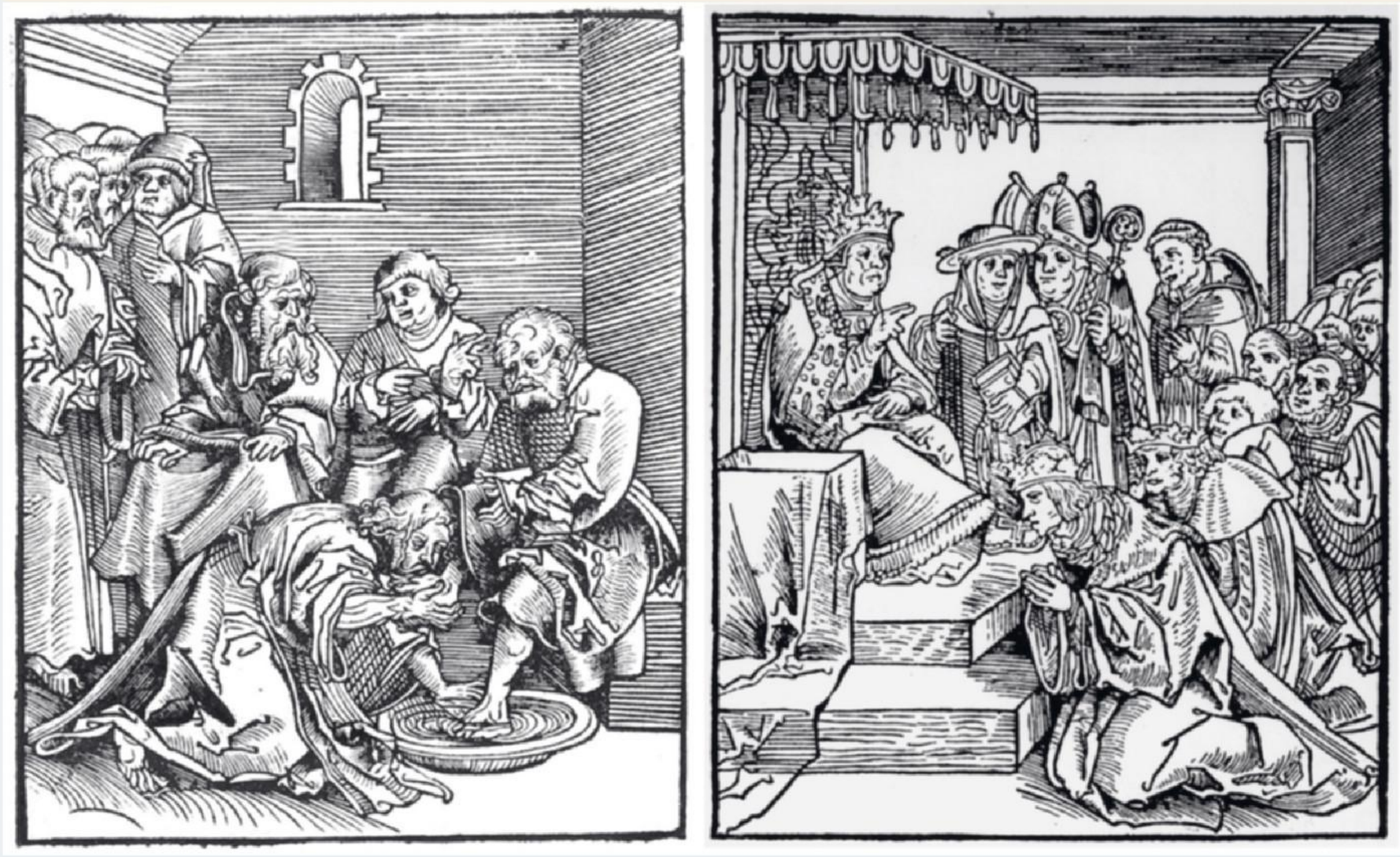

BRON 4 Propagandaprent over de Beeldenstorm van een onbekende maker uit 1566. Rechts op de achtergrond worden heiligenbeelden vernield; op de voorgrond zijn Nederlandse edelen bezig de restanten op te vegen: 'Laten we dit snel en onvermoeibaar opruimen, want al dit beeldhouwwerk behoort de duivel toe.' Links zie je de paus, omringd door geestelijken die zeggen: 'Laten we goed en onophoudelijk bidden, zodat we onze heilige macht terugkrijgen.' Bij de duivel linksboven staat: 'Het zijn allemaal gebeden en schijterij voor niets, want ik spring er toch het beste uit.'

5 Een nieuwe republiek in Europa

TIJD VAN REGENTEN EN VORSTEN 1600-1700

ca. 1600-ca. 1800 Handelskapitalisme en een wereldeconomie

ca. 1600-ca. 1700 Bloei van de Republiek

ca. 1600-ca. 1700 Wetenschappelijke revolutie

1550

1600

16

1588
Oprichting Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden

1609
Franse kolonisten mengen zich in de Noord-Amerikaanse pelshandel

1632
Rembrandt van Rijn schildert *De anatomische les*

1641
VOC verkrijgt monopolie in handel op Japan

Introductie

In 1628 liet de Antwerpse specerijenhandelaar Cornelis van der Geest zijn formidabele kunstverzameling vastleggen door schilder Willem van Haecht. Zijn kunstkabinet was niet uniek. In de 17e eeuw legden veel vorsten en rijke burgers een rariteitenverzameling aan. Zo'n verzameling moest een microkosmos vormen: de wereld in het klein. Zij bevatte naast kunstwerken dan ook boeken – en planten, dieren en voorwerpen die door de Europese expansie vanaf 1500 door handelsschepen uit alle werelddelen naar Europa werden gebracht. De nieuwe vondsten riepen vragen op en prikkelden de nieuwsgierigheid. Dit versterkte een ontwikkeling die al in gang was gezet door humanisten: de bestaande kennis werd herzien doordat geleerden zelf onderzoek gingen doen. Zo ontstond een wetenschappelijke revolutie.

In veel staten stimuleerden vorsten wetenschap en cultuur, maar in de Nederlandse Republiek waren belangrijke verzamelingen in bezit van rijke burgers. Dat was niet vreemd: door de toegenomen handel was daar een groep van machtige en rijke kooplieden ontstaan die er tijdens de opstand tegen Spanje ook de macht in handen had gekregen.

Kenmerkende aspecten

★ 23 Het streven van vorsten naar absolute macht

★ 24 De bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek

★ 25 Wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie

★ 26 De wetenschappelijke revolutie

Waarover gaat dit hoofdstuk?

5.1 Wereldwijde handel ★ 25 ★ 24

Als gevolg van de Europese expansie groeide de handel tussen werelddelen sterk. Europese landen profiteerden daarvan het meest.

5.2 Een republiek tussen vorsten ★ 24 ★ 23

In de Nederlandse Republiek lag de macht bij een groep burgers, maar in veel andere staten groeide door centralisatie de macht van de vorst.

5.3 Wetenschap en cultuur ★ 26 ★ 24

Geleerden in Europa bekeken de wereld en het heelal vanuit een nieuwe, wetenschappelijke houding. In de Republiek was er ook op andere terreinen sprake van culturele bloei.

ca. 1650-ca. 1800 Vorsten besturen met absolute macht

5.1 Wereldwijde handel

CASUS

Opgesloten op een eilandje

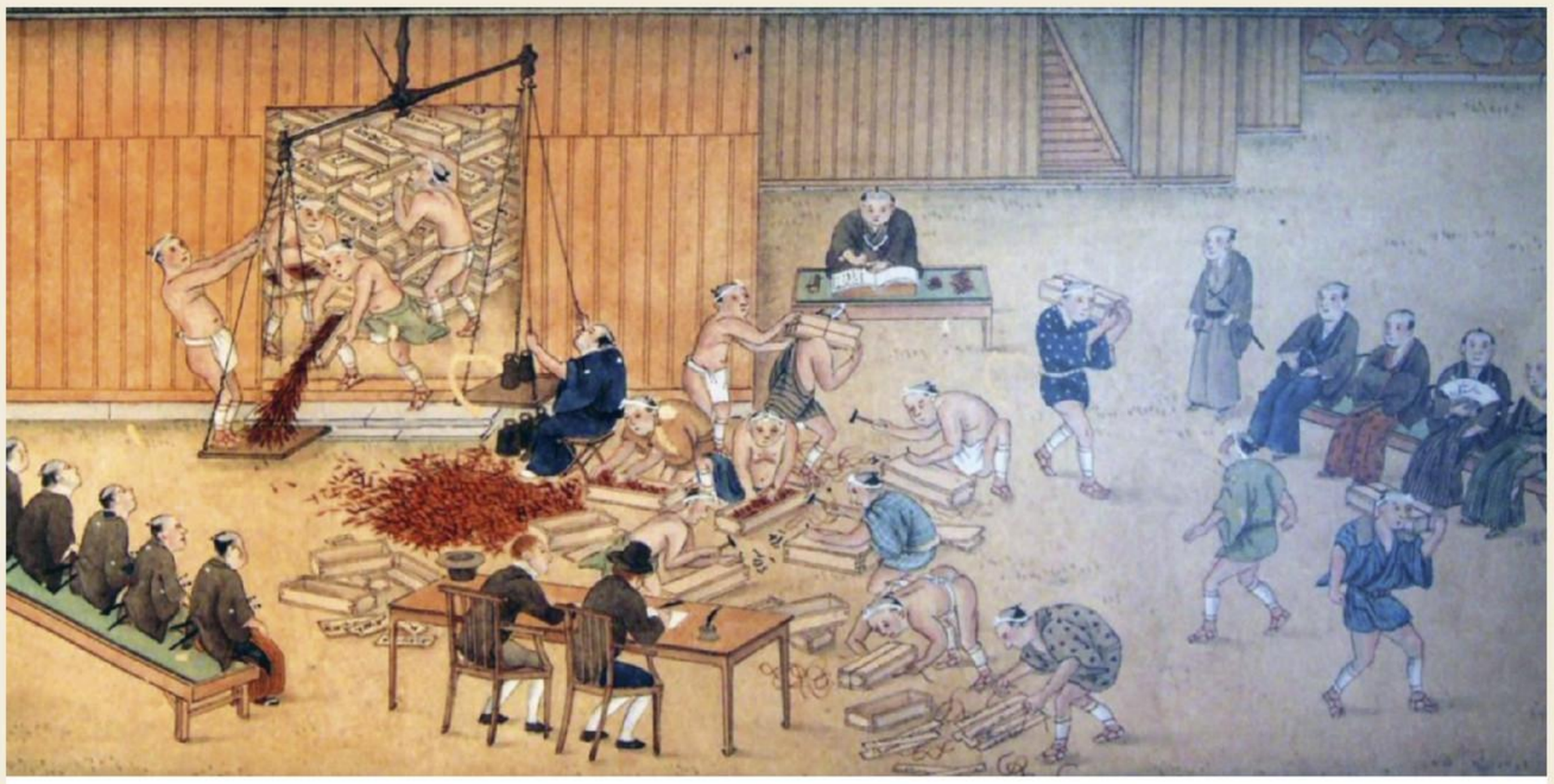

BRON 1 Nederlandse kooplieden en Japanse bestuurders houden toezicht op het wegen en verpakken van rode peper, op het eiland Deshima. (Japanse afbeelding uit ongeveer 1700.)

Op het Japanse eilandje Deshima was vanaf 1641 een Nederlandse handelspost gevestigd. Van de shogun, de hoogste militaire leider van Japan, mochten daar maximaal twintig Nederlanders wonen, die het eilandje alleen met toestemming mochten verlaten. De shogun hield vanuit de stad Edo (nu: Tokio) heel Japan onder controle en verbood alle contacten van Japanners met de buitenwereld. De Nederlandse handelaren in Deshima vormden de enige uitzondering. Zij verkochten in Japan verrekijkers, klokken, allerlei boeken en Chinese zijde, terwijl ze onder meer porselein, lakwerk, koper en zilver inkochten.

Voorheen handelde Japan ook met Portugal, maar na Portugese pogingen om het christendom te verspreiden had de shogun de Portugese handelaren verbannen. De Nederlanders mochten blijven, maar moesten daarvoor wel verhuizen naar Deshima en zich onthouden van kerkdiensten en andere godsdienstuitoefeningen.

Eén keer per jaar reisden de belangrijkste inwoners van Deshima naar het hof van de shogun in Edo. De Nederlanders bewezen hem eer met geschenken, zoals telescopen, kanonnen, olifanten en struisvogels. De geschenken werden in een ruimte neergezet, waar de shogun onzichtbaar achter een gordijn zat. De hoogste Nederlandse bestuurder kroop op handen en knieën de ruimte binnen, boog zijn hoofd één keer naar de grond en kroop muisstil achteruit terug. Met dit eerbetoon zorgden de Nederlanders ervoor dat zij weer een jaar hun lucratieve handel in Japan konden voorzetten.

VRAGEN

1 Japan legde de Nederlandse handelaren allerlei beperkingen op.
Waarom gingen de handelaren akkoord met deze voorwaarden?

2 De Azteken in Midden-Amerika kwamen rond 1500 in aanraking met Europeanen; de Japanners een eeuw later.

a Vergelijk de positie van Europeanen in Midden-Amerika rond 1500 met die van de Nederlanders en Portugezen in Japan in de 17e eeuw. Noem een verschil.

b Bedenk een verklaring voor het verschil dat je hebt beschreven bij vraag a.

1 Jagers en boeren

TIJD VAN JAGERS EN BOEREN (TOT 3000 V.C.)

tot ca. 9000 v.C. Jagers-verzamelaars (in Mesopotamië)

ca. 9000-ca. 6000 v.C. Eerste landbouwsamenlevingen

Handel tussen continenten

★ 25 Wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie

In de 17e eeuw groeiden de handelsstromen tussen de continenten sterk. Amerika, Azië en Afrika kregen in toenemende mate, goedschiks of kwaadschiks, te maken met Europese handelsondernemingen. De wereldwijde handel versterkte – op nog beperkte schaal – de ontwikkeling van een **wereldeconomie**, waarin landen wereldwijd economisch verbonden raakten.

Europa

De opkomende wereldeconomie was een gevolg van het **handelskapitalisme** in Zuid- en West-Europa. Dat betekende dat kooplieden investeerden in handelswaar en schepen om daarmee zoveel mogelijk winst te maken. Vooral producten uit Azië waren zeer gewild in Europa. Eerst voerden alleen Portugal en Spanje specerijen, zijde en porselein aan, maar aangetrokken door de hoge winsten gingen ook Engeland, Frankrijk en de Republiek de zeeën op. Die landen stimuleerden de oprichting van **handelscompagnieën**, waarin investeerders samenwerkten om de kosten van de zeereizen te betalen. Zulke reizen gingen ook naar nieuwe gebieden, op zoek naar meer handelsmogelijkheden. Europeanen voerden daarbij niet alleen oorlog met staten en volken buiten Europa, maar ook met elkaar.

Amerika

In grote delen van Zuid- en Midden-Amerika hadden rijken van de inheemse bevolking plaatsgemaakt voor Spaanse en Portugese koloniën. In de 17e eeuw kwamen hier Engelse, Franse en Nederlandse plantagekoloniën bij.

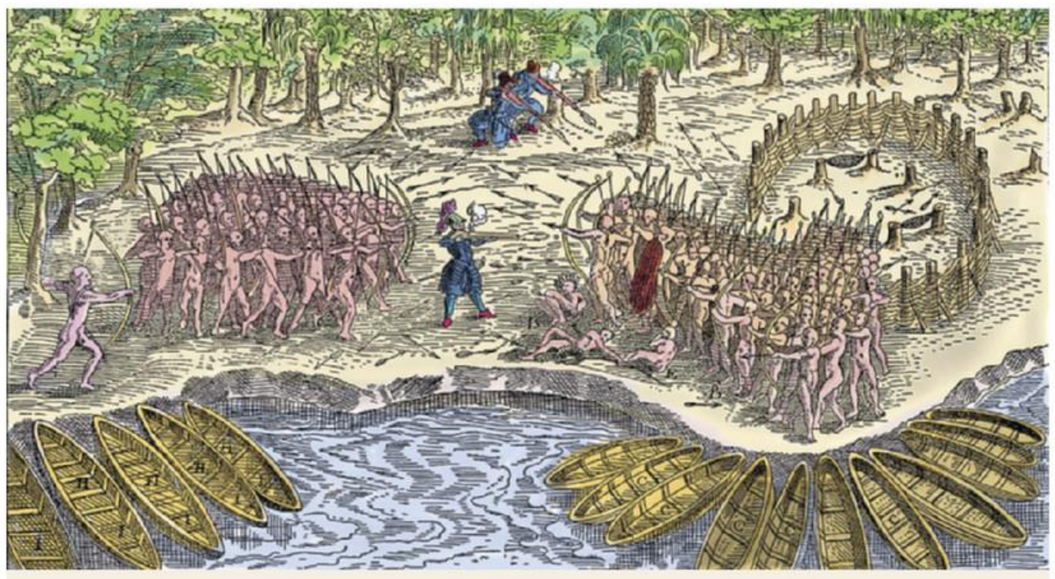

BRON 2 Veldslag tussen de Haudenosaunee (rechts) en een alliantie van vijf inheemse volken en Franse kolonisten (links), bij het Champlainmeer in Noord-Amerika (1609). Deze slag vormde het begin van de Beveroorlogen, een reeks gewapende conflicten tussen de Haudenosaunee en hun concurrenten in de (bever)bonthandel: andere inheemse volken en Europeanen. (Gravure uit *Voyages*, een reisverslag uit 1613 van de Franse cartograaf en kolonisator Samuel de Champlain.)

In Noord-Amerika kwamen grote rijken in die periode niet meer voor en leefde een groot deel van de oorspronkelijke bevolking in kleinere gemeenschappen. Ook zij kregen in de 17e eeuw te maken met Europese veroveringen. Langs de oostkust vestigden Europeanen zich in nieuwe koloniën en legden zij plantages aan. Naast suiker lieten Europeanen er ook katoen en tabak verbouwen. Al deze producten waren bestemd voor Europa. Een groot deel van de Noord-Amerikaanse bevolking kwam om door besmettelijke ziekten die Europeanen overbrachten; de overlevenden werden, ondanks hun verzet, steeds verder naar het westen verdreven. Door de toename van het aantal plantages in heel Amerika, nam het aantal slaafgemaakten uit Afrika daar in de 17e eeuw ook toe. Zij moesten het werk op die plantages verrichten.

Azië

In de 17e eeuw versterkten Europese handelaren hun positie binnen de Aziatische handelsnetwerken. Sommige Aziatische vorsten hadden aanvankelijk een redelijk sterke uitgangspositie en sloten contracten of verdragen met Europeanen. Dat gold bijvoorbeeld voor de Japanse shogun of de keizers van het Mogolrijk, in het gebied waar nu India ligt. In ruil voor **tribuut** stonden zij toe dat Europeanen forten en **factorijen** (handelsposten) langs hun kuststreken bouwden en handelsmonopolies verkregen. Op langere termijn werd de macht van veel Aziatische vorsten door deze Europese aanwezigheid echter ondermijnd. Naarmate hun macht groeide, vestigden Europese handelsondernemingen meer handelsposten en dwongen ze gunstige handelsvoorwaarden af.

> ‘Hun manieren zijn wild. Zij zijn hebzuchtig en sluw. […] Wie hen op zee ontmoet, wordt zeker door hen beroofd.’
> — Chinese beschrijving van de Europeanen die naar Azië kwamen.

Europeanen handelden hier behalve in producten ook in mensen. Zij vervoerden die tussen de rest van de lading naar andere gebieden in Azië. Daar moesten slaven bijvoorbeeld op plantages of in havens werken. De Europeanen haalden ook mensen uit Afrika naar Azië. Tussen 1600 en 1800 hebben Europeanen naar schatting 600.000 tot 1,1 miljoen mensen als slaaf naar en binnen Azië verscheept.

Afrika

Als gevolg van de verovering van Amerika en de plantagekoloniën die daar waren opgericht, was al in de 16e eeuw een handelsroute tussen Afrika en Amerika ontstaan waarlangs Europeanen mensen uit Afrika verhandelden. Slavernij en slavenhandel bestonden al langer, maar nooit waren slaafgemaakten over zulke grote afstanden verhandeld. Door de toename van het

aantal plantages in Noord- en Zuid-Amerika groeide ook de vraag van Europeanen naar slavenarbeid sterk. Mede om die reden maakten Afrikaanse handelaren tijdens rooftochten in de binnenlanden steeds meer mensen tot slaaf en verkochten zij hen in ruil voor textiel, wapens en kostbaarheden aan Europeanen. Die hadden speciaal voor de slavenhandel aparte schepen gebouwd en forten gesticht langs de kust van West-Afrika.

Het binnenland van Afrika kreeg in de 17e eeuw dus nog niet te maken met Europese kolonisatie, maar merkte wel degelijk de gevolgen van de Europese expansie. Tussen 1500 en 1800 verscheepten Europese slavenhandelaren tien tot elf miljoen mensen vanuit Afrika naar Noord- en Zuid-Amerika. Dit heet de **trans-Atlantische slavenhandel**. Deze was een onderdeel van de **driehoekshandel** tussen Europa, Afrika en Amerika.

VRAGEN

3 **a** In het woord 'handelskapitalisme' zit het woord 'kapitaal'.
Leg in je eigen woorden uit wat het kapitaal was in deze vorm van kapitalisme.
b Hoe stimuleerde het handelskapitalisme in de 17e eeuw de groei van de wereldeconomie?

4 In de 17e eeuw groeide de macht van de Europanen in Azië.
Leg uit welke rol handelscompagnieën daarbij hebben gespeeld.

5 **a** Noem twee groepen die baat hadden bij de driehoekshandel. Leg je antwoord uit.
b In de driehoekshandel werd op twee manieren geld verdiend aan slaafgemaakten. Leg dit uit.

6 Ook in veel andere perioden in de geschiedenis, zoals in de tijd van de Romeinen, was slavernij gebruikelijk. De slavernij in de vroegmoderne periode staat echter veel meer in de aandacht.
Geef hiervoor een verklaring.

Economische bloei in de Republiek

★ **24** Deelaspect: de bloei in economisch opzicht van de Nederlandse Republiek

De 17e eeuw was voor de Republiek een periode van grote economische bloei. De nieuwe handel met Azië, Afrika en Amerika was daarbij belangrijk, maar Nederlandse handelaren verdienden het meest aan de Europese handel.

Oorzaken van economische bloei

De economische bloei van met name Holland in de 17e eeuw had een aantal oorzaken.

- Aan de basis van deze bloei lag de graan- en houthandel met het Oostzeegebied, waarop Hollandse kooplieden zich hadden gericht. Het natte veenlandschap in Holland was ongeschikt voor akkerbouw, waardoor graan geïmporteerd moest worden. In de 16e eeuw ontwikkelde Amsterdam zich tot een grote markt voor graan en hout, waarvan een groot gedeelte werd doorverkocht. Uit het noorden haalden Nederlandse handelaren ook zout, dat belangrijk was voor een ander exportartikel: gezouten haring.
- De verovering van Antwerpen in 1585 door de Spanjaarden gaf een enorme impuls aan de handelseconomie van het gewest Holland. Door de verovering migreerden veel Antwerpse handelaren en ambachtslieden met hun kapitaal, kennis en handelscontacten naar Holland. Voortaan was niet Antwerpen maar Amsterdam de belangrijkste handelsstad in Europa.
- Nieuwe uitvindingen zorgden voor een flinke toename van de arbeidsproductiviteit, met name het fluitschip (een type vrachtschip), de houtzaagmolen en de haringbuis (een type vissersboot). Zo kon het fluitschip, door zijn speciale vorm, met een kleinere bemanning meer vracht vervoeren.
- In de Republiek waren veel arbeidskrachten beschikbaar, waaronder veel gespecialiseerde arbeiders. Doordat in de landbouw minder mensen nodig waren, konden veel arbeiders zich specialiseren in meer winstgevende vormen van arbeid: in de handel en visserij, in de textiel, de scheepsbouw, de bierbrouwerij enzovoort.

BRON 3 *De visvrouw*, schilderij van Adriaen van Ostade (1672). Nederlandse vissers verkochten slechts een klein deel van de vangst in de Nederlanden; 80% van de haring werd geëxporteerd. In vergelijking met omliggende landen hadden vrouwelijke handelaren in de Republiek de vrijheid om relatief zelfstandig te werken.

Slechts een klein deel van de bevolking (circa 10%) profiteerde sterk van de economische bloei. Het grootste deel, de arbeiders en de armen, merkte veel minder van die nieuwe rijkdom. Mannen en vrouwen in deze bevolkingsgroepen deden vaak zwaar werk. Als dagloner wisten zij nooit of zij de volgende dag nog werk zouden hebben. Een deel van de bevolking (circa 10%) verdiende onvoldoende om rond te komen en verviel vaak tot bedelarij.

VOC en WIC

Rond 1590 richtten ook Hollandse en Zeeuwse kooplieden hun pijlen op de winstgevende handel in specerijen in Azië. Niet veel later namen zij de handel van de Portugezen in Zuidoost-Azië grotendeels over en verkregen ze met grof geweld het monopolie op de handel in nootmuskaat, kruidnagel en peper. Om deze concurrentieslag te winnen hadden kooplieden in 1602 een handelscompagnie opgericht, de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC). De VOC kreeg het monopolie op de handel met Azië: ze mocht als enig Nederlands bedrijf handelen in specerijen, textiel en andere producten uit dat continent. Daarnaast kreeg de VOC van de bestuurders van de Republiek het recht om in Azië en Afrika forten te bouwen en oorlog te voeren. Bijzonder was dat de VOC werd gefinancierd met verhandelbare aandelen. Dat was in die tijd uitzonderlijk en toont hoeveel vertrouwen er was in de handelsonderneming.

De VOC stichtte factorijen in heel Azië en had een grote rol in de Aziatische slavenhandel. Zelf verscheepte en verhandelde de VOC relatief weinig mensen, maar de compagnie kocht wel honderdduizenden slaafgemaakten van andere handelaren. Zij werden ingezet om forten te bouwen, in havens te sjouwen of op plantages te werken.

In 1621 richtten de Nederlanders nog een handelscompagnie op: de West-Indische Compagnie (WIC), voor de handel met Afrika en Noord- en Zuid-Amerika. De compagnie kreeg, net als de VOC, een handelsmonopolie, maar ze hield zich in eerste instantie vooral bezig met kaapvaart. Dat betekende dat ze – met goedkeuring van de bestuurders van de Republiek – Spaanse schepen van hun lading beroofde. Nadat de Republiek in 1648 vrede had gesloten met Spanje, werd de slavenhandel een belangrijke activiteit van de WIC. Daartoe bezat de compagnie factorijen langs de kust van West-Afrika. Tussen 1500 en 1800 brachten Nederlandse schepen meer dan een half miljoen mensen als slaaf van Afrika naar Amerika. Het grootste deel van hen werd doorverkocht. Anderen werden te werk gesteld op de plantages in de gebieden die de WIC had veroverd, waaronder Suriname en de Antillen.

BRON 4 In de 17e en 18e eeuw handelde de WIC in mensen uit Afrika en ook de VOC gebruikte mensen als slaaf. In het straatbeeld van de Republiek was daarvan soms iets te merken. Schippers van de WIC en de VOC hadden vaak zelf een slaafgemaakte aan boord en namen die tijdelijk mee aan land. Heel af en toe werden mensen uit Afrika als slaaf naar de Republiek gehaald, vooral om bij rijke families als bediende te werken. Deze rijke burger uit Delft, Johan de la Faille, liet zich tussen 1680 en 1690 afbeelden als trotse jager, met naast zich zijn zwarte bediende. De naam van de bediende is niet bekend.

VRAGEN

7 In de leertekst staan ter verklaring van de economische groei van met name Holland drie structurele oorzaken en één gebeurtenis.
Noem deze oorzaken en deze gebeurtenis.

8 **a** Verklaar waarom de VOC en de WIC allerlei speciale rechten kregen die in feite een staat toebehoorden.
b Welk gevolg had de instelling van de VOC voor de internationale betrekkingen van de Republiek?
c Voor de oprichting van de WIC had de Republiek zowel een politiek als een economisch motief.
Leg beide motieven uit.

9 Een bewering: 'Ten tijde van het handelskapitalisme in de 17e eeuw was er sprake van vrije wereldhandel.'
Klopt deze bewering? Beargumenteer je antwoord.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

5.2 Een republiek tussen vorsten

CASUS Ware vrijheid

Op 20 augustus 1672 verzamelde een woedende menigte zich bij de Gevangenpoort in Den Haag. De massa was op zoek naar de broers De Witt, twee belangrijke bestuurders in de Republiek. Cornelis de Witt zat daar gevangen; zijn broer Johan was er onder valse voorwendselen naartoe gelokt. Opgehitst door politieke tegenstanders van de broers, sleurden enkele mannen Cornelis en Johan naar buiten. Cornelis werd door de menigte onder de voet gelopen; Johan werd eerst met een piek in het gezicht gestoken, daarna werd een andere steek hem fataal. De menigte sleepte de lijken van de broers mee, vilde ze, hing ze aan een galg en sneed lichaamsdelen af.

De moord vond plaats in een tijd van crisis: de Republiek werd in 1672 aangevallen door Frankrijk, Engeland en een aantal Duitse staten. Terwijl buitenlandse legers oprukten, keerde het volk zich tegen Johan de Witt. In hun ogen had hij – de machtigste man van de Republiek – de verdediging van de Republiek laten versloffen door geen stadhouder te benoemen. De stadhouder, een functie die normaliter toeviel aan een lid van de familie Van Oranje, leidde ook het leger. Daardoor zat de Republiek nu zonder legeraanvoerder met enig gezag over alle gewesten.

BRON 1 De moord op de gebroeders De Witt. (Prent uit de periode 1672-1699, maker onbekend.)

De Witt en zijn medestanders hadden juist de Oranjes als gevaar gezien voor de Republiek. Doordat het stadhouderschap praktisch erfelijk was geworden, kreeg de Republiek trekken van een monarchie. Volgens De Witt was er pas ‘ware vrijheid als de hoogste ambten […] niet worden vergeven op grond van rijkdom, geslacht of prestaties van voorouders maar op grond van vroomheid, bekwaamheid en verdiensten van de personen zelf’.

VRAGEN

1 Waarom werd juist Johan de Witt mikpunt van de volkswoede in de Republiek?

2 Was de moord op de gebroeders De Witt een politieke moord? Onderbouw je antwoord met twee argumenten.

3 Zes jaar nadat de Nederlandse Opstand was beëindigd, schreef De Witt over de ‘ware vrijheid’.

a Beredeneer wat voor De Witt onvrijheid op politiek gebied inhield.

b Zou ‘ware vrijheid’ op politiek gebied voor De Witt hetzelfde ingehouden hebben als voor jou nu? Licht je antwoord toe.

De Republiek

★ 24 Deelaspect: de bijzondere plaats in staatkundig opzicht van de Nederlandse Republiek

In tegenstelling tot veel andere Europese landen, hadden de Nederlanden in de 17e eeuw geen vorst maar vormden ze een republiek. In deze Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden lag de **soevereiniteit** (de hoogste macht) bij de **Statenvergadering**, het bestuursorgaan van elk afzonderlijk gewest. Toch was de Republiek geen democratie: slechts een klein deel van de burgers had inspraak in het bestuur.

Bestuurlijke structuur

De Republiek was een samenwerkingsverband van zeven afzonderlijke gewesten. Elk gewest behield zijn eigen privileges en politieke bevoegdheden, en handelde zijn eigen zaken af in de vergadering van de gewestelijke Staten, de Statenvergadering. Over een aantal zaken beslisten de gewesten samen: de buitenlandse politiek, de defensie en bepaalde belastingen. Bovendien bestuurden ze gezamenlijk de zogenoemde Generaliteitslanden (Brabant, delen van het huidige Limburg en een deel van Vlaanderen). Dit waren gebieden die tijdens de oorlog op de Spanjaarden waren veroverd en die geen volwaardig lid mochten worden van de Republiek. Voor overleg over gezamenlijke kwesties kwamen vertegenwoordigers van de gewesten samen in een overkoepelend orgaan: de **Staten-Generaal**. Dit bestuursorgaan, ooit een vergadering voor overleg tussen koning en gewesten, was nu een overlegorgaan tussen de gewesten onderling. In de Staten-Generaal had ieder gewest één stem, maar in de praktijk had Holland de meeste invloed. Dat gewest was namelijk in zijn eentje goed voor meer dan de helft van de totale belastinginkomsten.

Regenten

In de Republiek waren burgers aan de macht, maar er was geen democratie. De meeste macht lag bij een stedelijke elite van kooplieden en handelaren. Zowel in de steden als in de gewestelijke Statenvergaderingen bekleedden burgers vrijwel alle bestuursfuncties. Deze bestuurders heetten **regenten**. Zij waren afkomstig uit een kleine groep van rijke en machtige families die de bestuursfuncties binnen hun eigen politieke netwerk verdeelden en zo de macht in handen hielden.

Mensen buiten deze kring van invloedrijke families hadden geen inspraak. Onder hen waren niet alleen arme mensen maar ook rijke burgers uit bijvoorbeeld joodse, lutherse of katholieke families. Alleen leden van de gereformeerde (calvinistische) kerk mochten bestuurder zijn. Ook vrouwen mochten geen politieke functies bekleden. Wel hadden rijke vrouwen zitting in besturen van bijvoorbeeld liefdadigheidsinstellingen. Ook inwoners van de Generaliteitslanden waren uitgesloten van politieke inspraak.

BRON 2 Regentessen van het oudemannenhuis in Haarlem. Vier vrouwen bestuurden, samen met mannelijke regenten, het oudemannenhuis, een bejaardenhuis voor mannen. De binnenmoeder (rechtsachter) had de dagelijkse leiding, samen met de binnenvader. (Schilderij van Frans Hals uit 1664.)

Stadhouder en raadpensionaris

In de Republiek was de macht versnipperd. De regenten kwamen vooral op voor de belangen van hun politieke vrienden uit hun eigen stad of gewest. Op elk niveau (lokaal, gewestelijk en statelijk) waren politieke netwerken (of 'facties') actief, georganiseerd via familieverbanden, met als doel de eigen macht in stand te houden. Om te kunnen regeren moesten bestuurders veel vrienden hebben en goede zakelijke relaties met vooraanstaande families. Door dit politieke systeem lag er in de praktijk veel macht bij twee personen:

- de Hollandse **raadpensionaris**. De Statenvergadering van elk gewest liet zich bij al haar werkzaamheden bijstaan door een juridisch geschoolde ambtenaar, de raadpensionaris. Doordat Holland het machtigste gewest was, had de Hollandse raadpensionaris binnen de Republiek veel macht. Zo voerde hij de correspondentie met de andere gewesten en onderhield hij namens de Republiek het contact met andere landen.
- de **stadhouder**. Vóór de tijd van de Republiek was de stadhouder de vervanger van de koning in een gewest. Maar in de tijd van de Republiek was hij in dienst van één of enkele gewesten en belast met verschillende taken. De belangrijkste daarvan was die van aanvoerder van de legers, die door de gewesten werden betaald. De stadhouder was meestal afkomstig uit de adellijke familie Van Oranje.

Tussen deze twee functionarissen was bijna voortdurend een machtsstrijd gaande. Degene die de meeste macht naar zich toe wist te trekken, werd de centrale figuur in de Republiek. De raadpensionaris vertegenwoordigde de belangen van de Hollandse regenten. Zijn aanhang bestond vooral uit **staatsgezinden**, die vonden dat de macht bij de gewestelijke staten moest liggen. Zij waren daarom tegen een al te grote macht van de stadhouder. Voor de stadhouder telde vooral het eigen prestige. Hij streefde naar een erfelijke monarchie en had door zijn vorstelijke uitstraling vaak de steun van het volk. Zijn aanhangers werden **prinsgezinden** genoemd. Ook onder regenten waren prinsgezinden. Hoewel regenten zich verbonden in prinsgezinde en staatsgezinde facties, stond de samenstelling van deze facties niet vast en wisselde deze voortdurend, afhankelijk van hun belangen in verschillende kwesties.

In de periode tussen 1650 en 1672 hadden staatsgezinde regenten de bovenhand in de Republiek en werd er geen stadhouder benoemd. De onvrede hierover bij de prinsgezinden was groot en kwam tot uitbarsting in het rampjaar 1672, toen de Republiek werd aangevallen door buitenlandse mogendheden. In de ogen van veel burgers was raadpensionaris Johan de Witt verantwoordelijk voor het rampzalige verloop van deze oorlog voor de Republiek. Samen met zijn broer werd hij op gruwelijke wijze vermoord. Ondertussen stelden de gewesten weer een stadhouder aan: Willem III, de zoon van de laatste stadhouder. Onder zijn leiding hield de Republiek stand.

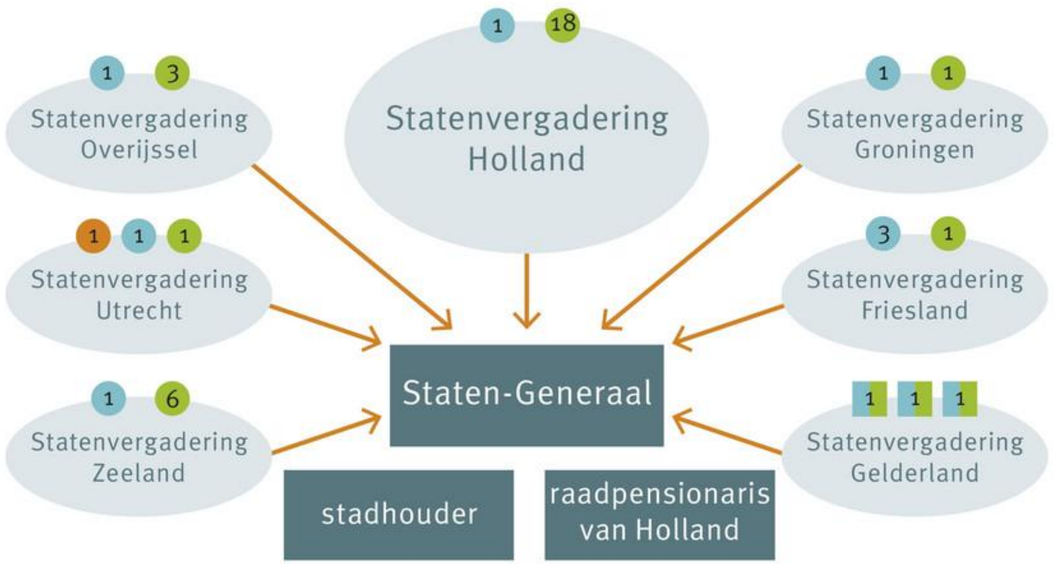

INFO 1 Het bestuur van de Republiek in schema.

VRAGEN

4 Buitenlanders die de Republiek bezochten, vonden de bestuursstructuur vaak opmerkelijk.
Bedenk hiervoor twee redenen. Gebruik daarbij de begrippen 'soevereiniteit' en 'centraal bestuur'.

5 Een bewering: 'In de Republiek waren alle gewesten even belangrijk.'
Geef een argument vóór en een argument tegen de bewering.

6 **a** Was de Republiek een democratie? Leg je antwoord uit.
b Johan de Witt schreef (zie casustekst) dat bestuurders moeten worden benoemd op basis van hun kennis en prestaties, en niet vanwege hun rijkdom of afkomst.
Leg uit of dit ideaalbeeld overeenkomt met de politieke situatie in de Republiek op dat moment.

7 **a** Vooral veel Hollandse regenten waren staatsgezind. Bedenk daarvoor een verklaring.
b Leg uit dat de gebeurtenissen in 1672 politiek voordelig waren voor prinsgezinde regenten.
c Leg uit waarom regenten regelmatig wisselden van factie, afhankelijk van de kwestie.

Het absolutisme

★ 23 Het streven van vorsten naar absolute macht

De Republiek was een bestuurlijk buitenbeentje in Europa. In omringende landen heersten koningen, die steeds meer macht naar zich toe probeerden te trekken. Deze vorsten wilden over alles kunnen besluiten. Ze stonden dan in feite boven de wet. Die manier van regeren heet **absolutisme**. Het duidelijkste voorbeeld hiervan is de heerschappij van de Franse koning Lodewijk XIV.

Absolutisme in Frankrijk

In de late middeleeuwen kwam in Frankrijk een proces van centralisatie op gang. Om het land vanuit één plek te kunnen besturen, riepen Franse koningen allerlei centrale overlegorganen in het leven. Hierdoor vergrootte de koning zijn grip op het land.

Toch werd zijn macht nog op twee manieren beperkt. Ten eerste konden de nieuwe instellingen het beleid van de koning dwarsbomen. Voor het invoeren van een nieuwe belasting bijvoorbeeld had de koning toestemming nodig van het hoogste overlegorgaan, de Staten-Generaal. Hierin waren de drie standen vertegenwoordigd: adel, geestelijkheid en stedelijke burgerij. Langs deze weg konden die dus invloed uitoefenen op het bestuur. Ten tweede werd de macht van de koning beperkt door de sterke machtspositie van de adel, die het bestuur op lokaal niveau in handen had.

Begin 17e eeuw probeerden opeenvolgende Franse koningen op twee manieren hun macht uit te breiden. Ten eerste riepen zij vanaf 1614 geen vergaderingen van de Staten-Generaal meer bijeen, een politiek die ze volhielden tot 1789. Ten tweede namen ze maatregelen om de macht van de adel te beperken. Ze breidden het ambtenarenapparaat uit, zodat adellijke bestuurders en rechters steeds minder taken hadden. Ook lieten ze belastingen rechtstreeks heffen, zonder tussenkomst van de adel.

Tijdens het koningschap van Lodewijk XIV (1643 tot 1715) kwam het absolutisme in Frankrijk tot een hoogtepunt. Lodewijk XIV schafte de resterende overlegorganen af. Ook drong hij de macht van de adel nog verder terug. Hoge edelen moesten in zijn paleis in Versailles wonen. Zo maakte Lodewijk een einde aan hun lokale macht en kon hij hen in de gaten houden.

> ‘Leg, om het volk te behagen, verantwoording af voor uw daden, maar doe dat alleen achteraf, zodat niemand zich met uw beslissingen kan bemoeien.’
>
> — Advies aan politici, toegeschreven aan kardinaal Jules Mazarin (1602-1661), adviseur van Lodewijk XIV.

Invloed op vier terreinen

Bij het absolutisme zijn vier terreinen te onderscheiden: politiek, militair, economisch en religieus.

Op politiek terrein hield het absolutisme in dat de koning alle beslissingen zelf nam en geen tegenspraak accepteerde. Lodewijk XIV stelde in Frankrijk ambtenaren aan die rechtstreeks aan hem rapporteerden, kondigde nieuwe wetten af en voerde censuur in. Door het laatste werd het leveren van openlijke kritiek moeilijker.

Op militair terrein besteedde Lodewijk veel aandacht aan de opbouw van een ‘staand’ (permanent) leger van beroepssoldaten. De professionalisering van het leger bestond uit een goede training en uitrusting en uit een behoorlijk salaris. Een staand leger had een dubbel voordeel. Het was op ieder willekeurig moment inzetbaar en de koning was niet meer afhankelijk van legers van de adel. Voortaan benoemde hij edellieden in militaire functies.

Op economisch gebied volgde Lodewijk de leer van het **mercantilisme**, dat ervan uitgaat dat welvaartsgroei in het ene land altijd ten koste gaat van de rijkdom in andere landen. Mercantilisten wilden daarom de eigen goud- en zilvervoorraad vergroten. Zij bevorderden met importheffingen de export en beperkten de import, zodat geld wel het land binnenkwam maar er zo min mogelijk uitging. Met dit beleid wilde Lodewijk de inkomsten van de staat vergroten. Dat geld was nodig voor het bekostigen van het leger en van alle pracht en praal waarmee hij zich omringde.

BRON 3 Lodewijk XIV als Jupiter, de oppergod van de Romeinen. (Schilderij van Charles Poerson, circa 1652-1654.)

In religieus opzicht ten slotte streefde de katholieke Lodewijk naar eenvormigheid. Aan het begin van zijn bestuur hadden protestanten in Frankrijk een zekere mate van geloofsvrijheid. In 1685 maakte Lodewijk hieraan echter een einde en ging hij over tot vervolging. Veel protestanten (hugenoten genaamd) vluchtten naar protestantse gebieden in Europa, waaronder de Nederlandse Republiek.

Lodewijk XIV rechtvaardigde zijn almacht met de gedachte dat koningen hun recht om op aarde te regeren hadden gekregen van God. Volgens de leer van het **droit divin** ('goddelijk recht') was de koning de plaatsvervanger van God op aarde. Om die reden was de vorst aan niemand anders verantwoording schuldig dan aan God. Hij stond dan ook boven de wet en in die zin was zijn macht absoluut.

Absolutisme in andere staten

Ook buiten Frankrijk ondernamen vorsten pogingen om de macht te centraliseren. De manier waarop dat gebeurde, verschilde echter van land tot land en de uitkomsten waren zeer verschillend.

In Rusland en Pruisen kreeg de vorst zeer veel macht. De Russische tsaren haalden alle macht weg bij adel en geestelijkheid, bouwden een ambtenarenapparaat voor het uitvoeren van bestuurlijke taken en moderniseerden het leger. In Pruisen, een van de staten in het Duitse Rijk, ontstond een centraal geleide staat waarin de vorst veel macht had. In deze goed georganiseerde staat verliep de belastinginning efficiënt en kon de koning een sterk leger opbouwen.

Op de Britse eilanden probeerden verschillende opeenvolgende koningen hun macht uit te breiden. Zij hadden daarbij een belangrijk machtsmiddel: de kerk. Tijdens de Reformatie was in Engeland een nieuwe, protestantse kerk gesticht, de Anglicaanse kerk, en de koning stond aan het hoofd van die kerk. Hij had dus directe invloed op kerkelijke aangelegenheden en op de geestelijken. Ook op andere terreinen probeerden koningen hun macht te vergroten, bijvoorbeeld door centrale belastingen op te leggen en het ambtenarenapparaat uit te breiden.

Bij deze pogingen stuitten de koningen echter regelmatig op verzet vanuit het parlement. Dit leidde twee keer tot een burgeroorlog tussen de koning, gesteund door de hoge adel, en voorstanders van meer macht voor het parlement, die vooral uit de lage adel en de burgerij kwamen. De tweede burgeroorlog ontstond toen de koning van Engeland, Ierland en Schotland een centraal geleide, katholieke staat na ging streven. Het parlement riep de hulp in van de protestantse, Nederlandse stadhouder Willem III. Deze versloeg de koning en nam daarna zelf plaats op de troon. Als koning had hij echter geen onbeperkte macht: bij zijn aantreden moest hij de rechten van het parlement erkennen. Deze 'Glorious Revolution' van 1688 betekende dat het Engelse parlement en de protestanten de strijd met hun vorst definitief hadden gewonnen.

Nieuwe ideeën over de macht in de staat

De burgeroorlogen op de Britse eilanden leverden twee belangrijke politiek-filosofische werken op. Daarin schreven de auteurs over de oorsprong en de reikwijdte van de macht van de staat.

Thomas Hobbes schreef rond 1649-1650, tijdens de eerste burgeroorlog, zijn boek *Leviathan*. Hij stelt dat mensen van nature – zonder bescherming van een staat – de neiging hebben om elkaar te wantrouwen en naar het leven te staan. Daarbij heeft de mens volgens Hobbes het recht om zichzelf te verdedigen, maar hij is pessimistisch over het vermogen van de mens om situaties juist in te schatten. Chaos en wreedheden over en weer zijn dan aan de orde van de dag. De mens, zo stelt Hobbes, is voor zijn medemens een wolf (*homo homini lupus*). Hobbes' oplossing is dat de mens zijn **natuurlijke rechten** – het geheel van rechten dat ieder mens van nature heeft, zoals het recht op leven, bezit en vrijheid – moet overdragen aan de staat. Dat kan door een contract te sluiten met een almachtige soeverein, die door Hobbes 'Leviathan' wordt genoemd (naar een machtig monster uit het Oude Testament). Deze soeverein beslist op alle terreinen wat goed is en wat niet. Op die manier garandeert deze soeverein veiligheid en vertegenwoordigt hij allen.

BRON 4 Kerkgangers bekogelen een geestelijke in een Anglicaanse kerk in Edinburgh, in 1637. Ze protesteerden tegen het door de Engelse koning Karel I ingevoerde gebedsboek, dat volgens hen te katholiek was. Karel I raakte ook met zijn onderdanen in conflict over politieke zaken, zoals belastingheffing zonder toestemming van het parlement. Hij werd in 1649 onthoofd. (Ets uit de 17e eeuw.)

Drie decennia later – vlak vóór de 'Glorious Revolution' – kwam een andere filosoof, John Locke, tot een andere conclusie, mede door de situatie waarin hij verkeerde. Vanwege het beleid van de Engelse koning, die steeds meer macht naar zich toe trok en protestanten vervolgde, was hij naar de Republiek gevlucht. In zijn belangrijkste werk, *Two treatises of government* ('Twee verhandelingen over het bestuur'), komt Locke tot de conclusie dat een vorst geen almachtige soeverein is, maar slechts regeert op basis van vertrouwen van het volk. Volgens Locke heeft de vorst, net als elke andere regering, de taak om het natuurrecht van het volk te beschermen. Als een vorst of regering zich ten opzichte van het volk misdraagt, kan het volk het vertrouwen opzeggen en een andere regering kiezen.

BRON 5 Titelblad van *Leviathan* van Thomas Hobbes (uitgegeven in 1651). Links naast de titel staan symbolen voor de wereldlijke macht, rechts voor de geestelijke macht. De grote figuur boven is opgebouwd uit allemaal mensfiguurtjes.

VRAGEN

8 **a** De overlegorganen die Franse koningen in de late middeleeuwen oprichtten, versterkten én hinderden centralisatie. Leg dat uit.
b Een bewering: 'De centralisatie van de macht onder Lodewijk XIV ging ten koste van de positie van de adel.' Geef twee argumenten die deze bewering ondersteunen.

9 Een bewering: 'Vanaf het jaar 1614 begon het absolutisme van de Franse koningen.'
Geef een argument vóór en een argument tegen deze bewering.

10 **a** Leg uit wat het absolutisme van Lodewijk XIV inhield in bestuurlijk en militair opzicht.
b Jean-Baptiste Colbert, de minister van Financiën van Lodewijk, liet onder andere een handelsvloot bouwen en havens versterken.
Leg uit dat deze maatregelen passen bij het mercantilisme.
c Leg uit dat censuur het absolutisme ondersteunde op zowel politiek als religieus terrein.

11 Gebruik ook de leertekst 'De Republiek'.
Historici stellen weleens dat in de Republiek de macht 'van onderaf' kwam.
a Leg uit wat ze hiermee bedoelen.
b Kwam in Frankrijk de macht ook 'van onderaf'? Leg je antwoord uit.

12 **a** Leg uit waarom je het droit divin kunt beschouwen als de kern van het absolutisme.
b Welk verband bestaat er tussen het droit divin ten tijde van Lodewijk XIV en het vervolgen van de Franse protestanten?

13 Het streven naar absolutisme leidde in Engeland juist tot verzwakking van de centrale macht. Leg dit uit.

14 Thomas Hobbes vond dat mensen hun veiligheid het best konden toevertrouwen aan een almachtige soeverein.
a Welk argument had hij voor dit standpunt?
b Hobbes kwam met een nieuw idee over de oorsprong van macht.
Hoe verschilde Hobbes' opvatting met het absolutisme?

15 Tussen 1683 en 1688 verbleef John Locke in de Republiek, omdat zijn ideeën in Engeland als staatsgevaarlijk werden beschouwd.
a Leg uit waarom een deel van de Engelsen Lockes ideeën staatsgevaarlijk vond.
b Waarom kon John Locke wel in de Republiek verblijven?

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

5.3 Wetenschap en cultuur

CASUS

Rupsen en vlinders

Al sinds haar dertiende was Maria Sybilla Merian enorm geboeid door insecten. Vooral de metamorfose van rupsen tot vlinders vond ze fascinerend. Lange tijd hadden mensen geen idee hoe dit proces verliep. De kennis die er was, kwam vooral uit geschriften van Griekse geleerden uit de oudheid en stond daarom nauwelijks ter discussie. Zij schreven dat insecten spontaan ontstonden uit rottend vlees, rottende planten of uitwerpselen. Pas eind 17e eeuw gingen wetenschappers rupsen nauwkeuriger observeren. Zo ontdekten ze dat insecten het product waren van voortplanting.

In die tijd besloot ook Merian om zelf wetenschappelijk onderzoek te gaan doen naar insecten. Ze had daarvoor de benodigde vaardigheden. Zo had ze leren etsen en tekenen van haar Duitse stiefvader, een beroemde schilder van stillevens met bloemen en vruchten. Voor haar onderzoek reisde Merian helemaal naar de Nederlandse kolonie Suriname. Daar kon ze veel bijzondere insecten bestuderen in hun natuurlijke leefomgeving. Ze verzamelde rupsen en vlinders, die ze door slaafgemaakten liet zoeken. Vervolgens maakte ze gedetailleerde tekeningen van de verschillende levensstadia: van de eierlegging tot het moment dat de vlinder uitvloog. Na een reis van twee jaar keerde Merian terug naar de Nederlandse Republiek met koffers vol tekeningen en insecten. In de jaren hierna schreef ze voor een breed publiek het boek *Verandering der Surinaamsche insecten* (1705). Het staat vol met nauwkeurige illustraties, die Merian zelf betaalde omdat ze hoge kwaliteit wilde: '[Ik] heb de platen door de beroemdste meesters doen snijden en het beste papier genomen.' Hiermee leverde Maria Sybilla Merian een belangrijke bijdrage aan de wetenschap van de insectenkunde.

BRON 1 Kopergravure uit *Verandering der Surinaamsche insecten* (1705), met de hand ingekleurd. Maria Sybilla Merian was waarschijnlijk de eerste natuurtekenaar die insecten tekende samen met de planten waarop zij leefden.

VRAGEN

1 **a** Welke methode om tot kennis over insecten te komen gebruikten geleerden tot 1650?
b Welke methode om tot kennis te komen gebruikte Merian?
c Vergelijk de methoden van vraag a en b.
Welke methode is het meest wetenschappelijk? Leg je antwoord uit.
d Tegenwoordig is bijna al onze kennis gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek. Toch is er ook nu veel discussie over wat waar is.
Wat is daarvoor volgens jou een verklaring?

Introductie

Dit ivoren beeldje uit een Assyrisch paleis was oorspronkelijk wit, maar raakte door een paleisbrand in de 7e eeuw zwartgeblakerd. De koningen van Assyrië die het paleis bewoonden, heersten vanuit Nimrud (in het huidige Irak) over het vruchtbare gebied tussen de Eufraat en de Tigris. Dat deze koningen ongelofelijk rijk waren, laat dit beeldje zien. De vrouw draagt een geweven diadeem met afhangende granaatappels op het voorhoofd en grote oorbellen. In de holle ogen lagen glinsterende gekleurde stenen. Het paleis stond vol met dit soort kunstschatten.

Uit deze kunstschatten blijkt bovendien dat deze vorsten in contact stonden met allerlei volken. Er was ivoor uit Afrika, kostbare blauwe steen uit Afghanistan en er lagen Egyptische en Fenicische kunstvoorwerpen, verkregen door handel of als buit van verslagen vijanden.

Meer dan 100.000 jaar hadden mensen rondgetrokken en nauwelijks sporen nagelaten, maar na de ontwikkeling van de landbouw veranderde dat. Op verschillende plaatsen in de wereld ontstonden steden en grote rijken met machtige heersers en maakten ambachtslieden geweldige kunstwerken.

Kenmerkende aspecten

★ 1 De levenswijze van jagers-verzamelaars

★ 2 Het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen

★ 3 Het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen

Waarover gaat dit hoofdstuk?

1.1 De agrarische revolutie ★ 1 ★ 2

Miljoenen jaren leefden mensen door te jagen en verzamelen, maar rond 9000 v.C. begonnen ze voedsel te verbouwen en rond 7500 v.C. kwam de veeteelt op.

1.2 Het ontstaan van steden ★ 3

In vruchtbare gebieden ontstonden door landbouw voedseloverschotten. Daardoor hoefde niet langer iedereen boer te zijn. Dit leidde tot politieke, sociale, economische en culturele veranderingen.

1.3 Machtige rijken in het Midden-Oosten

In de vruchtbare rivierdalen van de Eufraat, Tigris en Nijl heersten koningen vanuit machtige steden over een steeds groter gebied. Hier ontstonden de eerste grote rijken.

ca. 3300-ca. 330 v.C. Eerste stedelijke gemeenschappen

5000 v.C. | 2500 v.C. | 1000 v.C.

ca. 1470 v.C.
Hatsjepsoet heerst over het Egyptische Rijk

De wetenschappelijke revolutie

★ 26 De wetenschappelijke revolutie

Maria Sybilla Merian kwam tot nieuwe kennis door zorgvuldige observaties. Die werkwijze is kenmerkend voor de **wetenschappelijke revolutie**, de periode in de 17e eeuw waarin de houding van wetenschappers ingrijpend veranderde. Zij kwamen zelf tot een mening door middel van zelfstandig redeneren en observeren, en vertrouwden niet langer alleen op wat anderen eerder hadden geschreven.

Wetenschap op twee manieren

In de 17e eeuw dachten filosofen na over de vraag wanneer we iets als waarheid beschouwen. Is iets juist als de oude Grieken of Romeinen het vinden? Als het in de Bijbel staat? Of nog iets anders? Zij meenden dat de wereld niet kon worden verklaard door alleen een beroep te doen op het gezag van anderen. Je moest zelf logisch redeneren of systematisch observeren en experimenteren.

- De Franse filosoof René Descartes beschouwde het verstand en het vermogen tot logisch redeneren als de meest zuivere bron van kennis. De zintuigen leverden volgens hem geen betrouwbare kennis op. We duiden deze opvatting aan als het **rationalisme**. Daarin wordt het redeneren gebaseerd op wiskundige principes.
- De Engelsman Francis Bacon daarentegen stelde dat juist waarneming door middel van de zintuigen het beginpunt van onze kennis is. De wetenschappelijke stroming die vanuit deze gedachte werkt, noemen we het **empirisme**. Empiristen gebruikten ook wiskunde, namelijk om waarnemingen wetmatig te verklaren.

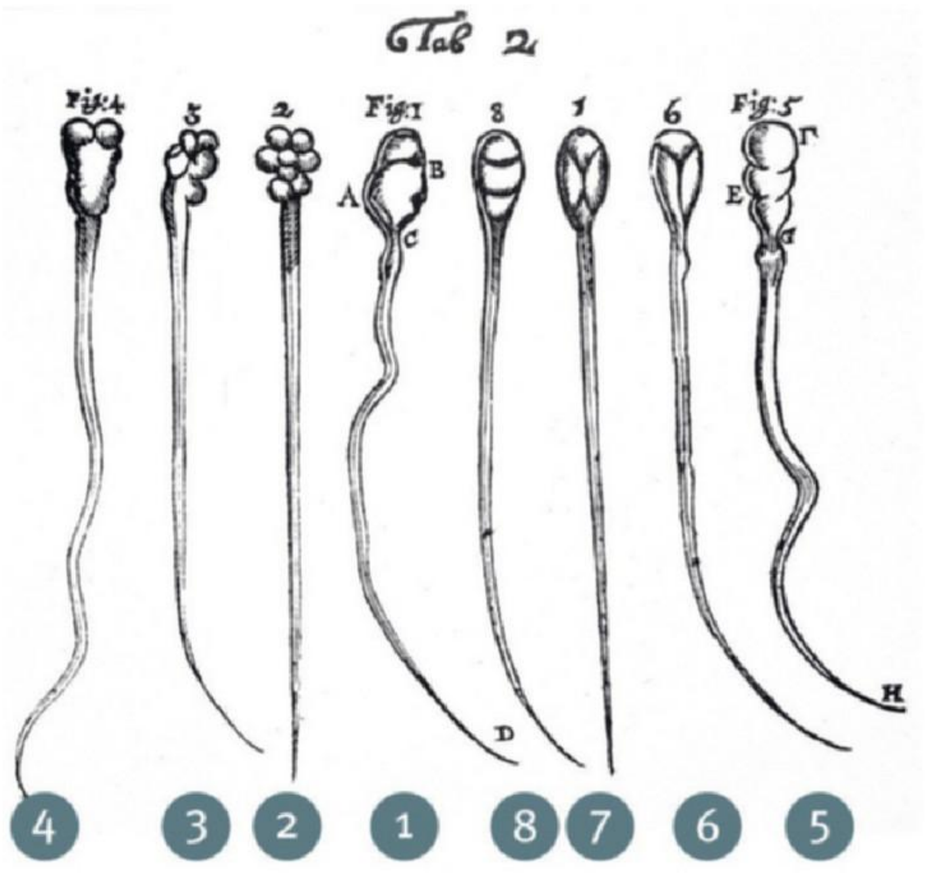

BRON 2 De Nederlander Antoni van Leeuwenhoek gebruikte zijn zelf gefabriceerde microscoop om op allerlei terreinen onderzoek te doen. Zo bracht hij voor het eerst de zaadcellen van mensen (1-4) en honden (5-8) in beeld.

Nieuw wereldbeeld

De voornaamste ontdekkingen in de 17e eeuw hadden betrekking op de sterrenkunde, wiskunde en natuurkunde. De Italiaanse natuur- en sterrenkundige Galileo Galilei was de eerste die met behulp van de pas ontdekte telescoop systematisch de hemellichamen bestudeerde. Zijn waarnemingen bevestigden het al langer bestaande idee dat de aarde om de zon draait. De natuurkundige Isaac Newton legde de grondslag voor de moderne natuurkunde met zijn onderzoek naar natuurkundige verschijnselen, zoals de zwaartekracht. Ook op tal van andere gebieden deden onderzoekers ontdekkingen, bijvoorbeeld over de menselijke anatomie. Daardoor stelden zij allerlei vertrouwde waarheden ter discussie.

Deze ontdekkingen bevestigden voor sommigen een nieuwe visie op God en de wereld. Deze visie was het eerst geformuleerd door René Descartes. Hij zag de wereld als een machine (mechaniek) die ooit door God in beweging was gezet, maar die nu zelfstandig functioneerde volgens bepaalde natuurwetten. Voor aanhangers van dit **mechanistische wereldbeeld** bleef God wel de schepper van het heelal, maar zij geloofden niet dat God direct ingreep in de wereld. De nieuwe ideeën gingen lijnrecht in tegen de kerkelijke aanname dat God het leven op aarde bestuurde.

> ‘Voor mij is het genoeg om te zeggen dat God en de Natuur elkaar niet tegenspreken. God maakt gebruik van de Natuur in Zijn werk.’
>
> — De 16e-eeuwse apotheker en wetenschapper Camilla Erculiani over de samenhang tussen nieuwe wetenschappelijke inzichten en haar geloof.

Een revolutie?

Het denken van onderzoekers veranderde dus op een aantal gebieden ingrijpend. Zeker in de Nederlandse Republiek waren de omstandigheden daarvoor gunstig, vanwege de religieuze verdraagzaamheid en relatieve vrijheid om te publiceren. Ook was in de Republiek veel ambachtelijke kennis voorhanden, bijvoorbeeld voor het maken van waarnemingsinstrumenten als microscopen en telescopen. Vanaf 1650 verbeterde ook in andere Europese landen het klimaat voor wetenschap. Daar ontstonden verenigingen die wetenschap stimuleerden en waar wetenschappers samenkwamen om te discussiëren.

Toch was de wetenschappelijke revolutie een langzaam proces en vormde zij geen absolute breuk met het verleden.

Ten eerste waren er ook in de periode vóór de wetenschappelijke revolutie al belangrijke vindingen gedaan. En hoewel hun gods- en wereldbeeld sterk veranderde, bleven wetenschappers wel geloven in God of een goddelijke schepping. In de 17e eeuw bestond er geen scherpe scheiding tussen geloof, bijgeloof en wetenschap.

BRON 3 Rembrandt van Rijn schilderde in opdracht van het Amsterdamse chirurgijnsgilde *De anatomische les van Dr. Nicolaes Tulp* (1632). Tijdens de jaarlijkse anatomische les in Amsterdam konden bezoekers en artsen kennis opdoen van het menselijk lichaam. Het lijk was van een geëxecuteerde misdadiger.

Ten tweede had de wetenschappelijke revolutie voor het merendeel van de bevolking geen grote gevolgen. Geleerden en gespecialiseerde ambachtslieden zwengelden de wetenschappelijke vernieuwingen aan en de rijkere bovenlaag van de bevolking kon kennisnemen van nieuwe ontdekkingen. Dat gold ook voor rijke vrouwen, hoewel die bijvoorbeeld niet mochten studeren aan openbare universiteiten. Maar de armere bevolking merkte weinig verandering in het dagelijks leven. Een groot deel van de West-Europese mensen kon in deze tijd niet lezen of schrijven en hield zich vooral bezig met hun dagelijkse arbeid en hun gezinsleven. Vernieuwingen in wetenschappelijk denken stonden ver af van hun leefwereld.

VRAGEN

2 Leg uit dat het begrip 'wetenschappelijke revolutie' in eerste instantie **niet** gaat over de wetenschappelijke ontdekkingen van die tijd.

3 **a** Galileo Galilei en Isaac Newton deden allebei belangrijke ontdekkingen.
Geef van beiden aan of ze empirist of rationalist waren.
Leg je antwoord uit.
b René Descartes formuleerde een nieuw godsbeeld.
Leg uit hoe dit godsbeeld verschilde van het gangbare godsbeeld.

4 Er is onder historici veel gediscussieerd over de vraag hoe revolutionair de wetenschappelijke revolutie eigenlijk was.
Geef op basis van de tekst een argument vóór het gebruik van het woord 'revolutie' en een argument tegen.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

Burgerlijke cultuur en hofcultuur

★ **24** Deelaspect: de bloei in cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek

Maria Sybilla Merian was niet alleen wetenschapper, maar ook kunstenaar. De 17e eeuw was in de Republiek een bloeitijd voor de kunst. Met name in de schilderkunst uit die tijd herkennen we de **burgerlijke cultuur**. Daarmee bedoelen we dat je in de politiek, in de kunst en in gewoonten en gebruiken kunt zien dat niet een koning regeert, maar dat burgers een centrale rol spelen.

In opdracht van burgers

In de Nederlandse Republiek was die burgerlijke cultuur opvallend aanwezig. De burgerij had veel politieke macht en verdiende fortuinen met handel en nijverheid. Het waren deze rijke burgers die opdrachten verleenden aan kunstenaars. Daarom getuigt de 17e-eeuwse kunst vaak van de trots en de macht van de burgerij. Kunstenaars als Rembrandt van Rijn en Frans Hals schilderden onder andere (groeps)portretten van allerlei mensen die belangrijk waren voor de stad: regenten, bestuurders van gilden en weeshuizen, predikanten en schutters (gewapende burgers die bij ongeregeldheden ingrepen). Ook de scheepvaart was een veelvoorkomend thema. Omdat kunstenaars ook zonder opdracht kunst maakten voor een breed, welgesteld publiek, schilderden zij ook veel alledaagse taferelen, stillevens en stadsgezichten. Naast tot schilderijen gaven burgers ook opdracht tot andere kunstuitingen, zoals gebouwen. Het voormalige stadhuis van Amsterdam, tegenwoordig bekend als het Paleis op de Dam, is daarvan een goed voorbeeld.

In kunstwerken werd vrijwel altijd gewezen op wat een mens hoort te doen (deugden) en wat hij hoort te vermijden (zonden). Kunstenaars lieten zich inspireren door verhalen uit de Bijbel en de klassieke oudheid. Met name in de 17e-eeuwse schilderkunst kun je dus herkennen wat mensen in die tijd interessant, mooi of belangrijk vonden. Wel is dat verpakt in een symboliek die mensen van nu vaak niet onmiddellijk begrijpen.

De invloed van migranten

Dat kunst en cultuur in de Republiek zo'n enorme impuls kregen, had ook te maken met de vele migranten die kennis, arbeidskracht en geld meebrachten. Onder de migranten waren kunstenaars, die een grote invloed hadden op de cultuur in de Republiek. Daarnaast zorgden migranten voor een verdere groei van de welvaart, waardoor de vraag naar kunst steeg.

De Republiek was voor migranten aantrekkelijk vanwege de grote welvaart en werkgelegenheid. Daarnaast was ze als calvinistisch land een toevluchtsoord voor protestantse vluchtelingen. Tot slot was men in de Republiek relatief tolerant ten opzichte van andersgelovigen. Daardoor vluchtten ook andere groepen, zoals Joden, hiernaartoe.

BRON 4 Jan Steen, *Adolf en Catharina Croeser* (1655). Croeser is hier afgebeeld met zijn dochter Catharina in de omgeving van zijn huis. Hij laat zich afbeelden zoals hij gezien wil worden: als rijke burger, als vader en als christen die zijn religieuze plicht ten aanzien van de armen vervult. De toren op de achtergrond is van de Oude Kerk in Delft. De bloemen links, die snel kunnen verwelken, verwijzen naar de eindigheid van het leven, met name naar het overlijden van Croesers vrouw.

BRON 5 De jonge Lodewijk XIV in de rol van opkomende zon in het *Ballet van de nacht* (rond 1650).

BRON 6 Apollofontein in de tuinen van Versailles, in opdracht van Lodewijk XIV. Je ziet de belangrijke Griekse God Apollo op zijn zonnewagen. Lodewijk presenteerde zichzelf vaker als Apollo, de Grieks-Romeinse god van de zon en het licht: hij zag zichzelf als zonnekoning met een door God gegeven macht. (Beeldhouwwerk van Jean-Baptiste Tuby, 1668.)

In opdracht van het hof

Frankrijk is een goed voorbeeld van een land waar, anders dan in de Republiek, de **hofcultuur** overheerste. Dat is een cultuur die wordt gedomineerd door een vorst en zijn hof. Veel kunstuitingen verheerlijkten de koning en bevestigden zijn absolute macht. In Frankijk was het hof ook letterlijk het centrum van de hofcultuur. Lodewijk XIV liet een groot paleis bouwen in Versailles, dat het politieke en culturele centrum van Frankrijk werd. De cultuur aan het hof was toonaangevend voor de elite. Edelen moesten kennis hebben van literatuur, theater en muziek. Ook moesten ze altijd gekleed zijn volgens de laatste mode en over een goede smaak en goede manieren beschikken. Verder moesten zij kunnen schermen en dansen.

In Frankrijk werd veel kunst gefinancierd door de koning en de adel. Zij eisten natuurlijk dat zij in kunstwerken werden verheerlijkt, vaak in een uitbundige stijl. Een belangrijk verschil met de Republiek is verder dat Frankrijk overwegend katholiek was. Naast koning en adel was ook de katholieke kerk een belangrijke opdrachtgever voor kunstenaars.

Twee culturen in één land

Frankrijk en de Republiek in de 17e eeuw zijn hier behandeld als twee uitersten: een absolute monarchie tegenover een republiek, maar ook een katholiek land tegenover een overwegend protestants land. In werkelijkheid waren beide culturen in beide landen aanwezig, al was in Frankrijk en de Republiek één cultuur heel dominant. Ook in Frankrijk waren er rijke burgers die opdracht gaven tot kunst – en stadhouder Willem III liet zich bij de uitbreiding van zijn paleis op landgoed Het Loo inspireren door Lodewijks Versailles. De tegenstelling tussen hofcultuur en burgercultuur is dus niet absoluut.

VRAGEN

5 Het begrip ‘burgerlijke cultuur’ heeft betrekking op politiek, economie en kunst.
Leg in je eigen woorden (of met behulp van een schema) uit wat die drie aspecten daarmee te maken hebben.

6 Gebruik bron 3 uit deze paragraaf en bron 3 uit paragraaf 1.
Leg voor elk schilderij uit of het een voorbeeld is van burgercultuur.

7 De komst van migranten droeg bij aan de bloei van kunst en cultuur in de Republiek van de 17e eeuw.
Noem twee redenen daarvoor.

8 Noem twee overeenkomsten tussen de hofcultuur en de burgercultuur.

9 Willem III wilde met de bouw van paleis Het Loo zijn macht laten zien in de Republiek.
Verklaar waarom hij zich daarbij liet inspireren door het paleis in Versailles.

10 Gebruik de casustekst van deze paragraaf.
Een bewering: ‘De tekeningen van Merian passen bij de burgercultuur in de Republiek.’
Geef een argument vóór en een argument tegen deze bewering.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Historisch denken

Voor het eerst naar Indië

Zie paragraaf 5.1

- HISTORISCH BELANG
- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN

Begin 1595 vertrokken vier Nederlandse schepen onder leiding van Cornelis de Houtman naar Zuidoost-Azië om daar handelsrelaties aan te knopen. De expeditie stond bekend als 'de eerste schipvaart naar Oost-Indië'. Drie schepen keerden terug, beladen met peper van matige kwaliteit.

Aan de hand van een reisverslag onderzoek je hoe de eerste contacten tussen Nederlanders en de inheemse bevolking verliepen en hoe Nederlanders en Indonesiërs daarop later terugkeken.

VRAGEN

1 Gebruik bron 1.

a Welke informatie geeft deze passage over de bestaande handelssituatie in Bantam?

b Hoe verliep volgens dit verslag het eerste contact tussen de Nederlanders en de Javanen?

2 Gebruik bron 2.
Beredeneer waarom het verbond met de gouverneur voor de Nederlanders zo belangrijk was.

3 Gebruik bron 1 en 2 en info 1.
Beschrijf en verklaar de opstelling van elk van de betrokken partijen: de Nederlanders, de Portugezen en de gouverneur van Bantam.

4 Gebruik bron 3.
In de 19e eeuw werd Lodewycksz' *Historie van Indien* herontdekt. In 1915 werd de tekst wetenschappelijk uitgegeven en in de jaren daarna verschenen er allerlei bewerkingen, onder meer voor de jeugd. Dit past bij het nationalisme in die tijd: Nederlanders waren trots op hun koloniale rijk, dat toen heel Indonesië omvatte. Paulides koos de tekst van bron 1 als uitgangspunt voor zijn muurschildering.
Wat wilde hij met deze verbeelding van de 'eerste schipvaart' vooral laten zien?

5 Gebruik bron 4.
De 'eerste schipvaart' stond aan de basis van de latere kolonie Nederlands-Indië, die zich in 1945 onafhankelijk van Nederland verklaarde. In 2017 riep de Indonesische regering Malahayati uit tot nationale held.

a Bedenk een verklaring voor die keuze van de Indonesische regering.

b Over de dood van Cornelis de Houtman is weinig bekend in Nederland.
Waarom is dat, denk je?

c Leg uit dat soortgelijke verhalen over nationale 'helden' vaak eenzijdig zijn.

6 Stel, je hebt evenveel ruimte als de schilder van bron 3.
Welk moment uit het verhaal van De Houtman zou je verbeelden en hoe? Beargumenteer je keuze.

BRON 1 Fragment uit *Historie van Indien* (1598), een gedrukt reisverslag van een van de deelnemers, koopman Willem Lodewycksz. Hier beschrijft hij hoe Chepaté, de Javaanse gouverneur van Bantam, de Nederlanders kort na hun aankomst bij Java ontvangt.

De eerste juli [1595] is Cornelis de Houtman met negen adelborsten aan land gegaan. Ze zijn daar door de gouverneur en de belangrijkste edelen zeer hoffelijk ontvangen en hebben er de [brieven] gepresenteerd die Zijne Prinselijke Excellentie graaf [en stadhouder] Maurits ons had meegegeven. Daar stond in dat we in vrede en vriendschap een bondgenootschap moesten sluiten om in Bantam verzekerd te zijn van deelname aan de handel, net als alle andere kooplieden. Dat alles werd in het Portugees en het Arabisch voorgelezen.

BRON 2 Een ander fragment uit *Historie van Indien* (1598), het reisverslag van koopman Willem Lodewycksz. De gouverneur van Bantam had inmiddels een verdrag ondertekend. Daarin stond dat de Bantam en de Nederlanders elkaar trouw zouden blijven en een eventuele vijand gezamenlijk zouden verdrijven. Maar daarna kregen de Nederlanders signalen dat de gouverneur en een andere Javaanse edelman (de 'keizer') een gewapende aanval op de Nederlanders voorbereidden.

De zevende werden er weer twee adelborsten naar de stad gestuurd om met de gouverneur en de keizer te praten, en ze allebei te waarschuwen dat ze onze schepen niet moesten aanvallen omdat we klaarstonden om onszelf te verdedigen, en in staat waren om grote schade aan te richten. We lieten hun ook weten dat ze de Portugezen niet moesten geloven omdat die alleen hun eigen belang dienden en ervoor wilden zorgen dat zij de enige Europeanen zouden blijven op de Oost-Indische markt. Hun verdachtmakingen dat wij zeerovers of Engelsen zouden zijn (die hadden in deze streken drie jaar tevoren veel schade aangericht en werden daarom door de bevolking gehaat en gevreesd) waren kortom ongegrond.

INFO 1 Verkorte weergave van de afloop van de reis van De Houtman volgens Lodewycksz.

- De Nederlanders en de gouverneur van Bantam gaan weer onderhandelen over de aankoop van peper. Dat gaat erg stroef, zelfs nadat de gouverneur een vooruitbetaling heeft ontvangen.
- De gouverneur stelt de levering van peper keer op keer uit, omdat er onduidelijkheid is over de prijs.
- De Houtman dreigt de stad te beschieten als de gouverneur niet levert.
- De gouverneur neemt De Houtman en enkele van zijn mannen gevangen.
- De Nederlanders beschieten vanaf zee de stad, waarbij enkele Javanen gewond raken. Het scheelt niet veel of de Nederlandse gevangenen worden geëxecuteerd.
- Uiteindelijk komen er onderhandelingen op gang, laat de gouverneur de gevangenen vrij en slagen de Nederlanders er toch nog in peper te kopen.

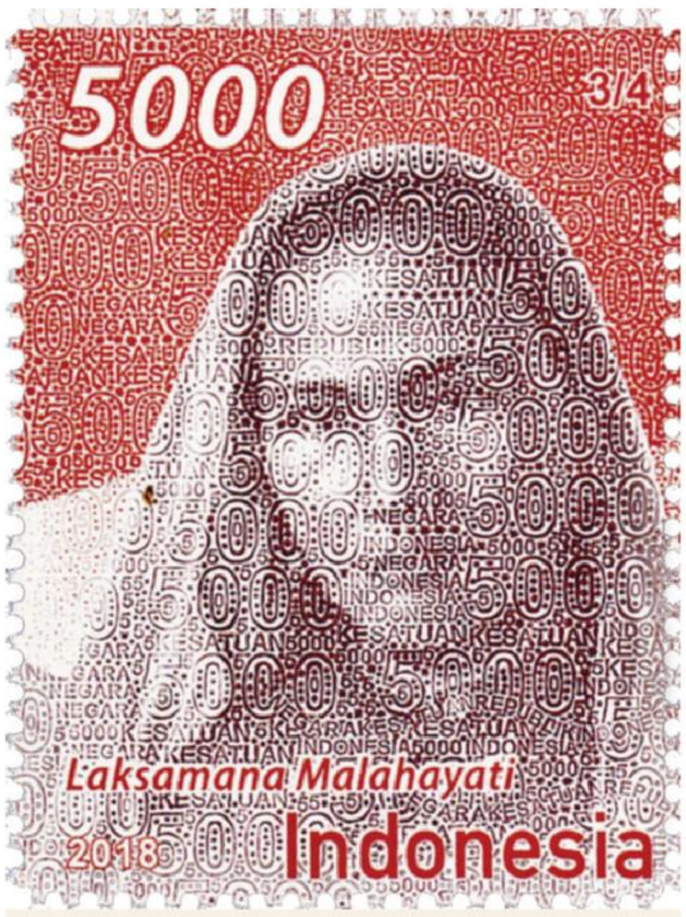

BRON 4 Postzegel van Laksamana Malahayati (1550-1615). Zij was een admiraal in de vloot van de sultan van Atjeh. Als zodanig had ze de leiding bij verschillende zeeslagen met Portugezen en Nederlanders. Ook onderhandelde ze namens de sultan met Engelse diplomaten. In 1599 doodde ze Cornelis de Houtman tijdens een gewelddadig treffen.

BRON 3 *De ontvangst van Cornelis de Houtman op Java in 1595*, muurschildering uit 1931 van de Nederlandse schilder Hendrik Paulides (1892-1967). Dit werk (ca. 1 × 2,5 meter) was een van de pronkstukken van het Nederlandse paviljoen tijdens de Koloniale Wereldtentoonstelling in Parijs (1931). Op de voorstelling staat De Houtman met de hoed in de hand in het midden en Chepaté, de gouverneur van Bantam, rechts.

De oneindige ruimte

Zie paragraaf 5.3

- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- CONTINUÏTEIT EN VERANDERING

Aan het begin van de 17e eeuw werd in Middelburg het principe van de verrekijker of 'telescoop' uitgevonden. In 1608 mocht de uitvinder, op uitnodiging van stadhouder prins Maurits, zijn apparaat demonstreren in de toren van het Binnenhof in Den Haag. Daar waren op dat moment diplomaten uit heel Europa aanwezig om over vrede te praten tussen de Republiek en Spanje. De telescoop verraste iedereen en binnen een jaar was het idee verspreid over heel Europa.
In deze opdracht onderzoek je hoe het wetenschappelijke denken over het heelal daarna veranderde.

VRAGEN

7 Door het onderzoek met telescopen ontdekten Europeanen in de 17e eeuw dat de kosmos anders in elkaar stak dan ze dachten.
a Wat zou het oude inzicht, dat stamde uit de klassieke oudheid, zijn geweest over de positie van de aarde in het heelal?
b Inzichten over het heelal uit de klassieke oudheid sloten aan bij de christelijke visie op de schepping van de aarde en de mens.
Leg dat uit.

8 Gebruik bron 5 en 6.
a Welk gevoel roepen de nieuwe inzichten op bij de auteur van bron 5?
b Welk gevoel roepen de nieuwe inzichten op bij de auteur van bron 6?
c Leg voor beide gevoelens uit wat die met het geloof te maken hadden.
d Welke bron is het meest representatief voor het wereldbeeld van onderzoekers rond 1700?

9 Gebruik bron 7.
Christiaan Huygens was een van de belangrijkste wetenschappers van de 17e eeuw.
a Tegen welk verwijt van orthodoxe gelovigen verweert Huygens zich als het gaat over wetenschap bedrijven?
b Bedenk een hypothese bij de vraag waarom Huygens dit werk niet op het hoogtepunt van zijn carrière heeft geschreven, maar pas op latere leeftijd.

10 Gebruik bron 8.
Op basis van zijn telescoopobservaties maakte Christiaan Huygens in 1659 als eerste een tekening van de Orionnevel. Deze nevel gaf hij weer als een kleine, grijze vlek; de sterren als witte puntjes. Bron 8 is een moderne foto van de Orionnevel.
a Bedenk vijf technische uitvindingen tussen 1659 en 2022 die nodig waren om de Orionnevel zoveel beter te kunnen zien.
b Noteer ook wanneer deze uitvindingen ongeveer zijn gedaan. Je mag dit opzoeken.
c Wat zeggen je antwoorden bij vraag a en b over de ontwikkeling van de wetenschap sinds de 17e eeuw?

11 Bedenk een voorbeeld van een wetenschappelijke ontwikkeling in onze tijd die tot angst, bezorgdheid of opwinding leidt. Leg ook uit waarom, net als in de 17e eeuw, niet iedereen hetzelfde reageert op zo'n ontwikkeling.

BRON 5 De Franse wetenschapper Blaise Pascal noteerde rond 1650 in een dagboekje zijn meest persoonlijke gedachten. Enkele jaren na zijn dood werd dit boekje teruggevonden, ingenaaid in zijn kamerjas.

Als ik besef hoe blind en ellendig de mens is, wanneer ik heel het zwijgende heelal aanschouw en zie hoe de mens zonder inzicht en als een verdoolde in deze uithoek van het universum aan zichzelf is overgelaten, zonder te weten wie hem daar heeft neergezet, wat hij er komt doen, wat er van hem zal worden als hij sterft, zonder in staat te zijn ook maar iets te weten, dan bevangt me een gevoel van ontzetting, zoals van iemand die men in zijn slaap naar een afschrikwekkend en onbewoond eiland heeft vervoerd, en die wakker wordt zonder ergens van af te weten en zonder een mogelijkheid om daar weg te komen.

BRON 6 Fragment uit *Het regt gebruik der werelt beschouwingen* (1715) van de Nederlandse wetenschapper Bernard Nieuwentyt. Het boek behandelt de stand van de wetenschap en de relatie met het geloof.

De verrekijkers hebben getoond dat die grote, witte, brede streek, die zich rondom de gehele hemel uitstrekt, [...] bestaat uit een verzameling van ontelbare kleine sterren. [...] Sommigen zijn hierdoor zo opgewonden geraakt, dat ze het aantal (hoewel zonder bewijs) op oneindig gesteld hebben.
Als men nu deze enorme hoeveelheid sterren overdenkt, kan iemand zich dan dat heerlijke uitspansel van de sterrenhemel voorstellen zonder daarover uiterst verwonderd en verbaasd te zijn? [...] Ook iemand die niet in God gelooft, zal toch behoorlijk in de war moeten zijn als zijn geweten hem niet vertelt dat het een machtige en wijze schepper moet zijn die dit alles heeft gemaakt.

BRON 7 Samengevat en hertaald fragment uit *De wereldbeschouwer* (1698/1699), een persoonlijk werk, geschreven door Christiaan Huygens aan het eind van zijn leven.

- Het blijkt duidelijk dat God van alles wat hij gemaakt heeft, ons geen bericht heeft willen geven, want een hoop sterren hadden wij nooit gezien als verrekijkers ons niet geholpen hadden;
- omdat een groot deel van Gods werken zich bevindt buiten het zicht van mensen, is het niet vreemd om te denken dat er andere schepsels zijn, die deze werken van dichtbij met verwondering kunnen beschouwen;
- uit het feit dat God ons geen bericht heeft gegeven van alles wat hij geschapen heeft, kun je niet afleiden dat de mens er geen onderzoek naar mag doen. Tegen mensen die dat beweren, zeg ik dat zij zichzelf overschatten als ze willen bepalen tot hoever mensen mogen gaan in hun onderzoek. Alsof die mensen wel zekere kennis hebben over de grenzen die God gesteld heeft en over de mogelijkheid van de mens om over die grenzen heen te gaan.

BRON 8 Details uit het centrale deel van de Orionnevel. De foto is gemaakt op 11 september 2022 door de James Webb-ruimtetelescoop. Deze zweeft op een vaste, donkere plaats in de ruimte, achter de maan. De foto is een digitale compositie op basis van de data uit verschillende telescoopfilters die onzichtbare straling meten (waaronder infrarood).

Afsluiting

Controleer jezelf

5.1 Wereldwijde handel

1 Ik kan uitleggen hoe Europese landen vanaf 1600 hun handelsactiviteiten in de wereld organiseerden.
2 Ik kan uitleggen dat vanaf 1500 in Europese koloniën in Amerika een systeem van plantages, slavernij en trans-Atlantische slavenhandel ontstond.
3 Ik kan oorzaken noemen van de economische bloei in de Republiek in de 17e eeuw.
4 Ik kan uitleggen hoe de Republiek zijn handelsactiviteiten in de wereld organiseerde.

5.2 Een republiek tussen vorsten

1 Ik kan uitleggen waar de macht lag in het bestuur van de Republiek en welke rol facties daarin speelden.
2 Ik kan uitleggen hoe Franse koningen in de 17e eeuw op politiek, militair, economisch en religieus gebied hun macht vergrootten.
3 Ik kan met voorbeelden uitleggen dat het streven naar absolutisme niet in alle landen hetzelfde resultaat had.
4 Ik kan met voorbeelden aangeven welke nieuwe ideeën over bestuur ontstonden in de 17e eeuw.

5.3 Wetenschap en cultuur

1 Ik kan uitleggen wat er tijdens de wetenschappelijke revolutie veranderde aan de beoefening van de wetenschap.
2 Ik kan beschrijven welke nieuwe ideeën tijdens de wetenschappelijke revolutie ontstonden over de aarde, de kosmos en God, maar dat er geen absolute breuk was met de periode ervoor.
3 Ik kan verklaren welke omstandigheden leidden tot het ontstaan van een burgerlijke cultuur in de Nederlandse Republiek en welke tot het ontstaan van een hofcultuur in Frankrijk.
4 Ik kan met voorbeelden uitleggen welke functie kunstuitingen hebben in een burgerlijke cultuur en welke in een hofcultuur.

Begrippen

De uitleg van de begrippen staat achter in je boek.

absolutisme
burgerlijke cultuur
driehoekshandel
droit divin
empirisme
factorij
handelscompagnie
handelskapitalisme
hofcultuur
mechanistisch wereldbeeld
mercantilisme
natuurlijke rechten
prinsgezind
raadpensionaris
rationalisme
regent
soevereiniteit
staatsgezind
stadhouder
Staten-Generaal
Statenvergadering
trans-Atlantische slavenhandel
tribuut
wereldeconomie
wetenschappelijke revolutie

Jaartallen

1585	Verovering van Antwerpen door Spanje
ca. 1600-ca. 1700	Wetenschappelijke revolutie
1602	Oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)
1614	Franse koning roept Staten-Generaal voor de laatste maal bijeen
1621	Oprichting van de West-Indische Compagnie (WIC)
1672	Rampjaar in de Republiek
1688	‘Glorious Revolution’ op de Britse eilanden

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Oefenen met kenmerkende aspecten

1 Vat de kenmerkende aspecten bij dit hoofdstuk (★ **23** tot en met ★ **26**) samen met behulp van de *Trainer kenmerkende aspecten*. Gebruik de *Trainer 1500-1800*, opdracht 23.1 tot en met 26.4.

Ga naar de *Trainer kenmerkende aspecten*.

Herhalen van de leerstof

2 Een belangrijk kenmerkend aspect in dit hoofdstuk is: de bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek. De drie onderdelen van dit aspect (bestuur, cultuur en economie) komen elk in een andere paragraaf aan bod.

a In welke paragraaf wordt welk onderdeel behandeld?

b Vat kort samen wat bedoeld wordt met:

– de bijzondere plaats in staatkundig opzicht;
– de economische bloei van de Republiek;
– de culturele bloei van de Republiek.

c De ontwikkelingen in de Republiek op cultureel, economisch en politiek gebied beïnvloedden elkaar. Geef hiervan twee voorbeelden. Leg je antwoord uit.

d Op politiek-bestuurlijk gebied was de Republiek in de 17e eeuw een buitenbeentje in Europa.
Was dit ook het geval op economisch en cultureel gebied? Licht je antwoord toe.

Oefenen voor de toets

Gebruik bron 1.
Stel, je wilt aan de hand van deze bron uitleggen wat handelskapitalisme is.

2p **3** Leg uit of de bron een voorbeeld van handelskapitalisme beschrijft.

Al vanaf de late middeleeuwen probeerden vorsten door middel van centralisatie hun macht te vergroten.

2p **4** Leg uit wat centralisatie en het vestigen van een absolute monarchie met elkaar te maken hebben.

Enkele feiten over de familie Bicker uit Amsterdam:

I De protestantse Pieter Bicker (1522-1585) bezat een brouwerij in Amsterdam.
II Zijn zoon, Gerrit Bicker (1554-1604), investeerde in handelsreizen en verkocht in 1600 de brouwerij. Hij was vanaf 1602 bestuurder en aandeelhouder van de VOC. Tussen 1590 en 1604 was Gerrit bestuurder van Amsterdam.
III Gerrits zoon Andries Bicker (1586-1652) handelde in bont uit Rusland. In 1640 had hij bijna alle pelzen opgekocht en verkocht hij die met grote winst. Vanaf 1616 was hij bestuurder van Amsterdam.
IV Gerrits zoon Cornelis Bicker (1592-1654) was handelaar in suiker, bestuurder van de WIC, bestuurder in Amsterdam en afgevaardigde voor Amsterdam in de Staten van Holland.

2p **5** – Noem twee verschillende historische verschijnselen (uit de kenmerkende aspecten) uit de 17e eeuw en
– illustreer elk verschijnsel met behulp van de feiten over de familie Bicker.

Een bewering: ‘De groei van de internationale handel versterkte de ongelijke machtsverhoudingen in de Staten-Generaal in de Republiek.’

1p **6** Leg uit dat deze bewering juist is.

Gebruik bron 2.
Een bewering: ‘De Engelse koning Jacobus is een aanhanger van het absolutisme.’

2p **7** Onderbouw deze bewering met twee elementen uit de bron.

Gebruik bron 3.
Stel, je wilt onderzoeken hoe de vervolgingen van de Franse protestanten in Frankrijk verliepen.

3p **8** Leg uit of bron 3 een bruikbare bron is voor dit onderzoek door:
– een argument vóór en een argument tegen de betrouwbaarheid van bron 3 te geven en
– vervolgens te beredeneren of bron 3 een bruikbare bron is.

2p **9** Leg voor zowel Thomas Hobbes als John Locke uit of zij een voorstander of tegenstander van het absolutisme waren.

1.1 De agrarische revolutie

CASUS

De boeren van Abu Hureyra

In het Syrische dorpje Abu Hureyra vonden eind 20e eeuw opgravingen plaats. Daarbij troffen archeologen iets bijzonders aan: graankorrels uit 11.000 v.C. die ongebruikelijk dik waren voor die tijd.

Dat was een belangrijke vondst. Tot dan toe dachten archeologen namelijk dat mensen in deze periode leefden van de jacht, de visserij en het verzamelen van wilde planten. Dat was ook in Abu Hureyra het geval: archeologen vonden restanten van wilde vruchten en granen, en talloze botten van gazellen. Als deze wilde dieren in het voorjaar langstrokken, joegen de bewoners ze een omheining in en doodden ze hen met grote aantallen tegelijk.

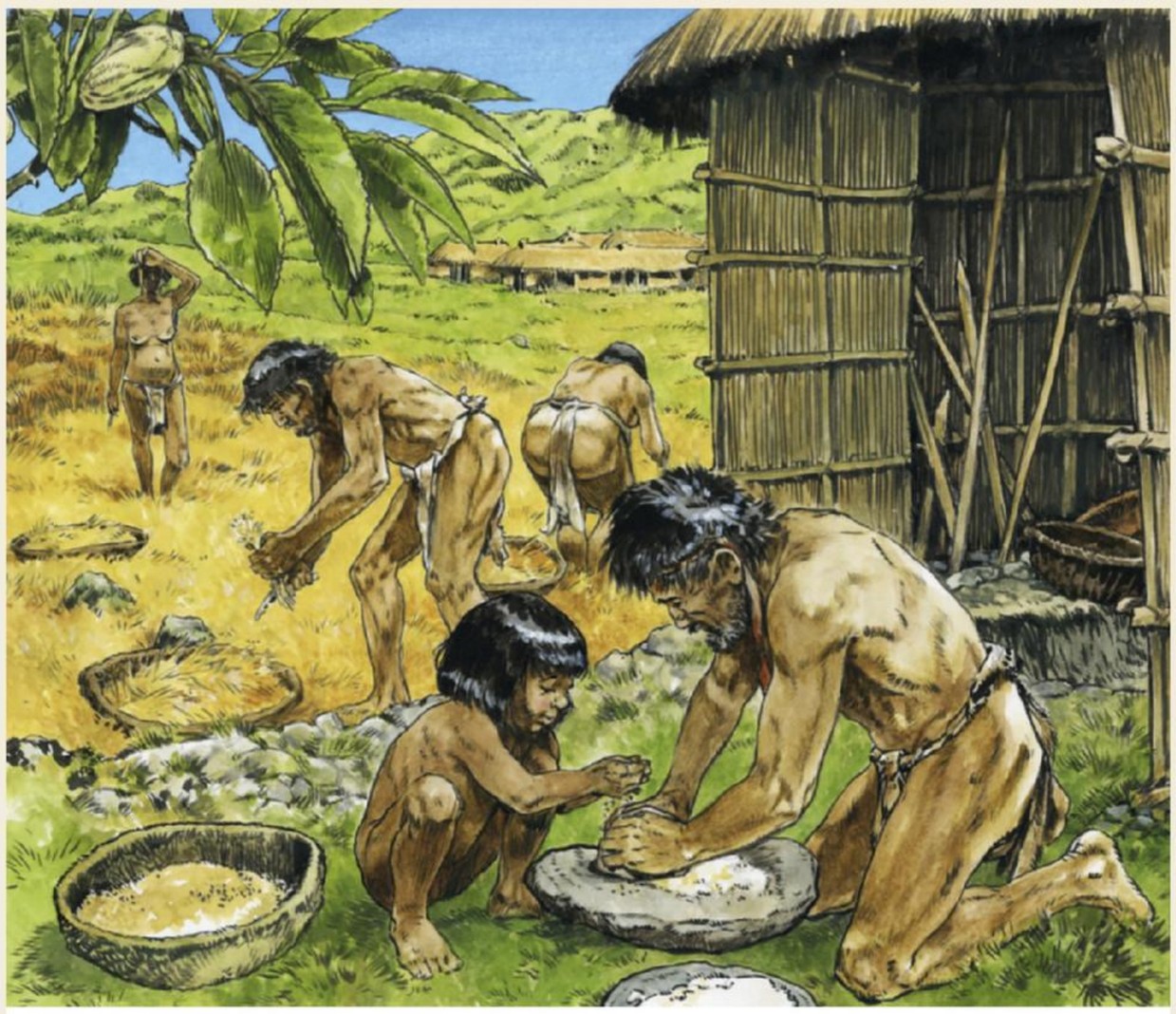

BRON 1 Moderne reconstructie van vroege boeren aan het werk.

Maar de dikke graankorrels lieten zien dat deze mensen méér deden dan jagen en verzamelen. Ze moeten bewust de dikste graankorrels hebben uitgezocht om in te zaaien en ze aten niet de hele oogst op, maar bewaarden de beste korrels voor het volgende zaaiseizoen. En zo verder. Zo ontstond een dikke graansoort. Dit bewust cultiveren van planten laat zien dat deze vroege Syriërs aan landbouw waren gaan doen.

Uit de opgraving bleek bovendien dat deze vroege Syriërs allang geen nomaden meer waren. 400 jaar voordat ze gingen zaaien en oogsten, waren ze hier neergestreken en hadden ze een dorpje gebouwd. Kennelijk was er in deze streek voldoende voedsel om er te blijven wonen, en om te gaan experimenteren met iets nieuws: het verbouwen van graan.

VRAGEN

1 In de onderbouw heb je geleerd dat jagers-verzamelaars een nomadisch bestaan leidden. Hoe kun je dat met behulp van de casus nuanceren?
2 Over de opgravingen in Abu Hureyra verschenen artikelen met titels als ‘De eerste boeren ontdekt’ en ‘’s Werelds eerste boeren kwamen uit Abu Hureyra’.
Welke kritische opmerking kun je bij deze titels maken?
3 In Abu Hureyra troffen archeologen opvallend dikke graankorrels aan, waaruit ze concludeerden dat de inwoners aan landbouw waren gaan doen.
Welke andere vondsten kun je bedenken die wijzen op sporen van zeer vroege landbouw?

De rationalist René Descartes en de empirist Francis Bacon dachten beiden na over de vraag wanneer we iets als waarheid beschouwen.

2p **10** Noem, met betrekking tot deze vraag, een overeenkomst tussen de ideeën van deze twee denkers en een verschil.

1p **11** Leg uit waarom de katholieke kerk natuuronderzoek afwees.

Gebruik bron 4.

Het groepsportret past bij enkele kenmerken van de Nederlandse Republiek in de 17e eeuw.

2p **12** Noem twee van die kenmerken en leg telkens uit waarom dit schilderij erbij past.

BRON 1 In 1769 publiceerde de Vlissingse chirurgijn David Henri Gallandat het boekje *Noodige onderrichtingen voor de Slaafhandelaren*. Hierin gaf hij richtlijnen voor de behandeling van slaafgemaakten aan boord van de slavenschepen.

Het is daarom van het uiterste belang dat men, om alle besmetting te voorkomen, zoveel frisse en gezonde lucht brengt als enigszins mogelijk is, niet alleen in de slavenverblijven, maar ook in het hele schip. Jammer is het dat de werktuigen als blaasbalgen, vuurwerktuigen, windraderen en ventilators, die hiervoor zijn uitgevonden, aan boord van een slavenschip geen plaats kunnen hebben. Maar al was dat mogelijk, zouden de reders ooit die onkosten willen maken? Waarschijnlijk willen zij de kosten om grotere en ruimere schepen uit te rusten niet maken. [...]
Niemand zal zich hierover verwonderen, indien men erop wijst dat het enige doelwit van de rederij is om geld te winnen; en dat is niet goed mogelijk indien men de scheepsuitrustingen veel zwaarder maakt.

BRON 2 Uitspraak van de Engelse koning Jacobus (regeerde van 1603-1625) tot het parlement.

De monarchie is de meest verheven zaak op aarde; want de koningen zijn niet alleen luitenants [plaatsvervangers] van God, zij zitten niet alleen op Gods troon, maar volgens God zijn zij goden. [...]
Onderdanen mogen niet beraadslagen over de macht van de vorst. Het parlement ontleent al zijn privileges aan de koning. Het is niet bijeen omdat het daar recht op heeft, maar bij de genade van zijn vorst.

BRON 3 In 1695 maakte de protestantse kunstenaar Jan Luyken deze prent. Hij was bedoeld voor een boekje van de Fransman Élie Benoist, die in 1685 uit Frankrijk was gevlucht en predikant was geworden in een Frans-protestantse kerk in Delft. Benoist beschreef in het boekje de vervolgingen van protestanten in Frankrijk onder het bestuur van koning Lodewijk XIV. Zo vertelt hij hoe protestantse kinderen werden overgehaald om de mis bij te wonen (links) en hoe kinderen die weigerden, met geweld werden bedreigd (rechts). De oorspronkelijke tekst onder de prent luidde: 'Verschrikkelijke dreigementen om kinderen te dwingen naar de mis te gaan.'

BRON 4 Een groepsportret uit 1663 van de regenten (bestuurders) van een tehuis voor weeskinderen in Haarlem, geschilderd door Jan Salomonsz de Bray. Van vier van de zes afgebeelde mannen is bekend dat ze koopman waren. De meesten van hen bekleedden ook andere bestuurlijke functies in Haarlem.

6 Verlichting en revoluties

TIJD VAN PRUIKEN EN REVOLUTIES (1700-1800)

ca. 1500-ca. 1865 Trans-Atlantische slavenhandel, slavernij en verzet

ca. 1600-ca. 1800 Koningen regeren met bijna volledige macht (absolutisme)

ca. 1680-ca. 1800 Toenemende kritiek op geloof en tradities (Verlichting)

Introductie

Hoever mag je gaan als je in het openbaar iets zegt wat anderen beledigt of de regering niet bevalt? In de 18e eeuw was de vrijheid van meningsuiting een belangrijk gespreksonderwerp. Een grote groep burgers vond deze vrijheid onmisbaar om discussies te kunnen voeren over het bestrijden van onrecht en het verbeteren van de samenleving. Door de wetenschappelijke revolutie, die in de 17e eeuw was begonnen, was het vertrouwen ontstaan dat de mens veel meer nieuwe kennis kon verkrijgen dan tot dan toe voor mogelijk was gehouden. De 18e eeuw zou de eeuw van de Verlichting worden. Aan het eind van deze eeuw gingen steeds meer burgers politieke hervormingen eisen en vonden er democratische revoluties plaats. Niet alleen mannen, maar ook vrouwen eisten nu gelijke rechten. In de koloniën hoopten mensen die daar in slavernij leefden, dat zij vrij zouden worden. Maar de Verlichting had een schaduwkant: zoals de Nederlandse gravure uit 1795 laat zien, ging men uit van de superioriteit van Europa. De figuur die de Verlichting voorstelt, laat alleen op dat continent haar licht schijnen. De samenlevingen hier zouden verder ontwikkeld zijn dan die van volken in andere delen van de wereld.

Kenmerkende aspecten

★ 27 Rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen

★ 28 Voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse, verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme)

★ 29 Uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme

★ 30 De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap

Waarover gaat dit hoofdstuk?

6.1 De Verlichting ★ 27 ★ 28

Tijdens de Verlichting ontwikkelden onderzoekers nieuwe inzichten over allerlei onderwerpen. Burgers discussieerden over deze ideeën en wetenschappelijke ontdekkingen. Zo ontstond er een publieke opinie.

6.2 Belangrijke debatten tijdens de Verlichting ★ 27

Verlichte denkers bekritiseerden de heersende macht in kerk en staat. Ook ontstond er discussie over het verschil tussen mannen en vrouwen.

6.3 Burgers aan de macht ★ 30

In Noord-Amerika en Europa kwamen burgers in opstand. Bij deze democratische revoluties speelden ideeën uit de Verlichting een belangrijke rol.

6.4 Verlichting en slavernij ★ 29

Opstanden van slaven en actiegroepen in Europa zetten afschaffing van slavernij op de politieke agenda. In de discussie over slavernij speelden ook nieuwe wetenschappelijke ideeën over de mensheid een rol.

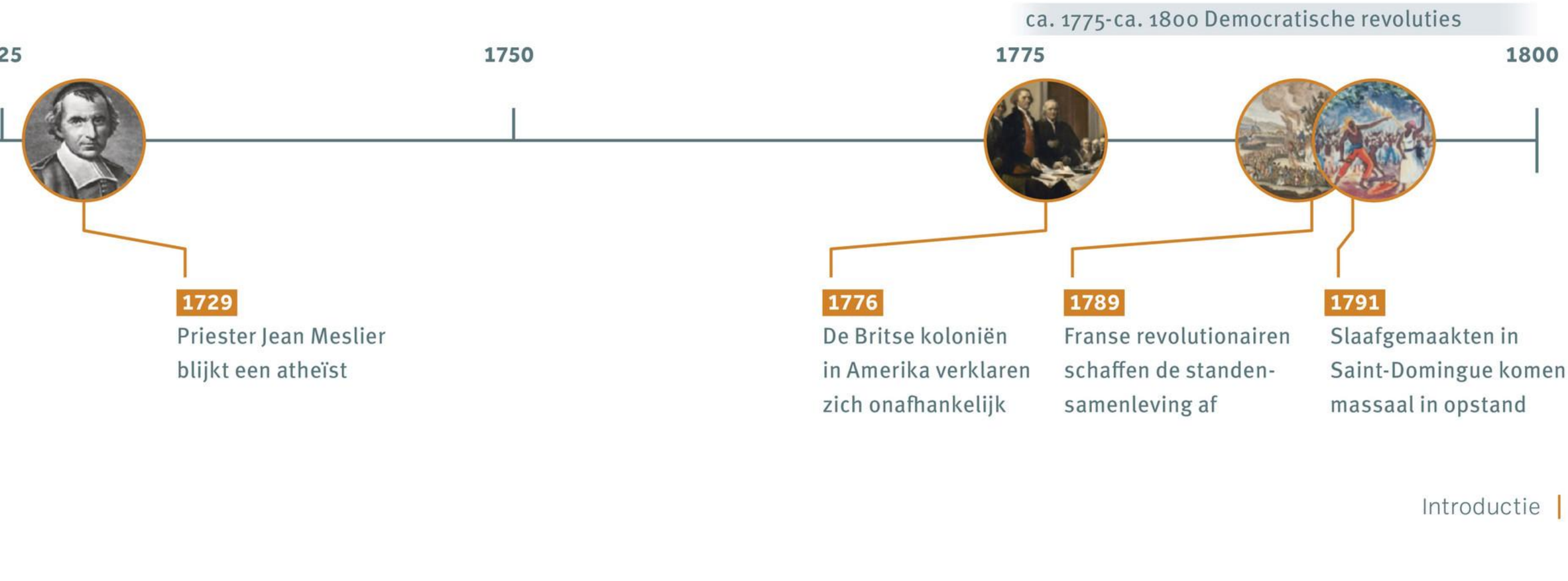

6.1 De Verlichting

CASUS Betoverd of niet?

Het was een van de gevaarlijkste boeken ooit. Tenminste, dat zeiden tegenstanders over *De betoverde wereld* (1691). Maar de schrijver van het boek, de Amsterdamse dominee Balthasar Bekker (1634-1698), wist zeker dat hij tot een juiste conclusie was gekomen. Hij had teksten uit de klassieke oudheid en de Bijbel kritisch bestudeerd en concludeerde: kwade geesten kunnen onmogelijk in het lichaam van mensen en dieren doordringen om hen zo tot het werktuig van de duivel te maken. Voorbeelden daarvan in de Bijbel moesten symbolisch worden opgevat, zeker niet letterlijk. Als mensen er ongewoon uitzagen of zich niet volgens de normen van de samenleving gedroegen, betekende dat niet dat er letterlijk een kwade geest in hen aanwezig was of dat deze mensen in het geheim met de duivel samenwerkten. En dus schreef Bekker over de duivel: 'Ik ban hem uit de wereld en bind hem in de hel.' De wereld was niet betoverd!

Calvinistische kerkleiders in Amsterdam waren hevig verontwaardigd over Bekkers woorden. Zij eisten dat hij alles wat hij had geschreven terugnam en zetten hem tot die tijd uit zijn ambt. Maar Bekker weigerde zijn woorden terug te nemen. En hij kreeg ook bijval. Zijn boeken werden onmiddellijk vertaald en leidden overal in Europa tot discussies. In 1696 zou hij zelfs bezoek hebben gekregen van een vrouw uit Pruisen (Duitse Rijk) die hem persoonlijk wilde bedanken. Zij was ervan beschuldigd een heks te zijn en zou ongetwijfeld levend zijn verbrand als haar advocaat niet Bekkers boek had kunnen lezen.

BRON 1 Een groep mannen en vrouwen aanbidt de duivel in de gedaante van een bok. De man op de voorgrond zit klaar om de anus van het dier te kussen. (Afbeelding uit een handschrift uit ca. 1470 dat heksenvervolgingen beschrijft in de Noord-Franse stad Arras in 1459-1460.)

VRAGEN

1 **a** Waarom zouden calvinistische collega's van Bekker zo boos zijn geweest over zijn boek?

b Hoe was Bekker precies tot zijn standpunt gekomen?

c In Europa werden in de periode 1450-1700 duizenden mensen tot de brandstapel veroordeeld na beschuldigingen van hekserij.
Wat zou de rol van Bekkers boek zijn geweest bij het verdwijnen van deze heksenprocessen?

d Noem een ontwikkeling uit de 17e eeuw waarvan Bekker deel uitmaakte en die heeft bijgedragen aan het verdwijnen van heksenprocessen.

De Verlichting als verschijnsel

★ 27 Deelaspect: rationeel optimisme en verlicht denken

De enorme ophef in Amsterdam en Europa over het boek *De betoverde wereld* wordt wel gezien als het eerste grote Europese debat van de Verlichting. De **Verlichting** (1680-1800) is een periode in de Europese geschiedenis waarin mensen op een kritischer manier gingen nadenken over het geloof en over de wereld om hen heen. Ze raakten ervan overtuigd dat ook kinderen door opvoeding en onderwijs zo'n manier van denken konden aanleren. Zo zouden ook zij later kunnen bijdragen aan een meer rechtvaardige en gelukkige samenleving.

Verlicht denken

Het verlichte denken kwam voort uit de wetenschappelijke revolutie die aan het einde van de 17e eeuw in volle gang was. Deze revolutie maakte steeds meer duidelijk dat de Bijbel en geschriften uit de klassieke oudheid niet alle mogelijke kennis over de wereld bevatten en dat er ook onjuistheden in stonden. Geleerden verkregen nieuwe kennis en inzichten door logisch te redeneren en empirisch onderzoek. Daardoor groeide het vertrouwen in het menselijk verstand (de rede). Mensen zouden steeds beter in staat zijn om de wereld te begrijpen.

Tijdens de Verlichting verbreedde het onderzoek zich naar alle terreinen van het bestaan, waaronder politiek, economie, sociale verhoudingen en godsdienst. Verlichte denkers waren kritisch over alle ideeën en gewoonten die zonder bewijs of logische redenering voor waarheid werden aangenomen. Met nieuwe kennis en inzichten hoopten ze menselijk gedrag beter te begrijpen en de samenleving te verbeteren. Belangrijke vragen van verlichte denkers en onderzoekers in de 18e eeuw waren:

- Zijn wij, 18e-eeuwse Europeanen, nu verder ontwikkeld als 'beschaving' dan de Grieken en de Romeinen in de oudheid?
- Is tolerantie de manier om godsdienstoorlogen te voorkomen?
- Hoe werkt het menselijk verstand? Hoe ontstaan kennis, gevoel en moreel gedrag bij mensen?
- Waarom bestaan er verschillen in uiterlijk tussen volken op verschillende continenten? Hoe verschillend zijn vrouwen en mannen?
- Waaraan ontlenen landen hun rijkdom? Gaat rijkdom van het ene land ten koste van het andere land? Moet een overheid ingrijpen in de economie of deze juist zo vrij mogelijk laten?
- Hoe zijn in samenlevingen machtsverschillen ontstaan? Is een monarchie inderdaad de beste regeringsvorm of toch een democratische republiek?

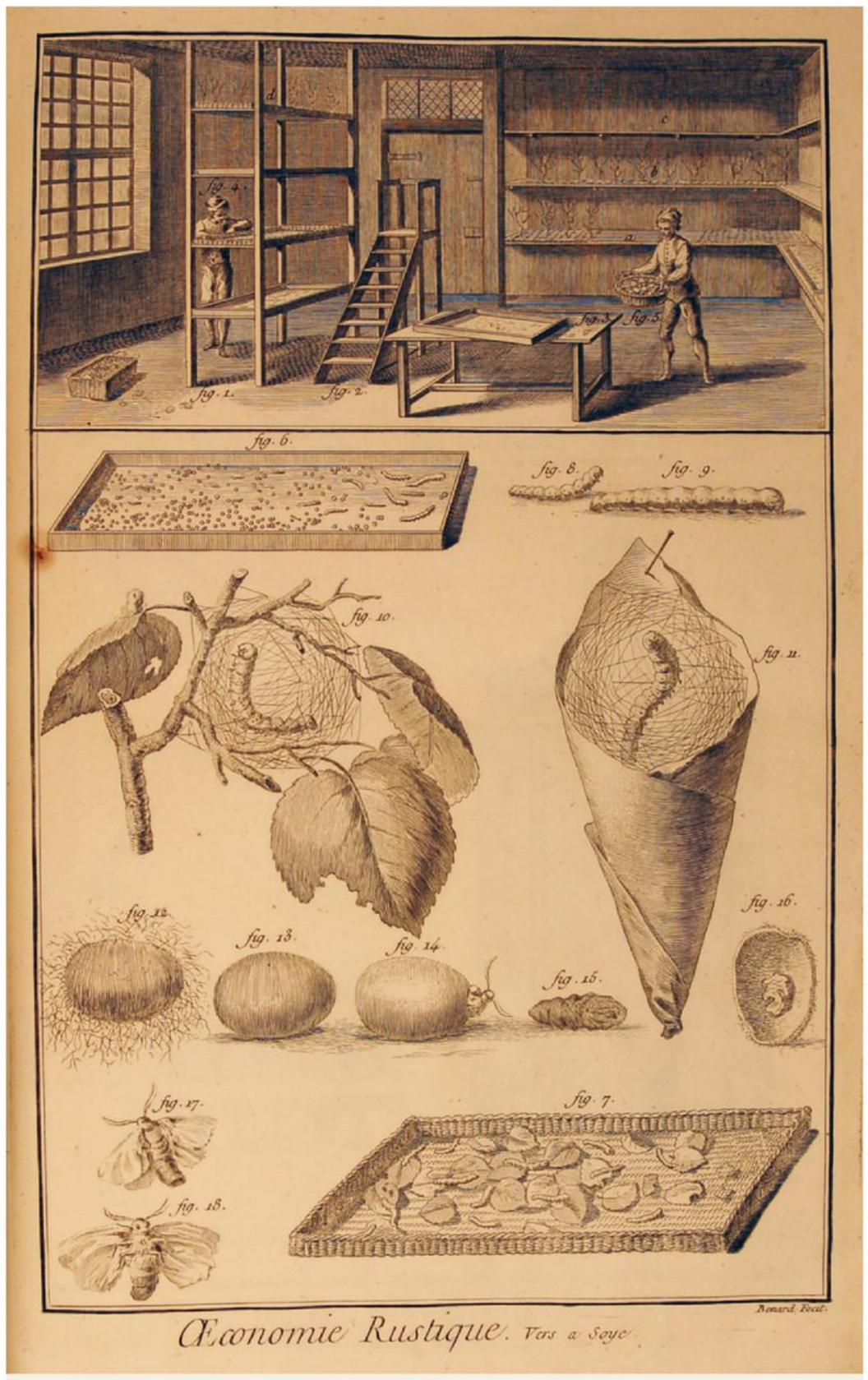

BRON 2 De redacteuren van de *Encyclopedie of beargumenteerd woordenboek van de wetenschappen, kunsten en beroepen* (1751-1772) wilden alle goed onderbouwde kennis verzamelen en verlichte inzichten verspreiden. De *Encyclopedie* bestond uit 28 delen, 72.000 artikelen en vele afbeeldingen. Allerlei onderwerpen kwamen aan bod: van religie en politiek tot praktische zaken zoals hier de productie van zijde.

Onderwijs

Hoe kreeg je mensen zover dat zij 'verlicht' gingen denken en bijgeloof zouden afzweren? Dat kon volgens verlichte denkers alleen door een goede opvoeding en goed onderwijs. Mensen moesten geprikkeld worden om zelf na te denken. Zo kon ieder mens worden opgevoed tot een nuttige burger voor de maatschappij. Sommige verlichte denkers waren optimistisch en stelden dat samenlevingen zonder onrecht en met geluk voor iedereen daadwerkelijk binnen bereik waren. Anderen waren voorzichtiger of zelfs sceptisch. Zij betoogden bijvoorbeeld dat de mens lang niet altijd rationeel handelt: emoties winnen het regelmatig van het verstand.

BRON 3 'Wetenschappelijk onderzoek! Nieuwe ontdekkingen in de studie naar het gassen.' Spotprent van James Gillray (1802) over het enthousiasme van gewone burgers voor natuurkundige proeven.

> 'Onmondigheid is het onvermogen om je van je eigen verstand te bedienen, zonder de leiding van een ander. [...] "Heb de moed je van je eigen verstand te bedienen!" is dan ook het motto van de Verlichting.'
>
> — De Duitse filosoof Immanuel Kant in zijn essay *Beantwoording van de vraag: wat is Verlichting?* uit 1784.

Uitwisseling van kennis

Tijdens de Verlichting ging het wetenschappelijk onderzoek naar de natuur volop verder. Door de koloniale expansie verkregen Europeanen veel nieuwe kennis over de wereld buiten Europa. Daardoor ontstonden nieuwe inzichten, maar veel vaker was onduidelijk hoe de nieuwe informatie moest worden ingepast in de bestaande kennis. Dat leidde tot allerlei discussies. Geleerden en geletterden wisselden daarover brieven met elkaar uit. Nieuwe tijdschriften brachten de laatste nieuwtjes over politiek en wetenschap. En er verschenen veel boeken: wetenschappelijke werken, reisverhalen en ook romans waarin thema's uit de Verlichting werden verwerkt. In Groot-Brittannië en de Nederlandse Republiek bestond de grootste vrijheid van drukpers. Van daaruit werden vaak boeken gesmokkeld naar landen waar zo'n uitgave eigenlijk verboden was.

Tijdens de Verlichting ontstonden er grote meningsverschillen over allerlei onderwerpen, ook tussen verlichte denkers onderling. Verlichte burgers vonden dat normaal en beschouwden een levendige discussie als een manier om dieper inzicht te verwerven. Zij discussieerden op verschillende plaatsen, bijvoorbeeld in het koffiehuis (een nieuwe ontmoetingsplaats waar je koffie kon drinken en kranten of tijdschriften kon lezen) of in speciaal voor discussie of onderzoek opgerichte genootschappen (verenigingen). In Frankrijk waren verlichte denkers veel te vinden in de zogenoemde salons: de woonkamers van rijke dames die als gastvrouwen optraden voor bijeenkomsten. Alleen al in Parijs waren er daar vele honderden van. In de 18e eeuw ontstond zo, los van het gezag van de kerk en de staat, een **publieke opinie**: een praktijk van discussiëren onder bredere lagen van de bevolking over hoe de maatschappij verbeterd kon worden op religieus, sociaal, politiek en economisch gebied.

VRAGEN

2 Leg uit dat de Verlichting niet had kunnen ontstaan zonder de wetenschappelijke revolutie.

3 Noem drie belangrijke uitgangspunten van verlichte denkers.

4 Leg uit welk verband er bestaat tussen de koloniale expansie van Europa en de wetenschap in Europa sinds de 16e eeuw.

5 Verlichtingsideeën verspreidden zich op verschillende manieren.

a Wat bedoelen we met het ontstaan van 'een publieke opinie' in de 18e eeuw?

b Noem drie manieren waarop een 'publieke opinie' tot stand kwam.

6 Een bewering: 'Verlichte denkers uit de 18e eeuw zouden het bestaan van het internet scherp hebben bekritiseerd.'
Geef een argument vóór en een argument tegen deze stelling.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

BRON 4 Pater Paul vergrijpt zich aan een non met blauwe ogen (Londen, 1776). Erotische prenten en pornografisch getinte teksten waren streng verboden, maar toch zijn ze in de 18e eeuw in grote aantallen gedrukt. Erotische plaatjes over geestelijken en politiek leiders waren een middel om hun gezag te ondermijnen. Bovendien verzetten de makers zich zo tegen de controle die de kerk over seksueel gedrag probeerde uit te oefenen.

Reacties van vorsten op de Verlichting

★ **28** Voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse, verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme)

Tijdens de Verlichting stelden burgers allerlei aspecten van de samenleving ter discussie, ook het bestuur. Deze ontwikkeling zette vorsten onder druk om hervormingen in gang te zetten. Veel vorsten zagen in de Verlichting een gevaar voor hun machtspositie: zij reageerden afhoudend of onderdrukten verlichte denkbeelden. Enkele vorsten probeerden verlichte ideeën uit te voeren en kozen voor hervormingen, al wilden ook zij hun macht volledig in stand houden.

Ancien régime

In de meeste koninkrijken en vorstendommen op het Europese vasteland bleef het absolutisme de basis van het politieke systeem. Kerk en adel steunden daar de macht van de vorst en kregen in ruil daarvoor privileges. Dit bestuur werd later ook wel het **ancien régime** (oude systeem) genoemd. Dat systeem was het verst doorgevoerd in Frankrijk. De Franse koningen stelden zich daarom niet open voor verlichte ideeën over religie, macht en onrecht. Veel vorsten zagen de Verlichting als gevaar voor hun macht: burgers bespraken meer dan ooit wat er veranderd zou moeten worden in de samenleving. Zou er niet minder ellende zijn als er vrijheid van geloof was? Was de macht van de koning eigenlijk wel door God gegeven? Veel vorsten verboden daarom allerlei 'gevaarlijke' publicaties en werden daarin gesteund door de kerk en de adel.

Verlicht absolutisme

Sommige vorsten in Europa leken wel gegrepen door de idealen van de Verlichting en waren ervan overtuigd dat maatschappelijke verbeteringen noodzakelijk waren. Het bestuur van deze vorsten wordt aangeduid als **verlicht absolutisme**. Wel 'verlicht', maar zonder de macht te delen en zonder grote veranderingen in de politieke en sociale verhoudingen.

Zo stelde koning Frederik II van Pruisen (1712-1786) religieuze vrijheid in, stimuleerde hij de kunsten en wetenschappen en beperkte hij het gebruik van lijfstraffen. Ook streefde hij naar scholing voor alle kinderen. Hij presenteerde zichzelf zoals verlichte denkers het graag zagen: niet als plaatsvervanger van God, maar als een liefdevolle dienaar van zijn volk. Dat laatste deed ook tsarina Catharina II van Rusland. Zij deed voorstellen om het bestuur efficiënter te maken. Ook probeerde ze bijvoorbeeld ziekten zoals pokken te voorkomen door inenting.

Deze vorsten streefden dus naar een betere samenleving. Tegelijkertijd veranderde er op politiek en sociaal gebied weinig en bleven grote misstanden bestaan. Zo lieten verlichte vorsten de sociale verhoudingen vrijwel onveranderd ten opzichte van de situatie in de middeleeuwen. De macht van de adel bleef onaangetast en edelen behielden hun privileges. Boeren werden op veel plaatsen onderdrukt en waren ook in de 18e eeuw vaak nog verplicht te werken op het landgoed van hun heer (adel). Burgers in steden en boeren op het platteland kregen niet meer invloed op het bestuur.

VRAGEN

7 Wat zijn verschillen tussen een verlicht absoluut vorst en een absoluut vorst? Neem de tabel over en vul deze in.

	Verlicht absoluut vorst	Absoluut vorst
Macht		
Geloof		
Welzijn		
Persvrijheid		

8 Waren het ancien régime en het verlicht absolutisme met elkaar in strijd? Leg je antwoord uit.

9 Verklaar waarom Franse verlichte denkers hun werken vaak in een ander land lieten uitgeven.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

6.2 Belangrijke debatten tijdens de Verlichting

CASUS

Het testament

In 1729 deden drie notarissen in een Frans dorp een schokkende ontdekking. Zij openden elk apart een handgeschreven boek van duizend pagina's van de onlangs overleden priester Jean Meslier. Die had de drie exemplaren van zijn politieke testament vlak voor zijn dood bij hen in bewaring laten geven. Meslier had als priester jarenlang de verhalen van de katholieke kerk uitgelegd en de rituelen geleid. Maar nu bleek dat hij dit allemaal verafschuwde. Jezus was volgens Meslier een verwarde gek en een oplichter, net als Mozes, Mohammed, Confucius en alle goden uit de polytheïstische godsdiensten. Elk geloof was bedoeld om mensen te onderdrukken. Dat zag je ook in Frankrijk: overal armoede en ellende bij boeren en burgers. De koningen van Frankrijk en de adel? Tirannen waren het! Ze moesten maar opgehangen worden aan de darmen van hun priesters! Want die probeerden iedereen wijs te maken dat je naar de hel zou gaan wanneer je kritiek had op de koning.

BRON 1 Jean Meslier (1664-1729), priester in het dorp Étrépigny in het noorden van Frankrijk.

Mesliers ideeën raakten bekend door handgeschreven kopieën en maakten indruk. De verlichte denker Voltaire schreef aan een bekende: 'Ik denk dat het *Testament* van Jean Meslier grote gevolgen zal hebben. Iedereen die het leest, raakt ervan overtuigd dat die man [rationeel] argumenteert en bewijst.' Maar in het absolutistische Frankrijk waren de ideeën van Meslier streng verboden. Bovendien had Meslier niet alleen kritiek geleverd, hij was zelfs atheïst geworden. Want hij had letterlijk geschreven: 'Er is geen God!'

VRAGEN

1 Bedenk waarom Jean Meslier:
- drie exemplaren heeft geschreven van zijn politieke testament;
- deze drie exemplaren pas vlak voor zijn dood heeft afgegeven.

2 Leg uit waarom de reactie van Voltaire zo typerend is voor de Verlichting.

3 **a** Meslier was een atheïst.
Wat vertelt de casus over de mogelijke verspreiding van atheïsme in Frankrijk?
b Leg uit waarom je geen volledig beeld kunt hebben van de populariteit van bepaalde ideeën, ook al heb je alle boeken uit een historische periode bestudeerd.

God, de staat en religie

★ 27 Deelaspect: verlicht denken dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek en sociale verhoudingen

Meslier had kritiek op de onderdrukking van armen door de adel en de koning. De katholieke kerk was daaraan volgens hem medeplichtig: ze leerde de armen te gehoorzamen aan de koning. Het voorbeeld laat goed zien hoe de grote vragen over godsdienst, sociale verhoudingen en politieke macht met elkaar samenhingen. Verlichte denkers ontwikkelden over deze onderwerpen belangrijke inzichten die voor de politieke macht van vorsten bedreigend waren.

Kritiek op het joods-christelijke wereldbeeld

De voorbeelden van de katholiek Jean Meslier en de protestant Balthasar Bekker (uit de casustekst in paragraaf 1) laten zien hoe rationeel denken kon leiden tot kritiek op het joods-christelijke wereldbeeld. Bekker had grondig onderzoek gedaan en was kritisch op de protestantse kerk in de Republiek. Hij beschuldigde de leiders van die kerk ervan dat zij bewust veel bijgeloof lieten bestaan. Mensen zouden vooral door hun angst voor bovennatuurlijke verschijnselen bij de kerk bescherming blijven zoeken. Dat was een zware beschuldiging. Bekker bleef wel een gelovig man en nam de Bijbel serieus.

Andere denkers kwamen weer tot andere inzichten. Veel verlicht denkende mensen in de 18e eeuw gingen over op een mechanistisch wereldbeeld: God was wel de schepper van het heelal, maar dat functioneerde nu zelfstandig volgens natuurwetten. Dit mechanistisch wereldbeeld verving steeds meer het magisch wereldbeeld, waarbij mensen geloofden dat bovennatuurlijke of duivelse krachten gebeurtenissen en verschijnselen konden sturen. God als schepper op de achtergrond leek steeds minder op de god uit de Bijbel. Volgens sommigen kon je het goddelijke alleen leren kennen door gebruik te maken van je verstand (de rede) en niet door de Bijbel te lezen. Deze opvatting heet het **deïsme**.

Weer een stap verder ging Spinoza, die werkzaam was in de Republiek en uit een joodse familie kwam. Ook volgens hem bevatte de Bijbel geen kennis over God. Hij meende dat God geen persoon was en ook geen schepper op de achtergrond. Volgens hem was het goddelijke aanwezig in alles wat bestaat (de natuur en het heelal).

Tot slot was er een kleine groep denkers, waaronder Jean Meslier, die concludeerde dat de Bijbel helemaal niet het woord van God was, maar een historisch boek dat oude volken over hun religies hadden geschreven. Zij trokken de radicale conclusie dat God niet bestond. Dit heet **atheïsme**.

De meeste mensen in Europa bleven gelovig volgens de joods-christelijke traditie, maar tijdens de Verlichting kregen daarvan afwijkende opvattingen steeds meer aanhang. De machthebbers beschouwden openlijke kritiek en opvattingen zoals die van Spinoza en Meslier als zeer gevaarlijk en er stonden vaak zware straffen op. Het deïsme kreeg nog de meeste ruimte.

BRON 2 Mensen in Rotterdam kijken naar de komeet van 1680. Twee van hen gebruiken een Jacobsstaf om de hoogte van de komeet te bepalen. Rechtsvoor wendt een vrouw met een huilend kind zich af. Rechtsachter staat de Laurenskerk. De extreem heldere komeet zorgde voor veel angst en grote verwondering. Was dit een signaal van God? (Schilderij van Lieve Verschuur, 1680.)

Religieuze tolerantie

Verlichte denkers vonden ook dat godsdienst eigenlijk een privézaak was, waarvoor je nooit vervolgd zou mogen worden. De gruwelijke godsdienstoorlogen uit de 16e en 17e eeuw waren tijdens de Verlichting nog lang niet vergeten. Bovendien kwamen bloedige vervolgingen, soms van katholieken, dan weer van protestanten, nog steeds voor. Zo waren protestanten sinds 1685 massaal uit Engeland en Frankrijk naar veiliger gebieden getrokken, waaronder de Nederlandse Republiek. Onder deze migranten waren ook verlichte denkers. Uiteraard stelden ook zij dat er in elke staat religieuze tolerantie zou moeten bestaan voor ieder die niet tot de heersende kerk behoorde. Niemand mocht in angst leven voor vervolging.

Natuurlijke rechten en volkssoevereiniteit

Verlichte denkers probeerden ook te beredeneren onder welke voorwaarden een vorst wel of niet het recht had om macht uit te oefenen op **burgers**. Het idee dat vorsten een goddelijk recht hadden om te heersen, wezen verlichte denkers af. Daarvoor in de plaats kwamen nieuwe denkbeelden. Drie denkers waren bijzonder invloedrijk:

- John Locke. Deze Engelsman stelde rond 1690 dat alle mensen **natuurlijke rechten** hebben, waaronder vrijheid van geloof en het recht op leven, bezit en vrijheid. De staat is alleen gevormd omdat

Het leven van jagers-verzamelaars

★ 1 De levenswijze van jagers-verzamelaars

Uit de opgravingen in Abu Hureyra blijkt dat mensen zich rond 11.000 v.C. bezighielden met landbouw en lange tijd op één plek woonden. Dat was een enorme verandering, want daarvoor leefden mensen al miljoenen jaren als **jagers-verzamelaars** die in kleine groepen rondtrokken en aten van wat ze jaagden en visten, en verzamelden in de bossen en velden.

De eerste mens

Ruim twee miljoen jaar geleden ontstond een groep diersoorten die biologen aanduiden als 'de mens' (*homo*). Deze mensen worden tegenwoordig ingedeeld bij een nog bredere groep diersoorten, de 'mensachtigen', waartoe ook de moderne gorilla en chimpansee behoren. *Homo* onderscheidde zich doordat hij op twee benen liep en simpele werktuigen van hout, bot en steen gebruikte. Ook leerden deze mensen zelf vuur te maken en ontwikkelden zij een complexe taal. Er hebben verschillende menssoorten bestaan, zoals de denisovamens, de Floresmens en de neanderthaler. Ze leefden in Afrika en Azië, en de neanderthaler ook in Europa.

Pas zo'n 300.000 jaar geleden verscheen de eerste moderne mens of **homo sapiens** (Latijn voor: de wetende mens). Vanuit Afrika verspreidde deze soort zich geleidelijk over Azië en Europa. Later bereikte de moderne mens ook Australië en ten slotte Amerika, vermoedelijk zo'n 15.000 tot 20.000 jaar geleden.

Tegen die tijd waren alle andere menssoorten al uitgestorven. Waarom homo sapiens als enige overbleef, is onbekend. Feit is dat mensen nu allemaal tot deze ene soort behoren en biologisch hetzelfde zijn als homo sapiens van honderdduizenden jaren geleden. Die homo sapiens was over het algemeen wel kleiner en minder dik dan de gemiddelde Nederlander nu en leefde ook korter. Maar dat komt door een ander leefpatroon en door het ontbreken van moderne medische zorg. Verder had niemand in West-Europa tot 8.000 jaar geleden een witte huid, maar was iedereen donker tot zwart. Ook die verandering is te verklaren door de omstandigheden. Mensen met een lichte huid zijn beter aangepast aan een klimaat met weinig zon (zoals in West-Europa). Waarschijnlijk komt het ook doordat Europeanen ander voedsel (met minder vitamine D) gingen eten.

Een nomadisch bestaan

Jagers-verzamelaars verzamelden eetbare noten, vruchten en wortels, en visten en jaagden op allerlei wilde dieren. Ze leefden een nomadisch bestaan. Wanneer hun leefomgeving niet meer genoeg voedsel bood, trokken ze verder. Omdat voedsel schaars was, konden groepen

BRON 2 Moderne tekening van jagers-verzamelaars die ca. 11.000-8.000 jaar geleden leefden op wat nu de bodem van de Noordzee is. De hond is het eerste dier dat door de mens is gedomesticeerd (getemd). (Tekening van Kelvin Wilson.)

niet groter zijn dan zo'n twintig tot vijftig mensen. Deze groepen hadden soms contact met elkaar: om een partner te vinden, elkaar te bestrijden of voor ruilhandel.

Jagers-verzamelaars leefden in de **prehistorie**, in een tijd zonder schrift. Daardoor kunnen we alleen gissen naar hun ideeën. Aannemelijk is dat ze aan bepaalde dieren, planten en stenen bovennatuurlijke krachten toekenden. Misschien vereerden ze hun voorouders. Maar veel is onzeker.

Onbekend is ook hoe ze beslissingen namen. In elk geval waren de sociale verschillen niet groot. Als er al leiders waren, onderscheidden die zich niet of nauwelijks van de andere groepsleden. Vermoedelijk bestond er wel een taakverdeling tussen mannen en vrouwen en tussen oude en jonge mensen, maar die taakverdeling verschilde van groep tot groep.

Lange tijd was het aantal mensen op aarde erg klein: tot 10.000 v.C. waren er waarschijnlijk hooguit enkele miljoenen mensen. Toch was hun impact op de natuur soms al groot. Zo zijn prehistorische jagers mogelijk verantwoordelijk voor het uitsterven van enkele grote diersoorten.

VRAGEN

4 **a** Maak voor jezelf een schema met daarin de volgende groepen: 'de mens', 'de moderne mens' en 'de mensachtigen'. Geef bij twee van de drie aan wanneer ze zijn ontstaan.
b Behoort de neanderthaler volgens biologen tot de groep 'de mens', 'de moderne mens' of 'de mensachtigen'?
c Wat was een geografisch verschil tussen homo sapiens en andere menssoorten?

mensen hun rechten niet in hun eentje kunnen beschermen. Daarom zijn zij in het verleden politieke gemeenschappen gaan vormen. Een vorst regeert zo'n gemeenschap volgens Locke op basis van vertrouwen van het volk, waarbij de hoogste macht ligt (**volkssoevereiniteit**). Als de vorst faalt of burgers gaat vervolgen, dan hebben de burgers het recht zich te verzetten en een andere regering in te stellen.

– Jean-Jacques Rousseau. Deze Fransman schreef in 1762 dat een regering niets anders is dan een uitvoerder van de gezamenlijke wil van alle burgers. Deze theorie van volkssoevereiniteit was nog radicaler dan wat Locke had geschreven. De burgers als groep bezitten gezamenlijk de hoogste macht en kunnen die op elk moment terugnemen. Alleen in een samenleving die op dit uitgangspunt is gebaseerd, zijn mensen volgens Rousseau echt vrij.

– Montesquieu. Deze Franse edelman stelde in 1748 dat machtsmisbruik in een staat kan worden voorkomen door een **scheiding der machten** (trias politica). Eén groep maakt dan de wetten (wetgevende macht), één groep voert de wetten uit (uitvoerende macht) en één groep controleert of burgers zich aan de wetten houden (rechtsprekende macht). Eén persoon of groep zou nooit meerdere machten mogen bezitten.

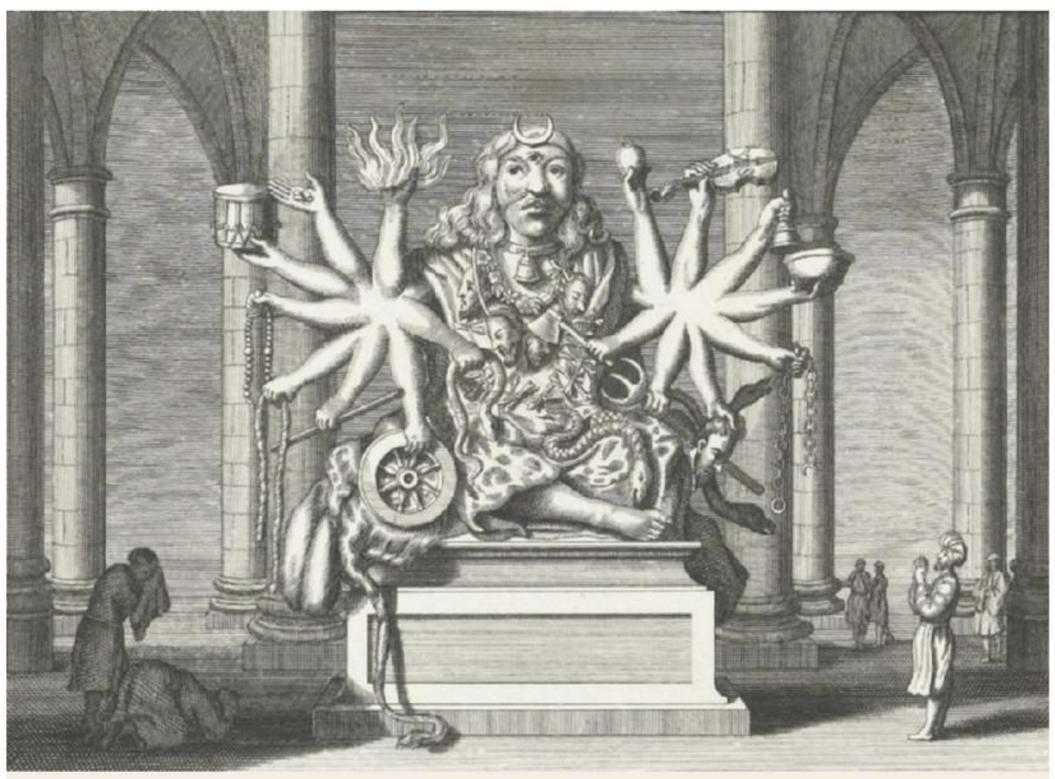

BRON 3 Een prent van de hindoeïstische god Shiva. Verlichte denkers hadden ook belangstelling voor andere religies dan het christendom en het jodendom. In het boek *Religieuze ceremonies en gewoontes van alle volken op de wereld* (1723) worden rituelen uit alle bekende religies nauwkeurig afgebeeld. Zo zouden lezers in Europa niet alleen de verschillen, maar ook de overeenkomsten kunnen zien. Dat moest bijdragen aan meer begrip voor verschillen in cultuur.

VRAGEN

4 In Europa waren vrijwel alle gelovigen joods of christelijk.
a Leg uit welke drie andere geloofsopvattingen daar vanaf 1700 ontstonden.
b Beredeneer om welke reden veel regeringen deïsten minder streng vervolgden dan mensen met de andere nieuwe geloofsopvattingen.

5 **a** Bedenk met welk argument verlichte denkers vrijheid van geloof zouden verdedigen.
b Waarom was de Nederlandse Republiek een 'veilig gebied' voor religieuze vluchtelingen?

6 **a** De opvattingen van Locke en Rousseau over de oorsprong van politieke macht tastten het gezag van absolute vorsten aan. Leg dit uit.
b Leg uit waarom de denkbeelden van Montesquieu bedreigend waren voor een absolute koning.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

BRON 4 Élisabeth Ferrand overdenkt de natuurkundige inzichten van Isaac Newton, zoals beschreven in het boek op de achtergrond (door Voltaire). Ferrand speelde een belangrijke rol bij het verspreiden van Newtons werk in Frankrijk vanuit haar salon in Parijs. Ze was van adellijke afkomst en – bijzonder voor deze tijd – door haar ouders geschoold in de wiskunde. Ze overleed kort na het schilderen van dit portret en kreeg een katholieke begrafenis, hoewel een bekende verlichte denker beweerde dat ze in het geheim een atheïst was. (Schilderij van hofschilder Maurice Quentin de la Tour, 1752.)

Vrouwen, mannen en burgerschap

Een andere belangrijke kwestie waarover tijdens de Verlichting werd nagedacht, was het onderscheid tussen mannen en vrouwen. Tot aan het eind van de 18e eeuw werden mannen en vrouwen bijna als verschillende en vooral ongelijke wezens gezien. Maar tijdens de Verlichting begon het denken daarover te veranderen en ontstonden er discussies over de maatschappelijke positie van vrouwen.

Traditionele opvattingen

De traditionele opvattingen over man en vrouw waren onder andere gebaseerd op biologische en medische opvattingen uit de klassieke oudheid. Volgens deze opvattingen zaten mannen en vrouwen lichamelijk zo verschillend in elkaar dat ze van nature bestemd waren voor specifieke rollen in de maatschappij. Mannen waren geschikt voor handel, politiek of wetenschap. Vrouwen waren geschikt voor opvoeding en huishoudelijk werk. Vrouwen hoefden volgens deze redenering ook weinig onderwijs te krijgen. Dit traditionele beeld was ook onderdeel van het christendom. Een vrouw werd daarin als ondergeschikt gezien aan de man, eerst aan haar vader en later – in een huwelijk – aan haar echtgenoot. Maar langzaam kwamen in dat beeld de eerste barsten.

> ‘Je hebt groot gelijk dat ik er niet voor zou deugen om je vrouw te worden, daarover zijn we het volkomen eens, ik heb geen talent voor ondergeschiktheid.’
>
> — Schrijfster Belle van Zuylen in een brief aan een man die aangaf toch geen huwelijk met haar te willen sluiten (1764).

De vrouw als burger

Tijdens de Verlichting werd de vrouw langzamerhand meer als een volwaardig burger gezien.

- Verlichte denkers betoogden dat de vrouw bijdroeg aan het welzijn van de hele samenleving. De vrouw had immers een belangrijke taak als opvoeder, ook in de opvoeding van jongens. Enkelen maakten zich daarom sterk voor beter onderwijs voor vrouwen.
- Vrouwen konden tijdens de Verlichting meer op de voorgrond treden in het publieke leven, bijvoorbeeld als gastvrouwen in salons. Dat gold vooral voor vrouwen uit de rijke burgerij en de adel.

Sommige verlichte denkers (zowel mannen als vrouwen) vonden de vrouw volledig gelijkwaardig aan de man. Maar de medische theorieën uit de klassieke oudheid bleven tot ver in de 19e eeuw invloedrijk. Veel traditionele opvattingen over de vrouw bleven dus bestaan en aan haar maatschappelijke positie veranderde weinig. Ondanks de verschillende voorbeelden van geleerde en geletterde vrouwen vonden de meeste verlichte denkers nog steeds dat de vrouw niet geschikt was voor deelname aan de politiek. Ook mocht zij geen geld verdienen door een eigen carrière. De vrouw bleef, zowel in de maatschappij als in het huwelijk, ondergeschikt. Maar het feit dat verschillende vrouwen daartegen luid protesteerden, is een teken dat er tijdens de Verlichting toch iets aan het veranderen was.

VRAGEN

7 In de 18e eeuw veranderde er iets in de maatschappelijke positie van de vrouw.
a Wat veranderde er precies en wat bleef hetzelfde?
b Geef een verklaring voor de continuïteit in de maatschappelijke positie van de vrouw.

8 Gebruik bron 4.
Leg uit in welke twee opzichten Ferrand niet representatief is voor de groep van rijke vrouwen in Parijs, waartoe zij behoorde.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 5 Silhouet van een rijke Nederlandse familie rond 1790. Joan Muijsken (1) leest een boek en zijn vrouw Johanna Reynsdorp (2) borduurt. Hun dochter Anna (3) kijkt naar twee vogels in een kooi, terwijl hun zoon Nicolaas (4) muziek maakt met zijn tante Elisabeth Crol (5). Haar man en Joans broer Coenraad (6) rookt een Goudse pijp. Wat je niet ziet, is dat Joan twee suikerplantages bezit in Suriname en eigenaar is van tientallen slaven. Coenraad bezit juist twee suikerraffinaderijen in Amsterdam.

6.3 Burgers aan de macht

CASUS

Onafhankelijkheid met stiltes

BRON 1 Detail uit een schilderij waarop Thomas Jefferson (met rood vest) het concept presenteert voor de *Onafhankelijkheidsverklaring* (28 juni 1776). Het schilderij is in scène gezet: deze politieke leiders uit de dertien koloniën stonden nooit zo bijeen. Het Amerikaanse parlement liet het schilderij in 1818 maken en wilde er eendracht mee uitstralen. Het hangt nog steeds in het parlementsgebouw.

De Amerikaanse politicus Thomas Jefferson (1743-1826) zei in het openbaar het liefst niets. Maar schrijven kon hij wel. Daarom vroegen politieke leiders hem in 1776 om het concept te maken van een zeer belangrijke tekst: de Amerikaanse *Onafhankelijkheidsverklaring*. Daarin zouden de bewoners van de dertien Britse koloniën in Amerika uitleggen waarom zij zich losmaakten van het Britse koninkrijk.

De tekst heeft een indrukwekkende opening: ‘Wij beschouwen deze waarheden als vanzelfsprekend; dat alle mensen als gelijken worden geschapen, dat zij van hun schepper zekere onvervreemdbare rechten hebben gekregen, zoals het recht op leven, vrijheid en het nastreven van geluk.’ Het was de taak van de regering om deze natuurlijke rechten te garanderen, met instemming van hen die geregeerd worden. Zo legde de verklaring het fundament voor de latere democratische grondwet van de Verenigde Staten van Amerika.

Of Thomas Jefferson de *Onafhankelijkheidsverklaring* zelf heeft voorgedragen is onbekend, maar waarschijnlijk heeft hij zich er wel op voorbereid. Op één gedrukt exemplaar van de verklaring – uit Jeffersons bezit – staan aanhalingstekens op vreemde plaatsen. Ze blijken te markeren waar de spreker even een stilte moest laten vallen. Zo kon de tekst met meer overtuigingskracht en hartstocht worden voorgedragen: ‘We hold these truths to be self-evident “ [stilte], that all men are created equal “ [stilte].’ Jefferson mocht dan niet graag spreken in het openbaar, hij wist wel hoe belangrijk het was in een democratie om de burgers met een toespraak te raken.

VRAGEN

1 Waarom was de opening van de *Onafhankelijkheidsverklaring* in 1776 heel bijzonder?

2 De ideeën van de Engelse verlichte denker John Locke waren in de Amerikaanse koloniën heel bekend.
Welke ideeën van Locke zijn overgenomen in de *Onafhankelijkheidsverklaring*?

3 **a** Leg uit waarom bij het uitspreken van de *Onafhankelijkheidsverklaring* af en toe een stilte moest worden ingebouwd.
b Bedenk waarom retorica (welsprekendheid of de kunst van het overtuigen) in de politiek van de nieuwe Amerikaanse staat nog belangrijker was dan in Groot-Brittannië in de 18e eeuw.

De eerste democratische revoluties

★ **30** De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap

De *Onafhankelijkheidsverklaring* van Thomas Jefferson vormde het begin van de Amerikaanse Revolutie, de eerste **democratische revolutie**. Er vonden aan het eind van de 18e eeuw nog meer van zulke revoluties plaats, onder andere in de Nederlandse Republiek en in Frankrijk. Deze revoluties waren geïnspireerd door verlichte politieke ideeën over natuurlijke rechten en volkssoevereiniteit. Ze leidden – soms voor korte tijd – tot de oprichting van een democratisch gekozen bestuur dat de natuurlijke rechten van burgers beschermde. Al deze afspraken werden vastgelegd in één document: de **grondwet**. Daarmee werden ze grondrechten.

De Amerikaanse Revolutie

Eind 18e eeuw kwamen de inwoners van dertien Britse koloniën aan de oostkust van Amerika in opstand tegen het Britse bestuur. In 1776 verklaarden ze zich onafhankelijk, iets wat Groot-Brittannië pas erkende na een jarenlange oorlog.

Deze Amerikaanse Revolutie had verschillende oorzaken. Ten eerste waren veel inwoners niet meer in Europa geboren, maar in Amerika zelf. Zij voelden weinig binding meer met Groot-Brittannië. Bovendien vonden de inwoners van de koloniën het onrechtvaardig dat zij wel belastingen moesten betalen, maar niet vertegenwoordigd waren in het Britse parlement. Tot slot kwamen de kolonisten in aanraking met denkbeelden uit de Verlichting, waardoor er nieuwe politieke opvattingen ontstonden.

Na de onafhankelijkheidsverklaring ontstonden discussies over het inrichten van een nieuwe staat. Daarin speelden ideeën uit de Verlichting een grote rol. De dertien koloniën gingen samenwerken en vormden een federatie: de Verenigde Staten. In 1789 namen zij een grondwet aan, die nog steeds in werking is. Daarin staat dat Amerika een **parlementaire democratie** is, gebaseerd op het idee van volkssoevereiniteit. De macht ligt bij een door burgers gekozen parlement, het Congres (wetgevende macht). Burgers kiezen ook een president (uitvoerende macht). Daarnaast is er een onafhankelijk Hooggerechtshof (rechterlijke macht). Door nauwkeurig bevoegdheden te beschrijven brachten de opstellers van de grondwet een balans aan tussen de drie machten. Overigens hadden alleen witte mannen stemrecht, een minderheid van de bevolking. In 1791 werden bepaalde **grondrechten** van burgers nog beter vastgelegd door zogenoemde amendementen. Daartoe behoorden de vrijheid van meningsuiting, geloof, drukpers en het recht om wapens te bezitten ter verdediging van de staat.

De Amerikaanse Revolutie maakte grote indruk in Europa. Ze bewees dat democratische ideeën werkelijkheid konden worden.

Revolutie in de Nederlandse Republiek

De Amerikaanse Revolutie kreeg als eerste navolging in de Nederlandse Republiek. Dat is opmerkelijk, want daar waren immers al lange tijd burgers aan de macht: de regenten. Maar sommigen vonden dat de Republiek meer leek op een monarchie. Het stadhouderschap was erfelijk geworden en de regenten leken wel nieuwe edelen. Ze vormden een gesloten groep, die onderling trouwde en de bestuursambten verdeelde. De kritiek op de bestuurders groeide ook door de slechte economische situatie in de 18e eeuw. De Republiek was toen in economisch opzicht voorbijgestreefd door andere Europese landen. Door een oorlog met Engeland lag tussen 1780 en 1784 de handel zelfs helemaal stil.

BRON 2 Detail van een schilderij waarop de plechtige installatie van democratisch gekozen stadsbestuurders in 1786 op de Neude in Utrecht te zien is. Eromheen staan gewapende burgers. John Adams (later de tweede president van de Verenigde Staten) was in dat jaar in de stad en schreef aan Thomas Jefferson: 'Op geen enkel moment in de oude of moderne geschiedenis heeft een volk ooit zo volkomen helder uiting gegeven aan zijn eigen, onvervreemdbare soevereiniteit.' (Schilder onbekend.)

Er ontstond verzet bij sommige regenten en geletterde burgers, die zich patriotten gingen noemen. Zij stelden dat een republiek op het idee van volkssoevereiniteit gebaseerd moest zijn en eisten in verschillende steden democratische verkiezingen. Zij riepen hun medeburgers op zich te bewapenen en hun vrijheid en individuele rechten te beschermen tegen de militaire macht van de stadhouder. Met behulp van burgermilities kregen de patriotten controle over verschillende steden. Maar na enkele jaren kwam er een einde aan de revolutie. In 1787 greep de koning van Pruisen in. Hij steunde zijn zus, Wilhelmina van Pruisen, die getrouwd was met stadhouder Willem V. Ook vreesde hij dat deze revolutie tegen de macht van vorsten anders navolging zou krijgen in Europa.

BRON 3 Feest in Parijs (1792) waarbij symbolen van het oude koningschap, de adel en de katholieke kerk worden verbrand. De nieuwe leiders probeerden door middel van nieuwe symbolen en feesten de eenheid van het Franse volk te benadrukken.

VRAGEN

4 Leg uit waarom een grondwet zo belangrijk was voor landen die een democratisch bestuur wilden invoeren.

5 Welk verband bestaat er tussen de Verlichting als verschijnsel en de revolutie in Amerika? Geef drie voorbeelden.

6 **a** De democratische revolutie in de Republiek kwam voort uit onvrede over de situatie in eigen land. Noem een economisch en een politiek aspect van die onvrede.

b Omschrijf het verloop van de democratische revolutie in de Republiek tussen 1780 en 1787.

7 De revolutionairen in Amerika en in de Republiek vonden dat vrijheid alleen gegarandeerd was als de burgerij zelf gewapend kon optreden.

a Welke gedachte zat hierachter?

b Het recht van burgers om wapens te bezitten is vastgelegd in het tweede amendement (1791) op de grondwet in de Verenigde Staten. Dat amendement is nu zeer omstreden.
Wat is daarvan de reden?

De Franse Revolutie

★ **30** De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap

De Franse Revolutie was de meest ingrijpende van alle democratische revoluties. Bovendien raakte half Europa erbij betrokken. In 1799 eindigde de revolutie met de staatsgreep van Napoleon. Hoewel die gebeurtenis wel het einde van de democratie was, betekende hij niet het einde van alle verlichte ideeën.

Oorzaken

In 1789 was Frankrijk vrijwel failliet. Om steun te vergaren voor nieuwe belastingen riep de koning de Staten-Generaal bijeen, een standenvergadering die al bijna twee eeuwen niet was samengekomen. De vertegenwoordigers van de derde stand, de burgers, hoopten op veranderingen. Frankrijk kende grote armoede op het platteland en veelvuldig terugkerende hongersnoden, ook in de steden. De hoge belastingen werden dan ook als uiterst onrechtvaardig beschouwd, zeker omdat adel en geestelijkheid geen belastingen betaalden. Omdat de burgers van de derde stand zich op de standenvergadering niet serieus genomen voelden, richtten zij uit woede een eigen vergadering op. Gesteund door gewelddadig protest van het arme Parijse volk werd deze Nationale Vergadering in 1789 het nieuwe bestuur van Frankrijk.

Verlichte ideeën in praktijk

Zodra de Nationale Vergadering de macht in handen had, begon ze met het doorvoeren van maatregelen die vaak gebaseerd waren op verlichte ideeën. Zo schafte ze alle privileges van de adel en de geestelijkheid af. Er mochten geen standen meer zijn en geen ongelijke sociale verhoudingen: iedereen was burger. En alle burgers hadden gelijke grondrechten, zoals gelijkheid, vrijheid van meningsuiting en vrijheid van religie. Deze werden vastgelegd in een *Verklaring van de rechten van de mens en de burger*. In de eerste grondwet (1791) kwam de macht vooral bij de rijke, mannelijke burgers te liggen. Zij kozen

de Nationale Vergadering. De monarchie verdween niet, maar de koning werd nu gebonden aan de grondwet. Tijdens de revolutie organiseerden ook vrouwen zich in verenigingen om op te komen voor hun rechten. Maar zij hadden nog geen succes.

> ‘O, vrouwen! Vrouwen, wanneer houden jullie op blind te zijn? Welk voordeel hebben jullie getrokken van de revolutie? Jullie worden nog erger veracht, nog heviger bespot.’
>
> — Schrijfster en politiek activiste Olympe de Gouges in haar *Verklaring van de rechten van de vrouw en burgeres*, een reactie op de nieuwe grondwet van 1791.

In 1792 grepen radicale revolutionairen de macht. Zij namen nieuwe maatregelen, die veel verder gingen. Alle volwassen mannen kregen kiesrecht. Ook lieten ze de koning en de koningin onthoofden. Na eeuwenlang bestuurd te zijn door koningen werd Frankrijk nu een republiek. Ook vervingen de radicalen het christendom door een nieuwe religie, die ze de cultus van het Opperwezen noemden. Om de breuk met het verleden te benadrukken voerden ze een nieuwe kalender in, die weer begon bij het jaar I. De radicalen voerden een waar schrikbewind om aan de macht te blijven en arresteerden duizenden ‘tegenstanders’. In Parijs werden dagelijks tientallen mensen onthoofd onder de guillotine.

Een groot deel van Europa werd meegetrokken in de Franse Revolutie. Vanaf het begin waren de Fransen bang dat Europese vorsten de revolutie wilden terugdraaien. Daarom vochten ze tegen Oostenrijk, Pruisen, Spanje, Groot-Brittannië en de Republiek. In 1795 verdreven de Fransen bijvoorbeeld samen met de patriotten alsnog stadhouder Willem V en werd de Bataafse Republiek uitgeroepen. In 1798 werd deze republiek een eenheidsstaat en kreeg ze voor korte tijd een democratische grondwet, de eerste van Nederland.

Napoleon

In 1794 kwamen de radicalen ten val, maar de grote onrust in de Franse samenleving bleef. De Franse generaal Napoleon Bonaparte maakte daarvan gebruik om de macht naar zich toe te trekken. In 1799 pleegde hij een staatsgreep. Zo kwam er na tien jaar revolutie een einde aan de binnenlandse strijd. Napoleon maakte een einde aan de democratie. In 1804 kroonde hij zichzelf tot keizer. Hij stond het katholicisme weer toe, maar de kerk verloor definitief haar privileges.

Napoleon nam ook enkele door de Verlichting geïnspireerde maatregelen, zoals een burgerlijk wetboek (*Code Napoléon*). Daarin werden onder meer de wetten over eigendom, huwelijk en erfenis vastgelegd; tot dan toe werden deze zaken nog geregeld op basis van het kerkelijk recht en allerlei middeleeuwse gewoonten.

Napoleon wilde de Franse macht in Europa en Amerika vergroten. Hij veroverde grote delen van Europa, maar slaagde er niet in om Groot-Brittannië en Rusland te onderwerpen. In 1815 wisten zijn Europese tegenstanders Napoleon definitief te verslaan.

BRON 4 ‘Leve Bolivar!’ Verschillende bevolkingsgroepen vieren hun onafhankelijkheid van het Spaanse Rijk. De Verlichting en de democratische revoluties waren van grote invloed in Zuid-Amerika. Nadat Napoleon Spanje had bezet, ontstonden in de Spaanse koloniën onafhankelijkheidsoorlogen. Vrijheidsstrijder Simón Bolivar (1783-1830) bevocht de onafhankelijkheid van onder meer Venezuela, Bolivia en Colombia. Hij streefde naar een sterke federatie van Zuid-Amerikaanse democratische republieken. (Prent uit 1830.)

VRAGEN

8 Noem twee redenen waarom de Franse Revolutie ook wel de ‘revolutie der revoluties’ wordt genoemd.

9 Noem een bestuurlijke, een economische en een sociale oorzaak van de Franse Revolutie.

10 De Franse Revolutie kent verschillende fasen.

a Geef een korte beschrijving van de eerste en de tweede fase.

b Een bewering: ‘Het jaar 1804 kun je zien als het einde van de Franse Revolutie.’
Geef een argument vóór en een argument tegen deze bewering.

11 Een bewering: ‘Door de grondwet van 1791 werd Frankrijk een democratie.’
Geef een argument vóór en een argument tegen deze bewering.

12 Napoleon maakte een einde aan de binnenlandse onrust, maar niet aan de buitenlandse oorlog.
Geef voor beide acties een politiek motief.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

6.4 Verlichting en slavernij

CASUS

Wat er gebeurde in het Kaaimannenbos

BRON 1 Afbeelding van het voodoorituеel in het Kaaimannenbos (1791), gebaseerd op de legende die daarover is ontstaan. (Postzegel uit 1968 van de staat Haïti.)

Saint-Domingue (nu Haïti) was de rijkste westerse kolonie in het Caribische gebied. Frankrijk was er de baas. In augustus 1791 was er feest op een suikerplantage in het noorden. 200 slaafgemaakten van verschillende plantages kwamen daar bijeen. Ze waren opzichters over andere slaafgemaakten en genoten het vertrouwen van hun eigenaren. Maar de zwarte leiders deden meer dan feestvieren. Ze besloten om massaal in opstand te komen.

Een week na het feest kwamen ze opnieuw bijeen, maar nu in het geheim in het Kaaimannenbos. Het plan voor de opstand was namelijk uitgelekt. Wat zich hier precies heeft afgespeeld, is niet met zekerheid vast te stellen. Volgens een Franse bron voerden de zwarte leiders een primitief en gewelddadig voodoorituеel uit. Maar de zwarte bevolking van het eiland zag dat ritueel heel anders. Het verhaal over de samenkomst in het Kaaimannenbos werd een legende: het werd steeds opnieuw naverteld, met steeds meer details. Een van de leiders zou een Afrikaanse god hebben aangeroepen om steun te verkrijgen voor de opstand. Daarna voerde een priesteres een dans uit en zong ze een Afrikaans lied, waarbij ze met een mes zwaaide. De priesteres offerde ook een varken en ving het bloed op in een houten kom, waar de leiders gezamenlijk uit dronken. Ten slotte zwoeren de leiders elkaar trouw. Wat er ook precies is gebeurd, zeker is dat de volgende ochtend overal opzwepende geluiden klonken van Afrikaanse drums. De opstand was begonnen!

VRAGEN

1 Bedenk een reden waarom eigenaren van een plantage gebruikmaakten van opzichters die zelf ook slaaf waren.

2 Beredeneer op basis van de casus hoe eigenaren van een plantage ervoor probeerden te zorgen dat ook de opzichters hen bleven gehoorzamen.

3 In de casustekst en bron 1 gaat het over twee interpretaties van de bijeenkomst in het Kaaimannenbos.

a Welke twee interpretaties zijn dat?

b Verklaar het verschil tussen beide.

4 Vergelijk bron 1 in paragraaf 3 met de bron bij deze casus.

a Welke overeenkomst bestaat er tussen wat er is afgebeeld?

b Wat zou de casus in paragraaf 4 te maken hebben met de democratische revoluties in Europa?

Opstanden en revolutie in het Caribisch gebied

★ 29 Deelaspect: uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel

De opstand in Saint-Domingue bleek veel heviger dan de Fransen hadden verwacht. Dat kwam onder meer door de invloed van de Verlichting en de democratische revolutie in Frankrijk zelf. In de plantagekolonie leefden bovendien duizenden slaafgemaakten in slechte omstandigheden. Uiteindelijk leidde de opstand tot de onafhankelijkheid van het land, dat de naam Haïti kreeg. In andere gebieden werden opstanden van slaafgemaakten hardhandig onderdrukt, ook in de koloniën van de Nederlandse Republiek.

Haïtiaanse Revolutie

Zoals in alle plantagekoloniën in Amerika bestond ook in Saint-Domingue een samenleving met verschillende sociale lagen. De rijke, witte plantagehouders en de Franse bestuurders stonden bovenaan en hadden de meeste macht. Helemaal onderaan stonden de mensen die in slavernij leefden en vrijwel geen enkele zeggenschap hadden over hun leven. Daartussenin bestond een laag van voormalige slaven: zij waren vrijgelaten of hadden zichzelf vrijgekocht. In totaal waren er rond 1790 in Saint-Domingue zo'n 31.000 Europeanen, 28.000 vrijgemaakte slaven en zo'n 465.000 mensen in slavernij. In 1791 kwamen niet alleen de slaafgemaakten in opstand, maar ook degenen die zich hadden vrijgemaakt. Die laatste groep eiste volledige gelijke rechten voor zichzelf, maar was niet voor de afschaffing van slavernij. De slaafgemaakten wilden wel een einde aan de slavernij. Velen van hen waren niet in Saint-Domingue in slavernij geboren, maar in Afrika tot slaaf gemaakt. Daar hadden ze vrijheid ervaren en krijgservaring opgedaan.

De Fransen konden de opstand moeilijk onderdrukken. Bovendien bezochten drie vertegenwoordigers uit Saint-Domingue de Nationale Vergadering in Parijs. Dit leidde tot een historisch besluit: Frankrijk schafte in 1794 de slavernij af in al zijn Franse koloniën.

Maar dat bleek niet het einde van de onrust in Saint-Domingue. Nu ontstond onder de opstandelingen een hevige machtsstrijd. Uiteindelijk schaarden velen zich achter de zwarte militaire leider Toussaint Louverture. Hij moest ervoor zorgen dat de rechten van de mens uit de Franse grondwet ook voor zwarte mensen zouden gelden. Onafhankelijkheid voor Saint-Domingue was niet zijn doel.

Toen Napoleon in Frankrijk aan de macht kwam, veranderde de situatie in Saint-Domingue opnieuw. Napoleon wilde de slavernij weer invoeren en liet Louverture arresteren. Maar Napoleons troepen werden verslagen door het leger van Louverture. In 1804 werd het eiland alsnog onafhankelijk onder de naam Haïti. De naam was ontleend aan de taal van het inheemse Taíno-volk en rekende zo af met het koloniale verleden. In de grondwet stond dat slavernij en onderscheid in kleur verboden waren. Alle inwoners werden als 'zwart' aangemerkt. Het was de eerste onafhankelijke staat die uit een opstand van mensen in slavernij was voortgekomen.

BRON 2 Jean-Baptiste Belley (1746-1805) wist zich als jongvolwassene vrij te kopen van slavernij en werd beïnvloed door de Europese Verlichting. Saint-Domingue stuurde hem als vertegenwoordiger naar de Nationale Vergadering in Parijs. Op 3 februari 1794 pleitte hij daar in een hartstochtelijk betoog voor afschaffing van de slavernij. De buste op de achtergrond is van de verlichte denker Guillaume Raynal, die had meegewerkt aan een kritisch werk over kolonialisme en slavernij. (Schilderij van de Franse schilder Anne-Louis Girodet uit 1797.)

Opstanden in Nederlandse koloniën

Het plantagesysteem in het Caribisch gebied, Zuid- en Noord-Amerika was in 18e eeuw verder uitgebouwd door de Europeanen. Producten als suiker, tabak en katoen waren zeer gewild in Europa. Daardoor nam het aantal plantages toe en groeide ook de trans-Atlantische slavenhandel. Ook de hoge sterfte onder slaven op de plantages maakte dat Europese landen voortdurend nieuwe mensen als slaaf lieten aanvoeren.

Regelmatig kwamen slaafgemaakten in opstand. Dat leidde soms tot een tijdelijke verbetering van omstandigheden, maar nooit tot afschaffing van slavernij, behalve in Saint-Domingue. Wel slaagden sommigen erin om te ontsnappen van de plantage. Vlak buiten de koloniale grenzen ontstonden zo gemeenschappen van gevluchte slaven (marrons), die soms plantages aanvielen en probeerden andere mensen in slavernij te bevrijden.

In Suriname leidde dat in de tweede helft van de 18e eeuw tot grote problemen voor de plantagehouders. Gewapende marrons en bevrijde slaven voerden toen onder hun leider Boni een harde guerrillaoorlog tegen het Nederlandse gezag. Maar het lukte daar niet om de slavernij afgeschaft te krijgen.

Een opstand in 1795 op Curaçao – onder leiding van de tot slaaf gemaakte Tula – mislukte ook. Deze opstand was beïnvloed door de democratische revoluties in Frankrijk en de Nederlandse Republiek, en ook door het voorbeeld van het nabijgelegen Saint-Domingue. Maar Tula werd gevangengenomen. Om een voorbeeld te stellen tegenover de andere slaven liet het Nederlandse gezag hem op gruwelijke wijze executeren. De Europese heersers in de koloniën zetten al hun macht en militair vermogen in om het slavernijsysteem in stand te houden.

VRAGEN

5 **a** Beschrijf de sociale hiërarchie in Saint-Domingue. Noem daarbij drie sociale lagen.
b Welke politieke doelen streefde elk van de drie groepen (zie vraag a) in 1791 na?

6 Slaafgemaakten in Saint-Domingue gingen pas in de tijd van Napoleon (vanaf 1799) streven naar een onafhankelijke staat.
Geef daarvoor een verklaring.

7 Verklaar de uitbouw (toename) van het aantal plantagekoloniën in de 18e eeuw.

8 **a** In de Nederlandse plantagekoloniën waren twee grote slavenopstanden.
Beschrijf elke opstand in één zin.
b Bedenk twee mogelijke redenen waardoor de opstand in Saint-Domingue uiteindelijk succesvoller was dan andere slavenopstanden in de 18e eeuw.

Bij deze tekst past een ‘Historisch denken’-opdracht.

Verlicht denken over slavernij en de mensheid

★ 29 Deelaspect: de opkomst van het abolitionisme

Lange tijd had men in heel Europa geen moeite met de Europese slavenhandel en de slavernij in de verafgelegen koloniën. Maar eind 18e eeuw kwam er vanuit verlichte kringen wel scherpe kritiek op het kolonialisme en de mensonterende omstandigheden daar. Die kritiek riep ook hevige tegenstand op. Beide groepen waren beïnvloed door verlichte discussies over de mensheid.

Mensen en beschavingen

Tijdens de Verlichting discussieerden verlichte denkers ook over de mens zelf. Zij dachten na over een aantal kwesties die onderling samenhingen.

- Hoe is de mens ontstaan? Volgens de Bijbel waren alle mensen afstammelingen van Adam en Eva, de eerste door God geschapen mensen. Verlichte denkers vatten dat verhaal meer symbolisch op, niet als letterlijke waarheid. Hoe mensachtigen dan wel waren ontstaan, was onduidelijk.
- Bestaan er verschillende menselijke soorten (‘rassen’) en wie behoren daartoe? Ook op deze vragen hadden verlichte denkers geen overtuigend antwoord; er werd volop over gediscussieerd. Dat de chimpansee geen mensensoort was maar een aap, was in 1700 bijvoorbeeld nog een onbesliste discussie. Het was ook onduidelijk of alle mensen wereldwijd – met alle verschillen in kleur, lengte en bouw – behoorden tot dezelfde biologische soort. In de 18e eeuw probeerden geleerden al die verschillen in kaart te brengen en te rangschikken. In dit soort studies wordt voor het eerst het begrip ‘ras’ gebruikt. Dat was geen negatief woord, maar een aanduiding voor uiterlijke verschillen. Verlichte onderzoekers hielden in hun beschrijvingen vast aan het Europese ideaalbeeld van de witte mens. Alle onderzoekers waren het erover eens dat wit de oorspronkelijke kleur van de mens was geweest.
- Hoe ontwikkelen samenlevingen zich? Verlichte denkers stelden dat menselijke samenlevingen zich ontwikkelden van ‘primitief’ naar ‘beschaafd’. Dit zou samenhangen met de dominante vorm van bestaan: van jagen, via veeteelt en landbouw, naar commerciële samenlevingen. Verschil in beschaving zagen ze niet alleen binnen Europese landen (verschillen tussen steden en platteland), maar ook tussen Europese en niet-Europese volken. Ze meenden dat ook primitieve volken zich konden ontwikkelen en dus niet minderwaardig waren, maar ze typeerden vele volken wel als ‘nog niet’ beschaafd.

Pleidooien vóór en tegen afschaffing

De verlichte debatten over de mensheid beïnvloedden het denken van zowel voor- als tegenstanders van slavernij.

Eind 18e eeuw werd in Groot-Brittannië een eerste organisatie tegen slavernij opgericht. Het streven naar afschaffing van slavernij noemen we abolitionisme. De aanhangers ervan vonden dat slavernij mensonwaardig was en dat elk mens recht heeft op vrijheid. Abolitionisten lobbyden bij politici en probeerden de publieke opinie te beïnvloeden.

De strijd om afschaffing van de slavernij riep veel tegenstand op. Bestuurders en ondernemers vreesden dat afschaffing van slavernij hun macht en rijkdom zou ondermijnen. Ze betoogden dat de koloniën zonder slavenarbeid niet winstgevend zouden zijn.

Al snel verhardden de discussies tussen vóór- en tegenstanders van slavernij. De voorstanders gingen theorieën uitwerken die moesten bewijzen dat niet-witte mensen wel degelijk minderwaardig waren en daarom ondergeschikt moesten blijven of leiding nodig hadden van witte mensen. Zo bleek dat het verlichte denken over de verschillen tussen mensen een voedingsbodem had gelegd voor het wetenschappelijk racisme in de 19e eeuw.

VRAGEN

9 Gebruik bron 3.
Leg uit dat Stedman een verband legt tussen sociale verschillen in de koloniale samenleving en indelingen van mensen. Geef bij je uitleg een voorbeeld.

10 Verlichte denkers bedachten theorieën over de ontwikkeling van menselijke samenlevingen.
Leg uit dat die theorieën alle volken wel als gelijkwaardig zagen, maar ook het gevoel van Europese superioriteit in stand hielden.

11 Leg uit wat wordt bedoeld met abolitionisme.

12 De abolitionisten kregen te maken met veel tegenwerking.
Geef hiervoor een sociaal-economische en een cultureel-mentale verklaring.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 3 De militair John Stedman vocht als huurling in het leger van de Nederlandse Republiek. Tussen 1772 en 1777 werd hij ingezet tegen de slaafgemaakten die in Suriname in opstand waren gekomen. In *Reize naar Surinamen* – het persoonlijke verslag van zijn ervaringen – geeft hij iets prijs over hoe 18e-eeuwse Europeanen dachten over de verschillen tussen hun slaven. De onderstaande teksten zijn enigszins hertaald, maar de 18e-eeuwse Nederlandse woorden [vertaald uit het Engels] zijn behouden.

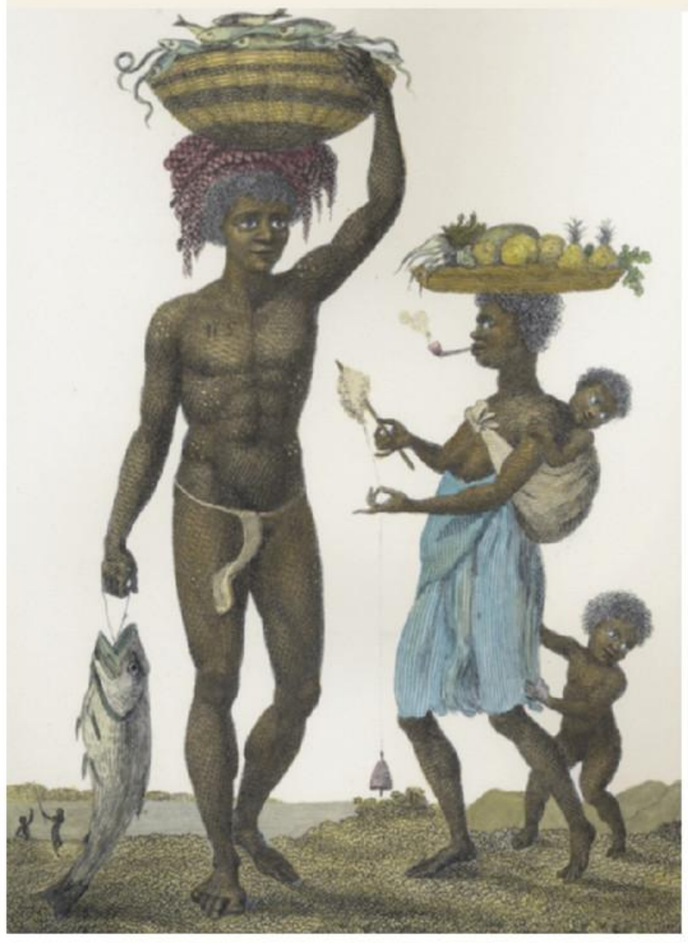

De Loango-negers* zijn het minst in aanzien. Ze onderscheiden zich door vierkante beeltenissen, die op dobbelstenen lijken, te tekenen op hun armen en dijen. Ze slijpen ook hun voortanden in een punt, zodat ze er gevaarlijk uitzien. Al hun mannelijke kinderen zijn besneden, zoals bij de Joden.

** mensen afkomstig uit een koninkrijk ten noorden van de rivier de Kongo*

De Samboes zijn een soort tussen de mulatten* en de negers in. Zij hebben een donkere, koperen kleur en zwarte, licht gekrulde haren. Deze slaven, zowel de mannen als de vrouwen, zijn over het algemeen zeer fraai. De planters gebruiken hen vooral voor werk binnen hun huizen.

** aanduiding voor kinderen van een Europese (witte) en een Afrikaanse (zwarte) ouder*

Het meest geachte soort slaven is dat van de Quarterones*. Hun verwantschap met de Europeanen is er de oorzaak van. Zij worden geboren uit een blanke man en een mulattenvrouw. [...] De meeste meisjes hebben een hoge, rechte en mooie gestalte en zijn zwieriger dan mulattenmeisjes. Ze lopen nooit met het bovenlijf ontbloot, zoals die laatsten wel doen.

** een kwart Afrikaans*

d Wetenschappers gaven de moderne mens de naam 'homo sapiens'.
Geef een verklaring voor die keuze en leg uit of je dat label terecht vindt.

5 Noem een politiek-bestuurlijk, economisch, sociaal en cultureel kenmerk van het leven van de meeste jagers-verzamelaars.

6 Op basis van de informatie in de tekst zou je de prehistorie op twee verschillende momenten kunnen laten beginnen.
Welke momenten zijn dit? Leg ook uit waarom.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

De agrarische revolutie

★ 2 Het ontstaan van landbouw en landbouw-samenlevingen

Zoals blijkt uit de opgravingen in Abu Hureyra, begon de overgang naar het boerenbestaan al rond 11.000 v.C. Maar pas tussen 9000 en 6000 v.C. werden mensen in het Midden-Oosten, in een gebied dat de Vruchtbare Halvemaan wordt genoemd, echt afhankelijk van akkerbouw en veeteelt en spreken we van **landbouwsamenlevingen** of **agrarische samenlevingen**. Vanuit het Midden-Oosten verspreidde de landbouw zich rond 7000 v.C. naar Noord-Afrika en rond 6000 v.C. naar Europa.

Van jager naar boer

Archeologen denken dat de overgang naar landbouw voor het eerst plaatsvond in het Midden-Oosten. Onafhankelijk van elkaar gingen mensen op andere plekken ook aan landbouw doen: in China, India, het Andesgebergte (Peru en Ecuador), Mexico en mogelijk in Nieuw-Guinea, Noord-Amerika en West-Afrika. De ontwikkeling verliep niet in alle gebieden op dezelfde manier, maar overal speelde de overgang naar een ander klimaat een rol.

Aan het einde van de laatste ijstijd, rond 12.000 v.C., steeg overal op aarde de temperatuur en ging het meer regenen. De nieuwe klimaatcondities waren ideaal voor een overvloedige groei van wilde granen en andere gewassen, waardoor het voedselaanbod steeg. Op sommige plekken, als eerste in de Vruchtbare Halvemaan in het Midden-Oosten, bleken groepen steeds vaker een vaste woonplaats te kiezen. Deze mensen leefden van verzamelen, jacht en visserij, maar ontwikkelden ook hulpmiddelen om grotere hoeveelheden wilde granen te verwerken en te bewaren, zoals maalstenen en silo's. Zo vergrootten ze hun kansen om schrale perioden te overbruggen. Dit sedentaire bestaan leidde tot bevolkingsgroei waardoor meer monden gevoed moesten worden. De volgende stap in dit proces was het zelf verbouwen van granen en gewassen. Geleidelijk aan werden de opbrengsten van het boerenbedrijf de enige voedselbron en ontstonden landbouwsamenlevingen.

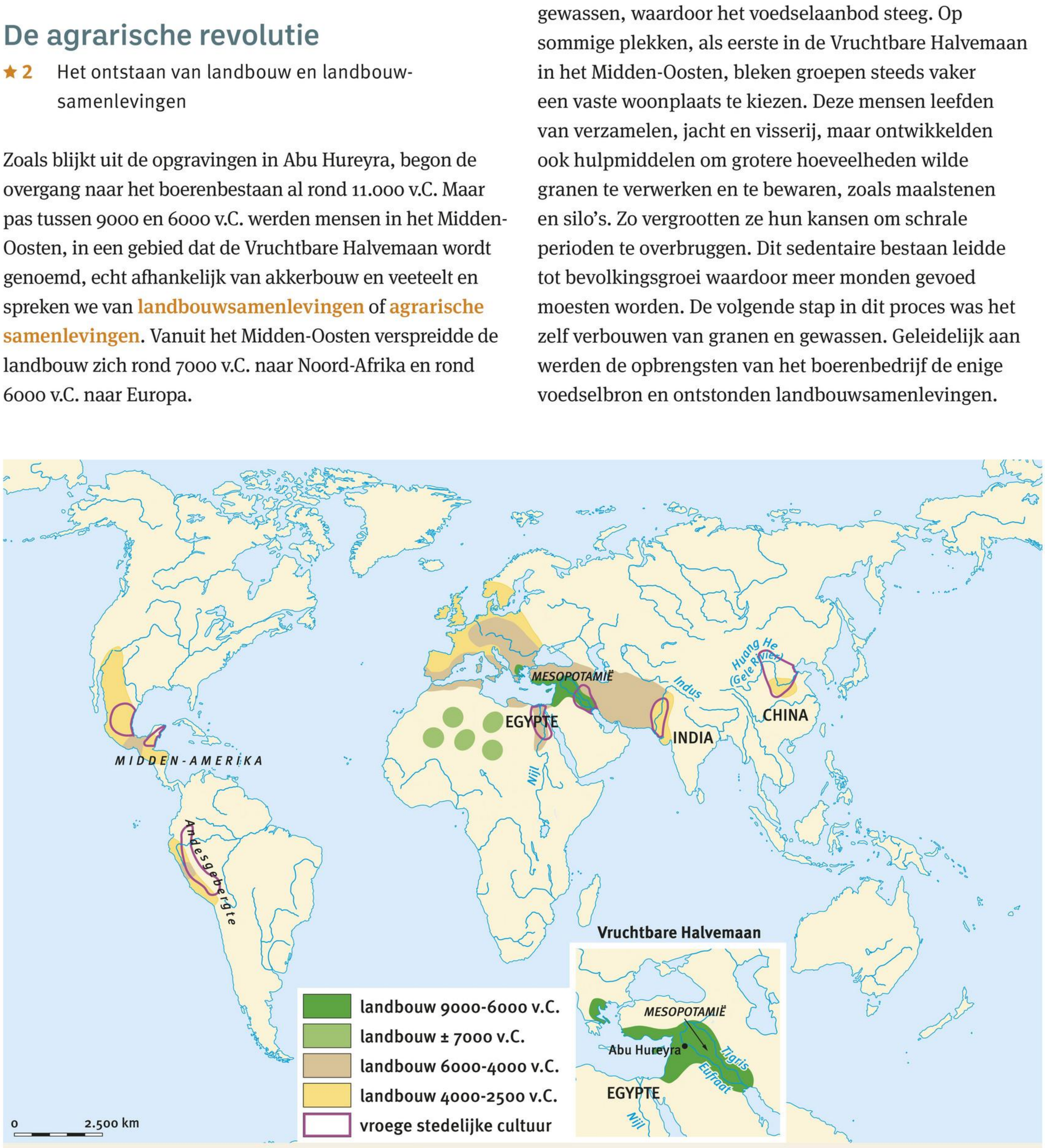

BRON 3 Gebieden waar mensen voor het eerst aan landbouw gingen doen.

Historisch denken

Het spook, de gebraden vrouw en een glaasje ratafia

Zie paragraaf 6.1

- CONTINUÏTEIT EN VERANDERING
- OORZAKEN EN GEVOLGEN

De Nederlandse journalist Justus van Effen besloot in 1731 een tijdschrift voor burgers te maken: *De Hollandsche Spectator*. Dat was bijzonder, want tot dan toe bestonden er bijna alleen geleerdentijdschriften. Die waren meestal geschreven in het Latijn en gevuld met samenvattingen van nieuwe wetenschappelijke boeken. *De Hollandsche Spectator* was vrij succesvol: hij verscheen tot 1736 elke twee weken met een geschatte oplage van 1.000 tot 2.000 exemplaren. Je kon het blad voor één stuiver kopen of gratis lezen in het koffiehuis.

In deze opdracht lees je enkele fragmenten uit het tijdschrift en onderzoek je wat 'publieke opinie' precies betekende.

VRAGEN

1 Noem een opvatting uit bron 1 die je als verlicht kunt typeren.

2 Gebruik bron 3.
De schrijver probeert met zijn beschrijving van beide personen de publieke opinie te beïnvloeden.
Licht dit voor beide beschrijvingen toe.

3 **a** In de 18e eeuw ontstond een publieke opinie.
Wat kun je zeggen over de samenstelling van het 'publiek' in de 18e eeuw?
b Gebruik bron 2 en 3.
Wat kun je op basis van de bronnen en paragraaf 6.1 concluderen over de manier waarop in de 18e eeuw een publieke opinie ontstond? Noem in je conclusie een sociaal en een organisatorisch aspect.
c Noem een overeenkomst en een verschil tussen de totstandkoming van de publieke opinie in de 18e eeuw en in de 21e eeuw.
d De term 'publieke opinie' is enkelvoud.
Geef een argument waarom dit verwarrend kan zijn.

4 **a** Het ontstaan van een publieke opinie heeft bijgedragen aan grote veranderingen.
Geef hiervan een voorbeeld uit dit hoofdstuk.
b Wat voor soort oorzaak zal het ontstaan van een publieke opinie daarbij zijn?

BRON 1 In *De Hollandsche Spectator* van 26 mei 1732 staat een artikel over spoken. De schrijver vraagt zich af of het bestaan van spoken bewezen zou kunnen worden.

Gij zoudt ook kunnen beweren dat er iets waars is in een spook. De wonderlijke uitwerkingen van de menselijke angst en verbeeldingskracht zijn mij niet onbekend, en ik heb tijdens mijn leven zelf niets ontmoet wat op een spook lijkt. Maar dit alles maakt het niet onmogelijk [dat een spook kan bestaan], en als twee of drie deugdzame en eerlijke filosofen mij zeggen dat ze met degelijk onderzoek iets buitennatuurlijks hebben bespeurd, dan zou ik het aan mijn verstand verplicht zijn hetzelfde geloof aan hun getuigenis te geven als ik bij anderen zou doen.

BRON 2 Het koffiehuis aan de Amsterdamse Kalverstraat in 1761. Het koffiehuis was een ontmoetingsplek, een plek voor vermaak (kaarten en bordspellen) en er was een leestafel waar de nieuwste kranten en tijdschriften lagen. Ook vergaderden er allerlei genootschappen.

BRON 3 In *De Hollandsche Spectator* van 30 januari 1733 vertelt de schrijver over twee mensen die hij in een Amsterdams koffiehuis tegenkwam.

[De eerste was een Portugese damspeler] 'Heb je de krant van vandaag gezien, meneer? Daar staat een koddige zaak in. [...] Het gaat over een vrouw die in Parijs gevonden is, aan het spit gestoken en voor een deel gebraden. 't Is waarlijk wreed, maar het is wel mooi om te lezen.'
Wel tienmaal herhaalde hij lachend die verbazende woorden 'het is wreed, maar wel mooi om te lezen.' [...] Ik kan niet laten dit te beschouwen als een duidelijk teken van zijn onmenselijkheid.
[De tweede was een naar de laatste Franse mode geklede figuur, met een klein hoedje en een grote strik, die luidkeels begon te spreken terwijl hij niemand kende. Tegen de bediende zei hij:] 'Geef mij eens snel een glaasje ratafia [likeur], maar het moet lekkere ratafia zijn, de beste ratafia, uitmuntende, onvergelijkelijke ratafia, ratafia zoals er geen ratafia ooit ter wereld geweest is.'
Dit sprak hij en hij pakte de jongen bij zijn hand, en ging zo gewoon met hem om alsof ze al 25 jaar de beste vrienden waren geweest. De bediende wist niet hoe hij het had en stond alsof hij voor zijn kop was geslagen.

Een duel met woorden

Zie paragraaf 6.2

- HISTORISCH BEWIJS
- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN

Geen twee mensen denken hetzelfde. In deze opdracht bestudeer je een verbale confrontatie tussen de beroemde reiziger en avonturier Giacomo Casanova (1725-1798) en de beroemde schrijver Voltaire (1694-1778). Het gesprek vond plaats in 1760, te midden van een groter gezelschap, in het huis van Voltaire. De ijdele en geletterde Casanova was naar Voltaire toe gegaan om hem te laten weten hoeveel fouten er in zijn werken zouden staan. Volgens hem was Voltaire daarom in een sarcastische bui tijdens de discussie. Hieronder volgt een fragment dat gaat over de relatie tussen politiek en religie.

Je bestudeert de perspectieven van beide personen en denkt na over de betrouwbaarheid van de bron.

VRAGEN

5 Gebruik bron 6.
Casanova en Voltaire hebben een verschil van mening over de functie van religie in de samenleving.
Leg hun standpunten uit.

6 Leg uit waarom het niet heel duidelijk is of Voltaire een voorstander van volkssoevereiniteit is.

7 Welke van de volgende beweringen is juist?
Onderbouw je keuze met een voorbeeld uit de bron.
A Voltaire en Casanova zijn geen verlichte denkers.
B Voltaire is een verlicht denker, maar Casanova niet.
C Casanova is een verlicht denker, maar Voltaire niet.
D Voltaire en Casanova zijn beiden verlichte denkers.

8 Het gesprek dat je hebt gelezen, staat in de autobiografie van Casanova. Hij begon hieraan te schrijven in 1790. Stel, als onderzoeker wil je weten wat Voltaire dacht over het belang van godsdienst voor het bestuur van een land. Het is duidelijk dat het gesprek over dit onderwerp gaat, maar je moet op een aantal vragen antwoord hebben, voordat je weet of deze bron ook betrouwbaar is.
Noem twee vragen die je dan zeker moet stellen.

BRON 4 Voltaire.

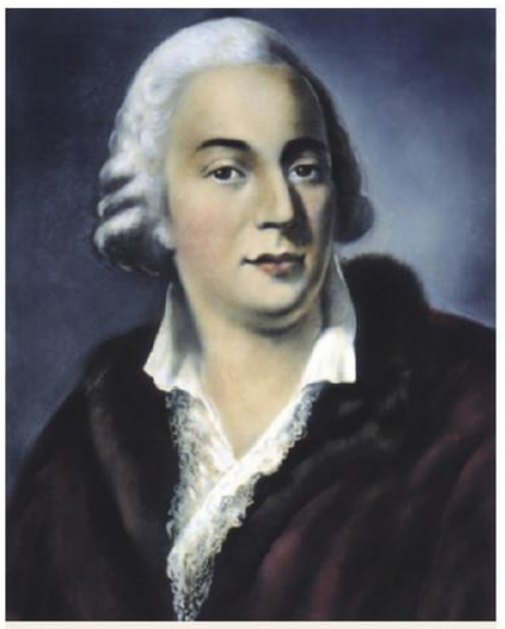

BRON 5 Casanova.

BRON 6 Fragment uit de memoires van Giacomo Casanova, oorspronkelijk getiteld *Histoire de ma vie*. Met 'bijgeloof' bedoelen beide sprekers hier ook de grote religies: het jodendom, het christendom en de islam.

Casanova: U kunt zich de moeite besparen het bijgeloof te bestrijden, lijkt mij, want u zult er nooit in slagen het uit te roeien, en zelfs al zou u daarin slagen, dan zou ik graag van u willen horen waardoor u het zou vervangen.
Voltaire: Dat is me wat moois! Als men het mensdom bevrijdt van een wild dier dat het verscheurt, kan iemand mij dan vragen wat ik daarvoor in de plaats wil stellen?

Casanova: Het verslindt het mensdom niet, maar is juist noodzakelijk voor het voortbestaan ervan.
Voltaire: Omdat ik van het mensdom houd, zou ik het graag gelukkig zien, vrij zoals ik, en bijgeloof en vrijheid zijn onverenigbaar. Hoe komt u erbij dat dienstbaarheid een volk gelukkig kan maken?
Casanova: Wilt u dan dat het volk oppermacht krijgt?
Voltaire: God behoede mij daarvoor! Er moet er maar één zijn die regeert.
Casanova: Dan is het bijgeloof een vereiste, want zonder haar zal het volk nooit de koning gehoorzamen.
Voltaire: Een koning wil ik in het geheel niet, want bij dat woord denk ik aan despotisme, dat ik evenzeer dien te verafschuwen als dienstbaarheid.
Casanova: Wat wilt u dan? Als u verlangt dat er maar één man regeert, kan ik hem alleen maar als koning zien.
Voltaire: Ik wil dat hij over een vrij volk regeert. Als dat het geval is, is hij de leider ervan, en kan men hem geen koning noemen, want hij zal nooit zijn eigen wil kunnen opleggen.
Casanova: Addison* zegt dat een dergelijke koning, een dergelijk leider niet tot de reële mogelijkheden behoort. Ik ben Hobbes'* mening toegedaan. Van twee kwade zaken, moet men de minst erge kiezen. Een volk zonder bijgeloof zou filosofisch gaan denken en filosofen willen nooit gehoorzamen. Het volk kan pas gelukkig zijn als het wordt vertrapt, onderdrukt en geketend.
Voltaire: Als u mij had gelezen, zou u bewijzen hebben gevonden waarop ik mijn stelling baseer dat bijgeloof de vijand van koningen is.
Casanova: Of ik u heb gelezen! Gelezen en herlezen, en vooral op de ogenblikken waarop ik uw mening niet deel. Uw overheersende hartstocht is liefde voor de mensheid. Et ubi peccas ['en daarin schuilt uw fout']. De liefde verslindt u. Er is niets tegen uw liefde voor de mensheid, maar u kunt haar alleen liefhebben zoals zij is. [...] Laat u haar maar voortleven met het dier dat haar verscheurt, zij is aan dit monster gehecht.

** Addison en Hobbes: twee andere denkers*

'Denk niet dat zij slaven zullen blijven'

Zie paragraaf 6.4

- OORZAKEN EN GEVOLGEN
- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- HISTORISCH BEWIJS

Nederland had naast Suriname ook andere koloniën in Zuid-Amerika, waaronder de kolonie Berbice (het huidige Guyana). Nederlanders hadden ook daar plantages die zij door slaafgemaakten lieten bewerken. In maart 1763 kwamen deze mensen in opstand, onder leiding van twee slaafgemaakten: Coffy en zijn rechterhand Akara. Waarom kwamen de slaafgemaakten in opstand? En wat wilden zij bereiken? Je onderzoekt oorzaken en gevolgen van de slavenopstand in Berbice.

VRAGEN

9 Gebruik bron 7.
a Wat is volgens Coffy de aanleiding voor de opstand van slaafgemaakten op Berbice?
b Wat wil Coffy bereiken met de opstand op Berbice?

10 Gebruik bron 7.
a In de brief noemt Coffy zich 'gouverneur namens de zwarten op Berbice'.
Bedenk waarom hij deze 'titel' gebruikt.
b Kun je Coffy een abolitionist noemen? Leg je antwoord uit.

11 Gebruik bron 7 en 8.
Deze bronnen vertellen een verschillend verhaal over de opstand in Berbice.
Leg uit wat het verschil is en geef daarvoor een verklaring.

12 Gebruik info 1, bron 7 en bron 8.
Stel, je onderzoekt het handelen van de opstandelingen tijdens de slavenopstand in Berbice in 1763. Je twijfelt over de betrouwbaarheid van bron 7 en 8.
- Geef voor elke bron een argument tegen de betrouwbaarheid en
- leg uit welke bron je het meest betrouwbaar vindt.

13 Gebruik info 1.
Hoewel de slavenopstand op Berbice mislukte, had deze wel gevolgen.
1 Hij bevorderde het abolitionisme bij Europeanen.
2 Hij bevorderde het uitbreken van nieuwe opstanden onder slaafgemaakten.
Leg voor elk gevolg uit hoe dit verband houdt met de mislukte slavenopstand op Berbice.

BRON 7 Kopie van de brief die Coffy en Akara op 8 maart 1763 stuurden naar de Nederlandse gouverneur van Berbice. De originele brief is verloren gegaan. De gouverneur heeft destijds alle brieven in zijn dagrapport overgeschreven voor zijn meerderen. Coffy en Akara konden waarschijnlijk niet lezen of schrijven. Zij zullen de brief gedicteerd hebben aan Nederlanders die zij gevangenhielden.

8 maart 1763

Coffy, gouverneur namens de zwarten van Berbice, en kapitein Akara begroeten uwe Excellentie [de gouverneur] en willen laten weten dat ze geen oorlog zoeken; maar als uwe Excellentie wel oorlog wil; dan zijn de negers er klaar voor.
Barkey en zijn bediende, De Graff, Schook, Dell, van Lentzing en Frederick Betgen*, maar vooral meneer Barkey en zijn bediende, hebben schuld aan het uitbreken van de opstand op Berbice. Coffy was aanwezig toen het gebeurde**, en hij was er zeer kwaad over.
De gouverneur van Berbice [Coffy] vraagt uwe Excellentie om te komen en met hem te spreken; wees niet bang, maar als u niet komt, zullen we net zo lang vechten totdat er geen christenen meer over zijn in Berbice.
De gouverneur zal uwe Excellentie de ene helft van Berbice geven, en alle negers zullen zich hoog langs de rivier terugtrekken, maar denk niet dat zij slaven zullen blijven. De negers die zijne Excellentie op de schepen heeft – zij kunnen slaven blijven.

De gouverneur groet zijne Excellentie.
** Dit zijn de namen van plantage-eigenaren.*
*** Hiermee wordt de slechte behandeling van slaafgemaakten op plantage Lelienburg bedoeld.*

INFO 1 Informatie over de slavenopstand in Berbice in 1763.

In maart 1763 kwamen slaafgemaakten in Berbice in opstand. Al snel hadden zij vele plantages in handen. Dat was niet verwonderlijk: de kolonie telde 3.833 slaafgemaakten en 346 Nederlanders. Tijdens de tien maanden durende opstand staken opstandelingen gebouwen in brand, vernielden ze suikermolens en doodden zij ongeveer veertig Nederlanders. Ook maakten zij Nederlanders tot slaaf.
De leider van de opstand heette Coffy. Hij was als kind door de WIC vanuit West-Afrika naar Berbice verhandeld. Hij werkte als huisslaaf op plantage Lelienburg, die geleid werd door Anthony Barkey. Uiteindelijk moesten de opstandelingen zich overgeven. Ze waren onderling verdeeld geraakt. Bovendien kregen de Nederlanders versterking vanuit andere koloniën.

BRON 8 Gravure van de slavenopstand in Berbice in 1763, gemaakt door de Amsterdammer Abraham Jacobszn. Hulk (1751-1817). Hulk is nooit in Berbice geweest. De precieze datering van deze afbeelding is onbekend.

Afsluiting

Controleer jezelf

6.1 De Verlichting

1 Ik kan met voorbeelden uitleggen dat in de Verlichting een kritische manier van denken over de maatschappij ontstond.
2 Ik kan met voorbeelden uitleggen dat in de 18e eeuw een publieke opinie ontstond.
3 Ik kan uitleggen hoe het bestuur van een verlicht vorst verschilde van het bestuur van een absoluut vorst.

6.2 Belangrijke debatten tijdens de Verlichting

1 Ik kan uitleggen welke verschillende opvattingen er bestonden onder verlichte denkers over de Bijbel en God.
2 Ik kan verklaren waarom veel verlichte denkers voorstander waren van religieuze tolerantie.
3 Ik kan beschrijven welke ideeën Locke, Rousseau en Montesquieu over het bestuur hadden.
4 Ik kan uitleggen in welk opzicht het denken over de positie van de vrouw veranderde in de 18e eeuw en in welk opzicht er continuïteit was.

6.3 Burgers aan de macht

1 Ik kan kenmerken noemen van een democratische revolutie.
2 Ik kan oorzaken noemen van de democratische revoluties in Amerika en de Nederlandse Republiek, en beschrijven hoe deze afliepen.
3 Ik kan oorzaken noemen van de Franse Revolutie en beschrijven tot welke veranderingen de revolutie leidde.
4 Ik kan uitleggen op welke manieren het bestuur van Napoleon een gevolg was van de Verlichting en de revolutionaire periode.

6.4 Verlichting en slavernij

1 Ik kan beschrijven welke invloed het plantagesysteem had op de bevolkingssamenstelling in de koloniën en voorbeelden van verzet tegen dat systeem beschrijven.
2 Ik kan uitleggen welk verband er bestaat tussen de opstand in Saint-Domingue en de democratische revolutie in Frankrijk.
3 Ik kan uitleggen dat het idee van gelijkheid van alle mensen tijdens de Verlichting samenging met de gedachte dat Europese samenlevingen superieur waren.
4 Ik kan uitleggen wat abolitionisme is en waarom daartegen zoveel verzet ontstond.

Begrippen

De uitleg van de begrippen staat achter in je boek.

ancien régime
atheïsme
burger
deïsme
democratische revolutie
grondrecht
grondwet
natuurlijke rechten
parlementaire democratie
publieke opinie
ras
scheiding der machten
verlicht absolutisme
Verlichting
volkssoevereiniteit

Jaartallen

1680-1800	Verbreding van onderzoek naar natuur en maatschappij (Verlichting)
1776-1783	Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (democratische revolutie)
1780-1787	Democratische revolutie in Nederlandse Republiek
1789	Begin van de Franse Revolutie
1791	Opstand in Saint-Domingue
1798	Eerste democratische grondwet van Nederland
1799	Napoleon komt aan de macht in Frankrijk
1815	Napoleon definitief verslagen

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Oefenen met kenmerkende aspecten

1 **a** Vat de kenmerkende aspecten bij dit hoofdstuk (★ **27** tot en met ★ **30**) samen met behulp van de *Trainer kenmerkende aspecten*. Gebruik de *Trainer 1500-1800*, opdracht 27.1 tot en met 30.4.
b Je hebt nu alle kenmerkende aspecten bij de vroegmoderne tijd (1500-1800) bestudeerd. Oefen en herhaal met *Test jezelf* en *Flitskaarten* de ka's:
– ★ **18** tot en met ★ **30** in de *Trainer 1500-1800*;
– ★ **1** tot en met ★ **30** in de *Trainer alle kenmerkende aspecten tot 1800*.

Ga naar de *Trainer kenmerkende aspecten*.

Herhalen van de leerstof

2 Hieronder staan telkens vier begrippen en termen die belangrijk zijn in de periode 1680-1800:
- atheïsme, duivel, God, mechanistisch wereldbeeld;
- absolutisme, droit divin, natuurlijke rechten, volkssoevereiniteit;
- democratische revolutie, scheiding der machten, Verlichting, wetenschappelijke revolutie;
- beschaving, mens, ras, slavernij.

Leg voor elke groep uit wat de woorden met elkaar te maken hebben door verbanden te leggen en er een samenhangende tekst mee te maken. Gebruik daarbij bijvoorbeeld woorden als 'is een oorzaak / gevolg van' of 'is een voorbeeld van'.

Oefenen voor de toets

In zijn boek *Over misdaden en straffen* uit 1764 bestrijdt Cesare Beccaria de gedachte dat het martelen van mensen nodig kan zijn om een bekentenis te verkrijgen van hun foute gedrag.

2p **3** Beredeneer:
- op welke religieuze gedachte de noodzaak tot marteling gebaseerd kon zijn en
- om welke reden dat volgens een verlicht denker als Beccaria niet paste in een verlichte samenleving.

Gebruik bron 1.

2p **4** Leg met twee verwijzingen naar de bron uit dat Frederik van Pruisen een verlicht vorst was.

Voltaire schreef dat hij de absolute vorst Lodewijk XIV van Frankrijk 'niet zo menselijk' vond als Frederik van Pruisen.

2p **5** Leg uit waarom een verlicht denker het bestuur van Lodewijk XIV in politiek-bestuurlijk opzicht én in religieus opzicht als 'niet zo menselijk' zou bestempelen.

Gebruik bron 2.
Een bewering: 'De boodschap van deze prent past bij de opvattingen van de patriotten.'

1p **6** Toon dit aan met een element uit de bron.

2p **7** Leg met twee voorbeelden uit dat de Franse Revolutie een voorbeeld is van een democratische revolutie.

Gebruik nogmaals bron 2.
Stel, je onderzoekt hoe de bevolking van de Republiek eind 18e eeuw dacht over het idee van burgerbewapening. Je wilt deze bron gebruiken, maar twijfelt aan de bruikbaarheid.

2p **8** Geef een argument vóór en een argument tegen de bruikbaarheid van deze bron.

Gebruik bron 3.
Het boek van Wollstonecraft was mogelijk een reactie op ontwikkelingen in de Franse Revolutie.

3p **9** Leg dit uit door:
- aan te geven welke opvatting over vrouwen Wollstonecraft bekritiseert en
- op welke ontwikkeling in de Franse Revolutie haar boek mogelijk een reactie was.

Gebruik bron 4.
Stel, je onderzoekt wat er precies gebeurde in het Kaaimannenbos.

4p **10**
- Geef, telkens met een verwijzing naar de bron, drie redenen waardoor je kunt twijfelen aan de betrouwbaarheid van de bron voor je onderzoek en
- noem een voorbeeld van concreet historisch bewijs dat de betrouwbaarheid zou vergroten (als dat bewijs gevonden zou worden) en
- leg uit hoe dat bewijs de betrouwbaarheid van de bron zou vergroten.

BRON 1 De verlichte denker Voltaire had aan kroonprins Frederik van Pruisen geschreven dat hij Lodewijk XIV een groot koning vond, maar niet zo menselijk als Frederik. Frederik schreef in 1737 als antwoord aan Voltaire:

Lodewijk XIV was in een oneindig aantal opzichten een groot vorst. [...] Ik ben op geen enkel terrein groot. Alleen door hard te werken kan ik me misschien op een dag nuttig maken voor mijn vaderland. Dat is het enige waardoor ik me hoop te onderscheiden. Kunsten en wetenschappen zijn altijd producten van de overvloed geweest. De landen waar ze bloeiden, hadden onmiskenbaar een voorsprong op de landen die in duisternis verkeerden door een gebrek aan beschaving. Bovendien leveren de wetenschappen een grote bijdrage aan het geluk van de mens. Ik zou erg blij zijn als ik ze naar onze afgelegen gebieden kon halen, waar ze zich tot nu toe maar mondjesmaat hebben laten gelden.

BRON 2 ‘Het nut der burgerbewapening’, een prent uit 1785. Op de achtergrond een opkomende zon en giftige dampen. Linksonder wordt de Vrijheid op haar sokkel gezet. Rechtsonder staan personages die het volgende uitbeelden: egoïsme, machtswellust, tirannie, list en bedrog.

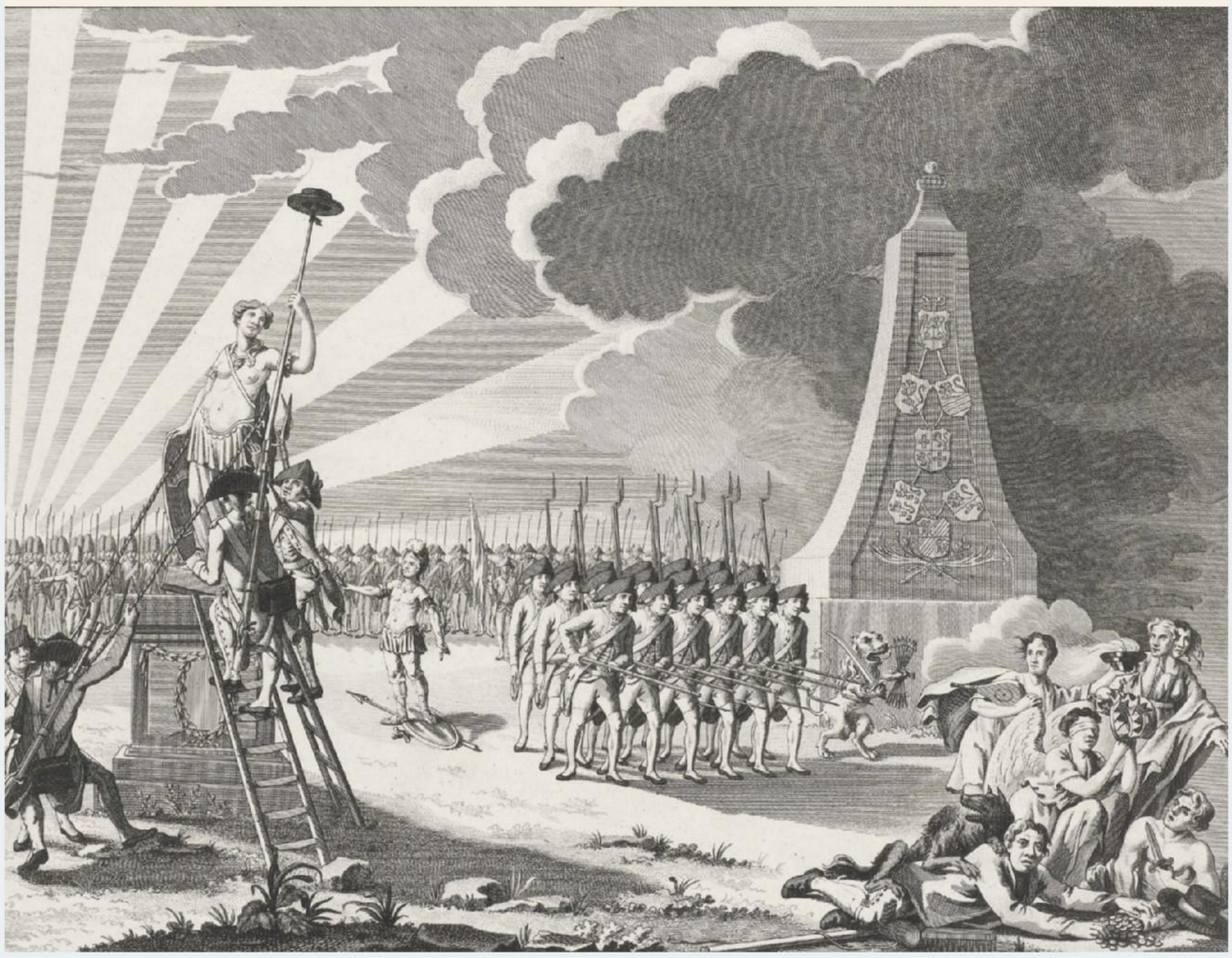

BRON 3 Mary Wollstonecraft schreef in 1792 het boek *Verdediging van de rechten van de vrouw*. Ze stelt in de opening dat vrouwen zich nooit volledig hebben kunnen ontplooien.

Ik schrijf dit toe aan een verkeerde opvoeding, gebaseerd op boeken die alleen door mannen zijn geschreven. Zij beschouwen exemplaren van het vrouwelijke geslacht alleen als vrouwen en niet als mensen. Ze presenteren hen meer als bevallige maîtresses dan als liefhebbende echtgenotes en rationele moeders. [Daardoor] zijn de goedopgeleide vrouwen van deze eeuw [...] vooral bezig om liefde op te wekken, terwijl zij eigenlijk een nobeler ambitie zouden kunnen nastreven en respect verdienen voor hun talenten en eigenschappen.

BRON 4 De Franse arts Antoine Dalmas werkte op een plantage in Saint-Domingue waar de slaafgemaakten in 1791 als een van de eerste groepen in opstand kwamen. Hij schreef daarover in 1793-1794 een verslag. In 1814 gebruikt hij dat verslag voor zijn boek *Geschiedenis van de revolutie in Saint-Domingue*. Hierin verwerkt hij de getuigenis van een slaafgemaakte op de plantage. Die had in 1791 verklaard dat hij door een vrijgemaakte slaaf op de hoogte was gebracht van de opstand die de volgende dag zou plaatsvinden. Dalmas verwerkt een citaat van wat de vrijgemaakte slaaf daarover zou hebben verteld. Vervolgens geeft hij – zonder citaat – een beschrijving van het ritueel in het Kaaimannenbos, dat ook plaatsvond op de dag vóór de opstand. Hieronder deze beschrijving.

Een varken, helemaal zwart en omgeven door fetisjen en offeranden, de een nog meer bizar dan de ander, was het offer aan de almachtige geest van het zwarte ras. De religieuze ceremoniën door de negers, terwijl ze het beest de keel doorsneden, de gretigheid waarmee ze het bloed dronken, de waarde die ze hechtten aan het bezitten van enkele haren van het dier – een soort talisman waardoor ze dachten onkwetsbaar te worden – dat alles typeert de Afrikaan. Het was vanzelfsprekend dat een zo onwetend en bruut volk de meest verschrikkelijke aanslagen zou laten voorafgaan door de bijgelovige rituelen van een absurde en bloeddorstige religie.

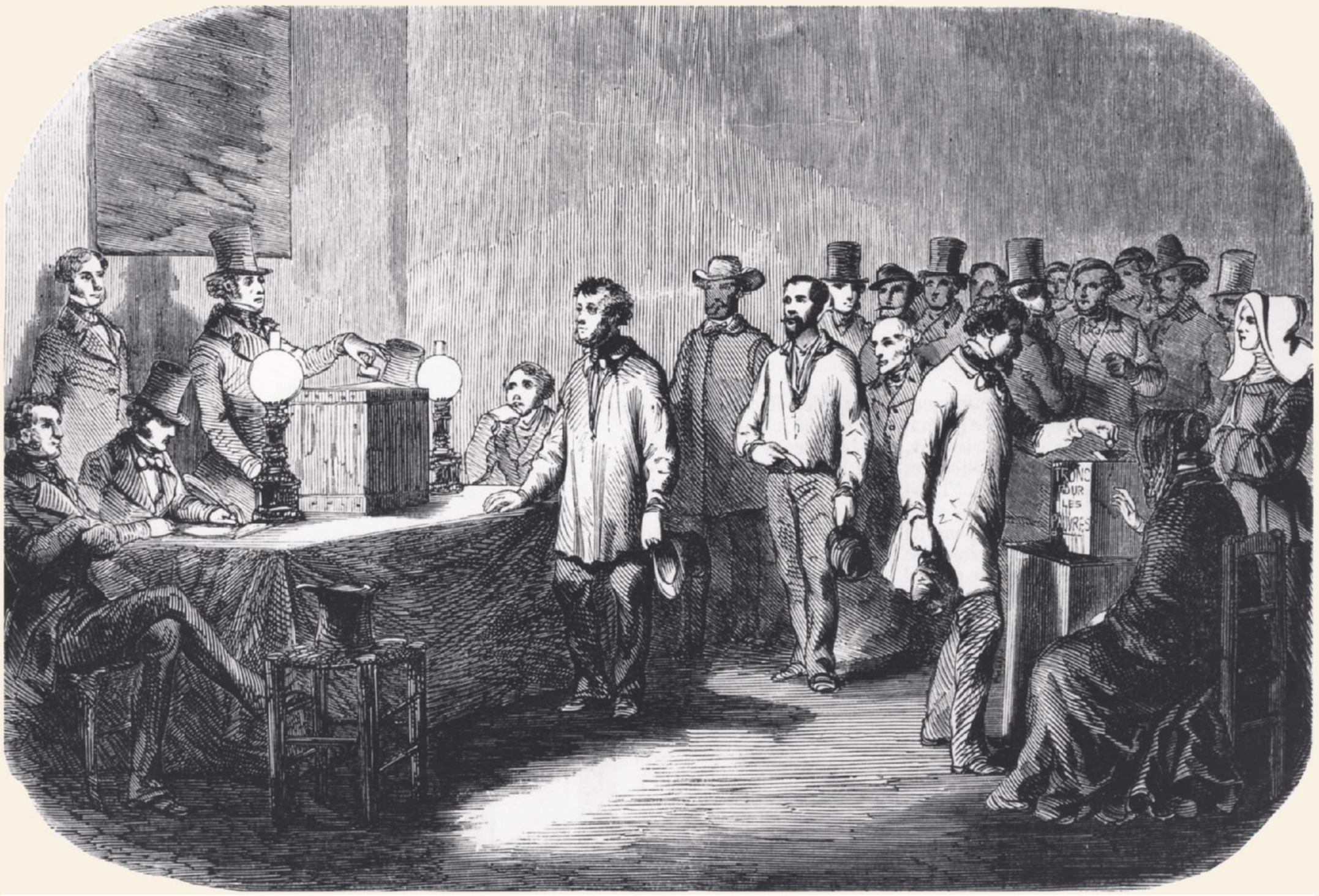

BRON 1 In Parijs brengen rijke én arme mannen hun stem uit tijdens de parlementsverkiezingen van 1848. Het was de eerste keer sinds de Franse Revolutie dat een Europees land verkiezingen hield waarvoor alle mannen stemgerechtigd waren. Franse vrouwen kregen het recht om te stemmen overigens pas in 1944. (Gravure uit een Franse krant uit 1848.)

Van vroegmoderne tijd naar moderne tijd

Alle volwassen mannen een parlement of staatshoofd laten kiezen: in 1748 was dat nog nauwelijks denkbaar, maar in 1848 bleek dat in Frankrijk toch mogelijk. Binnen een eeuw had de overtuiging veld gewonnen dat alle mensen – in elk geval alle mannen – dezelfde rechten hadden. En dat iedereen daarom ook politieke inspraak moest hebben, op voet van gelijkheid.

Deze omwenteling in het denken over politiek en samenleving was kenmerkend voor de periode rond 1800. Mensen werden niet langer gezien als onderdanen van een vorst, maar als burgers die gezamenlijk verantwoordelijk waren voor het bestuur. Dit was geen plotselinge omslag. Hij begon al in het 18e-eeuwse verlichtingsdenken, versnelde tijdens de democratische revoluties en eindigde pas in de 20e eeuw, toen de meeste landen algemeen kiesrecht invoerden. Toch zien velen 1800 als een belangrijk scharnierpunt, een 'tijdscharnier'. Rond dat jaar veranderde het denken over bestuur fundamenteel.

En niet alleen het denken over bestuur. Ideeën over de gelijkheid van mensen, democratie en mensenrechten inspireerden allerlei achtergestelde groepen, zoals slaafgemaakten, arbeiders en vrouwen. Zij begonnen een gelijkwaardige plek in de samenleving op te eisen. Net als de invoering van algemeen kiesrecht was de emancipatie van achtergestelde groepen een langzaam proces, dat al vóór 1800 begon en nog altijd voortduurt. Maar volgens velen is ook hier voldoende aanleiding om onderscheid te maken tussen de vroegmoderne tijd (vóór 1800) en de moderne tijd (na 1800).

Ten slotte was er rond 1800 nog een andere trage revolutie: de industriële. In de tweede helft van de 18e eeuw bedachten Europese ingenieurs machines die werkten met fossiele brandstoffen – aanvankelijk kolen, en later olie of gas. Dit maakte het mogelijk op grote schaal en goedkoop producten te maken en te vervoeren. Hierdoor steeg de Europese welvaart geleidelijk tot ongekende hoogte.

Niet iedereen waardeert de moderne tijd na 1800 als uitsluitend positief. Er begon immers ook een tijd van grootschalige vervuiling, verspilling van grondstoffen en klimaatopwarming. Bovendien versterkten Europeanen, mede door hun technologische voorsprong, de greep op hun koloniale rijken in Azië en Afrika. Zij begonnen daarom steeds meer te geloven in de superioriteit van hun cultuur, die het gevolg zou zijn van biologische ongelijkheid tussen mensen.

Hoe verschillend mensen de moderne tijd dus ook waarderen, over één ding zijn de meesten het eens: er zijn goede redenen om rond 1800 een nieuwe tijd te laten beginnen.

> ‘Aan het eind van de vorige eeuw is de band met het verleden volledig doorgeknipt, in staat, kerk, kunst en leven. Daardoor zijn de hoofden van mensen die daarvoor ook maar een béétje ontvankelijk waren, gevuld met zo’n enorme hoeveelheid bewustzijn [van hun rechten], dat een herstel van de aloude onmondigheid absoluut ondenkbaar is.’
>
> — De Zwitserse geschiedenisstudent Jacob Burckhardt in 1842 over de grote veranderingen rond 1800.

VRAGEN

Continuïteit en verandering

1 Gebruik het citaat en bron 1.
Jacob Burckhardt benoemt een belangrijke verandering in de samenleving.

a Leg uit hoe dit citaat past bij het tijdscharnier.

b Leg uit waar hij naar verwijst als hij zegt dat de band met het verleden is ‘doorgeknipt’.

c Leg uit dat hij in zekere zin een vooruitziende blik had.

2 Ook vóór de democratische revoluties lag de macht niet altijd uitsluitend in handen van een vorst.
Noem minstens drie voorbeelden van samenlevingen waarin dat niet het geval was.

3 In de periode rond 1800 begonnen achtergestelde groepen in de samenleving op te komen voor hun rechten. De ideeën die toen opkwamen, zijn voor veel mensen nog steeds van betekenis.
Geef een voorbeeld van een groep die volgens jou veel heeft bereikt met zijn emancipatiestrijd, en een groep die nog duidelijk wordt achtergesteld. Je kunt eventueel ook denken aan groepen die niet in de leertekst zijn genoemd.

7 Industrialisatie en emancipatie

TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)

ca. 1750-ca. 1900 Industriële revolutie

ca. 1800-ca. 1900 Opkomst nieuwe politieke stromingen en

ca. 1800-ca. 1920 Discussies over de sociale kwestie

ca. 1830-ca. 1920

1750

1800

1764
Richard Arkwright vindt de 'spinning jenny' uit

1815
Napoleon verslagen; Congres van Wenen

1833
Factory Acts, sociale wetten in Groot-Brittannië

BRON 4 Beeldje van een vruchtbaarheidsgodin uit 6000 v.C., gevonden in Çatalhöyük, een grote nederzetting in Zuidwest-Turkije. Toen archeologen het in 1961 vonden, zagen ze het als bevestiging van hun idee dat mensen in de steentijd leefden in een matriarchaat, een samenleving waarin vrouwen de leiding hebben. Later betwijfelden wetenschappers of gender een rol speelde in Çatalhöyük. Mannen en vrouwen deden er hetzelfde werk en werden op dezelfde manier begraven.

Een nieuwe levenswijze

De overgang naar het boerenbestaan noemen we de **agrarische revolutie**. Die duurde duizenden jaren. Toch spreken we van een revolutie – een snelle, grote omwenteling –, omdat deze verandering grote gevolgen had.

- Het sedentaire bestaan bevorderde de ontwikkeling van de veeteelt, die rond 7500 v.C. begon en langzaam de jacht verving. Eerst hielden de boeren dieren voor het vlees, maar daarna ook voor bijproducten als melk, wol en leer, en nog weer later voor hun trekkracht.
- De nieuwe levenswijze stimuleerde de uitvinding van allerlei nieuwe technieken, zoals weven, pottenbakken en het maken van hakbijlen van gepolijste stenen. Het neolithicum, dat 'nieuwe steentijd' betekent, heeft zijn naam te danken aan het gebruik van deze stenen gereedschappen. In het Midden-Oosten begint vanaf 3000 v.C. de bronstijd: mensen gingen toen wapens en gereedschappen van brons maken. Rond 1200 v.C. begint de ijzertijd: mensen vervingen brons door ijzer, dat harder is.
- De agrarische revolutie zorgde voor sociale ongelijkheid. Boeren begonnen hun akkers als bezit te zien en schermden grote delen van het landschap af. Sommigen hadden grotere opbrengsten dan anderen. Zo ontstonden verschillen in rijkdom en aanzien.
- Boeren hadden een grotere invloed op de natuur dan jagers-verzamelaars. Bossen maakten plaats voor akkers, wilde grasvlakten veranderden in graanvelden en er verschenen meer dorpen in het landschap.
- Doordat er meer voedsel beschikbaar was, explodeerde de wereldbevolking. In 10.000 jaar verhonderdvoudigde het aantal mensen op aarde en groeide het verder tot enkele honderden miljoenen rond het begin van onze jaartelling.

Vooruitgang?

De agrarische revolutie lijkt vanuit ons standpunt een enorme vooruitgang, omdat hiermee een levenswijze ontstond die meer lijkt op die van ons. Maar uit archeologisch onderzoek is gebleken dat vroege landbouwers vaak minder gezond waren dan jagers-verzamelaars. Dat had een aantal oorzaken:

- Boeren moesten hard werken, met simpele gereedschappen. Het zware werk leidde tot misvormingen aan de ruggengraat.
- In het begin was het boerendieet minder gevarieerd dan dat van jagers-verzamelaars en daardoor minder gezond. Misoogsten leidden geregeld tot ondervoeding en sterfte.
- Boeren leefden dicht op elkaar en op hun vee, waardoor het risico op infectieziekten toenam.

Deze nadelen verklaren dat mensen niet overal in één keer op landbouw overschakelden. Maar op de lange termijn gingen bijna alle mensen over op landbouw. Alleen in onherbergzame gebieden als regenwouden en het Noordpoolgebied bleven mensen leven als jagers-verzamelaars.

VRAGEN

7 **a** Bij het ontstaan van de landbouw en landbouwsamenlevingen spelen twee factoren een belangrijke rol: een natuurlijke en een menselijke. Geef van beide een beschrijving.
b Welk verband bestaat er tussen beide factoren?

8 Leg uit waarom je de agrarische revolutie een revolutie kunt noemen.

9 Noem zes gevolgen van de agrarische revolutie.

10 De eerste boeren moesten harder werken en waren minder gezond dan jagers-verzamelaars. Waarom gingen mensen toch aan landbouw doen?

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Introductie

Rond 1900 werkten er in Europa en de Verenigde Staten miljoenen kinderen in fabrieken, zoals dit meisje in een Amerikaanse katoenspinnerij. In die fabrieken maakten machines op grote schaal goedkope producten. Niet langer waren er gespecialiseerde ambachtslieden nodig: ongeschoolde arbeiders en zelfs jonge kinderen konden het werk in de fabrieken uitvoeren. Zo leidde de industrialisatie tot het ontstaan van een nieuwe onderklasse van arbeiders én een nieuwe bovenklasse van industriëlen. Beide groepen streden in de 19e eeuw voor meer politieke rechten. Voortbouwend op de ideeën uit de Verlichting kwamen mensen tot nieuwe ideeën over wat een rechtvaardige samenleving is. Daarbij hoorden bijvoorbeeld discussies over kinderarbeid. In de grote industriesteden gingen verschillende groepen zich organiseren en kwamen er voor het eerst grote politieke bewegingen. Zo ontstond in de 19e eeuw, onder invloed van de industrialisatie, een heel nieuw sociaal en politiek landschap.

Kenmerkende aspecten

- ★ 31 De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving
- ★ 32 Discussies over de sociale kwestie
- ★ 34 De opkomst van emancipatiebewegingen
- ★ 35 Voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces
- ★ 36 De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme

Waarover gaat dit hoofdstuk?

7.1 De industriële revolutie ★ 31 ★ 36

Vanaf 1750 verving fabrieksarbeid de huisnijverheid. Dat versterkte het vertrouwen in een nieuw economisch systeem: het kapitalisme.

7.2 Conservatisme en politiek liberalisme ★ 36

In 1815 wilden conservatieven de macht van de oude vorsten herstellen. Maar zij kwamen in botsing met liberalen, die juist meer inspraak en vrijheden voor burgers wilden.

7.3 Socialisme en confessionalisme ★ 32 ★ 34 ★ 35 ★ 36

Zowel arbeiders als verschillende religieuze groepen gingen zich in de tweede helft van de 19e eeuw organiseren om te strijden voor meer politieke en sociale rechten.

7.4 Feminisme ★ 34 ★ 35 ★ 36

In de 19e eeuw ontstond het ideaalbeeld van de vrouw als huisvrouw en moeder. In dezelfde periode streden feministen voor meer rechten voor vrouwen.

7.5 Wetenschap in de 19e eeuw

In de 19e eeuw vervulde het geloof nog altijd een centrale rol in het leven. Tegelijkertijd stelden enkele invloedrijke denkers belangrijke geloofszekerheden en ook het bestaan van God zelf ter discussie.

emancipatiebewegingen

Voortschrijdende democratisering en uitbreiding kiesrecht

7.1 De industriële revolutie

CASUS

Draden spinnen op waterkracht

BRON 1 Prent van Masson Mill, Arkwrights katoenfabriek in Cromford. (Begin 19e eeuw.)

In 1751 schreef het Britse Genootschap ter Bevordering van Ambachten een prijsvraag uit. Er werd 50 pond beloofd aan degene die een apparaat uitvond dat door één persoon kon worden bediend en zes draden tegelijk kon spinnen. Er waren namelijk drie tot vijf spinners nodig om één wever van de nodige draden te voorzien. Door verbeteringen aan de weefgetouwen werd dat probleem in de 18e eeuw steeds groter.

De prijsvraag leverde weinig op en iedereen was hem al vergeten, toen James Hargreaves in 1764 met de 'spinning jenny' kwam, een apparaat voor thuisspinners dat zestien draden tegelijk kon spinnen.

Richard Arkwright ontwikkelde rond 1770 een apparaat dat zelfs honderden draden tegelijk kon spinnen. Het kreeg de naam 'waterframe', omdat het op waterkracht werkte. Aan de rivier in het dorpje Cromford bouwde Arkwright in 1771 een katoenspinnerij.

Maar de technische vooruitgang van Arkwrights uitvinding riep bij thuisspinners grote weerstand op. Zij konden onmogelijk concurreren met het waterframe en protesteerden heftig. In 1779 staken zij zelfs een fabriek van Arkwright in brand. En in 1790 schreef een edelman over Cromford en omgeving: 'Als bezoeker moet ik zeggen dat deze vallei al haar schoonheid heeft verloren. In plaats van boerderijtjes staat er nu een lelijke, rode fabriek met grote opzichterswoningen. Ieder landelijk geluid gaat verloren in de herrie van de katoenfabriek; en de eenvoudige boer is schaamteloos veranderd in een apparaat.'

VRAGEN

1 Leg uit waarom het Genootschap ter Bevordering van Ambachten een prijsvraag uitschreef.
2 Welke gevolgen voor de productie had Arkwrights uitvinding van het waterframe? Noem er twee.
3 **a** Je antwoord bij vraag 2 wijst op een positief gevolg voor de economie.
Op welke twee terreinen werden er al snel nadelen opgemerkt?
b Bedenk of dit nog steeds belangrijke gevolgen van de industrialisatie zijn.
4 Gebruik bron 1.
Leg uit waarin de prent afwijkt van de beschrijving van de edelman in de casustekst en bedenk daarvoor een verklaring.

Van thuiswerkplaats naar fabriek

★ 31 De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving

Vanaf 1750 maakte in Groot-Brittannië kleinschalige en handmatige productie in werkplaatsen plaats voor grootschalige productie in fabrieken. In de 19e eeuw gebeurde dit ook in West-Europa en de Verenigde Staten. Daar ontstonden samenlevingen waarin industrie het belangrijkste middel van bestaan werd.

Economische groei

In de tweede helft van de 18e eeuw groeide de Britse economie fors. Deze groei werd veroorzaakt door een aantal factoren, die met elkaar samenhangen:

- De opbrengsten van de landbouw stegen spectaculair. Dit kwam door verbeteringen als de introductie van nieuwe gewassen en betere landbouwwerktuigen. Ook werden onontgonnen stukken land in bezit genomen door particulieren, waardoor die grond voor landbouw beschikbaar kwam.
- De bevolking groeide snel. Dit was een gevolg van de beschikbaarheid van meer voedsel en verbeterde ziektebestrijding. De bevolkingsgroei was gunstig voor boeren en handelaren, omdat daardoor de vraag naar voedsel en goedkope kleding steeg.
- De koloniën in Azië en Amerika produceerden steeds meer goedkope grondstoffen, zoals ruwe katoen.

Door deze factoren steeg de vraag naar textielproducten, kwamen er meer arbeidskrachten beschikbaar en werden grondstoffen goedkoper. Deze gunstige omstandigheden maakten het voor rijke Britten en ondernemers in de textielindustrie aantrekkelijk om te investeren in machines om daarmee de productie te verhogen.

Opkomst fabrieken

Rond 1700 woonde bijna 80% van de Britse bevolking op het platteland. De steden waren, met uitzondering van Londen, relatief klein. Om wat bij te verdienen werkten veel plattelanders als spinners of wevers in de huisnijverheid.

Dankzij uitvindingen als het waterframe werd de textielproductie efficiënter, maar de apparaten waren te duur en te groot om thuis te gebruiken. Ondernemers bouwden daarom fabrieken. Hier werden grote aantallen producten gemaakt, die ook nog eens van constante kwaliteit waren. Nadeel was dat ondernemers afhankelijk bleven van een rivier of beek met snelstromend water. In 1782 verbeterde James Watt de bestaande stoommachine zodanig, dat zij op grote schaal werd ingezet in fabrieken. Ook andere bedrijfstakken gingen stoommachines gebruiken.

Als gevolg van concurrentie verdween vanaf 1750 de kleinschalige en handmatige productie in werkplaatsen of thuis. Deze werd vervangen door gemechaniseerde massaproductie in fabrieken. Na Groot-Brittannië gebeurde dat ook in België. In de loop van de 19e eeuw volgden ook andere landen. In heel West-Europa veranderde de agrarisch-urbane samenleving in een **industriële samenleving**.

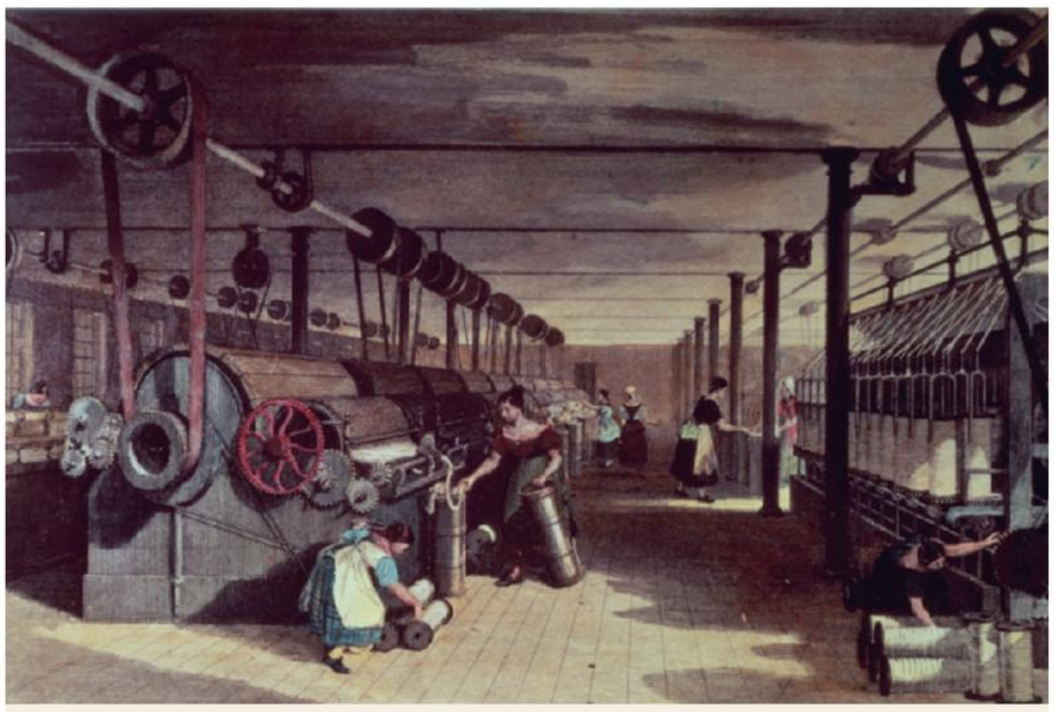

BRON 2 Arbeiders – waaronder ook kinderen – werken aan weefgetouwen die worden aangedreven door stoommachines. (Afbeelding van een Britse textielfabriek uit 1834.)

Gevolgen van de industrialisatie

De **industrialisatie** had enorme gevolgen:

- De mijnbouw en de ijzerindustrie groeiden uit tot belangrijke pijlers van de economie, omdat allerlei bedrijfstakken stoommachines gingen gebruiken.
- Kleine dorpen en stadjes ontwikkelden zich tot enorme fabrieksteden met honderdduizenden inwoners, bijvoorbeeld bij steenkool- of ijzermijnen. Daar vestigden zich plattelandsbewoners die, na het wegvallen van de huisnijverheid, werk zochten in de nieuwe fabrieksteden.
- Tussen havens, mijnen en industriegebieden werden kanalen en spoorwegen aangelegd om grondstoffen en eindproducten te vervoeren.
- Fabrieken zorgden voor milieuvervuiling. De verbranding van grote hoeveelheden steenkool leidde tot zware luchtverontreiniging en bracht ook het broeikasgas CO_2 in de lucht, iets waar mensen zich pas in de 20e eeuw bewust van werden. Daarnaast loosden fabrieken afvalwater in sloten en rivieren.
- De industrialisatie had nadelen voor de gezondheid. De uitstoot van fijnstof in de lucht was slecht voor de longen. Industriearbeiders maakten lange dagen en werkten vaak met gevaarlijke machines in fabriekshallen vol herrie en stof. Ook hun woonomstandigheden waren ongezond: woningen waren klein, sanitair was er nauwelijks en iedereen woonde dicht op elkaar. Ziekten konden zich zo razendsnel verspreiden.

> ‘De oostelijke en noordoostelijke kant van Manchester is het enige gebied waar de bourgeoisie zich niet gevestigd heeft, en wel omdat heersende winden de rook van alle fabrieken – en dat is niet weinig – steeds die kant op drijft. Laat alleen de arbeiders maar de rook inademen.’
> — Friedrich Engels beschrijft als zoon van een textielfabrikant wat hij ziet in de jaren 1843-1844.

– In de industriële samenleving ontstond een nieuwe sociale indeling, op basis van inkomen en bezit. De grootste groep was de **arbeidersklasse**: ongeschoolde arbeiders hadden vrijwel geen bezit en een heel laag inkomen. Daardoor moesten ook kinderen bijdragen aan het gezinsinkomen. Daarboven stond de **middenklasse**. Dat was een groep van geschoolde mensen met een hoger inkomen en vaak ook eigen bezit, zoals een huis of winkel. In de industriële samenleving groeide de behoefte aan boekhouders, ingenieurs en ook aan onderwijzers, ambtenaren en winkeliers. Aan de top stond de gegoede burgerij. Binnen deze groep werden (adellijke) grootgrondbezitters steeds minder belangrijk, terwijl de macht en rijkdom van industriële ondernemers groeide.

De ontwikkelingen in de industrie en de gevolgen daarvan waren zo ingrijpend, dat we spreken van een **industriële revolutie**.

BRON 3 Rokende schoorstenen van fabrieken in Sheffield. Op de voorgrond de rivier Sheaf, die tijdens de industriële revolutie zwaar vervuild raakte. (Afbeelding uit 1879.)

VRAGEN

5 Noem het voornaamste verschil tussen een agrarisch-urbane samenleving en een industriële samenleving.

6 In de 18e eeuw groeide de Britse economie door drie samenhangende factoren.
Leg voor elk van deze factoren uit welke betekenis hij had voor die groei.

7 **a** Bedenk waarom het gebruik van machines op waterkracht beperkingen kende.
b Wat is het verband tussen de komst van fabrieken op stoomkracht en de snelle groei van de mijnbouw?

8 Tijdens de industriële revolutie ontstond een klassensamenleving.
Leg uit wat het verschil is met de vroegere standensamenleving.

9 De opkomst van de middenklasse zou zich gaan vertalen in een groeiend zelfbewustzijn van deze groep en een streven naar politieke invloed.
Bedenk hiervoor een verklaring.

10 **a** Beredeneer dat de industriële revolutie op korte termijn zorgde voor een daling van het welzijn bij een groot deel van de bevolking.
b Beredeneer dat de industriële revolutie op de iets langere termijn voor een ongekende welvaartsstijging zorgde.
c Een bewering: ‘De industriële revolutie zal, vanwege de gevolgen voor het klimaat, op de lange termijn tot een daling van de welvaart leiden.’
Ben je het eens met deze bewering? Leg je antwoord uit.

Modern kapitalisme en economisch liberalisme

★ **36** Deelaspect: de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: (economisch) liberalisme

Tijdens de industriële revolutie, de tweede helft van de 18e eeuw, ontstonden nieuwe opvattingen over hoe de welvaart in een land kan toenemen. Belangrijk was het idee dat de overheid hiervoor maximale vrijheid aan ondernemers moest geven.

Modern kapitalisme

Tijdens de industriële revolutie ontstond het **modern kapitalisme**. In dit systeem produceren particuliere ondernemers goederen en diensten met het doel zoveel mogelijk winst te maken door ze op de vrije markt te verkopen. De ondernemers bezitten productiemiddelen als grond, gebouwen, machines en grondstoffen. De arbeiders bezitten geen productiemiddelen, maar leveren arbeid in ruil voor een loon. Deze vorm van kapitalisme richt zich dus op de productie van goederen en diensten en onderscheidt zich van het oudere handelskapitalisme, waarin ondernemers winst proberen te maken door goederen te verhandelen.

Economisch liberalisme

Belangrijk voor de ontwikkeling van het modern kapitalisme was dat mensen anders gingen denken over de beste manier om een land welvarend te maken. Halverwege de 18e eeuw waren velen nog voorstander

van een mercantilistische economische politiek. Volgens mercantilisten kon de economie alleen groeien ten koste van de welvaart van een ander land. De staat probeerde de economie daarom met allerlei wetten te sturen en te beschermen tegen concurrentie uit andere landen, bijvoorbeeld door belasting te heffen op de import van buitenlandse goederen. Op dit mercantilisme kwam in de 18e eeuw steeds meer kritiek, onder meer van de Schotse filosoof Adam Smith. Hij pleitte in zijn beroemde werk *The Wealth of Nations* uit 1776 voor een zo groot mogelijke economische vrijheid. De enige taak van de overheid was ervoor zorgen dat de economie goed kon functioneren. De overheid moest zich niet bemoeien met de hoogte van de lonen en iedereen moest zelf kapitaal kunnen bezitten. Door vrije concurrentie werden ondernemers steeds gedwongen efficiënter te produceren en hun kosten te verlagen. Zo zou een 'onzichtbare hand' de economie als het ware laten groeien. Met deze denkbeelden werd Smith de grondlegger van het **economisch liberalisme**.

De ideeën van Smith waren een welkome steun voor handelaren en fabrikanten. Zij streefden in het Britse parlement naar afschaffing van importheffingen en van andere regelgeving voor de economie.

Mede door het economisch liberalisme ontstond er in de 19e eeuw een samenleving met veel vrijheid voor ondernemers, maar ook met weinig bescherming voor arbeiders. Economisch ging het Groot-Brittannië voor de wind en ook voor de armen nam de welvaart in de 19e eeuw toe. Maar de leef- en werkomstandigheden waren soms zo slecht, dat de Britse regering al vóór 1850 besloot in te grijpen. Toen al was duidelijk dat aan het modern kapitalisme ook nadelen kleefden.

VRAGEN

11 Rond 1800 ontstond een nieuwe vorm van kapitalisme. Beschrijf waarin de nieuwe vorm zich onderscheidde van de oudere vorm.

12 **a** In de 18e eeuw kende Groot-Brittannië zogeheten 'Navigation Acts', die onder meer bepaalden dat alleen Britse schepen goederen uit de Britse koloniën naar Groot-Brittannië mochten vervoeren.
Leg uit waarom de Navigation Acts goed pasten bij het mercantilisme.

b Wat is een groot verschil tussen het uitgangspunt van het mercantilisme en dat van het economisch liberalisme?

13 **a** Leg uit waarom volgens Adam Smith vrije concurrentie gunstig zou zijn voor de economie.

b Waaruit blijkt dat de regering in Groot-Brittannië rond 1850 besefte dat het systeem van de 'onzichtbare hand' niet goed werkte?

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

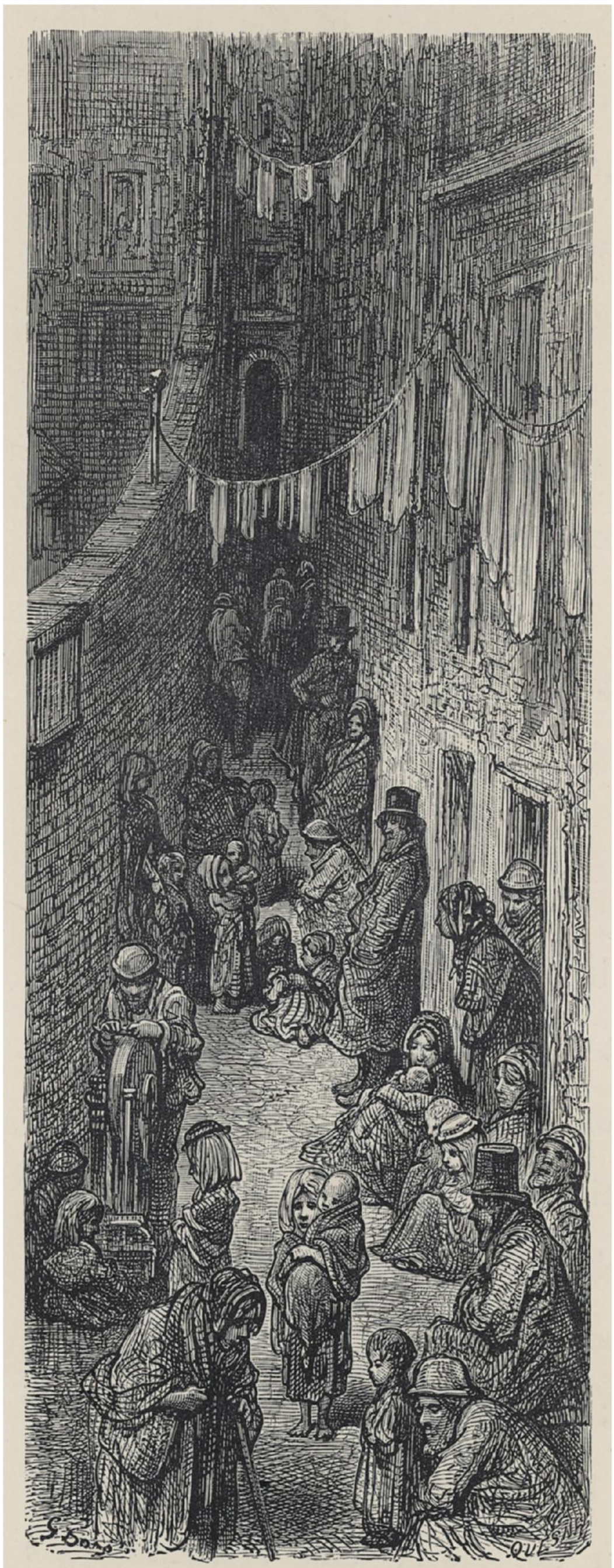

BRON 4 In 1872 publiceerden de Franse tekenaar Gustave Doré en de Britse journalist Blanchard Jerrold samen een boek over de armoede en ellende in Londen: *Londen. Een pelgrimstocht*. Daarvoor hadden ze, soms onder politiebegeleiding, gedurende vier jaar de Londense overbevolkte sloppenwijken bezocht. Deze gravure uit het boek geeft een beeld van de slechte leefomstandigheden daar.

7.2 Conservatisme en politiek liberalisme

CASUS

Marianne: de Vrijheid leidt het volk

BRON 1 *De Vrijheid leidt het volk*. (Schilderij van Eugène Delacroix, 1830.)

Dronken van de gestolen wijn verlieten demonstranten op 29 juli 1830 het Tuilerieënpaleis in Parijs. Ze zwaaiden met de Franse driekleur, het symbool van de revolutie van 1789, en sommigen droegen van de koning gestolen kleding. Overal in de stad vochten demonstranten met de troepen van koning Karel X. Na de nederlaag van Napoleon was in Frankrijk namelijk de monarchie hersteld en kreeg de koning weer veel macht. Maar toen Karel censuur instelde en zijn eigen macht ten koste van het parlement vergrootte, gingen Parijzenaren de straat op. Een Britse journalist in Parijs schreef hierover: 'Ik ging de Pont Royal op en hoorde een vreselijk geweervuur. […] Binnen vijf minuten raakten 15.000 van de beste militairen ter wereld in gevecht met burgers die op allerlei manieren bewapend waren.' Na enkele dagen vluchtte Karel en werd hij vervangen door een monarch die de burgers meer rechten toestond.

Kunstenaars verbeeldden het sentiment van 1830: de Fransen voelden zich geen onderdanen maar burgers die rechten opeisten. Ook Delacroix schilderde een volksopstand waarin burgers uit alle lagen van de bevolking zich opofferen voor Marianne, die de vrijheid symboliseert. Met haar 'vrijheidsmuts', vlag en ontblote bovenlijf is ze krachtig en kwetsbaar tegelijk, net als de vrijheid zelf. Toch klopt dat beeld van het verenigde volk niet helemaal: de eerste politieke revoluties leidden vooral tot meer politieke rechten voor de rijkste burgers.

VRAGEN

1 De demonstranten van 1830 voelden zich verbonden met de revolutionairen uit 1789. Geef hiervoor een verklaring.

2 De liberale revoluties leidden wel tot meer grondrechten voor iedereen, maar niet tot meer politieke rechten voor iedereen.
Leg dit verschil uit.

3 In 2016 werd het schilderij van Delacroix in Frankrijk genoemd in een discussie over het al dan niet verbieden van de boerkini. De Franse premier gaf als argument vóór een verbod dat de borsten van Marianne ook niet bedekt waren. Lichaamsbedekkende kleding zou volgens hem in strijd zijn met de vrijheid van de vrouw. Op zijn vergelijking kwam veel kritiek.
Bedenk een reden waarom mensen kritiek hadden op de redenering van de Franse premier.

Restauratie en liberale revoluties

★ 36 Deelaspect: de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: (politiek) liberalisme

Nadat Napoleon was verslagen, kwamen in veel Europese landen weer machtige koningen op de troon. Maar burgers waren de idealen van vrijheid en gelijke rechten niet vergeten, zoals de revolutie van 1830 liet zien. In veel Europese landen ontstonden opstanden waarin burgers streden voor grondrechten en inspraak in het bestuur.

Restauratie

De Franse Revolutie had Europa diep geschokt. Bovendien had Napoleon daarna een groot deel van Europa veroverd. Zijn bewind had Europa behoorlijk overhoopgegooid. Toen Napoleon was verslagen, vonden de oude koningen en keizers dat alles zoveel mogelijk moest worden teruggedraaid (gerestaureerd). De periode tussen 1814 en 1830 heet daarom ook wel de **Restauratie** ('herstel').

Conservatisme en politiek liberalisme

Aanvankelijk had de Restauratie succes. Tijdens het Congres van Wenen (1814-1815) werden Europese landen het erover eens dat vorsten die door Napoleon waren verdreven, in hun oude rechten moesten worden hersteld. Bovendien moest er een machtsevenwicht tussen de grote staten komen. Om die reden werd Frankrijk omringd met enkele nieuwe, sterke staten.

Maar al spoedig bleek dat er geen sprake kon zijn van een simpel herstel van het ancien régime (oude bewind), een term waarmee de politieke en sociale verhoudingen van vóór 1789 werden bedoeld. Dat kwam doordat niet iedereen de gebeurtenissen in Frankrijk op dezelfde manier bekeek.

Enerzijds waren er mensen die uit het verloop van de revolutie de conclusie trokken dat een volk zichzelf niet kón regeren – dat liep immers uit op chaos en terreur. Zij meenden daarom dat traditioneel bestuur door een keizer of koning en mensen van adel de beste garantie was voor stabiliteit en veiligheid. De aanhangers van dit **conservatisme** waren uiteraard blij met de Restauratie.

Anderzijds waren er mensen die bleven geloven in een aantal idealen van de Franse Revolutie. Zij weigerden te accepteren dat sommigen op grond van hun geboorte wel macht kregen en anderen niet. Daarom vonden ze dat de burgers bij het bestuur moesten worden betrokken – op zijn minst de rijkere burgers, die belasting betaalden en in ruil daarvoor ook iets te zeggen moesten hebben over de besteding van dat geld. Ze streefden een krachtige volksvertegenwoordiging na, die de macht van de vorst en de regering zou beperken en controleren. Ook hechtten zij veel belang aan enkele fundamentele rechten, zoals de vrijheid van meningsuiting, drukpers en vergadering. Zij wilden dat deze rechten in een grondwet werden gegarandeerd. Vanwege deze nadruk op vrijheden noemen we deze stroming **politiek liberalisme** (van het Latijnse 'liber': vrij).

BRON 2 Europa na het Congres van Wenen in 1815. Frankrijk is omringd door grotere staten, waaronder het samengevoegde Koninkrijk der Nederlanden.

Nieuwe revoluties

Het succes van de Restauratie duurde niet lang. Overal in Europa gistte het en verlangden liberale burgers naar meer inspraak en vrijheid. Regelmatig waren er opstanden, zoals in Frankrijk in 1830, waarna burgers soms meer rechten kregen. In 1848 rolde een tweede golf van liberale revoluties door Europa. Opnieuw was Frankrijk het begin van de onrust, opnieuw moest daar de koning aftreden en opnieuw kregen burgers meer rechten. Als een van de eerste landen in Europa kreeg Frankrijk algemeen kiesrecht voor mannen. Ook in andere Europese landen moesten staatshoofden meegaan in de eisen van de liberalen, al ging dat lang zo ver niet als in Frankrijk. Stukje bij beetje moesten vorsten en adel hun macht afstaan aan de gegoede burgerij.

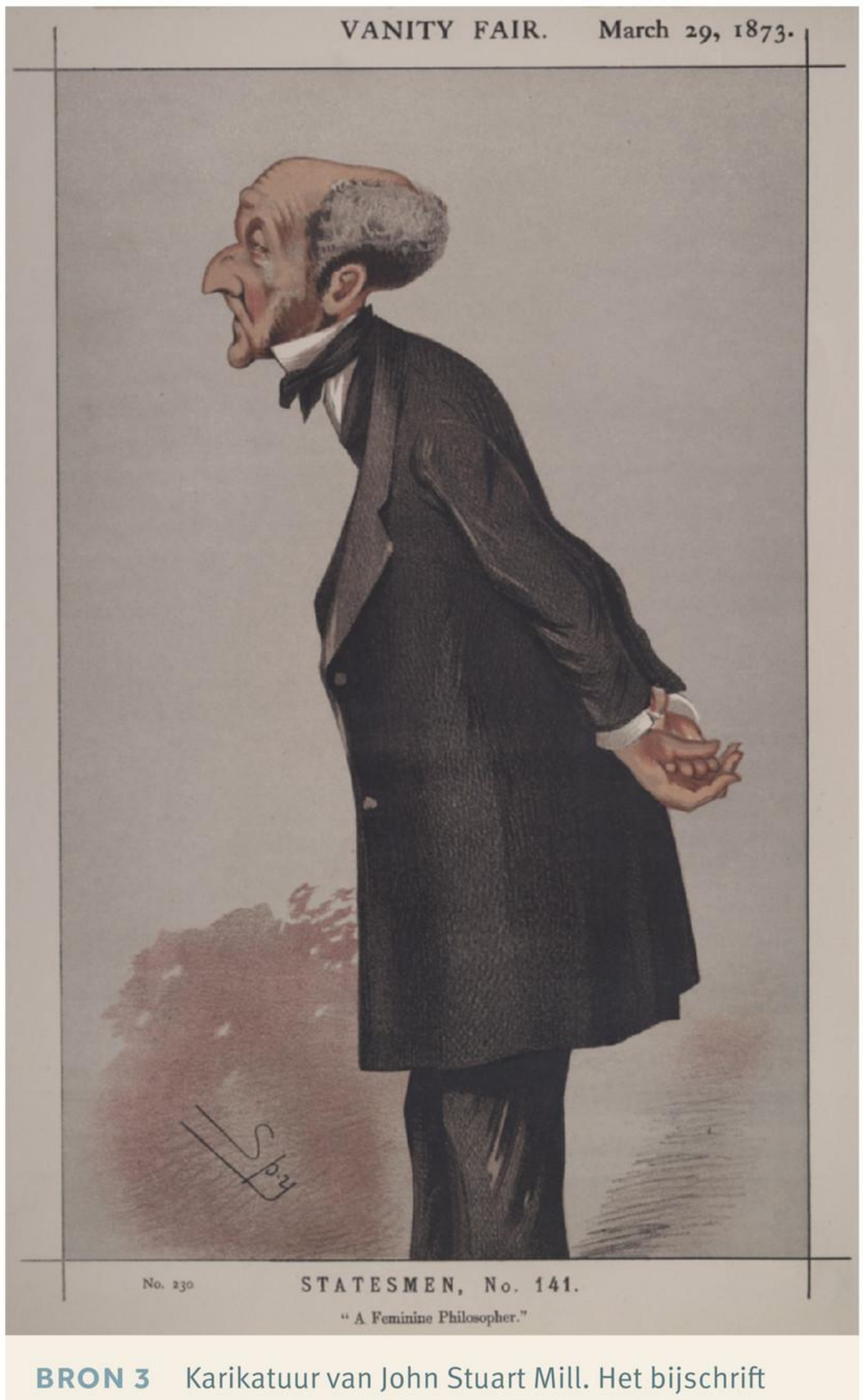

BRON 3 Karikatuur van John Stuart Mill. Het bijschrift luidt 'Staatsman nummer 141. "Een vrouwelijke filosoof"'. Dit was een verwijzing naar de ideeën van Mill over de positie van vrouwen. De optimale vrijheid van het individu moest volgens hem ook gelden voor vrouwen. Onder andere in *The Subjection of Women* ('De onderdrukking van vrouwen') pleitte hij voor gelijke rechten voor vrouwen. (Spotprent uit 1873.)

Burke en Mill

Het denken over politiek werd in de periode van de Restauratie en de liberale revoluties sterk beïnvloed door de ideeën van twee filosofen: Edmund Burke en John Stuart Mill.

Edmund Burke had al in 1790 gewaarschuwd dat de Franse Revolutie uit de hand zou lopen. Hij voorspelde dat op korte termijn een of andere populaire generaal een poging zou doen de macht te grijpen. In zijn *Reflections on the Revolution in France* betoogde Burke dat de geschiedenis had laten zien dat niet een revolutie, maar juist het strak vasthouden aan oude rechten en wetten heel geleidelijk leidde tot meer inspraak van burgers en parlement. De gebeurtenissen in Frankrijk lieten volgens Burke zien dat piepjonge, abstracte begrippen als 'vrijheid' en 'mensenrechten' die stabiliteit niet konden bieden. Ze werden door opstandige heethoofden misbruikt om het volk op te stoken, waardoor grote politieke onrust zou ontstaan. Als gevolg daarvan zouden militairen onherroepelijk ingrijpen, wat ten koste zou gaan van de vrijheid van datzelfde volk.

De Engelse liberaal John Stuart Mill zag een heel ander gevaar voor de samenleving. Na de liberale revoluties werden besluiten niet langer genomen door de koning, maar door een meerderheid in de gekozen volksvertegenwoordiging. Maar wat nu als die meerderheid korte metten maakte met de wensen of zelfs de rechten van een minderheid? In dat geval zou de tirannie van de koning worden vervangen door een tirannie van de politieke meerderheid. Om dat te voorkomen pleitte Mill in zijn essay *On Liberty* (1859) juist voor een optimale vrijheid van het individu, ook ten opzichte van meerderheden in de maatschappij (de publieke opinie) en de regering. Mensen met afwijkende opvattingen waren immers heel belangrijk. Zij daagden de maatschappij voortdurend uit en konden haar verder brengen. Overheidsdwang daarentegen zou leiden tot onderdrukking, verstarring en economische achteruitgang. Er was slechts één uitzondering: wanneer gedrag gevaar opleverde voor anderen, mocht de wet gehoorzaamheid afdwingen.

VRAGEN

4 In de leertekst staat dat de Restauratie een logische reactie was op de democratische revoluties van de 18e eeuw en de Napoleontische tijd.
Leg dit uit.

5 Waarom werd tijdens het Congres van Wenen besloten dat Frankrijk omringd moest worden met sterke staten?

6 Een bewering: 'Tijdens de periode van de Restauratie (1814-1830) werd het oude Europa volledig hersteld.'
Klopt deze bewering? Leg je antwoord uit.

7 Na de Franse Revolutie en de napoleontische tijd ontstonden er twee nieuwe politieke stromingen. Hoe dachten aanhangers van beide stromingen over sociale en politieke verhoudingen? Vul het schema in.

	Conservatisme	Politiek liberalisme
Sociale verhoudingen		
Soort bestuur		

8 Gebruik ook de casustekst.
De Restauratie hield uiteindelijk geen stand.
Waardoor kwam dat? Gebruik Frankrijk als voorbeeld in je antwoord.

9 Gebruik zo nodig paragraaf 3 van hoofdstuk 6.

a De Ierse politicus Edmund Burke waarschuwde voor revolutionair fanatisme.
Leg uit welke van zijn ideeën na 1790 waarheid zijn geworden.

b Beargumenteer of Burke het beste als conservatief of als politiek liberaal kan worden beschouwd.

10 **a** Wat was volgens John Stuart Mill het gevaar van het principe 'de meerderheid beslist'?

b Mill vond individuele vrijheid het hoogste goed.
Leg uit in welke situatie de overheid de vrijheid van een individu toch mocht beperken volgens Mill.

Het Koninkrijk der Nederlanden

Net als elders in Europa werd Nederland na de Franse tijd een monarchie, waarin een koning het met een kleine groep van edelen en 'voorname' burgers voor het zeggen kreeg. Maar van een echte 'restauratie' was geen sprake: Nederland was nooit eerder een koninkrijk geweest. Al snel ontstond een liberale beweging die meer inspraak en vrijheden voor burgers eiste.

Ontstaan van het koninkrijk

Toen de Fransen in 1813 uit Nederland werden verdreven, had het land een turbulente periode achter de rug. In 1795 was de Bataafse Republiek ontstaan, die zich ontwikkelde tot een democratische eenheidsstaat. Na de staatsgreep van Napoleon groeide de Franse invloed op Nederland. Ten slotte werd het onderdeel van het Franse Keizerrijk.

In 1813 wilden veel Nederlanders de eenheidsstaat van de Bataafse Republiek behouden, maar dan wel met een vorst uit het huis van Oranje aan het hoofd. Daarom koos men voor een centraal bestuurd koninkrijk, met als vorst de zoon van de laatste stadhouder. In 1815 trad hij aan als koning Willem I.

Bestuurlijke inrichting

Het Koninkrijk der Nederlanden was in veel opzichten anders dan de oude Republiek. Om te beginnen werd op het Congres van Wenen vastgelegd dat de Oostenrijkse Nederlanden (het huidige België) aan het Nederlandse

BRON 4 De aankomst van Willem I te Scheveningen, 30 november 1813. Tijdens de Bataafse Revolutie was de laatste stadhouder, Willem V, met zijn gezin naar Groot-Brittannië gevlucht. Zijn oudste zoon, Willem Frederik, kwam in 1813 terug naar Nederland, waar hij koning Willem I werd. Vanwege de populariteit van de Oranjes was deze scène in de 19e eeuw een geliefd onderwerp voor schilders. (Schilderij van J.J. Mesker, 1875.)

koninkrijk werden toegevoegd. Maar ook bestuurlijk was het koninkrijk anders. Het nieuwe koninkrijk was een centraal bestuurde eenheidsstaat, waar overal dezelfde wetten en regels golden. Bovendien koos men nu voor een **constitutionele monarchie**, met aan het hoofd een koning (monarch) die gebonden was aan een grondwet (constitutie). Deze grondwet garandeerde enkele vrijheden, zoals de vrijheid van drukpers. Ten slotte werden de koning en zijn ministers gecontroleerd door een parlement.

Dit klinkt behoorlijk democratisch, maar in de praktijk had de koning zeer veel macht. Zo bepaalde hij zelf wie zijn ministers waren en kon hij een kritisch parlement 'ontbinden', waarna via verkiezingen een nieuw parlement werd samengesteld. De manier waarop dat parlement tot stand kwam, was ook niet bijzonder democratisch. Slechts een zeer klein deel van de (rijke, mannelijke) bevolking koos via indirecte verkiezingen de leden van de Tweede Kamer. De koning benoemde zelf de leden van de Eerste Kamer. Daarnaast kon Willem I 'Koninklijke Besluiten' nemen, zonder instemming van het parlement. In het Koninkrijk der Nederlanden hadden onderdanen dus nauwelijks inspraak en ook hier leidde dit tot de opkomst van een liberale beweging van ontevreden burgers.

Belgische Opstand

In het koninkrijk voelden vooral de burgers in het in 1815 toegevoegde katholieke zuiden zich achtergesteld. Geïnspireerd door de gebeurtenissen in Frankrijk begonnen ook zij een revolutie. Hoewel Willem I zich nog militair verzette, was de Belgische afscheiding niet te voorkomen: in 1830 werd België een apart land, een situatie die Willem I pas in 1839 erkende.

> Een constitutie is de garantie voor de vrijheid van de volkeren. [...] De vorst [...] kent zijn oppergezag. Niet het volk, maar de grondwet is zijn rechter.
>
> — Johan Roemer (predikant in Leiden) in zijn geschrift *De voordelen van de geest der eeuw*, 1823.

Hervormingen

In 1848 brak in Nederland geen revolutie uit, maar was de toenmalige koning – Willem II – daar wel bang voor. De liberalen in Nederland, onder leiding van Johan Rudolf Thorbecke, hadden al vaker aangedrongen op de invoering van een liberalere grondwet. Uit angst om te worden afgezet stemde Willem II daar nu van de ene op de andere dag mee in.

Door de nieuwe grondwet werd Nederland een parlementaire democratie, waarin de macht lag bij een door burgers gekozen parlement. De grondwet bepaalde dat de koning nog wel deel uitmaakte van de regering, maar dat alleen de ministers verantwoordelijk waren voor het regeringsbeleid (**ministeriële verantwoordelijkheid**). Voortaan bepaalde de Tweede Kamer – en niet langer de koning – of een minister moest worden ontslagen. Door de grondwet van 1848 verschoof de macht dus van de koning naar het parlement. Daarnaast bevestigde de grondwet belangrijke grondrechten en verkregen burgers extra vrijheden, zoals vrijheid van vereniging en vergadering (het recht van burgers om zich te organiseren). Maar het kiesrecht bleef beperkt: alleen mannen die een bepaald bedrag aan belasting betaalden, mochten hun stem uitbrengen. Dit noemen we **censuskiesrecht**.

VRAGEN

11 **a** In 1815 werd het Koninkrijk der Nederlanden opgericht.
Leg uit dat deze ontwikkeling een goed voorbeeld is van het begrip 'Restauratie'.
b Leg uit waarom van een volledige 'restauratie' geen sprake was.

12 **a** Een bewering: 'Het Koninkrijk der Nederlanden was democratischer dan de Republiek.'
Klopt deze bewering? Leg je antwoord uit.
b Het volk was in het Koninkrijk der Nederlanden tot 1848 nauwelijks vertegenwoordigd.
Hoe beperkte de inrichting van het bestuur de macht van het volk? Noem drie voorbeelden.

13 Leg uit dat de Belgische Opstand een liberale revolutie was.

14 In 1848 werd onder leiding van Johan Rudolf Thorbecke een herziening van de grondwet doorgevoerd.
In welke twee opzichten kan deze grondwetswijziging worden gezien als een stap in de richting van de moderne democratie?

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

1.2 Het ontstaan van steden

CASUS De begrafenis van koningin Pu-Abi

Rond 2600 v.C. trok een lange begrafenisstoet door de stad Ur, in het huidige Irak. De overledene was Pu-Abi, de koningin van Ur. In een wagen, getrokken door twee ossen, werd ze naar haar laatste rustplaats gereden. Pu-Abi bleef daar niet alleen achter; vijf soldaten en dertien hofdames zouden haar voor altijd vergezellen. Zij hebben zich vermoedelijk niet tegen hun lot verzet, want bij de ontdekking van het graf lagen alle skeletten er netjes bij; ze vertoonden geen sporen van geweld. Waarschijnlijk zijn Pu-Abi's dienaren door gif om het leven gekomen. Ook de grafwagen, ossen en rijknechten verdwenen met de koningin in de grafkamer.

Pu-Abi droeg gouden oorbellen en een hoofdtooi met gouden bloemen. Haar grafkamer was overladen met de mooiste voorwerpen, zoals een zilveren make-updoos, versierde muziek-instrumenten en beeldjes ingelegd met lapis lazuli, een azuurblauwe halfedelsteen. Mogelijk waren dit cadeaus om bepaalde goden gunstig te stemmen.

Uit deze periode zijn meerdere koningsgraven vol kunstschatten ontdekt. Pu-Abi en andere heersers van Ur moeten rijk en machtig geweest zijn. De vondsten tonen ook hoe welvarend de stad was. Uit de kunstschatten van Pu-Abi blijkt bovendien dat er over lange afstanden werd gehandeld; de lapis lazuli kwam bijvoorbeeld uit Afghanistan en het zilver uit Iran en Anatolië (in het huidige Turkije). De stad was voor de handel ideaal gelegen: direct aan de rivier de Eufraat en aan de monding van de Perzische Golf.

BRON 1 Reconstructie van de hoofdtooi en enkele sieraden van koningin Pu-Abi (ca. 2600 v.C.), gevonden in haar grafkamer.

VRAGEN

1 **a** In Ur was een nieuwe beroepsgroep van ambachtslieden ontstaan. Waaruit kun je dit opmaken? Leg je antwoord uit.

b Welke andere informatie geeft de grafkamer van koningin Pu-Abi over de stad en samenleving in Ur? Noem vier dingen.

2 Vergelijk de sociale verhoudingen in Ur met die van de eerste boerengemeenschappen. Welk verschil kun je aangeven?

3 Bedienden, soldaten en hofdames stierven voortijdig in het graf van hun koning of koningin. Dat is voor ons moeilijk voor te stellen.

a Leg uit dat er van dwang geen sprake was.

b Stel dat de bedienden volledig vrijwillig stierven. Wat zegt dat over hun ideeën over leven en dood?

7.3 Socialisme en confessionalisme

CASUS

De mijnramp van Silkstone

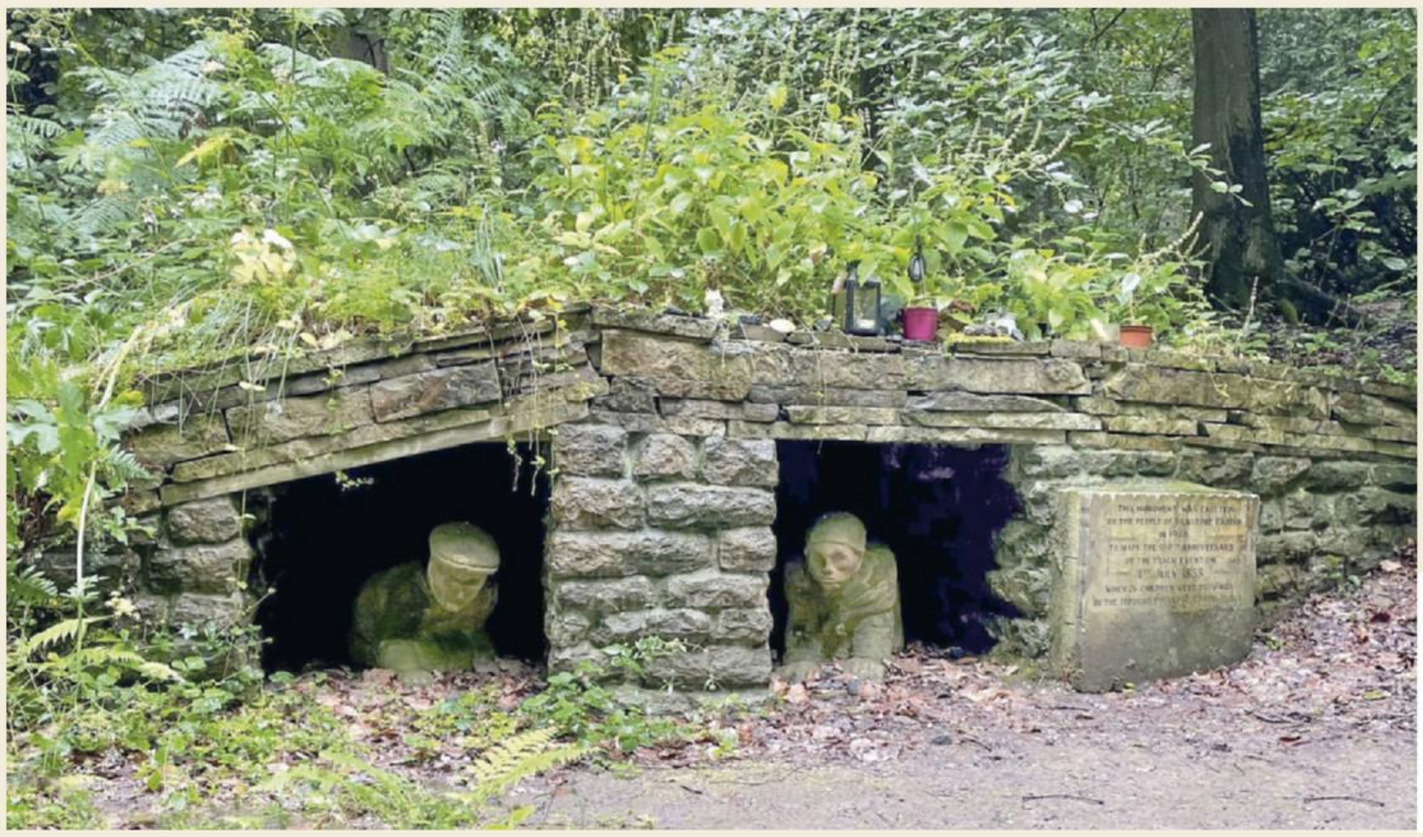

BRON 1 Monument voor de mijnramp in Silkstone, opgericht in 1988. Kinderen proberen kruipend door de nauwe mijngangen te ontsnappen.

4 juli 1838 begon als een zonnige dag in Silkstone (Groot-Brittannië). Zoals elke dag waren de medewerkers van de Huskar kolenmijn, onder wie tientallen kinderen, al vroeg vertrokken voor een lange werkdag ondergronds. Rond 14.00 uur begon het flink te onweren in het dorp. In twee uur tijd viel er 5 tot 9 centimeter regen en ook in de mijn stroomde water naar binnen.

Enkele mijnopzichters vonden de situatie te gevaarlijk en besloten de mijn te evacueren. De lift om mensen op te takelen werkte echter niet meer. Door de hevige regen was het vuur in de ketel van de stoommachine gedoofd. Het optakelen moest nu met de hand gebeuren en dat kostte veel tijd. Een groep van veertig kinderen besloot daarom om te proberen via een andere weg naar buiten te komen. Terwijl de kinderen de helling van een mijnschacht beklommen, werden ze overvallen door een enorme waterstroom. Enkele kinderen konden zichzelf in veiligheid brengen, maar 26 van hen werden door het water meegesleurd en verdronken. De slachtoffers waren tussen 7 en 17 jaar oud.

De verslagenheid na deze ramp was groot, niet alleen in Silkstone maar in het hele land. Er kwam protest tegen de werkomstandigheden in mijnen en dit leidde in 1842 tot een nieuwe wet, de Mines Act. Deze wet verbood onder andere vrouwen en meisjes om in mijnen te werken; jongens moesten voortaan minimaal 10 jaar oud zijn.

VRAGEN

1 **a** Welk politiek gevolg had de mijnramp in Silkstone?
b Gebruik je antwoord op vraag a. Waarom was dit niet al veel eerder gebeurd, denk je?
c Ook in onze tijd gebeuren nog mijnrampen.
Bedenk waarom dit soort misstanden nog steeds bestaat.

2 Ook vóór de industriële revolutie werkten veel kinderen, bijvoorbeeld in de landbouw of in werkplaatsen.
Verklaar waarom kinderarbeid in de 19e eeuw voor het eerst als probleem werd gezien. Geef ten minste twee redenen.

3 Gebruik bron 1.
Dit monument herinnert aan een ramp die inmiddels bijna 200 jaar geleden heeft plaatsgevonden.
Wat vind jij: is het nog zinvol om dit monument te onderhouden en behouden? Leg je antwoord uit.

De strijd van arbeiders

- ★ 32 Discussies over de 'sociale kwestie'
- ★ 34 De opkomst van emancipatiebewegingen
- ★ 35 Voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces
- ★ 36 Deelaspect: de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: socialisme

Mede door gebeurtenissen als de ramp in Silkstone vonden steeds meer mensen in de 19e eeuw de situatie van de arbeiders onrechtvaardig. Maatschappelijke ongelijkheid had altijd bestaan, maar sinds de democratische revoluties werd die steeds meer ervaren als onrecht. In de 19e eeuw streefden verschillende groepen naar gelijke rechten, zoals het kiesrecht. Deze bewegingen van arbeiders, religieuze minderheden en vrouwen heten **emancipatiebewegingen**.

Reacties op de sociale kwestie

Een van de vormen van ongelijkheid die steeds meer kritiek kreeg, was het verschil tussen arm en rijk. Dankzij het kapitalisme en het economisch liberalisme waren sommige fabrieksdirecteuren bijzonder rijk geworden. Daartegenover stonden grote groepen fabrieksarbeiders, die heel weinig verdienden en bij ziekte zelfs helemaal geen inkomen hadden. Bovendien werkten zij vaak in ongezonde en gevaarlijke omstandigheden. Toch trokken veel mensen – op zoek naar werk – naar de fabrieksteden, waar omvangrijke sloppenwijken ontstonden. Dit maakte de arbeidersklasse en hun armoede heel zichtbaar. In geïndustrialiseerde landen ontstond discussie over deze **sociale kwestie**: de slechte leef- en werkomstandigheden van de arbeiders.

De sociale kwestie leidde tot heel verschillende reacties.

- Groepen arbeiders gingen over tot radicaal verzet, zoals het kapotslaan van machines. Maar dat zorgde niet voor verandering.
- Kerken en sommige burgers, vooral welgestelde vrouwen, probeerden de ergste ellende te verlichten door liefdadigheid: zij zamelden geld in voor werklozen en verleenden steun aan zieken. Ook dat veranderde de situatie van de arbeiders niet echt.
- Arbeiders begonnen zich te organiseren in **vakbonden**. In het begin deden arbeiders dat om elkaar te verzekeren van een fatsoenlijke begrafenis en een uitkering bij ziekte en werkloosheid. Maar al snel groeiden vakbonden uit tot organisaties die namens de arbeiders onderhandelden over arbeidsvoorwaarden. Hun eisen zetten zij kracht bij met werkstakingen. Dat hielp wel enigszins, maar was volgens sommigen nog niet voldoende. Zij vonden dat de situatie van de arbeiders alleen structureel verbeterd kon worden door de hele samenleving te veranderen.

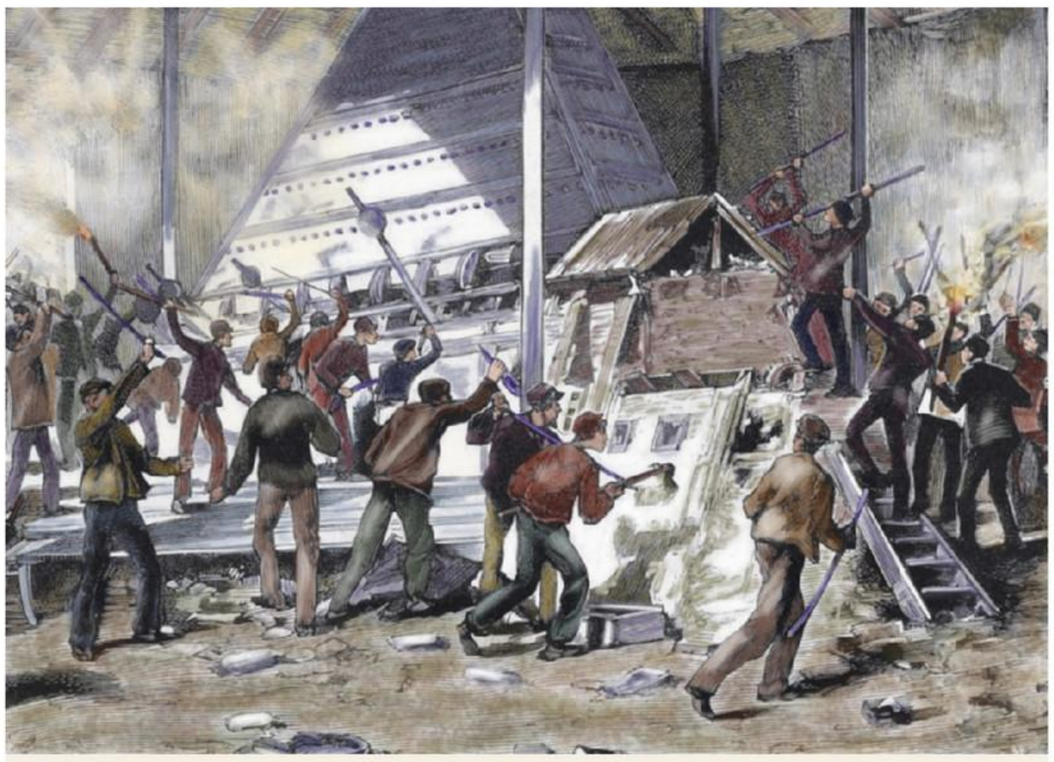

BRON 2 Arbeidersstaking in Jumet (België) op 26 maart 1886. De arbeiders hakken in op de machines van de glasfabriek.

De opkomst van het socialisme

De beweging die zich inzette voor een meer structurele verbetering van het lot van de arbeiders, noemen we het **socialisme**. Al vroeg tekenden zich binnen het socialisme verschillende richtingen af. Aanhangers van de **sociaaldemocratie** wilden via parlementaire besluiten (wetgeving) zorgen voor verandering en streefden daarom naar kiesrecht voor iedereen. Immers, als ook arbeiders vertegenwoordigers in het parlement konden kiezen, konden die de wetgeving veranderen en bijvoorbeeld de lange werktijden verkorten en de lonen verhogen. Al in 1842 tekenden meer dan drie miljoen Britten een petitie voor **algemeen kiesrecht**. Het parlement wees het idee af en het zou nog meer dan 75 jaar duren voordat alle Britse mannen naar de stembus mochten.

Teleurgesteld door zulke ervaringen concludeerde een andere groep socialisten dat een vreedzame oplossing niet mogelijk was. Van hen was de Duitse denker Karl Marx veruit de belangrijkste. Volgens hem werden de rijken steeds rijker en de armen steeds armer. Dat zou onvermijdelijk leiden tot massale 'klassenstrijd': een strijd tussen mensen met bezit en arbeiders. Uiteindelijk zouden de arbeiders winnen en een einde maken aan het kapitalisme. Daarna zou een gelukkige tijd aanbreken, een klasseloze samenleving, waarin alle productiemiddelen gemeenschappelijk bezit zouden zijn en niemand meer in armoede zou leven. Marx noemde zijn leer het **communisme**. In 1848 dacht Marx dat de tijd rijp was voor een revolutie van de arbeiders. Maar hoewel bijna heel Europa in 1848 te kampen had met opstandige burgers, kwam de door Marx voorspelde revolutie niet van de grond.

Rond 1880 hadden socialisten in veel geïndustrialiseerde landen politieke partijen opgericht. Samen met de vakbonden vormden deze partijen een sterk machtsblok. De verschillende groepen socialisten hadden zo wel degelijk invloed.

- Er kwamen sociale wetten. Want bij sommige liberale politici drong het besef door dat de scheve welvaarts- en machtsverdeling op den duur onhoudbaar zou zijn. Vanaf het einde van de 19e eeuw stemden zij in met het doorvoeren van wetten die kinderarbeid verboden en die onderwijs, volksgezondheid en volkshuisvesting verbeterden.
- Het kiesrecht werd uitgebreid. Dit noemen we **democratisering**. Uiteindelijk hadden rond 1920 de meeste Europese landen het algemeen kiesrecht voor mannen ingevoerd.

BRON 3 Een Duitse aquarel uit 1889 met de beroemde zin uit *Het communistisch manifest* van onder anderen Karl Marx: 'Proletariërs aller landen, verenigt u!' (Proletariërs zijn arme mensen.)

Socialisme in Nederland

Al deze ontwikkelingen zijn goed te illustreren aan de hand van de gebeurtenissen in Nederland. De industrialisatie kwam daar vanaf 1860 flink op gang, waardoor de afstand tussen werkgevers en loonarbeiders groeide. De eerste 'moderne' staking in Nederland brak uit in 1869 onder Amsterdamse scheepstimmerlieden. Na de inwilliging van de looneisen werd een vakbond opgericht, die zich al snel aansloot bij de Socialistische Internationale, de internationale organisatie van arbeiders.

Ook in Nederland was de strijd voor meer rechten voor arbeiders geen zaak van vakbondsleden alleen. Ook hier zag het vooruitstrevende deel van de liberale burgerij de sociale kwestie als serieus probleem. De eerste stap naar sociale wetgeving werd gezet in 1874, toen op initiatief van de liberale politicus Samuel van Houten het zogeheten Kinderwetje werd aangenomen. Voortaan beperkte de staat de kinderarbeid en dus de vrijheid van de ondernemers. Toch ging dit alles voor lang niet iedereen snel genoeg. In 1888 was Ferdinand Domela Nieuwenhuis, een voormalige predikant die tot het marxisme was bekeerd, als lid van de Sociaaldemocratische Bond (SDB) de eerste en enige socialist in het parlement. Toen bleek dat hij daar als eenling maar weinig kon bereiken, raakte hij teleurgesteld in de mogelijkheid om langs democratische weg voor de arbeiders op te komen. Volgens Domela Nieuwenhuis en zijn aanhangers zou het pas echt beter worden als de arbeiders zelf de fabrieken overnamen, desnoods met geweld. Voor veel socialisten ging dit te ver. In 1894 richtten zij daarom de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (SDAP) op, die bleef proberen de arbeider te emanciperen via het parlement.

Aan het begin van de 20e eeuw waren de sociaaldemocraten in het Nederlandse parlement al ruim vertegenwoordigd, net als in andere Europese landen. In 1917 werd samen met de liberalen een belangrijke doelstelling verwezenlijkt: algemeen kiesrecht voor mannen, in 1919 gevolgd door algemeen kiesrecht voor vrouwen. Op sociaal-economisch gebied bestond er echter nog steeds grote ongelijkheid, zowel in Nederland als in de rest van Europa.

VRAGEN

4 Leg uit dat de sociale kwestie een gevolg was van industrialisatie en van verstedelijking.

5 De tekst beschrijft vier verschillende manieren waarop arbeiders in de 19e eeuw hebben geprobeerd hun lot te verbeteren.

a Geef voor elk van deze vier manieren een typering met één woord.

b Welke van deze manieren heeft in West-Europa het meest bijgedragen aan een daadwerkelijke verbetering van de werk- en leefomstandigheden van arbeiders? Leg je antwoord uit.

c Een bewering: 'In de strijd tegen armoede stonden de arbeiders er alleen voor.'
Klopt deze bewering? Leg je antwoord uit.

6 Vanaf het einde van de 19e eeuw werden in Nederland en andere Europese landen politieke besluiten genomen om de ongelijkheid tussen arm en rijk in de samenleving te verkleinen.

a Noem vier besluiten die ongelijkheid moesten verkleinen: drie besluiten op sociaal-economisch gebied en één besluit op politiek gebied.

b Verklaar dat sommige liberalen voorstander werden van sociale wetgeving.

c Hoe beoordeelden verschillende groepen socialisten in Nederland deze sociale wetgeving? Geef een overeenkomst en een verschil.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

Een nieuw religieus landschap

★ 36 Deelaspect: de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: confessionalisme

In de 19e eeuw gingen ook religieuze groepen zich organiseren op maatschappelijk en politiek vlak. Dat gold zowel voor religieuze groepen die zich in hun positie bedreigd zagen als voor religieuze groepen die nieuwe vrijheden kregen.

Kerk en staat

In de 18e eeuw waren kerk en staat sterk met elkaar verwerven. In de meeste Europese landen had één kerk (protestants of katholiek) een dominante positie. Deze staatskerk had veel macht doordat zij bestuurlijke taken en bepaalde voorrechten had. Ook in de Nederlandse Republiek, waar een relatieve vrijheid van geloof bestond, had de gereformeerde kerk een bevoorrechte positie. Zo kwamen alleen leden van deze kerk in aanmerking voor bestuursfuncties en betaalde de staat voor kerkgebouwen en predikanten.

In 1815 was de macht van deze staatskerken drastisch afgenomen ten opzichte van een eeuw eerder. Dit had twee oorzaken:

- Tijdens de Verlichting en de Franse Revolutie had het ideaal van vrijheid van geloof sterk aan aanhang gewonnen. Bovendien hadden revolutionairen eind 18e eeuw allerlei antikerkelijke maatregelen genomen. Zo verloren staatskerken (soms tijdelijk) hun voorrechten, zoals financiële steun, of moesten zij (grond)bezit afstaan.
- Onder de heerschappij van Napoleon werden zaken die voorheen vooral in handen waren van de kerk, zoals de registratie van huwelijken en geboorten, in een groot deel van Europa voortaan de taak van de overheid.

Kerk en staat raakten dus stap voor stap gescheiden. Ook na 1815 nam de invloed van de staatskerken af. Dat kwam door de groeiende invloed van het liberalisme. Liberalen zagen geloof als zaak van het individu, niet als zaak van de staat. Onder invloed van liberale burgers werd vrijheid van geloof in veel landen vastgelegd in de grondwet en nam de bemoeienis van overheden met kerkorganisaties af. Steeds vaker kregen alle kerken dezelfde (grondwettelijke) bescherming en behandeling. In Nederland werden kerk en staat definitief gescheiden bij de grondwetswijziging van 1848.

Religieuze minderheden

Gedurende de 19e eeuw emancipeerden in Europa verschillende religieuze minderheden die achtergesteld en gediscrimineerd werden. Dat gold bijvoorbeeld voor joden. Zo mochten joodse burgers in Groot-Brittannië in de jaren 1850 voor het eerst verkozen worden in het parlement en kregen joden in 1867 in de Duitse staten dezelfde grondrechten als andere burgers. Tegelijkertijd bleven veel Europeanen joden niet als gelijkwaardig zien.

In Nederland vormden katholieken een grote minderheid, die ten tijde van de Republiek werd achtergesteld. Door de grondwetswijziging van 1848 kwam een einde aan de bevoorrechting van één kerk en ontstond een meer liberaal politiek klimaat, waardoor katholieken zelfbewuster werden en een volwaardige plaats in de samenleving opeisten. Vanaf 1848 beleden katholieken hun geloof openlijk en bouwden ze nieuwe, grote kerken.

Confessionalisme

Nu kerk en staat niet langer onlosmakelijk met elkaar verbonden waren, zagen sommige kerken zich in hun positie bedreigd. Religieuze groepen gingen daarom via andere wegen hun belangen verdedigen: zij gingen zich maatschappelijk en politiek organiseren, op basis van de idealen van hun geloof. Dit noemen we **confessionalisme**. Dat gebeurde bijvoorbeeld in Frankrijk, waar de scheiding van kerk en staat sterker was dan in veel andere landen. Daar werden strengere wetten aangenomen, die onder andere alle financiering aan religieuze instellingen stopten en waardoor religie helemaal uit het onderwijs werd verbannen. Daarop gingen de Franse katholieken zich politiek organiseren.

Zo ontstonden overal in Europa protestantse en katholieke partijen. Hoewel confessionelen vaak geen voorstander waren van algemeen kiesrecht, hadden confessionele partijen in veel Europese landen brede steun onder de bevolking, ook onder arbeiders. Na de invoering van het algemeen kiesrecht behielden zij daardoor in veel landen een grote politieke invloed.

BRON 4 Politieke tekening uit 1898. Op de tekening zie je een (katholieke) pastoor en een (protestantse) dominee die proberen de gevel van een openbare school omver te trekken. Een (joodse) rabbi komt aangelopen om te helpen.

Schoolstrijd in Nederland

In Nederland begon het confessionalisme bij orthodoxe protestanten. Zij vormden een aparte stroming binnen het protestantisme, die zich onderscheidde door haar meer letterlijke interpretatie van Bijbelse teksten. Deze orthodox-protestanten gingen zich politiek organiseren vanwege een strijd die ontstond over bijzonder (protestants of katholiek) onderwijs. Liberalen vonden namelijk dat de overheid voor goed, modern en godsdienstig neutraal ('openbaar') onderwijs voor alle Nederlanders moest zorgen. Maar confessionele groepen wilden eigen scholen voor hun kinderen.

In de grondwet van 1848 werd vrijheid van onderwijs vastgelegd. Daarmee werd bepaald dat iedereen een eigen school mag oprichten op basis van de eigen levensovertuiging. De liberale regering wilde dit bijzonder onderwijs echter niet financieren. Dit leidde tot een conflict, de **schoolstrijd**. Om direct invloed uit te kunnen oefenen, richtte de voorman van de orthodox-protestanten, Abraham Kuyper, in 1879 een eigen politieke partij op: de 'Antirevolutionaire Partij' (ARP). In diezelfde tijd begonnen ook de katholieken zich politiek te organiseren. Uiteindelijk sloten antirevolutionaire en katholieke Kamerleden een verbond tegen de liberalen. Samen streefden ze ernaar dat de overheid het bijzonder onderwijs op dezelfde manier zou financieren als het openbaar onderwijs.

> 'Hoe is het mogelijk in een land, als ons land, kinderen te onderrichten, zonder God in de geschiedenis? Wat was ons land, had Hij het niet aangezien en gezegend?'
>
> — De antirevolutionaire politicus Guillaume Groen van Prinsterer over het onderwijs in Nederland, 1876.

Verzuiling in Nederland

Aan het einde van de 19e eeuw gingen katholieken zich dus – net als protestanten – organiseren, met naast een eigen politieke partij ook eigen vakbonden, kranten en gezelligheidsverenigingen. Socialisten en ten slotte ook liberalen organiseerden hun achterban op dezelfde manier. Mensen trokken zich steeds meer terug in de organisaties van hun eigen groep. Deze verdeling van de Nederlandse samenleving in groepen – of zuilen – heet de **verzuiling**.

De zuilen kwamen regelmatig met elkaar in botsing. De politici aan de top van de zuil hadden ook belang bij zulke conflicten: hun achterban moest niet denken dat het wel meeviel met de onderlinge verschillen. Zo waarschuwden confessionelen eensgezind voor de goddeloosheid van de socialisten en werden katholieken en protestanten niet geacht met elkaar om te gaan. Deze onenigheid gebruikten leiders van de zuilen om hun kiezers te mobiliseren en meer stemmen te halen bij verkiezingen.

Dat lukte vooral de confessionelen. Zij profiteerden het meest van de geleidelijke uitbreiding van het kiesrecht. Tegelijkertijd werkten politieke leiders wel samen in het bestuur van Nederland. Voor het nemen van politieke besluiten hadden ze elkaar immers nodig. Deze politieke cultuur van samenwerkende leiders en ruziënde volgelingen wordt wel omschreven als 'pacificatie aan de top en polarisatie aan de basis'.

VRAGEN

7 In 1815 was de macht van staatskerken drastisch afgenomen.
Noem hiervoor twee oorzaken.

8 **a** Noem een voorbeeld van joodse emancipatie in de 19e eeuw. Leg je antwoord uit.
b Noem ook een voorbeeld van continuïteit voor de joodse bevolking in Europa in de tweede helft van de 19e eeuw.

9 **a** Noem een fundamenteel verschil tussen het confessionalisme en het politiek liberalisme.
b De antirevolutionaire politicus Groen van Prinsterer noemde het politiek liberalisme een 'gifappel aan de boom van de Franse Revolutie'.
Leg in je eigen woorden uit wat hij daarmee bedoelde.

10 Gebruik bron 4.
a Wat heeft deze bron te maken met de oprichting van de ARP?
b Confessionelen en liberalen stonden tegenover elkaar in hun standpunten over de financiering van bijzonder onderwijs.
Onderbouw de standpunten van beide groepen met een argument.

11 Leg het verband uit tussen de verzuiling en de emancipatie van minderheden in Nederland in de 19e eeuw.

12 Een bekend gezegde uit de 19e en 20e eeuw is: 'Twee geloven op een kussen, daar slaapt de duivel tussen.'
Bedenk wat het gezegde betekent en leg uit of het past bij 'pacificatie aan de top' of 'polarisatie aan de basis'.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

7.4 Feminisme

CASUS Strijdende vrouw

Op 3 oktober 1871 trouwde Alice Cliff met Oliver Scatcherd in Morley (Groot-Brittannië). Bij het uitspreken van de wettelijke huwelijksgeloften deed Alice iets opmerkelijks: ze liet de belofte om gehoorzaam aan haar man te zijn weg. Dit was een standaardzin uit de geloften voor vrouwen, maar Alice was het er niet mee eens. Ze vond dat het huwelijk daardoor leidde tot onderdrukking van de vrouw, terwijl zij juist streed voor een betere rechtspositie van vrouwen, zoals zeggenschap over zelfverdiend geld en eigen bezit. Alice droeg ook geen trouwring. Dat was in bepaalde geloofsgemeenschappen gebruikelijk, maar toch schokte ze er veel mensen mee, zeker toen ze met haar man door Europa reisde.

Het activisme van Alice Cliff Scatcherd, zoals ze na naar huwelijk heette, ging echter verder. De rest van haar leven zou zij zich – vaak samen met haar man – actief inzetten voor vrouwenrechten, bijvoorbeeld door redevoeringen te houden en door zelf onderwijs te geven aan vrouwen. Ook was ze een van de oprichters van de Women's Franchise League, een belangrijke organisatie die streed voor vrouwenkiesrecht. Mede door inspanningen van deze organisatie kregen Britse vrouwen in 1918 kiesrecht. Verder steunde Cliff Scatcherd een staking uit protest tegen de Factory Acts. Deze wetten beperkten onder andere het aantal uren dat vrouwen in een fabriek mochten werken. Ze waren bedoeld om vrouwen te beschermen, maar Cliff Scatcherd had felle kritiek: 'Aan de duizenden vrouwen over wie deze wetten gaan, is nooit gevraagd wat zij ervan vonden en of ze deze wetten wel wilden.'

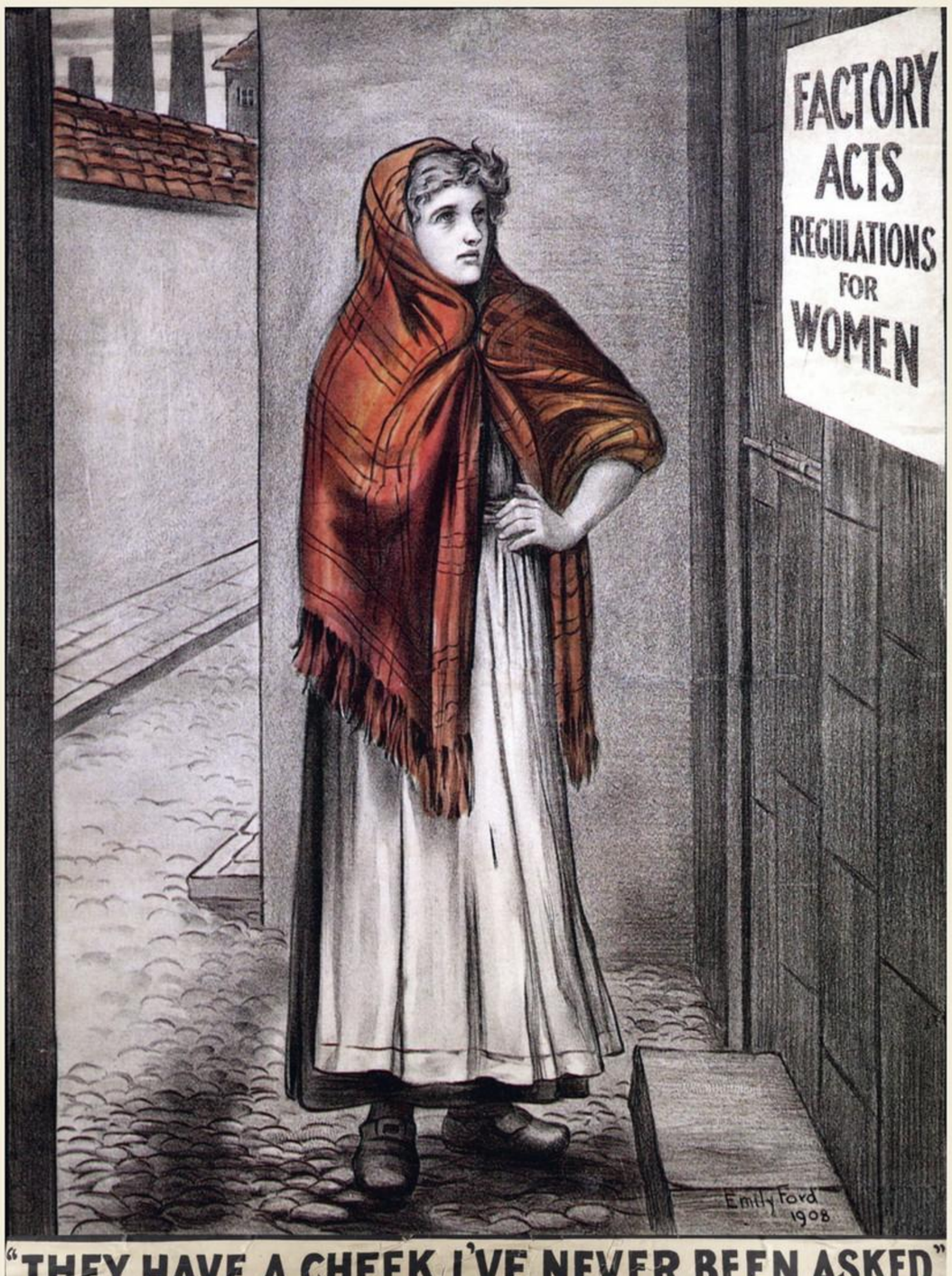

BRON 1 Poster over de Factory Acts. De tekst onderaan betekent: 'Dat is brutaal, mij is nooit iets gevraagd.' (Getekend door Emily Ford, een vriendin van Cliff Scatcherd, 1908.)

VRAGEN

1 Deze paragraaf gaat over vrouwen die streden voor meer rechten voor vrouwen, zoals onderwijsmogelijkheden en kiesrecht voor vrouwen. Alice Cliff Scatcherd leverde een belangrijke bijdrage aan beide doelen.
Geef van beide een voorbeeld.

2 **a** Bedenk waarom veel mensen geschokt waren dat Alice Cliff Scatcherd geen trouwring droeg.
b Bedenk welke betekenis een trouwring had voor Alice Cliff Scatcherd.

3 Sommige vrouwen in de Verenigde Staten en Europa hebben kritiek op feministen uit het verleden. Volgens hen hebben feministen ervoor gezorgd dat tegenwoordig van vrouwen wordt verwacht dat zij buitenshuis gaan werken. Daardoor voelen zij zich niet vrij om ervoor te kiezen thuis te blijven en voor het huishouden en de kinderen te zorgen. Deze vrouwen vinden dus dat ze door het feminisme juist minder keuzevrijheid hebben gekregen.
Wat vind jij van de redenering dat het feminisme heeft gezorgd voor minder keuzevrijheid? Leg je antwoord uit.

De rol van de vrouw

In de 19e eeuw veranderde in Europa de visie op de rollen van man en vrouw in de samenleving. Door de opkomst van de middenklasse kreeg het idee dat de man de (enige) kostwinnaar hoorde te zijn en de vrouw alleen huisvrouw, steeds meer invloed.

Ongelijk voor de wet

Tijdens de Verlichting was ook wel gestreden voor liberale rechten voor vrouwen, zoals kiesrecht of het recht op onderwijs, maar over het algemeen had dat niet tot verandering geleid. De Code Napoléon, die later de basis vormde voor de wetgeving in een groot deel van West-Europa, legde nogmaals vast dat vrouwen niet werden beschouwd als zelfstandige rechtspersonen. Vrouwen stonden onder de wettelijke verantwoordelijkheid van hun vader of hun man. Volgens de wet waren zij dus **handelingsonbekwaam**: ze konden niet zonder toestemming werken, verhuizen of zakelijke transacties verrichten. Vrouwen waren hun man volgens de wet bovendien gehoorzaamheid verschuldigd. Ook waren vrouwen gedurende de 19e eeuw in Europese landen uitgesloten van de meeste beroepen en werden zij meestal niet toegelaten tot hoger onderwijs. De meer liberale rechten die de Code Napoléon *wel* vastlegde, zoals een soepelere echtscheidingswet, werden tijdens de Restauratie teruggedraaid.

De idealen van de middenklasse

In het 19e-eeuwse Europa waren vrouwen niet alleen wettelijk achtergesteld, maar werd die ongelijkwaardigheid ook versterkt door de heersende visie op de rol van vrouwen in de samenleving. Vooral de industriële revolutie speelde hierbij een belangrijke rol. Dat kwam door de opkomst van een nieuwe bevolkingsgroep: de middenklasse. In de middenklasse en zeker in de hogere klassen was het niet economisch noodzakelijk dat zowel de man als de vrouw betaalde arbeid verrichtte. Daardoor werd arbeid buitenshuis voor vrouwen steeds meer als sociaal beschamend gezien. In plaats daarvan werd de vrouw als huisvrouw en moeder het ideaal.

Vooral tegen het einde van de 19e eeuw werd dit **burgerlijk gezinsideaal** steeds breder gedragen in de samenleving. Hierdoor hadden vrouwen uit de middenklasse en hogere klassen weinig mogelijkheden buitenshuis. Ze deden geen betaald werk en waren bovendien vaak uitgesloten van clubs en genootschappen. Veel vrouwen legden zich daarom toe op liefdadigheid, de enige sociaal geaccepteerde manier waarop zij buitenshuis aan de samenleving konden deelnemen. Zo waren veel vrouwen betrokken bij de armoedebestrijding en de sociale kwestie, maar ook bij bijvoorbeeld het abolitionisme.

BRON 2 *Moeders kleine helper*, een moeder en kind uit de hogere klasse. (Schilderij van George Goodwin Kilburne, 1874.)

Het verschil tussen arm en rijk

De middenklasse werd gedurende de 19e eeuw economisch belangrijker. Daardoor werden de normen en waarden van deze klasse steeds meer bepalend voor de samenleving als geheel, ondanks het feit dat mannen en vrouwen in lagere klassen een heel andere uitgangspositie hadden.

In de 19e eeuw behoorde nog steeds zo'n 80% van de bevolking tot die lagere klassen: deze mensen waren arbeider of boer. Arbeidersgezinnen konden het zich niet permitteren dat alleen de man werkte. Man en vrouw deden meestal allebei betaald werk (en hun kinderen vaak ook), maar vrouwen kregen voor hetzelfde werk wel minder betaald dan mannen. Het huishouden en de zorg voor de kinderen waren overigens ook in gezinnen uit de lagere klasse vaak alleen de taak van de vrouw.

Aan het eind van de 19e eeuw werden in veel Europese landen wettelijke maatregelen genomen om vrouwenarbeid te beperken. Zo werd (zware) fabrieksarbeid steeds meer gezien als ongeschikt voor vrouwen. Dat kwam voort uit het burgerlijk gezinsideaal. Veel mensen vonden vrouwenarbeid een maatschappelijk probleem. Net als gevaarlijke werkomstandigheden en kinderarbeid werd dit gezien als een 'sociale kwestie', die opgelost moest worden.

BRON 3 Portret van James Barry (jaren 1820, maker onbekend). James Barry was een arts in het Britse leger en was onder andere een van de eerste artsen die pleitte voor betere hygiëne in ziekenhuizen. James Barry was echter niet zijn echte naam. Die was Margaret Ann Bulkley. Als jong meisje wist Margaret al dat ze soldaat en arts wilde worden, maar dat dit als vrouw vrijwel onmogelijk was. Daarom besloot ze rond haar achttiende voortaan als man door het leven te gaan. Als James Barry kon ze wel studeren en in het leger werken. Pas toen James was overleden, werd ontdekt dat hij als vrouw was geboren.

VRAGEN

4 Een bewering: 'Rond 1815 was er ook op het gebied van vrouwenrechten sprake van een restauratie.'
Leg uit of deze bewering juist of onjuist is.

5 Welke rol speelde de industriële revolutie bij het ontstaan van het burgerlijk gezinsideaal? Leg je antwoord uit.

6 Gebruik bron 2.
Op welke twee manieren zie je het burgerlijk gezinsideaal terug in deze bron?

7 Een bewering: 'Het burgerlijk gezinsideaal gold in de 19e eeuw alleen voor de rijken.'
Ben je het eens met de bewering? Leg je antwoord uit.

De eerste feministen

★ **34** De opkomst van emancipatiebewegingen
★ **35** Voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces
★ **36** Deelaspect: de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: feminisme

Hoewel het burgerlijk gezinsideaal gedurende de 19e eeuw populairder werd en er meer wetgeving kwam om vrouwen van de arbeidsmarkt te weren, was de 19e eeuw ook een tijd waarin vrouwen voor meer rechten streden – en die ook kregen.

Organisatie en doelen

Vrouwen uit hogere klassen begonnen in de 19e eeuw met het oprichten van eigen organisaties, vooral voor liefdadigheid. Vanuit deze organisaties, waar vrouwen elkaar buitenshuis konden ontmoeten, ontstonden groepen die zich gingen toeleggen op het verbeteren van vrouwenrechten. Zo ontstond het **feminisme**. Er waren ook mannen die de idealen van de feministen deelden en zich aansloten bij deze groepen.

Feministen streden voor betere toegang tot onderwijs en arbeid, en voor gelijkheid voor de wet op bijvoorbeeld het gebied van huwelijk en bezit. Zeker tegen het einde van de 19e eeuw kwam de nadruk steeds sterker te liggen op het verwerven van kiesrecht voor vrouwen. De periode waarin vrouwen streden voor meer rechten voor vrouwen (1840 tot 1920) noemen we de **eerste feministische golf**.

Het feminisme had al vroeg aanhang in de Verenigde Staten en verspreidde zich van daaruit ook naar Europa. Vooral in Groot-Brittannië was het optreden van feministen radicaal. Om hun eisen kracht bij te zetten stichtten Britse feministen brand en gooiden ze ramen van politieke gebouwen in. Daarnaast bestonden meer gematigde aanpakken, zoals het organiseren van congressen en het houden van petities. De Nederlandse feministische beweging koos voor zo'n gematigde aanpak; er waren zelden radicale acties.

> 'Trouwen blijft het belangrijkste doel waar vrouwen naar moeten streven. [...] Uiteindelijk voelen zij zich ongelukkig wanneer zij hun natuurlijke bestemming niet bereiken, en [...] zoeken zij tevergeefs heil bij emancipatie.'
> — De filosoof C.J. Wijnaendts Francken beschreef in 1894 hoe hij dacht over de rol van de vrouw.

Liberalen en socialisten

Veel feministen kwamen uit de hogere klassen. Zij baseerden zich op de liberale idealen die in hun sociale klasse populair waren. Liberalen vonden immers dat alle mensen dezelfde grondrechten zouden moeten hebben. Met dat argument eisten ook vrouwen gelijke rechten op. In enkele gevallen kregen ze bijval van mannelijke liberalen.

Het feminisme vertoonde ook een zekere overeenkomst met het socialisme: net als feministen streefden socialisten naar een uitbreiding van het kiesrecht. Daarom werkten in sommige landen feministen en socialisten samen, maar die samenwerking kon ook stroef verlopen. De belangen van beide groepen liepen namelijk uiteen: socialisten zetten zich vooral in voor algemeen kiesrecht voor alle mannen, en dus niet voor vrouwen. Feministen zetten zich daarentegen in voor een gelijktrekking van het kiesrecht voor man én vrouw, maar streefden veelal niet voor kiesrecht voor de armen. Overigens zetten feministen zich vaak wel in om de leefomstandigheden van vrouwen uit de arbeidersklasse te verbeteren.

BRON 4 ‘Niets ter wereld heeft de emancipatie van vrouwen meer bevorderd dan de fiets’, beweerde een Amerikaanse feministe in 1896. Op de fiets moesten de zware Victoriaanse rokken worden verruild voor een comfortabeler (pof-)broek. Bovendien konden vrouwen zich op de fiets gemakkelijker zelfstandig verplaatsen. Een vrouw die ging fietsen, voelde zich vrij. (Foto van William Gordon Davis, 1895.)

Successen

De acties van feministen leidden tot enkele successen. Zo werd tegen het einde van de 19e eeuw in veel Europese landen het hoger onderwijs beter toegankelijk voor vrouwen. Zwitserland was het eerste land dat vrouwen in 1865 officieel toestond om aan de universiteit te studeren; andere landen volgden. En hoewel maar een klein aantal vrouwen ging studeren, baanden zij daarmee toch de weg voor anderen. Ook kwam er aan het einde van de 19e eeuw enige verandering in de wetgeving op het gebied van huwelijk en bezit. Zo werd echtscheiding in Frankrijk gelegaliseerd en waren vrouwen in Duitsland voor de wet niet langer handelingsonbekwaam.

Het belangrijkste succes van de eerste feministische golf was de invoering van algemeen vrouwenkiesrecht in veel landen. Dat gebeurde bijvoorbeeld in Duitsland, Oostenrijk en Hongarije in 1918, in Nederland in 1919 en in de Verenigde Staten (alleen voor witte vrouwen) in 1920. Enkele landen waren later, zoals Groot-Brittannië in 1928 en Frankrijk in 1944.

VRAGEN

8 Feministen vonden soms medestanders onder liberalen en socialisten.
- **a** Welk strijdpunt deelden feministen en socialisten?
- **b** Leg uit waarom samenwerking tussen feministen en socialisten toch vaak moeilijk verliep.
- **c** Leg uit hoe feministen het liberale gedachtengoed gebruikten om hun pleidooi voor vrouwenrechten te ondersteunen.
- **d** Gebruik ook de leertekst ‘De rol van de vrouw’. Bedenk waarom slechts een beperkt aantal liberale politici de feministen steunde.

9 Het feminisme had nauwelijks aantrekkingskracht op vrouwen uit de arbeidersklasse.
Noem hiervoor twee reden.

10 Gebruik bron 3.
Deze paragraaf gaat over vrouwen die streden voor meer rechten voor vrouwen.
Vind je Margaret Bulkley hiervan een voorbeeld? Leg je antwoord uit.

11 Veel feministen in de 19e eeuw voelden zich aangetrokken tot het abolitionisme. Bedenk hiervoor een verklaring.

Bij deze tekst past een ‘Historisch denken’-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

7.5 Wetenschap in de 19e eeuw

CASUS

Gebeten door Darwins buldog

Op 30 juni 1860 kwamen enkele vooraanstaande Britse geleerden en denkers bijeen in Oxford om te discussiëren over een boek dat enkele maanden eerder was verschenen: *Over de oorsprong der soorten*. Volgens de auteur, de bioloog Charles Darwin, waren planten- en diersoorten niet in één keer ontstaan, maar hadden ze zich heel geleidelijk ontwikkeld in een voortdurende strijd om te overleven. Ook de mens was niet geschapen, maar 'geëvolueerd'. Deze ideeën baseerde bij op uitvoerige bestudering van diverse planten- en diersoorten.

Een van de genodigden was bisschop Samuel Wilberforce. Als vertegenwoordiger van de kerk vond hij Darwins boek gevaarlijke ketterij. Als het scheppingsverhaal immers niet klopte, dan kon je ook gaan twijfelen aan de rest van de Bijbel. Volgens een ooggetuige keerde Wilberforce zich naar Thomas Huxley, een bioloog die bekend stond als 'Darwins buldog'. Omdat Darwin zelf wegens ziekte afwezig was, wilde Wilberforce vooral Huxley een lesje leren. Hij vroeg hem daarom spottend: 'Professor Huxley, gunt u mij tot slot nog één vraag … Stamt u via uw grootmoeder of via uw grootvader af van de apen?'

Huxley stond langzaam op, schraapte zorgvuldig zijn keel en antwoordde: 'Mijn beste Wilberforce, véél liever stam ik af van een aap dan van een man als u, die de gave der welsprekendheid zozeer misbruikt om een open debat over de waarheid te verstikken.' Deze uitspraak zorgde voor groot tumult.

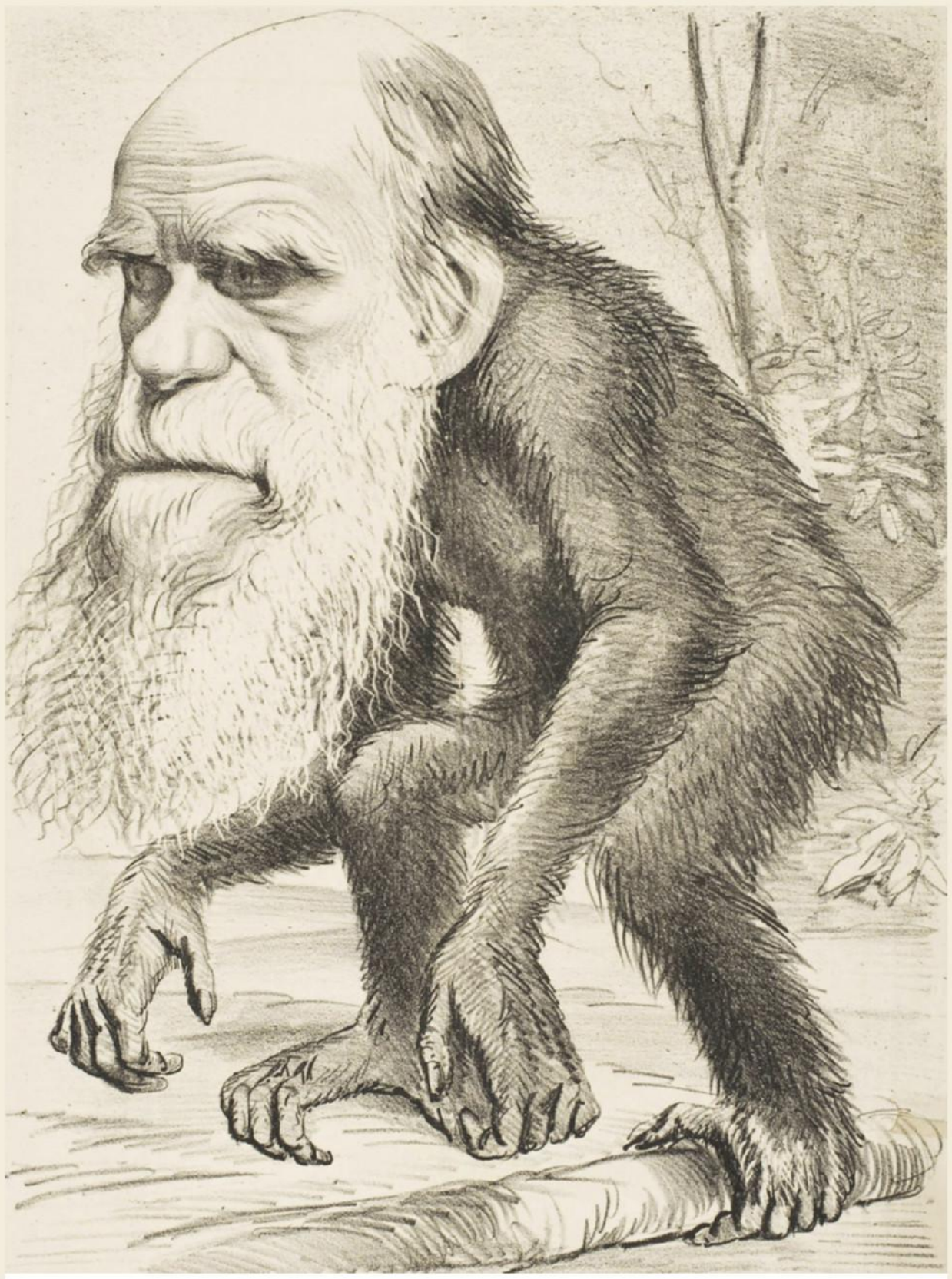

BRON 1 In 1871 publiceerde het Britse tijdschrift *The Hornet* deze tekening van Charles Darwin, met als bijschrift: 'Een eerbiedwaardige orang-oetan'.

VRAGEN

1 Wilberforce en Huxley debatteerden over de afstamming van de mens.

a Geef in één woord weer waarop Wilberforce zijn mening baseerde.

b Wat wilde Wilberforce bereiken met zijn vraag naar de afstamming van Huxley?

c Geef in één woord weer van welk uitgangspunt Huxley uit leek te gaan.

2 Voor ons is het enorme tumult dat ontstond na het antwoord van Huxley, een beetje vreemd.
Hoe is te verklaren dat destijds op zo'n manier werd gereageerd op zijn antwoord?

3 Soms kunnen conflicten worden opgelost met een compromis (tussenoplossing).
Was dat in dit geval mogelijk? Leg je antwoord uit.

De eerste steden: Soemerië

★ 3 Het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen

Ur was een van de eerste steden ter wereld. In deze vroege steden woonden koningen met hun hofhouding en ambtenaren – en kooplieden, ambachtslieden en arbeiders. Deze steden ontstonden rond 3300 v.C. in Soemerië, het zuidelijke gedeelte van Mesopotamië (in het huidige Irak).

De eerste steden

In Mesopotamië, het gebied tussen de Eufraat en de Tigris, wisten de boeren vanaf 5000 v.C. hun opbrengsten sterk te verhogen door irrigatie. Dit gebied was zeer vruchtbaar dankzij overstromingen van beide rivieren, waarbij elk voorjaar een laagje slib achterbleef. Boeren bevloeiden regelmatig hun akkers met behulp van kanalen en waterreservoirs. Door de overvloedige oogsten groeiden vanaf 3300 v.C. hun gemeenschappen uit tot echte steden. In dit gebied was het eerst sprake van een **agrarisch-urbane samenleving**.

Volgens sommige wetenschappers verrezen al veel eerder, rond 9000 v.C., steden in Turkije en in het gebied waar nu Libanon, Syrië en Israël liggen. Daar woonden grote groepen mensen in nederzettingen bij elkaar. Maar andere wetenschappers spreken pas van een echte stad als de nederzetting meer is dan een verzameling woonhuizen: een stad moet het politieke, economische en religieuze centrum van een gebied zijn. Dat zie je bijvoorbeeld aan de aanwezigheid van tempels of paleizen.

> 'Wat is een stad? [...] Door te kijken naar de ontwikkeling van steden in Mesopotamië en Griekenland werden criteria opgesteld voor een zogenaamde universele definitie. Maar slechts enkele plaatsen in Afrika voldeden aan deze [eurocentrische] criteria.'
>
> — Een historicus bespreekt in 2020 dat op basis van onderzoek nieuwe inzichten ontstaan over de diversiteit van stedelijke samenlevingen.

Arbeidsverdeling en hiërarchie

In de eerste steden ontstond een nieuw soort samenleving: de **stedelijke gemeenschap**. In deze samenleving was lang niet iedereen meer boer.

- Door de rijke oogsten kon een aantal mensen zich specialiseren in andere activiteiten dan voedselvoorziening. Deze arbeidsverdeling betekende het ontstaan van nieuwe beroepen als leerlooier, pottenbakker, kleermaker, smid en handelaar.
- De handel nam toe. Kooplieden in Mesopotamië trokken met dadelwijn, aardewerk en sesam naar Syrië, Anatolië en India en kwamen terug met steen, hout en metalen. De handelaren vormden een welvarende en invloedrijke groep.
- Een kleine groep priesters kreeg de taak om de goden tevreden te houden. Zij voerden **rituelen** (heilige handelingen) uit, zoals offers. De priesters genoten veel aanzien.
- De nieuwe steden hadden gespecialiseerde bestuurders nodig. Zij moesten de irrigatiewerkzaamheden coördineren, recht spreken en de gemeenschap beschermen tegen vijanden. Vaak gebeurde dat door een koning die zich liet bijstaan door krijgsheren. Samen vormden ze de **adel**. Hun positie werd meestal erfelijk. Ambtenaren hielpen de koning bij het bestuur met administratieve taken, zoals belastingheffing. Om de luxueuze levenswijze van de mensen aan de top mogelijk te maken, moesten boeren voor de koning werken en een deel van hun opbrengsten als belasting afdragen.
- Er ontstond slavernij. Overwonnen tegenstanders werden krijgsgevangen gemaakt en ingezet als goedkope arbeidskrachten, in huishoudens en op het land. Ook boeren die in de schulden waren geraakt, kwamen vaak geheel in de macht van hun schuldeiser. Mensen in slavernij waren beroofd van al hun rechten en werden behandeld als eigendom.

Zo ontstond in de stedelijke gemeenschappen een duidelijke **hiërarchie.** Aan de top stond vaak een koning met zijn medewerkers, daaronder kwamen ambachtslieden en handelaren, daaronder de grootste groep, die van de boeren, en helemaal onderaan de slaafgemaakten.

BRON 2 Gebieden waar de eerste stedelijke gemeenschappen zijn ontstaan.

De strijd om het bestaan

Waarom was bisschop Wilberforce zo kritisch over Darwin en andere wetenschappers? Dat had veel te maken met de centrale rol die het geloof nog altijd in de samenleving vervulde. De nieuwe ideeën van Darwin en anderen ondermijnden die rol.

Religie als fundament

In de 19e eeuw werd de Bijbel gezien als de door God geopenbaarde waarheid. Hier gaf God antwoord op levensvragen als: waar komt de mens vandaan; wat moet hij doen om goed te doen; waarop mag hij hopen? Bij ziekte en tegenslag bood de Bijbel troost. Wie morrelde aan deze rotsvaste overtuigingen, ondermijnde volgens veel 19e-eeuwers het fundament van de samenleving. Er waren in de 19e eeuw dan ook maar weinig mensen die openlijk afstand namen van de kerk en haar leer.

Sommige christenen zagen de Bijbel niet alleen als morele leidraad (hoe moet ik mij gedragen), maar ook als bron van kennis. Een opmerkelijk voorbeeld is wel de Ierse aartsbisschop James Ussher. In 1648 leidde hij uit Bijbelteksten af dat God de schepping van de wereld op zondag 23 oktober 4004 v.C. had voltooid. In de 19e eeuw geloofde lang niet iedereen meer dat je de Bijbel zo letterlijk moest nemen. Wetenschappers hadden al hun twijfels bij het scheppingsverhaal: de fossielen die ze in de aardbodem aantroffen, maakten duidelijk dat er vroeger andere planten- en diersoorten hadden bestaan en dat soorten zich ontwikkelden. Maar hoe dat kon, was raadselachtig. Voor veel gewone mensen én geleerden was het ondenkbaar dat God geen belangrijk aandeel had in de schepping van de wereld.

Darwins evolutietheorie

Daar kwam verandering in toen Darwin in 1859 zijn boek *Over de oorsprong der soorten* publiceerde. In dit boek legde hij glashelder uit hoe het kwam dat soorten zich ontwikkelden. Hij beweerde dat binnen elke soort veel meer individuen werden geboren dan er in een bepaalde biologische omgeving in leven konden blijven. Het logische resultaat was een voortdurende strijd om het bestaan. Dankzij kleine verschillen hebben sommige individuen een grotere kans op overleving en dus op nakomelingen dan andere. Daardoor worden de kenmerken die helpen om te overleven vaker doorgegeven dan andere eigenschappen. Op de lange termijn ontstaan zo – geheel vanzelf – veranderingen in soorten. Darwin noemde dit mechanisme 'natuurlijke selectie'. Samen met de enorme ouderdom van het leven op de aarde – Darwin dacht aan miljoenen jaren – verklaarde deze selectie dat eenvoudige eencellige organismen zich tot complexe planten- en diersoorten hadden ontwikkeld.

Darwin realiseerde zich dat zijn **evolutietheorie** zich moeilijk liet combineren met het traditionele beeld van God als schepper van het leven. De kern van zijn theorie was immers dat soorten zich niet ontwikkelden volgens een bewust uitgedacht (goddelijk) plan, maar door toevallige variaties tussen individuen. De consequentie was ook dat de mens geen bewust geplande 'kroon op de schepping' was, zoals het Bijbelverhaal het voorstelde, maar een toevallige variant binnen de diergroep van de apen. Dit was een fundamentele aantasting van de centrale plaats die de mens zichzelf in de wereld had toebedacht. Darwin was daarom heel voorzichtig met het presenteren van zijn theorie en in zijn boek sprak hij nog niet over de mens. Dat deed hij pas later. Desondanks kon hij niet voorkomen dat zijn boek voor velen als een schok kwam en uiteindelijk de vanzelfsprekendheid van de Bijbelse waarheid in de westerse wereld zou ondermijnen.

BRON 2 De Britse Mary Anning (1799-1847) wijst naar een fossiel. Anning was fossielenverzamelaarster en autodidact in de paleontologie. Ze werd bekend door de vondst van het bijna complete skelet van een ichtyosaurus, een uitgestorven zeereptiel. In de eerste helft van de 19e eeuw deden wetenschappers meer systematisch onderzoek naar de datering en classificatie van fossielen. Zo groeide het besef dat het om uitgestorven dieren ging. (Schilderij van B.J. Donne, 1847.)

VRAGEN

4 Volgens de analyse van Ussher had God de schepping van de aarde in 4004 v.C. voltooid.
Waarom werd deze analyse in de 19e eeuw niet meer algemeen geaccepteerd?

5 Toen Darwin zijn boek *Over de oorsprong der soorten* publiceerde, waren vele gelovigen geschokt.
Omschrijf in je eigen woorden waarom sommigen liever vasthielden aan het Bijbelse scheppingsverhaal.

6 **a** Het begrip 'natuurlijke selectie' vormt de kern van Darwins evolutietheorie.
Leg uit wat dit begrip betekent.

b Waarom relateerde Darwin in eerste instantie zijn evolutietheorie niet aan de ontwikkeling van de mens?

De mens: irrationeel en door God verlaten?

Darwin was beslist niet de enige die geloofszekerheden ondermijnde. Al in de 17e eeuw hadden verlichtingsdenkers de almachtige God gedegradeerd tot 'horlogemaker van de schepping'. Volgens dit mechanistische wereldbeeld had God na de schepping geen invloed meer op het leven op aarde. Sommigen hadden het bestaan van God zelfs ontkend (atheïsme). Een aantal denkers uit de 19e eeuw borduurde voort op deze opvattingen.

Atheïstische denkers

Rond 1840 gooide de Duitse filosoof Ludwig Feuerbach de knuppel in het hoenderhok. Volgens hem had God niet de mens geschapen, maar was het eerder andersom: de mens had God geschapen. Daarmee bedoelde hij dat de mensen God hadden verzonnen. De reden daarvoor was dat ze moeite hadden met de eindigheid van het leven: ze wilden graag onsterfelijk zijn. Feuerbach was een materialist: hij geloofde slechts in wat hij kon zien (de zichtbare materie). Van een hiernamaals of voortlevende zielen moest hij niets hebben: 'De mens is wat hij eet,' zei hij, 'en niets meer.' Feuerbach concludeerde dat liefde voor God weinig zin had; je kon beter de mensen om je heen liefhebben.

Karl Marx ging nog een stap verder. Hij beschreef godsdienst zelfs als 'opium van het volk'. De belofte van een plaats in de hemel was vals en had vooral als doel de armen en onderdrukten af te houden van een gerechtvaardigde opstand. Volgens Marx droeg de kerk op deze wijze enorm bij aan de voortdurende onderdrukking van arm door rijk.

Met zijn beroemde uitspraak 'God is dood' zette Friedrich Nietzsche in 1882 de laatste stap. Nietzsche vond het christendom als bron van normen en waarden volledig achterhaald. Het had ooit zin gehad als een 'slavengodsdienst', waarin zwakkeren een god vereerden die hen naar de 'hemel' zou leiden en hun onderdrukkers zou verwijzen naar de hel. Volgens Nietzsche was inmiddels duidelijk dat dit een illusie was. De 'nieuwe mens' zou dan ook geen slaaf meer zijn, zoals het christendom wilde, maar een trots, zelfstandig wezen, dat zelf bepaalde wat goed of slecht was. Nietzsche achtte zijn tijdgenoten daartoe nog niet in staat: eerst moest nog 'de schaduw van de niet-bestaande God' worden overwonnen.

> 'Hoe zit het nu: is de mens een van Gods vergissingen? Of is God een vergissing van de mens?'
> — Friedrich Nietzsche in zijn boek *Afgodenschemering. Of hoe men met de hamer filosofeert* uit 1889.

Freuds psychoanalyse

Naast Marx, Nietzsche en Darwin wordt Sigmund Freud, de grondlegger van de psychoanalyse (een behandelvorm in de psychologie), gezien als de vierde 'architect van de moderne tijd'. Ook Freud heeft het denken over mens, religie en samenleving fundamenteel veranderd. Net als zijn beroemde voorgangers had Freud een uitgesproken

BRON 3 De ideeën van Freud hebben in de 20e eeuw grote invloed gehad op het westerse denken en dus ook op de kunst. Dat geldt zeker voor dit schilderij van de Spaanse kunstenaar Salvador Dalí uit 1944. Het heet *Droom veroorzaakt door de vlucht van een bij rond een granaatappel, een seconde voor het ontwaken*. Dalí behoorde tot het surrealisme, een kunststroming die was gefascineerd door droombeelden en onbewuste associaties – zaken die je in oudere schilderkunst nauwelijks tegenkomt.

opvatting over religie. Volgens hem was godsdienst weinig meer dan een kader van gemeenschappelijke normen en waarden dat de asociale instincten van de mens onderdrukte. Hij gaf toe dat de wereld hierdoor beschaafder was geworden, maar betreurde tegelijkertijd dat de gelovigen hun onafhankelijke geest inruilden voor een kinderlijke onderdanigheid aan een gefantaseerde vaderfiguur.

Deze denkwijze laat al zien dat Freud afstand nam van de opvatting dat de mens een rationeel wezen is en dat meer kennis per definitie tot deugd zal leiden. Hij constateerde dat het gedrag van de mens in tal van opzichten juist weinig rationeel is. Volgens Freud, die ook praktiserend arts was, bestond de menselijke geest in essentie uit twee delen: een onderbewust deel, waar oerdriften als seksuele verlangens, angst en agressie huisden, en een bewust deel dat deze 'lage' driften moest beheersen en waarmee mensen rationele afwegingen maakten. In de normale omgang waren mensen zich niet bewust van hun diepste verlangens: die kwamen alleen op onbewaakte ogenblikken aan de oppervlakte – in dromen, onder hypnose of als iemand een vergissing maakte. Door dromen en associatieve uitspraken van zijn patiënten te analyseren probeerde Freud te achterhalen wat er in het onderbewuste leefde en welk trauma verantwoordelijk was voor de psychische stoornis. Freud paste zijn inzichten niet alleen toe op patiënten met zware psychische aandoeningen, maar ook op gezonde menswen. Ook hun gedrag zou te verklaren zijn door ervaringen en trauma's uit hun jeugd. Daarmee relativeerde hij aan het begin van de 20e eeuw het rationele karakter van de mens. Voortaan moesten ook de verlangens en angsten in het onderbewustzijn betrokken worden in de verklaring van menselijk gedrag.

Secularisatie van de samenleving

In de 19e eeuw en de eerste decennia van de 20e eeuw trokken de meeste mensen zich nog weinig aan van deze radicale denkers en hun afkeer van geloof. In de loop van de 20e eeuw veranderde dat. Het darwinisme werd gemeengoed via het onderwijs. Freudiaanse ideeën over de werking van de psyche drongen door in de gezondheidszorg en in de landen waar marxisten de macht kregen, werd het geloof teruggedrongen tot in de marge. In de tweede helft van de 20e eeuw begonnen grote groepen West-Europeanen de kerk te verlaten. Deze ontkerkelijking of **secularisatie** was zeker niet alleen het gevolg van de inzichten van genoemde denkers. Ook de gegroeide welvaart lijkt een grote rol te hebben gespeeld. Door de opkomst van de welvaartsstaat en de ontwikkeling van de medische wetenschap was de onzekerheid in het leven afgenomen en daarmee ook de behoefte aan de steun van de kerk.

Tegelijkertijd hadden de 19e-eeuwse geloofskritiek en de snelle modernisering van de samenleving ook een tegenovergesteld effect. Sommige orthodoxe christenen in Europa en in Amerika gingen juist op zoek naar de fundamenten van hun geloof. Hierbij namen (en nemen) deze gelovigen de Bijbel zeer letterlijk. Zij houden vast aan het Bijbelse scheppingsverhaal en ontkennen Darwins evolutietheorie.

BRON 4 Door de ontkerkelijking in de samenleving verliezen veel kerken hun functie. Op de foto heeft een kerkgebouw de bestemming gekregen van een skatebaan.

VRAGEN

7 **a** Wat bedoelde Feuerbach met zijn uitspraak 'de mens is wat hij eet'?
b Wat was volgens Feuerbach de reden voor het bestaan van godsdienst?

8 Karl Marx zag godsdienst als 'opium van het volk'. Wat bedoelde hij hiermee?

9 Hoe zag Nietzsche de 'nieuwe mens' voor zich?

10 Op welke manier nam Freud afstand van het idee dat de mens een rationeel wezen is?

11 De 20e eeuw werd gekenmerkt door een toenemende secularisatie van Europese samenlevingen. Leg uit welke factoren aan dit proces hebben bijgedragen.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Historisch denken

Staking bij Stork

Zie paragraaf 7.3

- HISTORISCH BEWIJS
- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN

Staken was rond 1900 risicovol, maar soms het enige middel dat arbeiders tot hun beschikking hadden. Bij een staking speelden vaak meer belangen dan alleen die van de fabriekseigenaar en de stakers.

In deze opdracht beoordeel je bronnen over een staking bij de textielfabriek Stork in Hengelo en verken je de verschillende perspectieven van betrokkenen.

BRON 2 Een ansichtkaart uit 1911. 'Onderkruiper' was een scheldwoord voor mensen die tijdens een staking bleven werken of zich lieten inhuren om het werk van stakers over te nemen. Op deze kaart worden deze 'onderkruipsters' met naam en toenaam genoemd. De opbrengst van de verkoop van deze ansichtkaarten ging naar de stakers.

VRAGEN

1 Gebruik bron 1 tot en met 4.

a Op welke manier zijn deze bronnen relevant voor een onderzoek naar de sociale kwestie rond 1900?

b Op welke manier blijkt uit de bronnen dat staken rond 1900 risicovol was?

2 Gebruik bron 1 tot en met 4.

a Drie van deze bronnen zijn duidelijk vanuit een bepaald perspectief geschreven, één bron is meer neutraal.
Welke drie bronnen hebben hetzelfde perspectief en wiens perspectief is dat?

b Noem twee personen of groepen die betrokken waren bij deze staking, maar van wie het perspectief niet of slechts zeer beperkt in deze bronnen naar voren komt.

c Noem op basis van de bronnen twee keuzes van verschillende personen of groepen die jij moeilijk te begrijpen vindt.

d Leg voor beide groepen uit hoe je deze keuze toch kunt verklaren. Houd rekening met de historische context waarin deze personen zich bevonden.

BRON 1 Fragment uit een nieuwsbericht uit 1911 over de staking bij Stork.

De burgemeester stelde zich hier, zoals natuurlijk niet anders te verwachten was, vierkant aan de zijde van het kapitaal. De politie werd eropuit gestuurd naar de onderkruipsters, om in geval ze bevreesd waren overlast te krijgen van andere arbeidsters, ze op te halen en weer terug te brengen.

BRON 3 In 1911 stuurde Gezina Mantel de ansichtkaart uit bron 1 aan haar verloofde in Amerika. Op de achterkant schreef ze een brief. Een fragment hieruit:

De meisjes van Stork staken. De vaders van de meisjes moesten naar het kantoor komen, hun werd verteld dat als de meisjes niet stoppen, zij ontslagen worden. De buren van Mina Meijers zijn al ontslagen. Veel mensen maken zich zorgen omdat de reserves van de bond ook onder druk staan. Een meisje van Meyerink is weer aan het werk gegaan omdat anders haar vaders pensioen gevaar loopt. [...] Bennink vertelde vader dat de politie en soldaten al klaar staan in Deventer en bij de eerste roep van de burgemeester van Hengelo rukken ze op. Maar waarom spreekt de burgemeester zich niet uit voor de stakers? De meisjes staken nog steeds, ze houden het goed vol.

BRON 4 Fragment uit een nieuwsbericht uit 1911 over de staking bij Stork.

Te Hengelo zijn enkele zettelsters*, die op de weefgoederenfabriek aan het werk bleven, met stenen bekogeld, toen ze onder politiegeleide huiswaarts keerden. De burgemeester [riep de inwoners op] zich van daden van geweld te onthouden, daar die met geweld zullen worden beantwoord.

* *een gespecialiseerd beroep binnen de textielindustrie*

De Aprilbeweging

Zie paragraaf 7.2 en 7.3

- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- OORZAKEN EN GEVOLGEN

Utrecht was vanaf de vroege middeleeuwen een bisschopsstad. Hieraan kwam in 1580 een einde door de Reformatie en de Nederlandse Opstand. Sinds die tijd waren er geen bisschoppen in Utrecht (en Nederland) en dat bleef 273 jaar zo, tot 3 maart 1853. Toen benoemde paus Pius IX echter een Tilburgse geestelijke tot aartsbisschop van Utrecht. Een storm van verontwaardiging stak op onder orthodoxe protestanten: de Aprilbeweging was een feit.

In deze opdracht onderzoek je waarom er weer een bisschop werd toegelaten en om welke reden de protesten zich niet alleen tegen de paus of katholieken richtten, maar vooral ook tegen Thorbecke en zijn liberale kabinet.

VRAGEN

3 Leg uit dat het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland een gevolg is van de grondwetswijziging van 1848.

4 **a** Gebruik bron 5.
Leg uit welke opvatting de Aprilbeweging heeft over het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland.

b Gebruik bron 6.
Leg uit, met een verwijzing naar de bron, welke opvatting het liberale kabinet Thorbecke daarover heeft.

5 Gebruik nogmaals bron 6.

a Geef een historische en een staatsrechtelijke reden waarom de Aprilbeweging juist de koning vroeg om haar verzet te steunen.

b Hoe reageerde de koning (volgens bron 6) op dit verzoek van de Aprilbeweging?

c Leg uit waarom deze reactie ertoe leidde dat het kabinet zijn ontslag aanbood.

6 Gebruik bron 7.
Op 19 april 1853 accepteerde koning Willem III het ontslag van Thorbecke en drie andere ministers; het kabinet Thorbecke I was daarmee gevallen.
Leg uit, met twee verwijzingen naar de bron, of de bron aansluit bij de protestantse of de liberale visie op de val van het kabinet.

BRON 5 De Aprilbeweging gebruikte liederen om de protestantse bevolking te overtuigen. Het meest bekend werd het *Nieuw Geuzenlied*. Twee coupletten:

O Willem drie, o Geuzenkoning!
Gedenk uw afkomst en Uw plaats,
Ontwaak, en toon U in uw woning –
Trots die schreeuwers – weer de baas
't Woedend Torgebrom* –
Maal daar niet om!

Zij hebben het weer voorwaar gezworen,
Om al wat Geus en Ketter heet,
Weer te vervolgen als tevoren,
Hier Granvel en d'Alva** deed;
Dan brandt weer 't martelvier
Gelijk een lier,
Dan wacht ons 't bloedig lot
Op het schavot.

* *Thorbecke werd door tegenstanders afgebeeld als een tor (insect) en hier vergeleken met de heidense god Thor.*

** *Granvelle en Alva waren in de 16e eeuw adviseur van de Spaanse koning Filips II.*

BRON 6 Op 15 april 1853 ontving koning Willem III in Amsterdam uit handen van de Aprilbeweging een petitie, ondertekend door 51.000 protestanten. Hij sprak zijn steun aan hen uit. Als reactie hierop kwam de ministerraad van het kabinet Thorbecke I een dag later met de volgende voordracht aan de koning:

Aan de koning.
[...] Men meent van Uwe Majesteit te hebben verstaan, dat hij zich, tegen zijn zin, door de Grondwet gebonden achtte; dat Uwe Majesteit door de klachten [van de Aprilbeweging] over datgene dat door die Grondwet gebeurd is, de band tussen het Huis van Oranje en Nederland nog verder versterkt ziet. Men gelooft natuurlijk tussen die toespraak en de houding van de ministers een strijd te ontdekken, die als tegenwerking wordt uitgelegd. [...]
De Grondwet verleent, naar onze overtuiging zeer terecht, kerkelijke vrijheid en gelijkheid van bescherming [van de verschillende kerkgenootschappen]. Wij hebben de grondwettige vrijheid haar loop gelaten. Mocht Uwe Majesteit met de Grondwet of met ons stelsel van bestuur niet tevreden zijn, vragen wij Uwe Majesteit ons te ontslaan. Dat bij de ontvangen indruk een onmiddellijke beslissing noodzakelijk is, behoeven wij nauwelijks onder de aandacht van Uwe Majesteit te brengen.

BRON 7 Anonieme spotprent uit april 1853 over de val van het kabinet Thorbecke. Het bijschrift van de prent luidt: 'Indien iemand buiten de kring een van de draaiers aanraakt, wordt de werking van de keten gebroken.' Het kabinet Thorbecke probeert samen met een aantal bisschoppen een tafel (Nederland) te laten dansen (waarmee oude geesten opgewekt kunnen worden). Op de achtergrond vliegt een engel met een banier in de hand waar 'vrijheid van geweten' op staat. In de deuropening is de kroon van koning Willem III zichtbaar. Hij pakt Thorbecke bij de schouder en verbreekt daarmee de kracht van de kring.

Arbeid adelt

Zie paragraaf 7.3

• CONTINUÏTEIT EN VERANDERING

In de hogere klassen was het voor zowel gehuwde als ongehuwde vrouwen een schande om betaalde arbeid buitenshuis te verrichten. Maar wat als dit door omstandigheden niet anders kon? De Nederlandse schrijfster en feministe Betsy Perk (1833-1906) probeerde de situatie van deze vrouwen te verbeteren.

In deze opdracht beoordeel je hoe vernieuwend de oplossing van Perk was.

VRAGEN

7 Gebruik bron 8.

a Vrouwen uit de gegoede burgerij waren vaak financieel afhankelijk.
Leg dit uit aan de hand van het leven van Betsy Perk.

b Wat was in de ogen van Perk een goede oplossing voor deze vrouwen?

c Een historicus beweert: 'De oprichting van de vrouwenvereniging "Arbeid Adelt" in 1871 was aan de ene kant vernieuwend, maar sloot aan de andere kant aan bij het burgerlijk gezinsideaal in die tijd.'
Ondersteun beide onderdelen van deze bewering met een argument.

8 Gebruik bron 9.

a Perk promootte vrouwenarbeid in het tijdschrift *Onze Roeping*.
Benadrukte ze daarbij vooral continuïteit of juist verandering? Leg je antwoord uit.

b Betsy Perk richtte zich in de eerste uitgave van *Onze Roeping* op moeders.
Bedenk hiervoor een verklaring.

9 In april 1872 ontstond er ruzie binnen het bestuur van Arbeid Adelt. Sommige leden van de vereniging wilden dat vrouwen hun werk anoniem te koop mochten aanbieden op tentoonstellingen.
Perk was fel tegen anoniem verkopen. Beredeneer waarom.

10 In 1873 schreef Perk in *Onze Roeping*: 'Ik wil voortaan zowel mijzelf als andere vrouwen ervan vrijwaren de dupe te worden van verlegenheid en bedeesdheid, als vruchten van niet durven spreken.'
Leg uit dat dit doel de emancipatie van vrouwen verder kon vergroten.

11 Gebruik bron 10.
Perk en Kruseman waren al anderhalve maand aan het 'touren' toen zij in Assen optraden op 19 april 1873.
a Hoe was hun 'voorlees-tournee' tot dan toe ontvangen volgens de journalist?
b Hoe valt deze houding te verklaren, volgens dit artikel?
c Leg uit, met twee voorbeelden uit de bron, wat de mening van de journalist is over het optreden van Perk (en Kruseman).

12 Betsy Perk werd in haar eigen tijd bestempeld als gematigde feministe.
Leg uit of je het met deze benaming eens bent.

BRON 8 Ongedateerde foto van de schrijfster en feministe Betsy Perk (1833-1906). Perk werd geboren in een grote, welgestelde familie, maar nadat haar verloving verbroken werd én haar vader overleed, moest zij op 33-jarige leeftijd noodgedwongen in haar eigen levensonderhoud voorzien. Ze besloot te gaan schrijven om een klein inkomen te verwerven. Vanaf 1869 werkte ze aan een plan voor de oprichting van een weekblad voor vrouwen. Uit de wens om vrouwen uit haar eigen stand in staat te stellen een eigen inkomen te verwerven, ontstond in 1871 de vrouwenvereniging 'Arbeid Adelt'. Vrouwen konden door henzelf gemaakte handwerken verkopen voor rekening en risico van de vereniging. 'Arbeid Adelt' bestaat tegenwoordig nog steeds.

BRON 9 Betsy Perk schreef in de eerste uitgave (17 februari 1870) van het vrouwenblad *Onze Roeping* een speciaal voorwoord aan moeders:

Naar onze innige overtuiging is de vrouw het meest op haar plaats, zullen haar krachten het best tot volle ontwikkeling komen en draagt zij de mooiste kroon van ons geslacht, waar zij optreedt naast de man tot bestuur en leiding van een belangrijk deel van de huiselijke taak, vooral waar zij als moeder belast wordt met de zorg voor haar kinderen. Alleen wanneer haar dat recht ontzegd wordt, mag zij omzien naar een andere werkkring, alleen dan zal zij volgens ons recht hebben een andere plaats in de maatschappij te vragen.

BRON 10 Vanaf 6 maart 1873 trok Betsy Perk samen met de feministe Mina Kruseman door Nederland met een 'voorlees-tournee'. Na hun optreden in Assen op 19 april schreef de *Provinciale Drentsche en Asser Courant*:

Betsy Perk en *Mina Kruseman* – wie kende die dames niet, vóór zij naar 't Noorden trokken? Wie weet niet dat zij de courage [moed] hadden in 't openbaar te spreken en wie had er niet van gehoord dat de roede der kritiek die dames niet had gespaard, ja zelfs met zekere vijandigheid tegen haar was gehanteerd? [...] Zij [die het met de kritiek eens waren], vonden hulp bij vrouwen die het ongepast vinden dat een vrouw in het openbaar het woord voert en ook aanmatigend als zij scherpe kritiek heeft op de bestaande situatie. Ook hier was voor de dames Betsy Perk en Mina Kruseman het pad naar de spreekzaal niet effen gemaakt en was het voor sommigen met zoveel hindernissen bezet, dat zij zelf niet wilden komen luisteren om daarna te oordelen of de toegediende afstraffingen verdiend waren.
Vandaar dat zich donderdagavond in onze concertzaal een betrekkelijk kleine schare nieuwsgierigen had verenigd, om de beide vrouwen te horen, die ondanks elke tegenstand en veroordeling, niet wilden terugkeren op de weg die zij insloegen en telkens opnieuw verkondigden wat zoveel aanstoot, ja ergernis gaf.

Is er wel een God?

Zie paragraaf 7.4

• HISTORISCHE PERSPECTIEVEN

Charles Darwin en Friedrich Nietzsche zijn twee totaal verschillende 19e-eeuwers. Toch hadden ze beiden grote invloed op het denken over God en de betekenis van het christendom in de westerse samenlevingen.

Aan de hand van enkele fragmenten onderzoek je hoe ze dat deden en probeer je te bedenken welke indruk dat op een 19e-eeuwse lezer kan hebben gemaakt.

BRON 11 Charles Darwin (links) en Friedrich Nietzsche (rechts), beiden rond 1880.

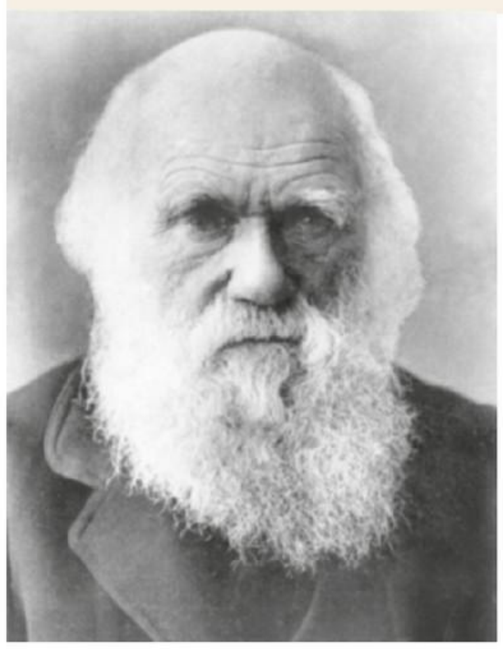

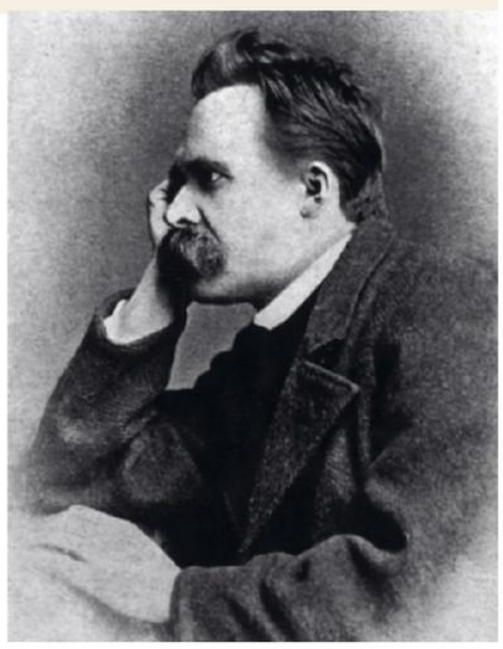

VRAGEN

13 Gebruik bron 12.
Leg uit waarom Darwin de theologische kant van zijn theorie zo pijnlijk vindt.

14 Gebruik bron 13 en 14.
Leg uit welk oordeel Nietzsche heeft over het christendom.

15 **a** Omschrijf in je eigen woorden de overeenkomst tussen de opvattingen over God van Darwin en Nietzsche.
b Verklaar het verschil in toon tussen Darwin en Nietzsche als ze schrijven over God en het christendom.

16 Jean Meslier (uit de casus van paragraaf 6.2) schreef zo'n 150 jaar vóór Darwin en Nietzsche in het diepste geheim over zijn atheïsme.
a Bedenk ten minste één verklaring voor de grotere vrijheid rond 1880 om over atheïsme te publiceren.
b Nu leven we ruim 150 jaar ná Darwin en Nietzsche. Wat vind jij nu een juiste toon om over God en het geloof te discussiëren? Kies een van de beweringen en licht je antwoord toe.
A Je moet het geloof van een ander niet ter discussie stellen.
B Je moet kunnen discussiëren, maar je mag een ander niet kwetsen.
C Je moet alles kunnen bespreken, ook als je daardoor een ander kwetst.

BRON 12 Op 22 mei 1860, enkele maanden nadat zijn *Over de oorsprong der soorten* was verschenen, schreef Charles Darwin een brief aan de Amerikaanse plantkundige Asa Gray. In deze brief ging hij in op de beschuldiging van sommigen dat *Over de oorsprong der soorten* een atheïstisch boek was. Een fragment:

Wat de theologische kant van de zaak betreft: die is altijd pijnlijk voor mij. – Ik ben verbijsterd. – Ik heb nooit de bedoeling gehad om een atheïstisch boek te schrijven. Maar ik geef toe dat ik niet in staat ben om, zo duidelijk als anderen dat kunnen en zoals ik graag zou willen, overal om ons heen ontwerp & goedgunstigheid te ontwaren. Het lijkt mij dat er te veel ellende in de wereld is. Het lukt mij niet te geloven dat een goedgunstige & almachtige God met opzet de sluipwespen zou hebben geschapen met de uitgesproken bedoeling dat zij zich zouden voeden met de levende lichamen van rupsen, of dat een kat met muizen zou moeten spelen. En omdat ik dat niet geloof, zie ik ook niet de noodzaak van de overtuiging dat het oog doelbewust is ontworpen.

BRON 13 Drie jaar na zijn uitspraak dat God dood was, publiceerde Friedrich Nietzsche zijn boek *Voorbij goed en kwaad* (1885). Daarin deed hij onder meer de volgende uitspraak over het christelijke geloof.

Het christelijke geloof is van meet af aan opoffering: opoffering van elke vrijheid, elke trots, elke zelfverzekerdheid van de geest, en tegelijk onderdanigheid, zelfvernedering en zelfverminking. Er zit wreedheid [...] in dit geloof.

BRON 14 In *Voorbij goed en kwaad* gaf Nietzsche ook een verklaring voor het atheïsme dat volgens hem in opmars was.

Waarom tegenwoordig atheïsme? – Dat God 'de vader' zou zijn, is grondig weerlegd; evenals 'de rechter', 'de beloner'. Hetzelfde met zijn 'vrije wil': hij hoort niets – en als hij iets hoort, weet hij toch niet te helpen. Het ergste is: hij lijkt niet in staat om zich duidelijk uit te drukken: is hij onduidelijk? – Dat is het, wat ik, na vele gesprekken [...] als oorzaak zie voor de neergang van het Europese godsgeloof.

Afsluiting

Controleer jezelf

7.1 De industriële revolutie

1 Ik kan een aantal factoren noemen die leidden tot de industrialisatie van Groot-Brittannië.
2 Ik kan een aantal economische en sociale gevolgen van de industriële revolutie noemen.
3 Ik kan beschrijven hoe economisch liberalisme en modern kapitalisme volgens aanhangers zouden leiden tot grotere welvaart.

7.2 Conservatisme en politiek liberalisme

1 Ik kan uitleggen dat de opkomst van het liberalisme een reactie was op de democratische revoluties, de Restauratie en het conservatisme.
2 Ik kan beschrijven welke ideeën Burke en Mill hadden over het bestuur van een staat.
3 Ik kan beschrijven welke veranderingen aanhangers van het politiek liberalisme doorvoerden in het Nederlandse bestuur.

7.3 Socialisme en confessionalisme

1 Ik kan met voorbeelden uitleggen hoe burgers reageerden op de sociale kwestie.
2 Ik kan uitleggen op welke verschillende manieren socialisten voor gelijkheid wilden zorgen.
3 Ik kan beschrijven hoe de emancipatie van arbeiders in Nederland verliep.
4 Ik kan beschrijven hoe en waarom verschillende religieuze groepen in West-Europa in de 19e eeuw emancipeerden.
5 Ik kan beschrijven hoe de emancipatie van confessionelen in Nederland verliep.

7.4 Feminisme

1 Ik kan beschrijven hoe in de 19e eeuw werd gedacht over de rol van man en vrouw in de samenleving.
2 Ik kan beschrijven welke doelen feministen hadden en hoe zij deze bereikten.

7.5 Wetenschap in de 19e eeuw

1 Ik kan uitleggen dat de evolutietheorie van Darwin botste met het traditionele gods- en wereldbeeld.
2 Ik kan uitleggen dat Feuerbach, Marx, Nietzsche en Freud radicaal braken met traditionele ideeën over God, religie en de mens.

Begrippen

De uitleg van de begrippen staat achter in je boek.

algemeen kiesrecht
arbeidersklasse
burgerlijk gezinsideaal
censuskiesrecht
communisme
confessionalisme
conservatisme
constitutionele monarchie
democratisering
economisch liberalisme
eerste feministische golf
emancipatiebeweging
evolutietheorie
feminisme
handelingsonbekwaamheid
industrialisatie
industriële revolutie
industriële samenleving
middenklasse
ministeriële verantwoordelijkheid
modern kapitalisme
politiek liberalisme
Restauratie
schoolstrijd
secularisatie
sociaaldemocratie
sociale kwestie
socialisme
vakbond
verzuiling

Jaartallen

1750	Begin van de industriële revolutie in Groot-Brittannië
1776	Adam Smith legt de basis voor het economisch liberalisme
1814-1815	Congres van Wenen
1830	Liberale revoluties, onder andere in Frankrijk en het Koninkrijk der Nederlanden
1840	Start eerste feministische golf in de Verenigde Staten en Europa
1848	Revolutiejaar; Nederland wordt een parlementaire democratie
1859	Charles Darwin publiceert zijn evolutietheorie
1879	Oprichting eerste politieke partij in Nederland: de ARP
ca. 1880	Oprichting socialistische politieke partijen
1917	Invoering algemeen kiesrecht voor mannen in Nederland; einde schoolstrijd: financiële gelijkstelling openbaar en bijzonder onderwijs
1919	Invoering algemeen kiesrecht voor vrouwen in Nederland

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Oefenen met kenmerkende aspecten

1 Vat de kenmerkende aspecten bij het tijdvak van burgers en stoommachines (★ **31**, ★ **32**, ★ **34**, ★ **35** en ★ **36**) samen met behulp van de *Trainer kenmerkende aspecten*.

Ga naar de *Trainer kenmerkende aspecten*.

Herhalen van de leerstof

2 Neem de tabel over.
Vul in de tabel de antwoorden op de volgende vragen in.
- Voor welke groep kwam de stroming op?
- Wat waren de belangrijkste strijdpunten van de stroming?
- Welke successen heeft de stroming tot 1920 behaald? Noem hier minstens één jaartal of periode.

Politieke stroming	Komt op voor	Strijd-punten	Successen
Politiek liberalisme			
Socialisme			
Confessiona-lisme			
Feminisme			

Oefenen voor de toets

Gebruik bron 1.
In de bron beschrijft Dadabhai Naoroji een oorzaak van de Britse industrialisatie.

3p **3**
- Noem deze oorzaak en
- verklaar het standpunt van Naoroji over de beschreven situatie.

De opstellers van nieuwe grondwetten in Nederland keken terug naar oudere grondwetten, bijvoorbeeld de Staatsregeling van 1798. Vier bepalingen daaruit:
- I Nederland wordt een eenheidsstaat.
- II Het stadhouderschap wordt afgeschaft.
- III Alle burgers krijgen dezelfde grondrechten, zoals vrijheid van meningsuiting en vrijheid van geloof.
- IV De wetgevende macht ligt bij een volksvertegenwoordiging die met algemeen mannenkiesrecht wordt gekozen.

2p **4** Leg uit:
- of conservatieven rond 1815 overwegend positief of negatief over de Staatsregeling van 1798 zouden zijn geweest en
- hoe liberalen rond 1850 over de Staatsregeling zouden hebben geoordeeld.

1p **5** Leg uit waarom vakbonden rond 1870 voor arbeiders een belangrijker middel waren om invloed uit te oefenen dan politieke partijen.

2p **6** Leg uit waarom sociaaldemocraten waarschijnlijk wel en communisten waarschijnlijk niet tevreden waren met de invoering van algemeen kiesrecht.

In 1874 werd het zogenaamde ‘Kinderwetje’ van de liberale politicus Samuel van Houten ingevoerd, waarin werd verboden om kinderen onder de 12 jaar in fabrieken te laten werken.

2p **7** Leg uit:
- dat de invoering van het ‘Kinderwetje’ in strijd is met de principes van het economisch liberalisme en
- met welk argument liberalen de invoering van de wet toch zouden kunnen verdedigen.

Gebruik bron 2.

2p **8** Volgens Schaepman was er geen sprake van enige emancipatie van katholieken in Nederland.
Geef met behulp van de bron een argument vóór en een argument tegen deze bewering.

2p **9** Nadat in 1906 de (grotendeels socialistische) Nederlandse Vereniging van Vakbonden (NVV) was opgericht, richtte de antirevolutionaire politicus Abraham Kuyper in 1909 het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) op.
Leg uit:
- dat de oprichting van de vakbonden past bij het ontstaan van een verzuilde samenleving en
- om welke reden Kuyper de oprichting van de NVV als een gevaar voor de eigen zuil zag.

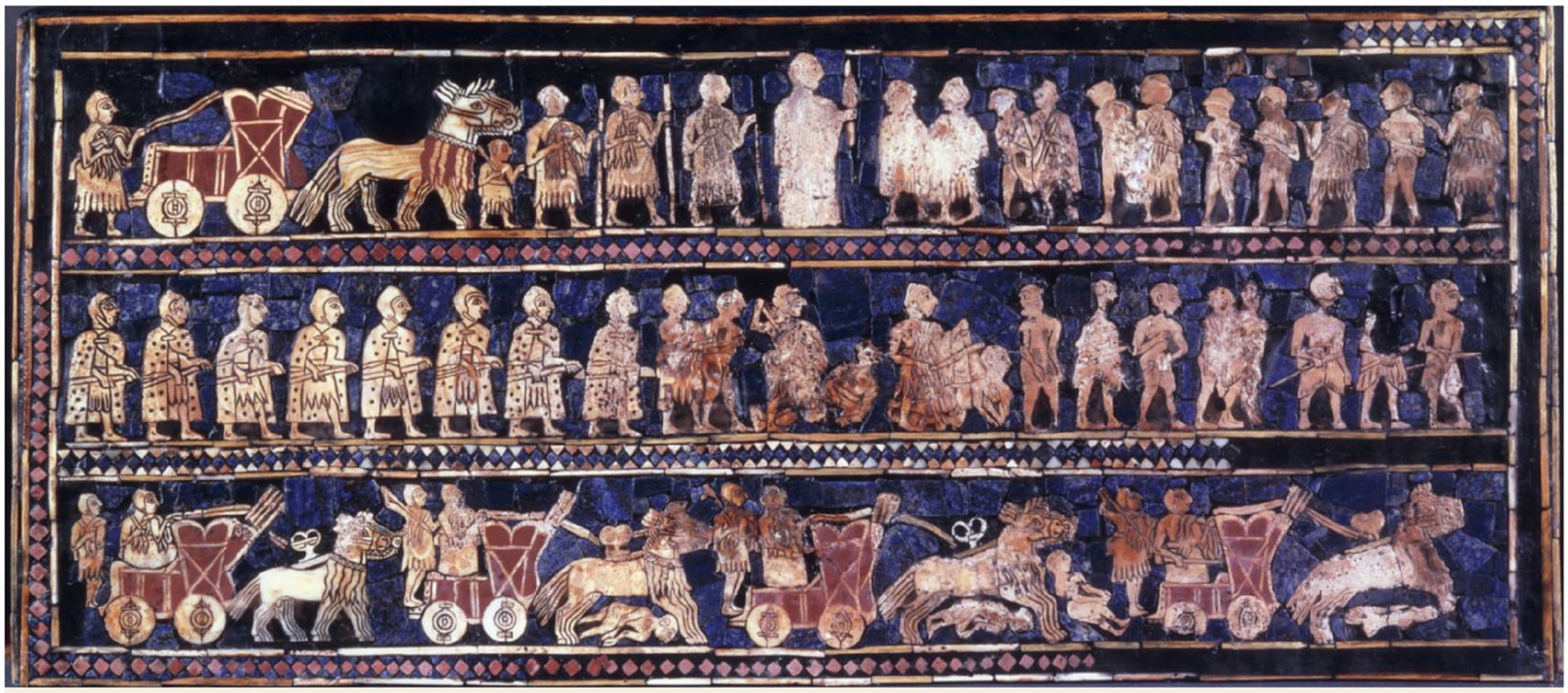

BRON 3 Een paneel uit een van de koningsgraven van Ur (ca. 2600-2400 v.C.). Het leger van Ur trekt ten strijde. Rechts in het midden worden naakte krijgsgevangenen afgevoerd. Zij werden waarschijnlijk gebruikt als slaven.

Steden buiten Soemerië

Rond dezelfde tijd gingen ook in andere gebieden, bijvoorbeeld bij grote rivieren als de Nijl in Egypte, de Gele Rivier in China en de Indus in India, boeren hun akkers irrigeren. Ook hier waren de oevers door slibafzetting vruchtbaar en ontstonden steden. Tussen 2700 v.C. en 300 v.C. ontstonden in Mexico en Peru op dezelfde manier stedelijke gemeenschappen. Het is vrijwel zeker dat al deze gemeenschappen zich onafhankelijk van elkaar hebben ontwikkeld. Waarom zij zo relatief kort na elkaar zijn ontstaan, is voor archeologen nog steeds een punt van discussie.

VRAGEN

4 **a** Geef drie belangrijke kenmerken van een stedelijke gemeenschap.
b Noem op basis van bron 2 van deze paragraaf en bron 3 van paragraaf 1.1 een overeenkomst tussen de eerste landbouw en de eerste stedelijke gemeenschappen.
c Geef een verklaring voor de overeenkomst bij vraag b.

5 Leg uit wat het verband is tussen arbeidsdeling en het ontstaan van een hiërarchie.

6 Voor het handhaven van de orde, de verdediging van de stad en het onderhoud van het irrigatiesysteem was belastingheffing nodig.
Leg uit waarom.

7 **a** Wie waren machtige en invloedrijke personen in de eerste stedelijke gemeenschappen en hoe kwam dat tot uiting in de bebouwing?
b Welke twee groepen vormden de onderste lagen in de stedelijke hiërarchie?

De ontwikkeling van het schrift

Rond 3300 v.C. ontstonden in Soemerië niet alleen de eerste steden, maar werd ook het eerste schrift uitgevonden. Dankzij het schrift wisten koningen voortaan precies wie belasting had afgedragen, welke arbeiders loon hadden ontvangen en hoeveel soldaten ze in dienst hadden. Ook priesters gebruikten het schrift. Zij moesten een omvangrijke administratie bijhouden, want tempelcomplexen groeiden uit tot machtige organisaties met veel landbezit en personeel.

Symbolen als geheugensteuntjes

De ontwikkeling van het schrift ging in stappen. Agrarische gemeenschappen gebruikten vanaf 8000 v.C. al kleine voorwerpen van klei om goederen te registreren. Aan de hand van deze voorwerpen kon de ontvanger van een lading goederen bijvoorbeeld natellen of de juiste hoeveelheid was afgeleverd.

Op een gegeven moment vervingen de Soemeriërs deze gekleide voorwerpen door symbolen in kleitabletten te kerven. Dit schrift bestond toen uit nummers en pictogrammen, die meeteenheden en producten voorstelden. Deze pictogrammen gaven het product vaak heel letterlijk weer: een pictogram van een os stond voor het woord ‘os’.

Weer later werd het beeldschrift aangevuld met tekens die lettergrepen en klanken uitdrukten. De weergave van klanken was een enorme vooruitgang, want nu kon de taal worden opgeschreven zoals deze werd uitgesproken.

Abstracte tekens

Een volgende stap was dat de pictogrammen langzaamaan werden vervangen door abstracte tekens. Omdat deze veel op spijkers leken, kreeg het Soemerische schrift de naam

Gebruik bron 3.

2p **10** Leg met behulp van een beeldelement uit welke mening de tekenaar heeft over het burgerlijk gezinsideaal.

2p **11** Waarin verschilde het uitgangspunt van Feuerbach, Marx en Nietzsche met dat van de meeste verlichtingsdenkers uit de 18e eeuw?

De volgende gebeurtenissen hebben te maken met industrialisatie en emancipatie.

A Abraham Kuyper richt de eerste politieke partij van Nederland op, de ARP.
B In Duitsland, Oostenrijk, Hongarije en Nederland krijgen vrouwen kiesrecht.
C In Groot-Brittannië begint de industriële revolutie.
D In onder andere Frankrijk en de Nederlanden vinden liberale revoluties plaats.
E Na de nederlaag van Napoleon krijgt Frankrijk weer een koning.
F Willem II stemt in met een nieuwe, uiterst liberale grondwet.

2p **12** Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de letters.

BRON 1 In 1871 hield Dadabhai Naoroji, een Indiase politicus, een toespraak voor een groep Britse wetenschappers. Naoroji woonde toen zelf in Londen. In zijn toespraak gaf hij een overzicht van de voor- en nadelen van het Britse bestuur in India. Hier spreekt hij over de Indiase economie.

Materieel: de export van India naar Engeland bedraagt minimaal £ 500.000.000, [...] en verwacht wordt een verdere stijging van deze export met meer £ 12.000.000 per jaar. Deze zorgt voor voortdurende en aanhoudende verarming en uitputting van het land. Dit wordt wel zeer gedeeltelijk verlicht en aangevuld door de leningen voor spoorwegen en irrigatie [...] sinds 1850. Maar zelfs met deze verlichting is de materiële toestand van India zodanig dat de grote meerderheid van de armen nauwelijks twee penny per dag heeft en een paar lompen, of een karig bestaan. [...]

BRON 2 In 1880 wordt Herman Schaepman als eerste priester benoemd tot Tweede Kamerlid. In 1889 schrijft hij over de positie van katholieken in Nederland:

De praktijk vormde in meer dan één opzicht nog een schril contrast met de staatsrechtelijke vrijheid en gelijkheid, die in onze grondwet is gewaarborgd. Verkiesbaarheid tot de hoogste staatsambten en bestuurlijke posities stond op het geduldige papier; maar iemand die ruiterlijk als katholiek voor de dag wilde komen, gaf zich immers feitelijk een brevet van onverkiesbaarheid in verreweg de meeste gevallen, zelfs tot de nederige positie van dorpsburgemeester.

BRON 3 Prent van de Britse Nationale Bond tegen het Vrouwenkiesrecht uit het begin van de 20e eeuw met de tekst: 'Het huis van een suffragette. Thuis na een dag van hard werken!' Een suffragette was een Britse feministe. De teksten op de briefjes aan de muur luiden: 'Kiesrecht voor vrouwen' en 'Terug in een uur of zo'.

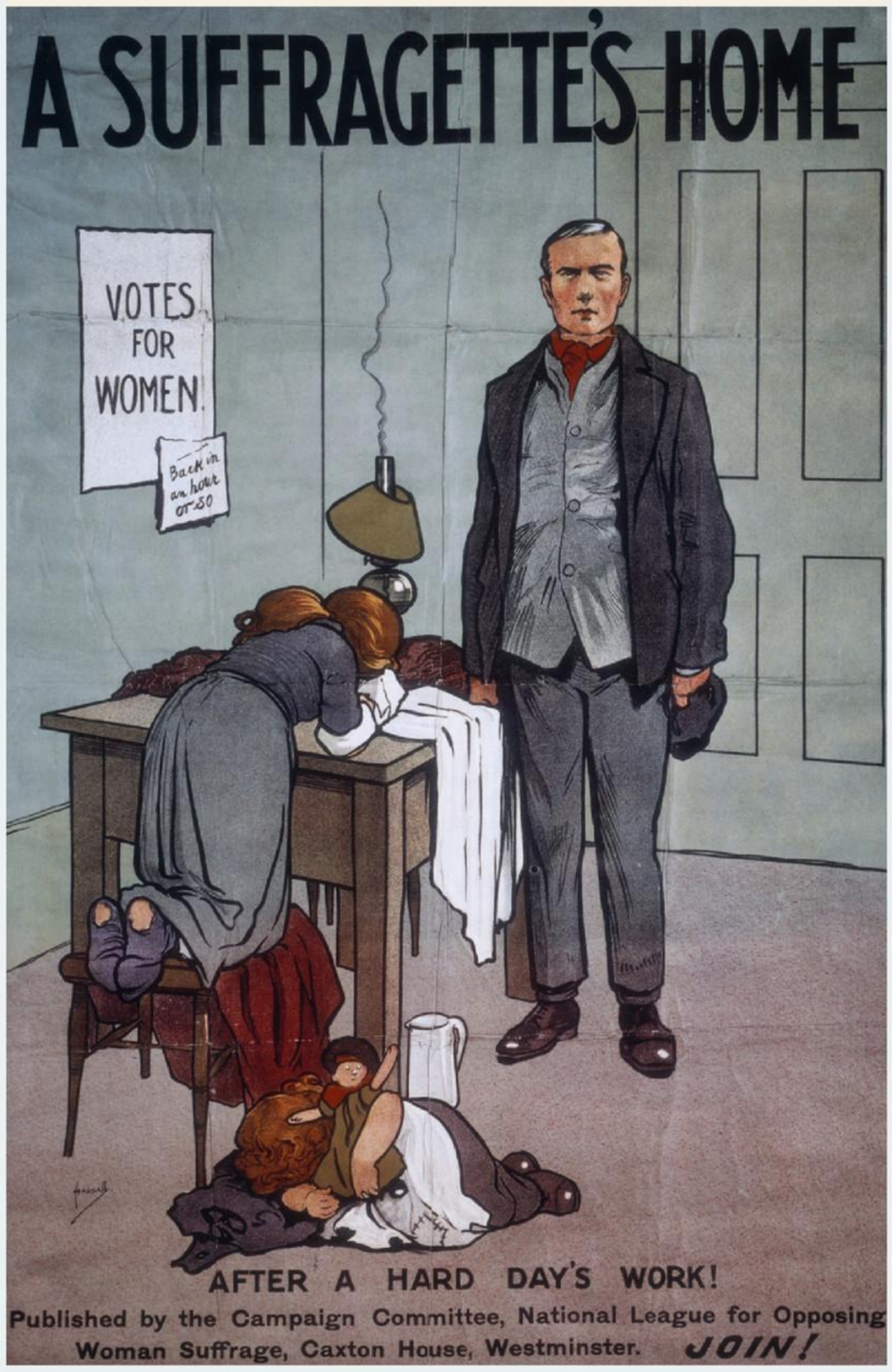

8 De strijd om de wereld

TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)

ca. 1500-ca. 1865 Trans-Atlantische slavenhandel, slavernij en verzet

ca. 1750-ca. 1900 Industriële revolutie

ca. 1800 Opkomst nationalisme

Introductie

Vanaf 1893 voerden de inwoners van het koninkrijk Mthwakazi in het zuiden van Afrika strijd met de British South Africa Company, die zich drie jaar eerder in hun koninkrijk had gevestigd. Het bedrijf, dat onder leiding stond van Cecil Rhodes, was opgericht om de minerale rijkdommen van Afrika uit de grond te halen. De Company won de oorlog en het koninkrijk kwam, met instemming van de Britse overheid, in eigendom van dit bedrijf. De onderneming mocht voortaan onderhandelen met Afrikaanse vorsten, landrechten toekennen en een politiemacht op de been houden. Cecil Rhodes noemde het gebied naar zichzelf: Rhodesië. In Rhodesië (vandaag Zimbabwe) werd steenkool uit de grond gehaald door mijnbouw (zie foto, die is genomen tussen 1890 en 1925). Rhodes maakte geen geheim van zijn ideaal: heel Afrika moest Brits worden, van Caïro in het noorden tot Kaap de Goede Hoop in het zuiden.

Niet alleen de Britten, maar ook andere Europeanen waren op zoek naar de grondstoffen in Afrika en Azië. Daar was door de industrialisatie in Europa grote vraag naar. Maar ook andere redenen, zoals nationalisme en een superioriteitsgevoel, speelden een rol bij het op grote schaal veroveren en exploiteren van koloniën in de 19e eeuw.

Kenmerkende aspecten

- ★ 33 De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie
- ★ 36 De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme

Waarover gaat dit hoofdstuk?

8.1 Nationalisme ★ 36

Vanaf ongeveer 1800 ontstond overal in Europa een sterke voorliefde voor de cultuur van het eigen volk. Nationalistische bewegingen streefden voor hun volk naar een eigen – nationale – staat.

8.2 Modern imperialisme ★ 33

In de 19e eeuw streefden Europese landen naar een groot koloniaal rijk. De overheersing van gebieden in Afrika en Azië moest hen verzekeren van grondstoffen en een afzetmarkt voor de industriële producten.

8.3 Abolitionisme en racisme

In de 19e eeuw verboden Europese landen en de Verenigde Staten slavenhandel en slavernij. Tegelijkertijd bleef ongelijkheid daar en in de koloniën bestaan en raakten racistische opvattingen diepgeworteld.

ca. 1820-ca. 1920 Intensivering van het koloniaal bestuur (modern imperialisme)

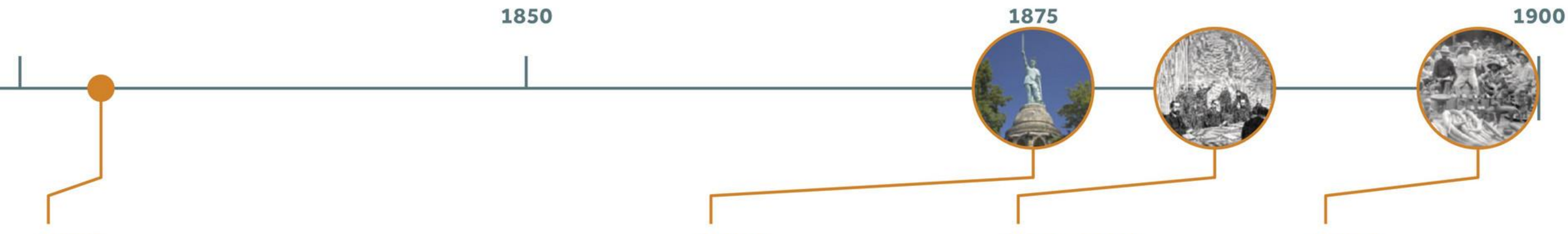

8.1 Nationalisme

CASUS

Hermann, een Duitse held

BRON 1 Het Hermann-monument in het Teutoburgerwoud wordt schoongemaakt. (Foto uit 2016.)

Hoog op een heuvelrug in het Duitse Teutoburgerwoud rijst een beeld op van 53 meter hoog. Het stelt Arminius voor, een Germaanse vorst die ooit in dienst was van de Romeinen en die later de Duitse naam Hermann kreeg. Arminius kwam in het jaar 9 n.C. in opstand tegen de Romeinen. Hij lokte drie Romeinse legioenen naar een dicht woud en versloeg ze daar verpletterend. Lange tijd was dit een onbekend verhaal, totdat men in de 19e eeuw een standbeeld voor de Germaan wilde oprichten.

De eerste schetsen dateren van 1819, vlak nadat Duitse legers de Franse keizer Napoleon hadden verslagen. Veel Duitsers hoopten toen dat een verenigd Duitsland zou ontstaan. Maar de Duitsers bleven verdeeld over ruim dertig staten en staatjes. Het ideaal van een verenigd Duitsland bleef echter leven, onder meer bij de maker van de schetsen, de kunstenaar en architect Ernst von Bandel (1800-1876). Hij had dit monument bedacht als herinnering aan de tijd dat 'de Duitsers' eensgezind en sterk waren geweest.

Vanwege geldgebrek was het beeld in 1870 nog steeds niet voltooid. Dat gebeurde pas nadat in 1871 één groot Duits rijk ontstond met een keizer aan het hoofd. Deze Duitse eenwording zorgde voor hernieuwde belangstelling voor het beeld. De keizer zelf betaalde de laatste ontbrekende gelden en onthulde het monument in 1875. Op het zwaard van 7 meter lang staan de woorden 'Deutsche Einigkeit, meine Stärke – meine Stärke, Deutschlands Macht'.

VRAGEN

1 Leg uit waarom Bandel en andere Duitsers behoefte hadden aan een monument.
2 Leg uit waarom Bandel koos voor dit verhaal uit de oudheid.
3 Welk politiek belang had de keizer bij zijn bijdrage aan het monument?

Wat is nationalisme?

★ 36 Deelaspect: de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: nationalisme

In veel Europese landen kwamen in de 19e eeuw sterke nationale gevoelens op. Dit verschijnsel heet **nationalisme**. Het gaat uit van de gedachte dat mensen tot verschillende volken (of naties) behoren en dat elk volk een gemeenschappelijke geschiedenis, taal en cultuur heeft. Men kreeg een sterke voorliefde voor de cultuur van het eigen volk en vond het belangrijk dat dat volk in een eigen – nationale – staat leefde.

Herkomst

De nationalistische gevoelens die in de 19e eeuw opkwamen, ontstonden onder meer uit de Verlichting en de idealen van de democratische revoluties. In het denken over politiek was het 'volk' steeds belangrijker geworden. Een inwoner van een land was niet langer onderdaan van een vorst, maar burger, dat wil zeggen: lid van een gemeenschap die zichzelf moest besturen en verdedigen. Hoe verschillend bijvoorbeeld de Fransen onderling ook waren, ze vormden als burgers één volk en moesten samen sterk staan. Het was daarom van belang overeenkomsten binnen een volk te onderstrepen en verschillen te negeren.

Tegelijkertijd had het nationalisme ook wortels in een beweging die tegen de Verlichting en de democratische revoluties inging: de **Romantiek**. In de 18e eeuw hadden verlichte denkers de overeenkomsten tussen mensen benadrukt: mensen waren in principe overal hetzelfde. Ook de idealen van de democratische revolutie waren universeel geldig. Tegen deze manier van denken was al vanaf het eind van de 18e eeuw verzet gerezen, vooral in de literatuur en de kunst. Romantici hadden moeite met de eenzijdige nadruk op verstand, wetenschap en eenvormigheid. Zij legden juist het accent op gevoelens, verbeelding en de oeroude tradities waardoor mensen van elkaar verschilden. Romantici waren gefascineerd door de verhalen, liederen en gebruiken van eenvoudige boeren en vissers, die nog niet waren bedorven door het moderne rationele denken. De Romantiek zelf was niet per se nationalistisch, maar de aandacht voor het volk paste wel heel goed bij de behoefte om vorm te geven aan de onderlinge verbondenheid van de burgers.

> 'Onder de middelen [...] om de liefde tot het vaderland [...] te ontwikkelen, behoort in de eerste plaats de geschiedenis van ons volk.'
>
> — Citaat uit een schoolboek uit 1872, met verhalen over de geschiedenis.

Nationale identiteit

In de 19e eeuw kwam dan ook overal in Europa een beweging op gang om de identiteit van het eigen volk vorm te geven. Dichters, schilders en beeldhouwers brachten de roemrijke daden van hun zogenaamde voorouders in beeld. Het Hermann-monument is er een voorbeeld van. Regeringen stimuleerden deze natievorming krachtig. Ze gebruikten het onderwijs in de officiële landstaal en de vaderlandse geschiedenis om verbondenheid en eenheid te kweken. In het Nederlandse onderwijs ging bijvoorbeeld veel aandacht uit naar de 'glorierijke' strijd tegen de Spanjaarden tijdens de Opstand. Bij dit culturele nationalisme werd overigens niet alleen naar het verleden gekeken: ook moderne industriële en technologische prestaties waren goed voor nationale trots. Op wereldtentoonstellingen als die van Londen (1851) en Parijs (1878) bijvoorbeeld wedijverden nationale staten met elkaar als ze hun nieuwste vindingen presenteerden.

BRON 2 In de Romantiek kregen kunstenaars meer belangstelling voor het gewone volk. De Franse schilder Jean-François Millet maakte schilderijen waarin hij het boerenleven centraal stelde. Als 17e-eeuwse schilders boeren lieten zien, beeldden zij hen vaak af als domme en onbeschaafde mensen. Romantische schilders als Millet portretteerden hen juist met veel respect, zoals hier in *De aardappeloogst* (1855).

BRON 3 Na een revolutie ontstond in 1830 een nieuwe staat: België. Schilderijen als dit stimuleerden in de 19e eeuw het ontstaan van een Belgische nationale identiteit. De schilder heeft vooral willen laten zien hoe enthousiast de Belgische bevolking de vrijheidsstrijd tegen de Nederlandse koning Willem I steunde. (Charles Soubre, 1880.)

VRAGEN

4 **a** Leg uit dat nationalisme voortkwam uit twee tegengestelde ontwikkelingen in de 18e eeuw.
b Gebruik de casustekst.
Op welke manier zijn deze twee ontwikkelingen te herkennen in het ontstaan van het Duitse nationalisme?

5 Gebruik bron 3.
Een bewering: 'Dit schilderij is een voorbeeld van de Romantiek.'
Leg dit uit.

6 Door de democratische revoluties raakten nieuwe ideeën over burgerschap wijd verbreid.
Leg uit dat deze ideeën een gevaar konden vormen voor de macht van vorsten, maar ook een kans boden om die macht te versterken.

7 In 1857 voerde de Nederlandse regering het vak geschiedenis in voor alle leerlingen.
a Bedenk op welke manier het vak moest bijdragen aan goed burgerschap.
b Hoe zou het vak geschiedenis volgens jou tegenwoordig kunnen bijdragen aan burgerschapsonderwijs?

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

De vorming van nationale staten

De politieke grenzen die in Europa waren ontstaan, vielen niet altijd samen met taal- en cultuurgrenzen. Nationalisten streefden naar nationale staten: voor elk volk één staat. Dit politiek nationalisme had grote gevolgen voor gebieden waar volken verdeeld waren over meerdere staten en voor staten waar meerdere volken samenleefden.

Eenwording

Zo'n verlangen naar een eigen staat ontstond onder Duitssprekenden die verspreid woonden over meer dan dertig staten. Liberale nationalisten streefden niet alleen naar een sterke Duitse eenheidsstaat, maar ook naar meer inspraak voor burgers. In 1848 zetten Duitsers in verschillende staten hun conservatieve vorsten af. Vervolgens kwamen democratisch gekozen volksvertegenwoordigers uit alle staten bijeen om samen een nieuwe grondwet te maken voor de nieuwe eenheidsstaat. Maar door tegenwerking van het koninkrijk Pruisen, de machtigste Duitse staat, mislukte deze poging tot eenheid. Pruisen wilde wel een Duitse eenheidsstaat, maar dan onder Pruisische leiding en zonder democratische grondwet. In 1871 slaagde de Pruisische minister-president Otto von Bismarck erin Duitsland tot een eenheid te smeden. De Pruisische koning werd de oppermachtige keizer van deze staat; het gekozen parlement had weinig invloed.

Ook de Italianen streefden naar eenwording. Op het Italiaanse schiereiland waren in de loop van de tijd meerdere staten ontstaan. Een groot deel van Noord-Italië was in Oostenrijkse handen en de katholieke kerk bezat een deel van Midden-Italië. Italiaanse nationalisten wilden heel Italië verenigen in een vrije en onafhankelijke eenheidsstaat, zonder buitenlandse invloed. Vanaf 1820 probeerden ze door middel van overleg, volksopstanden en gewapende strijd hun doel te bereiken. In 1870 veroverden zij ten slotte Rome. Daarmee was de Italiaanse eenheid een feit.

Uiteenvallen

Het nationalisme leidde ook tot een omgekeerde ontwikkeling: sommige staten waarin meerdere volken samenleefden, vielen juist uit elkaar. Het duidelijkste voorbeeld daarvan is het Ottomaanse Rijk. De Grieken, Serviërs en Roemenen, die in dat rijk woonden, waren ontevreden over de Turkse overheersing en begonnen te streven naar onafhankelijkheid. Na meer dan tien jaar strijd slaagden de Grieken daarin als eersten: in 1829 werd Griekenland een onafhankelijk koninkrijk. Later in de 19e eeuw brokkelde het Ottomaanse Rijk nog verder af en ontstonden staten als Servië, Bulgarije en Roemenië. Ook het Oostenrijkse keizerrijk was zo'n veelvolkerenstaat waar verschillende volken regelmatig in opstand kwamen. De belangrijkste groep, de Hongaren, zou pas in 1918 de onafhankelijkheid krijgen.

In de 19e eeuw ontstond door samenvoegingen en afscheidingen langzaam een Europa van nationale staten. De regeringen stimuleerden vaderlandslievende gevoelens in hun gebieden. Daardoor kwamen staten tegenover elkaar te staan, wat zou leiden tot grote internationale spanningen en oorlog.

VRAGEN

8 Een bewering: 'Volken bestaan niet echt, maar zijn slechts een idee uit de 19e eeuw.'

a Bedenk een argument vóór deze bewering.

b Bedenk een argument tegen deze bewering.

9 **a** Nationalisten in Duitsland en Italië waren om verschillende redenen ontevreden over de situatie vóór 1871.
Leg het verschil uit.

b Leg uit waarom niet alle Duitse nationalisten tevreden waren met de Duitse eenheidsstaat na 1871.

10 Leg uit waardoor het Ottomaanse Rijk en het Oostenrijkse keizerrijk in een tijd van opkomend nationalisme allebei kwetsbaar waren.

11 Gebruik bron 4.

a Wat valt op aan de taalgebieden in Oost-Europa rond 1900?

b In Oostenrijk-Hongarije en het Ottomaanse Rijk ontstond onrust door politiek nationalisme.
Noem een andere staat waarin hierdoor onrust zou kunnen ontstaan. Licht je antwoord toe.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 4 Taalgebieden in Europa in 1914.

8.2 Modern imperialisme

CASUS

Een kolonie als privébezit

In 1885 kwam een gebied in Centraal-Afrika in persoonlijk bezit van de Belgische koning Leopold II. Leopold zei dat hij hier een humanitair doel had: de prediking van het 'ware' geloof en de afschaffing van slavernij. Het gebied kreeg de veelzeggende naam Congo-Vrijstaat.

Maar met behulp van een leger van witte officieren en Afrikaanse soldaten dwong Leopold de Afrikanen steeds harder te werken. Het gebied werd rendabel toen de Europese vraag naar rubber steeg. Leopold liet alles op alles zetten om de bevolking zoveel mogelijk rubber uit rubberbomen te laten tappen. Wie te weinig oogstte, werd gegeseld, gemarteld of voor het leven verminkt. Om mannen tot arbeid aan te zetten werden hun kinderen gegijzeld en hun vrouwen verkracht en zelfs gekruisigd.

In 1904 getuigde een Congolees over het bewind: 'Twee sentry's [schildwachten], Bokombula en Bokusula, arresteerden mijn grootvader Iselunyako, omdat zijn mand rubber niet vol was. Ze stopten hem in een put en vertrappelden hem. Daaraan is hij gestorven. Toen we hem aan de blanke lieten zien, zei deze: "Goed zo. Hij was klaar met rubber en dus klaar met leven."'

Hoewel Congo-Vrijstaat diep in Afrika lag, bleven de onmenselijkheden van het regime niet verborgen. Missionarissen sloegen alarm en de Britse consul noemde Congo in een rapport 'het grootste kerkhof ter wereld'. Toen de Belgische staat in 1908 het beheer van de kolonie overnam, had Leopolds bewind miljoenen Congolezen het leven gekost. Belgisch-Congo werd vervolgens nog tot 1960 overheerst door België.

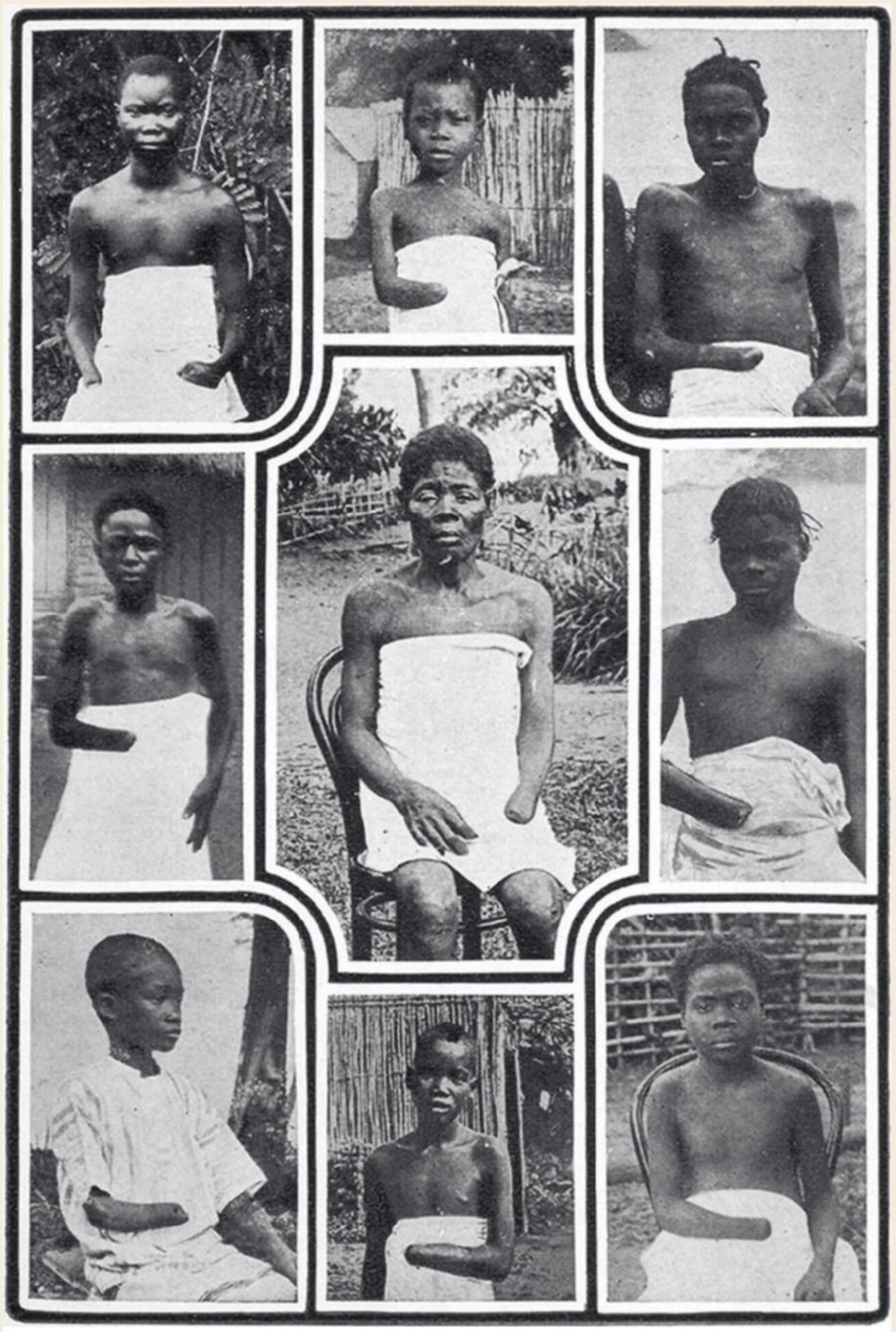

BRON 1 Kinderen met een afgehakte hand. Dat was een straf voor mensen die niet genoeg rubber ophaalden tijdens hun werk op de plantages in Congo-Vrijstaat. Deze foto's werden als bewijsmateriaal gepubliceerd in een boek uit 1905 over Leopolds onmenselijke regime. Het speelde een belangrijke rol bij het ontstaan van internationaal protest tegen de toestand in Congo.

VRAGEN

1 Leopold gaf zijn kolonie de naam Congo-Vrijstaat.
Leg uit waarom die naam misleidend was.

2 Gebruik bron 1 en de casustekst.

a Noem drie voorbeelden uit de casus waaruit blijkt dat mensen in Leopolds tijd kritisch waren over zijn beleid in Congo.

b In het huidige België staan standbeelden ter ere van Leopold II. Daar is hevige discussie over die beelden vanwege Leopolds koloniale politiek.
Bedenk een overeenkomst en een verschil tussen de kritiek op Leopolds koloniale politiek in zijn tijd en in onze tijd.

De opkomst van het modern imperialisme

★ 33 De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie

Volken wereldwijd hadden al eeuwen te maken met Europeanen die gebieden verkenden, handeldreven langs hun kusten en er gebieden veroverden. Maar vanaf begin 19e eeuw gingen Europese landen streven naar een groot koloniaal rijk dat hen zou verzekeren van grondstoffen en een afzetmarkt voor de industriële producten. Dit verschijnsel noemen we **modern imperialisme**.

Wat is modern imperialisme?

In de 19e eeuw veranderde het kolonialisme van karakter. West-Europese landen waren niet langer tevreden met handelsposten of kleinere bezittingen langs de kust. Ze wilden ook de binnenlanden van Azië en Afrika veroveren en hun koloniën fors uitbreiden tot grote wereldrijken of imperiums. Bovendien wilden ze hun controle over de veroverde gebieden vergroten. Dit modern imperialisme van Europese landen leidde tot grof geweld en dwang jegens de inheemse bevolking. In de loop van de 19e eeuw nam het tempo van de veroveringen toe, onder meer vanwege onderlinge concurrentie. In 1914 waren vrijwel heel Afrika en een groot deel van Azië bezit van Europese landen.

Oorzaken

Dat Europese landen koloniën in Azië en Afrika wilden veroveren en daadwerkelijk wilden besturen, had een aantal oorzaken:

- Landen met een opkomende industrie hadden behoefte aan goedkope grondstoffen als olie, rubber en katoen. Bovendien zagen zij de koloniën als nieuwe afzetmarkten voor hun producten.
- Een groot overzees rijk gaf politiek en militair aanzien. Dat was een gevolg van het nationalisme in Europa. Een trots volk 'verdiende' een groot koloniaal rijk.
- Europeanen wilden hun cultuur verspreiden. Zo brachten missionarissen en predikanten het christelijke geloof. Liberale denkers wilden het kapitalisme verspreiden. Beide groepen zagen dit als het 'beschaven' van andere culturen. Dit gebeurde vaak vanuit oprechte bedoelingen, hoewel die voortkwamen uit een gevoel van superioriteit ten opzichte van andere volken: van alle beschavingen zou de Europese het verst ontwikkeld zijn.

De veroveringen werden vergemakkelijkt door nieuwe technologische en wetenschappelijke uitvindingen. De komst van de telegraaf bijvoorbeeld zorgde ervoor dat de verbindingen tussen bezetter en kolonie veel gemakkelijker en sneller werden. Dankzij hun technische voorsprong waren de Europeanen ook veel beter bewapend.

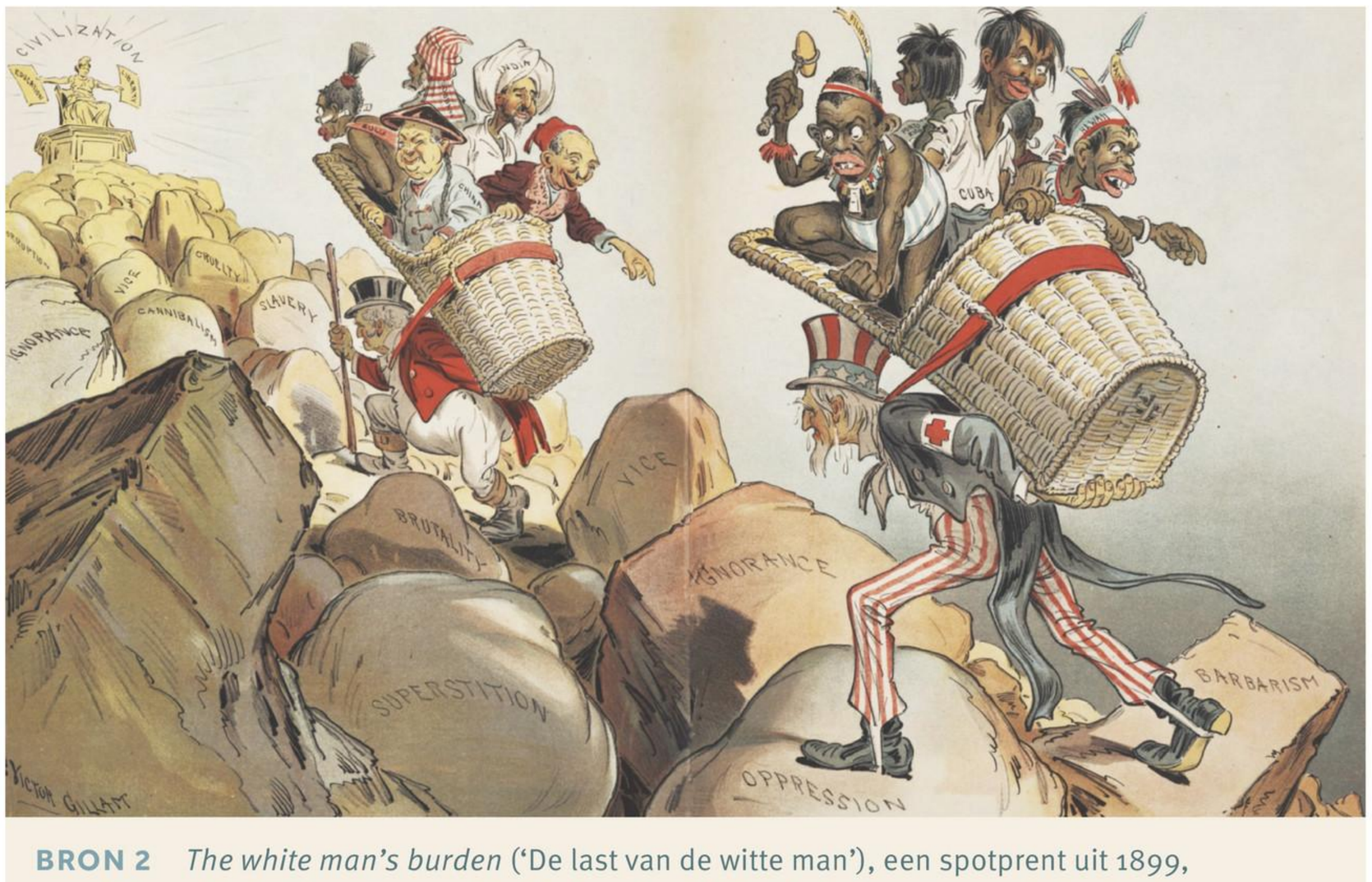

BRON 2 *The white man's burden* ('De last van de witte man'), een spotprent uit 1899, gepubliceerd in het Amerikaanse blad *Judge*. Aanleiding is de Amerikaanse kolonisatie van de Filipijnen in 1898. In de linker mand zit onder andere India en in de rechter mand – met het hamertje – de Filipijnen. Op de rotsen staan kreten als 'onwetendheid', 'onzedelijkheid', 'onbeschaafdheid' en 'kannibalisme'. Het doel staat linksboven: 'beschaving'. De titel van de spotprent is afgeleid van een beroemd geworden gedicht, dat ook in 1899 verscheen. Het beschrijft de zogenoemde 'white man's burden': de verplichting die het witte Europa voelde om de bevolking in zijn koloniën te onderwijzen en te vormen naar Europees voorbeeld. Dit idee kwam voort uit het Europese superioriteitsgevoel.

BRON 3 Een toegangskaartje voor een tentoonstelling van 'verschillende menschenrassen' in 1883. Deze enorme tentoonstelling, die door één miljoen mensen werd bezocht, liet koloniale producten van over de hele wereld zien. Maar er werden ook mensen van overzee tentoongesteld. Hier zie je de 13-jarige Johannes Kojo uit Suriname. Hij speelt op trommels voor een publiek. Over zijn leven is niets bekend.

> 'Vroeger bezaten wij het land en de witte mensen het evangelie. Toen kwamen de missionarissen; ze leerden ons bidden en de ogen sluiten, en intussen maakten de witte mensen zich meester van ons land. Nu hebben wij het evangelie en zij ons land.'
>
> — Een aanvoerder van de Mau Mau, een volk in Kenia, aan het einde van de 19e eeuw.

Twee fasen

De verovering van wereldrijken in de 19e eeuw gebeurde ruwweg in twee fasen. In de eerste fase, vanaf ongeveer 1820, veroverden Europese landen vooral bezittingen in Azië. Daar waren de bezittingen van handelsondernemingen omgevormd tot koloniën waarvan het grondgebied steeds verder werd uitgebreid. Nederland breidde de bezittingen in de kolonie Nederlands-Indië steeds verder uit, Groot-Brittannië verstevigde de greep op gebieden in Brits-Indië en Frankrijk veroverde Indochina, het latere Vietnam, Laos en Cambodja. Europese landen zochten nieuwe manieren om deze veroverde gebieden te exploiteren. Op bescheiden schaal deden ook de Verenigde Staten mee aan deze race: ze veroverden de Filipijnen op de Spanjaarden en vestigden daar een eigen koloniaal bestuur.

In de tweede fase, vanaf ongeveer 1880, ontstond er een soort race tussen Europese landen om zo snel mogelijk ook de meest ondoordringbare gebieden van Afrika te bezetten, zoals Congo-Vrijstaat. Landen die nog maar net bestonden, zoals Duitsland, België en Italië, deden nu (samen met Fransen en Britten) volop mee aan de verovering van Afrika. Dat leidde tot flinke politieke spanningen. Daarom kwamen in 1884-1885 de belangrijkste Europese landen in Berlijn bij elkaar om regels op te stellen over hoe ze Afrika zouden verdelen. Zo wilden ze oorlogen tussen Europese staten voorkomen.

Ontwikkelingen in Amerika

Ondertussen deden zich op het Amerikaanse continent heel andere ontwikkelingen voor: hier maakten koloniën zich juist los van Europese landen. In de 16e eeuw hadden Spanjaarden en Portugezen koloniën gevestigd in Zuid- en Midden-Amerika en korte tijd later hadden Britten en Fransen het oosten van Noord-Amerika gekoloniseerd. De Europeanen beschouwden de Nieuwe Wereld van meet af aan als 'leeg'. De aanspraken van de oorspronkelijke bewoners werden genegeerd en het overgrote deel van hen stierf door ziekten, dwangarbeid en geweld. Europese migranten voelden zich daarom vrij het continent binnen te trekken, een proces dat zich in Noord-Amerika tot diep in de 19e eeuw zou voortzetten. Ze stichtten er plantages en in Zuid- en Midden-Amerika vermengden ze zich met de inheemse bevolking en met slaafgemaakten en hun nakomelingen. Tot op grote hoogte bestuurde de bevolking van migranten zichzelf; de Europese landen beperkten hun rol veelal tot het innen van belastingen. Door deze afstandelijke opstelling zagen de kolonisten in de Amerikaanse koloniën deze gebieden steeds meer als hun eigen land. Al in 1776 verklaarden de Verenigde Staten zich onafhankelijk van Groot-Brittannië. Begin 19e eeuw hadden onafhankelijkheidsbewegingen in het midden van Amerika en op het zuidelijke continent succes. Daardoor verloren Spanje en Portugal hun gezag en ontstonden landen als Mexico, Argentinië en Brazilië.

BRON 4 *Franse bonthandelaar en zijn halfbloed zoon.* Dat is de oorspronkelijke naam van dit schilderij van de Amerikaan George Caleb Bingham uit 1845. Bonthandelaren trouwden vaak met vrouwen uit de oorspronkelijke bevolking om zo handelsbanden te verstevigen. Bingham toonde met deze beeltenis niet de agressieve expansie, maar juist de expansie via handel en huwelijk. Zijn vredige voorstelling van de *frontier*, de grens tussen Europese en inheemse gebieden, was duidelijk bedoeld voor een wit publiek.

'spijkerschrift'. Met de uitvinding van het schrift verlieten de Soemeriërs als eersten de prehistorie. De Egyptenaren volgden rond 3100 v.C., toen zij hiërogliefen en een vereenvoudiging daarvan – het hiëratisch schrift – gingen gebruiken (vanaf 2800 v.C.).

Behalve de Soemeriërs zijn er maar weinig andere volken die zonder invloed van buitenaf een schrift hebben ontwikkeld. Het is de Olmeken, een volk in Mexico, gelukt rond 800 v.C. en waarschijnlijk hebben ook de Chinezen uit eigen beweging een schrift ontwikkeld (rond 1300 v.C.). Of de Egyptenaren het schrift helemaal zelf hebben uitgevonden, is onzeker.

betekenis	vogel	os	ster/hemel/ god	water
oudste vorm				
± 3100 v.C.				
± 2400 v.C.		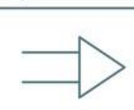		
± 2200 v.C.	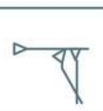	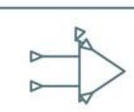		
± 1700 v.C.		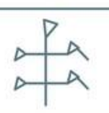	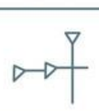	
± 700 v.C.		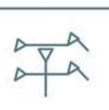	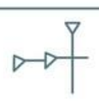	

BRON 4 Van pictogram naar spijkerschrift.

Nieuwe vormen van schriftgebruik

Rond 2600 v.C. was het spijkerschrift in Soemerië zo goed ontwikkeld, dat het niet alleen werd gebruikt voor de administratie, maar ook voor handelscontracten, brieven en wetteksten. In deze periode ontstond in Soemerië en Egypte ook de eerste literatuur ter wereld. Er verschenen heldendichten over koningen en mythen waarin goden de hoofdrol speelden. Daarnaast werden wetenschappelijke, biografische en historische teksten geschreven en allerlei documenten van religieuze aard.

Slechts een kleine groep mensen aan de top van de samenleving kon de Soemerische en Egyptische literatuur lezen. De beheersing van het schrift was namelijk geen gemakkelijke zaak: het spijkerschrift had ongeveer 600 tekens en het hiërogliefenschrift wel 750.

Een laatste stap in de ontwikkeling van het schrift vond plaats rond 1500 v.C., toen de Feniciërs (een volk in het huidige Libanon) een schrift ontwikkelden met alleen klanktekens. Zo'n alfabetschrift had slechts enkele tientallen tekens nodig en was dus makkelijker te leren.

Het oudste schrift ontstond dus rond 3300 v.C. in Mesopotamië, maar in verschillende landbouw-samenlevingen op de wereld kwamen mensen onafhankelijk van elkaar op dit idee. Er ontstonden dan ook verschillende soorten schrift. Daarna duurde het overigens nog heel lang voordat het schrift over de hele wereld verspreid raakte. In Midden- en Zuid-Nederland bijvoorbeeld werd het schrift pas voor het eerst gebruikt met de komst van de Romeinen in 50 v.C.

VRAGEN

8 Leg uit waardoor de ontwikkeling van het schrift en het ontstaan van de eerste steden tegelijkertijd plaatsvonden.

9 Vat in je eigen woorden samen in welke vijf stappen het schrift zich heeft ontwikkeld.

10 Met de uitvinding van het schrift eindigt de prehistorie.

a Leg uit waarom de uitvinding van het schrift wordt gezien als een belangrijke breuk in de geschiedenis.

b Een bewering: 'De prehistorie duurde tot 3300 v.C.' Is deze bewering juist of onjuist? Leg je antwoord uit.

11 Leg uit in welk opzicht de uitvinding van het schrift belangrijk was voor de ontwikkeling van:

- de bestuurlijke macht;
- de economie;
- de wetenschap;
- de cultuur.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

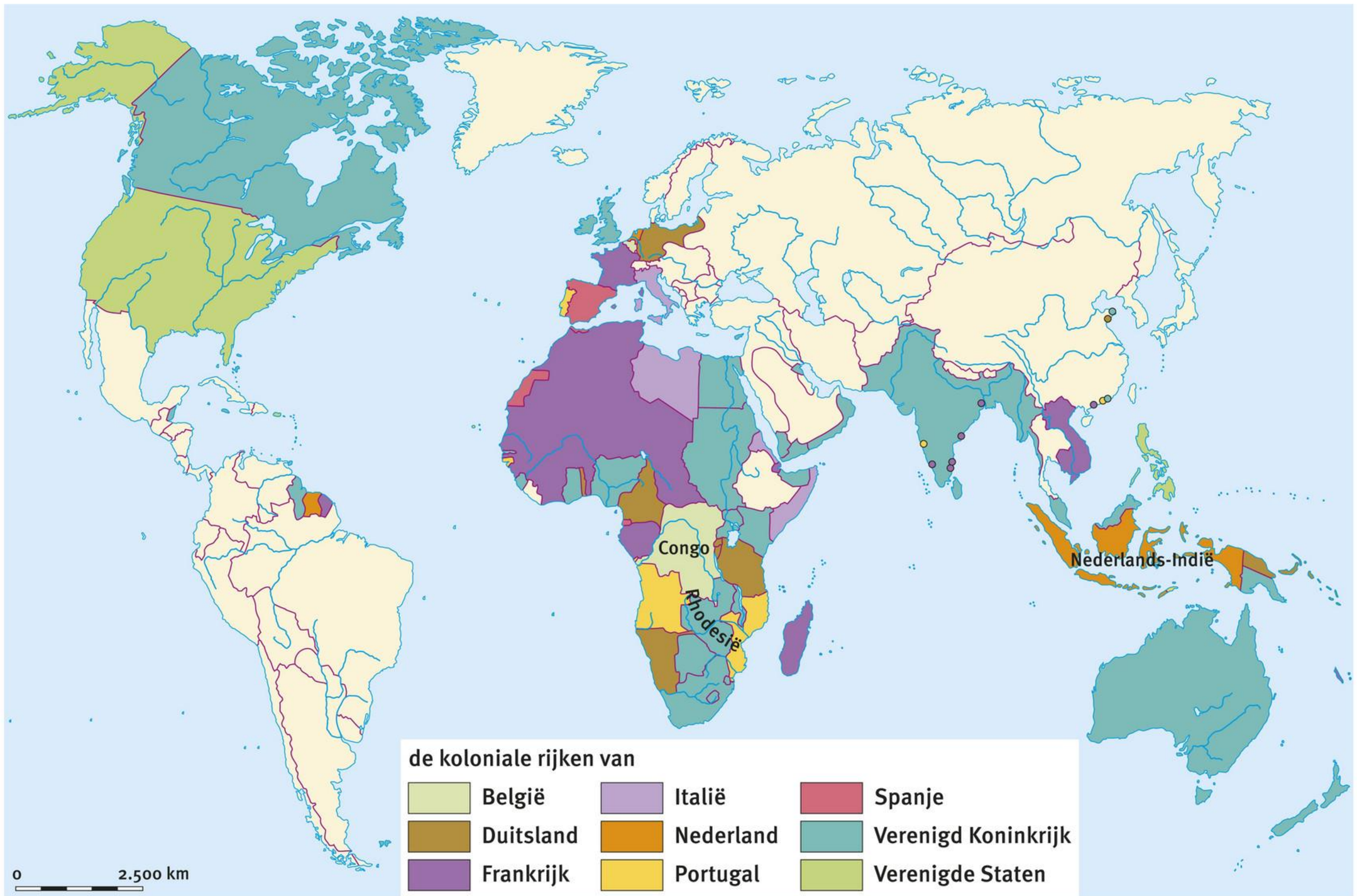

BRON 5 De wereld in 1914, toen de meeste koloniale rijken op hun grootst waren.

VRAGEN

3 Noem twee aspecten waarin het modern imperialisme zich onderscheidde van eerdere vormen van kolonialisme.

4 Gebruik bron 2.
De leertekst noemt drie oorzaken van modern imperialisme.
Welke oorzaak past bij de bron? Leg je antwoord uit met een beeldelement uit de bron.

5 De verovering van Afrika door Europese landen verliep over het algemeen snel.
Leg uit hoe dit kon.

6 Gebruik zo nodig paragraaf 5.1.
Noem ten minste drie belangrijke verschillen tussen de kolonisatie van Azië en die van Amerika vóór 1800.

7 Gebruik bron 4 uit paragraaf 6.3.
Onafhankelijkheidsoorlogen in de 19e eeuw in Zuid-Amerika werden op twee manieren veroorzaakt door politieke ontwikkelingen in Europa.
Leg dit uit.

Gevolgen van het modern imperialisme

★ **33** De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie

Uit de casus blijkt tot welke wantoestanden de veroveringen in Congo leidden. Welke gevolgen had het modern imperialisme voor de onderworpen volken in Azië en Afrika?

Bestuurders uit Europa

Een eerste gevolg was dat de mensen in de koloniën te maken kregen met Europese politieke machthebbers. Hoe dat gebeurde, hing af van wie de kolonisator was. Groot-Brittannië werkte met een **indirect bestuur**. In Brits-Indië (het huidige India en Pakistan) bleven inlandse vorsten en bestuurders op hun plaats, maar moesten ze wel de orders doorgeven die ze van Britse ambtenaren kregen. Deze manier van besturen was relatief goedkoop en werd daarom ook in Nederlands-Indië ingevoerd. De Fransen kozen voor **direct bestuur** door Franse bestuurders. Dat was duurder en kwam de winstgevendheid van een gebied niet ten goede, maar gaf wel meer controle.

Verplichte landarbeid

Een tweede gevolg voor de inheemse bevolking van de koloniën was dat zij werd gedwongen bij te dragen aan de economische activiteiten van de kolonisator. Gedurende de 19e eeuw bleef de Europese vraag naar grondstoffen uit de koloniën stijgen, onder invloed van de industrialisatie. Daardoor ging een steeds groter deel van de inheemse bevolking van Europese koloniën in Azië en Afrika deel uitmaken van de door Europeanen beheerste wereldeconomie.

Een voorbeeld daarvan is de invoering van het **cultuurstelsel** in Nederlands-Indië in 1830. Volgens dit stelsel moesten boeren op met name Java op 20% van hun grond koffie, thee, suiker en indigo (een blauwe kleurstof) voor de wereldmarkt produceren. Ze deden dat in ruil voor een kleine vergoeding. Dit stelsel ging ten koste van de verbouw van rijst, waardoor hongersnoden ontstonden. De Nederlandse staat profiteerde juist van de hoge winsten, die rechtstreeks in de staatskas vloeiden.

Het cultuurstelsel werd rond 1870 vervangen door exploitatie door particuliere ondernemers. Om aan voldoende arbeiders te komen haalden de ondernemers op Sumatra ongeschoolde mensen uit Java of China naar de plantages als **contractarbeiders**. Zij waren na het sluiten van een overeenkomst verplicht om een bepaalde tijd ergens te werken, in ruil voor een voorschot op hun loon. Als contractarbeider hadden zij nauwelijks vrijheid en rechten. Werkgevers mochten contractbreuk en ongehoorzaamheid streng bestraffen. Protest door contractarbeiders tegen de vaak beroerde leef- en werkomstandigheden was vrijwel onmogelijk. Het systeem van contractarbeid werd in de 19e eeuw door veel Europese kolonisatoren toegepast.

Bevoorrechting van bevolkingsgroepen

Een derde gevolg was dat een deel van de inheemse bevolking werd ingeschakeld bij het bestuur en in het leger. Vaak koos het westerse bestuur daarbij voor specifieke bevolkingsgroepen, zoals etnische of religieuze minderheden. Zo kende het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) een groot percentage soldaten uit de Molukken. De bevoorrechte groepen waren loyaal aan het koloniale bestuur, maar deze werkwijze vergrootte wel de onderlinge tegenstellingen binnen de inheemse bevolking.

Willekeurige grenzen

Een vierde gevolg was dat de koloniserende landen bij het vaststellen van bestuurlijke grenzen geen rekening hielden met de verschillen tussen inheemse volken. Grenzen werden soms dwars door het gebied van één volk getrokken. In Afrika en Azië leidde dat op meerdere plaatsen tot zeer willekeurige grenzen. Op het grondgebied van Nederlands-Indië bijvoorbeeld hadden vóór de Nederlandse kolonisatie verschillende staten gelegen waarin volken met een eigen cultuur en geschiedenis woonden. Toen koloniën in de 20e eeuw onafhankelijk werden, vormden die grenzen vaak een bron van conflicten.

Culturele gevolgen

Ten slotte had het modern imperialisme ook culturele gevolgen voor de inwoners van de koloniën. De Europese cultuur werd in de koloniën verspreid. Er kwamen scholen waar kinderen onder andere de taal van de kolonisator leerden. Ook kwam er gezondheidszorg naar westers model, met bijvoorbeeld vaccinatieprogramma's. Missionarissen verspreidden het christendom. In de meeste koloniën drongen deze culturele invloeden vooral door in de bovenlaag van de stedelijke bevolking. Op veel andere plaatsen werd de lokale cultuur weinig beïnvloed.

BRON 6 Interieur van het paleis van de koning van Benin (gelegen in het huidige Nigeria) met Britse plunderaars in 1897. De Britten probeerden hun handelspositie in het koninkrijk Benin te verstevigen, maar de koning van Benin verzette zich hiertegen. Daarop strafte het Britse leger Benin met geweld en plundering. Kunstschatten uit het paleis kwamen terecht in musea in Europa en Noord-Amerika. De laatste jaren is veel van deze kunst teruggegeven aan Nigeria.

VRAGEN

8 Noem vijf gevolgen van het modern imperialisme voor de bevolking in de koloniën.

9 Waaruit blijkt dat de Fransen veel belang hechtten aan een sterke controle over hun koloniale rijk?

10 Nederland exploiteerde Nederlands-Indië in de 19e eeuw op verschillende manieren.

a Noem twee verschillen tussen de periode vóór 1870 en de periode daarna.

b Wat waren gevolgen voor de arbeidskrachten in beide systemen van exploitatie?

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

8.3 Abolitionisme en racisme

CASUS

De zwarte wereldkampioen

BRON 1 Jack Johnson en Etta Dureya als ongetrouwd stel in januari 1910. Ze trouwden in 1911. Hun leven stond onder hoogspanning, onder andere door de vijandige reacties van witte Amerikanen op hun gemengde huwelijk. Etta pleegde zelfmoord in 1912.

Toen Jack Johnson in 1908 als eerste zwarte Amerikaan wereldkampioen boksen was geworden, gingen witte inwoners van de Verenigde Staten op zoek naar een witte bokser die hem zou kunnen verslaan. Het werd James Jeffries, een man die ongeslagen wereldkampioen was geweest, maar al zes jaar eerder was gestopt en inmiddels flink in gewicht was aangekomen. Uiteindelijk stapte Jeffries in 1910 de ring in – voor veel geld en 50 kilo lichter – voor wat het 'gevecht van de eeuw' werd genoemd. Jack Johnson versloeg hem met gemak.

De overwinning van Johnson leidde op veel plaatsen tot rellen. In sommige Amerikaanse staten mochten geen filmopnamen van de bokswedstrijd worden vertoond. Autoriteiten wilden niet dat het publiek zou zien hoe een witte man werd verslagen door 'een Afrikaans tweevoetig beest'. Johnson was nog een tijdje wereldkampioen, maar bleef vooral bekend vanwege zijn – in die tijd – omstreden privéleven. Hij trouwde drie keer met een witte vrouw en opende in 1912 een nachtclub in Chicago, waar mensen van verschillende huidskleur elkaar konden ontmoeten. Overigens was Johnson ook naar huidige maatstaven niet van onbesproken gedrag. Zo mishandelde hij zijn vrouw Etta Dureya zodanig dat ze in het ziekenhuis belandde.

In 1946 kwam Johnson om bij een auto-ongeluk. Hij was boos achter het stuur gaan zitten omdat hij als zwarte man was geweigerd in een restaurant. Zijn derde vrouw zei na zijn overlijden: 'Ik hield van hem vanwege zijn moed. Hij keek zonder angst naar de wereld. Hij was voor niets of niemand bang.'

1 **a** Noem drie voorbeelden waaruit blijkt dat rond 1910 zwarte mensen in de Verenigde Staten door velen niet als gelijkwaardig werden gezien aan witte mensen.
b Wat kun je uit de casustekst afleiden over de wettelijke status (vrij man of slaaf) van Jack Johnson in de Verenigde Staten rond 1910?

2 Gebruik bron 1.
Deze foto hebben Johnson en zijn aanstaande vrouw zelf laten maken.
Leg uit dat de foto ook als een vorm van protest kan worden geïnterpreteerd.

Abolitionisme

Jack Johnson was, in tegenstelling tot zijn ouders, altijd een vrij man geweest. Hij was geboren in 1878, dertien jaar na de afschaffing van de slavernij in de Verenigde Staten. Ook andere landen verboden in de 19e eeuw slavenhandel en slavernij.

Einde aan slavernij

Vanaf circa 1780 verspreidden aanhangers van het **abolitionisme** in Europa en de Verenigde Staten het inzicht dat slavernij een mensonwaardig systeem was. Slavernij, zo stelden abolitionisten, was in strijd met de christelijke naastenliefde en het verlichte idee dat elk mens dezelfde vrijheden en rechten heeft. Ook meenden zij dat mensen als vrije arbeiders productiever en deugdzamer zouden zijn dan als slaven.

In de 19e eeuw werd de strijd rond slavernij nog feller. In de koloniën verzetten slaafgemaakten zich door in opstand te komen, te vluchten of door passieve vormen van verzet. In Europa en de Verenigde Staten won het abolitionisme aan invloed onder burgers. Ook voormalige slaven maakten deel uit van het abolitionisme. Sommigen publiceerden hun eigen ervaringen als autobiografie en maakten daarmee grote indruk.

Uiteindelijk maakte het Britse parlement in 1833 een einde aan slavernij in de Britse koloniën, nadat het eerder (in 1807) de slavenhandel had verboden. In de loop van de 19e eeuw volgden meer landen. Frankrijk schafte de slavernij af in 1848, Nederland in 1859 voor Nederlands-Indië en in 1863 voor Suriname en de Antillen. In de Verenigde Staten leidde de slavernijkwestie tot een hevige burgeroorlog (1861-1865). In de zuidelijke staten vonden de eigenaren van katoenplantages slavenarbeid onmisbaar; in de noordelijke staten maakten fabrikanten gebruik van vrije arbeid. De zuidelijke staten verloren de oorlog uiteindelijk. Daardoor gold vanaf 1865 in de hele Verenigde Staten een verbod op slavernij.

Na de afschaffing van slavernij kwam aan gedwongen arbeid geen volledig einde. In de Europese koloniën kwam er vaak een vorm van contractarbeid voor in de plaats die bijna even onderdrukkend was als slavernij.

VRAGEN

3 **a** Sinds de 18e eeuw werd slavernij op grond van verschillende argumenten bekritiseerd.
Noem een politiek, een religieus en een economisch argument.

b Beredeneer op basis van je antwoord bij vraag a wat de opvattingen van voorstanders van slavernij zullen zijn geweest. Noem er twee.

4 In de loop van de 19e eeuw groeide de druk op de Nederlandse regering om de slavernij af te schaffen. Noem daarvoor twee oorzaken.

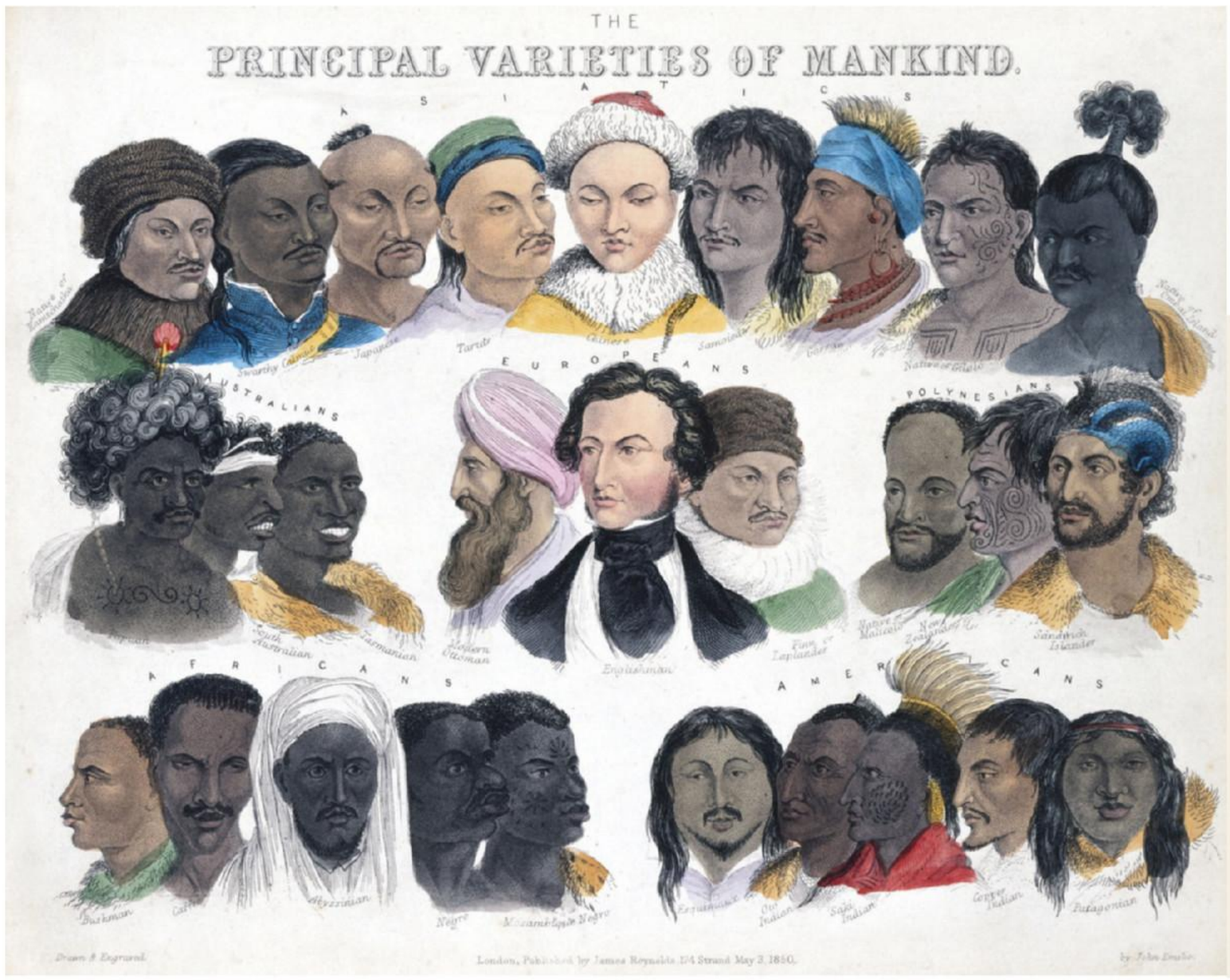

BRON 2 Tekening van de belangrijkste 'rassen' in de wereld (1850), door de Britse illustrator John Emslie. De nadruk ligt op uiterlijke en stereotiepe verschillen tussen mensen. De rassen zijn gegroepeerd naar de continenten waar ze zouden zijn ontstaan en zouden thuishoren. In het centrum staat een Engelsman tussen twee andere 'Europeanen', daaromheen vanaf boven met de klok mee 'Aziaten', 'Polynesiërs', 'Amerikanen', 'Afrikanen' en 'Australiërs'.

Racisme

In de 19e eeuw schaften steeds meer landen slavernij uiteindelijk af. Maar de strijd om afschaffing van de slavernij was hevig en versterkte juist de ontwikkeling van racisme. Verzet van minderheden leidde nog niet tot grote veranderingen.

Wetenschap

Tijdens de Verlichting werd voor het eerst het begrip ‘ras’ gebruikt om uiterlijke verschillen tussen mensen te typeren. In de 19e eeuw ging het onderzoek naar de mensheid volop verder. Een aanzienlijk deel van de wetenschappers ging daarbij uit van de ongelijkheid tussen menselijke rassen. Zij ontwikkelden theorieën die deze ongelijkheid moesten onderbouwen. Deze wetenschappers stelden dat er in het verleden op verschillende continenten in de wereld afzonderlijke mensenrassen zouden zijn ontstaan. Deze rassen zouden grotendeels onveranderlijke kenmerken hebben. Daarbij ging het om uiterlijke eigenschappen, karakter en intelligentie. De witte rassen waren volgens hen superieur. De andere rassen zouden minder ver ontwikkeld zijn of zelfs minderwaardig. Sommige rassen zouden nooit beschaafd kunnen worden. Toch zouden deze rassen wel bedreigend zijn. Volgens de wetenschappers zou vermenging van het witte ras met inferieure rassen leiden tot verzwakking. De grote vijandigheid waarmee gemengde koppels als Jack Johnson en zijn huwelijkspartners te maken kregen, is een goed voorbeeld van deze afkeer van ‘rassenvermenging’.

Wetenschappers probeerden hun rassentheorieën te bewijzen met historische argumenten en door onderzoek naar bijvoorbeeld de structuur en de grootte van schedels. Ze suggereerden dat sommige mensen tot rassen behoorden die veel meer op apen zouden lijken en legden een verband tussen de omvang van schedels en de verstandelijke ontwikkeling.

Maar er waren ook tegengeluiden. De wetenschapper Charles Darwin probeerde te bewijzen dat moderne mensen wel degelijk tot één en dezelfde soort behoorden. Volgens Darwin was de mens langzaam ontstaan uit een eerdere levensvorm. Verschillen in kleur of bouw zeiden niets over karakter en intelligentie. Darwin was ervan overtuigd dat alle mensen gelijkwaardig zijn en veroordeelde om die reden slavernij. Zijn theorieën werden fel bestreden. Later bleek dat Darwin gelijk had.

> ‘Oh, schaam je, Agassiz!’
>
> — Handgeschreven notitie van Charles Darwin in zijn eigen exemplaar van het invloedrijke boek *Types of Mankind* (1854). De Amerikaanse wetenschapper Louis Agassiz was een van de bekendste verdedigers van rassentheorieën en schreef de introductie van *Types of Mankind*.

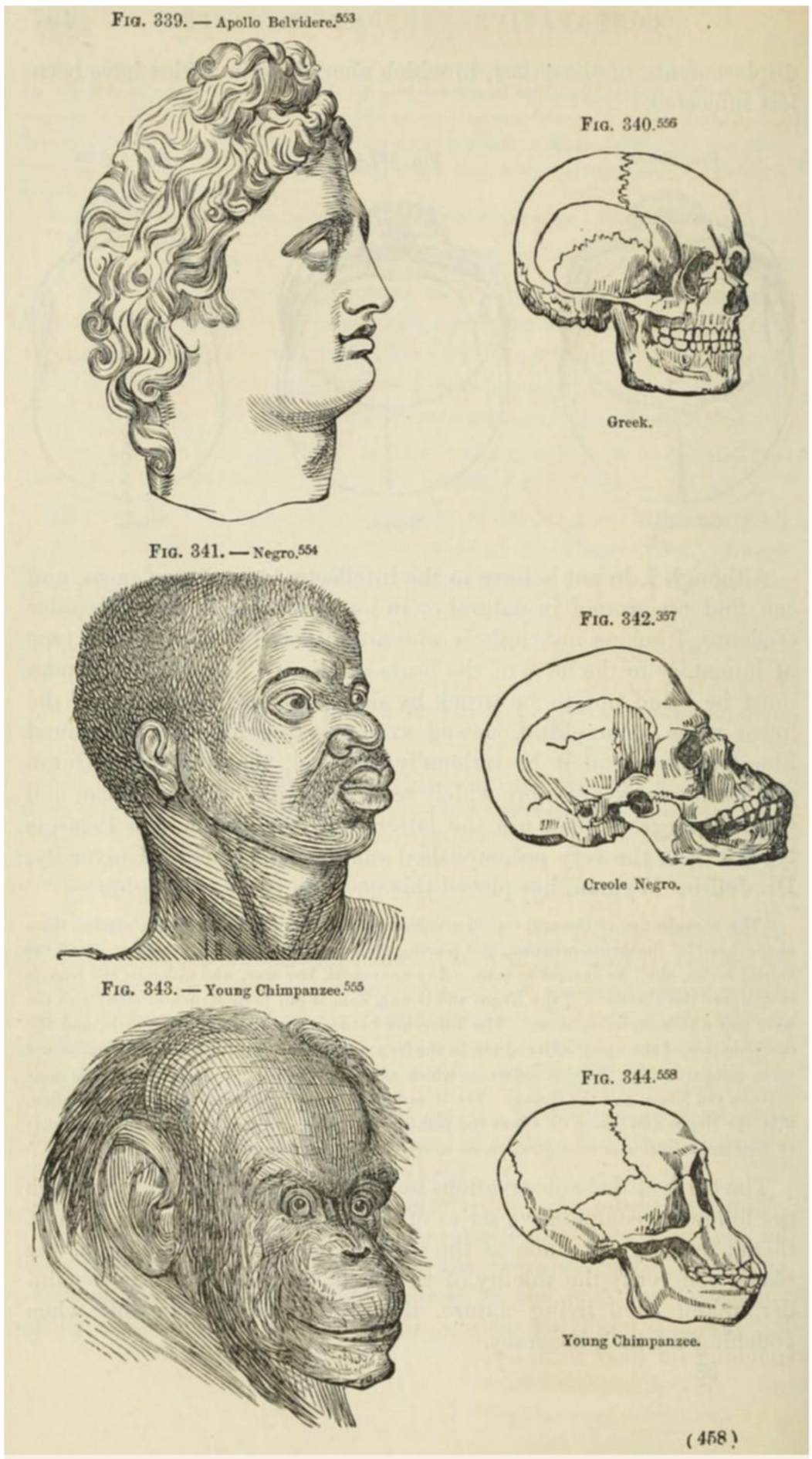

BRON 3 Van boven naar beneden: het hoofd van de Griekse god Apollo, afkomstig van de beroemde Romeinse kopie van een Grieks origineel dat in 1511 in Rome werd gevonden. Daaronder een tekening van een zwart mens en een tekening van een chimpansee. In racistische theorieën stond de klassieke cultuur model voor de ontwikkeling van de Europese (witte) beschaving. Schedelmetingen zouden bewijzen dat andere mensensoorten van dit ideaal afweken of zelfs dichter bij de mensapen stonden. (Illustratie uit *Types of Mankind*, 1854.)

Racistische samenlevingen

De theorieën over menselijke ‘rassen’ werden ook buiten de wetenschap invloedrijk. Ze werden eerst veel gebruikt om het voortbestaan van slavernij te verdedigen, maar verdwenen na de afschaffing ervan niet. Ze versterkten de negatieve manier waarop veel witte mensen in de Verenigde Staten en West-Europa aankeken tegen mensen van kleur.

In de Europese koloniën was het idee van ras bepalend voor iemands sociale positie. Dit lag vaak in wetgeving vast en was ook merkbaar in het gedrag van witte mensen ten opzichte van gekleurde mensen. Zo gold ook in de

koloniale samenleving van Nederlands-Indië: hoe lichter de huidskleur, hoe groter de kans op bijvoorbeeld een goede baan.

In de Verenigde Staten voerden de zuidelijke staten vanaf 1877 racistische wetgeving in, waardoor zij gesegregeerde samenlevingen werden. **Segregatie** betekende in dit geval dat er voor witte en gekleurde mensen allerlei aparte voorzieningen kwamen, zoals scholen, ziekenhuizen, treincoupés en parken. De kwaliteit van de voorzieningen voor mensen van kleur was overigens veel slechter. In het zuiden van de Verenigde Staten richtten racistisch denkende witte mensen bovendien knokploegen op (zoals de Ku Klux Klan) om de niet-witte bevolking te intimideren en aan te vallen, waarbij velen werden omgebracht. Dit racisme trof niet alleen Afro-Amerikanen maar ook Amerikanen van Zuid-Amerikaanse of Aziatische afkomst en Amerikanen die afstamden van de oorspronkelijke bevolking.

Deze groepen probeerden zich op allerlei manieren te verzetten, bijvoorbeeld door eigen organisaties op te richten, hulp te bieden aan slachtoffers, rechtszaken aan te spannen of door gewelddadige acties. Maar het protest bleef gefragmenteerd. De samenwerking tussen verschillende groepen en de massale steun die nodig waren voor echte veranderingen, zouden pas diep in de 20e eeuw bereikt worden.

VRAGEN

5 De titel van deze paragraaf is 'Abolitionisme en racisme'.

a Leg uit wat deze twee begrippen met elkaar te maken hebben.

b Leg uit dat bepaalde kenmerken van racisme ook al voorkwamen in de tijd vóór de 19e eeuw.

6 Gebruik bron 4.
Tijdens optredens van deze komieken werd vaak gelachen om het stereotype van de luie neger.

a Leg uit waarom dit een vorm van racisme is.

b Geef een verklaring vanuit de historische context van de plantage voor het ontstaan van dit stereotype. Ga hierbij uit van de plantagehouders én de mensen in slavernij.

7 Leg uit wat contractarbeid en segregatie in de 19e eeuw te maken hebben met racisme.

8 Gebruik de casustekst en beide leerteksten.
Geef drie voorbeelden van verzet in de 19e / begin 20e eeuw tegen de opkomst van racisme.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 4 Poster voor de show van de witte komiek Billy Van (1900). In de 19e en het begin van de 20e eeuw traden witte Amerikanen op met zwarte gezichtsschmink (*blackface*) om de spot te drijven met Afro-Amerikanen en het leven op plantages. In de liedjes en sketches draaide de humor om stereotiepe eigenschappen.

Historisch denken

1898: een feest van symbolen

Zie paragraaf 8.1

- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- HISTORISCH BELANG

Wat bepaalt jouw zelfbeeld? Denk je vooral aan je prestaties, of heb je het ook weleens over je fouten? Beïnvloedt jouw opvoeding, familiegeschiedenis of het land waarin je woont hoe jij jezelf ziet?

De inhuldiging van koningin Wilhelmina eind 19e eeuw vertelt ons iets over hoe Nederlanders in die tijd naar hun land keken. In 1898 werd Wilhelmina 18 jaar en was ze oud genoeg om de troon te bestijgen. Omdat haar moeder sinds 1890 in haar naam als regentes regeerde, had Nederland zich goed kunnen voorbereiden op de inhuldiging van de nieuwe koningin. Die plechtigheid werd later ook wel het 'feest der symbolen' genoemd.

In deze opdracht onderzoek je wat de symboliek rondom die gebeurtenis zegt over het Nederland van toen.

VRAGEN

1 Gebruik bron 1 en 2, en bron 5 uit de afsluiting van dit hoofdstuk.
De inhuldiging van koningin Wilhelmina geeft inzicht in het Nederlandse zelfbeeld van rond 1900.
Noem drie aspecten van dat zelfbeeld. Verwijs bij ieder aspect naar een andere bron.

2 Gebruik bron 1 en 2.
De inhuldiging wilde nationalisme bevorderen door één nationaal geschiedverhaal over het Nederlandse verleden te vertellen.
– Noem, met behulp van de bronnen, twee elementen uit dit nationale geschiedverhaal en
– beargumenteer, telkens met een concreet historisch voorbeeld, dat dit geschiedverhaal eenzijdig en onvolledig is.

3 Gebruik bron 3.
a Welke twee punten van kritiek op het gebruik van de Gouden Koets geeft Pieter Lodewijk Tak?
b Leg uit dat de twee punten van kritiek van Tak goed passen bij zijn politieke achtergrond.
c Kun je op basis van bron 3 stellen dat Tak **geen** nationalist was? Leg je antwoord uit.

4 Tegenwoordig zijn er regelmatig festiviteiten rondom het koningshuis in Nederland. Bij die festiviteiten spelen symbolen nog steeds een grote rol.
Welke symbolen passen nu bij het koningshuis? Welk verhaal zouden die symbolen volgens jou moeten vertellen?

BRON 1 Een foto van een praalwagen tijdens de historische optocht ter gelegenheid van de inhuldiging van Wilhelmina. Dit was één onderdeel van de optocht waarin het verleden van Nederland werd getoond. Op deze praalwagen staan de 17e-eeuwse zeehelden Michiel de Ruyter, Maarten Tromp, Cornelis Tromp en Piet Hein. Verder kwamen ook stadhouder Willem van Oranje en zijn zoon Frederik Hendrik voorbij, en Jan Pieterszoon Coen als grondlegger van het koloniale rijk van de VOC in Azië. Op de bordjes (van links naar rechts) staan de spreuken: 'Als je vrede wilt, bereid je dan voor op oorlog' en 'Voor vaderland en vader' (een uitdrukking uit de 17e eeuw die verwees naar de Noordelijke Nederlanden en Willem van Oranje).

BRON 2 Voor de inhuldiging van koningin Wilhelmina werd een liedboek uitgegeven. Daarin stonden teksten die op die dag gezongen konden worden op de melodie van het lied *Wilhelmus van Nassaue* (dat in 1932 met de oorspronkelijke tekst het volkslied zou worden). Hieronder twee coupletten.

Dit feest, o Koninginne!
Is 't feest van licht en gloed:
Gij wordt als Hoofd gehuldigd,
En door Uw Volk begroet;
Uw naam trilt in de zangen,
Van liefdevuur doorgloeid,
Waarin, uit alle rangen,
De taal des harten vloeit.

Aan U, van God gegeven
Uit 't Stamhuis van Nassau,
Zijn Land en Volk verbonden
Met onbezweken trouw;
In U draagt blijde een morgen
Voor Volk en Vaderland,
Na tedere moederzorgen,
Na leiding aan Gods hand.

BRON 3 Fragment uit *De Kroniek* uit 1898 waarin hoofdredacteur Pieter Lodewijk Tak, een liberale politicus, reageert op het feit dat Wilhelmina een gouden koets krijgt aangeboden als geschenk ter ere van haar inhuldiging als koningin.

Het is wel zeker dat de koninginnen niet weten hoe het volk lijdt door armoede. [...] Maar er zijn raadgevers rond de troon, die kunnen of moeten weten dat dit geen tijd is om gouden koetsen te bouwen. Wij leven in het 28e jaar [van de] Armenwet, die de armste mensen en ouden van dagen vaak nog half laat verhongeren. [...]
En het Nederlands koningschap verdraagt zich niet met een gouden koets. Het is het koningschap van een geslacht dat, behalve korte tijd onder de terugslag der Revolutie, nooit grote macht over het volk heeft gekend. [...] Men kan de instelling eren, liefhebben, al wat men wil, maar haar niet in betekenis vergroten buiten de wettelijke omschrijving. Een zo beperkte macht is onevenredig aan de onbeperkte praal waarvan een gouden koets een vertoning is. [...]
[Ik stel] dat het vestigen van zulke zinloze tradities van uiterlijke praal, het gebruiken van koetsen als waarin nooit een vorst hier te lande reed, tegen de beweging van deze tijden en tegen de belangen van het koningschap lijnrecht ingaat.

Racisme onder vuur

Zie paragraaf 8.3

- HISTORISCH BEWIJS
- OORZAAK EN GEVOLG

In 1861 scheidden de zuidelijke staten van Amerika zich af van de noordelijke en vormden zij een confederatie met een eigen president. Dit leidde tot een burgeroorlog, waarbij onduidelijk was welke kant de Europese grootmachten zouden kiezen. In 1866 was er een grote opstand met een bloedige afloop in Jamaica, een kolonie van Groot-Brittannië.

In deze opdracht onderzoek je vanuit welke politieke stromingen mensen betrokken waren bij deze twee gebeurtenissen.

VRAGEN

5 **a** Gebruik bron 5 en 6.
De makers van de bronnen kiezen een verschillende strategie om de publieke opinie te bespelen. Leg dit uit aan de hand van twee elementen.
b Gebruik ook bron 4.
Verklaar dit verschil tussen bron 5 en 6 vanuit de politieke context, vanuit de tijd, en vanuit de makers van de bronnen.

6 Gebruik bron 7 en 8.
De Amerikaanse Burgeroorlog verliep tot 1862 militair gezien niet goed voor de noordelijke staten. Het verloop van deze oorlog werd in Europa nauwlettend gevolgd.
a Beredeneer welke drie bedoelde gevolgen (politiek en militair) president Lincoln met de Emancipatieproclamatie in gedachten heeft gehad.
b Leg uit dat bron 8 een ontwikkeling weergeeft die een onbedoeld gevolg is van Lincolns maatregel uit bron 7.

7 Gebruik bron 4 tot en met 8 en info 1.
a Neem de tabel over en plaats bij elk -isme de personen die erbij horen. Kies uit: *Abraham Lincoln • Charles Darwin • Edward Eyre • Elizabeth Cady Stanton • Frederick Douglass • Henry Hotze • John Stuart Mill • Josiah Wedgwood.*
Let op! Je kunt één persoon bij verschillende -ismen plaatsen.

	Bijpassende personen
Abolitionisme	
Feminisme	
Imperialisme	
Liberalisme	

b Geef bij elke persoon (en bij elk -isme opnieuw) aan:
- of deze persoon een actieve aanhanger van het -isme is (A = actief) of dit alleen steunt (S = steun);
- of je historisch bewijs hebt voor je keuze (B = bewijs) of dat je het waarschijnlijk acht (H = hypothese).

Zet achter elke naam dus een A of een S, en een B of een H.

8 Gebruik paragraaf 8.3 en je antwoorden op vraag 5 tot en met 7.
De titel van deze opdracht is 'Racisme onder vuur'.
Klopt de titel van deze opdracht, als je kijkt naar de leertekst van paragraaf 8.3 en de hier genoemde politieke kwesties uit de jaren 1860? Leg je antwoord uit.

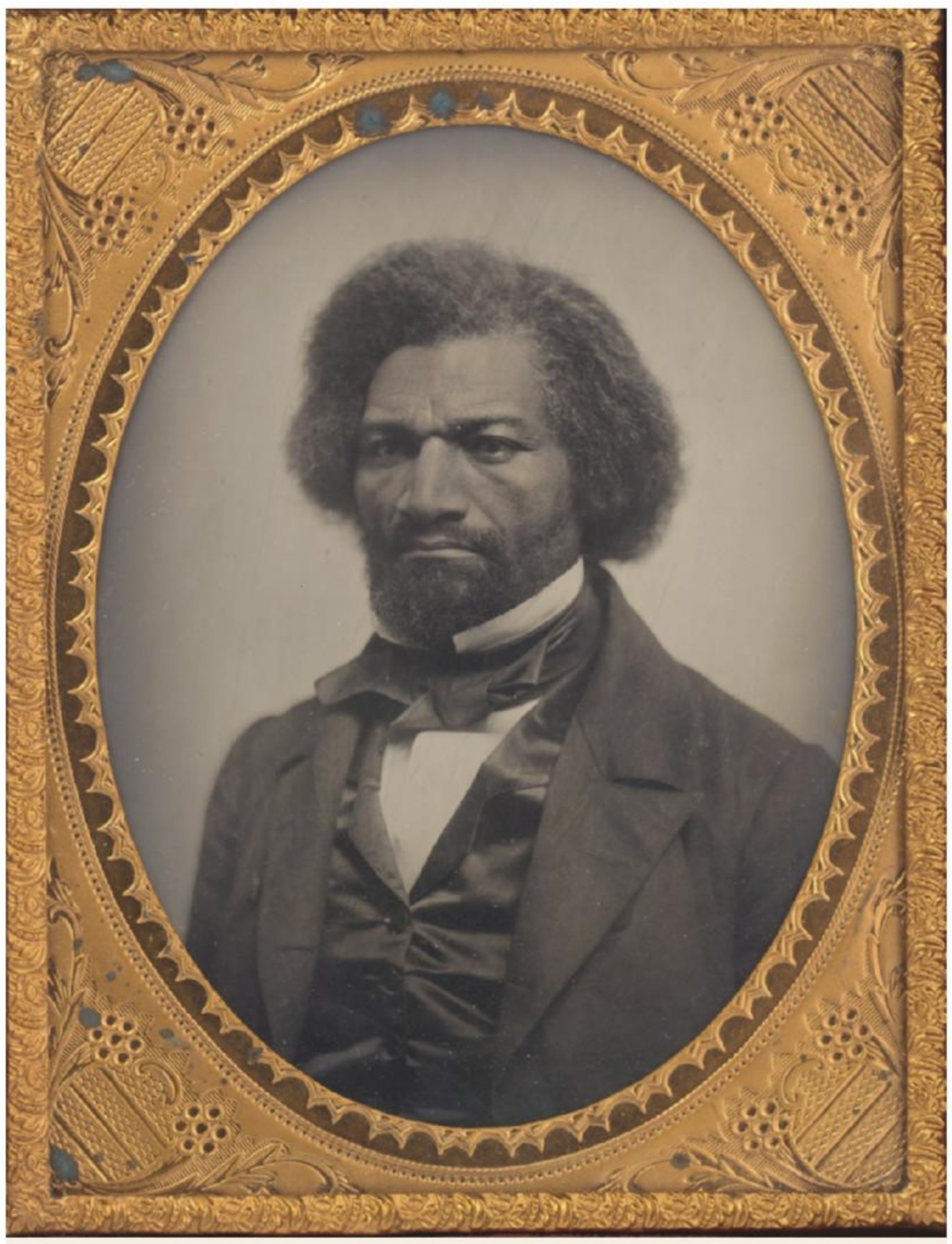

BRON 4 Foto van Frederick Douglass uit 1856. Douglass was in slavernij geboren, maar als jongvolwassene daaruit ontsnapt. Hij was het belangrijkste gezicht van het abolitionisme in de Verenigde Staten en steunde de emancipatiestrijd van vrouwen. Volgens de Amerikaanse witte feministe Elizabeth Cady Stanton waren de kracht en de uitstraling van Douglass als van 'een Afrikaanse vorst, waardig in zijn woede'.

BRON 5 In 1852 hield Frederick Douglass een toespraak tijdens de viering van de onafhankelijkheid van de Verenigde Staten (4 juli 1776). Hij deed dat op uitnodiging van de 'Anti-Slavernijvereniging van Vrouwen', in Rochester, New York.

De bevochten vrijheid is van jullie. En jullie mogen deze verjaardag daarom echt vieren. [...] Wat betekent jullie 4e juli voor de Amerikaanse slaaf? Ik antwoord: een dag waarop het voor hem duidelijk wordt, meer dan alle andere dagen in het jaar, van welke grote onrechtvaardigheid en wreedheid hij voortdurend het slachtoffer is. Voor hem is jullie feest een schijnvertoning. Jullie geroemde vrijheid, een heilloos machtsmiddel. Jullie nationale grootheid, opgeklopte ijdelheid. Jullie klanken van vreugde zijn leeg en harteloos. Jullie veroordelingen van tirannen, opgesmukte onbeschaamdheid. Jullie kreten van vrijheid en gelijkheid, een aanfluiting. Jullie gebeden, gezangen, preken en dankzeggingen [...] zijn voor hem alleen maar grootspraak, bedriegerij, misleiding, goddeloosheid en hypocrisie: een dun laagje om de misdaden te bedekken waarvoor [zelfs] een natie van wilde barbaren zich zou schamen.

BRON 6 Het symbool van de abolitionistische beweging in Engeland (1787). De medaille werd mede vormgegeven door de Britse industrieel Josiah Wedgwood en is gemaakt van het porselein dat hij produceerde en dat nog steeds zijn naam draagt. Aan de rand staat: 'Am I not a man and a brother?' (Ben ik dan geen mens en een broeder?) Charles Darwin en zijn vrouw Emma Wedgwood waren beide kleinkinderen van Josiah Wedgwood (en waren dus neef en nicht).

BRON 7 President Lincoln kondigde in 1862 een maatregel aan die betrekking had op de slavernij in de meeste zuidelijke staten. Op 1 januari 1863 werd deze Emancipatieproclamatie van kracht.

Ik beveel en verklaar dat alle personen die als slaaf worden gehouden in de zuidelijke staten van nu af aan vrij zullen zijn. [...] Personen die daarvoor geschikt zijn, zullen ontvangen worden in militaire dienst van de Verenigde Staten. En voor deze maatregel [...] vraag ik het weloverwogen oordeel van de mensheid, en de genadige goedkeuring van God almachtig.

BRON 8 *The Index* (1862-1865) werd uitgegeven in Londen en gemaakt door journalist Henry Hotze. Het weekblad was nauw verbonden aan de Antropologische Sociëteit, opgericht in 1863 in Londen. Financiering voor beide projecten kwam van mensen uit de zuidelijke staten van Amerika. *The Index* wisselde nieuws over de Amerikaanse Burgeroorlog af met politiek en wetenschap. Een fragment uit het artikel 'De plaats van de neger in de natuur', 10 december 1863.

Als het negerras gelijk of bijna gelijk was geweest aan andere rassen, dan had het een onafhankelijke geschiedenis gehad. Maar de neger heeft geen geschiedenis. Als we zijn bestaan volgen door de eeuwen heen vanuit Afrika, dan vinden we hem steeds in een onderdanige positie. De negers hebben nooit iets gedaan aan literatuur of wetenschap en hebben zelfs nooit een grammatica uitgevonden [...] Er is geen andere verklaring dan dat de neger duidelijk inferieur is in intellect.
[Maar kan de neger dan wel gelukkig worden?]
Iedereen zal toegeven dat vrouwen minder intellectueel zijn dan mannen en dat zij fysiek, politiek en zelfs sociaal ondergeschikt zijn aan de sekse die fysiek en intellectueel sterker is. Maar zijn vrouwen daarom ongelukkig? We willen natuurlijk geen vergelijking trekken tussen vrouwen en negers ...
De plaats van de neger in de natuur is onderdanig aan het witte ras. Maar laten we blij zijn dat onderdanigheid als gevolg van intellectuele inferioriteit geen voorwaarde is voor geluk in deze wereld. En goddank zijn intellectuele vermogens niet noodzakelijk voor eeuwige verlossing.

INFO 1 Opstand in Jamaica (1866).

- In de kolonie Jamaica was slavernij door Groot-Brittannië afgeschaft in 1833, maar de levensomstandigheden voor de zwarte bevolking waren zeer slecht.
- In 1866 ontstond er een grote opstand. Deze werd bloedig neergeslagen door de Engelse gouverneur Edward Eyre, die een tweede Haïti wilde voorkomen. Hij liet ook zonder eerlijk proces een van de leiders executeren. De gebeurtenissen leidden in Groot-Brittannië tot grote verdeeldheid.
- In Londen begonnen burgers geld in te zamelen om de gouverneur juridisch te vervolgen voor moord. Deze groep stond onder leiding van John Stuart Mill, een afgevaardigde in het Britse parlement. Hij was getrouwd geweest met de feministische filosoof Harriet Taylor. Ze hadden grote invloed op elkaars denken en Mill steunde de volledige gelijkheid van man en vrouw. Charles Darwin gaf een ruime donatie aan het fonds van Mill.
- Een andere groep zamelde geld in om de gouverneur te kunnen verdedigen. Daarbij was ook de Antropologische Sociëteit betrokken, waarvan gouverneur Eyre lid was.

1.3 Machtige rijken in het Midden-Oosten

CASUS

Ramses II wijdt nieuwe tempels in

BRON 1 Ramses II op zijn strijdwagen tijdens de Slag bij Kadesj. Wandschildering in een tempel bij Aboe Simbel die in opdracht van Ramses II werd gebouwd.

In 1224 v.C. reisden farao Ramses II en zijn favoriete vrouw Nefertari naar Nubië, een gebied in het uiterste zuiden van het Egyptische Rijk. Midden in de woestijn had Ramses twee enorme tempels laten bouwen, een voor hemzelf en een voor Nefertari. De tempels, bij het huidige stadje Aboe Simbel, waren uitgehakt in een rotswand. Er hadden duizenden steenhakkers, schilders, beeldhouwers en schrijvers aan gewerkt. Jaar in, jaar uit waren mensen, materialen en gereedschappen door de woestijn aangevoerd en was voor de werkers onderdak en voedsel geregeld. Het resultaat was ernaar: nog altijd behoren deze tempels tot de mooiste bouwwerken van Egypte.

Het nieuwe heiligdom van Ramses zelf was opgedragen aan Ptah, god van schepping en duisternis, en aan de zonnegoden Amon-Re en Re-Horakhte. Dat Ramses zich gelijkstelde met de goden blijkt uit de vier kolossale beelden van de farao en de drie goden bij de ingang van de tempel. Zij waren 20 meter hoog en 4 meter breed. Tussen de benen van de Ramsesbeelden stonden kleinere figuren, die zijn moeder, echtgenote en enkele van zijn honderd kinderen voorstelden. Op schilderingen in de tempel was de farao afgebeeld als held en degene die zorgde voor rust en orde. Zo had Ramses II zich – ten onrechte – laten afbeelden als de grote overwinnaar in de Slag bij Kadesj (in het huidige Syrië) tegen de Hittieten, een volk uit het huidige Turkije.

VRAGEN

1. De nieuwe tempels in Aboe Simbel laten zien dat Ramses II over een krachtig bestuur moet hebben beschikt.
   Leg dit uit.
2. Geef met behulp van de casus en bron 1 twee aanwijzingen waaruit blijkt dat Ramses II zichzelf als oppermachtig heerser beschouwde.
3. Ramses II liet zich ten onrechte afbeelden als de winnaar van de Slag bij Kadesj.
   Wat zegt dat over de sterkte van zijn positie? Leg je antwoord uit.

Afsluiting

Controleer jezelf

8.1 Nationalisme

1 Ik kan uitleggen dat zowel de Verlichting als de Romantiek invloed hadden op de opkomst van het nationalisme in de 19e eeuw.
2 Ik kan met voorbeelden uitleggen op welke manieren nationalistische gevoelens bij een groep mensen werden gestimuleerd.
3 Ik kan met voorbeelden uitleggen dat nationalistische politiek gevolgen had voor de grenzen van Europa.

8.2 Modern imperialisme

1 Ik kan verklaren dat in de 19e eeuw de Europese koloniale politiek veranderde en overging in modern imperialisme.
2 Ik kan verschillen en overeenkomsten beschrijven in de ontwikkeling van het Europese kolonialisme in Azië, Afrika en Amerika.
3 Ik kan politieke, economische en sociale gevolgen van het modern imperialisme noemen voor de inwoners van de veroverde gebieden.

8.3 Abolitionisme en racisme

1 Ik kan beschrijven welke ontwikkelingen leidden tot de afschaffing van slavernij en slavenhandel.
2 Ik kan uitleggen dat veel Amerikanen en Europeanen ook na de afschaffing van de slavernij racistisch bleven denken.

Begrippen

De uitleg van de begrippen staat achter in je boek.

abolitionisme
contractarbeider
cultuurstelsel
direct bestuur
indirect bestuur
modern imperialisme
nationalisme
racisme
Romantiek
segregatie

Jaartallen

1807	Groot-Brittannië schaft als eerste land de slavenhandel af
1830	Cultuurstelsel: Nederland schakelt Nederlands-Indië intensiever in voor zijn eigen economie
1833	Groot-Brittannië schaft slavernij af
1859-1865	Afschaffing slavernij in de Nederlandse koloniën en in de Verenigde Staten
1861-1865	Burgeroorlog in de Verenigde Staten
1871	Duitstalige gebieden verenigen zich tot een nationale staat (keizerrijk Duitsland)
ca. 1880-1914	Verovering van bijna heel Afrika door Europese landen

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Oefenen met kenmerkende aspecten

1 **a** Vat de kenmerkende aspecten bij dit hoofdstuk (★ **33** en ★ **36**) samen met behulp van de *Trainer kenmerkende aspecten*. Gebruik de *Trainer 1800-1900*, opdracht 33.1 tot en met 33.4 en 36.1 tot en met 36.4.
b Je hebt nu alle kenmerkende aspecten bij de 19e eeuw (1800-1900) bestudeerd.
Oefen en herhaal met de *Test jezelf* en *Flitskaarten* de ka's:
– ★ **31** tot en met ★ **36** in de *Trainer 1800-1900*;
– ★ **18** tot en met ★ **36** in de *Trainer alle kenmerkende aspecten tot 1900*.

Ga naar de *Trainer kenmerkende aspecten*.

Herhalen van de leerstof

2 De onderwerpen van de paragrafen in dit hoofdstuk (nationalisme, modern imperialisme, abolitionisme en racisme) hangen sterk samen met gebeurtenissen in de tweede helft van de 18e eeuw.
a Leg voor twee onderwerpen uit hoe ze samenhangen met een gebeurtenis aan het einde van de 18e eeuw.
b Licht het verband toe tussen:
– nationalisme en modern imperialisme;
– modern imperialisme en racisme.

Oefenen voor de toets

Gebruik bron 1.
Een bewering: ‘Inwoners van Spanje konden dit schilderij gebruiken om een nationalistische boodschap over te brengen.’

2p **3** Onderbouw deze bewering door aan te geven:
- voor welke boodschap zij dit schilderij zouden kunnen gebruiken en
- hoe deze boodschap het nationalisme zou kunnen versterken.

De ontwikkeling van Duitsland tot eenheidsstaat werd enerzijds van onderaf door het volk gestimuleerd en anderzijds van bovenaf opgelegd.

2p **4** Toon dit aan met behulp van twee gebeurtenissen.

Gebruik bron 2.
In deze bron herken je twee motieven voor het modern imperialisme.

2p **5** Geef aan, telkens met een verwijzing naar de bron, welke twee motieven dat zijn.

Gebruik nogmaals bron 2.

2p **6** Leg uit, met een verwijzing naar de bron, of de houding van de schrijver representatief is voor witte mensen in zijn tijd.

Gebruik bron 3.

3p **7** Leg uit of de situatie die in deze bron wordt beschreven:
- een gevolg is van de eerste of de tweede fase van het modern imperialisme en
- verschilt van de situatie in de koloniën in Midden-en Zuid-Amerika in de 18e eeuw.

Gebruik bron 4.
Uit de bron blijkt dat er in Nederlands-Indië sprake was van een indirect bestuur.

2p **8** Toon dit aan.

Gebruik nogmaals bron 4.
Stel, je onderzoekt hoe koloniale bestuurders de bevolking van Nederlands-Indië behandelden rond 1850.

4p **9** Beargumenteer:
- met twee argumenten, of deze bron betrouwbaar is en
- of de visie in de bron representatief is voor Nederlandse bestuurders rond 1850.

Gebruik bron 5.
Vanaf 1906 gebruikte het Nederlandse staatshoofd de Gouden Koets op Prinsjesdag. In 2022 kondigde koning Willem-Alexander aan de koets niet meer te zullen gebruiken bij officiële gelegenheden. Over de reden voor dat besluit zei hij: ‘Zolang er mensen in Nederland leven die dagelijks de pijn van discriminatie voelen, werpt het verleden nog zijn schaduw over onze tijd en is het nog niet voorbij.’

2p **10** Leg uit:
- naar welk verleden de koning verwijst en
- op welke manier dit verleden verbonden is met het tafereel op de Gouden Koets.

BRON 1 In 1808 bezetten Franse legers van Napoleon Spanje. Begin mei kwam de bevolking van Madrid tegen de legers in opstand. De reactie van de Franse soldaten is te zien op dit schilderij, dat de Spaanse schilder Goya in 1814 maakte.

BRON 2 De journalist Henry Morton Stanley (1841-1904) schreef in opdracht van twee Amerikaanse kranten over zijn reis in 1874-1878 door delen van Afrika. Dit is een fragment uit een van die krantenartikelen.

Die poort geeft toegang tot veertig miljoen naakte mensen en de katoenspinners van Manchester staan klaar om ze te kleden. In de ijzergieterijen van Birmingham hangt de rode gloed van het metaal dat weldra voor hen zal worden verwerkt tot ijzerwaren in elke gewenste vorm, of tot sieraden voor hun zwarte borst, en de dienaren van Christus branden van ijver om hen, arme dwalende heidenen, te voegen bij de kudden der gelovigen.

BRON 3 De Javaan Sarief Bastaman Saleh schreef in 1852 over de omgeving van Majalengka op Java:

Al reizende zag ik vele voormalige indigofabrieken die leegstonden omdat er niet meer geplant werd. Deze indigoaanplantingen hadden de kleine man[1] kapotgemaakt. Ten eerste was het werk voor de kleine man uitermate zwaar. Ten tweede, alle sawa's[2] die met indigo beplant waren, raakten onvruchtbaar; derhalve werd de kleine man arm en alle ambtenaren werden rijk omdat zij procenten uit die cultuur[3] kregen. [...] Wat betreft de suikeraanplant: voor de kleine man was er een kleine verlichting, maar het overgrote deel van de winst vloeide slechts naar de fabrikanten en ambtenaren.

[1] *Met 'de kleine man' wordt de Javaanse boer bedoeld.*
[2] *Een sawa is een rijstveld.*
[3] *Ambtenaren die toezicht hielden op de verbouw van gewassen kregen een percentage van de opbrengst als beloning.*

BRON 4 D.C. Steyn Parvé, die tussen 1842 en 1849 werkzaam was in het koloniaal bestuur, schreef in 1850 over het cultuurstelsel in Nederlands-Indië. De producten die de bevolking van Nederlands-Indië leverde, werden verkocht door de Nederlandsche Handel-Maatschappij, een staatsbedrijf. De enigszins gemoderniseerde tekst luidt:

De Europese en inlandse hoofden krijgen als beloning een percentage van de omzet. Men ziet dat de bevolking daardoor wordt overgeleverd aan het winstbejag van de [bestuurders]. Dezelfde Europese en inlandse hoofden die de bevolking tot arbeid moeten dwingen, worden door financiële belangen en door eerzucht gestimuleerd om zoveel mogelijk arbeid van de bevolking te vorderen. [...] Mogen wij hier vaststellen dat een systeem dat op zulke grondslagen berust, de oorzaak van het verderf al vanaf het ogenblik van de geboorte meebrengt. Vroeg of laat moet het ten onder gaan door overdrijving en door een onvermijdelijk misbruik van de kracht der bevolking en van het productief vermogen van de akker.

BRON 5 Een paneel op de zijkant van de Gouden Koets uit 1898. Dit paneel heeft als titel 'Hulde der koloniën'. De vrouw in het midden stelt het Nederlandse koninkrijk voor. Achter de vrouw staat het wapen van het koninklijk huis. Links houdt zij het wapen van Suriname vast en rechts het wapen van Batavia. Links bevinden zich vertegenwoordigers uit West-Indië en rechts vertegenwoordigers uit Oost-Indië.

9 Leven in een massasamenleving

TIJD VAN WERELDOORLOGEN (1900-1950)

vanaf ca. 1900 Propaganda via massamedia en massaorganisaties

1914-1918 Eerste Wereldoorlog

1917-1991 Communistisch en totalitair regime

ca. 1920 Opkomst van

1900

1910

1920

1916
Een soldaat beschermt zich tegen dodelijk gifgas

1919
Vrede van Versailles

1922
Mussolini aan de macht in Italië

Introductie

Deze bouwvakker in New York had duidelijk vertrouwen in de nieuwe stalen constructies waarmee de eerste wolkenkrabbers en grote bruggen werden gebouwd. Op straat, ver beneden, reden nieuwe vervoermiddelen, zoals de tram, bus en auto. Binnenshuis maakten huishoudelijke apparaten het leven van de stadsbewoners steeds gemakkelijker.

Door de industriële revolutie had de techniek in de 19e eeuw een grote sprong voorwaarts gemaakt. Veel mensen waren daardoor optimistisch over de toekomst. Anderen voelden zich onzeker door de snelle veranderingen in hun leefwereld. Juist in deze periode ontstonden politieke bewegingen met radicale ideeën voor heel andere samenlevingen, zoals communisme en fascisme. Deze bewegingen maakten slim gebruik van de uitvinding van de film om een groot publiek te bereiken en te beïnvloeden.

De Eerste Wereldoorlog (1914-1918) leidde opnieuw tot grote veranderingen. Door de oorlog verdwenen oude rijken, ontstonden nieuwe staten en kregen verschillende landen voor het eerst een volledig democratisch bestuur; de economie herstelde, maar bleef kwetsbaar. Toen de economie in de jaren 1930 ineenstortte, verloren veel mensen hun werk, hun spaargeld én hun vertrouwen in de economische en politieke systemen.

Kenmerkende aspecten

★ 37 De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie

★ 38 Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme

★ 39 De crisis van het wereldkapitalisme

★ 40 Het voeren van twee wereldoorlogen

★ 43 Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering

Waarover gaat dit hoofdstuk?

9.1 Een moderne wereld ★ 37

Rond 1900 leidden nieuwe technieken, zoals telefoon, auto en lopende band, in West-Europa en de Verenigde Staten tot het ontstaan van een massasamenleving.

9.2 De Eerste Wereldoorlog ★ 40 ★ 43

Tussen 1914 en 1918 bestreden voornamelijk Europese landen elkaar in een ongekend vernietigende oorlog voor soldaten én burgers. Ook inwoners in de koloniën raakten betrokken bij de strijd.

9.3 De Sovjet-Unie ★ 38

In 1917 vond in Rusland een revolutie plaats, geïnspireerd door het communisme en uit onvrede over de verliezen in de Eerste Wereldoorlog. Het doel was een rechtvaardigere samenleving, maar die kwam er niet.

9.4 De Verenigde Staten ★ 39

Voor veel inwoners van de Verenigde Staten waren de jaren 1920 een periode van ongekende welvaart. Door de beurscrisis in 1929 kwam hieraan abrupt een einde.

9.5 Fascisme in het interbellum ★ 38

Na de Eerste Wereldoorlog ontstonden in veel Europese landen politieke en economische problemen, met uiteenlopende gevolgen. Daardoor groeiden fascistische partijen met antidemocratische ideeën.

in Rusland

fascistische partijen

1929-1939 Wereldwijde economische crisis | 1939-1945 Tweede Wereldoorlog

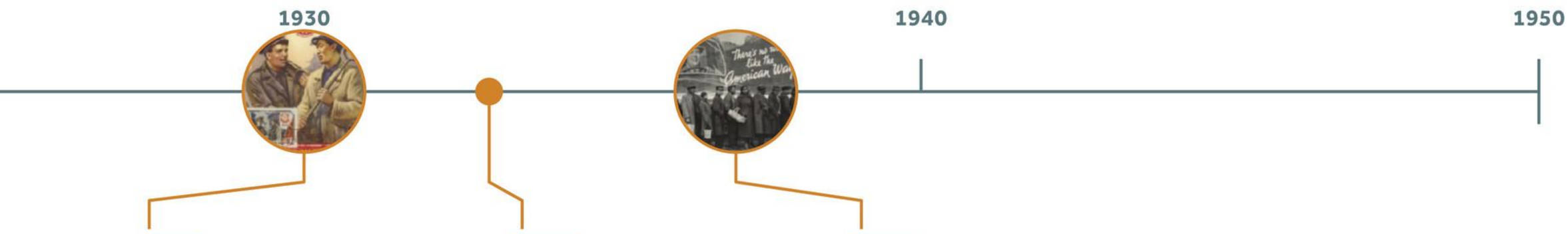

1930
Sovjetpropaganda voor de collectieve boerderij en tegen koelakken en priesters

1933
Machtsovername van de nationaalsocialist Adolf Hitler in Duitsland

1937
Tijdens de economische crisis staan Amerikanen in de rij voor gratis voedsel

9.1 Een moderne wereld

CASUS

Van Londen naar Australië in negentien dagen

BRON 1 De Britse luchtvaartpionier Amy Johnson sleutelt aan een vliegtuig. Ze was niet alleen piloot, maar ook de eerste vrouwelijke Britse grondwerktuigkundige.

In 1930 vloog de Britse luchtvaartpionier Amy Johnson in haar eentje van Londen naar Australië. Ze deed er negentien dagen over. Dat was een ongelofelijke prestatie die enkele jaren eerder – technisch gezien – nog onmogelijk was.

De eerste vliegtuigen met motoren kwamen vanaf 1910 tot ontwikkeling. Piloten probeerden met de metalen toestellen zeeën en oceanen over te steken. Maar er gebeurden veel ongelukken, voornamelijk door motorstoringen. De eerste geslaagde vlucht over de Atlantische Oceaan was in 1927.

Vooral mensen uit de elite behoorden tot de eerste vliegeniers. Amy Johnson hoorde daar niet bij. Ze kwam uit een middenklassengezin en nam vlieglessen met geld dat ze van haar vader kreeg. Ook deed ze een opleiding tot grondwerktuigkundige, zodat ze zelf reparaties aan een vliegtuig kon uitvoeren.

In 1930 wilde ze naar Australië vliegen. Dat was een ambitieus plan. Tot die tijd had ze alleen korte afstanden in eigen land gevlogen. Op 5 mei steeg ze op, zonder de mogelijkheid tot radiocontact en met een kaart waarop hele stukken nog niet ingetekend waren. In een vliegtuig met een open cockpit vloog ze soms wel twaalf uur achter elkaar volgens een van tevoren uitgestippelde route. Afwijken van de route zou dodelijk zijn. Ze mocht het punt waarop ze nieuwe brandstof kon tanken, niet missen. In Australië werd ze ontvangen als een superster. Zes weken lang reed ze in een open auto door de Australische steden, toegejuicht door grote menigten bewonderaars.

VRAGEN

1 Gebruik bron 1 en de casustekst.

a Leg uit dat Johnson op twee manieren een pionier was.

b Hoe kwamen deze twee manieren van pionieren voort uit ontwikkelingen in de 19e eeuw?

2 **a** Leidde de uitvinding van het vliegtuig vooral tot optimisme of tot pessimisme? Leg je antwoord uit met behulp van de casustekst.

b Beredeneer in hoeverre deze opvatting terecht is door ten minste twee belangrijke gevolgen te noemen van de ontwikkelingen in de luchtvaart.

Nieuwe technieken

★ 37 De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie

De vliegreis van Amy Johnson liet een glimp zien van de mogelijkheden die de moderne wereld burgers zou gaan bieden. In deze wereld raakten grote groepen mensen met elkaar verbonden door nieuwe communicatiemiddelen en sneller transport.

Nieuwe industrie

Veel ontwikkelingen die in de 20e eeuw zichtbaar werden, waren al in de 19e eeuw in gang gezet. Ten eerste kwam rond 1875 de technologische ontwikkeling in een stroomversnelling. Dat was zo opvallend dat we deze ontwikkeling ook wel de tweede industriële revolutie noemen. Deze revolutie kenmerkte zich door het gebruik van elektriciteit en verbrandingsmotoren op diesel of benzine (in plaats van stoommachines). Er ontstonden geheel nieuwe industrieën, zoals de chemische en de elektrotechnische industrie. Ook werden in fabrieken nieuwe technieken geïntroduceerd, zoals de lopende band. Door deze vernieuwing was het mogelijk sneller en goedkoper te produceren. Dat sloot aan bij een andere ontwikkeling in de 19e eeuw: een sterke toename van de bevolking, waardoor de vraag naar producten flink groeide. Door de bevolkingsgroei verdubbelde of verdrievoudigde het aantal inwoners van grote steden als Parijs, Londen en Berlijn in korte tijd.

Sneller transport

Een tweede belangrijke ontwikkeling rond 1900 was dat mensen steeds sneller grote afstanden konden overbruggen. Door nieuwe vervoermiddelen als de auto, de metro, de tram en later ook het vliegtuig werd de wereld als het ware kleiner. Aan het eind van de 19e eeuw kwam de auto-industrie van de grond in Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Overheden en bedrijven investeerden in spoorwegen, kanalen en snelwegen.

Nieuwe communicatiemiddelen

Een derde ontwikkeling was het gebruik van nieuwe communicatiemiddelen. Rond 1900 deed de telefoon zijn intrede. In de Verenigde Staten waren er rond 1910 al meer dan één miljoen telefoonaansluitingen. Er kwamen **massamedia**, zoals radio en film, waarmee informatie en culturele uitingen snel en eenvoudig aan een groot publiek overgebracht konden worden. De groei van steden, de snellere transportmiddelen en de massamedia leidden tot het ontstaan van **massaorganisaties**: groeperingen – zoals politieke partijen – waar veel mensen deel van uitmaken. Al snel bleek dat massamedia gemakkelijk gebruikt konden worden voor allerlei vormen van **propaganda**. Via de bioscoop of de radio maakten regeringen en politieke partijen reclame voor hun ideeën en hoopten ze miljoenen mensen tegelijk daarvan te overtuigen.

BRON 2 Door de aanleg van het Panamakanaal tussen 1903 en 1914 werd de reis van 14.800 kilometer rond Zuid-Amerika teruggebracht tot nauwelijks 60 kilometer. Dit betekende een enorme besparing van tijd en brandstof. (Foto uit 1909-1919.)

VRAGEN

3 **a** Geef je eigen definitie van een massasamenleving rond 1900.
b Leg uit dat de massasamenleving vooral in de stad zichtbaar was.

4 Stel, je leeft in 1900 in Parijs en je bent 17 jaar oud. Je opa en oma zijn 80 jaar oud en wonen op een boerderij ver weg van een stad.
Geef drie voorbeelden uit jouw dagelijks leven waarover je grootouders zich zouden verbazen. Leg deze zaken zo uit dat je grootouders begrijpen waar het om gaat.

Nieuwe mentaliteit

De komst van nieuwe apparaten, snelle vervoermiddelen en een efficiënte productiewijze had rond 1900 grote invloed op het dagelijks leven van mannen en vrouwen in West-Europa en de Verenigde Staten. Dat veranderde ook hun mentaliteit: hun ideeën over de samenleving.

Optimisme en vooruitgang

Zo veranderde de kijk van mensen op hun leven en de samenleving doordat ze, dankzij snellere vervoermiddelen en de film, meer van de wereld zagen dan alleen hun eigen dorp of stad.

Daarnaast nam de welvaart toe, ook onder arbeiders. Zij konden zich nieuwe producten veroorloven, zoals een radio. Mensen konden gaan 'winkelen' – een nieuw werkwoord – in de gloednieuwe warenhuizen. Er heerste bij velen optimisme: door technologische vooruitgang zou het leven verder verbeteren. Sommigen meenden dat de vrede die heerste, nog lang zou duren: dankzij nieuwe transport- en communicatiemiddelen konden volken meer contact hebben en zouden ze elkaar beter begrijpen. De periode tussen 1890 tot 1914 wordt daarom wel aangeduid als belle époque ('mooi tijdperk').

> 'Wat de mens door de wetenschap en de techniek op deze aarde gemaakt heeft, klinkt niet alleen als een sprookje, het is inderdaad de vervulling van de meest sprookjesachtige wensen.'
>
> — Sigmund Freud reflecteert op de technische ontwikkelingen van zijn tijd.

Positie van vrouwen

Technologische veranderingen en de toegenomen welvaart hadden positieve en negatieve gevolgen voor vrouwen. Zo werd huishoudelijk werk minder zwaar door handige nieuwe producten, zoals de stofzuiger. Tegelijkertijd gingen mensen hogere eisen stellen aan het huishouden: het huis kon en moest schoner.

De technologische vooruitgang bracht ook verandering in het soort betaald werk dat voor vrouwen acceptabel werd gevonden. Telefonist of typist werd bijvoorbeeld al snel gezien als 'vrouwenberoep'. Tegelijkertijd versterkten de stijgende lonen het burgerlijk gezinsideaal. Het was voor steeds meer gezinnen mogelijk om van één salaris rond te komen. De kostwinner was steevast de man; getrouwde vrouwen hoorden geen betaald werk te doen, ook niet in een vrouwenberoep. Veel meisjes deden daarom geen vervolgopleiding. In de eerste helft van de 20e eeuw werden in veel West-Europese landen wetten aangenomen die getrouwde vrouwen ontmoedigden of verboden om betaald werk te doen. Ondanks de invoering van vrouwenkiesrecht voerden vrouwen bovendien nauwelijks politieke functies uit.

Pessimisme en schaduwzijden

De snel veranderende samenleving riep bij mensen niet alleen optimisme op, maar ook onzekerheid. De vroegere manier van leven zou immers onherroepelijk verdwijnen. Sommigen waren heel somber. Zij beschouwden de westerse cultuur als verfijnd en waren bang dat die cultuur ten onder zou gaan in de barbarij van de massa. De Duitser Oswald Spengler, een van de bekendste vertegenwoordigers van dit **cultuurpessimisme**, gaf zijn boek over de ontwikkelingen in het Westen dan ook de veelzeggende titel *De ondergang van het Avondland* (1918, 1922).

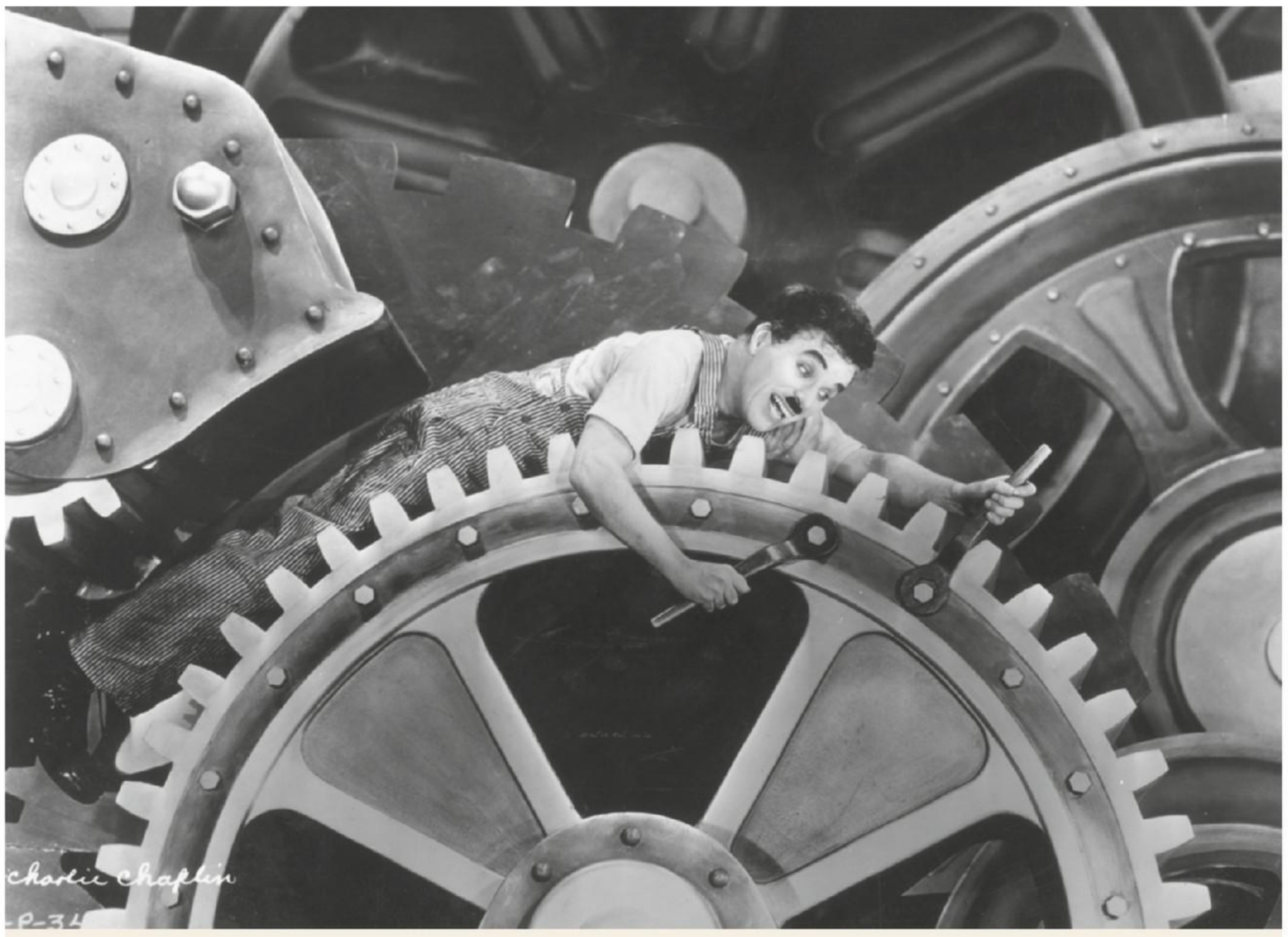

BRON 3 Fragment uit de film *Modern Times* (1936), bedacht door Charlie Chaplin, die ook de hoofdrol speelt. De film is komisch, maar bekritiseert ook de massasamenleving, waarin alles efficiënter en goedkoper moet, tot de mens niet meer dan een tandwiel in een machine is, aldus Chaplin.

De technische vooruitgang had ook een schaduwzijde. Het vergrootte de rivaliteit tussen landen. In het sterk nationalistische klimaat van rond 1900 werden technologische prestaties bejubeld als nationale triomfen. Deze rivaliteit kwam het scherpst tot uiting op militair gebied, want nieuwe technieken hadden ook geleid tot de ontwikkeling van nieuwe wapens, zoals stalen marineschepen, sterke kanonnen en gifgas. Verschillende Europese landen breidden hun wapenarsenaal sterk uit, wat onderlinge spanningen aanwakkerde, die weer leidden tot de productie van nog meer wapens. Zo ontstond een wapenwedloop, met name tussen Groot-Brittannië en Duitsland.

Een actieve overheid

Overheden in Europa zagen dat in de moderne massasamenleving niet iedereen profiteerde van de nieuwe mogelijkheden. Een groot deel van de bevolking leefde in armoede en onder slechte omstandigheden. Alleen door actief optreden van de overheid zou in die situatie verandering kunnen komen. In verschillende Europese landen hadden vooruitstrevende liberale politici aan het eind van de 19e eeuw een begin gemaakt met de invoering van sociale wetgeving. Zij deden dit ook uit eigenbelang: ze wilden besmettelijke ziekten tegengaan en het socialisme de wind uit de zeilen nemen.

Een groot probleem vormden de zeer slechte woonomstandigheden. Veel mensen leefden in kelders en krotten. In de jaren 1920 leidde dit tot wetgeving op het gebied van woningbouw en tot allerlei stadsvernieuwingsprojecten. In Nederland trad de overheid streng op met de Nederlandse Woningwet van 1901: krotten werden onbewoonbaar verklaard en nieuwe woonwijken moesten voldoen aan nieuwe overheidsregels.

Ook op het gebied van volksgezondheid trokken overheden steeds meer taken naar zich toe. Er werden instanties opgericht om toezicht te houden op de gezondheidszorg en om regeringen te adviseren. Vanaf halverwege de 19e eeuw zorgde in de dichtbevolkte steden de gebrekkige afvoer van menselijke uitwerpselen voor stankoverlast en snelle verspreiding van besmettelijke ziekten. Dankzij de aanleg van rioleringen daalden in de loop van de tijd ziekte- en sterftecijfers en werden steden leefbaarder.

Ten slotte wilden overheden het onderwijs voor grotere groepen mensen toegankelijk maken. In Groot-Brittannië zorgden de verschillende Education Acts er bijvoorbeeld voor dat ieder kind recht had op onderwijs. In een aantal stappen werd de leerplichtleeftijd verhoogd naar 14 jaar. In Nederland verplichtte de Leerplichtwet uit 1901 kinderen van 6 tot 12 jaar tot het volgen van onderwijs.

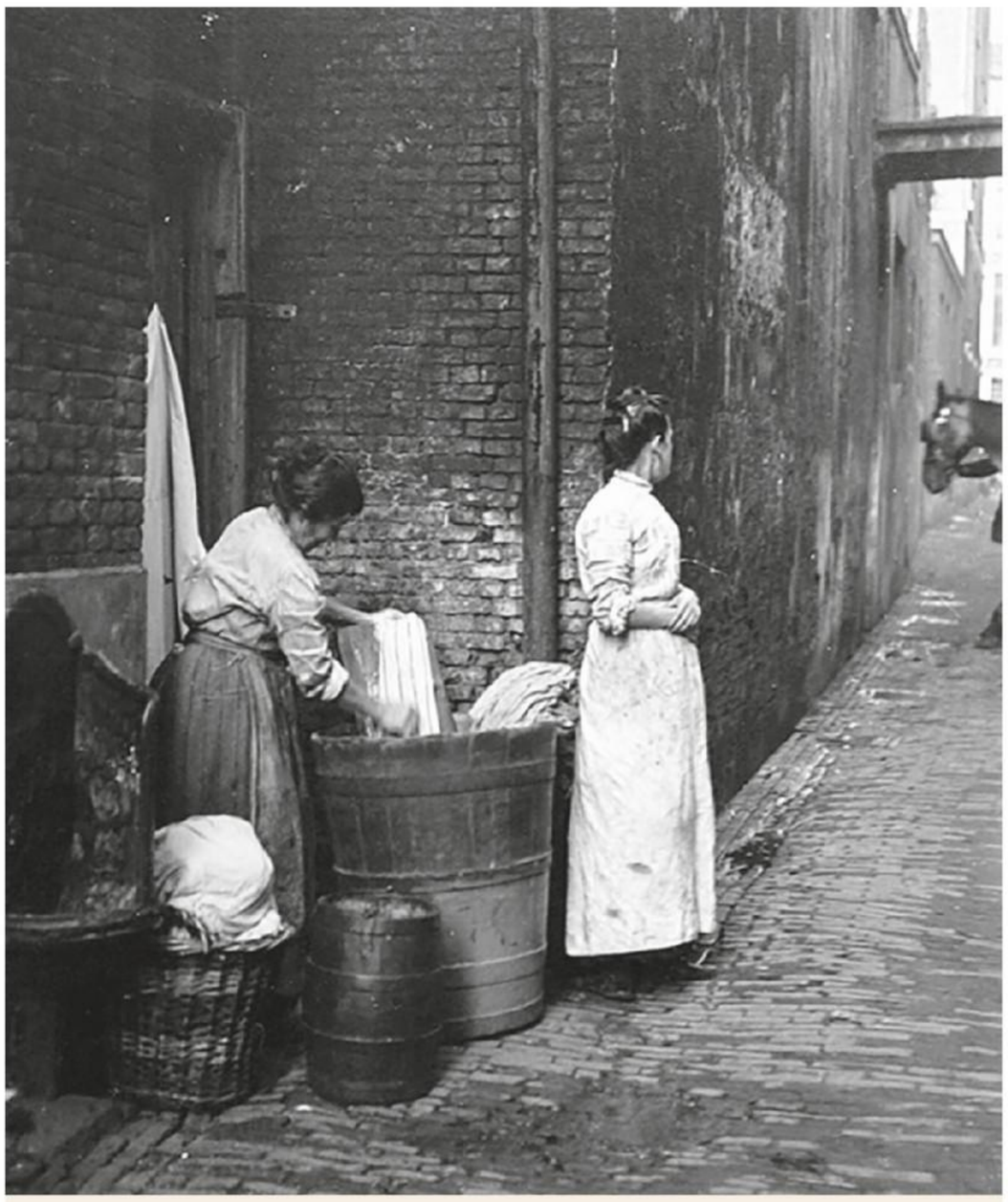

BRON 4 Vrouwen doen de was in een steegje in een Rotterdamse achterbuurt. Het leven van de armste twee miljoen mensen speelde zich rond 1900 voor een groot deel af op straat. De totale bevolking van Nederland telde toen vijf miljoen personen. (Foto uit 1908.)

VRAGEN

5 **a** Leg uit waarom de technologische vernieuwingen in hun tijd mensen optimistisch stemden, maar ook onzeker maakten.
b Beredeneer waarom je het cultuurpessimisme kunt beschouwen als een vorm van cultureel conservatisme.
c Gebruik zo nodig paragraaf 6.1.
Beargumenteer in hoeverre de opvattingen van Spengler aansluiten bij de 18e-eeuwse verlichte ideeën over maatschappelijke vooruitgang.

6 Leg uit dat technische vooruitgang rond 1900 het nationalisme verder aanwakkerde en bijdroeg aan een wapenwedloop tussen Groot-Brittannië en Duitsland.

7 **a** Voor welke veranderingen in het dagelijks leven van vrouwen zorgde technologische vernieuwing?
b In welk opzicht was er sprake van continuïteit in de positie van vrouwen?

8 **a** Leg uit dat overheden in verschillende landen hun rol rond 1900 minder liberaal opvatten dan rond 1850.
b Welke groep in de samenleving profiteerde vooral van de nieuwe rol van de overheid?
Leg je antwoord uit.

Bij deze tekst past een ‘Historisch denken’-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

9.2 De Eerste Wereldoorlog

CASUS

Een nieuw wapen

BRON 1 Ter bescherming tegen de moordende effecten van gifgas droegen soldaten gasmaskers. Voor dieren die belangrijk waren in de oorlog, zoals als paard en muilezel, werden ook gasmaskers ontwikkeld. (Foto uit 1916.)

Op donderdag 22 april 1915, rond 5 uur 's middags, zagen Franse en Canadese soldaten in de buurt van het Belgische Ieper een vreemde, geelgroene wolk op zich afkomen. Voor de wolk uit vluchtten mensen, soms wel twee of drie mannen op één paard. De Britse militair Anthony Hossack schreef in zijn dagboek: 'Blijkbaar was er iets verschrikkelijks gebeurd. Maar wat?' Kort daarna bemerkte hij zelf 'een doordringende, misselijkmakende geur die de keel irriteerde en de ogen deed tranen'.

Hossack zag hoe een aantal soldaten uit de Franse koloniën kwam aangehold. Ze gooiden hun geweren en uitrusting weg om sneller te kunnen rennen. Een van Anthony's officieren hield hen met getrokken revolver tegen. '"Wat is er aan de hand, stelletje lafaards?" zei hij. Een Noord-Afrikaanse soldaat schuimbekte, zijn ogen puilden uit de kassen en hij stortte kronkelend van pijn aan zijn voeten neer.' Later bleek dat deze soldaten slachtoffer waren geworden van de eerste aanval met chloorgas. Dit nieuwe chemische wapen hadden Duitse soldaten laten ontsnappen uit hogedrukflessen. In opdracht van hun regeringen hadden wetenschappers in Duitsland, maar ook in Groot-Brittannië en Frankrijk, sinds de tweede helft van de 19e eeuw aan dit soort wapens gewerkt. De Duitsers hadden dankzij hun verrassende gifgasaanval een tijdelijke voorsprong, maar al snel maakten de Britten en Fransen ook gebruik van gif. Onder meer door de inzet van dit soort gruwelijke wapens kwamen tijdens de Eerste Wereldoorlog grote aantallen soldaten om.

VRAGEN

1 **a** Leg uit dat gifgas een voorbeeld is van een massavernietigingswapen.

b Zou je kunnen zeggen dat er tijdens de Eerste Wereldoorlog ook sprake was van een wapenwedloop?

2 De toepassing van kunstmatige intelligentie (AI) op alle sectoren van de samenleving gaat op dit moment snel. Op militair vlak leidt AI tot de ontwikkeling van autonome wapens, die zonder menselijke tussenkomst kunnen doden.

a Welk verband kun je leggen met de technologische ontwikkelingen tijdens de tweede industriële revolutie aan het einde van de 19e eeuw?

b Het gebruik van chemische wapens tijdens een oorlog werd ná de Eerste Wereldoorlog verboden, in 1925.
Kunnen mensen hieruit een les trekken over de toepassing van AI in onze eigen tijd, denk je? Leg uit waarom wel of niet.

De vroegste staten

Aboe Simbel bevond zich aan de zuidelijke grens van een groot Egyptisch rijk. Dat rijk was ontstaan rond 3100 v.C., toen het noordelijke en zuidelijke deel van het Nijlgebied werden verenigd. Het was de eerste staat ter wereld. Deze bestond dus al lang voordat Ramses II er farao van werd.

Een centraal bestuur in Egypte

Een **staat** is een afgebakend gebied met een **centraal bestuur**. De dorpen en steden in Egypte moesten het beleid van de farao volgen en konden dus niet zelfstandig beslissingen nemen.

Behalve een centraal bestuur heeft een staat een rechtssysteem dat voor het hele gebied geldt. In Egypte was de farao de hoogste rechterlijke macht. De rechtsregels waren gebaseerd op zijn uitspraken. Die uitspraken waren voor de Egyptenaren heilig en juist, want een farao werd gezien als een gelijke van de goden.

In een staat is sprake van een **geweldsmonopolie**: alleen de overheid, in dit geval de farao, kan mensen laten arresteren, opsluiten en straffen. Farao's moesten zorgen voor orde en veiligheid. Ze waren bovendien verantwoordelijk voor de verdediging van de grenzen en ontleenden macht aan hun functie als hoogste rechter en legerleider. Farao's lieten zich voorstellen als rechtvaardige en machtige heersers en legitimeerden daarmee hun bestuur.

BRON 2 Farao Hatsjepsoet regeerde van ongeveer 1479 tot 1458 v.C., een periode van grote voorspoed. Ze was een van de weinige vrouwelijke heersers over Egypte. Hier draagt zij een kroon en een baard, beide symbolen van macht. Zij werd meestal als man afgebeeld, mogelijk om haar koningschap aanvaardbaar te maken.

Economie en ambtenaren

Voor het bestuur van de steeds complexere organisatie van het land beschikte de farao over een enorm ambtenarenapparaat. Ambtenaren waren vooral nodig voor de organisatie van de landbouw, de belangrijkste economische sector. Al het land was van de farao en de boeren moesten het overgrote deel van hun oogst aan hem afstaan. Ambtenaren bepaalden de omvang van de afdracht en onderhielden de irrigatiesystemen. Van de afdracht van de oogst betaalden farao's hun ambtenaren, soldaten en alle arbeiders, ambachtslieden en architecten die nodig waren voor de bouw van piramiden en tempels.

Ook de handel was voor het grootste gedeelte in handen van de farao en zijn ambtenaren. Belangrijke ondernemingen, zoals mijnbouwbedrijven, waren eigendom van de staat en alle internationale handelsexpedities vonden plaats in opdracht van de farao. Anders dan in Mesopotamië ontstond daarom in Egypte geen beroepsgroep van handelaren en ontwikkelden zich geen handelssteden. De steden in Egypte ontstonden rondom administratieve centra of belangrijke tempelcomplexen.

Omdat de ambtenaren voor de farao onmisbaar waren, werden ze goed beloond. Daarin school wel het gevaar dat ambtenaren zich als vorsten gingen gedragen. Wanneer een zwakke farao op de troon zat, kon hun machtsstreven zelfs leiden tot de val van het centrale gezag.

Staten in Mesopotamië

In Mesopotamië, in het Midden-Oosten, ontstond de eerste staat zo'n 1.000 jaar later dan in Egypte. Rond 2000 v.C. veroverde de koning van de stad Babylon steeds meer omliggende steden en stichtte hij het Babylonische Rijk, dat bijna geheel Mesopotamië besloeg. Mesopotamië was moeilijker verdedigbaar dan Egypte, doordat de overgang tussen landbouwgrond en woestijn er minder abrupt was. Het Egyptische Rijk hield 3.000 jaar stand, maar in Mesopotamië grepen steeds andere volken de macht en volgden verschillende rijken elkaar op.

Andere vroege staten

Ook in andere delen van de wereld ontstonden grote rijken, zoals in het huidige India, China, Mexico en Peru. De contacten tussen deze rijken waren beperkt. Tussen Amerika enerzijds en Afrika, Azië en Europa anderzijds bestond zelfs helemaal geen contact. De staten in Mesopotamië, China, India en Noord-Afrika waren verbonden via handelsroutes over land. Langs die weg en door migratie en veroveringen verspreidden ideeën en nieuwe technieken zich over grote gebieden.

Het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog

De gasaanval bij Ieper speelde zich af tijdens de Eerste Wereldoorlog. Die oorlog ontstond niet plotseling. Achteraf gezien kun je hiervoor verschillende oorzaken aanwijzen.

Modern imperialisme

Veel Europese landen hadden in de 19e eeuw zoveel mogelijk gebieden in Afrika en Azië gekoloniseerd. Overzeese gebieden leverden niet alleen goedkope grondstoffen voor de industrie op, maar gaven landen ook status en macht. Duitsland had nog geen koloniën en streefde ook naar machtsuitbreiding buiten Europa. Daartoe breidde Duitsland zijn marine sterk uit. De Fransen en Britten hadden al wel een groot koloniaal rijk. Zij voelden zich door de Duitse ambities bedreigd in hun machtsposities. Zo leidde het modern imperialisme tot spanningen tussen Europese landen.

Nationalisme en militarisme

De spanningen tussen Europese landen gingen gepaard met sterke vijandbeelden over en weer en met het ophemelen van de eigen natie (nationalisme). In veel Europese landen won het **militarisme** aan kracht. Het leger verwierf belangrijk maatschappelijk aanzien en veel geld werd besteed aan het trainen van soldaten en aan de oorlogsindustrie. Mensen zagen oorlog ook niet langer als iets wat absoluut vermeden diende te worden. Het was eerder een vorm van buitenlandse politiek. Problemen, zo was de gedachte, kon je oplossen door te vechten. Daarom kun je ook nationalisme en militarisme zien als belangrijke oorzaken van de Eerste Wereldoorlog.

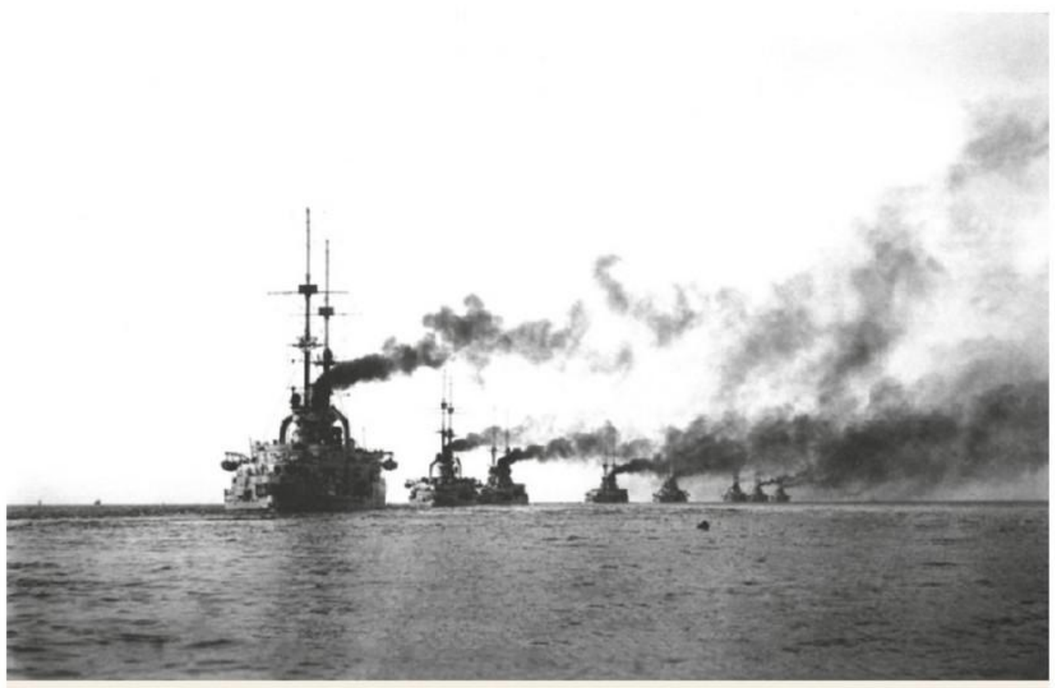

BRON 2 Duitse oorlogsschepen stomen de Noordzee over. Tussen Duitsland en Groot-Brittannië ontstond vanaf ongeveer 1900 een vlootwedloop. Beide landen wilden elkaar overtroeven in zowel de omvang als het technisch kunnen van hun oorlogsvloot.

Wapenwedloop

Het militarisme had nog een gevolg. Landen ontwikkelden nieuwe wapens, zoals mitrailleurs, kanonnen en tanks, en produceerden deze op grote schaal door massaproductie. Doordat geen land minder wapens wilde bezitten dan een ander, ontstond een wapenwedloop, die de wapenproductie nog verder aanwakkerde.

Vijandige bondgenootschappen

Tot slot leidde de concurrentie tussen de Europese landen ertoe dat ze bondgenootschappen gingen sluiten. Landen spraken af dat ze elkaar te hulp zouden schieten bij een oorlog. Zo ontstonden twee bondgenootschappen: de centralen – waaronder Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en het Ottomaanse Rijk – en de geallieerden, waaronder Frankrijk, Rusland en Groot-Brittannië. Nederland voerde een neutraliteitspolitiek en sloot zich niet aan bij een bondgenootschap.

In 1914 bleek het bestaan van deze bondgenootschappen een rampzalig effect te hebben. Een conflict tussen enkele landen op de Balkan groeide toen uit tot een grote oorlog.

De aanleiding

De Eerste Wereldoorlog begon met de moord op Frans Ferdinand, de kroonprins van Oostenrijk-Hongarije, in Bosnië. Het was een politieke moord: de dader, een Servische nationalist, was woedend over het feit dat Oostenrijk-Hongarije in 1908 Bosnië had ingelijfd. Net als de Servische regering en veel anderen vond hij dat Bosnië bij Servië hoorde. Oostenrijk-Hongarije stelde Servië verantwoordelijk voor de moord en verklaarde het land op 28 juli 1914 de oorlog. Servië kreeg steun van Rusland. Zowel bondgenoten van Rusland (de geallieerden) als van Oostenrijk-Hongarije (de centralen) raakten zo bij het conflict betrokken. In korte tijd verklaarden al deze landen elkaar de oorlog.

VRAGEN

3 De Eerste Wereldoorlog had directe en indirecte oorzaken.

a Wat was de directe oorzaak van de Eerste Wereldoorlog? Leg je antwoord uit.

b Noem vijf indirecte oorzaken van de Eerste Wereldoorlog.

c Leg uit hoe deze vijf oorzaken samen bijdroegen aan het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog.

4 Leg uit waarom een Servische nationalist Frans Ferdinand wilde vermoorden.

BRON 3 Duitse soldaten komen uit hun loopgraven en gaan in de aanval bij de Mort Homme, een strategisch belangrijke heuveltop in Frankrijk ten noordwesten van de stad Verdun. (Foto uit 1916.)

Een nieuw soort oorlog

★ 40 Het voeren van twee wereldoorlogen
★ 43 Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering

In 1914 dachten veel Europeanen dat de oorlog snel voorbij zou zijn. Het tegenovergestelde gebeurde: er ontstond een lange en slopende **wereldoorlog**. Op Europese slagvelden richtten krachtige wapens grote verwoestingen aan en maakten ze veel slachtoffers. Om de strijd vol te houden, moest in alle oorlogvoerende landen een groot deel van de bevolking zich inzetten voor de oorlog, als soldaat of in de oorlogsindustrie. Dat gold ook voor de inwoners van de koloniën. In 1918, toen de Eerste Wereldoorlog eindigde, hadden ongeveer negen miljoen soldaten en vijf miljoen burgers de dood gevonden.

Nieuwe wapens en oude tactiek

De Eerste Wereldoorlog onderscheidde zich van eerdere oorlogen door de inzet van enorme hoeveelheden moderne wapens. Tegelijkertijd hield de legerleiding van beide partijen vast aan een ouderwetse oorlogvoering. Dat was vooral zichtbaar aan het front in West-Europa, dat liep van de Belgische kust, via Noord-Frankrijk, tot de Alpen. Al in 1914 ontstond hier een loopgravenoorlog.

Vanuit diepe, met prikkeldraad en bunkers versterkte greppels (loopgraven) kwamen soldaten tevoorschijn om de loopgraaf van de vijand te bestormen. Ze moesten daarvoor zonder dekking een strook niemandsland oversteken, waarbij ze een gemakkelijk doelwit vormden voor de mitrailleurs en kanonnen van de tegenpartij. De aanvallende partij was daardoor sterk in het nadeel. Het veroveren van een vijandige loopgraaf lukte dan ook zelden. Het drong niet tot de legerleiding door dat de situatie drastisch was veranderd als gevolg van de technologische ontwikkelingen. De soldaten hadden bij dit alles geen keuze. Ze moesten de bevelen van hun meerderen opvolgen.

> ‘Geen manoeuvres meer, geen militaire kunst, maar vuur, staal en patriottisme. Oorlog is geweld. Of je voert oorlog tot de laatste snik, of je gaat naar huis. We moeten de vijand uitroeien, uitroeien tot het bittere eind.’
>
> — Motto van de Franse legerleiding tijdens de Eerste Wereldoorlog: een uitspraak van de 18e-eeuwse Franse militair en politicus Lazare Carnot.

Burgers massaal getroffen

Deze oorlog raakte de burgerbevolking meer dan ooit. Heel lang was oorlog voeren een zaak van beroepsmilitairen geweest. Maar vanwege de ingevoerde dienstplicht konden mannelijke burgers massaal naar de slagvelden gestuurd worden. Velen kwamen om, raakten voor het leven verminkt of kwamen thuis met psychische problemen waarvoor in die tijd geen diagnose bestond. Het leven in de loopgraven was bovendien een vreselijke ervaring, door kou, honger, ongedierte en de stank van de gesneuvelden.

Ook achterblijvers kregen te maken met de oorlog. Dorpen en steden in de frontlinie veranderden in ruïnes, zoals het Belgische Ieper. Vrouwen gingen massaal aan de slag in de oorlogsindustrie, om tekorten op te vangen. Massamedia berichtten voortdurend over de oorlog. Vaak hadden deze berichten een propagandistisch karakter. De regeringen wilden dat de bevolking een positief beeld kreeg van de verrichtingen van de eigen soldaten.

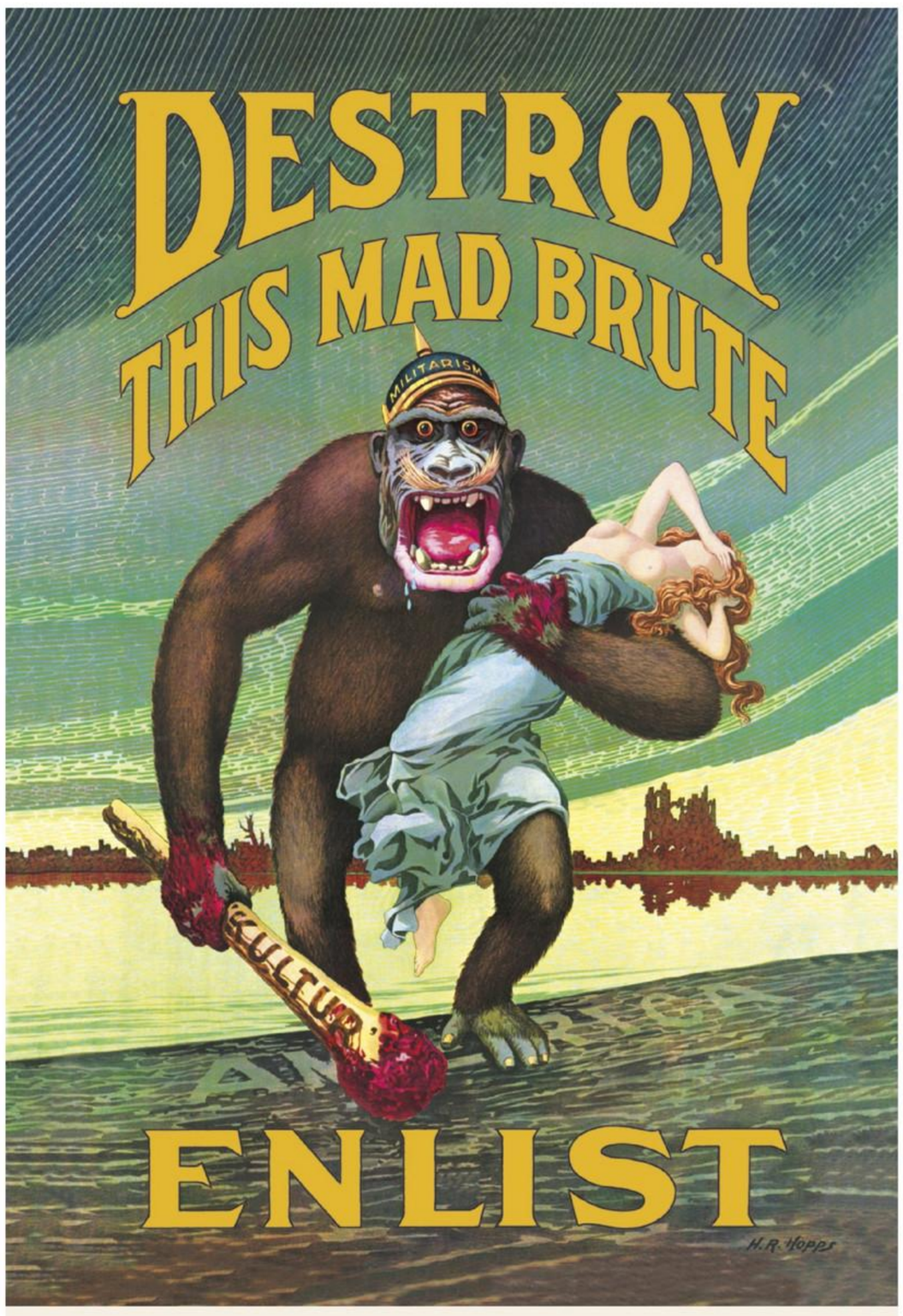

BRON 4 Deze Amerikaanse poster uit 1917 is een voorbeeld van propaganda. De (vertaalde) tekst luidt: 'Vernietig dit wilde beest! Kom bij het Amerikaanse leger.' De poster schildert Duitsland, de vijand van de Verenigde Staten, af als een bruut monster en probeert zo het gedrag van mensen te beïnvloeden.

Oorlog op wereldschaal

De miljoenen soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog kwamen niet alleen uit Europa, maar ook uit de koloniën in Afrika en Azië. Hierdoor was de 'Grote Oorlog', zoals de Eerste Wereldoorlog toen heette, eigenlijk al vanaf het begin een wereldoorlog. Vanaf 1917 vochten ook de Verenigde Staten actief mee aan de kant van de geallieerden. Op kleinere schaal werd ook buiten Europa gevochten in Oost-Azië, in de koloniën in Afrika en in het Midden-Oosten. Duitse koloniën in Oost-Azië en Afrika werden bezet door geallieerden.

De oorlog eindigde doordat Duitsland uiteindelijk niet meer op kon tegen de geallieerde overmacht aan het westelijke front. Op 11 november 1918 werd een wapenstilstand gesloten.

Een 'foute' vrede?

Na vier jaar oorlog sloten de overwinnaars verschillende vredesverdragen met de verliezers.

Met Duitsland, dat als hoofdschuldige werd aangemerkt, werd op 28 juni 1919 het Verdrag van Versailles gesloten. Duitsland mocht niet onderhandelen over de bepalingen in het verdrag: het verdrag werd door de overwinnaars opgelegd. Duitsland moest een schadevergoeding betalen voor de aangerichte verwoestingen, het moest ontwapenen en het moest ook gebied afstaan. Groot-Brittannië, Italië, de Verenigde Staten en vooral Frankrijk wilden Duitsland voor lange tijd uitschakelen als machtig Europees land.

Het Ottomaanse Rijk hield na de oorlog op te bestaan. Tijdens vredesconferenties eigenden Frankrijk en Groot-Brittannië zich gebieden van het rijk toe en verdeelden ze die onderling langs strakke grenzen. Op een klein deel van het Ottomaanse grondgebied ontstond de staat Turkije.

Initiatieven voor vrede

Tegelijkertijd waren er initiatieven om te voorkomen dat ooit nog zo'n wereldoorlog zou uitbreken. De Amerikaanse president Wilson hoopte op een blijvende vrede in Europa. Hiervoor had hij al tijdens de oorlog de zogenaamde 'Veertien Punten' opgesteld. Zelfbeschikking en democratie waren daar de belangrijkste twee van. Wilson geloofde dat als aan zijn 'Veertien Punten' werd voldaan, er nooit meer een oorlog hoefde uit te breken. Elk land zou een democratie moeten worden, waarbij elk volk het **zelfbeschikkingsrecht** kreeg, met een eigen bestuur en gebied. Een internationale organisatie zou bij conflicten tussen landen als een soort scheidsrechter moeten optreden.

Die ideeën van Wilson waren niet helemaal nieuw. In de 19e eeuw hadden Europese landen verschillende conferenties gehouden om vrede te bevorderen. Ook hadden zij een organisatie opgericht die bemiddelde bij

conflicten tussen landen en die later gevestigd werd in het nieuw gebouwde Vredespaleis in Den Haag.

In 1919 richtten de geallieerden de Volkenbond op. Voor het eerst verenigde een grote groep landen zich om de veiligheid van naties te bevorderen. De Volkenbond zou de vrede handhaven door internationale problemen via onderhandelingen op te lossen. In latere jaren bleek dat dit idee in de praktijk weinig succesvol was. De Volkenbond had weinig machtsmiddelen om naleving van besluiten af te dwingen en een aantal belangrijke landen was geen lid, waaronder de Verenigde Staten. Het Amerikaanse parlement had tegen lidmaatschap gestemd. Tijdens het **interbellum**, de tijd tussen de Eerste en Tweede Wereldoorlog (1918-1939), bleek bovendien dat de afhandeling van de oorlog in Versailles een basis had gelegd voor nieuwe spanningen in Europa.

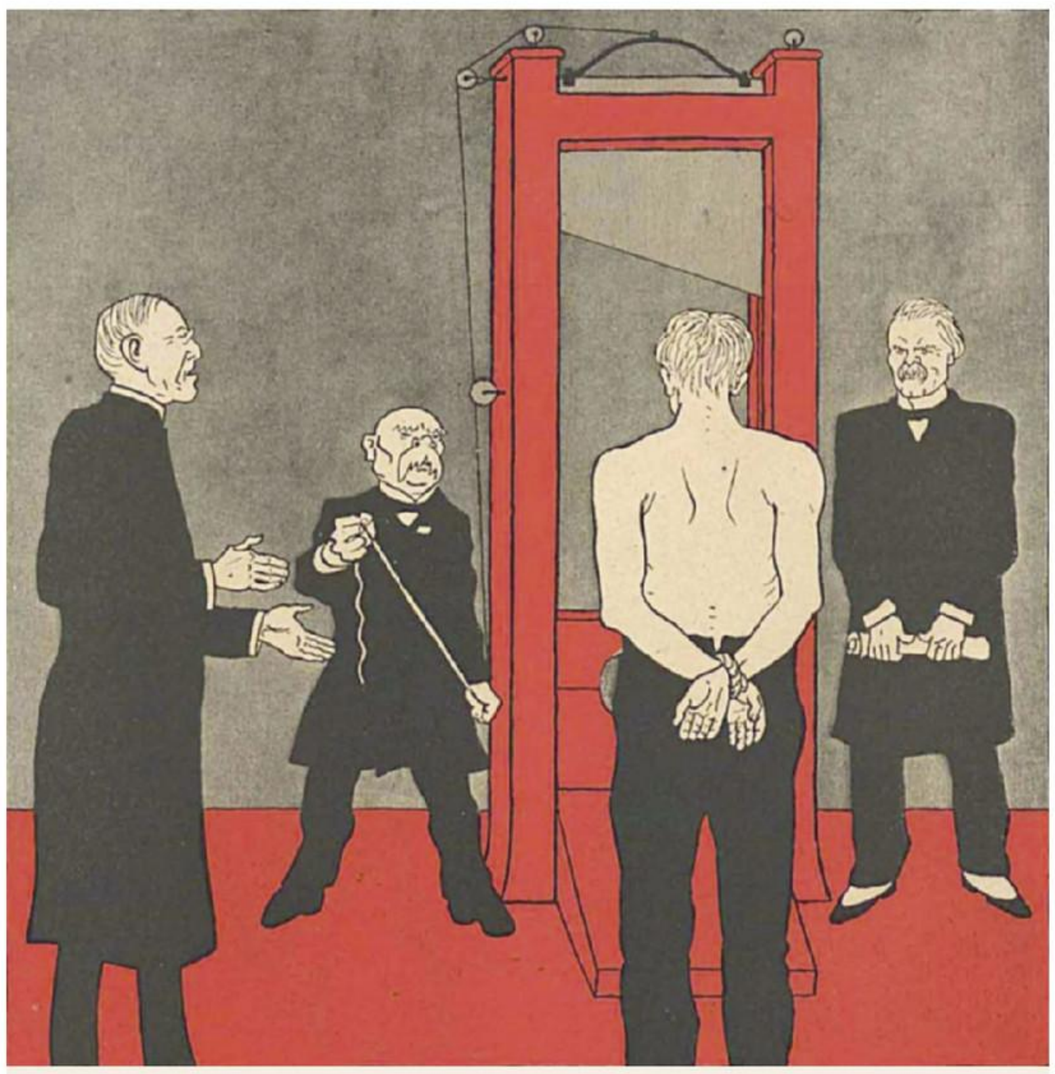

BRON 5 Een spotprent uit het Duitse blad *Simplicissimus* (1919). De prent gaat over het Verdrag van Versailles. Van links naar rechts zijn te zien: de Amerikaanse president Wilson, de Franse president Clemenceau, het geboeide Duitsland en de Britse minister-president Lloyd George. Het oorspronkelijke onderschrift luidde: 'Ook u heeft nog zelfbeschikkingsrecht: wilt u dat uw zakken vóór of na uw dood worden geledigd?'

VRAGEN

5 **a** Mensen ervoeren de Eerste Wereldoorlog destijds als een nieuw soort oorlog.
Leg dit uit met drie kenmerken van de Eerste Wereldoorlog.
b Leg uit in welk opzicht de Eerste Wereldoorlog toch een ouderwetse oorlog was.

6 Noem vier gevolgen van de Eerste Wereldoorlog voor burgers.

7 België had zich net als Nederland neutraal verklaard. Maar terwijl Nederland gedurende de hele oorlog neutraal kon blijven, werd België in 1914 toch aangevallen door Duitsland. Deze aanval was voor Groot-Brittannië de reden om Duitsland officieel de oorlog te verklaren.
Beoordeel met behulp van deze gegevens de waarde van de neutraliteitspolitiek van de Nederlandse regering.

8 Gebruik bron 5.
In de spotprent geeft de tekenaar zijn mening over de behandeling van Duitsland in 1919.
a Leg uit met welke bedoeling de tekenaar het begrip 'zelfbeschikkingsrecht' aanhaalt.
b Welke mening geeft de tekenaar over de behandeling van Duitsland? Ondersteun je antwoord met een verwijzing naar de bron.
c Verklaar deze visie van de tekenaar door te verwijzen naar drie historische feiten.

9 Met welke veranderingen kreeg het Ottomaanse Rijk te maken na de Eerste Wereldoorlog?

10 Al vóór de Eerste Wereldoorlog werden verschillende vredesconferenties gehouden.
Leg uit dat dit soort conferenties enerzijds wel en anderzijds juist niet goed pasten in de historische context van die tijd.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

9.3 De Sovjet-Unie

CASUS

Een 13-jarige zoon eist straf voor zijn vader

In 1931 arresteerde de geheime dienst van de Sovjet-Unie een boer genaamd Trofim Morozov. Hij werd beschuldigd van het verkopen van vervalste documenten aan andere boeren. Met deze documenten wilden boeren ontkomen aan hun verplichting om graan af te staan aan de staat. De tip voor de aanhouding kwam van zijn 13-jarige zoon, Pavlik. Hij had op school over zijn vader verteld, omdat hij een goede communist wilde zijn. Het was een daad met grote gevolgen. Vader Trofim werd voor de rechter gesleept. Volgens de kranten zou Pavlik tegen zijn vader hebben getuigd en hebben gezegd: 'Ik treed hier op als Pionier en verklaar dat mijn vader de idealen van de communisten heeft verraden. Ik eis een strenge straf voor hem.' Die strenge straf kwam er. Trofim Morozov werd veroordeeld tot tien jaar werkkamp. Later werd hij geëxecuteerd.

Een halfjaar na de veroordeling werden Pavlik en zijn broertje dood gevonden in het bos. Ze bleken te zijn vermoord. De politie pakte vijf mensen op, onder wie de opa van de jongens. Voor veel mensen stond vast dat zij de daders waren, maar het is maar de vraag of zij echt de moord hebben gepleegd. Vier van de vijf kregen de doodstraf.

Toen de pers dit verhaal publiceerde, werd een mythe geboren: een communistische martelaar van 13 jaar zou zijn vermoord door tegenstanders van het communisme. De regering van de Sovjet-Unie zag meteen dat zij dit kon gebruiken als propagandamateriaal. Het moest een les zijn voor de jeugd.

BRON 1 Schilderij van de Russische kunstenares Marina Oespenskaja uit 1952 dat het verhaal van Pavlik verbeeldt. Op het schilderij is te zien dat de jongen een verklaring aflegt over het gedrag van zijn vader.

VRAGEN

1 Waarom was boer Trofim volgens het ideaal van de Sovjet-Unie geen goede burger?

2 De regering van de Sovjet-Unie kon het verhaal over de moord goed gebruiken. Leg uit welke les Sovjetjongeren hieruit moesten trekken.

3 Stel, je moet in opdracht van een rechtvaardigheidscommissie de werkelijke schuldige in dit verhaal aanwijzen.

a Wie zou jij dan kiezen: boer Trofim, die de wet overtrad, zijn zoon Pavlik, die zijn vader verraadde, of de Russische staat voor de onderdrukking van boeren en indoctrinatie van jongeren?

b Leg uit waarom je kunt overwegen de opdracht terug te geven omdat die op basis van de aangereikte feiten (in de casus) niet goed uitvoerbaar is.

Het ontstaan van de eerste communistische staat

Dit dramatische verhaal over moord en verraad speelde zich af in de Sovjet-Unie, een verbond van staten waarvan Rusland de belangrijkste was. De Sovjet-Unie bestond tussen 1922 en 1991 en was de eerste communistische staat. Hoe ontstond deze staat? En wat waren de gevolgen van de oprichting van deze communistische staat voor het communisme wereldwijd?

Rusland vóór 1917

In Rusland waren rond 1900 verschillende bewegingen actief die streefden naar een samenleving met minder armoede en meer inspraak voor burgers. Sommige bewegingen waren geïnspireerd door het communisme: een ideologie die was ontwikkeld door de 19e-eeuwse Duitse filosoof Karl Marx. Volgens Marx zou na een arbeidersrevolutie een klasseloze samenleving ontstaan waarin rijkdom en macht gelijk verdeeld waren. Arbeiders zouden er de macht hebben, terwijl fabrieken en landbouwgrond gemeenschappelijk bezit zouden zijn.

Dat het communisme juist in Rusland voet aan de grond kreeg, was niet vanzelfsprekend. Het overwegend agrarische Rusland liep economisch ver achter op de geïndustrialiseerde landen (West-Europa en de Verenigde Staten) en had geen grote arbeidersklasse. Maar er was aan het begin van de 20e eeuw wel grote ongelijkheid in Rusland. Onder boeren bestond grote armoede en de bevolking had weinig invloed op het bestuur. De tsaar had vrijwel alle macht en regeerde met harde hand.

Vanaf 1914 nam de ontevredenheid over het bestuur sterk toe, want Rusland leed tijdens de Eerste Wereldoorlog zware verliezen en in de steden ontstonden voedseltekorten.

De Russische Revolutie

Al die onvrede leidde in 1917 tot de Russische Revolutie. Deze begon in februari met massale stakingen en demonstraties. Tsaar Nicolaas II moest daardoor aftreden. Na deze Februarirevolutie trad een voorlopige regering aan, die uit allerlei politieke partijen bestond. In oktober 1917 pleegden communisten, ook wel bolsjewieken genoemd, een staatsgreep en zetten zij de voorlopige regering af. Na deze Oktoberrevolutie brak een bloedige burgeroorlog uit, die tot 1922 duurde. Daarin wisten de communisten onder leiding van Vladimir Lenin hun tegenstanders te verslaan. In 1922 riepen zij de Sovjet-Unie uit, de eerste communistische staat ter wereld.

Gevolgen wereldwijd

Door de oprichting van de Sovjet-Unie groeide bij communisten wereldwijd het vertrouwen in het communistische ideaal. De succesvolle revolutie in Rusland maakte duidelijk dat dit ideaal werkelijkheid kon worden. Communisten vanuit de hele wereld bezochten de Sovjet-Unie om er kennis op te doen.

De oprichting van de Sovjet-Unie zorgde ook voor een versterking van de internationale communistische beweging. Deze beweging stond onder leiding van de Sovjet-Unie en streefde naar een wereldrevolutie: in elk land moest de arbeidersklasse het kapitalisme omverwerpen. Zodoende gaf de Sovjet-Unie steun aan communistische partijen in Europa en ook in Azië. In de Aziatische koloniën ontstonden communistische partijen die niet alleen een wereldrevolutie nastreefden, maar die zich ook wilden bevrijden van de kolonisator. De Russen gaven bijvoorbeeld steun aan de Chinese Communistische Partij. Al eerder (in 1911) was een einde gekomen aan het Chinese Keizerrijk, dat bijna 2.000 jaar had bestaan, maar het lukte de liberale nationalisten niet om van China een stabiele democratische staat te maken. Door de chaos die als gevolg hiervan ontstond, groeide de steun voor de communisten in China. Na een lange en bloedige burgeroorlog zouden zij in 1949 aan de macht komen.

BRON 2 Deze afbeelding uit 1959 toont een Russische en een Chinese arbeider die gebroederlijk tien jaar revolutie in China herdenken. Het beeld moest de vriendschapsband tussen beide communistische landen onderstrepen, ook al was er toen al sprake van minder warme banden.

Revoluties in West-Europa

In Europa was het toegenomen vertrouwen van de communisten merkbaar. Kort na de machtsovername van de bolsjewieken probeerden revolutionairen het communisme ook in andere Europese landen van de grond te krijgen.

In Nederland was de socialist Pieter Jelles Troelstra er in 1918 van overtuigd dat de tijd rijp was voor een revolutie. Op 12 november verkondigde hij in een toespraak tot de Tweede Kamer dat de arbeidersklasse de macht zou overnemen als de regering niet onmiddellijk vérgaande sociale hervormingen zou doorvoeren. Zijn woorden werden niet serieus genomen, zelfs niet door leden van zijn eigen partij, waardoor de revolutiepoging een grote mislukking werd.

In Duitsland brak in januari 1919 wel een breed gedragen volksopstand uit met als boegbeelden Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg, beiden communisten. Zij riepen de bevolking op om een revolutie te ontketenen. In het hele land werden arbeiders- en soldatenraden opgericht. Na een week van gevechten tussen de revolutionairen en regeringstroepen mislukte de staatsgreep. Liebknecht en Luxemburg werden door de politie gearresteerd en vermoord.

In Frankrijk ontstond na de Oktoberrevolutie in Rusland een communistische partij. Echte invloed kreeg de partij pas in de jaren 1930, toen ze samen met andere linkse partijen de zogenoemde Volksfrontregering vormde. Voor het eerst werkten in West-Europa een communistische partij, een sociaaldemocratische partij en een burgerlijk-linkse partij met elkaar samen.

BRON 3 Rosa Luxemburg geeft een toespraak op een bijeenkomst van socialisten in Stuttgart in 1907. Links staat een afbeelding van de Duitse socialist Ferdinand Lassalle, rechts staat een afbeelding van Karl Marx. Luxemburg sprak zich in 1914, als een van de weinigen, uit tegen een oorlog en vóór een revolutie.

VRAGEN

4 Noem een verschil tussen het ontstaan van de Februarirevolutie en de Oktoberrevolutie.

5 Een bewering: 'De Eerste Wereldoorlog was een indirecte oorzaak van de Russische Revolutie.'
Leg uit of deze bewering juist is of niet.

6 Een bewering: 'Het is opmerkelijk dat de ideeën van de Duitse filosoof Karl Marx in Rusland leidden tot een communistische revolutie.'
Geef een argument vóór en een argument tegen deze bewering.

7 Na de Russische Revolutie begon een burgeroorlog.
Bedenk ten minste twee groepen in Rusland die tegen de communistische staatsgreep waren.

8 **a** Bedenk waarom het communisme voor mensen in de koloniën aantrekkelijk was.
b De Duitse regering koos voor een uiterst hard optreden tegen de opstandelingen in 1919.
Bedenk een reden voor dit harde optreden.
c In Frankrijk ontstond in de jaren 1930 een Volksfrontregering.
Leg uit waarom dit in twee opzichten opmerkelijk was.

Een communistische samenleving

★ **38** Deelaspect: het in praktijk brengen van de totalitaire ideologie communisme

De leiders van de Sovjet-Unie kozen er begin 20e eeuw voor om de samenleving in te richten volgens de communistische **ideologie**. Dat is een samenhangend systeem van ideeën over de inrichting van de samenleving. In de communistische samenleving zou de macht bij het volk liggen en de welvaart eerlijk verdeeld zijn. De leiders van de Sovjet-Unie voerden wel een radicale herverdeling van bezit door, maar er kwam geen gelijke verdeling van macht. In de Sovjet-Unie oefende de staat bijna totale controle uit over het persoonlijk leven van mensen.

Stalins communistische economie

Vanaf 1928 tot zijn dood in 1953 leidde Jozef Stalin de Sovjet-Unie. Hij probeerde de gelijkheid te vergroten door de economie verder aan banden te leggen. Dat wilde hij bereiken door particulier bezit van fabrieken of grond te verbieden. Ook vond Stalin dat de staat leiding moest geven aan de economie. Daarom liet hij vijfjarenplannen opstellen. Die plannen moesten zorgen voor een razendsnelle opbouw van de zware industrie, zoals machinefabrieken, hoogovens en scheepswerven. Zo wilde Stalin de economische achterstand inhalen die de Sovjet-Unie had ten opzichte van het westen. In de vijfjarenplannen stond de omvang van de productie, de hoogte van de lonen en de prijzen. In dit systeem bestond dus geen vrije concurrentie.

Voor arbeiders betekende de industrialisatie geen verbetering. Ze moesten keihard werken om de doelen van de vijfjarenplannen te halen, kregen slecht betaald en hadden ook weinig rechten. Door de vijfjarenplannen groeide vooral de zware industrie; de welvaart van de Russen nam maar langzaam toe.

> We gaan in volle vaart de weg op van industrialisatie, naar het socialisme, en laten onze eeuwenoude achterlijkheid achter ons. [...] En wanneer wij de Sovjet-Unie in een auto hebben gezet en de boer op een tractor, laat de heren kapitalisten dan maar eens proberen om ons in te halen.'
> — De Russische leider Jozef Stalin in 1929.

Stalin wilde ook de landbouw moderniseren. Zelfstandige boerderijen moesten worden samengevoegd tot grote landbouwbedrijven van de staat. Door deze collectivisatie zouden boeren met moderne middelen, zoals tractoren, gaan werken en zouden de opbrengsten stijgen. Stalin verwachtte dat dit zonder dwang niet zou lukken. Hij liet in de dorpen de meest gezaghebbende boeren oppakken en deporteren. Deze 'weigeraars van de

BRON 4 Een Sovjetposter uit 1930 met de tekst: 'Er is geen plaats voor priesters en koelakken op onze collectieve boerderij.'

hervormingen' kregen de scheldnaam 'koelakken'. Het doel was intimidatie van de rest van de boeren, zodat niemand zich meer zou verzetten tegen de collectivisatie. De hervormingen van de landbouw mislukten volledig. De productie bleef laag en omdat de staat een groot deel van de oogst opeiste, ontstonden op het platteland verschrikkelijke hongersnoden. In Oekraïne, één van de staten in de Sovjet-Unie, kwamen tussen 1932 en 1933 naar schatting 3,5 tot 5 miljoen mensen om van de honger. In Oekraïne heet deze ramp de Holodomor.

Toch waren de economische hervormingen onder Stalin niet geheel zonder resultaat. Rond 1914 was Rusland een van de zwakste en minst geïndustrialiseerde landen van Europa. Maar onder Stalin maakte de zware industrie – met name de productie van wapens – in korte tijd een sterke ontwikkeling door. Daardoor werd de Sovjet-Unie een machtig land. Dat bleek in de Tweede Wereldoorlog, toen Stalins Rode Leger Hitler aan het Oostfront versloeg. Na de Tweede Wereldoorlog zou de Sovjet-Unie uitgroeien tot een wereldmacht.

Stalins totalitaire staat

Stalin ontwikkelde zich tot alleenheerser in een **totalitaire staat** die het denken en doen van al zijn burgers volledig probeerde te beheersen. Er was bijvoorbeeld geen politieke vrijheid. De Communistische Partij was de enige toegestane partij. Er was geen vrijheid van meningsuiting of persvrijheid: de partij bepaalde wat kranten afdrukten. Ook andere burgerlijke vrijheden stonden onder druk. Zo werd het uitoefenen van een geloof tegengewerkt en werden vele kerken vernield. Op alle vlakken van hun leven, zoals op school, op het werk of in de kunst, kregen burgers te maken met inmenging van de staat. Indoctrinatie vond ook plaats via verschillende massaorganisaties, zoals een vereniging voor jongeren. Met behulp van propaganda en terreur dwong de partij de bevolking tot gehoorzaamheid. Daarnaast bestond er geen onafhankelijke rechtspraak. Rechters veroordeelden politieke tegenstanders tijdens schijnprocessen. Ook burgers die zich verzetten of kritiek hadden, belandden in een strafkamp. Daar kwamen velen om door honger, ziekten en andere ontberingen. Bovendien liet Stalin om angst te zaaien vele willekeurige burgers oppakken.

BRON 5 Twee bouwvakkers eten in een kantine in de nieuwe industriestad Magnitogorsk. De stad moest de ingenieurs en arbeiders huisvesten die in de nieuwe staalfabrieken werkten. De propaganda op de achtergrond promoot het eerste vijfjarenplan. (Foto van Margaret Bourke-White uit 1932.)

VRAGEN

9 Stalin wilde de Sovjet-Unie inrichten volgens de communistische ideologie.
- **a** Beschrijf de kern van deze ideologie.
- **b** Welk gevolg had het doorvoeren van de communistische ideologie voor de industrie en de landbouw van de Sovjet-Unie?

10 De Sovjet-Unie is een voorbeeld van een totalitaire staat.
Leg dit uit met één voorbeeld uit de economie, één uit de politiek en één uit het culturele leven.

11 Leg vanuit het perspectief van een boer uit waarom de Sovjet-Unie geen ideale samenleving was. Noem minimaal drie redenen.

12 Leg uit hoe de Sovjet-Unie onder Stalin een machtige staat kon worden.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

9.4 De Verenigde Staten

CASUS De migrantenmoeder

Honger, gebrek en wanhoop. Door een foto die in 1936 in een krant verscheen, zag heel Amerika in één klap hoe dat eruitzag. De vrouw op de foto, Florence Owens Thompson, vertelde later over haar bestaan: ‘De crisis sloeg toe toen ik 28 was. Ik had vijf kinderen en er was er nog een op komst. Er was vrijwel geen werk. En wat er wel was, was zwaar en werd slecht betaald. Ik vertrok vóór zonsopgang van huis en kwam thuis als het donker was, na het plukken van erwten, druiven, katoen of wat dan ook. Daarmee verdiende ik nauwelijks genoeg om voedsel te kopen. We overleefden, meer was het niet.’

Het waren de jaren 1930 en een sterke economische depressie had de Verenigde Staten in haar greep. Owens trok met haar kinderen door California, op zoek naar werk. Dat was niet eenvoudig, want door extreme droogte in het midden van de Verenigde Staten, trokken steeds meer landarbeiders naar California in de hoop daar nog werk te vinden. Toen Dorothea Lange Owens fotografeerde, was ze net in een kamp van rondtrekkende arbeiders aangekomen. Mensen die haar foto in de krant zagen, waren zo geroerd dat ze spontaan geld en medische goederen naar het kamp stuurden. Dat was te laat voor Florence Owens Thompson en haar kinderen: ze waren alweer naar een volgend kamp vertrokken.

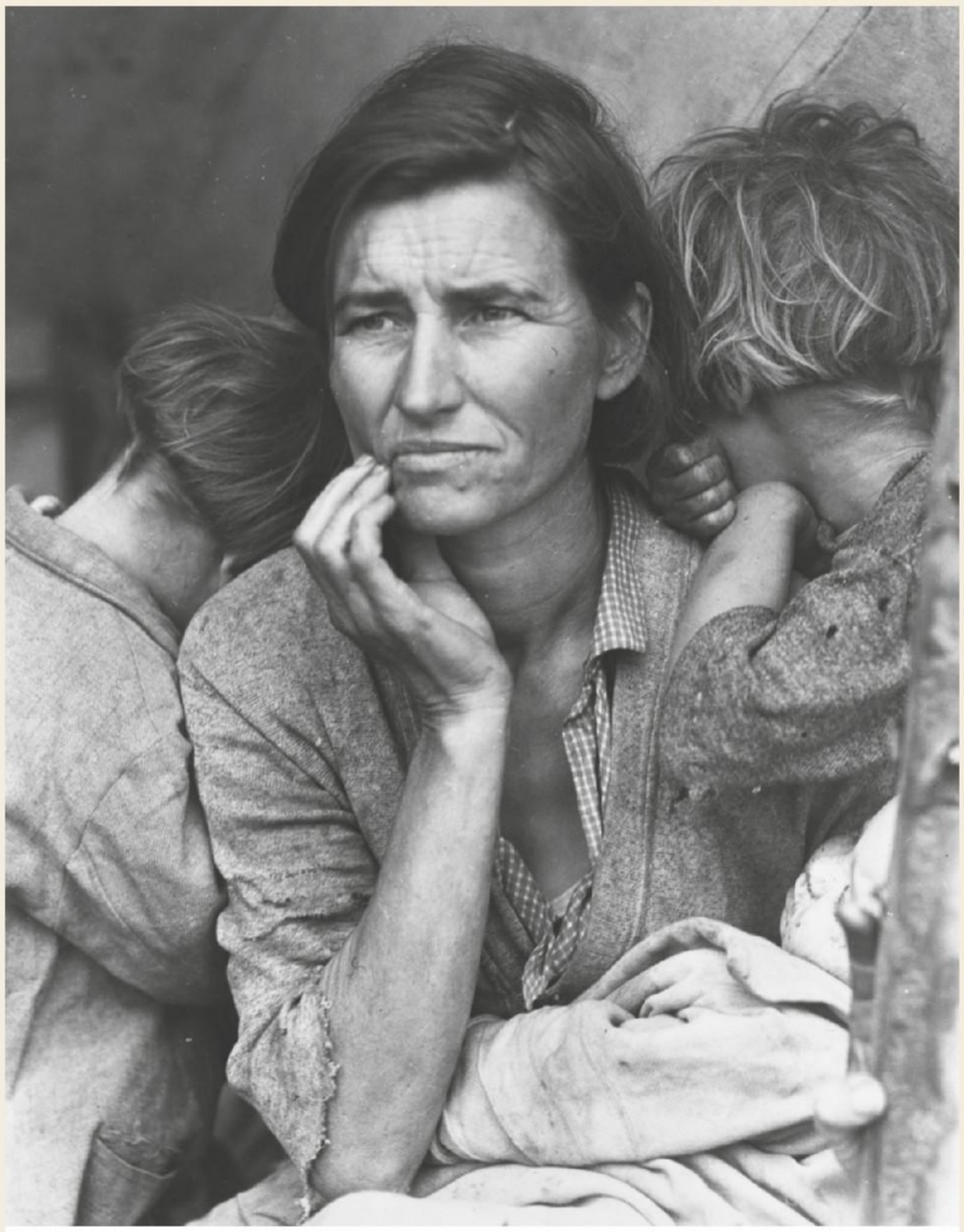

BRON 1 Florence Owens Thompson met drie van haar kinderen in 1936 in hun onderkomen: een tent in een kamp van trekarbeiders in California. De foto is gemaakt door Dorothea Lange, die van de overheid de opdracht had gekregen om de nood van landarbeiders vast te leggen.

VRAGEN

1 Gebruik bron 1 en de casustekst.
Florence Owens Thompson kwam niet met haar eigen naam in de krant maar werd door fotograaf Dorothea Lange ‘migrantenmoeder’ genoemd.
a Leg uit waarom deze bijnaam voor de hand lag.
b De foto van Owens werd wereldberoemd en werd beschouwd als hét symbool van de crisis in de Verenigde Staten.
Verklaar aan de hand van elementen uit de bron wat deze foto zo goed maakt.

2 Gebruik bron 1.
a Hoe zou een aanhanger van het economisch liberalisme oordelen over deze foto?
b En hoe zou een aanhanger van het communisme oordelen?

VRAGEN

4 **a** Noem vier kenmerken van een staat.
b In verschillende gebieden ontstonden al vroeg staten. Bedenk waarom dat juist daar gebeurde.

5 Farao's hadden verschillende bestuurlijke taken. Die taken gaven hun macht én ze gebruikten deze taken om hun macht te rechtvaardigen.
Licht dat toe met twee voorbeelden.

6 **a** Leg uit waarom ambtenaren belangrijk waren voor de uitoefening van het centrale gezag, maar ook een bedreiging konden vormen voor het centrale gezag.
b Een bewering: 'De Egyptische staat was sterker gecentraliseerd dan de Mesopotamische staat.'
Geef een argument ter ondersteuning van deze bewering.

7 Beredeneer waarom de abrupte overgang van landbouwgrond naar woestijn gunstig is geweest voor het voortbestaan van het Egyptische Rijk.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

Macht en religie

Geen enkele farao heeft zulke extravagante bouwwerken neergezet als Ramses II. Maar in alle vroege staten speelde religie een belangrijke rol in de samenleving en het bestuur.

Magisch wereldbeeld

Waarschijnlijk dachten mensen al vanaf het moment dat ze konden spreken na over hun relatie tot de natuur. Ze ontwikkelden een **magisch wereldbeeld**. Daarbij voelden ze zich omringd door bezielde krachten: machtige geesten (onder meer van overleden voorouders) die in dieren, bomen, stenen, hemellichamen enzovoort huisden en die ze te vriend moesten houden. In de menselijke verbeelding groeiden deze geesten uit tot goden, machtige wezens op wat grotere afstand. Het geloof in meerdere goden noemen we **polytheïsme**.

In deze manier van denken waren mensen sterk afhankelijk van geesten en goden. Die zouden immers kunnen zorgen voor goede oogsten, maar ook voor natuurrampen. Door de agrarische revolutie gingen priesters een aparte beroepsgroep vormen. Om geesten en goden gunstig te stemmen, moesten zij rituelen uitvoeren.

BRON 3 Een mummie van een kat, gevonden rond 1900 bij opgravingen bij de stad Abydos. Katten waren heel belangrijk in de Egyptische religie en cultuur. Ze boden bescherming en hielden het kwade op afstand. Er zijn verschillende tempels gebouwd, speciaal voor de verering van de kat.

Religie in Egypte

De Egyptenaren vereerden een groot aantal goden in de gedaante van hemellichamen, dieren en mensen. De belangrijkste was Re, de zonnegod. Uit teksten van Egyptenaren over hun goden kunnen we veel opmaken over hoe zij dachten over de schepping van de wereld, het leven en de dood.

Religie en bestuur waren in Egypte nauw verbonden. De belangrijkste taak van de farao was het handhaven van 'Maät': de kosmische orde, de stabiliteit en de harmonie in de samenleving. De regelmaat waarmee de zon opkomt en ondergaat, werd bijvoorbeeld beschouwd als een aspect van Maät. Hetzelfde gold voor de terugkeer van de seizoenen en de jaarlijkse overstroming van de Nijl. Zonder Maät zou de wereld in een volledige chaos storten. De farao zorgde voor Maät in het rijk door goed bestuur en door priesters gebeden en rituelen te laten uitvoeren. De priesters en tempels beschikten over grote landerijen, zodat zij voldoende producten hadden voor offers aan de goden en om zichzelf te onderhouden.

Religie in Mesopotamië

Net als in Egypte kende Mesopotamische culturen een polytheïstisch geloof. Er waren goden van hemel, wind en water. Ook in Mesopotamië waren de koningen opperpriesters. Zij werden zelf niet als god beschouwd, maar zouden wel door de goden zijn uitverkoren om te regeren.

De Mesopotamische cultuur had een veel somberder voorstelling van het leven na de dood dan de Egyptische. Als je tijdens je leven goede daden verrichtte, zou je volgens de Egyptenaren eeuwig leven in een gelukzalig hiernamaals. Maar volgens de Mesopotamiërs kwam iedereen na de dood in een stoffige, grijze onderwereld terecht. Je kon daarom maar beter genieten van het leven op aarde. Daarom bouwden de Mesopotamiërs ook geen graftomben, zoals de piramiden in Egypte.

> 'Het leven zonder einde dat je zoekt, zul je nooit vinden. Toen de goden de mensen schiepen, hebben zij hun de dood toebedeeld, en het eeuwige leven voor zichzelf gereserveerd!'
> — Fragment uit een Mesopotamisch epos, circa 2000 v.C.

Een vrij en welvarend land

Florence Owens Thompson leefde in de Verenigde Staten, een land waarin het de meeste burgers voor de wind ging, tot de economische crisis van 1929. Voor mensen die niet in het communisme geloofden, waren de Verenigde Staten hét antwoord op de vraag hoe de moderne samenleving moest worden ingericht. Het land was tijdens de Eerste Wereldoorlog een wereldmacht geworden en maakte een zeer welvarende periode door. Het vertrouwen in de Amerikaanse economie steeg in de jaren 1920 tot grote hoogte.

Vrijemarkteconomie (kapitalisme)

Een belangrijke oorzaak van deze bloeiperiode was het **kapitalisme**, waarbij ondernemers streven naar zoveel mogelijk winst in een vrijemarkteconomie. Het uitgangspunt was dat de regering zich zo min mogelijk met de economie bemoeide. De wet van vraag en aanbod bepaalde wat er werd geproduceerd en hoe hoog de lonen en prijzen waren. Individuen mochten zelf beslissen of ze ondernemer wilden worden, wat ze wilden verkopen en tegen welke prijs. Dankzij deze vrije concurrentie konden ondernemers die goede en goedkope producten maakten, enorm rijk worden. In de VS bestond het idee dat iedereen kon opklimmen van krantenjongen tot miljonair, als je maar hard genoeg werkte. Dit idee werd de 'Amerikaanse droom' genoemd.

Om rijk te worden moesten ondernemers hun producten steeds verbeteren ten opzichte van de concurrentie en goedkoper produceren. Dit leidde tot technologische vernieuwingen, zoals de uitvinding van de lopende band. Daarmee konden bedrijven op grotere schaal producten maken, vooral consumptieartikelen als stofzuigers en koelkasten. Het resultaat was een **consumptiemaatschappij**. Door de relatief lage prijzen konden veel Amerikanen deze luxeproducten kopen. Veel eerder dan in Europa ontstond in de Verenigde Staten een brede middenklasse in de samenleving.

Politieke vrijheid (democratie)

De economische vrijheid van de Amerikanen was nauw gekoppeld aan hun politieke vrijheid. Al sinds de 18e eeuw, toen de Verenigde Staten tijdens een democratische revolutie ontstonden, koesterden Amerikanen namelijk een diepe angst voor te veel bemoeienis en macht van de overheid. Ze wilden zoveel mogelijk vrijheid in hun persoonlijke leven, bijvoorbeeld bij hun keuze voor een geloof, werk of school. Die vrijheid werd gewaarborgd doordat de macht lag bij een gekozen parlement (het Congres) en gekozen bestuurders. Ook waren in een grondwet de grondrechten van burgers vastgelegd, waaronder de vrijheid van meningsuiting.

In de praktijk hadden niet alle Amerikanen dezelfde rechten en evenveel vrijheid. Vrouwen kregen pas kiesrecht vanaf 1920 en het kiesrecht van niet-witte mensen werd op allerlei manieren beperkt. Bovendien bestond in de zuidelijke staten nog steeds segregatie. Begin 20e eeuw verenigden Afro-Amerikanen en medestanders zich in de NAACP, een landelijke organisatie die met name via rechtszaken opkwam voor hun rechten. Zij wonnen soms kleinere zaken, maar tot wezenlijke veranderingen kwam het niet. De hoogste Amerikaanse rechtbank oordeelde steeds dat segregatie niet in strijd was met het gelijkheidsprincipe in de grondwet, zolang faciliteiten voor iedereen gelijk waren. In werkelijkheid was de kwaliteit van bijvoorbeeld zwarte scholen wel slechter.

Vertrouwen

Een samenleving als de Amerikaanse, gebaseerd op kapitalisme en democratie, functioneerde op basis van vertrouwen. Als burger gaf je door middel van je stemrecht vertrouwen aan bestuurders, die dat vertrouwen moesten waarmaken. Ook in de vrijemarkteconomie was vertrouwen essentieel. Particulieren kochten pas aandelen van een bedrijf als ze vertrouwden dat het een succes zou worden. In de jaren 1920 was dat vertrouwen er volop en niemand zag aankomen dat het economisch systeem volledig in elkaar zou storten.

BRON 2 Na de Eerste Wereldoorlog steeg het aantal stakingen in de Verenigde Staten naar recordhoogte en kreeg communisme soms voet aan de grond. Hier zijn Amerikanen aanwezig op een communistische stakingsbijeenkomst voorafgaand aan een demonstratie. Op de borden staat: 'Bestrijd het politiegeweld', 'Wij eisen loon of werk' en 'Arbeiders, word lid van de partij'. (Foto uit ca. 1919-1920.)

VRAGEN

3 **a** Leg uit dat vrijheid een belangrijk kenmerk was van het kapitalisme.
b Leg uit dat het idee van de 'Amerikaanse droom' aansluit bij het kapitalisme.

4 Waardoor kon er een consumptiemaatschappij ontstaan in de Verenigde Staten?

5 Beredeneer dat er een samenhang bestaat tussen segregatie en het gebrek aan politieke vrijheid voor Afro-Amerikanen.

6 Als je iets van jezelf in bruikleen geeft aan iemand anders, dan moet je de ander kunnen vertrouwen: hij of zij mag geen misbruik van jouw bezit maken.
Leg uit hoe dit vertrouwen op economisch en politiek gebied een rol speelt in een samenleving als de Amerikaanse.

Economische crisis

★ **39** De crisis van het wereldkapitalisme

In 1929 ontstond in de Verenigde Staten een diepe **economische crisis**, waardoor duizenden bedrijven failliet gingen en miljoenen mensen werkloos werden. Als gevolg van de Amerikaanse crisis verslechterde ook de economie in andere landen sterk. In 1933 kwam de Amerikaanse overheid met een programma om de Amerikanen uit de crisis te helpen.

De economie stort in

De Amerikaanse welvaart van de jaren 1920 bleek kwetsbaar. Dit had twee oorzaken:

- Er was een crisis in de landbouw. Tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden Amerikaanse boeren hun productie met geleend geld uitgebreid, maar toen na de oorlog de voedselproductie in Europa weer op gang kwam, raakten veel boeren in financiële problemen.
- Amerikaanse banken waren kwetsbaar doordat zij vrijwel onbeperkt geld uitleenden: aan boeren en bedrijven om hun productie uit te breiden en aan consumenten om dure consumptiegoederen en aandelen te kopen. Die leningen moesten ooit worden afgelost.

In 1929 leek de markt voor consumptiegoederen verzadigd. Hierdoor verdween bij beleggers het vertrouwen dat de Amerikaanse economie zou blijven groeien. Aandeelhouders gingen massaal hun aandelen verkopen, waardoor de waarde ervan plotseling sterk daalde. Door deze beurskrach verdampte het vermogen van vele investeerders: banken gingen failliet en de consumptie daalde sterk. Veel bedrijven krompen of gingen kopje onder. Tussen 1929 en 1933 liep de productie van goederen met een derde terug en groeide de werkloosheid tot 25% van de Amerikaanse beroepsbevolking. Veel mensen vervielen tot armoede; banken en bedrijven deden vrijwel geen investeringen meer. De Verenigde Staten waren in een diepe economische crisis beland.

BRON 3 Een groot reclamebord met bovenaan de tekst: 'De hoogste levensstandaard ter wereld'. Op de voorgrond staan Afro-Amerikanen in de rij voor gratis voedsel. De foto is gemaakt in 1937.

De crisis bleef niet beperkt tot de Amerikaanse economie. Om de eigen economie te beschermen, besloten de Verenigde Staten om importheffingen in te stellen. Producten uit het buitenland werden daardoor relatief duur. Andere landen deden vervolgens hetzelfde, waardoor de wereldhandel sterk terugliep.

Daarnaast hadden Amerikaanse banken na de Eerste Wereldoorlog veel geld uitgeleend aan Europese landen, met name aan Duitsland. Die leningen trokken zij nu terug, waardoor de Duitse economie vrijwel direct instortte. Zo ontstond binnen korte tijd een economische wereldcrisis. De wereldwijde verwevenheid van markteconomieën noemen we ook wel **wereldkapitalisme**.

Reactie van de overheid

De Amerikaanse regering deed in eerste instantie (bijna) niets om de economische problemen aan te pakken. De economie zou zichzelf herstellen, zo was het idee. De economie was immers gebaseerd op volledige vrijheid van vraag en aanbod. Maar de problemen losten zich niet vanzelf op; ze werden juist groter.

> Als je de details van de Agricultural Adjustment Administration Act leest, is het alsof je een opzet leest voor een nieuwe Sovjet-Unie.
>
> — Roosevelts ingrijpen in de economie werd door critici gezien als on-Amerikaans, zoals hier door politiek activist en nazi-sympathisant Elizabeth Dilling.

In 1933 trad Franklin Roosevelt aan als president. Hij meende dat door actief overheidsingrijpen de economie weer op gang zou komen. Daarvoor nam hij een groot pakket maatregelen dat de naam New Deal (‘nieuwe aanpak’) kreeg. Het betekende een grote verandering in het denken over de rol van de overheid in de economie.

Roosevelt herstelde met zijn New Deal het vertrouwen in banken door hen strengere regels op te leggen. Hij wilde met zijn maatregelen ook overproductie in de landbouw tegengaan, de koopkracht bevorderen en de industriële productie stimuleren. Zo gaf hij boeren subsidie als ze grond braak lieten liggen. Ook gebruikte hij veel overheidsgeld om werklozen aan het werk te zetten voor het algemene nut – bij de bouw van stuwdammen en scholen bijvoorbeeld. Deze wettelijke maatregelen waren behoorlijk succesvol. Miljoenen Amerikanen vonden weer werk en gaven voorzichtig meer geld uit. Maar de werkloosheid loste pas echt op tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen de vraag naar wapens steeg.

BRON 4 Bosbouw in het kader van het CCC (Civilian Conservation Corps). Dit was het meest succesvolle programma van de New Deal, waarbij werkloze jongeren aan het werk werden gezet om allerlei projecten te realiseren.

VRAGEN

7 **a** Wat was de directe oorzaak (of aanleiding) van de economische crisis in de Verenigde Staten?
b Een bewering: ‘De economische crisis was met name een bankencrisis.’
Onderbouw de bewering met twee argumenten.

8 Waarom leidde de economische crisis in de Verenigde Staten tot een wereldwijde crisis? Noem twee oorzaken.

9 Herbert Hoover was in 1929 de Amerikaanse president. Hij deed bijna niets om de economische problemen op te lossen.
Hoe past zijn houding bij de grondgedachte van een kapitalistische economie?

10 Leg uit dat de New Deal zorgde voor een verandering in het denken over de rol van de overheid in de economie.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

9.5 Fascisme in het interbellum

CASUS

Vertrouwen in Hitler

Aan het begin van de jaren 1930 ging het economisch slecht met Duitsland. De Duitse Elisabeth Gebensleben schreef in die periode veel brieven aan haar dochter in Utrecht. Zo ook op 21 juli 1931: 'Het enige wat echt helpt, is de kwijtschelding van de oorlogsschulden [...] die we – en dat deprimeert me nog het meest – buiten onze schuld om moeten betalen.' Door de crisis nam de armoede toe. Op 4 maart 1932 schreef ze: 'Gister bij de bakker kwam een keurige jonge vrouw binnen die aan de bakkersvrouw vroeg: "Mag ik een roggebrood? Ik heb geen geld, maar ik laat mijn trouwring hier."'

Op 31 juli 1932 kwam Adolf Hitler, leider van de NSDAP, naar Braunschweig. Elisabeth was zwaar onder de indruk: 'Ik ben nog nooit van iets zo in de ban geweest als van wat ik net heb meegemaakt. Ja, het was echt geweldig dat je weer als trotse en vrije Duitse kon ademhalen. Duitsland ontwaakt werkelijk.'

Nadat Hitler in 1933 aan de macht was gekomen, bleef Elisabeth enthousiast. In september van dat jaar schreef ze: 'Overal zie je de mensen weer werken, ze zijn vrolijk en zingen. De fabrieksschoorstenen roken voor een deel weer, er wordt weer gewerkt in Duitsland en dat geeft je zo'n blij gevoel.' Volgens Elisabeth was door de komst van Hitler een historische periode aangebroken: 'De tijd waarin wij leven wordt waarschijnlijk pas door de generaties na ons op juiste waarde geschat. We beleven wereldgeschiedenis.'

BRON 1 Een verkiezingsposter van de NSDAP uit 1930. Op de poster is een slang met een davidsster te zien, met daarbij onder andere de volgende woorden: Versailles, werkloosheid, oorlogsschuld, marxisme, bolsjewisme, inflatie, corruptie en burgeroorlog.

VRAGEN

1 **a** Geef twee redenen waarom Elisabeth Gebensleben enthousiast was over Hitler.

b Verklaar de aantrekkingskracht van Hitlers ideeën door beide redenen in hun historische context te plaatsen: wat veroorzaakte de situatie die Gebensleben beschrijft?

c Is het belangrijk dat wij begrijpen waarom mensen in Duitsland in de jaren 1930 op Hitler stemden? Geef een argument voor je antwoord.

2 Gebruik bron 1.
We weten niet of Elisabeth Gebensleben deze poster heeft gezien.
Hoe zou zij op deze poster hebben gereageerd? Leg je antwoord uit.

Antidemocratische bewegingen

De economische wereldcrisis raakte Duitsland hard. Het was bovendien de zoveelste crisis in het land sinds het verlies van de Eerste Wereldoorlog. De diepe ontevredenheid van Elisabeth Gebensleben kwam daaruit voort. Ook in andere Europese landen nam het vertrouwen in de democratie af. Dat gold aan de andere kant van de wereld ook voor Japan, waar de crisis eveneens leidde tot een verzwakking van de democratie.

Europa

Door de Eerste Wereldoorlog was in veel Europese landen het vertrouwen in bestaande politieke systemen afgenomen. Tijdens de oorlog hadden overheden van hun bevolking grote offers gevraagd, maar na 1918 overheerste teleurstelling. De oorlog had zelfs de overwinnaars weinig gebracht. Tot in het begin van de jaren 1920 waren er als gevolg van de oorlog nog grote economische problemen. Het oplossen van deze problemen verliep moeizaam. In verschillende landen werkten politieke partijen in democratisch gekozen parlementen niet goed samen en waren regeringen niet stabiel.

Mensen kregen hierdoor het gevoel dat parlementaire democratie en kapitalisme tot onmacht leidden. Niemand leek greep te hebben op de problemen. Veel mensen begonnen daardoor te verlangen naar een sterke leider, die zou opkomen voor hun eigen land en cultuur. Daarnaast waren zij bang voor de communisten, die zojuist in Rusland de macht hadden gegrepen. Mensen vreesden dat het communisme ook in andere landen voet aan de grond zou krijgen; ze concludeerden dat het wellicht beter was zwakke, democratische regeringen te vervangen.

Duitsland

Die onmacht werd ook door veel Duitsers gevoeld. In 1918 was het Duitse Keizerrijk vervangen door een democratische republiek: de Weimarrepubliek. Veruit de meeste Duitsers steunden bij verkiezingen democratische partijen. Toch raakte vanaf het begin het vertrouwen in de nieuwe Duitse democratie beschadigd. Ten eerste had de regering van de Weimarrepubliek een vernederend vredesverdrag moeten ondertekenen: het Verdrag van Versailles. Dat was iets wat veel Duitsers hun politieke leiders kwalijk namen. Ten tweede raakte de Duitse economie een aantal keren in een diepe crisis. Zeker na 1929 kon de Duitse regering de economische problemen niet oplossen.

Japan

De economische wereldcrisis was ook voelbaar in het geïndustrialiseerde Japan. Dit land was nooit een kolonie geweest, maar onderhield wel contacten met westerse landen. Daardoor had het zich vanaf 1850 kunnen ontwikkelen tot een moderne staat met een sterk leger. In het begin van de 20e eeuw was er in het keizerrijk Japan sprake van enige democratisering. Maar de economische crisis versterkte in de jaren 1930 de populariteit van nationalistische en antidemocratische politieke groeperingen. Ook in het Japanse leger hadden deze groepen veel aanhangers. In 1940 verkreeg het leger alle macht en schafte het politieke partijen af. Keizer Hirohito bleef op zijn positie en werd als een godheid vereerd.

BRON 2 'Het geheim van de Japanse kracht': omslag van een boek over Japan, in 1942 gepubliceerd door de NSDAP, de partij van Hitler. De nazi's waren geïnteresseerd in de snelle groei van Japan tot sterke natie. Het boek besteedt aandacht aan de Japanse industrialisatie en geeft een analyse van het Japanse leger.

De militairen wilden de Japanse macht in Azië vergroten door veroveringen. Dat idee was niet nieuw. Al vóór 1900 had Japan gebieden in China ingenomen omdat het, net als westerse machten, meende koloniën nodig te hebben. In de jaren 1930 begon Japan opnieuw een oorlog tegen China. De expansie was volgens het leger noodzakelijk vanwege de dringende behoefte aan grondstoffen. Aan het Japanse imperialisme lag ook de overtuiging ten grondslag dat de Japanners tot een superieur Aziatisch ras behoorden en dat ze daarom het recht hadden andere volken te onderwerpen. Bij hun veroveringen gingen Japanse troepen meedogenloos

te werk. De verovering van de Chinese stad Nanking in december 1937 bijvoorbeeld leidde tot een bloedbad waarbij Japanse soldaten ongeveer 300.000 Chinezen vermoordden.

VRAGEN

3 **a** Noem drie redenen waarom na de Eerste Wereldoorlog bij mensen in Europa het geloof in de democratie afnam.
b Om welke twee redenen raakte het vertrouwen van Duitse burgers in de Weimarrepubliek beschadigd?

4 **a** Japan zegde in 1933 zijn lidmaatschap op van de Volkenbond.
Leg een verband met de ontwikkelingen in Japan in de jaren 1930.
b Beredeneer waarom de militaire leiders er belang bij hadden om keizer Hirohito in zijn functie te laten.
c Op welke twee gedachten was het imperialisme van Japan gebaseerd?

Fascisme

★ **38** Deelaspect: het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën fascisme en nationaalsocialisme

In Italië en Duitsland leidde onvrede tot een sterke groei van het **fascisme**, een ideologie die nationalistisch, antidemocratisch, antikapitalistisch en anticommunistisch is en streeft naar een sterke staat onder leiding van een sterke man.

BRON 3 Italiaanse ansichtkaart die het bondgenootschap uitbeeldt dat Mussolini en Hitler sloten op 25 oktober 1936. De Italiaanse fascisten kozen de dag na hun 'Mars op Rome' als het beginpunt van een nieuwe jaartelling. Op de kaart staat in Romeinse cijfers het jaartal 16. De kaart is dus uit de periode oktober 1937-oktober 1938.

Italië

De fascistische beweging begon in Italië. Daar trokken eind oktober 1922 duizenden mannen, gekleed in zwarte hemden, op naar Rome. Het waren aanhangers van Benito Mussolini, die zo een plaats in de regering opeiste en verkreeg. Vanaf 1926 regeerde Mussolini als dictator over het land. In zijn opzwepende toespraken beloofde hij in te grijpen in de economie om de grote werkloosheid in het land op te lossen. Ook herinnerde hij de Italianen aan hun trotse verleden: dat van het Romeinse Rijk. Dit idee van het herstel van de natie, na een periode van verval, past bij het fascisme. De stroming ontleent zijn naam aan een Romeins machtssymbool, de gebundelde 'fasces' (roeden) met bijl. Mussolini gebruikte zijn macht tegen iedereen die het niet met hem eens was of die afweek van wat hij als normaal beschouwde: gehoorzaamheid, de bereidheid om je op te offeren voor je land, heteroseksualiteit en het burgerlijk gezinsideaal.

Het Italiaanse fascisme had een voorbeeldwerking in Europa. In alle Europese landen oefenden fascistische partijen aantrekkingskracht uit op kiezers. Ook in Portugal, Griekenland, Duitsland en Spanje kwamen fascistische leiders aan de macht.

Duitsland

Bij de eerste parlementsverkiezingen na het uitbreken van de economische crisis haalde de Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij (NSDAP) van Adolf Hitler een enorme overwinning. In 1933 werd Hitler regeringsleider. Die positie wist hij te gebruiken om alle politieke partijen te verbieden, behalve die van hemzelf. Spoedig liet hij zich Führer (leider) noemen. De Duitse democratie was ten einde.

Die verandering leidde tot weinig protest in Duitsland. Net als Hitler zagen veel Duitsers de democratie als een belangrijke oorzaak voor de ellendige staat waarin Duitsland verkeerde. Volgens Hitler leidde democratie tot verdeeldheid. Zijn ideologie, het **nationaalsocialisme**, benadrukte juist de kracht van de eenheid. Het individu telde niet, alleen het belang van het land. De nationaalsocialisten, afgekort tot nazi's, waren zeer militaristisch: als het nodig was, moest je je (als soldaat) opofferen voor je land. De oer-Duitse (Germaanse) natie moest worden hersteld onder leiding van een sterke leider, wiens gezag niet ter discussie stond. Kritiek zag Hitler als ondermijning van de natie. Ook het communisme – met

INFO 1 Kenmerken van drie politieke stromingen.

	Communisme	Liberalisme	Fascisme
Bestuursvorm	Ideaal: door arbeiders In de praktijk: door één leider	Democratie	Door één leider
Sturing economie	Planeconomie: overheid stuurt economie	Vrijemarkteconomie: overheid stuurt zo min mogelijk	Geleide economie: overheid stuurt economie deels
Sturing samenleving	Sterke sturing In de praktijk: totalitair	Zo min mogelijk	Sterke sturing In de praktijk: totalitair
Bezit	Gemeenschappelijk bezit	Privébezit	Privébezit

zijn (internationale) klassenstrijd – wees hij af. Hitler wees ook het kapitalisme af, dat voor ongelijkheid zorgde, internationaal van karakter was en in zijn ogen beheerst werd door Joden. Hitler was sterk anti-Joods. Volgens zijn racistische ideeën hoorden Joden niet tot het Duitse volk.

> 'Duitse jongens moeten lenig als hazewindhonden zijn, taai als leer en hard als Krupp-staal. [...] Duits meisje, denk eraan, dat je bestemming is een Duitse moeder te worden!'
> — Uitspraak van Adolf Hitler uit 1937.

Duitsland na 1933

Na zijn machtsovername maakte Hitler van Duitsland een **totalitaire staat**. Via massale propaganda wilde Hitler de Duitsers doordringen van het nationaalsocialisme. Dat betekende dat hij via alle communicatiemiddelen, zoals kranten, tijdschriften, radio en film, de nationaalsocialistische boodschap liet verspreiden. Andere meningen of kritiek waren verboden. Ook het onderwijs en belangrijke maatschappelijke organisaties, zoals vakbonden, kwamen onder controle van de nazi's.

In dit nieuwe, nationaalsocialistische Duitsland hoorden volgens de nazi's sommige groepen niet thuis. Naast Joodse Duitsers waren dat Duitse burgers die zich openlijk tegen de nazi's verzetten (of daarvan werden verdacht). Zij kregen te maken met terreur en geweld door knokploegen van de nazi's en de geheime staatspolitie. Honderdduizenden Duitsers werden opgepakt of gedood.

Toch stuitte ook de invoering van het totalitarisme in Duitsland op relatief weinig verzet. Een groot deel van de Duitse bevolking had grote waardering voor Hitlers daadkracht, ook al was Duitsland onder zijn leiding een dictatuur geworden. Door onder meer wegenbouw en de opvoering van de wapenproductie liep onder Hitlers bestuur de werkloosheid terug van zes miljoen mensen in 1933 tot één miljoen in 1936.

BRON 4 Voor een stemlokaal in Berlijn maakt een aanhanger van Hitler reclame voor de NSDAP. De man is gekleed in het uniform van de SA, een nazi-knokploeg. (Foto van 5 maart 1933.)

BRON 5 Aanhangers van de regering vluchten door de Pyreneeën naar Frankrijk, nadat Franco de burgeroorlog heeft gewonnen. Het meisje op de foto (links) verloor haar been tijdens een bombardement, uitgevoerd door vliegtuigen van Mussolini op de stad Monzón in Huesca. De foto heeft gediend voor het enige monument (rechts) dat herinnert aan de honderdduizenden vluchtelingen in de Spaanse Burgeroorlog.

Spanje

Na Italië en Duitsland was Spanje het derde grote Europese land waar fascisten de macht overnamen. Dat gebeurde tijdens de Spaanse Burgeroorlog (1936-1939). Die begon met een slechts ten dele succesvolle staatsgreep. Rechtse groepen onder leiding van de fascistische generaal Francisco Franco wilden de democratisch gekozen Spaanse regering van onder meer sociaaldemocraten en communisten omverwerpen, maar slaagden er niet in heel Spanje onder controle te krijgen. Vanaf 1936 voerde Franco een lange, bloedige oorlog tegen aanhangers van de regering.

De rechtse groepen hadden verschillende redenen voor de staatsgreep. Zo had de linkse regering landbouwgrond onteigend om de economie er weer bovenop te helpen. Dat ging in tegen de belangen van de grootgrondbezitters. Verder had de regering de macht van de rooms-katholieke kerk beperkt en bezuinigde ze op de uitgaven van het leger. Ook leek de regering gebieden als Baskenland en Catalonië te veel zelfstandigheid te geven. Nationalisten zoals Franco waren bang dat Spanje uit elkaar zou vallen.

De Spaanse Burgeroorlog was meer dan een interne strijd. De oorlog wordt wel de proeftuin van de Tweede Wereldoorlog genoemd. Dat komt omdat andere landen zich met de strijd gingen bemoeien. Hitler en Mussolini steunden Franco. De Sovjet-Unie leverde wapens en goederen aan de linkse regering. Groot-Brittannië en Frankrijk hielden zich afzijdig. De Spaanse Burgeroorlog werd in 1939 gewonnen door Franco. Spanje werd daardoor een fascistische dictatuur en zou dat tot de dood van Franco in 1975 blijven.

VRAGEN

5 Onder het kopje ‘Fascisme’ staan vijf kenmerken van het fascisme.
a Licht elk kenmerk toe door telkens kort te beschrijven wat Mussolini’s ideeën hierbij waren.
b Beredeneer of je de ideologie van Hitler fascistisch kunt noemen.

6 Leg uit waarom fascisme en nationaalsocialisme leidden tot uitsluiting van groepen.

7 **a** Noem drie aspecten van nazi-Duitsland waaruit blijkt dat het een totalitaire staat was.
b Ondanks de vestiging van een totalitaire staat was er in Duitsland weinig protest.
Geef daarvoor een economische en een politieke verklaring.

8 Duitsland en de Sovjet-Unie gaven beide steun aan partijen in de Spaanse Burgeroorlog.
Leg voor elk land uit welk motief het had.

Bij deze tekst past een ‘Historisch denken’-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Historisch denken

De Titanic zinkt toch!

Zie paragraaf 9.1

• BETEKENIS GEVEN

In de nacht van 14 op 15 april 1912 voltrok zich een van de grootste rampen uit de zeegeschiedenis: de splinternieuwe en luxueuze Titanic botste tegen een ijsberg. Het schip liep vanaf de voorkant langzaam vol, helde voorover, brak na 2,5 uur in tweeën en zonk. Ruim 1.500 mensen stierven die nacht in de koude Atlantische Oceaan.

De ramp maakte destijds enorme indruk, vooral omdat men dacht dat de reusachtige Titanic onzinkbaar was. Het schip was een pronkstuk van de moderne tijd. Het werd aangedreven door enorme stoommachines en kon mensen in recordtijd van Groot-Brittannië naar New York brengen. Tijdens zijn eerste reis voer de Titanic dan ook op volle kracht, ondanks waarschuwingen voor drijvend ijs.

Tot op de dag van vandaag is de ramp met de Titanic tot de verbeelding blijven spreken. In 1985 werd het wrak gevonden. In 1997 verscheen een indrukwekkende speelfilm met onderwaterbeelden. In de film ging veel aandacht uit naar de verschillen tussen de rijke elite en de arbeidersklasse rond 1912. Van de elite werd meer dan de helft gered, maar van de armste passagiers minder dan een kwart. In 2023 kwam de Titanic weer in het nieuws, toen een miljonair met een zelfgebouwde miniduikboot een toeristisch bezoek aan het wrak wilde afleggen. Het duikbootje implodeerde en alle vijf inzittenden kwamen om het leven.

In deze opdracht onderzoek je waarom deze ramp nog steeds zoveel indrukt maakt.

VRAGEN

1 Een Amerikaans tijdschrift schreef vlak na de ramp: ‘We hebben allemaal schuld aan de ondergang van de Titanic, niet alleen de kapitein of de eigenaren, maar de heersende tijdgeest, waaraan ieder van ons iets bijdraagt.’
Wat bedoelde het tijdschrift met de uitspraak dat de tijdgeest de ramp had veroorzaakt?

2 Veel scheepsrampen uit het verre verleden zijn allang vergeten, maar de ramp met de Titanic niet.
Geef hiervoor een verklaring.

3 Kan de ramp met de Titanic ons vandaag nog iets leren?

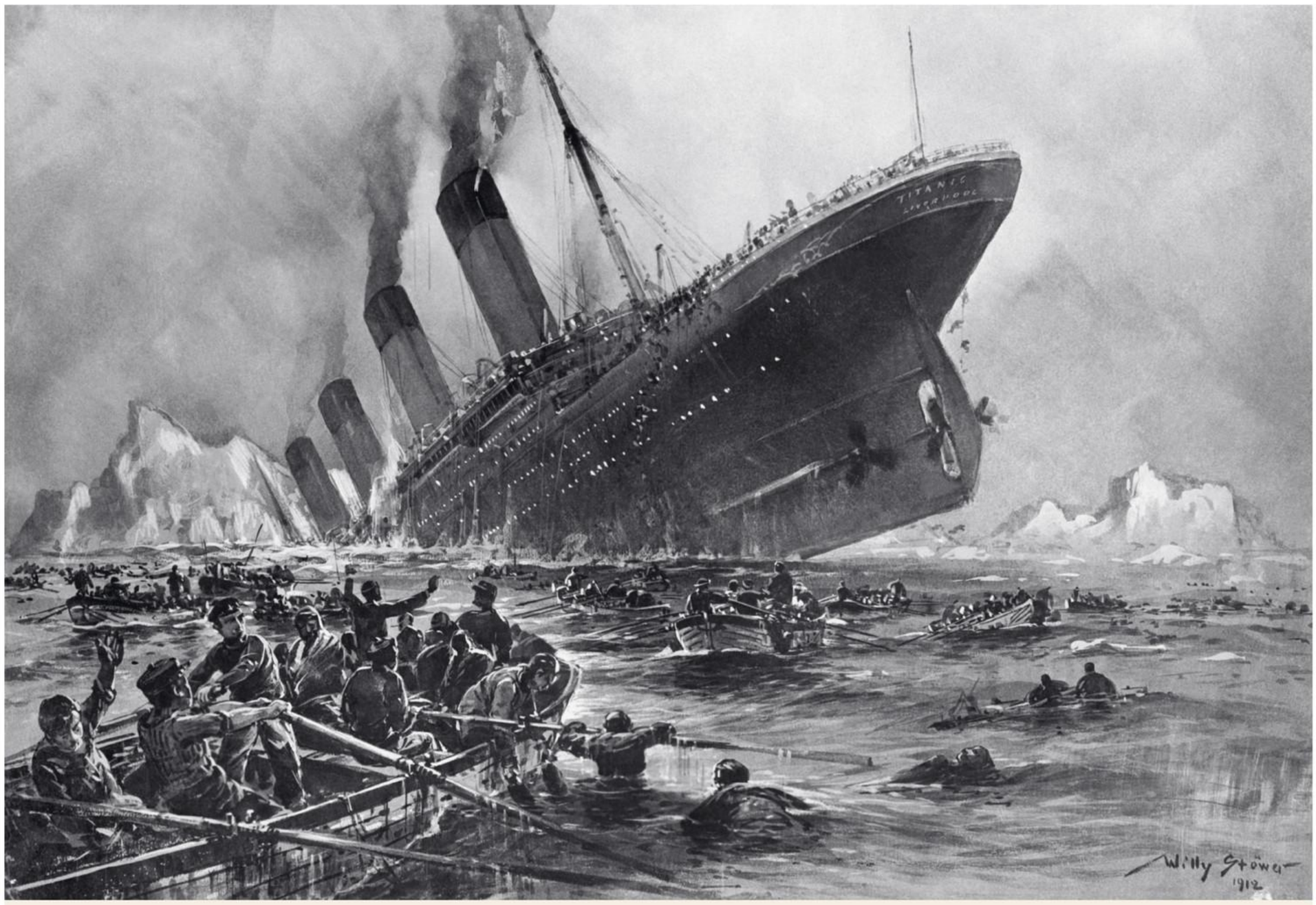

BRON 1 Tekening door de Duitse marineschilder Willy Stöwer, één maand na de ramp. Stöwer werkte op basis van verhalen van overlevenden. Achteraf blijkt dat hij meer ijsschotsen tekende dan er waren en ook de rook uit de schoorstenen lijkt niet te kloppen.

Belgische vluchtelingen in Nederland

Zie paragraaf 9.2

- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- HISTORISCH BEWIJS

Op 4 augustus 1914 viel het Duitse leger België aan. Bij hun tocht door België lieten de Duitse soldaten een spoor van vernielingen achter en vermoordden zij onschuldige burgers. Deze wreedheden leidden tot grote paniek. Ruim één miljoen Belgen besloten te vluchten naar het neutrale Nederland. Velen van hen keerden binnen een paar maanden weer terug naar huis. Maar eind 1914 waren er nog steeds zo'n 100.000 Belgische vluchtelingen in Nederland. Vanaf dat moment werden arme vluchtelingen naar permanente opvangkampen gebracht, die vluchtoorden werden genoemd. Rijke vluchtelingen bracht de overheid onder bij particulieren, die daarvoor een vergoeding van de overheid kregen.

In deze opdracht ga je onderzoeken hoe Belgische vluchtelingen de opvang in Nederland hebben ervaren.

VRAGEN

1 Gebruik bron 2.

a Leg met de bron uit dat de opvang in Bergen op Zoom voorlopig was.

b Uit welke sociale laag van de bevolking kwamen de vluchtelingen die op deze bron te zien zijn? Leg je antwoord uit.

2 Gebruik bron 3 tot en met 5.

a Geef per bron aan hoe de Belgen de opvang in Nederland hebben ervaren. Licht je antwoord telkens kort toe.

b Gebruik ook de intro. Geef per bron aan uit welke sociale laag de Belgische vluchtelingen kwamen. Ondersteun je antwoord met de bron.

3 Gebruik bron 4.

Stel, je hebt als onderzoeksvraag: 'Hoe hebben de Belgische vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog hun opvang in Nederland ervaren?'

Leg uit, telkens met een verwijzing naar de bron:

- in welke mate deze bron betrouwbaar is en
- in welke mate deze bron representatief is.

4 **a** Wat is, op basis van deze bronnen, de voorlopige conclusie van het onderzoek naar hoe de Belgische vluchtelingen de opvang in Nederland hebben ervaren?

b De verschillende behandeling die rijke en arme Belgen kregen, paste bij de opvattingen van toen. Welke opvattingen (normen en waarden) spelen tegenwoordig een rol bij de opvang van oorlogsvluchtelingen in Nederland? Noem er twee.

BRON 2 Belgische vluchtelingen worden in Bergen op Zoom opgevangen in oktober 1914.

BRON 4 Egyptische muurschildering van de godin Maät, te herkennen aan de struisvogelveer op haar hoofd. Schildering in het graf van Nefertari (1295-1255 v.C.), gelegen in het Dal der Koninginnen. De godin Maät zorgde voor de natuurlijke orde in de wereld en was tegelijkertijd de godin van de waarheid en gerechtigheid.

Religie in andere staten

Alle vroege landbouwsamenlevingen kenden polytheïstische godsdiensten. Overal ontstond ook een machtige groep van priesters die goden tevreden moest houden. In India bijvoorbeeld bestond rond 1500 v.C. een geloof waarin priesters oppermachtig waren. Later kwam er kritiek op hun macht: volgens velen moesten de afstandelijke rituelen plaatsmaken voor een meer persoonlijke band tussen gelovige en godheid. De priesters kwamen minder centraal te staan. Door deze persoonlijke beleving en de vele invloeden van buitenaf heeft dit geloof in de loop der eeuwen verschillende vormen aangenomen, die per regio konden verschillen. Zo ontstond een diverse, polytheïstische godsdienst: het hindoeïsme.

VRAGEN

8 **a** Hoe zorgde de farao ervoor dat Maät altijd heerste in het land? Betrek in je antwoord drie taken van de farao.
b Welk gevaar bestond er voor een farao bij tegenslag, bijvoorbeeld een misoogst door droogte of een sprinkhanenplaag?

9 Noem vier overeenkomsten en twee verschillen tussen de godsdiensten in Egypte en Mesopotamië.

10 **a** Bedenk of het ontstaan van rituelen een gevolg is van de agrarische revolutie.
b Bedenk of mensen die leven in een agrarisch-urbane samenleving altijd een polytheïstisch geloof hebben.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 5 Afdruk van een cilinderzegel dat werd gebruikt om eigendommen te beveiligen. Het is afkomstig uit Mesopotamië (Soemerië) en dateert uit ongeveer 2300 v.C. Op het zegel staan goden en godinnen afgebeeld met hun attributen. De zonnegod Sjamasj hakt zich een weg door de bergen om in de ochtend op te komen. Bij de watergod Enki stromen water en vissen uit zijn schouders.

BRON 3 Belgische vluchtelingen die in Roosendaal bij particulieren werden opgevangen, schreven in mei 1915 een gedicht over de opvang in Nederland. Een fragment uit dit gedicht:

O Holland langs uw ranke wegen
O Holland in uw huis van zegen
Daar klopt ons hart uw harte tegen
Daar klinkt het lied in Vlaamse trant
Daar klinkt ons lied voor Nederland,
voor Nederland!

BRON 4 Een vluchteling in vluchtoord Nunspeet schreef in een brief aan het weekblad *Panorama* op 10 december 1914 het volgende:

Met deze [brief] laten wij u weten, dat wij hier allen goed aangekomen zijn. Doch het verblijf hier is een hel voor mij. Reeds dezelfde dag werd ik onwel door de erbarmelijke toestand waarin wij hier verkeren. Alle mensen verwensen dit kamp. Het is er om gek te worden en niet om uit te houden. In de loodsen kan het er nog mee door, maar hier, nee! [...] We zijn hier opgesloten als in een gevangenis en mogen niet buiten de pinnekensdraad*, die bewaakt wordt door soldaten.
* *prikkeldraad*

BRON 5 Een brief die een Belgische vluchteling schreef in vluchtoord Gouda aan het Comité voor Belgische vluchtelingen op 11 januari 1914.

Drie maanden geleden ben ik met mijn echtgenote uit Antwerpen gevlucht. We hebben al die tijd zelfstandig in Gouda gewoond. Helaas komt daar nu een einde aan. Omdat wij nog maar een jaar getrouwd zijn, kunt u wel begrijpen dat onze middelen langzamerhand uitgeput raakten. Een week geleden hebben we daarom moeten besluiten om aan de liefdadigheidspoort aan te kloppen en hebben we ons moeten wenden tot het Steuncomité te Gouda. We zijn hier weliswaar met liefde opgenomen, maar het soort mensen dat hier in de broeikassen* verblijft, is helemaal onze stand niet. Door omstandigheden kunnen we het hier niet uithouden.
* *Vluchtelingen waren onder andere gehuisvest in tuinbouwkassen.*

De stilte van Oekraïne

Zie paragraaf 9.3

- HISTORISCH BEWIJS
- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN

Oekraïne was in 1933 ‘een doodstille steppe’ geworden. Althans, dat schreef een 14-jarig meisje uit Moskou in haar dagboek: ‘De uitgestrekte en vrolijke dorpjes met hun witte [...] boerenhuizen zie je niet meer. Je hoort niet meer de klankvolle Oekraïense liederen.’

In deze opdracht onderzoek je drie getuigenissen om erachter te komen wat er in 1932-1933 in Oekraïne gebeurde.

VRAGEN

5 Gebruik bron 6.
Wat vertelt de bron je over de gebeurtenissen in Oekraïne in 1932-33?

6 Gebruik bron 7 en 8.
De gebeurtenissen in 1932-1933 in Oekraïne worden in de bronnen vanuit verschillende perspectieven beschreven.
a Geef telkens in één of twee zinnen weer waarop de maker van elke bron de nadruk legt.
b Geef twee redenen waarom deze bronnen verschillende informatie geven over de situatie in Oekraïne in 1932-1933.

7 Gebruik nogmaals bron 6 tot en met 8.
Leg uit bij welk perspectief de foto (bron 6) het beste aansluit: bij dat van bron 7 of bron 8.

8 Gebruik nogmaals bron 6 tot en met 8.
De getuigenissen hebben ook iets met elkaar gemeen.
Formuleer op basis van de drie bronnen een aannemelijke hypothese over wat er is gebeurd in Oekraïne in 1932-1933.

9 De toedracht van de gebeurtenissen in 1932-1933 in Oekraïne is vanwege de oorlog tussen Oekraïne en Rusland (sinds 2014) een gevoelige politieke kwestie geworden.
Bedenk welke visie elk land op de gebeurtenissen in de jaren 1932-1933 zou kunnen hebben.

BRON 6 Straatbeeld van de Oekraïense stad Charkiv (toen: Charkov) in 1933. De foto werd gemaakt door Alexander Wienerberger, een Oostenrijkse ingenieur die in de Sovjet-Unie werkte. Hij stelde in het geheim een album over de hongersnood in Oekraïne samen. Op deze foto schreef hij: 'In allen stadien des Verhungerns ("in alle stadia van verhongering")'. Hij gaf dit aan een bisschop in Wenen, die vervolgens internationale aandacht vroeg voor de slachtoffers.

BRON 7 In 1933 was Lev Kopelev 21 jaar oud. Hij was als communistisch radioverslaggever betrokken bij de gedwongen collectivisatie in Oekraïne. Het volgende citaat komt uit zijn boek uit 1976, waarvan je de Russische titel kunt vertalen als 'En ik schiep mijzelf een afgod'. In 1980 verscheen de Amerikaanse vertaling met als titel *The education of a true believer.*

Vanzelfsprekend vervloekte ik alle koelakken en koelakvrienden. Ik dreigde iedereen die uit kwaadwillendheid of uit gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel graan achterhield, met de minachting van het volk en het bestraffende zwaard van het proletariaat. [...] Het was een kwelling om eraan mee te doen. Nee, dat is niet waar: werkeloos toekijken was nog erger dan te proberen ze te overtuigen van je gelijk. En daarbij overtuigde ik ook mezelf. Want ik waagde het niet zwak te zijn en medelijden te hebben. We volbrachten tenslotte een historisch noodzakelijke daad. We vervulden een revolutionaire plicht. We zorgden voor graan voor het socialistische vaderland. We vervulden het vijfjarenplan.

BRON 8 In 1933 was Semen Stariv 15 jaar oud en woonde hij in Oekraïne. Hij emigreerde na de Tweede Wereldoorlog naar de Verenigde Staten en publiceerde daar in 1985 een boek onder het pseudoniem Miron Dolot. Het boek heette *Execution by hunger. The hidden Holocaust* ('Executie door honger. De verborgen Holocaust') en ging over Starivs jeugdjaren in Oekraïne. In dit fragment vertelt hij wat er gebeurde, nadat zijn familie de laatste koe aan de staat had moeten afstaan.

We gingen nu naar onze geliefde rivier in de hoop dat die ons zou helpen in onze strijd om te overleven. [Onderweg zagen we het lichaam van een vrouw liggen.] We herkenden haar onmiddellijk. Het was ons buurmeisje, Oksana Sjevtsjenko.
Oksana was door dezelfde hel gegaan als vele andere dorpsgenoten. Twee jaar ervoor was haar vader tot koelak bestempeld. Hij was gearresteerd en weggevoerd uit het dorp. Een paar maanden later was Oksana's moeder overleden. Zij liet haar 18-jarige dochter [Oksana] achter, die nu moest zorgen voor haar zusje van 12 en haar broertje van 7. Maar Oksana's echte problemen waren nog maar net begonnen. Op een dag ontving ze een briefje van het dorpsbestuur, waarin stond dat zij, als lid van een koelakkenfamilie, verplicht was onmiddellijk een hoeveelheid graan en vlees te leveren aan de staat. De eis was volstrekt belachelijk, want alles wat de familie bezat, was al weggenomen vóór de arrestatie van haar vader. Sindsdien leed de familie ernstige honger. Dat was geen geldig excuus volgens de staat. [Uiteindelijk nam de staat Oksana's huis in beslag.] Al deze tragedies hadden een jaar geleden plaatsgevonden. Nu lag ze dood voor ons op een zanderige weg. Ook zij had geprobeerd de rivier te bereiken of het bos, als een laatste plaats om iets te eten te vinden. Maar het mocht niet zo zijn. De sporen in het zand gaven aan dat ze had geprobeerd te kruipen. Ze lag met haar gezicht naar beneden, met gezwollen handen uitgestrekt, haar tanden diep in het zand alsof ze had geprobeerd het te eten. Het was een triest gezicht, maar we hadden al zoveel van dit soort gevallen gezien, dat we slechts een moment in stilte naar haar keken en toen verdergingen. We konden nu niets meer voor haar doen.

Echte mannen

Zie paragraaf 9.5

• HISTORISCHE PERSPECTIEVEN

Benito Mussolini (1883-1945) wilde in zijn fascistische staat een 'nieuwe man' introduceren.

In deze opdracht bestudeer je de fascistische denkbeelden over de man en mannelijkheid. In het bijzonder onderzoek je de rol die hetero- en homoseksualiteit daarin speelden.

VRAGEN

10 **a** Gebruik bron 9 en 10.
Noem drie kenmerken van de 'nieuwe man' die blijken uit bron 9 en 10.
b Vind je deze omschrijving van de nieuwe man vernieuwend? Leg je antwoord uit.
c Binnen de ideale fascistische samenleving was geen ruimte voor mensen die afweken van de gestelde normen.
Bedenk hiervoor twee redenen.

11 Gebruik paragraaf 9.5 en bron 12.
Zowel het strafbaar stellen van homoseksualiteit als het argument dat daar in deze bron tegenin wordt gebracht, past bij de fascistische ideologie.
Leg dit uit.

12 Gebruik bron 10 tot en met 12.
Uit bron 11 en 12 kun je opmaken dat in fascistisch Italië veel meer weerstand bestond tegen homoseksualiteit onder mannen dan onder vrouwen.
Geef hiervoor een verklaring, aan de hand van bron 10.

13 Gebruik bron 11.
In 1938 werd in Italië het Rassenmanifest aangenomen. Daarin stond onder meer dat er al meer dan duizend jaar 'een puur Italiaans ras' bestond met een Arische oorsprong.
Leg uit dat je dit rassendenken terugziet in de bron.

14 Gebruik bron 13 en je antwoorden bij vraag 10 tot en met 13.
De manier waarop er binnen het Italiaanse fascisme werd omgegaan met homoseksualiteit wordt ook wel 'stille onderdrukking' genoemd.
Leg deze term uit.

15 **a** Homoseksualiteit was in Duitsland verboden; overigens alleen tussen mannen. Mannelijke homoseksuelen kregen onder Hitler bovendien te maken met geweld en later met deportatie naar concentratiekampen.
Noem een overeenkomst en een verschil tussen de onderdrukking van homoseksualiteit in Duitsland en in Italië.
b Adolf Brand (1874-1945) was een Duitse schrijver die homoseksualiteit verdedigde. Volgens Brand was homoseksualiteit noodzakelijk voor echte mannelijkheid: vriendschap van mannen onderling en bewondering van het mannelijk lichaam, dat zo duidelijk superieur was aan het vrouwelijk lichaam, maakte het mannelijk geslacht immers krachtiger en verenigde mannen.
Beredeneer of deze opvatting wel of niet opvallend is, gezien de historische context waarin Brand leefde.

16 Aan sommige woorden of begrippen worden in verschillende stromingen, culturen of perioden verschillende betekenissen toegekend.
Leg uit welk voorbeeld je hiervan kunt geven op basis van vraag 10 tot en met 15.

BRON 9 Beeld van een voetballer in het Stadio dei Marmi ('Stadion van de marmeren beeldhouwwerken'), een sportcomplex dat in 1932 af was en geheel volgens de fascistische esthetiek was gebouwd.

BRON 10 Mario Carli schreef in 1930 de roman *Mussolini's Italiaan. Een roman uit het fascistische tijdperk*. Een fragment waarin de hoofdpersoon van de roman zich uitspreekt:

Oorlog is iets zeer verhevens, omdat hij iedere man dwingt het dilemma onder ogen te zien van te moeten kiezen tussen heldendom en lafheid, tussen het ideaal en het buikgevoel, tussen het spirituele instinct om zich het leven buiten het materiële voor te stellen, en het pure en simpele instinct van dierlijke overleving. Het is de brutale beslisser die man van man onderscheidt, karakter van karakter, fysieke gesteldheid van fysieke gesteldheid: aan de ene kant de laffen, de zachten, de hysterischen, de verwijfden, de huilbaby's, de moederkindjes; aan de andere kant de sterken, de bewusten, de idealisten, de mystici van het gevaar, degenen die zegevieren over angst en degenen die van nature moedig zijn, de warmbloedige helden en de helden van de wil.

BRON 11 In 1938 wordt fascist Alfonso Molina benoemd tot korpschef van de politie van de Siciliaanse stad Catania. Hij ontdekt dat er in zijn nieuwe standplaats sprake is van een diepgewortelde homo-subcultuur. Op 20 januari 1939 schrijft Molina in een brandbrief aan de hoogste bestuurder van Sicilië:

[...] Met droefheid moet worden opgemerkt dat verschillende cafés, danszalen, badplaatsen en bergresorts [...] veel van deze mensen verwelkomen [...] en dat jonge mannen van alle sociale klassen publiekelijk hun gezelschap zoeken.
De voortgaande verloedering van deze stad heeft de aandacht getrokken van het plaatselijke hoofdbureau van de politie, dat tussenbeide is gekomen om deze ernstige seksuele afwijking uit te roeien, of op zijn minst in te dammen, omdat deze de moraal schendt en fataal is voor de gezondheid en de verbetering van het ras. Maar helaas zijn de gebruikte middelen onvoldoende gebleken.
Ik geloof daarom dat het in het belang van het publieke fatsoen en het welzijn van ons ras is om in te grijpen, door de verwondingen aan te pakken en dicht te schroeien.

BRON 12 In de jaren 1920 kreeg het fascistische parlementslid Alfredo Rocco van Mussolini de opdracht een nieuw wetboek van strafrecht te ontwikkelen. Een eerste ontwerp van deze 'Code Rocco' uit 1927 bevatte een bepaling die homoseksuele handelingen strafbaar stelde. Uiteindelijk werd deze bepaling echter geschrapt. De voorzitter van de ministeriële commissie zei hierover:

Deze snode ondeugd komt in het trotse Italië gelukkig zo weinig voor dat er geen juridische tussenkomst voor dit vergrijp nodig is. [...] Bovendien worden ze, als ze sporadisch voorkomen, beïnvloed door een buitenlandse situatie die absoluut vreemd is aan onze cultuur.

BRON 13 In 2008 verscheen een *graphic novel* met als titel 'In Italië zijn er alleen echte mannen'. De inhoud is gebaseerd op het waargebeurde verhaal van zestig homoseksuele mannen die in 1939 – zonder proces – werden verbannen naar het onbewoonde eiland San Domino (3 kilometer van de Italiaanse kust). Daar verbleven zij in twee stenen barakken onder toeziend oog van bewakers. Hoewel de mannen steevast als 'apolitiek' aangeduid werden in hun dossiers, werden ze wel behandeld als politieke gevangenen. Op 28 mei 1940 besloot Mussolini San Domino op te heffen als gevangeniseiland voor homoseksuelen – er moesten krijgsgevangenen gehuisvest worden.

Afsluiting

Controleer jezelf

9.1 Een moderne wereld

1 Ik kan met voorbeelden uitleggen dat nieuwe technologieën leidden tot het ontstaan van een massasamenleving.
2 Ik kan uitleggen dat technologische vooruitgang rond 1900 positieve en negatieve gevolgen had voor de samenleving.
3 Ik kan de veranderde rol van overheden in West-Europa beschrijven en verklaren.

9.2 De Eerste Wereldoorlog

1 Ik kan de oorzaken en de aanleiding van de Eerste Wereldoorlog noemen.
2 Ik kan drie kenmerken noemen van de oorlogvoering tijdens de Eerste Wereldoorlog.
3 Ik kan uitleggen hoe landen na de Eerste Wereldoorlog een volgende oorlog probeerden te voorkomen en met welk resultaat.

9.3 De Sovjet-Unie

1 Ik kan oorzaken noemen van de Russische Revolutie en beschrijven hoe deze verliep.
2 Ik kan beschrijven welke gevolgen de Russische Revolutie wereldwijd had.
3 Ik kan beschrijven welke gevolgen de Russische Revolutie in West-Europa had.
4 Ik kan met voorbeelden uitleggen dat de Sovjet-Unie een totalitaire staat was.

9.4 De Verenigde Staten

1 Ik kan beredeneren in hoeverre in de Verenigde Staten rond 1920 sprake was van economische en politieke vrijheid.
2 Ik kan uitleggen dat vertrouwen in de vrije Amerikaanse samenleving zowel op politiek als op economisch gebied belangrijk was.
3 Ik kan de oorzaken en gevolgen noemen van de economische crisis van 1929.
4 Ik kan uitleggen dat de New Deal een breuk betekende met het economische beleid in de Verenigde Staten tot dan toe.

9.5 Fascisme in het interbellum

1 Ik kan uitleggen waarom democratieën na 1919 in de verdrukking raakten, in het bijzonder in Duitsland en Japan.
2 Ik kan kenmerken beschrijven van het fascisme en het nationaalsocialisme.
3 Ik kan met voorbeelden uitleggen dat Duitsland na 1933 een totalitaire staat was.
4 Ik kan uitleggen hoe in Spanje de fascisten aan de macht kwamen.

Begrippen

De uitleg van de begrippen staat achter in je boek.

consumptiemaatschappij
cultuurpessimisme
economische crisis
fascisme
ideologie
interbellum
kapitalisme
massamedium
massaorganisatie
militarisme
nationaalsocialisme
propaganda
totalitaire staat
wereldkapitalisme
wereldoorlog
zelfbeschikkingsrecht

Jaartallen

1914-1918	Eerste Wereldoorlog
1917	Russische Revolutie; Rusland wordt een communistische staat
1919	Verdrag van Versailles Oprichting Volkenbond
1922	Fascisten aan de macht in Italië
1929	Beurskrach; begin wereldwijde economische crisis
1933	Nationaalsocialisten aan de macht in Duitsland Roosevelt president in de Verenigde Staten; start New Deal
1936-1939	Spaanse Burgeroorlog

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Oefenen met kenmerkende aspecten

1 Vat de kenmerkende aspecten bij dit hoofdstuk (★ **37** tot en met ★ **40** en ★ **43**) samen met behulp van de *Trainer kenmerkende aspecten*. Gebruik de *Trainer 1900-2000*, opdracht 37.1 tot en met 40.4 en 43.1 tot en met 43.4. Vragen bij ★ **40** en ★ **43** over de Tweede Wereldoorlog beantwoord je na hoofdstuk 10.

Ga naar de *Trainer kenmerkende aspecten*.

Herhalen van de leerstof

2 Noem bij elke afbeelding twee passende begrippen uit de begrippenlijst. Gebruik elk begrip maximaal één keer.

A Ansichtkaart, 1937.

B Poster, 1917.

C Reclamefoto, jaren 1920.

D Foto Amsterdamse werklozen, 1933.

3 De onderwerpen in paragraaf 1, 3, 4 en 5 van dit hoofdstuk houden verband met de Eerste Wereldoorlog (paragraaf 2).
Leg voor elke paragraaf in één of twee zinnen uit op welke manier de beschreven gebeurtenissen verband houden met de Eerste Wereldoorlog.

Oefenen voor de toets

De volgende gebeurtenissen hebben te maken met het gebruik van propaganda en reclame.

A De fascistische leider Mussolini maakte direct na zijn machtsovername de film A Noi.
B Enkele jaren na de start van de New Deal verspreidde de Amerikaanse regering posters.
C Groot-Brittannië gebruikte het verhaal van verzetsheldin en spion Edith Cavell om soldaten te werven.
D In de Sovjet-Unie verbood Stalin direct nadat hij aan de macht was gekomen, alle verhalen over rampen, werkincidenten of zelfs het slechte weer.
E In de Verenigde Staten adverteerde een bedrijf met een nieuwe uitvinding: een motoraangedreven melkmachine.
F Kort na de machtsovername door de nazi's hing heel Berlijn vol met affiches van deze partij.

2p **4** Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de letters.

Gebruik bron 1.
Stel, je onderzoekt wie schuldig waren aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Je vindt twee verschillende conclusies:

I Duitsland was schuldig aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.
II Meerdere landen waren schuldig aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.

3p **5**
- Onderbouw beide conclusies met een argument uit de bron en
- geef een reden waarom de bron minder betrouwbaar is voor je onderzoek.

De Amerikaan Robert Goldstein produceerde in 1917 de Hollywoodfilm *The spirit of '76* ('De geest van '76') over de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog tegen de Engelsen. In de film, die verloren is gegaan, was onder andere te zien dat de Britse koning een affaire had en dat de Britten tijdens de oorlog baby's van kolonisten aan bajonetten spietsten. De film werd niet goedgekeurd door de Amerikaanse censor.

2p **6** Leg uit:
- om welke reden de censor deze film verbood en
- om welke reden de Amerikaanse regering juist Hollywoodfilms scherp censureerde.

Gebruik bron 2.

2p **7** Leg uit:
- dat de bron twee kenmerken van Stalins economische politiek beschrijft en
- dat de inhoud van het pamflet opvallend is in het politieke klimaat onder Stalins bestuur.

Gebruik bron 3.

De Duitse nationaalsocialisten verboden na hun machtsovername de kunst van Otto Dix.

2p **8** Leg dit verbod uit aan de hand van het schilderij *Kriegskrüppel*. Doe dat door uit te leggen:
- welke functie kunst heeft in een totalitaire staat en
- waarom de nationaalsocialisten ontevreden waren over de manier waarop Dix oorlogsveteranen hier weergaf.

Na het uitbreken van de Spaanse Burgeroorlog sloten vrijwilligers uit allerlei andere landen, waaronder Nederland, zich aan bij het republikeinse leger om te strijden tegen Franco. Zij waren vaak communistisch. Kleinere aantallen buitenlanders sloten zich juist aan bij Franco. Twee reacties hierop:

I De Volkenbond wees elke vorm van buitenlandse inmenging af en spoorde regeringen aan om al deze vrijwilligers tegen te houden.

II De Nederlandse regering behandelde de vrijwilligers die tegen Franco streden streng: zij verloren bijvoorbeeld hun Nederlandse staatsburgerschap. Vrijwilligers die aan de zijde van Franco streden, werden meestal niet gestraft.

2p **9** Geef voor beide reacties een verklaring.

BRON 1 Bernhard von Bülow, de Duitse staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, sprak op 11 december 1899 in de Rijksdag (het Duitse parlement).

In de 19e eeuw heeft Engeland zijn koloniale rijk steeds vergroot – het is het grootste rijk ter wereld sinds de Romeinse tijd; de Fransen hebben zich in Noordwest-Afrika gevestigd en een koloniaal rijk in het Verre Oosten gesticht; Rusland is bezig aan een succesvolle opmars in Azië. [...] De Engelse premier zei lang geleden dat sterke staten sterker worden en zwakke staten steeds zwakker. [...] We willen niet op de tenen van de grote mogendheden gaan staan, maar tegelijkertijd willen we ook niet dat een ander land op onze voeten stampt (*het publiek roept: Bravo!*) en we zijn zeker niet van plan om ons opzij te laten schuiven door een ander land, niet op politiek en niet op economisch gebied (*groot applaus*). De manier waarop een volk van bijna 60 miljoen mensen [...] moet vechten voor zijn bestaan zonder sterke bewapening op land en op zee, is nog niet gevonden. In de komende eeuw zal het Duitse volk de hamer of het aambeeld zijn.

BRON 2 Martem Rjoetin, een uit de partij gezette communistische partijleider uit Moskou, schreef in 1932 in een pamflet het volgende over Stalins politiek van collectivisatie:

[Stalins landbouwpolitiek] is gebaseerd op directe en indirecte vormen van de meest strenge dwang, zodat de boeren zich onder druk aansluiten bij de collectieve boerderijen. Het is niet gebaseerd op een verbetering van hun situatie, maar op een directe en indirecte onteigening en massale armoede [...]. De huidige woede-uitbarstingen van Stalin tegen de koelakken zijn slechts een manier om de massa te terroriseren en zijn eigen bankroet te verhullen.

BRON 3 Dit is een reproductie van een schilderij van de Duitse kunstenaar Otto Dix uit 1920, getiteld *Kriegskrüppel* ('oorlogsgehandicapten'). Het origineel werd in 1939 door de nazi's vernietigd. Otto Dix maakte vele tekeningen en schilderijen over de Eerste Wereldoorlog, waarin hij als soldaat had gevochten. In nazi-Duitsland werd hem het werken onmogelijk gemaakt.

10 De Tweede Wereldoorlog

TIJD VAN WERELDOORLOGEN (1900-1950)

ca. 1900-ca. 1950 Nationalisme in de koloniën

Introductie

In 1942 verloor Duitsland de Slag om Stalingrad. Onderkoeld en uitgeput werden deze Duitse overlevenden als krijgsgevangenen van het Russische slagveld gevoerd. Zo hadden veel Duitsers het zich niet voorgesteld toen Hitler zijn beloften voor een groot en machtig Duitsland deed. Zij hadden in 1933 hun hoop gevestigd op de fascistische leider. Het leidde tot een dictatuur en in 1939 tot oorlog in Europa. In Azië veroverde bondgenoot Japan grote gebieden. Overal ter wereld leden burgers onder de gevolgen van oorlog en bezetting.

In 1945 werd Duitsland na een uitputtingsslag verslagen. Japan capituleerde kort daarna, maar deed dit pas nadat atoombommen twee dichtbevolkte Japanse steden volledig hadden verwoest. De Tweede Wereldoorlog luidde daarmee het tijdperk van kernwapens in: de mensheid had vanaf nu de kracht om de eigen planeet te verwoesten. De oorlog veranderde ook de verhoudingen in de wereld voorgoed. De koloniale rijken van Europese landen vielen uiteen en er kwamen nieuwe grootmachten op.

De Tweede Wereldoorlog toont bovenal de gevaren van dictatuur, onvrijheid en racisme. De moord op zes miljoen Joden door de nazi's en hun helpers laat zien waar mensen – in bepaalde omstandigheden – toe in staat zijn.

Kenmerkende aspecten

- ★ 40 Het voeren van twee wereldoorlogen
- ★ 41 Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de Joden
- ★ 42 De Duitse bezetting van Nederland
- ★ 43 Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering
- ★ 44 Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme

Waarover gaat dit hoofdstuk?

10.1 Het verloop van de oorlog ★ 40 ★ 43
In Europa viel Duitsland buurlanden binnen. In Azië was Japan bezig met een opmars. Uiteindelijk raakten landen over de hele wereld betrokken bij de Tweede Wereldoorlog en vielen miljoenen slachtoffers, waaronder veel burgers.

10.2 De Shoah ★ 41
Kenmerkend voor het Duitse nationaalsocialisme was het extreme antisemitisme. In alle door nazi-Duitsland bezette gebieden werden Joden vervolgd en vermoord. Na de oorlog richtten Joden in Palestina de staat Israël op.

10.3 De bezetting van Nederland en Indonesië ★ 42
De Duitse bezetting van 1940 tot 1945 had in Nederland grote gevolgen op cultureel, politiek en economisch gebied. In Indonesië had de bezetting door Japan eveneens ingrijpende gevolgen.

10.4 Nationalisme in de koloniën ★ 44
Aan het begin van de 20e eeuw groeide de aanhang van nationalistische bewegingen in de koloniën. Deze vrijheidsstrijd kreeg door de Tweede Wereldoorlog een belangrijke impuls.

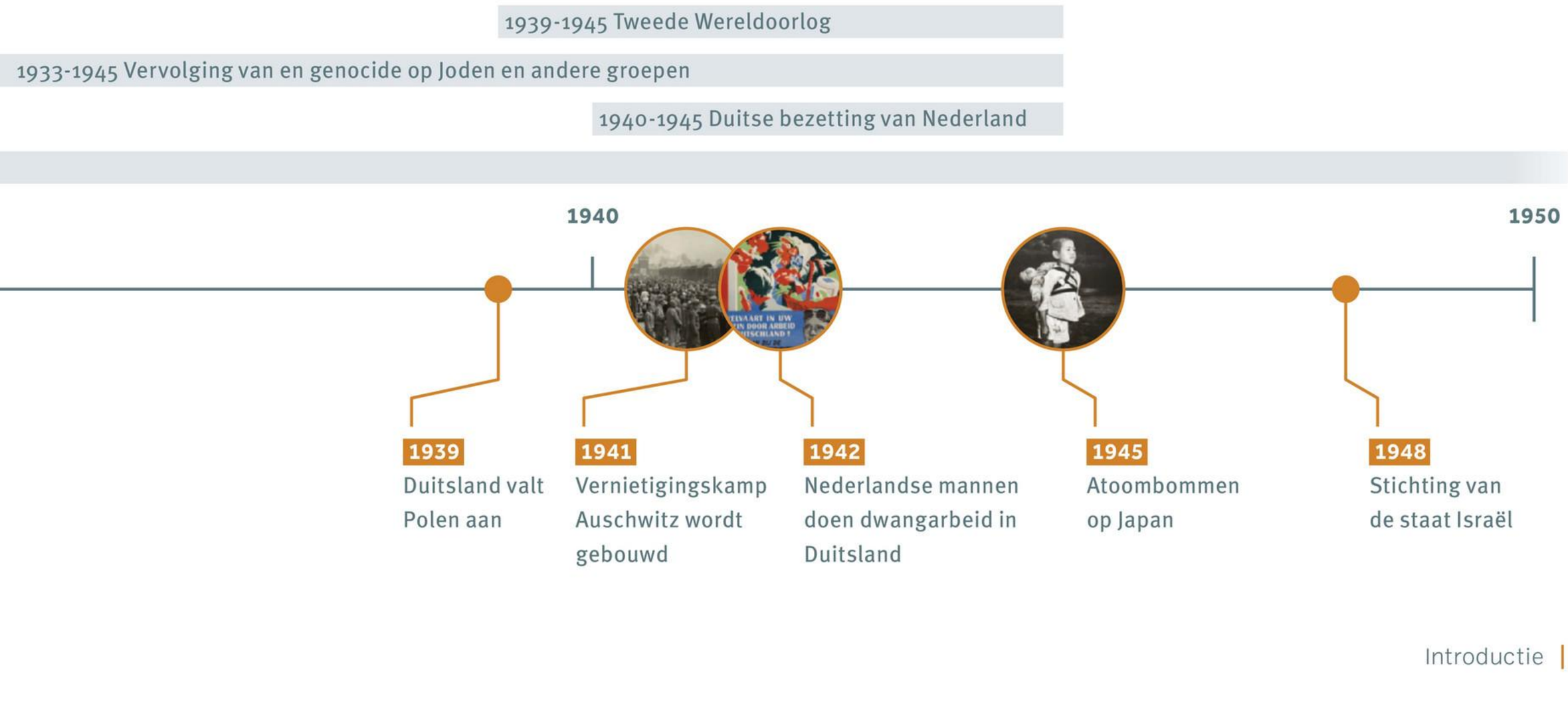

10.1 Het verloop van de oorlog

CASUS Aanvallen en aangevallen worden

De Duitse soldaat Hans Von Luck was 28 jaar oud toen hij op 1 september 1939 met zijn legerdivisie de Poolse grens overstak. ‘Nu stonden we recht tegenover vijandelijk vuur’, schreef hij erover. ‘We konden geen beschutting vinden en we konden ons ook niet ingraven, want wij moesten aanvallen.’ Een dag later was de strijd voorbij. ‘Er lagen dode mannen en kadavers van paarden. De verlaten huizen brandden nog. Zo zag oorlog er dus uit.’

Met de aanval van Duitsland op Polen begon de Tweede Wereldoorlog. Burgers in bijna heel Europa voelden daar de gevolgen van. De troepen van Adolf Hitler bombardeerden hun steden en vielen hun land binnen. Aan de andere kant van de wereld kregen mensen ook te maken met oorlog. Daar was Japan met een gewelddadige opmars in China bezig. Op 7 december 1941 gaf keizer Hirohito opdracht de Amerikaanse legerbasis Pearl Harbor op Hawaï aan te vallen. Duizenden Amerikanen kwamen om; schepen en vliegtuigen werden vernietigd. De Amerikaanse president Roosevelt verklaarde direct de oorlog aan Japan.

BRON 1 Britse soldaten van de Special Air Service (SAS) in Noord-Afrika. Mussolini had vanuit de Italiaanse kolonie Libië een mislukte aanval uitgevoerd op het door de Britten beschermde Egypte. Noord-Afrika werd hierdoor ook een strijdtoneel in de Tweede Wereldoorlog.

De oorlog kwam nu ook dichtbij voor de 23-jarige winkeleigenaar Kay Yamashita uit California, van wie de ouders migranten uit Japan waren. Zij vertelde: ‘Bij Japanse winkels werd ingebroken – of er werden tomaten of eieren gegooid. En er was ook geweld.’ Kort na de oorlogsverklaring kwam het bevel van de Amerikaanse regering dat alle inwoners met een Japanse achtergrond moesten worden geïnterneerd in kampen. Zij werden plotseling als vijanden gezien.

VRAGEN

1 Gebruik bron 1 en de casustekst.
De Tweede Wereldoorlog begon in 1939 in Europa, maar ging al snel de hele wereld over. Welke werelddelen raakten betrokken bij de strijd? Leg telkens met behulp van de casustekst en bron 1 uit hoe dat gebeurde.

2 Hans Von Luck en Kay Yamashita kregen beiden met de oorlog te maken, maar op heel verschillende manieren.
a Beschrijf hoe ieder van hen te maken kreeg met de oorlog.
b Bekijk de bronnen in deze paragraaf.
Met welke andere gevolgen van de oorlog kregen mensen te maken?
c Bedenk zelf nog twee gevolgen van de oorlog voor burgers.

Historisch denken

Voerden jagers-verzamelaars al oorlog?

Zie paragraaf 1.1

- HISTORISCH BEWIJS
- BETEKENIS GEVEN

Over de vraag of prehistorische jagers-verzamelaars al oorlog voerden, hebben historici, archeologen, antropologen en filosofen verhitte discussies.
In deze opdracht ga je verschillende standpunten bekijken, denk je na over de bewijsvoering en probeer je zelf tot een oordeel te komen.

BRON 1 Tekening van een schildering in de grot Cova del Roure, ten noorden van Valencia (Oost-Spanje). Op een Engelstalige Wikipediapagina uit 2023 is over deze schildering te lezen: '*Oorlogvoering* – Spaanse grotkunst uit het mesolithicum toont glasheldere scènes van gevechten tussen groepen boogschutters. Een groep van drie boogschutters wordt omringd door een groep van vier [...].' Het mesolithicum is de periode van ca. 9500 v.C. tot de vroegste landbouw, in dit gebied ca. 5300 v.C.

VRAGEN

1 Wetenschappers discussiëren hevig over de vraag of jagers-verzamelaars in de prehistorie al oorlog voerden.
Beredeneer waarom het antwoord op deze vraag niet alleen belangrijk is om te komen tot een oordeel over het verleden, maar ook over het heden.

2 Gebruik bron 1 tot en met 4.
a Beschrijf voor elke bron afzonderlijk welk antwoord de auteurs geven op de vraag of prehistorische jagers-verzamelaars al oorlog voerden.
b Geef per bron aan hoe de auteurs hun stelling beargumenteren.

3 **a** Gebruik bron 3 en 4.
Hanteren de auteurs dezelfde definitie van oorlog? Leg je antwoord uit.
b Leg uit waarom je antwoord bij vraag a van belang is.

4 **a** Gebruik bron 1 en 2.
Hanteren de auteurs dezelfde definitie van oorlog? Leg je antwoord uit.
b Komen de auteurs van bron 1 en 2 tot dezelfde conclusie? Bedenk een verklaring voor je antwoord.

5 **a** Formuleer een hypothese (voorlopige conclusie) op de vraag of prehistorische jagers-verzamelaars al oorlog voerden.
b Bedenk (minstens) drie problemen waar je als onderzoeker rekening mee moet houden als je je hypothese wilt toetsen.

BRON 2 De onderzoekers Douglas Fry en Geneviève Souillac over prehistorische oorlogvoering (2023).

In tegenstelling tot 'individuele agressie' heeft 'oorlog' betrekking op conflicten tussen groepen en kan dit begrip worden omschreven als onpersoonlijke, dodelijke agressie tussen gemeenschappen. Archeologisch bewijs bestaat uit skeletresten die sporen bevatten van verwondingen, een gewelddadige dood, verminkingen, van het afsnijden van lichaamsdelen als oorlogsbuit, scalpering enzovoort. Archeologen leiden oorlog (of althans de angst voor een aanval) verder af uit versterkingen en nederzettingen op goed verdedigbare plaatsen. Andere aanwijzingen voor prehistorische oorlogvoering bestaan uit gespecialiseerde wapens of een overvloed aan pijlpunten, die een aanval suggereren. Oorlog kan ook blijken uit kunst in grotten, hoewel de interpretatie soms lastig is. [...] Als de archeologische gegevens geen enkel bewijs voor oorlog opleveren, dan voerde men waarschijnlijk geen oorlog. Wereldwijd archeologisch onderzoek laat zien dat oorlog op verschillende plekken is ontstaan. Dat gebeurde op verschillende tijdstippen in het holoceen, de geologische periode die 11.000 jaar geleden begon. Zo begon de overgang van de tijd zonder oorlog naar oorlogvoering zo'n 2.000 jaar geleden in Noordwest-Alaska, ongeveer 3.500 jaar geleden in de Oaxanavallei [in Mexico] en rond 9.500 jaar geleden in delen van het Midden-Oosten. Het ontstaan van oorlogvoering wordt in verband gebracht met algehele bevolkingsgroei en hogere bevolkingsdichtheden, en ook met de overgang van nomadische naar sedentaire manieren van bestaan. [...] Meestal hangt dat samen met intensivering van de visserij en de opkomst van de landbouw.

Het ontstaan van de oorlog

De Tweede Wereldoorlog begon toen Duitsland op 1 september 1939 Polen binnenviel. Daarna veroverde Duitsland binnen een jaar bijna heel West-Europa. Duitsland was een stuk beter voorbereid op oorlog dan omringende landen: Hitler had tegen alle internationale afspraken in een sterk leger opgebouwd. Zo wilde hij zijn ambitie om van Duitsland een machtig land te maken verwezenlijken. Andere regeringsleiders hadden niet meteen een antwoord op Hitlers agressieve oorlogspolitiek.

Naar een machtig Duitsland

Adolf Hitler werd in 1933 rijkskanselier van Duitsland. Hij wilde van Duitsland weer een machtig land maken en kreeg daarvoor veel steun van de Duitse bevolking. Hitler negeerde het Verdrag van Versailles, dat na de Eerste Wereldoorlog was vastgesteld. Zo voerde hij in 1935 de dienstplicht weer in, liet hij een wapenindustrie opbouwen en trok hij in 1936 met soldaten het Rijnland binnen, terwijl daar geen Duitse legers mochten zijn. Bovendien wilde Hitler Duitsland uitbreiden. Hij vond dat alle Duitssprekende mensen in Europa verenigd moesten worden in één groot Duits rijk. Vandaar dat hij pogingen deed om Oostenrijk bij Duitsland te voegen. In maart 1938 kreeg hij dat voor elkaar. Met de Anschluss (aansluiting) werd Oostenrijk bij nazi-Duitsland gevoegd.

Appeasement

Met zijn politiek ging Hitler in tegen internationale afspraken. Frankrijk en Groot-Brittannië keurden die politiek van nazi-Duitsland af, maar grepen niet in. Beide landen hadden grote verliezen geleden in de Eerste Wereldoorlog en ook veel minder geïnvesteerd in hun leger dan Duitsland. Daarom voerden ze een **appeasementpolitiek**: door afspraken te maken met Hitler wilden ze voorkomen dat er opnieuw een oorlog zou uitbreken.

Dat deden ze bijvoorbeeld in de kwestie 'Sudetenland' in 1938. Dat gebied lag in Tsjecho-Slowakije. Omdat er veel Duitsers woonden, eiste Hitler het gebied op. Tijdens de Conferentie van München (september 1938) gaven de leiders van Groot-Brittannië, Frankrijk en Italië Hitler toestemming om Sudetenland in te nemen. Ze verwachtten dat Hitler hiermee zijn doel – alle Duitsers in één groot rijk – had bereikt en dat de oorlogsdreiging was afgewend. In heel Europa was de opluchting groot.

Maar al snel bleek dat Hitler zich niet aan de afspraken hield. In maart 1939 annexeerde hij heel Tsjecho-Slowakije. Toen hij in september 1939 ook Polen binnenviel, verklaarden Groot-Brittannië en Frankrijk hem de oorlog. De Tweede Wereldoorlog was begonnen.

BRON 2 Europa en Noord-Afrika in december 1942.

VRAGEN

3 Zet de volgende gebeurtenissen in chronologische volgorde.
- A Aansluiting van Oostenrijk bij Duitsland (Anschluss).
- B Conferentie van München.
- C Duitsland bezet het Rijnland.
- D Duitsland valt Polen binnen.
- E Hitler lijft Tsjecho-Slowakije in.
- F Hitler voert de dienstplicht in.

4 Noem twee manieren waarop Hitler van Duitsland een machtiger land maakte en geef daarbij steeds een voorbeeld.

5 In 1938 was er veel steun voor de appeasementpolitiek, maar er was ook kritiek.
- **a** Noem twee argumenten ter verdediging van de appeasementpolitiek in 1938.
- **b** Welke kritiek zouden sommigen op de appeasementpolitiek hebben gehad? Noem twee punten.

Wereldwijde betrokkenheid

★ **40** Het voeren van twee wereldoorlogen

★ **43** Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering

Vanaf 1939 veroverde Duitsland land na land in Europa. Aan de andere kant van de wereld breidde Japan zijn eigen territorium uit. In 1941 rukten Hitlers troepen op in Noord-Afrika en raakten ook de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie bij de Tweede Wereldoorlog betrokken. Toen de strijd in 1945 eindigde, waren wereldwijd tussen 50 en 70 miljoen slachtoffers gevallen.

De Duitse opmars in Europa

Duitsland was goed op oorlog voorbereid. Het land had hard gewerkt aan de opbouw van een groot, modern bewapend en goed getraind leger. In een snelle bewegingsoorlog met tanks en vliegtuigen liep het Duitse leger in 1940 bijna heel West-Europa onder de voet. Duitsland veroverde achtereenvolgens Denemarken, Noorwegen, Nederland, België en Frankrijk. Alleen Groot-Brittannië hield in de zomer van 1940 nog stand. Hitler sloot in september van dat jaar een militair pact met Italië en Japan, samen de **asmogendheden** genoemd. Na de verovering van West-Europa besloot Hitler in 1941 de Sovjet-Unie aan te vallen. Daarmee verbrak hij het niet-aanvalsverdrag dat Duitsland in 1939 met de Russische leider Stalin had gesloten.

De Japanse opmars in Azië

Japan koesterde, net als Duitsland, grote ambities op het wereldtoneel. Vanaf begin jaren 1930 voerde het een expansiepolitiek, waarbij het gebieden in China veroverde. De aanvallen op Singapore en de Amerikaanse marinebasis Pearl Harbor op Hawaï in december 1941 waren het begin van een nieuw offensief. De Amerikanen konden zonder hun marine moeilijk ingrijpen in Azië. Het Japanse leger rukte vervolgens op naar Europese en Amerikaanse koloniën in Zuidoost-Azië, zoals Thailand, Maleisië en de Filipijnen. Die waren interessant vanwege hun voorraden olie en rubber. In 1942 veroverden Japanse soldaten ook Nederlands-Indië (nu Indonesië).

BRON 3 Franse burgers vluchten naar het zuiden, juli 1940. Kort daarvoor waren Duitse troepen Frankrijk binnengevallen. De hevige gevechten en bombardementen joegen duizenden burgers uit hun huizen. Op 22 juni sloot de Franse regering een wapenstilstand. In ruil voor samenwerking met Duitsland behield de regering (het Vichy-regime) enige autonomie in het zuiden van Frankrijk. In 1942 werd heel Frankrijk bezet.

Een keerpunt in de strijd

Duitsland en Japan kozen in 1941 voor een aanval op twee wereldmachten. Daardoor raakten de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten betrokken bij de oorlog. Hun leiders, Stalin en Roosevelt, gingen samenwerken met de **geallieerden**, de landen die al tegen Duitsland en zijn bondgenoten vochten.

Door de deelname van de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten veranderde het strijdtoneel. Tot in 1942 breidden de Duitsers en Japanners hun machtsgebied uit. Maar vanaf juni 1942 sloegen de Verenigde Staten samen met Australië terug in Zuidoost-Azië, met zware gevechten en veel burgerdoden tot gevolg. Begin 1943 verloren de Duitsers de Slag om Stalingrad van de Sovjet-Unie, die over veel manschappen beschikte. Vanaf dat moment werden de asmogendheden van verschillende kanten teruggedreven.

Afrika en Zuid-Amerika

Bij de Tweede Wereldoorlog waren ook gebieden in Afrika en Zuid-Amerika betrokken, die als koloniën van de strijdende partijen in het conflict werden meegezogen. In Noord-Afrika werden de Franse koloniën Marokko, Algerije en Tunesië ingelijfd bij de asmogendheden. Ook Libië en

Egypte maakten deel uit van het strijdtoneel. Mannen uit deze landen vochten vanaf 1943 met de geallieerde legers mee om vanuit Noord-Afrika het zuiden van Europa te bevrijden.

In Zuid-Amerika merkten Suriname en de Antillen ook de gevolgen van de oorlog. Die gebieden waren koloniën van het bezette Nederland. Suriname en de Antillen waren rijk aan olie en bauxiet, een grondstof voor aluminium, waarmee vliegtuigen werden gebouwd. Britse en Amerikaanse militairen kwamen naar Suriname om de bauxietmijnen te beschermen. Geallieerde troepen bewaakten ook de olieraffinaderijen op de Antillen.

Duitsland en Japan verslagen

In de vroege morgen van 6 juni 1944 forceerden voornamelijk Amerikaanse, Canadese en Britse soldaten op de stranden van het Franse Normandië een doorbraak. Deze invasie zou de geschiedenis ingaan als D-day. Vanuit Frankrijk heroverden geallieerde legers steeds meer grondgebied in West-Europa. Tegelijkertijd rukte het leger van de Sovjet-Unie in Oost-Europa op. Het wist de nazi's terug te drijven en veroverde Berlijn. Op 8 mei 1945 gaf nazi-Duitsland zich over. De oorlog in Europa was voorbij.

Japan was niet van plan zich over te geven. De Verenigde Staten kozen daarom in Azië niet voor een veroveringsoorlog. Het land besloot een **massavernietigingswapen** in te zetten: de in het geheim geproduceerde atoombom. De stad Hiroshima was het eerste doelwit. Toen de Japanse keizer zich niet overgaf, volgde een tweede atoombom, ditmaal op de stad Nagasaki. Daarop besloot de keizer de strijd te staken. Op 15 augustus 1945 kwam ook in Azië een einde aan de oorlog.

De catastrofe die de atoombom in Japan aanrichtte, was ongekend. Ook in Europa stierven tienduizenden burgers door heel gerichte bombardementen en ander oorlogsgeweld. Daarnaast kwamen miljoenen burgers om door honger, uitputting en ziekten. De oorlog had met name in Europa en Azië grote verwoestingen aangericht en miljoenen mensen waren ontheemd geraakt.

Nieuwe machtsverhoudingen

De oorlog had de machtsverhoudingen in de wereld fors gewijzigd. In Duitsland, Italië en Japan kwamen politieke leiders ten val. De landen verloren ook al hun gebiedsuitbreidingen. Maar ook andere Europese landen kwamen verzwakt uit de oorlog. Na 1945 kwamen Oost-Europese landen bovendien onder controle van de Sovjet-Unie en verloren West-Europese landen in hoog tempo de grip op hun koloniën. Zo bleven de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie over als belangrijke grootmachten. In de periode na 1945 speelden zij een grote rol op het wereldtoneel.

BRON 4 Een Japanse jongen in Nagasaki wacht op zijn beurt om zijn dode babybroertje te kunnen laten cremeren. Het was een van de vele burgerslachtoffers van de atoombommen. De eerste atoombom, op 6 augustus 1945 afgeworpen vanuit een vliegtuig, doodde in één seconde bijna 80.000 mensen. Vóór het einde van het jaar bezweken nog zeker 60.000 mensen aan hun verwondingen. (Foto van de Amerikaanse fotojournalist Joe O'Donnell, 1945.)

VRAGEN

6 Duitsland was in 1940 in staat om het grootste deel van West-Europa te veroveren.
Geef hiervoor twee verklaringen.

7 Zie je overeenkomsten tussen Duitsland en Japan, die respectievelijk in Europa en Azië een oorlog startten?

8 Noem twee belangrijke keerpunten in de Tweede Wereldoorlog. Licht je keuze toe.

9 Waarom verloren Duitsland en Japan uiteindelijk de Tweede Wereldoorlog? Noem voor elk land een reden.

10 In hoeverre kun je de overwinning van de geallieerden in de Tweede Wereldoorlog zien als een overwinning van de democratie op het fascisme? Geef een beredeneerd antwoord.

Bij deze tekst passen twee 'Historisch denken'-opdrachten.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

10.2 De Shoah

CASUS

Bergen-Belsen: stad der doden

De Amsterdamse Janny Brilleslijper weigerde zich bij de Duitse bezetter als Jood te laten registreren. Het was niet haar enige verzetsdaad. Ze stencilde en verspreidde illegale blaadjes in Den Haag. Haar zus Lien maakte valse persoonsbewijzen. Maar in 1942 waarschuwde een vriend: ‘Maak dat je wegkomt. Neem je ouders mee, sluit de deur achter je en kom hier niet meer terug. Het gaat nog veel erger worden dan jij en ik kunnen vermoeden.’

Janny en Lien doken onder in ’t Hooge Nest, een villa in het Gooi. Daar bleven ze verzetswerk doen en boden ze onderdak aan mensen op de vlucht. Tot 10 juli 1944. Om iets voor 9 uur ’s morgens bonsde ‘Jodenjager’ Eddy Moesbergen op de voordeur. Met geweld sleepten zijn mannen uit alle gaten, hoeken en schuilplaatsen van het huis onderduikers tevoorschijn: acht Joodse bewoners en een Duitse deserteur.

De zussen werden via Westerbork op transport gestuurd naar vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau. Bij aankomst werden kinderen, zieken en ouderen direct afgezonderd; de rest, onder wie Janny en Lien, liep naar een werkkamp. Een gevangene wees hen onderweg op een gebouw met schoorsteen en maakte duidelijk welk gruwelijk lot de anderen ondergingen: ‘Dat daar is jullie transport. Dat gaat nu de open haard in.’

De zussen ontkwamen aan de gaskamers, maar niet aan het mensonterende sadisme van de kampbewakers. Ze belandden uiteindelijk in Bergen-Belsen, waar voortdurend mensen stierven aan ziekte en ondervoeding. Toen de bevrijding nabij was, lagen meer dan 10.000 lijken open en bloot op het terrein. De zussen overleefden deze stad der doden. Janny vertelde er later over: ‘We waren moe, we waren koud, we hadden dagen niet te eten gehad, we rammelden – we wisten eigenlijk niet meer of we honger hadden of niet.’ Toen het kamp op 15 april 1945 bevrijd werd, wogen de vrouwen niet meer dan 28 kilo.

BRON 1 Een cameraman van het Britse leger filmt hoe slachtoffers worden begraven in een massagraf, vlak na de bevrijding van het concentratiekamp Bergen-Belsen op 15 april 1945. De Britse troepen waren geschokt door wat ze daar zagen. Het was volgens ooggetuigen ‘de hel op aarde’. In en rondom het kamp lagen stapels lijken. Er waren in april nog 60.000 verzwakte en uitgehongerde gevangenen in leven. In de maanden na de bevrijding stierven meer dan 13.000 van hen.

VRAGEN

1 De zussen Janny en Lien Brilleslijper kwamen in verzet tegen de nazibezetting.
   a Op welke manier? Noem twee voorbeelden.
   b Waarom was dit voor deze twee zussen extra gevaarlijk?
2 In 1942 vertelde een vriend aan Janny: ‘Het gaat nog veel erger worden dan jij en ik kunnen vermoeden.’
   Leg uit waarom hij gelijk kreeg.
3 Hoe kan het dat er na de bevrijding nog zoveel mensen stierven in kamp Bergen-Belsen?
4 Gebruik bron 1.
   Waarom was het zo belangrijk dat Britse militairen foto’s maakten van kamp Bergen-Belsen?

Racisme, discriminatie en genocide

★ 41 Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de Joden

Duitse nationaalsocialisten combineerden hun rassenleer met al langer bestaand **antisemitisme** (Jodenhaat). Het antisemitisme van de nazi's leidde niet alleen tot discriminatie en buitensluiting. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het vermoorden van alle Europese Joden hun doel. De nazi's pleegden de grootste **genocide** (volkenmoord) uit de geschiedenis: zes miljoen Joodse doden in totaal.

BRON 2 De rassenleer van de nazi's wordt op school uitgelegd.

Antisemitisme van de nazi's

Kenmerkend voor het nationaalsocialisme was extreem antisemitisme. Hitler omarmde het idee dat er wezenlijke verschillen bestonden tussen menselijke rassen en dat sommige rassen beter waren dan andere (racisme). Volgens zijn rassenleer stond het Germaans-Duitse ofwel Arische ras bovenaan, terwijl bijvoorbeeld Roma, Sinti en Joden zouden behoren tot de lagere rassen. Onder invloed van wetenschappelijk racisme bestempelden nationaalsocialisten de Joden als apart ras, met bepaalde aangeboren eigenschappen. Ook Jehova's getuigen, homoseksuelen en gehandicapten werden door Hitler gezien als een gevaar voor het zuivere Arische ras.

In Hitlers propaganda werden Joden ervan beschuldigd grote invloed te hebben op het kapitalistische systeem. Samen met sociaaldemocraten zouden zij ook verantwoordelijk zijn voor het verlies van de Eerste Wereldoorlog. De legerleiding verspreidde deze complottheorie, de Dolkstootlegende, om haar eigen falen te verdoezelen. Voor veel Duitsers waren het aantrekkelijke verklaringen voor de economische en politieke problemen in het land.

Toen Hitler aan de macht kwam, begon hij al snel met het uitsluiten van Joodse inwoners uit de Duitse samenleving (**discriminatie**). Joodse burgers mochten hun beroep niet meer uitoefenen en mochten niet meer op openbare plekken komen, zoals bioscopen en parken. Joodse bedrijven werden onteigend. In de Neurenberger wetten uit 1935 werd vastgelegd dat Joden niet meer mochten trouwen met niet-Joden. Ook verloren Joden hun burgerrechten. In de nacht van 9 op 10 november 1938 deden de nazi's een georganiseerde aanval (pogrom) op Joden in heel Duitsland. Honderden synagogen, winkels en huizen werden vernield en in brand gestoken. Er vielen tientallen Joodse slachtoffers in wat ook wel de Kristallnacht wordt genoemd (naar het gebroken glas).

Vanaf 1939 kregen ook Joden in alle door Duitsland bezette gebieden te maken met anti-Joodse maatregelen. Zij moesten zich als 'Jood' registreren. Vaak moesten zij verhuizen naar speciale 'Joodse wijken' (getto's) en overal werd hun vrijheid ingeperkt. Vanaf mei 1942 moesten alle Joden een Jodenster op hun kleding dragen. Zo werden Joden buitengesloten van de samenleving.

> 'Op een dag zal deze oorlog voorbij zijn … dan zullen we weer mensen zijn, en niet slechts Joden.'
>
> — Het in Amsterdam ondergedoken Joodse meisje Anne Frank in haar dagboek (11 april 1944).

Genocide

Hitlers antisemitische maatregelen waren in eerste instantie niet gericht op een volkenmoord op Joodse mensen. De nazi's dachten eerst aan gedwongen migratie, massale deportatie en gevangenzetting in concentratiekampen, maar al snel radicaliseerde hun denken. Vanaf 1939 gingen ze over tot het vermoorden van grote groepen Joden. In Oost-Europa waren na de inval op Polen speciale eenheden actief die honderden massa-executies uitvoerden op Joodse burgers. Bij de aanval op de Sovjet-Unie in 1941 werden meer dan één miljoen Joodse Sovjetburgers vermoord. Joden (en andere groepen) werden zodanig ontmenselijkt dat de nazi's vervolgens de stap zetten naar een fabrieksmatige massamoord. Ze begonnen met de bouw van vernietigingskampen in Oost-Europa, waarvan Auschwitz het bekendste is. De nazi's zagen de kampen als de *Endlösung* (de definitieve oplossing) van wat zij zagen als het Jodenprobleem.

Op de zogeheten Wannseeconferentie (1942) maakten nazileiders verdere afspraken over de uitvoering van de massamoord. Die verliep systematisch. Vanaf 1942 kwamen er dagelijks treinen met Joden uit alle bezette gebieden aan in de vernietigingskampen. Bij aankomst werden de meesten direct vergast. Alleen enkele gezonde mannen en vrouwen ontkwamen aan de gaskamers: zij moesten dwangarbeid verrichten in fabrieken en in het kamp zelf. Gevangenen moesten gruwelijk werk doen, zoals de gaskamers leeghalen en de haren en gouden tanden van de slachtoffers verzamelen. Uiteindelijk bezweken de meesten alsnog aan honger, ziekte of mishandeling. Bij deze genocide vermoordden de nazi's zes miljoen Joden. Van de ongeveer 107.000 afgevoerde Joodse Nederlanders overleefden niet meer dan 5.000 à 5.500 mensen de oorlog. Ook andere groepen, zoals Roma, Sinti, homoseksuelen, Jehova's getuigen en lichamelijk en verstandelijk gehandicapten, werden gedeporteerd en vermoord.

Ontkomen en verzet

Door het heftige antisemitisme van Hitler vreesden veel Joden al ruim vóór de oorlog een nationaalsocialistische machtsovername. Na Hitlers machtsovername in 1933 verliet ongeveer een kwart miljoen Joden nazi-Duitsland, met als belangrijkste bestemmingen de Verenigde Staten, Palestina en Argentinië. Veel landen sloten echter hun grenzen voor deze vluchtelingenstroom. Ook Nederland voerde een streng toelatingsbeleid.

Op verschillende plekken kwamen Joden in verzet tegen de maatregelen. Sommigen, zoals Janny Brilleslijper, waren actief in (gewapende) verzetsbewegingen. Anderen weigerden zich te laten registreren, droegen geen Jodenster en gebruikten een vervalst persoonsbewijs. Ongeveer 28.000 Joden in Nederland gaven geen gehoor aan de Duitse oproep dat zij zich moesten melden. Ze doken onder. Ruim de helft van hen wist zo de oorlog te overleven. Uiteraard was verzet levensgevaarlijk, niet alleen voor de Joodse mensen zelf, maar ook voor hun familie of hun helpers.

BRON 3 De aankomst van een transport met 3.500 Joden uit Hongarije in Auschwitz-Birkenau, 26 mei 1944. Van de 1.500 transporten die in het vernietigingskamp aankwamen, is alleen dit gefotografeerd. Twee SS'ers maakten de foto's.

BRON 4 Vanaf 1940 werd ongeveer een half miljoen Joden bijeengedreven in het getto van Warschau, een afgesloten wijk waar alleen Joden mochten wonen. Van daaruit werden ze gedeporteerd naar vernietigingskamp Treblinka. Op 19 april 1943 kwamen de laatste gettobewoners in opstand en barricadeerden ze de wijk. Ze hielden bijna een maand stand. Daarna vernietigden Duitse militairen de complete wijk en werden alle inwoners vermoord. (Foto uit mei 1943.)

VRAGEN

5 Leg uit dat het nationaalsocialisme racistisch was.
6 Leg uit dat de Neurenberger wetten een voorbeeld zijn van discriminatie én van antisemitisme.
7 De Wannseeconferentie staat symbool voor de onmenselijke en fabrieksmatige werkwijze van de nazi's.
Licht dit toe.
8 Leg uit waarom het voor Joodse burgers een groot dilemma was om wel – of juist niet – in verzet te komen.

De Holocaust in bredere context

De lange geschiedenis van antisemitisme leidde bij een groep Joden tot het streven naar een eigen staat. Na de **Holocaust**, de massamoord op Joden door de nazi's, mondde dit streven uit in de stichting van de staat Israël. Dit had verstrekkende gevolgen voor de bevolking van Palestina.

Jodenhaat

Antisemitisme (Jodenhaat) was geen uitvinding van de nazi's. Het was een oud verschijnsel in Europa. Al in de middeleeuwen golden voor Joden aparte regels. Ze mochten zich op veel plekken alleen in bepaalde wijken (getto's) vestigen en geen lid worden van een gilde. Daardoor heerste er vaak grote armoede onder de Joodse bevolking. Joden waren ook regelmatig het slachtoffer van gewelddadige vervolgingen.

In de 19e eeuw werden in veel Europese landen kerk en staat gescheiden en de grondrechten van burgers vastgelegd, zoals de vrijheid van godsdienst. Joodse burgers werden hierdoor voor het eerst volwaardige burgers en kregen toegang tot functies in het bestuur, het leger en de wetenschap.

Tegelijkertijd verdween antisemitisme niet. Door het opkomende nationalisme benadrukten mensen de culturele eenheid van een volk. Minderheden zoals de Joden zouden daartoe niet behoren.

Zionisme

Onder invloed van het nationalisme beseften de Joden dat zij geen eigen land hadden. Theodor Herzl, een Joodse journalist uit Oostenrijk-Hongarije, zette zich aan het eind van de 19e eeuw als een van de eersten in voor de stichting van een Joodse staat. Dit streven staat bekend als **zionisme**. De Joodse staat zou in Palestina moeten komen. Dit gebied was voor gelovige Joden het land dat God hun had beloofd en waar Joden, vóór het begin van onze jaartelling, koninkrijken hadden gehad.

In 1900 was Palestina onderdeel van het Ottomaanse Rijk. Er woonden al eeuwenlang voornamelijk Arabieren. Tijdens de Eerste Wereldoorlog beloofde de Britse minister van Buitenlandse Zaken, Arthur Balfour, hulp bij het stichten van een 'nationaal tehuis' voor het Joodse volk. Deze Balfourverklaring riep grote weerstand op bij de Arabische bevolking van Palestina. Bovendien had Groot-Brittannië in 1915 ook beloften aan de Arabieren gedaan. De belangrijkste was de stichting van een Arabisch rijk, waarvan Palestina deel zou uitmaken.

Na de Eerste Wereldoorlog viel het Ottomaanse Rijk uiteen en kreeg Groot-Brittannië van de Volkenbond de zeggenschap over Palestina. Al snel wezen zowel Arabieren als Joden de Britten op hun tegenstrijdige beloften. Hoewel er in Palestina nog niet veel Joden woonden, waren er sinds het begin van de 20e eeuw al wel een paar compleet Joodse steden ontstaan, waaronder Tel Aviv. De spanningen tussen Joden en Arabieren namen verder toe in de jaren 1930, toen een grote vluchtelingenstroom uit nazi-Duitsland op gang kwam. Hetzelfde gebeurde kort na 1945, toen veel Joden die de concentratiekampen hadden overleefd, naar Palestina trokken.

De stichting van de staat Israël

Na de Tweede Wereldoorlog nam de discussie over Palestina een andere wending. Dat miljoenen Joden slachtoffer waren geworden van de Holocaust, speelde daarbij een rol. Vooral de Verenigde Staten steunden het idee van een eigen staat voor de Joden in Palestina, tot groot ongenoegen van de Arabische bevolking. Groot-Brittannië wist zich geen raad met de situatie en droeg Palestina over aan de in 1945 opgerichte Verenigde Naties (VN). De Verenigde Naties besloten in 1947 Palestina op te delen in een Joods en een Palestijns gedeelte. Jeruzalem zou daarbij onder internationaal toezicht komen te staan. De Arabische leiders wezen het besluit af, maar desondanks riepen Joodse leiders in mei 1948 de staat Israël uit. Meteen brak er oorlog uit tussen Israël en de Arabische buurlanden. Israëli's bezetten toen een groter deel van Palestina dan door de VN was bepaald. Zij noemden deze strijd hun Onafhankelijkheidsoorlog. Palestijnen die hadden moeten vluchten, noemden het Al Nakba (de catastrofe). Deze oorlog eindigde in 1949 in een wapenstilstand, maar was het begin van conflict dat tot op de dag van vandaag voortduurt.

BRON 5 Palestijnse vluchtelingen ten tijde van Al Nakba. Ruim 700.000 Palestijnen verlieten noodgedwongen hun geboortegrond en belandden in vluchtelingenkampen, onder meer in de Arabische buurlanden.

Europa en de Holocaust

Op internationaal niveau was er bij de Verenigde Naties sympathie voor de Joden en hun wens voor een eigen staat. Anderzijds was er in Europa weinig aandacht voor de ervaringen van Joden tijdens de oorlog. Er was in Nederland bijvoorbeeld weinig steun voor de Joden die berooid en beroofd uit de onderduik kwamen of die de verschrikkingen van de kampen overleefd hadden. Ze kregen kwijtgeraakte bezittingen vaak niet terug of raakten in de schulden door achterstallige betalingen. De overheid stelde zich afstandelijk en zakelijk op. Ze wilde zich concentreren op de wederopbouw van het land, maar daarmee ontkende de overheid het ontzaglijke leed van de Joodse burgers.

Vanaf de jaren 1960 kwam daar verandering in. In 1961-1962 moest Adolf Eichmann zich tijdens een proces verantwoorden voor zijn daden. Hij was verantwoordelijk geweest voor de transporten van de Joden naar de vernietigingskampen. Zijn rechtszaak trok wereldwijd media-aandacht. Aan het einde van de jaren 1970 confronteerde de televisieserie *Holocaust* miljoenen kijkers over de wereld met de geschiedenis van de Jodenvervolging. De term Holocaust (Oud-Grieks voor 'brandoffer') werd een begrip, al geven sommigen de voorkeur aan het Jiddische woord **Shoah** (catastrofe). Films, televisieprogramma's en musea hebben eraan bijgedragen dat de Holocaust een zeer belangrijk element is geworden in de herdenking van de Tweede Wereldoorlog.

VRAGEN

9 **a** Leg uit welke ontwikkeling in de 19e eeuw zorgde voor Joodse emancipatie.
b Leg uit welke andere ontwikkeling in de 19e eeuw juist zorgde voor een heropleving van antisemitisme.

10 Verklaar dat het zionisme:
- eind 19e eeuw ontstond en
- in de jaren 1930 onder Joden aan aanhang won.

11 Gebruik ook paragraaf 9.2.
Beredeneer waarom Groot-Brittannië na de Eerste Wereldoorlog zeggenschap kreeg over gebieden van het Ottomaanse Rijk.

12 Leg het verband uit tussen de stichting van Israël en de Shoah.

13 Leg uit welke rol de media na de oorlog in Europa hebben gespeeld bij de bewustwording rond de Holocaust.

14 Voor de volkenmoord op de Joden in de Tweede Wereldoorlog bestaan verschillende namen.
Leg uit welke naam past bij het perspectief van de nazi's en welke bij dat van de Joden.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

10.3 De bezetting van Nederland en Indonesië

CASUS

Dwangarbeid

In mei 1943 ontving Berend Proper een oproep voor de arbeidsinzet: hij moest gaan werken in de oorlogsindustrie in Duitsland. Daar waren veel arbeiders nodig. Vanaf 1942 werden steeds meer Nederlandse mannen verplicht opgeroepen. Nog geen derde kwam opdagen, veel mannen doken onder. Berend vond het eerst niet zo'n probleem om naar Duitsland te gaan. Hij was net 20 jaar oud en werkte op een kantoor in Olst (Overijssel). 'Eerlijk gezegd lokte mij dit avontuur wel omdat het hier ook geen vetpot was', vertelde hij later.

Berend moest naar een staalfabriek in het Ruhrgebied. Daar werkte hij twaalf uur op een dag. Er werkten ook veel meisjes die uit Oekraïne waren weggevoerd. Samen probeerden ze er het beste van te maken. Er was weinig eten, meestal kool of stamppot zonder vlees. 'Dit alles is een zeer effectieve manier om te vermageren.' Berend viel kilo's af.

Soms werkte hij voor Duitsers die ook het liefst wilden dat de oorlog stopte. Soms waren het felle nazi's. Berend vertelde: 'Eén keer heb ik ook "Heil Hitler" gezegd om een nieuwe overall te kunnen krijgen. En daar heb ik nog spijt van.'

In 1944 probeerde Berend met zijn vrienden te ontsnappen. Ze werden gesnapt en moesten na een paar dagen cel weer aan het werk. Dat werd steeds gevaarlijker, want de geallieerden bombardeerden iedere nacht het Ruhrgebied. 'Eerst vonden we het prachtig dat de moffen zo op hun kop kregen, maar het lachen zou ons spoedig vergaan', vertelde Berend. Op een nacht brandde het hele onderkomen af, al hun spullen waren 'finaal verwoest en verbrand'.

Toen de geallieerden hen bevrijdden, gingen veel dwangarbeiders de straat op om huizen en winkels te plunderen. Berend roofde blikken met eten, een leren bal en nieuwe kleding. Daarmee ging hij lopend op weg naar Nederland, na twee jaar terug naar huis.

BRON 1 Een Duitse propagandaposter om Nederlanders aan te sporen in Duitsland te gaan werken. De vrijblijvendheid verdween toen te weinig arbeiders zich aanmeldden. Vanaf september 1944 werden bij razzia's hele steden uitgekamd op zoek naar mannen. Uiteindelijk werden 600.000 tot 700.000 Nederlanders in Duitsland tewerkgesteld.

VRAGEN

1 Berend Proper vond het eerst niet zo erg om naar Duitsland te moeten, maar al snel veranderde hij van gedachten.
Wat viel hem tegen?
2 Leg uit voor welk dilemma Nederlandse mannen geplaatst werden toen zij de oproep voor de arbeidsinzet kregen.
3 Nederlandse mannen werkten in de Duitse oorlogsindustrie.
Waren ze daardoor meer daders of slachtoffers van de oorlog? Leg je antwoord uit.

Nederland onder Duits gezag

★ 42 De Duitse bezetting van Nederland

De gedwongen arbeidsinzet was een vergaand bevel van de Duitse bezetters. Het was een van de vele verordeningen sinds de Duitsers in mei 1940 de macht in Nederland hadden overgenomen. Tijdens deze **bezetting**, die tot 1945 duurde, stonden Nederlanders telkens voor dilemma's: hoe moesten ze zich aan de nieuwe situatie aanpassen?

Gevolgen van de bezetting

Na een verwoestend bombardement op Rotterdam capituleerde Nederland op 10 mei 1940. De Duitse bezetting van Nederland duurde van 1940 tot 1945 en had grote gevolgen.

Ten eerste waren er politieke gevolgen. De koningin en de ministers vluchtten naar Londen. Ambtenaren en bestuurders hadden de opdracht om hun werk te blijven doen. Zo hoopte de regering de burgers te beschermen. Hitler gaf Arthur Seyss-Inquart als 'rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied' alle macht in handen. Hij maakte van Nederland een dictatuur.

Hij verbood in 1941 alle politieke partijen, met uitzondering van de Nationaalsocialistische Beweging (NSB). Deze Nederlandse, fascistische partij was in 1931 opgericht door Anton Mussert. De NSB werkte samen met de bezetter, maar had nauwelijks invloed op besluiten.

Ten tweede had de Duitse bezetting economische gevolgen. Omdat veel Duitse arbeiders in het leger vochten, werden vanaf 1942 veel Nederlandse mannen gedwongen om in Duitsland te gaan werken in de oorlogseconomie. Zo'n 600.000 tot 700.000 Nederlanders waren hiervan het slachtoffer. Honderdduizenden mannen wisten voor deze dwangarbeid onder te duiken. Al deze mannen konden niet in de Nederlandse economie werken. Ook eiste de Duitse bezetter de noodzakelijke grondstoffen voor bedrijven op. Het gevolg was dat steeds meer producten in Nederland alleen nog op de bon verkrijgbaar waren of helemaal niet meer te koop waren.

Ten derde veranderde de Duitse bezetting het leven in Nederland op cultureel gebied. De nazi's streefden naar **nazificatie** (ook wel: gelijkschakeling). Dat betekende dat de media en allerlei organisaties, zoals vakbonden en beroepsverenigingen, onder controle van de nazi's kwamen. Zo probeerden de nazi's de ideeën van het nationaalsocialisme onder de bevolking te verspreiden. Er was dus geen persvrijheid en propaganda in de berichtgeving was aan de orde van de dag. Deze nazificatie mislukte overigens voor het grootste deel.

BRON 2 Het gezin Van Vugt zoekt dekking als op 24 oktober 1944 geallieerde soldaten hun woonplaats Boxtel bevrijden. Geallieerde troepen waren in september 1944 begonnen aan het bevrijdingsoffensief van Nederland. Dat lukte in de zuidelijke provincies, voor de rest van Nederland duurde de bezetting tot mei 1945.

BRON 3 De Britse militaire historicus John Keegan over prehistorische jagers-verzamelaars (1993, ingekort).

Vechten deden [prehistorische jagers-verzamelaars] ongetwijfeld; hinderlagen, strooptochten en verpletterende nederlagen kwamen misschien ook voor. Zich organiseren voor verovering en bezetting, dat deden ze vrijwel zeker niet. Maar plundertochten en hinderlagen zijn geen echte oorlogshandelingen en kunnen beter beschouwd worden als een meervoudige moord dan als een episode in een veldtocht.

BRON 4 De Amerikaanse archeoloog Lawrence Keeley schreef in 1996 het boek *Oorlog vóór de beschaving. De mythe van de vredige wilde*. Hij verzette zich tegen het idee dat samenlevingen waarin mensen in kleine groepen leven en geen schrift gebruiken, altijd vredig zijn. Volgens hem kennen die een vorm van 'primitieve oorlogvoering', waarin 'plundertochten van beperkte omvang' en 'hinderlagen' de meest gebruikelijke strijdmethoden zijn. Het boek bevat de volgende informatie over 64 hedendaagse, schriftloze volken en de frequentie van oorlogvoering, telkens aangegeven in percentages van het totaal aantal volken met een bepaalde levenswijze..

Wijze van leven (aantal volken)	Voortdurend oorlog	Vaak oorlog	Zelden of nooit oorlog
Jagen-verzamelen (10)	20%	50%	30%
Veehouderij (23)	87%	9%	4%
Landbouw met braaklegging (14)	86%	14%	0%
Intensieve landbouw (17)	47%	47%	6%

Aanbidding van de zon

Zie paragraaf 1.3

- HISTORISCH BEWIJS
- CONTINUÏTEIT EN VERANDERING

Het belang van een verandering is iets wat mensen achteraf vaststellen. Zo wordt de opkomst van monotheïstische godsdiensten in onze huidige tijd gezien als een belangrijke verandering. Veel aandacht gaat naar jodendom, christendom en islam. Maar er zijn meer voorbeelden van monotheïsme in de geschiedenis. Bijvoorbeeld in Noord-Afrika rond 1350 v.C., onder farao Amenhotep IV, die zich Achnaton ging noemen.
In deze opdracht onderzoek je in hoeverre zijn religieuze beleid een ingrijpende verandering was.

VRAGEN

6 Schrijf op wat jij verstaat onder een revolutie.

7 Gebruik bron 5 tot en met 7.
Onderzoek welke voorbeelden van continuïteit en verandering in de bronnen staan. Doe het zo:
- Neem het schema over.
- Schrijf elk voorbeeld in de juiste kolom, met het nummer van de bron erbij.

Continuïteit	Verandering

8 Was Achnaton een revolutionair? Leg uit hoe je tot deze conclusie bent gekomen.

9 Schrijf op wat jij verstaat onder een 'keerpunt'.

10 Rond 1280 v.C. liet farao Seti I een tempel bouwen. Op de muur werd een lijst gegraveerd van alle farao's vóór hem. Op de lijst ontbreken Achnaton en de opvolgers uit zijn familie.
Stel, je onderzoekt of het beleid van Achnaton een keerpunt in de Egyptische geschiedenis was.
a Welk waardeoordeel had deze latere farao over de veranderingen van Achnaton?
b Wat moet je weten om te kunnen beoordelen of de houding van Seti I representatief is voor de mening van alle latere farao's?
c Gebruik bron 8 en 9.
Welke informatie kun je uit deze bronnen halen die relevant is voor je onderzoeksvraag?
d Je hebt nog niet voldoende informatie om een conclusie te trekken. Formuleer daarom een hypothese bij je onderzoeksvraag: 'Vormde het beleid van Achnaton een keerpunt in de geschiedenis?'

Reacties van de bevolking

De Nederlandse bevolking reageerde verschillend op de Duitse bezetting. De meeste mensen, bedrijven en overheidsinstanties pasten zich zo goed mogelijk aan de eisen van de Duitsers aan. Deze reactie noemen we ook wel **accommodatie**. Dat gebeurde bijvoorbeeld in september 1940, toen werknemers in dienst van de overheid moesten verklaren of ze Arisch of Joods waren. De meeste ambtenaren ondertekenden deze ariërverklaring. Dit was het begin van de systematische uitsluiting van Joden.

Tegen de Duitse bezetting bestond nauwelijks massaal **verzet**. Het verzet dat er was, kende verschillende vormen: van het belemmeren van Duits beleid en de vervalsing van persoonsbewijzen tot hulp aan onderduikers en het plegen van aanslagen op de bezetter. Het enige massale verzet was de Februaristaking van 1941. Op 25 en 26 februari van dat jaar staakten duizenden mensen in Amsterdam en omgeving tegen het oppakken en wegvoeren van Joden. De Duitsers grepen hard in. Er vielen doden en de staking werd gebroken. Ook andere verzetsdaden werden streng bestraft.

Behalve accommodatie en verzet was er ook sprake van **collaboratie**. De leden van Musserts NSB werkten samen met de Duitsers. Dat leverde hun economisch voordeel en macht op. Zo werd een aantal NSB'ers burgemeester. Hoewel het aantal NSB'ers tijdens de oorlog steeg, is de collaboratie in Nederland niet groot geweest.

Kort na de bevrijding dachten veel mensen in termen van 'goede' en 'foute' Nederlanders. De laatste groep werd berecht en bestraft. Later werd dit beeld genuanceerd. De meeste mensen waren 'goed' noch 'fout' geweest; een enkeling collaboreerde én pleegde verzet. Ook kwam meer aandacht voor de moeilijke omstandigheden waarin mensen deze keuzes hadden gemaakt.

BRON 3 Direct na de bevrijding namen feestvierders wraak op vrouwen die met NSB'ers of met Duitse soldaten waren omgegaan. Zogenaamde 'moffenmeiden' werden kaalgeknipt en demonstratief op straat meegevoerd, zoals hier in Hilversum. In recente jaren vinden sommige Nederlanders dat de regering excuses moet aanbieden voor de mishandeling van deze vrouwen.

VRAGEN

4 Naast de Jodenvervolging had de Duitse bezetting grote gevolgen voor Nederland.
Geef hiervan een voorbeeld op politiek, economisch en cultureel gebied.

5 Naarmate de bezetting langer duurde, groeide het verzet én werd verzet harder bestraft.
Welke verklaring kun je voor beide zaken geven?

6 Tijdens de oorlog vervoerden de Nederlandse Spoorwegen (NS) ook transporten met Joodse mensen. De Duitse bezetter betaalde de NS hiervoor.

a Vind je dit een voorbeeld van accommodatie of collaboratie?

b Is het voor een groot bedrijf of een overheidsinstantie moeilijker of juist makkelijker om in verzet te komen dan voor een individu? Beargumenteer je antwoord.

7 Gebruik bron 3.

a Leg uit dat de houding tegenover 'moffenmeiden' past bij het zwart-witdenken van Nederlanders vlak na de oorlog.

b Tegenwoordig wordt ook wel gesproken over het 'grijze' oorlogsverleden.
Beredeneer wat daarmee wordt bedoeld.

Nederlands-Indië onder Japans gezag

Nederland werd in mei 1940 bezet, maar dat gold niet voor de Nederlandse koloniën. Suriname en de Antillen bleven gedurende de hele oorlog in geallieerde handen. Nederlands-Indië (nu Indonesië) werd in 1942 bezet door Japan. Japan stelde zich op als bevrijder, maar bleek een wrede nieuwe overheerser.

Japan valt aan

In december 1941 startte Japan een groot offensief in Zuidoost-Azië waarbij onder meer Nederlands-Indië doelwit was. Op Borneo en Celebes veroverden Japanse troepen de olievelden, waarna ze doorstootten naar Sumatra, Java en Timor. Geallieerde troepen werkten samen, maar waren niet opgewassen tegen de overmacht van het Japanse leger. Het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) moest zich in maart 1942 gewonnen geven.

Japan noemde het offensief een bevrijding van de westerse overheersing. Met de propagandakreet 'Azië voor de Aziaten' probeerde Japan onder de inheemse bevolking steun te verkrijgen voor zijn strijd. Voor de Indonesiërs leek onafhankelijkheid nu binnen handbereik, waardoor zij in eerste instantie optimistisch waren over het Japanse bestuur. Maar al snel bleek Japan een nieuwe kolonisator.

> ‘Ik stond langs de kant van de weg, toen ik vluchtende KNIL-soldaten voorbij zag komen. Het KNIL, dat altijd zo trots marcheerde, bleek een leger van niets. Ik vond het machtig om te zien hoe de Japanners binnen korte tijd het KNIL hadden uitgeschakeld.’
>
> — De Indonesiër Suhendro Sosrosuwarno over de Japanse invasie van Nederlands-Indië in 1942.

BRON 4 Een Japanse propagandaposter uit 1942, bedoeld voor de Indonesische bevolking. De Japanners wilden laten zien dat zij de leiders van Azië waren en niet de Europeanen. Drie keer de letter A moest een begrip worden. De letters stonden voor ‘Asia tjahaja’, ‘Asia pelindoeng’ en ‘Asia pemimpin’ (Japan is het licht van Azië, de beschermer van Azië en de leider van Azië).

Gevolgen van de bezetting

Japan streefde naar een Groot Aziatisch Rijk en drong zijn eigen cultuur op in de veroverde gebieden. Deze japanisering betekende dat vooral westerse culturen niet waren toegestaan. Westerse talen werden verboden. Het Maleis werd de nieuwe voertaal in Indonesië. Kinderen leerden ook Japans op school, de Japanse tijdrekening werd ingevoerd en bewoners moesten voortaan buigen voor de Japanse vlag.

Nadat Japan het Nederlandse leger had verslagen, rekenden veel Indonesiërs op meer politieke autonomie. Onder Japans bestuur konden Indonesiërs inderdaad functies innemen die voorheen alleen voor Nederlanders waren weggelegd. Dat doorbrak de koloniale verhoudingen. Ook liet Japan Indonesische nationalisten vrij, die door Nederland gevangen waren gezet. De nationalistische beweging werkte samen met Japan, in de hoop dat dit land steun zou verlenen aan een onafhankelijk Indonesië.

Maar de Indonesiërs kregen geen echte zeggenschap. De macht bleef tot vlak voor het einde van de oorlog in Japanse handen en de Indonesische economie kwam in dienst van de Japanse. Grondstoffen en voedsel werden geroofd en gebruikt voor de Japanse oorlogsvoering. Al snel ontstond daardoor hongersnood, ook omdat miljoenen Indonesiërs korte of langere tijd als dwangarbeider (romusha) voor de Japanners moesten werken, onder meer aan de Pakanburuspoorlijn op Sumatra en de zogenoemde Birma-Siamspoorweg (nu Myanmar-Thailand). Honderdduizenden mensen stierven aan de ontberingen. Ook namen tienduizenden Indonesiërs gedwongen dienst in het Japanse leger. Duizenden meisjes en vrouwen werden tot prostitutie gedwongen of kregen te maken met seksueel geweld.

In Indonesië was volgens Japan voor westerlingen geen plaats meer. Zij moesten zich laten registreren als ‘Europeaan’ en werden kort daarna opgepakt. Ruim 100.000 Nederlanders en mensen van Nederlands-Indonesische afkomst werden opgesloten in interneringskampen. Ze moesten zwaar werk verrichten, er was weinig eten en de gevangenen werden wreed behandeld door de Japanse bewakers. Ook 40.000 Nederlandse krijgsgevangenen werden geïnterneerd en tewerkgesteld. Ongeveer één op de zes geïnterneerden stierf tijdens de oorlog en één op de vijf krijgsgevangenen.

BRON 5 Bij de bevrijding van Nieuw-Guinea in 1944 troffen geallieerden een grote groep romusha’s aan. Zij waren door Japan hiernaartoe verscheept en hadden onder erbarmelijke omstandigheden dwangarbeid verricht.

8 Japan viel Indonesië in 1942 aan en nam de macht over.
a Waarom waren veel Indonesiërs in eerste instantie enthousiast over die aanval?
b Waarom sloeg dat enthousiasme ook snel weer om? Noem een politieke, culturele en economische reden.

9 Over het lot van de Indonesiërs tijdens de Japanse bezetting – bijvoorbeeld dat van de romusha’s (dwangarbeiders) – was in Nederland tot voor kort weinig bekend.
Bedenk daarvoor een verklaring.

10 Duitsland en Japan streefden respectievelijk nazificatie en japanisering na in de bezette gebieden.
Noem twee overeenkomsten en één verschil.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

10.4 Nationalisme in de koloniën

CASUS Zo scherp als een kris

In de vroege ochtend van 30 december 1929 viel de politie binnen bij Soekarno, de 28-jarige leider van een nationalistische beweging in Nederlands-Indië. Soekarno vond dat Nederland niets te zoeken had in zijn land en had dat nooit onder stoelen of banken gestoken: 'Wij hebben niets te verwachten van mensen die hier komen om geld te verdienen, hun buik te vullen en die dan weer weggaan.'

Nederland vreesde zulke nationalistische ideeën. Het vond bovendien dat de inwoners van de kolonie niet klaar waren voor zelfstandigheid: zij moesten eerst 'moreel opgevoed' worden. Soekarno's weerstand was hierdoor nog groter geworden, zo verklaarde hij in zijn toespraken. 'De vreemdelingen zeggen dat wij niet rijp zijn – steeds en steeds herhaald; dus van die zijde verwachten we niets.' Hij wilde dat de Indonesiërs het heft in eigen handen namen.

De beweging van Soekarno was populair – té populair volgens de Nederlandse autoriteiten. Die waren vooral benauwd door een redevoering die Soekarno in oktober 1929 had gehouden: 'Sneuvelt één van ons, dan komen er twee voor in de plaats. Sterven er twee, dan komen er vier.' Uit angst voor een revolutie sloten ze Soekarno op. De hoofdredacteur van het *Algemeen Indisch Dagblad* reageerde opgelucht: 'De regering bléép lijdelijk toezien. Maar gelukkig: gisteren heeft de regering toegeslagen. Gisteren heeft de regering geregéérd.'

De vrijheidsdrang was echter niet te stoppen met de arrestatie. 'De Indonesische reus, die in diepe, ja dodelijke, rust was verzonken, heeft zich opgericht en spant zijn krachten', zei Soekarno daarover. Toen hij vier jaar later vrijkwam, voelde hij zich 'als een kris (dolk) die pas is schoongemaakt en scherper is dan tevoren'.

BRON 1 Toen Soekarno in 1929 werd gearresteerd, was een tafereel als dit nog een vertrouwd gezicht in Nederlands-Indië: een gezelschap witte mensen met op de achtergrond Indonesische bedienden. De verhoudingen waren zeer ongelijk. (Foto uit 1924-1928, maker onbekend.)

VRAGEN

1 Soekarno was een groot redenaar. In zijn toespraken gebruikte hij veel beeldspraak.
a Waarom was zijn opmerking 'Sneuvelt één van ons, dan komen er twee voor in de plaats' zo bedreigend voor Nederland?
b Soekarno noemde zijn land 'de Indonesische reus'. Wat bedoelde hij daarmee?

2 **a** Verklaar waarom de arrestatie van Soekarno vanuit Nederlands oogpunt noodzakelijk was.
b Waarom was Soekarno zo fel gekant tegen het Nederlandse idee dat de Indonesiërs 'moreel opgevoed' moesten worden? Bedenk twee redenen.

3 Mensen die streden tegen de Duitse bezetter, noemen we verzetsstrijders. Deze term wordt in Nederland pas sinds kort soms voor Soekarno gebruikt.
Wat is daarvoor een verklaring?

4 Bedenk waarom het nationalisme in Azië aan bod komt in het hoofdstuk over de Tweede Wereldoorlog.

De strijd tegen koloniale overheersing

★ 44 Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme

Soekarno was niet de enige die streed tegen koloniale overheersing. Ook in andere koloniën waren nationalistische bewegingen ontstaan. De leiders van deze bewegingen eisten zelfbestuur voor de inwoners van de koloniën, gebieden die zij beschouwden als naties.

De eerste nationalistische bewegingen

Vanaf 1900 ontstond in de koloniën georganiseerd verzet tegen de ongelijkheid, de uitbuiting en het gebrek aan politieke inspraak van de inheemse bevolking. De leiders van deze nationalistische verzetsbewegingen streefden in eerste instantie naar een gelijkwaardige behandeling van alle inwoners van de koloniën. Maar koloniale besturen waren niet bereid tot grote veranderingen. Daarom gingen nationalisten al snel strijden voor onafhankelijkheid. Daarbij beriepen nationalisten zich op het verleden en op tradities van hun volk, hoewel er vóór de koloniale tijd vaak geen sprake was geweest van één land. Sommige nationalistische leiders deden zo bezien aan 'natievorming'.

Het nationalisme in de koloniën nam allerlei vormen aan. Sommige leiders streefden naar een liberaal-democratische staat, andere zagen meer in het communisme of in autoritair leiderschap. In Egypte ontstond een antikoloniale beweging (de Moslimbroederschap) die alle westerse politieke ideeën afwees en pleitte voor een onafhankelijke, islamitische staat.

BRON 2 Gandhi ontwikkelde een eenvoudig spinnewiel waarop iedereen zijn of haar eigen garen zou kunnen spinnen. Vervolgens riep hij de bevolking op om geen buitenlands textiel te kopen. Zo wilde hij de Britten economisch raken. (Foto uit 1925.)

Nationalisme in Azië

In Azië groeiden antikoloniale bewegingen uit tot massaorganisaties, die via massamedia veel mensen wisten te bereiken en te overtuigen van hun idealen. De eerste politieke partij in een kolonie was de Congrespartij in Brits-Indië, opgericht in 1885. Onder leiding van Mahatma Gandhi organiseerde deze partij grootschalige protesten, vaak gericht tegen specifieke maatregelen van het Britse bestuur. Door het massale en geweldloze karakter van deze acties was het voor het Britse bestuur lastig om ertegen op te treden. In Nederlands-Indië was de Partai Nasional Indonesia (PNI) de belangrijkste nationalistische partij. De PNI werd in 1927 opgericht onder leiding van Soekarno. Met redevoeringen probeerde hij de bevolking wakker te schudden: zij moesten zich bewust worden van de ongelijkheid. Met dat doel richtte de PNI ook eigen scholen en vakbonden op.

Gandhi en Soekarno kwamen regelmatig in aanvaring met de koloniale bestuurders. Zij werden bijvoorbeeld enkele keren gearresteerd, met de bedoeling de opkomst van het nationalisme tegen te gaan. Maar het effect was precies omgekeerd: onder de bevolking werden de leiders er juist populairder door.

Nationalisme in Afrika

In de Afrikaanse koloniën klonk de roep om onafhankelijkheid in de periode vóór 1945 nog niet zo luid. Het verzet was vaker lokaal en incidenteel.

Een van de Afrikanen die zich inzette voor gelijke rechten, was Blaise Diagne uit Senegal. Hij was in 1914 als eerste Afrikaanse vertegenwoordiger in het Franse parlement gekozen. Diagne probeerde via samenwerking met de kolonisator gelijkwaardigheid voor zijn volk te bereiken. Hij zette zich tijdens de Eerste Wereldoorlog in om Afrikanen te werven voor het Franse leger. Die samenwerking leverde hem ook kritiek op.

Andere Afrikaanse nationalisten volgden dan ook een andere koers. Zij lieten zich inspireren door het pan-Afrikanisme: het idee dat alle bevolkingsgroepen van Afrikaanse afkomst zich gezamenlijk zouden moeten bevrijden van het kolonialisme. Deze beweging was rond 1900 ontstaan bij de antislavernijbeweging in de Verenigde Staten en het Caribisch gebied. Vooral hoogopgeleiden sloten zich aan. Zij discussieerden op congressen in Europa en in de Verenigde Staten.

Na de Tweede Wereldoorlog kreeg het pan-Afrikanisme steeds meer aanhangers in Afrika. Ook in deze oorlog hadden veel Afrikaanse mannen in de legers van hun kolonisator gevochten. Zij realiseerden zich steeds meer dat zij ook voor hun eigen vrijheid konden strijden. In de jaren 1950 werden in heel Afrika nationalistische politieke partijen opgericht die onafhankelijkheid voor hun eigen land nastreefden, niet altijd meer volgens de pan-Afrikaanse gedachte.

BRON 3 Paul Panda Farnana M'Fumu (1888-1930) was de zoon van een Congolese bestuurder die meewerkte met het koloniale Belgische regime. Op jonge leeftijd werd Farnana als huishoudhulp meegenomen naar Brussel. Toen zijn werkgever stierf, kwam de voogdij bij diens zus Louise Derscheid (links op de foto). Zij stuurde Farnana naar school. Hij keerde als gediplomeerd landbouwspecialist in dienst van het koloniale bestuur terug naar Congo. Tijdens de Eerste Wereldoorlog diende Farnana in het Belgische leger en kwam hij – via Senegalese soldaten in Franse dienst – in contact met Blaise Diagne. Na 1918 kwam Farnana op voor Congolese veteranen en pleitte hij voor gelijke rechten voor Congolezen. Hij legde de basis voor het Congolese nationalisme. (Foto door Benjamin Couprie, 1921.)

BRON 4 Rubbertappers met hun verzamelemmers latex in de rij voor de fabriek op een rubberplantage, Oost-Sumatra. Hele gezinnen werkten mee op de plantages om genoeg geld te kunnen verdienen. (Foto uit 1919-1926.)

VRAGEN

5 De nationalistische bewegingen maakten een ontwikkeling door in hun strijd.
a Wat was in eerste instantie vaak hun doel?
b Leg uit waarom na verloop van tijd zelfbestuur het doel werd.

6 Er was in de koloniën altijd verzet geweest tegen de koloniale overheersing.
Wat maakt dat we het verzet vanaf circa 1920 'nationalistisch' noemen?

7 De Afro-Amerikaanse activist W.E.B. Du Bois kwam op voor de rechten van Afro-Amerikanen en was een aanhanger van het pan-Afrikanisme.
a Bedenk welke overeenkomst Du Bois zag tussen de situatie van Afro-Amerikanen in de Verenigde Staten en Afrikanen in de Europese koloniën in Afrika.
b Du Bois noemde Blaise Diagne 'een Fransman die toevallig zwart was'.
Leg uit wat Du Bois daarmee bedoelde.

8 Vergelijk de opkomst van emancipatiebewegingen in Europa in de 19e eeuw met de opkomst van verzetsbewegingen in de koloniën. Noem twee overeenkomsten.

Oorzaken van het antikolonialisme

★ 44 Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme

Vanaf de jaren 1920 werden de nationalistische bewegingen populairder en won hun kritiek op het kolonialisme aan kracht. Achteraf bezien kun je hiervoor verschillende oorzaken aanwijzen.

Economische uitbuiting

Ten eerste was er lange tijd sprake van economische uitbuiting van de bevolking in de koloniën. Mensen moesten hard werken voor weinig of geen loon. Aan het einde van de 19e eeuw was de situatie voor de koloniale bevolking nog steeds slecht. Voor hun industrieën gebruikten Europese landen grondstoffen, zoals katoen en rubber, die niet in Europa te vinden waren. De koloniën moesten deze grondstoffen leveren. Dit ging ten koste van de productie van voedsel en leidde tot hongersnoden in de koloniën.

BRON 5 Lager onderwijs in Afrika in het begin van de 20e eeuw, hier gegeven door westers opgeleide katholieke onderwijzers.

Wel onderwijs, geen inspraak

Ten tweede speelde onderwijs een rol. Koloniale bestuurders hadden sinds de 19e eeuw inwoners van de koloniën opgeleid om mee te werken met het bestuur. In de 20e eeuw groeide het aantal scholen. Dit had te maken met een verandering in de koloniale politiek van veel Europese landen. Ze voelden de morele plicht om de leefomstandigheden in hun koloniën te verbeteren. Ook moest de koloniale bevolking als het ware tot zelfstandigheid worden opgevoed.

Zo ontstond een nieuwe, jonge elite, die haar vervolgopleiding vaak in Europa kreeg. Daar kwamen deze studenten in aanraking met westerse politieke ideeën, zoals nationalisme. Ook werden ze geconfronteerd met westerse idealen rond democratie en gelijkheid en zagen ze hoe die in de koloniën niet werden toegepast. Ondanks hun opleiding behielden ze ondergeschikte posities. De bevolking had vrijwel geen inspraak in het bestuur. Hier en daar waren er wel voorzichtige aanzetten in die richting. Zo werd in Nederlands-Indië in 1918 de Volksraad ingesteld. Maar echte macht kregen deze volksvertegenwoordigingen niet. De echte beslissingen werden door de kolonisator genomen.

Nieuwe visie op Europa

Ten derde kregen de inwoners van de koloniën langzaam een andere visie op de Europese kolonisatoren. In de Russisch-Japanse Oorlog (1904-1905) bleek een Aziatisch land superieur aan het grote Rusland. Europeanen bleken niet onschendbaar.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog vochten miljoenen Aziatische en Afrikaanse mannen uit de koloniën in Europese legers, waar zij hetzelfde werk deden als witte soldaten. Dit veranderde hun zelfbeeld ten opzichte van Europeanen.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog maakten de Japanse veroveringen op de koloniale grootmachten grote indruk op de inwoners van Azië. Japan ondermijnde met het motto 'Azië voor de Aziaten' bovendien het Europese imperialisme. Onder Japans bestuur konden nationalisten ook hun ideeën makkelijker verspreiden. Zo groeide het nationalisme in deze periode sterk.

Steun van de nieuwe grootmachten

Een laatste oorzaak van het verzet tegen het Europese kolonialisme hing samen met de houding van de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten. Beide landen waren tegen kolonialisme.

De Sovjets waren van mening dat koloniën hebben een typisch kapitalistisch verschijnsel was, waarbij de bevolking van de koloniën werd uitgebuit. Dat moest onder alle omstandigheden worden bestreden.

Ook de Verenigde Staten waren een groot tegenstander van het Europese kolonialisme. De Amerikanen vonden dat elk volk het recht had om zijn eigen toekomst te bepalen. Dit zogenoemde zelfbeschikkingsrecht was na de Eerste Wereldoorlog geformuleerd door de Amerikaanse president Woodrow Wilson. Hij nam het in 1919 op in zijn zogenoemde 'Veertien Punten', die de basis zouden moeten leggen voor een vreedzame wereld. Dit principe van zelfbeschikkingsrecht klonk veel nationalistische bewegingen als muziek in de oren. Maar zelfs na de Tweede Wereldoorlog waren veel Europese landen niet bereid om hun koloniën op te geven.

> 'Wij zijn ervan overtuigd dat de geallieerde landen, die [...] de principes van zelfbeschikkingsrecht en gelijkheid van naties hebben erkend, de onafhankelijkheid van Vietnam zullen erkennen.'
>
> — Ho Chi Minh, leider van de nationalistische beweging, in de onafhankelijkheidsverklaring van Vietnam (2 september 1945).

BRON 6 Ho Chi Minh (staand) bij een congres waar de Franse communistische partij werd opgericht, in Parijs in 1920. Ho Chi Minh reisde vanuit de Franse kolonie Vietnam als student naar Europa, de Verenigde Staten, de Sovjet-Unie en Afrika. Hij sloot zich aan bij het communisme. Vanaf 1940 leidde hij met succes het anti-Franse Vietnamese verzet.

VRAGEN

9 **a** Noem twee structurele oorzaken (die lange tijd speelden) voor het opkomend nationalisme in de koloniën: één economische en één politieke oorzaak.
b Noem een incidentele politieke oorzaak (een gebeurtenis) voor het opkomend nationalisme in de koloniën in Azië.

10 **a** Een klein aantal jonge mannen uit de kolonie studeerde in Nederland.
Leg uit dat dit bijdroeg aan de opkomst van het nationalisme.
b Was dit een bedoeld of onbedoeld gevolg? Leg je antwoord uit.

11 Beschrijf wat er veranderde in de visie van de inheemse bevolking op Europa.

12 **a** Leg uit dat nationalistische bewegingen in de koloniën zich vaak aangetrokken voelden tot communistische idealen.
b Het zelfbeschikkingsrecht van de Amerikaanse president Wilson sprak veel nationalistische bewegingen in de koloniën aan.
Leg uit waarom.

13 Leg uit waarom de opvattingen van de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten na 1945 steeds belangrijker werden.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Historisch denken

Kamikazepiloten

Zie paragraaf 10.1

- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- OORZAKEN EN GEVOLGEN

In het najaar van 1944 zette de Japanse legerleiding een nieuw wapen in. Japanse piloten, vaak nog studenten, voerden zelfmoordvluchten uit op geallieerde schepen. Deze kamikazepiloten zouden tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog in actie komen.

In deze opdracht ga je onderzoeken waarom jonge Japanners bereid waren om kamikazepiloot te worden.

VRAGEN

1 Gebruik de intro en paragraaf 10.1.
a Waarom besloot de Japanse legerleiding in 1944 tot het gebruik van kamikazepiloten als wapen?
b Was de inzet van kamikazepiloten een succesvolle militaire strategie? Leg je antwoord uit.

2 Gebruik bron 1.
Welke emoties of gedachten roept deze foto bij je op? Leg je antwoord kort uit.

3 Gebruik bron 1 tot en met 5.
Welke motieven hadden jongeren om kamikazepiloot te worden? Geef bij elk motief aan hoe dat uit de bronnen blijkt.

4 Gebruik zo nodig paragraaf 9.5.
Een bewering: 'De keuze tot kamikaze in Japan in 1944-1945 was geen volledig vrije keuze.'
a Ondersteun deze bewering door te verwijzen naar de historische situatie in Japan op dat moment.
b Kun je met behulp van een van de bronnen aantonen dat de Japanse regering de keuzes van jonge mannen probeerde te beïnvloeden?

5 In Japan werd aan het einde van de Tweede Wereldoorlog druk uitgeoefend op jonge mannen om zelfmoordacties uit te voeren. Daarin is Japan niet uniek geweest.
a Bedenk een voorbeeld uit de (recente) geschiedenis waarin ook druk werd uitgeoefend op jonge mannen om zelfmoordacties uit te voeren.
b Welke manieren van beïnvloeden waren alleen van toepassing op Japan in de Tweede Wereldoorlog?
c Vind je het een oorlogsmisdaad als een regering ten tijde van oorlog overgaat tot het aanzetten tot kamikaze? Leg je antwoord uit.

BRON 1 Japanse schoolmeisjes zwaaien met kersenbloesemtakken in hun hand een kamikazepiloot uit. Kersenbloesem was en is in Japan een symbool van vergankelijke schoonheid. Het leven wordt beschouwd als mooi en kort, net zoals de kersenbloesem. In de Tweede Wereldoorlog benadrukte de Japanse overheid dat de zielen van gesneuvelde soldaten reïncarneerden in de kersenbloesems. (Foto van 12 april 1945.)

BRON 2 Een fragment uit het handboek voor kamikazepiloten.

Als je alle ideeën over leven en dood uitvlakt, ben je in staat je volledig van je aardse leven los te maken. Dat maakt het ook mogelijk je aandacht met grote vastberadenheid op de uitschakeling van de vijand te vestigen en het zal je vliegcapaciteiten verbeteren. Op het ogenblik van de impact: doe je best. Net voor de inslag is het essentieel dat je de ogen niet sluit om het doel niet te missen. Velen zijn neergestort op het doel met de ogen wijd open. Ze zullen je vertellen hoeveel plezier ze daaraan gehad hebben. [...] Het moment van de impact. Je voelt je plots door de lucht zweven. Dan zie je het aangezicht van je moeder. Ze glimlacht niet, ze huilt niet. Het is haar gewone aanblik.

BRON 3 De Japanse sergeant Noguchi sprak begin 1945 aanstaande kamikazepiloten toe.

Ik ben er om van jullie mannen te maken die klaar staan om voor de glorie van ons rijk te vechten. Ik zal van elke rekruut een man maken, zelfs indien ik hem daartoe moet vermoorden. Knoop het goed in jullie oren: er bestaat geen grotere eer dan de Keizer te dienen. [...] Eén gedachte moet in jullie geest overheersen: je moet bereid zijn om op elk moment en zonder de minste aarzeling te sterven. Vergeet nooit, maar dan ook nooit, dat jullie de Keizer toebehoren.

BRON 4 In de zomer van 1945 laat de zus van een kamikazepiloot in een brief weten wat ze van hem vindt.

We zijn trots op jou! [...] Weet dat je je Keizer, je land en je familie met trots vervult. Ik hou van je, liefste broer. Ik kijk op naar jouw moed. [...] Ik zal elke dag voor jou bidden voor onze familiale urn. Ik zal mijn hart vaak richten naar de Vader aller mensen.

BRON 5 De Japanse piloot Saburō Sakai voerde veel luchtgevechten tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hij sprak na de oorlog over de mentaliteit van Japanse soldaten.

We durfden bevelen nooit in twijfel te trekken, aan autoriteit te twijfelen, iets anders te doen dan onmiddellijk alle bevelen van onze superieuren uit te voeren. We waren automaten die gehoorzaamden zonder na te denken.

Oorlogsmonumenten wereldwijd

Zie paragraaf 10.1

- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- BETEKENIS GEVEN

In augustus 1945 was de Tweede Wereldoorlog voorbij. In de jaren daarna wilden mensen overal in de wereld monumenten plaatsen ter herinnering. Dat zorgde voor veel discussies.

In deze opdracht onderzoek je monumenten in Rusland, Japan en Zuid-Korea. Waarom staan ze daar en wie bepaalde de boodschap ervan?

VRAGEN

6 Gebruik bron 6.
- **a** Waarom was het jaar 1967 een mooi moment om het monument *Het moederland roept!* te onthullen?
- **b** Voor wie is het monument gemaakt? Leg je antwoord uit.
- **c** Leg uit welke twee boodschappen het monument wil uitdragen, telkens met een verwijzing naar een ander aspect van de bron.
- **d** Op wiens initiatief zal dit monument zijn aangelegd? Leg je antwoord uit.

7 Gebruik bron 7, 8 en 9.
- **a** Wie worden er met het monument (bron 7) herdacht?
- **b** Leg uit welke twee boodschappen het monument wil uitdragen, telkens met een verwijzing naar een ander aspect van de bron.
- **c** Leg met bron 8 en 9 uit dat er verschillende meningen waren over het ontwerpen van een herdenkingsmonument voor de atoomaanval op Hiroshima.

8 Gebruik bron 10 en 11.
- **a** Hoeveel jaar na afloop van de Tweede Wereldoorlog is het monument (bron 10) gemaakt?
- **b** Wie worden er met het monument herdacht?
- **c** Leg uit welke boodschap de maker met het monument wil overbrengen. Ondersteun je antwoord met twee verwijzingen naar de bron.

9 Gebruik bron 6, 7 en 10.
De drie monumenten hebben allemaal hun eigen ontstaansgeschiedenis.
Welke samenhang is er tussen de totstandkoming van de monumenten en de boodschap die ze uitdragen?

BRON 6 *Het moederland roept!* Dit standbeeld van 85 meter hoog staat op een heuvel in de omgeving van de Russische stad Volgograd, het voormalige Stalingrad. Het is gemaakt in 1967 en is het grootste monument ter herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Europa. Met het monument wordt de Slag om Stalingrad herdacht, die in 1942 plaatsvond. Onder het monument liggen de resten van 35.000 ongeïdentificeerde Russische soldaten. De trap naar het monument telt precies 200 treden en is een verwijzing naar de 200 dagen die de Slag om Stalingrad duurde. De treden voeren langs een rotswand waarop oude strijdkreten zijn uitgehouwen, zoals: 'Als ik sneuvel, voel ik mezelf een communist.' Rondom zijn geluidsboxen geplaatst waaruit muziek uit de Sovjettijd en mitrailleurs klinken.

BRON 7 Het Vredesherdenkingspark in de Japanse stad Hiroshima, ter nagedachtenis aan de slachtoffers van de atoombom op 6 augustus 1945. Het park dient ook als waarschuwing tegen het gebruik van kernwapens en benadrukt het streven naar wereldvrede. Het is begin jaren 1950 aangelegd na uitgebreide discussie onder de inwoners van de stad en na een stemming over de vorm van het geheel. Op de voorgrond van de foto zie je een zadelvormig monument van beton. Het bedekt een grafteken (cenotaaf) met daarin de namen van alle mensen die door de bom zijn omgekomen. Het geheel symboliseert een schuilplaats voor de zielen van de slachtoffers. Op de achtergrond staat de zogenoemde Atoombomkoepel. Dit gebouw is een van de weinige die overeind zijn blijven staan na de ontploffing van de atoombom.

BRON 8 De Japanse kunstenaar Iri Maruki over het laten staan van de ruïne van de Atoombomkoepel.

Ik zal niet kijken. Ik zal het me niet herinneren. Ik haat het om me het te herinneren. Zelfs als ik niet naar de overblijfselen [...] wil kijken, moet ik ze zien. Wat moet ik met deze ruïnes doen?

BRON 5 Fragment uit een lied dat Achnaton heeft geschreven voor zonnegod Aton (14e eeuw v.C.).

Schitterend verschijn je aan de rand van de hemel,
O, levende Aton, die het leven opwekt –
O, enige God, die geen enkele andere naast zich heeft!
Je hebt de aarde naar je wil geschapen, helemaal alleen.

BRON 6 Historicus Dimitry Laboury in 2001 over de zonnecultus in Egypte.

De visie van Achnaton was het resultaat van een nieuwe denkrichting, die al een eeuw eerder vorm begon te krijgen en waarin de zon centraal stond. Vertegenwoordigers hiervan probeerden de goddelijkheid en de kosmos te doorgronden door de cyclus van de zon te observeren. Voor wat zij niet konden zien, zoals de nachtelijke tocht van Re in de onderwereld, hadden zij minder belangstelling.

BRON 7 Historicus Richard Hamilton in 2007 over Achnaton.

In het vijfde of zesde jaar van zijn koningschap sticht Amenhotep IV zo'n 300 kilometer ten noorden van Thebe een nieuwe hoofdstad. Hij doopt haar Achetaton, wat 'horizon van Aton' betekent (nu beter bekend onder de naam Amarna). De stad krijgt zo'n 40.000 inwoners. Voor Aton wordt hier een grote tempel opgericht. In dezelfde tijd neemt Amenhotep IV de naam Achnaton aan, wat betekent 'hij die zich nuttig maakt voor Aton'. Ook begint hij de verering van andere goden te verbieden en laat hij hun tempels sluiten. Vooral Amon moet eraan geloven. Achnaton geeft bevel om overal in het rijk zijn afbeeldingen weg te beitelen. Achnaton beschouwt zichzelf als de incarnatie van Aton op aarde en roept zichzelf uit tot enige bemiddelaar tussen Aton en de bevolking. Hij voert de rituelen en ceremoniën zelf uit.

BRON 8 Farao Achnaton met zijn vrouw Nefertiti en drie van hun dochters. De zonnegod Aton schijnt op hen neer. (Reliëf uit Achetaton, 14e eeuw v.C.)

BRON 9 Muurschildering uit een tempel voor Amon. Rechts staat de farao Seti I (1323-1279 v.C.), links de zonnegod Amon.

BRON 9 Dagboekaantekening van Hiroko Kajiyama van 6 augustus 1959. Hiroko Kajiyama overleefde op eenjarige leeftijd de atoomaanval op Hiroshima. In 1960 overleed ze aan leukemie.

Ik vraag me alleen af of de pijnlijke herinnering aan de Atoombomkoepel er altijd zal zijn om de wereld te vertellen hoe angstaanjagend atoombommen zijn.

BRON 10 Het *Monument van Vrede*. Een standbeeld van een meisje met gebalde vuisten op een stoel. Op haar schouder zit een vogeltje. De gebalde vuisten staan symbool voor de vastberadenheid om niet meer te zwijgen over de waarheid. Het vogeltje beeldt vrede, vrijheid en bevrijding uit. Naast het beeld staat een lege stoel. Het monument is opgericht voor de ongeveer 80.000 Zuid-Koreaanse vrouwen en meisjes die door het Japanse leger tijdens de Tweede Wereldoorlog tot prostitutie werden gedwongen. Het monument, gemaakt op initiatief van Koreaanse burgers, staat sinds 2011 recht tegenover de Japanse ambassade in de Zuid-Koreaanse hoofdstad Seoul.

BRON 11 Kim Seo-kyung, maker van het *Monument van Vrede* over de betekenis van het monument.

Iedereen die langs dit standbeeld loopt, kan op de stoel gaan zitten en zich afvragen waarom de oude vrouwen* hun strijd [voor erkenning] al twintig jaar voortzetten. [...] Ik heb er speciale aandacht aan besteed om het meisje een waardige uitstraling te geven in plaats van woede, verdriet of zwakte. Het laat zien dat de vrouwen vastberaden zijn om niet op te geven voor ze een verontschuldiging hebben.
* *Er wordt gedoeld op slachtoffers van de Japanse oorlogsmisdaden.*

Ruzie in het Witte Huis: de kwestie Palestina

Zie paragraaf 10.2

- OORZAKEN EN GEVOLGEN
- BETEKENIS GEVEN

Op 15 mei 1948 zou het Britse bestuur over Palestina eindigen. Eén dag voordat de Britse troepen zich terugtrokken, riepen de Joodse leiders de onafhankelijke staat Israël uit. Slechts elf minuten later erkende de Amerikaanse regering Israël.

Deze beslissing was destijds ook in de Verenigde Staten omstreden. Er ging een ruzie aan vooraf tussen president Truman en zijn minister van Buitenlandse Zaken, Marshall. Wat waren de argumenten vóór en tegen de steun voor een Joodse staat in Palestina?

VRAGEN

10 Gebruik paragraaf 2 en bron 12.
a Wat was de aanleiding voor het uitroepen van de staat Israël door Joodse leiders op 14 mei 1948?
b Leg uit waarom de tweestatenoplossing voor Joodse leiders wél aantrekkelijk was, maar voor Arabische leiders niet.

11 Gebruik nogmaals bron 12.
De Amerikaanse president Truman was in 1948 vóór erkenning van een Joodse staat; zijn minister van Buitenlandse Zaken was fel tegen. Marshall vond erkenning namelijk onrechtvaardig ten opzichte van de Palestijnse bevolking en had bezwaren van diplomatieke en militair-strategische aard (op de lange termijn).
Beredeneer met bron 12 welk diplomatiek en welk militair probleem Marshall voorspelde.

12 Gebruik bron 13.
Op verzoek van president Truman zette zijn politiek adviseur Clark Clifford argumenten vóór erkenning van de Joodse staat op een rij.
a Welke historische argumenten noemt Clifford om een Joodse staat juist wél te erkennen?
b Welk politiek-strategisch voordeel kon de erkenning van de staat Israël hebben voor de Verenigde Staten, volgens Clifford?

13 Het is altijd moeilijk om achteraf een oordeel te geven over belangrijke beslissingen die in het verleden zijn genomen.
a In 1948 speelden er een moreel en een politiek dilemma bij de kwestie Palestina.
Leg uit welke twee dilemma's dat waren.
b Het geven van een oordeel over de beslissing van de Verenigde Staten in 1948 is niet gemakkelijk.
Leg uit waarom dat juist nu (het moment waarop je deze vraag probeert te beantwoorden) zo is.

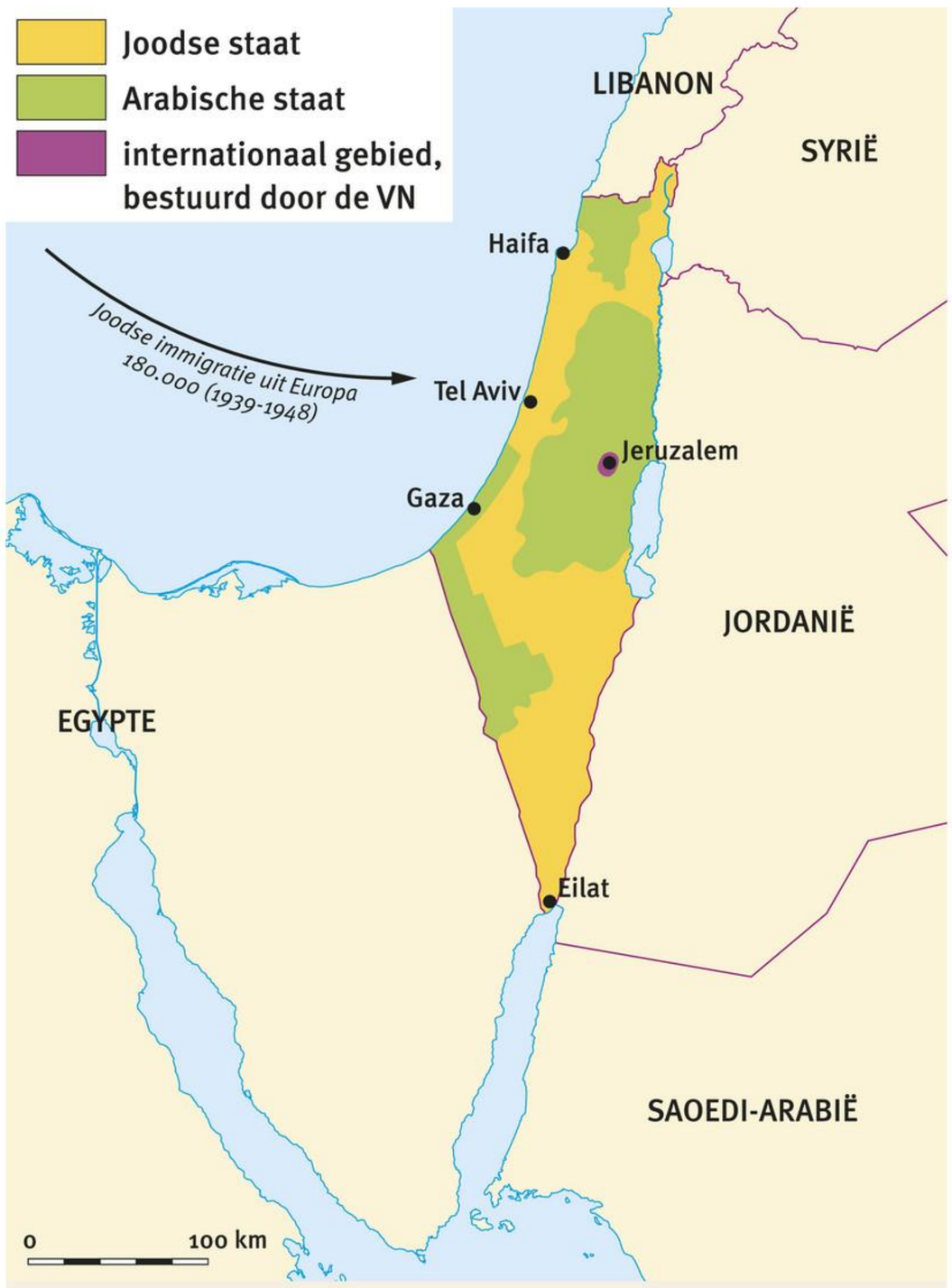

BRON 12 Kaart van het verdelingsplan van de Verenigde Naties uit 1947 voor het Britse mandaatgebied Palestina. Hierbij werd ruim 56% van het grondgebied toegekend aan de 650.000 Joodse inwoners in Palestina, en ruim 42% aan de 1,3 miljoen overige inwoners van Palestina.

BRON 13 President Truman liet op 12 mei 1948 minister Marshall naar het Witte Huis komen om te praten over de erkenning van een Joodse staat. Zijn politiek adviseur Clark Clifford deed het woord. Een fragment uit de memoires van Clifford, die zichzelf letterlijk citeert.

Mijn vijfde punt heeft betrekking op de Balfourverklaring. Joodse mensen over de hele wereld wachten al dertig jaar op de vervulling van de belofte van een thuisland. Er is geen reden om nog een dag langer te wachten.
Ten zesde hebben de Verenigde Staten een grote morele plicht om zich te verzetten tegen discriminatie zoals die het Joodse volk is aangedaan. Het is alarmerend dat deze ziekte opnieuw de kop opsteekt in het door de communisten gecontroleerde Oost-Europa. Er moet een veilige haven zijn voor deze mensen. Hier is een kans om te proberen een einde te maken aan deze eeuwenoude onrechtvaardigheden. [...] En misschien zouden deze stappen een klein beetje helpen om de gruweldaden die tijdens de Holocaust plaatsvonden, zo groot dat ze de menselijke geest verbijsterden, goed te maken.
Ten slotte [...] ben ik het er volledig mee eens dat er vitale nationale belangen bij betrokken zijn.
In een gebied dat zo onstabiel is als het Midden-Oosten, waar geen enkele traditie van democratisch bestuur bestaat en ook nooit heeft bestaan, is het op lange termijn voor de veiligheid van ons land, en zelfs van de wereld, belangrijk dat een natie die zich inzet voor het democratische systeem daar zal worden opgezet, een [staat] waarop we kunnen vertrouwen. De nieuwe Joodse staat kan zo'n plek zijn. We moeten hem versterken, terwijl hij in zijn kinderschoenen staat, door onmiddellijke erkenning.

Afsluiting

Controleer jezelf

10.1 Het verloop van de oorlog

1 Ik kan de buitenlandse politiek van Hitler tussen 1933 en 1939 beschrijven en uitleggen hoe Frankrijk en Groot-Brittannië daarop reageerden.
2 Ik kan een beschrijving geven van het verloop van de Tweede Wereldoorlog.
3 Ik kan uitleggen hoe de Tweede Wereldoorlog de machtsverhoudingen tussen landen in de wereld heeft veranderd.

10.2 De Shoah

1 Ik kan met voorbeelden beschrijven dat verschillende groepen in bezette gebieden te maken kregen met racisme en discriminatie.
2 Ik kan beschrijven op welke manier de massamoord op de Joden werd uitgevoerd.
3 Ik kan uitleggen welke gebeurtenissen leidden tot de oprichting van de staat Israël.
4 Ik kan verklaren dat in Europa de omgang met de Holocaust veranderde.

10.3 De bezetting van Nederland en Indonesië

1 Ik kan uitleggen welke gevolgen de Duitse bezetting van Nederland had op politiek, economisch en cultureel gebied.
2 Ik kan de verschillende reacties van de Nederlandse bevolking op de bezetting (accommodatie, verzet en collaboratie) met voorbeelden verduidelijken.
3 Ik kan uitleggen welke gevolgen de Japanse bezetting van Indonesië had op politiek, economisch en cultureel gebied.

10.4 Nationalisme in de koloniën

1 Ik kan voorbeelden geven van verschillende vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme in Azië en Afrika.
2 Ik kan oorzaken noemen voor de sterke groei van nationalistische bewegingen in de koloniën in de eerste helft van de 20e eeuw.

Begrippen

De uitleg van de begrippen staat achter in je boek.

accommodatie
antisemitisme
appeasementpolitiek
asmogendheden
bezetting
collaboratie
discriminatie
geallieerden
genocide
Holocaust
massavernietigingswapen
nazificatie
Shoah
verzet
zionisme

Jaartallen

1885	Oprichting Congrespartij, eerste nationalistische politieke partij in de koloniën
1933	Hitler aan de macht in Duitsland
1935	Invoering Neurenberger wetten
1939	Duitsland valt Polen binnen, start Tweede Wereldoorlog
1939	Start grootschalige moord op Joden
1940-1945	Duitse bezetting van Nederland
1941	Duitsland valt Sovjet-Unie binnen
1941	Japan valt Pearl Harbor aan
1942	Japan neemt de macht over in Indonesië
1942-1943	Slag om Stalingrad
1944	D-day
1945	Duitsland capituleert
1945	Inzet atoombommen door Verenigde Staten; Japan capituleert
1948	Joodse leiders roepen staat Israël uit

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Oefenen met kenmerkende aspecten

1 Vat de kenmerkende aspecten bij dit hoofdstuk (★ **40** tot en met ★ **44**) samen met behulp van de *Trainer kenmerkende aspecten*. Gebruik de *Trainer 1900-2000*, opdracht 40.1 tot en met 44.4.

Ga naar de *Trainer kenmerkende aspecten*.

Herhalen van de leerstof

2 Hieronder staan telkens twee begrippen, namen of gebeurtenissen.
Beschrijf het verband tussen deze tweetallen.
- appeasementpolitiek – Slag om Stalingrad
- nationaalsocialisme – genocide
- nazificatie – accommodatie
- nationalisme – zelfbeschikkingsrecht

Oefenen voor de toets

Gebruik bron 1.

2p **3** Leg uit:
- waarom de Britse premier in 1938 werd geëerd met dit herinneringsbord en
- of deze borden eind 1939 ook nog werden gemaakt.

Gebruik bron 2.
De prent past bij een belangrijke ontwikkeling (kenmerkend aspect) in de 20e eeuw.

1p **4** Leg uit over welke belangrijke ontwikkeling de prent gaat.

Gebruik nogmaals bron 2.
Een onderzoek in augustus 1945 liet zien dat 85% van de Amerikaanse ondervraagden positief stond tegenover het gebruik van het atoomwapen in Japan.

2p **5** Leg uit of deze bron representatief is voor de uitkomst van dit onderzoek.

Gebruik bron 3.
De Amsterdamse burgemeester sprak bij de onthulling van het monument de woorden: 'De gemeente aanvaardt het met trots, maar ook met schaamte.'

2p **6** Verklaar, met een verwijzing naar de bron, beide onderdelen van de uitspraak van de Amsterdamse burgemeester.

Gebruik nogmaals bron 3.

2p **7** Beredeneer waarom de oprichting van dit monument typerend is voor de manier waarop de oorlog kort na 1945 werd herdacht.

Twee feiten:
1. In de jaren 1930 en in 1946-1947 was er een piek in het aantal Joodse Europeanen dat naar Palestina wilde emigreren.
2. Zowel in 1939 als in de jaren 1946-1947 beperkte het Britse bestuur over Palestina de Joodse migratie sterk.

4p **8** Verklaar:
- voor elke periode, de wens van Joodse Europeanen om juist toen te migreren en
- waarom de Britten de migratie juist in die jaren beperkten.

Gebruik bron 4.
Al tijdens de oorlog werd de Nederlandse Unie heel verschillend beoordeeld. Terwijl sommigen hun lidmaatschap als daad van verzet beschouwden, zagen anderen de Nederlandse Unie als voorbeeld van collaboratie.

2p **9** Ontleen aan de bron voor beide standpunten een argument.

Gebruik bron 5.
Op basis van de bron kun je concluderen dat Soekarno nationalisme belangrijk vond bij zijn onafhankelijkheidsstrijd.

2p **10** Leg deze conclusie uit.

BRON 1 Herinneringsbord dat gemaakt werd ter ere van de Britse premier Neville Chamberlain na zijn optreden bij de Conferentie van München, 1938.

BRON 2 Een Amerikaanse prent van 13 augustus 1945 met de titel 'In wiens handen?' In de lichtflits staat 'atoommacht', op de handen staat: 'wraak, menselijkheid, hebzucht, haat, vrijheid, oorlog, het kwaad, technische vooruitgang, het goede, agressie, slavernij, vooruitgang in vredestijd'.

BRON 3 Onthulling van het Monument van de Joodse Erkentelijkheid in Amsterdam, 1950. Het werd door een comité van voornamelijk Joodse Nederlanders aangeboden aan de stad. De kunstenaar Jobs Wertheim maakte het monument met als opschrift 'Aan de beschermers der Nederlandse Joden in de bezettingsjaren'.

BRON 4 De Nederlandse Unie was een politieke organisatie die werd opgericht in reactie op de Duitse bezetting van Nederland. Op 24 juli 1940 richtte zij zich in een pamflet tot het Nederlandse volk. In korte tijd werden 800.000 mensen lid van de Unie.

Landgenoten!
Uit de nood der tijden is een nieuwe taak geboren. Wij roepen u op, met eigen kracht en overeenkomstig onzen eigen Nederlandse aard, gezamenlijk [...] naar een nieuwe Nederlandse saamhorigheid te streven. Allereerst is nodig: erkenning van de gewijzigde verhoudingen. Nationale samenwerking op den allerbreedste grondslag. Harmonische economische opbouw, met samenbinding van alle arbeidskrachten in ons volk. Sociale rechtvaardigheid, zodat er werk komt voor allen, voor jong en oud, voor den sterke en den zwakke. [...]
Dit willen wij verwezenlijken op Nederlandse wijze, met eerbied voor de traditionele geestelijke vrijheid en verdraagzaamheid. Wij willen ons werk verrichten in contact met de Nederlandse en bezettingsautoriteiten. Nederlanders! Geeft aan ons streven uw aller krachten. Wie zich afzijdig houdt, schaadt de Nederlandse zaak. Sluit u aan!

BRON 5 In 1930 moest de Indonesiër Soekarno voor de rechtbank verschijnen. Hij hield er een toespraak, getiteld 'Indonesië klaagt aan!', over de rol van zijn politieke partij (de PNI). Dit is daaruit een fragment.

Ten eerste: wij wijzen het volk erop dat het een groot verleden heeft gehad; ten tweede: wij versterken het bewustzijn van het volk dat het heden duister is; ten derde: wij tonen het volk het zuiver en helder lichtend schijnsel van de toekomst en de wegen die leiden tot deze met 'beloften vervulde toekomst'.

BRON 1 In 1963 werd het Oost-Afrikaanse Kenia (tot dan toe een kolonie van Groot-Brittannië) onafhankelijk. Tijdens de officiële machtsoverdracht hield de eerste president van het land, Jomo Kenyatta, het onafhankelijkheidsverdrag omhoog. Links prins Philip, de vertegenwoordiger van de Britse kroon.

Van moderne tijd naar nu

De moderne geschiedenis laat zich op verschillende manieren indelen. Vaak geldt 1900 als een belangrijk scharnierpunt, om meerdere redenen. Rond dat jaar kreeg de westerse massasamenleving vorm. Het kiesrecht in Europa werd sterk uitgebreid. Ook brak een nieuwe fase aan in de industriële revolutie (met staal, elektriciteit en benzinemotoren). En ten slotte begon kort na 1900 een periode van 'totale oorlogen'. Vóór 1900 werd de burgerbevolking ook al wel getroffen. Dat was echter onvergelijkbaar met het leed dat de twee wereldoorlogen tussen 1914 en 1945 aanrichtten.

1900 is dus een logisch scharnierpunt, maar volgens critici ook een keuze die getuigt van een tamelijk Europese blik. De Eerste en Tweede Wereldoorlog raakten ook Azië en (in mindere mate) Afrika, maar de andere ontwikkelingen zijn toch hoofdzakelijk kenmerkend voor Europa. Steeds meer mensen vinden dat historici de hele mensheid in hun verhaal moeten betrekken. En dan zijn de veranderingen rond 1950 waarschijnlijk belangrijker dan die rond 1900.

Om te beginnen: tussen 1945 en 1965 kwam grotendeels een eind aan de Europese koloniale rijken, die sinds 1500 waren gecreëerd. Dankzij deze dekolonisatie konden onafhankelijke Aziatische en Afrikaanse landen gaan bouwen aan een eigen toekomst.

In plaats van de Europese koloniale staten begonnen rond 1950 twee nieuwe grootmachten de wereld te domineren: de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten. Ruim veertig jaar was een groot deel van de wereld opgedeeld tussen 'Oost' en 'West'. Dat gold ook voor Europa. De angst voor het communisme droeg eraan bij dat West-Europese landen gingen samenwerken in wat inmiddels de Europese Unie heet – een samenwerking die voorheen ondenkbaar was.

Dankzij snelle vlieg-, satelliet- en computerverbindingen ging ook de globalisering van de wereld rond 1950 een nieuwe fase in. Door migratie vanuit Azië en Afrika werd de bevolking van West-Europa binnen enkele tientallen jaren veel diverser van samenstelling. Tegelijkertijd kwamen ook de genderverhoudingen ter discussie te staan. Lange tijd waren vrouwen in politiek, wetenschap en bedrijfsleven nauwelijks zichtbaar. In de tweede helft van de 20e eeuw begon dat in de hele wereld te veranderen.

Ten slotte kwam in de jaren na 1950 het milieubewustzijn op. Wereldwijd gingen mensen beseffen dat er een eind moest komen aan de uitputting van de aarde, de vervuiling van de leefomgeving en – recenter – de opwarming van het klimaat.

De keuze voor 1950 als tijdscharnier is – zoals elke keuze – betwistbaar. Maar ze doet waarschijnlijk wel meer recht aan een wereldwijde benadering van het verleden dan 1900.

> 'Waarom [doen Amerikanen geen moeite] om te ontdekken waarom 61 landen met een totale bevolking van 2 miljard bruine, zwarte en gele mensen de Verenigde Staten vervloeken? Het superieure blanke ras moet ons niet langer geringschattend behandelen. De neutrale Aziatische en Afrikaanse staten zullen eens de grootste wereldmacht vormen. Stuk voor stuk zijn wij geen grote mogendheden, maar verenigd vormen wij een aanzienlijke macht.'
>
> — Soekarno (1901-1970), de eerste president van Indonesië (1945-1967), in zijn autobiografie uit 1965.

VRAGEN

Continuïteit en verandering

1 Gebruik het citaat.
Verplaats je in Soekarno in 1965.
Bedenk op grond van dit citaat welk jaar in de 19e of 20e eeuw hij zou hebben gekozen als tijdscharnier.
Leg je antwoord uit.

2 Gebruik het citaat.
Het is niet helemaal zo gegaan als Soekarno voorspelde.
a Leg dat uit.
b Bedenk of een Aziaat tegenwoordig een ander jaar als tijdscharnier zou kiezen. Licht je antwoord toe.

3 Gebruik het citaat.
In Memo vormen de jaren 1500 en 1800 ook tijdscharnieren.
Bedenk of die voor Soekarno ook van betekenis waren. Leg je antwoord per tijdscharnier uit.

11 Een nieuwe wereldorde

TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER (1950-NU)

1945-1989 Koude oorlog

1945-ca. 1975 Dekolonisatie

1951-heden Europese samenwerking

1945 1950 1960 1970 1980

1947
Tijdens de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog vermoordden Nederlandse soldaten 431 mannen in het dorp Rawagede op Java

1951
Zes Europese landen gaan nauw samenwerken in de EGKS

1945-1963
De Verenigde Staten en de Sovjet-Unie doen bovengrondse kernproeven om nucleaire kracht te demonstreren

1961
De Britse koningin Elizabeth danst met Kwame Nkrumah, president van het voormalig Britse Ghana

Introductie

In het Vredesmuseum in Hiroshima bekijkt een man een foto van de verwoesting van de stad door de Amerikaanse atoombom in augustus 1945. Kort na deze gebeurtenis gaf Japan zich over en kwam er een einde aan de Tweede Wereldoorlog. De wereldorde was nu totaal anders dan aan het begin van de oorlog in 1939. De voorheen zo machtige Europese landen lagen in puin en waren hun overwicht kwijt. Hun koloniale rijken vielen uiteen toen de ene na de andere kolonie de onafhankelijkheid uitriep. Voortaan waren er twee nieuwe supermachten, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, die kort na 1945 beide konden beschikken over atoomwapens en zeer vijandig tegenover elkaar stonden. Een herhaling van Hiroshima leek eerder dichterbij dan verder weg. Tijdens deze Koude Oorlog raakten landen wereldwijd verdeeld in een communistisch en een kapitalistisch blok. Maar er werd ook toenadering gezocht. West-Europese landen gingen steeds nauwer samenwerken. Ook wereldwijd maakten landen afspraken om een nieuwe, allesverwoestende oorlog te voorkomen en de mensenrechten te bevorderen.

Kenmerkende aspecten

- ★ 45 De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
- ★ 46 De dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld
- ★ 47 De eenwording van Europa

Waarover gaat dit hoofdstuk?

11.1 Oost en West ★ 45
Na de Tweede Wereldoorlog ontstond er vijandigheid tussen de communistische Sovjet-Unie en de kapitalistische Verenigde Staten, en hun bondgenoten.

11.2 Noord en Zuid ★ 46
Vanaf 1945 werden koloniën in Azië en Afrika onafhankelijk. Onder andere in Indonesië leidde dit tot een bloedige strijd, elders verliep dit proces vreedzamer.

11.3 Internationale samenwerking ★ 47
Rond 1945 gingen landen in West-Europa en landen wereldwijd samenwerken, waarbij in beide gevallen het doel was om een nieuwe oorlog te voorkomen.

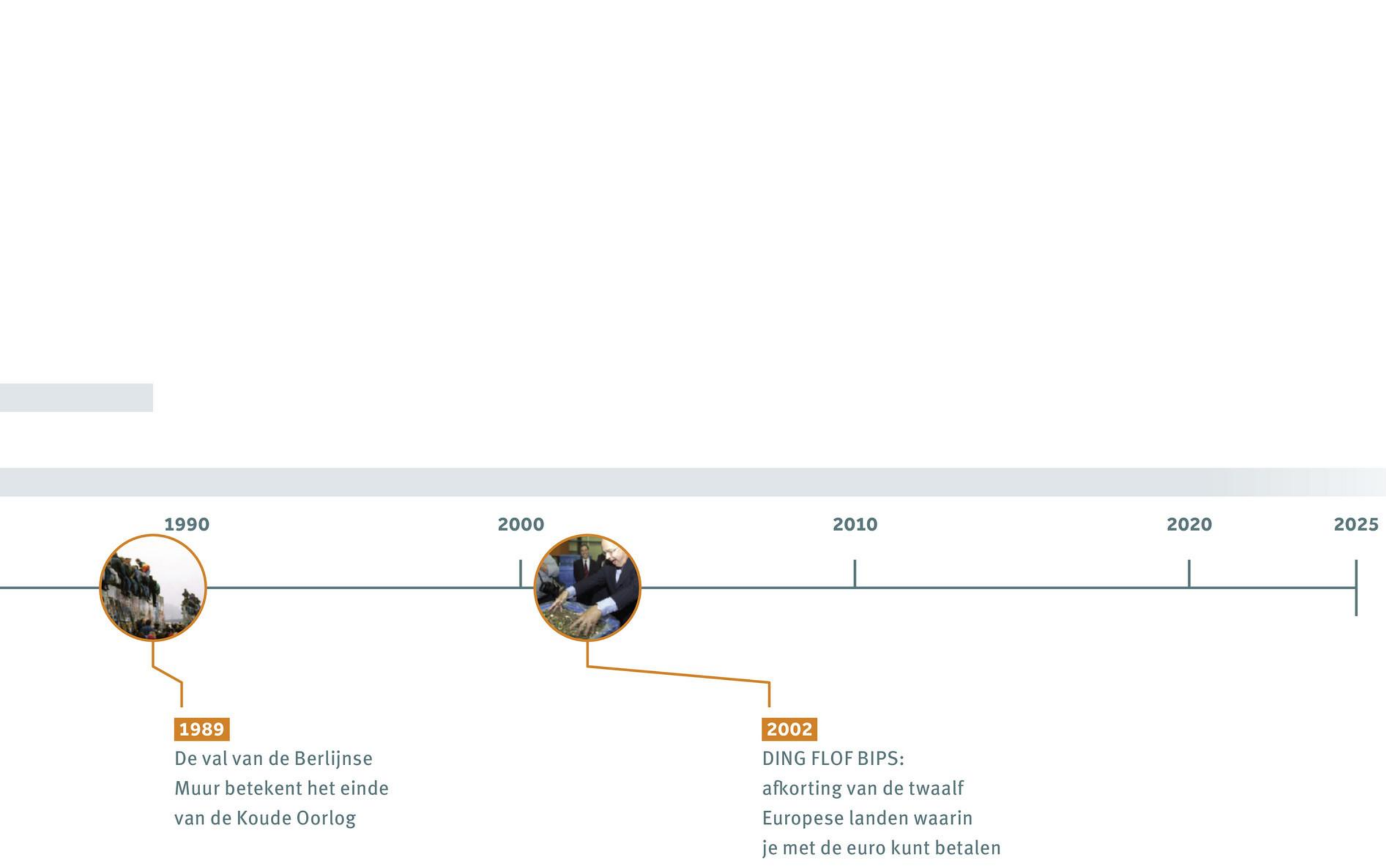

11.1 Oost en West

CASUS

De race om de ruimte

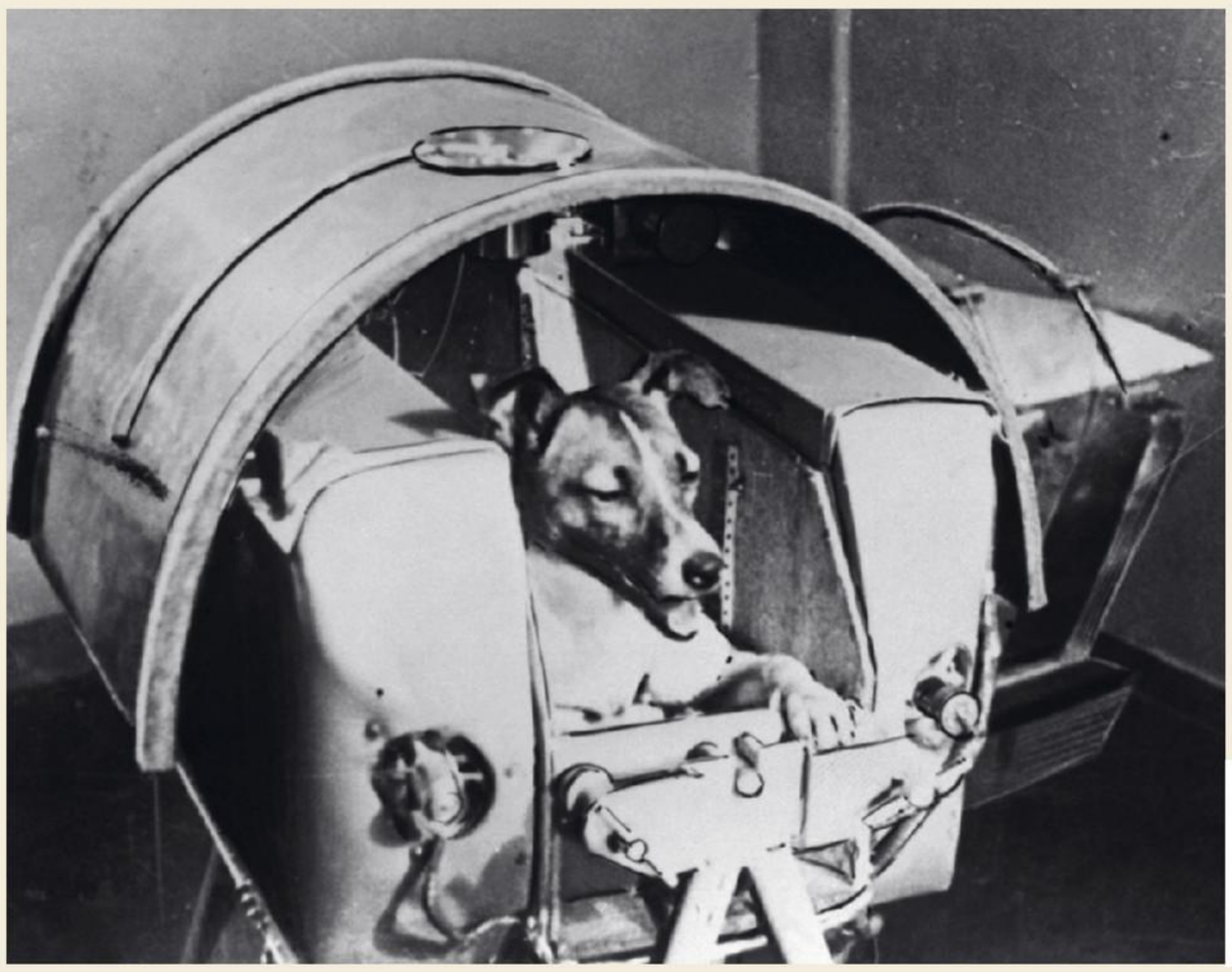

BRON 1 Het hondje Laika in Spoetnik 2. Deze foto is genomen op 3 november 1957, enkele uren voordat de raket de ruimte in werd geschoten.

Op 4 oktober 1957 verbaasde de Sovjet-Unie de hele wereld door als eerste land een satelliet in een baan rond de aarde te brengen. Wetenschappers waren onder de indruk. Het partijbestuur van de Communistische Partij Nederland (CPN) feliciteerde de regering van de Sovjet-Unie met de succesvolle lancering van de eerste kunstmaan en noemde de prestatie 'een overwinning van de socialistische wetenschap'.

Maar veel politici in West-Europa en de Verenigde Staten reageerden juist geschokt op de lancering van deze Spoetnik 1. Zij dachten dat de Sovjet-Unie technologisch veel minder ontwikkeld was. Het gewicht van de Spoetnik, 84 kilo, betekende dat de Russen een forse draagraket hadden ontwikkeld. Zo'n draagraket zou ook een kernraket kunnen vervoeren. De Amerikanen waren in rep en roer: hadden de Russen misschien ook een voorsprong genomen op het gebied van kernwapens?

Een maand later ging Spoetnik 2 de lucht in, met aan boord het straathondje Laika. De Sovjets lieten daarmee zien dat ze ook een levend wezen in een baan rond de aarde konden lanceren. Laika overleefde deze ruimteonderneming helaas niet.

De Amerikanen leden een gevoelig gezichtsverlies. Vicepresident Johnson schreef later aan president Kennedy: 'In de ogen van de wereld ben je nummer 1, als je als eerste in de ruimte bent. Punt. Als tweede in de ruimte betekent dat je tweede bent in alles.'

VRAGEN

1 Waarom waren de Amerikanen zo geschokt door de lancering van Spoetnik 1?
2 In hoofdstuk 9 zijn zowel de politieke ideologie van de Sovjet-Unie als die van de Verenigde Staten aan de orde gekomen.
Noem vier tegenstellingen tussen beide ideologieën.
3 De 'race om de ruimte' was onderdeel van een wapenwedloop tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten.
In welke omstandigheden kan er een wapenwedloop ontstaan tussen landen?
4 Een bewering: 'Het bezit van de modernste wapens houdt een land veilig en bevordert de vrede.'
Beargumenteer of je het eens of oneens bent met deze bewering.

Afsluiting

Controleer jezelf

1.1 De agrarische revolutie

1 Ik kan een aantal kenmerken noemen van de levenswijze van jagers en verzamelaars.
2 Ik kan een verklaring geven voor de overgang naar landbouw.
3 Ik kan uitleggen welke sociale, demografische, economische en technologische gevolgen de agrarische revolutie had.

1.2 Het ontstaan van steden

1 Ik kan benoemen op welke plekken al vroeg stedelijke gemeenschappen ontstonden en verklaren waarom dat juist daar gebeurde.
2 Ik kan beschrijven waardoor stedelijke gemeenschappen op sociaal-economisch en politiek-bestuurlijk gebied complexer waren dan de eerste landbouwsamenlevingen.
3 Ik kan het ontstaan van het schrift verklaren en beschrijven dat het al snel verschillende functies kreeg.

1.3 Machtige rijken in het Midden-Oosten

1 Ik kan uitleggen waar de eerste staten werden gevormd.
2 Ik kan uitleggen dat de farao een centrale rol had in de Egyptische staat, op politiek-bestuurlijk, economisch, sociaal en religieus gebied.
3 Ik kan verschillen en overeenkomsten beschrijven tussen de religies in Egypte, Mesopotamië en andere vroege staten.

Begrippen

De uitleg van de begrippen staat achter in je boek.

adel
agrarisch-urbane samenleving
agrarische revolutie
agrarische samenleving
centraal bestuur
geweldsmonopolie
hiërarchie
homo sapiens
jager-verzamelaar
landbouwsamenleving
magisch wereldbeeld
polytheïsme
prehistorie
ritueel
staat
stedelijke gemeenschap

Jaartallen

ca. 2 miljoen v.C.	Eerste ‘rechtopgaande mens’ in Afrika
ca. 300.000 v.C.	Eerste homo sapiens in Afrika
ca. 9000 v.C.	Begin van de landbouw in het Midden-Oosten
ca. 7500 v.C.	Begin van de veeteelt
ca. 5000 v.C.	Vroegste irrigatielandbouw
ca. 3300 v.C.	Ontstaan van eerste steden en schrift
3100 v.C.	Ontstaan van een eerste staat in Egypte
2000 v.C.	Ontstaan van een eerste staat in Mesopotamië

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

De Koude Oorlog

★ 45 De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog

Zowel de Amerikanen als de Sovjets beschouwden de race om de ruimte als een zaak van levensbelang. Dit had alles te maken met de permanente strijd om invloed in de wereld die direct na de Tweede Wereldoorlog was ontstaan tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. In deze **Koude Oorlog** (1945-1989) gingen de twee wereldmachten een rechtstreekse oorlog uit de weg, maar was er wel de constante dreiging van een atoomoorlog.

Wapenwedloop

Al tijdens de Tweede Wereldoorlog groeide de vijandschap tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Beide grootmachten waren bang dat de ander de oorlog zou gebruiken om zijn invloed sterk uit te breiden. Dit diepe wantrouwen leidde tot een **wapenwedloop** waarin zowel de Russen als Amerikanen probeerden meer en krachtiger wapens dan de ander te bezitten. In 1945 waren de Verenigde Staten als enige in bezit van een ongekend machtig wapen: de atoombom. Maar in 1949 bleken ook de Sovjets in staat om een atoombom tot ontploffing te brengen. In de jaren erna breidden beide landen hun wapenarsenaal steeds verder uit, bijvoorbeeld met kernraketten die doelen konden raken die honderden of zelfs duizenden kilometers verderop lagen.

BRON 2 Europa tijdens de Koude Oorlog (situatie 1960).

Deze wapens waren ook bedoeld om af te schrikken: een vijand die kernwapens afschoot, kon rekenen op een even vernietigende tegenaanval. Dit principe van **wederzijdse afschrikking** gaf een gevoel van veiligheid. Maar de wapenwedloop zorgde ook voor grote spanningen in de internationale verhoudingen. Veel mensen hadden het angstige gevoel dat de wereld ten onder zou gaan in een **atoomoorlog**. Vanaf de jaren 1960 waren er in West-Europa daarom steeds vaker protesten tegen de wapenwedloop. Hoewel er tijdens de Koude Oorlog nooit kernwapens zijn gebruikt, waren er wel momenten dat de kans op een atoomoorlog groot was.

Blokvorming in Europa

De Koude Oorlog werd het eerst zichtbaar door **blokvorming** in Europa: het ontstaan van twee invloedssferen of 'blokken' van landen. Deze tweedeling van Europa begon feitelijk al aan het eind van de Tweede Wereldoorlog toen de landen in Oost-Europa door de Sovjet-Unie werden bevrijd. Zij kregen te maken met een bevrijder die geen democratie en geen vrije markt wilde. Landen in West-Europa, die bevrijd werden door de westelijke geallieerden, werden juist geholpen bij het herstel van een democratische bestuursvorm en met de wederopbouw van de kapitalistische economie.

Het 'Oostblok' en het 'Westblok' groeiden steeds verder uit elkaar. Op de grens tussen het Oost- en Westblok wierpen Oost-Europese regeringen steeds meer grensversperringen op totdat de grens vrijwel ondoordringbaar was. Dit 'IJzeren Gordijn' moest de vijand buitenhouden en voorkomen dat inwoners voor meer vrijheid en welvaart naar het westen vluchtten.

Europa raakte ook militair verdeeld in twee blokken toen de Verenigde Staten, Canada en de meeste West-Europese landen in 1949 de **Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO)** oprichtten. De leden van dit militaire bondgenootschap beloofden elkaar dat ze een gewapende aanval op een van de lidstaten zouden zien als een aanval op alle lidstaten. In 1955 richtte de Sovjet-Unie als tegenhanger een militair bondgenootschap op met Oost-Europese communistische landen: het Warschaupact.

De gevolgen van de blokvorming waren vooral voor Duitsland heel groot. De geallieerden wilden voorkomen dat het verslagen Duitsland opnieuw een oorlog zou kunnen beginnen. Tijdens de Conferentie van Jalta (februari 1945) besloten de Russische leider Stalin, de Amerikaanse president Roosevelt en de Britse leider Churchill daarom Duitsland te verdelen in bezettingszones, bestuurd door de overwinnaars (de Verenigde Staten, de Sovjet-Unie, Groot-Brittannië en Frankrijk). Een gezamenlijk bestuur van Duitsland bleek echter onmogelijk. Dat leidde in 1949 tot het ontstaan van twee Duitslanden. Uit de westelijke bezettingszones

ontstond de Bondsrepubliek Duitsland (BRD); uit de oostelijke zone de Duitse Democratische Republiek (DDR).

Berlijn was ook verdeeld in een westers deel (West-Berlijn) en een Russisch deel (Oost-Berlijn). Maar de stad lag in zijn geheel in de invloedssfeer van de Sovjet-Unie. Omdat het in Berlijn gemakkelijker was om de grens tussen West- en Oost-Duitsland over te steken, gebruikten veel mensen deze stad als vluchtroute. Om dit laatste gat in de grens te dichten besloot de DDR in 1961 tot de bouw van een muur rond West-Berlijn. Deze Berlijnse Muur werd een belangrijk symbool voor de Koude Oorlog.

Wereldwijde tegenstellingen

Ook buiten Europa probeerden de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten hun invloedssfeer te vergroten. De Sovjet-Unie gaf steun aan politieke bewegingen die zich tegen het kapitalistische Westen keerden, terwijl de Verenigde Staten niet-communistische leiders of partijen steunden, zelfs als dit dictaturen waren. Regionale conflicten wereldwijd kwamen daardoor al snel in het teken van de Koude Oorlog te staan. De Amerikaanse politiek om economische en militaire steun te verlenen aan landen met als doel het indammen van het communisme, heet de **containmentpolitiek**.

> ‘De politiek van de Verenigde Staten moet zijn steun verlenen aan vrije volken die zich verweren tegen pogingen tot onderwerping door gewapende minderheden of door druk van buiten.’
>
> — De Amerikaanse president Harry Truman tijdens een toespraak voor het Amerikaanse Congres, 1947.

Koude Oorlog in Azië

Al vóór de Tweede Wereldoorlog woedde in China een burgeroorlog tussen nationalisten en communisten. Vanaf 1945 laaide deze strijd onmiddellijk weer op, waarbij de Chinese communisten in het geheim werden gesteund door de Sovjet-Unie, onder meer met wapens. In 1949 wonnen de communisten de burgeroorlog en riep partijvoorzitter Mao Zedong de communistische Volksrepubliek China uit, die het hele Chinese vasteland omvatte. De nationalisten vluchtten naar het eiland Taiwan, waar zij hun bewind voortzetten, met steun van de Verenigde Staten.

Deze Chinese Revolutie was een grote klap voor de Amerikanen. Zij waren bang dat hierna heel Azië communistisch zou worden. Hun angst werd bevestigd toen het communistische Noord-Korea in 1950 Zuid-Korea binnenviel. De Amerikanen en hun westerse bondgenoten dreven de Noord-Koreaanse troepen terug, waardoor de oude situatie werd hersteld. Nog altijd is Noord-Korea communistisch en Zuid-Korea kapitalistisch.

In de jaren 1960 verplaatste de strijd zich naar Zuidoost-Azië. In de voormalige Franse kolonie Vietnam had een onafhankelijkheidsbeweging in het noorden een communistische staat gesticht. De leiders daarvan wilden Noord-Vietnam verenigen met het kapitalistische Zuid-Vietnam, dat door de Verenigde Staten werd gesteund. Hoewel de Amerikanen met veel militair geweld ingrepen, verloren zij de strijd, onder meer omdat Noord-Vietnam steun kreeg van China en de Sovjet-Unie.

BRON 3 Chinese propagandaposter uit 1970. De tekst luidt: ‘Het Amerikaanse imperialisme zal worden vernietigd! Alle volken ter wereld moeten zegevieren! Steun vastberaden de strijd van de drie naties in Indochina [waaronder Vietnam], om Amerika te verslaan en hun natie te redden.’

Koude Oorlog in Midden- en Zuid-Amerika

Op Cuba verjoegen in 1959 rebellen onder leiding van Fidel Castro een corrupte dictator, die door de Verenigde Staten werd gesteund. De overgrote meerderheid van de Cubanen stond achter deze revolutie. Toen de Amerikanen besloten om de suikerimport uit Cuba te stoppen, vond de Cubaanse regering een nieuwe afnemer: de Sovjet-Unie. Zo raakte Cuba in de Russische invloedssfeer. Alle pogingen van Amerika om de communistische regering van Castro omver te werpen mislukten.

Het spannendste moment in de Koude Oorlog kwam in 1962, toen Amerikaanse spionagevliegtuigen ontdekten dat de Sovjet-Unie bezig was met het plaatsen van kernraketten op Cuba. De Verenigde Staten eisten dat de Russen daarmee stopten. De wereld was nu dicht bij een atoomoorlog. Op het laatste moment sloten de landen een overeenkomst.

Een van de Cubaanse rebellen, Che Guevara, streefde ernaar de communistische revolutie in andere landen te verspreiden. In 1967 probeerde hij via een guerrillaoorlog de dictator van Bolivia te verjagen. De revolutiepoging mislukte bij gebrek aan steun onder de bevolking en doordat de Verenigde Staten de Boliviaanse dictator steunden.

BRON 4 De Russische leider Nikita Chroesjtsjov (midden) omhelst de Cubaanse leider Fidel Castro (links) tijdens een vergadering van de Verenigde Naties in 1960.

VRAGEN

5 Angst speelde een grote rol tijdens de Koude Oorlog. Geef hiervan twee voorbeelden.

6 Leg uit dat de communistische regeringen in Oost-Europa voordelen zagen in het bestaan van het IJzeren Gordijn.

7 Een bewering: 'De Koude Oorlog zorgde in West-Europa juist voor veel stabiliteit.'
Onderbouw deze bewering.

8 Geef drie voorbeelden van containmentpolitiek buiten Europa.

9 Gebruik bron 3.
Tijdens de Koude Oorlog raakte de wereld verdeeld in twee ideologische blokken.
Leg uit dat de poster hierbij past.

10 Maak een chronologisch schema met ontwikkelingen uit de periode van de Koude Oorlog. Vermeld in ieder geval de volgende gebeurtenissen of ontwikkelingen: *bevrijding van Europa • bouw van de Berlijnse Muur • Conferentie van Jalta • containmentpolitiek • Koreaoorlog • oprichting van de BRD • oprichting van de DDR • oprichting van de NAVO • oprichting van het Warschaupact • rakettencrisis Cuba • verdeling van Europa in invloedssferen • Vietnamoorlog.*

11 Beargumenteer of je de term 'Koude Oorlog' een geschikte benaming vindt voor de periode 1945-1989.

De Sovjet-Unie valt uiteen

De Sovjet-Unie raakte vanaf de jaren 1980 in de problemen. De nieuwe leider, Gorbatsjov, probeerde met een ander, soepeler beleid het tij te keren. Het gevolg was echter dat in Oost-Europa de communistische regeringen ten val kwamen en dat de Sovjet-Unie uiteenviel.

Problemen in de Sovjet-Unie

De Sovjet-Unie kampte in de jaren 1980 met ernstige structurele problemen, die de geloofwaardigheid van het communisme onder de bevolking aantastten. De economische groei binnen het communistische systeem was volledig tot stilstand gekomen. Hierdoor en door de geldverslindende wapenwedloop was de Sovjet-Unie vrijwel bankroet.

Om het communisme overeind te houden besloot de nieuwe leider van de Sovjet-Unie, Michael Gorbatsjov, vanaf 1985 tot ingrijpende maatregelen. Hij stond marktwerking (perestrojka) toe om de economie op gang te brengen. Meer persoonlijke vrijheid en openheid van zaken (glasnost) moesten veranderingen in het politieke systeem mogelijk maken. Door toenadering tot het Westen te zoeken stopte hij bovendien de kostbare wapenwedloop. Ook maakte hij een einde aan de kostbare militaire overheersing van de satellietstaten in Oost-Europa.

Instorting van het communisme

In de jaren 1980 groeide in het Oostblok het aantal **dissidenten**: mensen die kritiek durfden te uiten en zich verzetten tegen de totalitaire regeringen daar. De roep om democratie klonk in het begin vooral in Polen en Hongarije. In het verleden had massaal verzet geleid tot militair ingrijpen door de Sovjet-Unie, maar onder Gorbatsjov bleef dat nu uit. Daardoor gingen burgers in heel Oost-Europa massaal de straat op en kwamen hun regeringen onder grote druk te staan. In november 1989 nam de regering van de DDR het plotselinge besluit om vrij verkeer tussen Oost- en West-Duitsland toe te staan. Dit betekende de val van de Berlijnse Muur. In de DDR en andere Oostbloklanden moesten communistische regeringen aftreden. In 1990 werden beide Duitslanden herenigd.

BRON 5 Gewijzigde grenzen in Europa, 1989-2008. Door het uiteenvallen van de Sovjet-Unie, de eenwording van Duitsland, de splitsing van Tsjechoslowakije in Tsjechië en Slowakije en het uiteenvallen van Joegoslavië veranderde de kaart van Europa ingrijpend.

Begin 1990 werden ook in de Sovjet-Unie andere politieke partijen toegestaan. Kort daarna begon de Sovjet-Unie uiteen te vallen. Tot dan toe had de Sovjet-Unie bestaan uit een aantal deelrepublieken, waaronder Estland, Letland, Litouwen, Oekraïne en Georgië. Steeds meer deelrepublieken verklaarden zich onafhankelijk. In 1991 werd de Sovjet-Unie opgeheven.

Na de Koude Oorlog

Rusland was de grootste staat die voortkwam uit de Sovjet-Unie. Na 1991 werd dat land een democratie met een kapitalistische economie. In het begin van de jaren 1990 wisten enkele zakenlieden zichzelf enorm te verrijken, ten koste van andere Russen. Veel mensen waren ontevreden over deze nieuwe situatie. Ook in de andere voormalige Sovjetrepublieken veranderde het systeem. Waar sommige republieken parlementaire democratieën werden en aansluiting zochten bij de Europese Unie en de NAVO (zoals Estland, Letland en Litouwen), ontwikkelden andere zich tot autoritair geregeerde staten. Alle Oost-Europese landen liberaliseerden de economie, voerden een parlementaire democratie in en sloten zich op den duur aan bij de Europese Unie en de NAVO.

Tijdens het communisme was het nationalisme in het Oostblok steeds onderdrukt. Daar was toen een ander samenbindend ideaal voor in de plaats gekomen: arbeiders uit alle volken zouden samenwerken aan een nieuwe wereld vol welvaart en gelijkheid.

Toen het communisme wegviel, leefden in sommige Sovjetrepublieken nationalistische gevoelens op. Dit zorgde voor onrust en conflicten, die soms leidden tot revolutie en burgeroorlog. Dit was bijvoorbeeld het geval in Georgië en Oekraïne. Ook in Oost-Europa leefde het nationalisme op. Dat leidde tot het uiteenvallen van Tsjechoslowakije en Joegoslavië. In dat laatste land woedde tussen 1991 en 1999 een bloedige burgeroorlog tussen verschillende etnische groepen.

VRAGEN

12 De politiek van Gorbatsjov op binnenlands en buitenlands gebied had onbedoelde gevolgen. Leg dit uit.

13 Leg uit waarom de val van de Berlijnse Muur kan worden gezien als symbool van het einde van de Koude Oorlog.

14 Welke drie grote structurele ontwikkelingen maakten veel Oostbloklanden door na het einde van de Koude Oorlog?

15 Gebruik bron 5.
Rusland werd de formele opvolger van de voormalige Sovjet-Unie.
Leg uit dat het grondgebied van beide landen verschilde.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

11.2 Noord en Zuid

CASUS

Het bloedbad van Rawagede

BRON 1 Een monument in Rawagede herinnert aan de gruwelijke gebeurtenissen in 1947. Het werd in 1995 opgericht op initiatief van inwoners van het dorp op Java.

‘We moesten twee rijen maken, elke rij met zeven mannen. Vervolgens werden we van achteren neergeschoten.’ Zo begint de getuigenis van Saih bin Sakam, een van de overlevenden van het bloedbad van Rawagede, een dorp op het Indonesische eiland Java, op 9 december 1947. Op zoek naar een onafhankelijkheidsstrijder schoten Nederlandse militairen die dag 431 mannen en jongens zonder enige vorm van proces dood. ‘Toen de soldaten schoten, fungeerde de man achter mij als schild. De kogel ging dwars door hem heen en schampte alleen mijn rug. De arme man stierf direct en viel boven op mij. Ik voelde zijn warme bloed over mijn gezicht lopen. […] Ik was de enige van de veertien mannen die het er levend van afbracht.’

Het bloedbad in Rawagede was een van de misdaden die het Nederlandse leger beging tijdens de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog (1945-1949). Nederland probeerde toen tevergeefs zijn gezag over de kolonie te herstellen. In 2009, zestig jaar nadat Nederland de onafhankelijkheid van Indonesië erkende, spanden Saih bin Sakam en een groep weduwen van slachtoffers een rechtszaak aan tegen de Nederlandse staat. Zij eisten genoegdoening voor het hun aangedane leed. Nederland betoogde dat de zaak verjaard was, maar de rechter stelde de slachtoffers in het gelijk. Nederland erkende vervolgens dat het hier om een oorlogsmisdaad ging. Het bood excuses aan en betaalde de nabestaanden een schadevergoeding. Dat was te laat voor Saih: hij was enkele maanden vóór deze beslissing overleden.

VRAGEN

1. In 1945 riepen Indonesische nationalisten de onafhankelijkheid van hun land uit. Beredeneer waarom dit juist in 1945 gebeurde.
2. Bedenk drie redenen waarom Nederlanders een oorlog begonnen om hun kolonie Indonesië te behouden.
3. Bedenk waarom Saih bin Sakam en de weduwen pas in 2009, ruim zestig jaar na de gebeurtenis, een rechtszaak aanspanden.

Dekolonisatie

★ 46 De dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld

Na de Tweede Wereldoorlog kwam er een einde aan de Europese **hegemonie** in Azië en Afrika: de koloniën verklaarden zich onafhankelijk en de Europese landen moesten hun heerschappij opgeven. Dat ging regelmatig gepaard met grof geweld, zoals in Indonesië. In andere gebieden verliep de **dekolonisatie** min of meer vreedzaam. Maar voor het hele dekolonisatieproces geldt dat het zich na de Tweede Wereldoorlog voltrok met onverwachte snelheid. Grofweg verliep de naoorlogse dekolonisatie in de wereld in twee golven. In de periode 1945-1957 werden de koloniën in Zuid-Azië onafhankelijk. Tussen 1954 en 1964 schudden de meeste Afrikaanse landen het koloniale juk van zich af.

Dekolonisatie in Azië

Nationalistische bewegingen in de koloniën hadden tijdens de Tweede Wereldoorlog aan kracht gewonnen. Japan had veel koloniën bezet en er de Europese machthebbers verdreven. Direct na de Japanse capitulatie grepen nationalisten hun kans om de onafhankelijkheid uit te roepen, maar veel Europese landen wilden juist de gezagsverhoudingen van vóór de oorlog herstellen. De Europeanen geloofden dat de koloniale bevolkingen nog lang niet in staat waren om op eigen benen te staan. Bovendien meenden ze de inkomsten uit hun overzeese bezittingen hard nodig te hebben voor de wederopbouw van hun landen.

Maar in 1945 was Europa niet langer het machtscentrum van de wereld; de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie hadden die positie overgenomen. Beide supermachten moesten weinig hebben van het Europese imperialisme en steunden onafhankelijkheidsbewegingen in de koloniën. Ook de Koude Oorlog speelde hierbij een rol. Met een snelle dekolonisatie wilden de Verenigde Staten voorkomen dat inwoners kozen voor het communisme, terwijl de Sovjet-Unie juist communistische onafhankelijkheidsbewegingen steunde. De vijandigheid tussen beide supermachten versterkte zo het dekolonisatieproces.

Onafhankelijkheidsbewegingen moesten in verschillende gebieden, zoals Indonesië, een felle strijd leveren voor hun vrijheid. Dat was ook zo in Vietnam. Daar streed de communistische onafhankelijkheidsbeweging eerst succesvol tegen Frankrijk, dat zich in 1954 terugtrok. Daarna ontstond een strijd tussen het communistische Noord-Vietnam, gesteund door de Sovjet-Unie, en het door de Verenigde Staten gesteunde Zuid-Vietnam. Ook dit keer wonnen de communisten.

In andere gebieden verliep de dekolonisatie vreedzaam. Groot-Brittannië zag in dat het tij niet meer te keren was en verliet zijn koloniën meestal vrijwillig. In 1947 verleende het bijvoorbeeld onafhankelijkheid aan India, verreweg zijn grootste kolonie. Door een soepele overgang hoopten de Britten het contact met de voormalige kolonie zo goed mogelijk te houden.

BRON 2 Op 15 augustus 1947 werd India onafhankelijk van de voormalige kolonisator Groot-Brittannië. Het was aanleiding voor grootschalige festiviteiten, zoals hier in het toenmalige Calcutta (tegenwoordig Kolkata).

Dekolonisatie in Afrika

In Afrika ontstonden na de Tweede Wereldoorlog de eerste massale nationalistische bewegingen. De ervaringen van Afrikaanse soldaten in die oorlog speelden daarbij een belangrijke rol. Zij hadden meegevochten met de geallieerden om het nazisme en fascisme te bestrijden. Zij gingen zich afvragen waarom ze hun leven waagden voor de bevrijding van Europa, terwijl ze thuis door Europeanen werden onderdrukt. Ook kwamen zij via het leger in contact met nationalistische denkbeelden. Van belang was ook dat Afrikaanse jongeren uit hogere kringen gingen studeren in het Westen en daar kennismaakten met nieuwe ideeën. In 1957 boekten Afrikaanse nationalisten een belangrijk succes, toen Goudkust onder de naam Ghana onafhankelijk werd. Hierna raakte het dekolonisatieproces in een stroomversnelling.

De dekolonisatie verliep in Afrika over het algemeen vreedzaam. Maar na de onafhankelijkheid ontstonden al snel nieuwe, bloedige conflicten. Daar waren verschillende redenen voor.

- Door gebrek aan geschoolde mensen was het lastig om een goed functionerend bestuur op te bouwen. In veel landen greep het leger of een dictator de macht.
- De opbouw van een onafhankelijke economie verliep moeizaam, waardoor de welvaart nauwelijks steeg. Na de dekolonisatie bleven de economieën van de voormalige koloniën eenzijdig. Ze leverden voornamelijk landbouwproducten en grondstoffen aan het Westen. Dat leverde weinig op. Door gebrek aan geld en geschoold personeel was modernisatie van de economie heel moeilijk.
- Bij hun verdeling van Afrika hadden Europese landen strakke grenzen getrokken. Daardoor moesten groepen met uiteenlopende culturen in één land samenwonen. In de koloniale tijd had de Europese machthebber deze bevolkingsgroepen soms tegen elkaar uitgespeeld, door bijvoorbeeld steun te geven aan specifieke groepen. Na het vertrek van de Europeanen bleven de koloniale grenzen bestaan en kwam de macht vaak in handen van één specifieke bevolkingsgroep, tot onvrede van andere groepen. Dit leidde tot spanningen en onderdrukking.
- Bestaande conflicten werden na de dekolonisatie aangewakkerd door buitenlandse mogendheden. Zo gaven de oude machthebbers soms steun aan bepaalde groepen om invloed te houden in hun voormalige koloniën. Andere conflicten stonden in het teken van de Koude Oorlog.

VRAGEN

4 De Tweede Wereldoorlog was een belangrijke oorzaak voor het snelle dekolonisatieproces dat na 1945 op gang kwam.
Leg dit uit voor Azië en voor Afrika.

5 De meeste Europeanen geloofden rond 1945 dat de koloniën nog lang niet in staat waren om op eigen benen te staan.
Verklaar dit sentiment vanuit ideeën die eind 19e eeuw in Europa opkwamen.

6 Een bewering: 'Het optreden van de Verenigde Staten in Vietnam was in tegenspraak met hun idee over zelfbeschikking.'
Geef een argument vóór en een argument tegen de bewering.

7 Een bewering: 'Door de naoorlogse dekolonisatiegolf kwam de Europese hegemonie tot een einde.'
Geef een argument vóór en een argument tegen deze beweging.

BRON 3 De leiders van drie nieuwe landen ontmoeten elkaar bij een vergadering van de Verenigde Naties in New York in 1960. Het gaat om (van links naar rechts) de Ghanese president Kwame Nkrumah, premier Jawaharlal Nehru van India en president Soekarno van Indonesië.

Dekolonisatie van de Nederlandse koloniën

Ook de Nederlandse koloniën Nederlands-Indië, Suriname en de Nederlandse Antillen werden na de Tweede Wereldoorlog onafhankelijk. Indonesië moest hiervoor een hevige oorlog met Nederland uitvechten. Het onafhankelijkheidsproces van Suriname en de statusverandering van de Nederlandse Antillen verliepen vreedzaam. De gevolgen van de kolonisatie bleven in Nederland en alle voormalige koloniën zichtbaar.

Nederlands-Indië wordt Indonesië

In 1945, twee dagen nadat Japan zich had overgegeven, riepen de nationalistische leiders Soekarno en Hatta de Republiek Indonesië uit. Nederland weigerde echter om deze nieuwe staat te erkennen. Vrijwel onmiddellijk na de onafhankelijkheidsverklaring begon een strijd om de macht. Indonesische nationalistische jongeren gingen de straat op en bezetten strategische plekken. Ze gebruikten grof geweld tegen Nederlanders en andere mensen die met het Nederlandse bestuur zouden hebben gecollaboreerd. Nederland probeerde zijn gezag te herstellen door tienduizenden soldaten te sturen. Toen dat niet lukte, besloot de Nederlandse regering om met de Indonesiërs te onderhandelen over de machtsoverdracht. Maar de uitkomsten van deze onderhandelingen gingen veel Nederlanders veel te ver. Omdat Nederland ook zijn economische belangen wilde veiligstellen, besloot de regering in 1947 en 1948 tot twee grootschalige militaire acties. Daarbij gebruikte het Nederlandse leger veel

geweld. Zo schoot het vermeende tegenstanders zonder proces dood en stak het dorpen in brand. Bij de laatste militaire actie arresteerde Nederland Soekarno en andere Indonesische leiders.

Maar Soekarno had de steun van de Amerikanen verworven toen hij in 1948 een communistische opstand in Indonesië hard neersloeg. Onder grote internationale druk hervatte Nederland de onderhandelingen, met de Verenigde Staten als bemiddelaar. In 1949 droeg Nederland de soevereiniteit over Indonesië over. Tijdens de dekolonisatieoorlog zijn aan Nederlandse zijde ongeveer 5.000 mensen gesneuveld, aan Indonesische zijde meer dan 100.000 mensen.

> 'Wij wilden niet schieten op lotgenoten van het koloniale systeem. [...] Het waren onze broeders. In Suriname had je Javaanse buren. Ik wilde niet tegen mijn buurman vechten. Klaar.'
>
> — William Watson, een Surinaamse militair die in het Nederlandse leger in Indonesië vocht.

Indonesië onafhankelijk

Ook in Indonesië ontstonden na de dekolonisatie conflicten die indirect door de kolonisatie waren veroorzaakt. Ten eerste bestond er een groot wantrouwen tegenover mensen van (deels) Nederlandse afkomst. Veel van deze mensen migreerden daarom naar Nederland, zelfs al hadden zij hun hele leven in Indonesië gewoond. Ten tweede wilden sommige regio's geen onderdeel zijn van Indonesië. Zo wilden gebieden als de Molukken, Atjeh en Papoea Nieuw-Guinea zelfstandige staten worden. De nationalisten wilden van de Republiek Indonesië juist een centraal geleide eenheidsstaat maken. Soekarno trok steeds meer macht naar zich toe en zijn regering onderdrukte alle onafhankelijkheidsbewegingen. Vooral de Molukse bevolking kwam in een moeilijke positie terecht. Anders dan de meeste Indonesiërs waren zij christenen en bovendien was een groot deel van de Molukse mannen in dienst van het Nederlandse koloniale leger (KNIL). Toen de Molukken in 1950 hun onafhankelijkheid uitriepen, greep Soekarno hard in. De Nederlandse staat besloot daarom in 1951 de Molukkers naar Nederland te halen. De bedoeling was dat dit tijdelijk zou zijn, maar de Nederlandse regering gaf geen steun aan een onafhankelijke Molukse staat, waardoor terugkeer niet mogelijk was. Veel Molukkers voelden zich verraden en hielden vast aan hun ideaal van een Molukse staat.

BRON 4 Molukse jongeren bij de barakken in woonoord Lunetten in Vught. In 1951 werden de Molukse militairen met hun gezinnen gehuisvest in dit voormalige concentratiekamp uit de Tweede Wereldoorlog. Na aankomst kregen deze militairen hun ontslag. (Foto uit 1978.)

Dekolonisatie van Suriname

In Midden- en Zuid-Amerika waren de meeste koloniën al aan het begin van de 19e eeuw onafhankelijk geworden. Nederland had daar in 1945 nog twee koloniën: Suriname en de Nederlandse Antillen. In 1954 kregen beide gebieden een zekere mate van zelfstandigheid binnen het Koninkrijk der Nederlanden en waren ze officieel geen koloniën meer. Ze kregen eigen parlementen en regeringen, die over binnenlandse zaken mochten beslissen, en de bewoners kregen een Nederlands paspoort.

Voor sommige Surinamers ging dat niet ver genoeg: zij wilden helemaal loskomen van Nederland. In de jaren 1970 ontstond discussie over volledige onafhankelijkheid. Tegenstanders van de onafhankelijkheid betwijfelden of Suriname op eigen benen zou kunnen staan, want het land was arm en klein (360.000 inwoners in 1975). Uiteindelijk kwamen de Surinaamse en de Nederlandse regering overeen dat het land in 1975 daadwerkelijk onafhankelijk zou worden. Maar het vertrouwen onder de Surinamers was niet groot. Tussen 1970 en 1980 verhuisden bijna 150.000 Surinamers naar Nederland, ruim een derde van de bevolking.

Vijf jaar na de onafhankelijkheid kwam een einde aan de democratie in Suriname. In 1980 pleegden militairen een staatsgreep. Een van hen, Desi Bouterse, trok daarna de macht naar zich toe en maakte van Suriname een dictatuur. In december 1982 liet hij vijftien politieke tegenstanders executeren, de zogenoemde Decembermoorden. Sinds 1992 zijn de democratie en rechtsstaat in Suriname hersteld. In 2023 werd Bouterse veroordeeld voor de Decembermoorden.

De Nederlandse Antillen

De Antilliaanse eilanden Aruba, Bonaire, Curaçao, Saba, Sint Eustatius en Sint Maarten zijn nooit onafhankelijk geworden. De meeste Antillianen willen dat niet. Als kleine eilanden met een kleine economie waren en zijn zij sterk op Nederland aangewezen. Tegelijkertijd bestaat er wel onvrede over de macht van Nederlandse bedrijven en de slechte economische omstandigheden van met name de zwarte bevolking. Sinds 2010 hebben de eilanden meer zelfstandigheid: het zijn allemaal aparte onderdelen van het Koninkrijk der Nederlanden.

VRAGEN

8 Leg uit welke rol de Koude Oorlog speelde in de opstelling van de Verenigde Staten bij de onafhankelijkheid van Indonesië.

9 De Nederlandse regering zag de Indonesische nationalisten als 'terroristen'.
Geef een verklaring voor die zienswijze.

10 Gebruik het citaat.

a Verklaar waarom er Surinaamse soldaten meevochten in Indonesië.

b Geef twee redenen waarom William Watson de Indonesiërs zag als zijn broeders.

c Uit de inzet van Surinaamse soldaten in Indonesië blijkt hoe Nederland dacht over de positie van zijn koloniën, in dit geval Suriname, en diens inwoners. Leg dit uit.

11 Gebruik ook bron 4.
In de jaren 1970 pleegde een kleine groep Molukkers enkele aanslagen, waaronder een treinkaping bij het dorp De Punt.
Beredeneer met welke reden deze groep Molukkers aanslagen pleegde.

12 Verklaar het verschil tussen de dekolonisatie van Indonesië en die van Suriname.

13 Uit onvrede over de slechte economische omstandigheden onder de zwarte bevolking brak in mei 1969 op Curaçao een volksopstand uit, die door Nederlandse militairen hard werd neergeslagen. In reactie hierop pleitten in Nederland sommige politici voor snelle onafhankelijkheid van de eilanden, iets waar de Nederlandse overheid enige jaren op aanstuurde. In hun argumentatie speelde ook de ervaring met de dekolonisatie van Indonesië een rol.

a Verklaar met deze gegevens waarom deze politici de Antillen wilden losmaken van Nederland.

b Verklaar waarom de Antilliaanse leiders wél streden voor bestuurlijke veranderingen, maar geen dekolonisatie nastreefden.

14 Een bewering: 'De verandering van de status van de Antilliaanse eilanden in 2010 is een voorbeeld van dekolonisatie.'
Geef een argument tegen deze bewering.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

11.3 Internationale samenwerking

CASUS

Zingen voor Europa

BRON 1 Dave Benton (links) en Tanel Padar zingen namens Estland hun winnende liedje op het Eurovisiesongfestival in 2001.

Tijdens zijn jeugd op Aruba leerde popmuzikant Dave Benton (artiestennaam van Efren Benita) al meerdere talen. Thuis sprak hij Papiaments, via de televisie leerde hij Spaans en op school was de voertaal Nederlands. Later kwamen daar nog Engels, Portugees, Duits en Frans bij – en Ests. In de jaren 1990 trouwde hij namelijk met een vrouw uit Estland en verhuisde hij naar dat land. Maar nog vóór hij de taal sprak, won hij voor Estland het Eurovisiesongfestival, samen met de Estse zanger Tanel Padar. Daarmee was hij niet alleen de oudste winnaar ooit (hij was toen 50 jaar), maar ook de eerste zwarte winnaar.

Het Eurovisiesongfestival was in de jaren 1950 bedacht om de onderlinge verbondenheid in West-Europa te vergroten. Het werd een groot succes en steeds meer landen deden mee. Oost-Europese landen konden niet deelnemen, maar ook daar was het festival populair. Na de Koude Oorlog wilden zij dan ook graag meedoen. Deelname was ook een manier om een land op de kaart te zetten. Dat was zeker belangrijk voor Estland, dat in 1991 onafhankelijk was geworden van de Sovjet-Unie. In 1994 deed het land voor het eerst mee en de winst in 2001 was van grote betekenis voor het land. Dave Benton zei daarover later: ‘Mensen zeiden tegen mij: “Jij hebt in een week tijd meer gedaan voor Estland dan ik in mijn hele leven.”’

VRAGEN

1 Bedenk waarom het Eurovisiesongfestival juist in de jaren 1950 is bedacht.
2 Bedenk welke betekenis het winnen het Eurovisiesongfestival voor Estland had.

Oefenen met kenmerkende aspecten

1 Vat de kenmerkende aspecten bij dit hoofdstuk (★ **1** tot en met ★ **3**) samen met behulp van de *Trainer kenmerkende aspecten*. Gebruik de *Trainer tot 500*, opdracht 1.1 tot en met 3.4.

Ga naar de *Trainer kenmerkende aspecten*.

Herhalen van de leerstof

2 Noem bij elke afbeelding een passend begrip uit de begrippenlijst. Bij sommige afbeeldingen passen meerdere begrippen.

a

b

c

3 Beschrijf tweemaal het verband tussen drie begrippen. Doe het zo:

- Teken een driehoek.
- Kies uit elke paragraaf één begrip en schrijf bij elke hoek een begrip.
- Schrijf bij elke lijn een verband tussen de begrippen die de lijn verbindt. Gebruik je kennis uit de leertekst.
- Herhaal de eerste drie stappen met drie andere begrippen.

Oefenen voor de toets

De gebeurtenissen hieronder hebben te maken met de ontwikkeling van steden en staten.

A De eerste landbouwsamenlevingen ontstonden in het gebied van de Vruchtbare Halvemaan.
B Door bevolkingsgroei ontstonden de eerste steden.
C Door het sedentaire bestaan gingen mensen aan veeteelt doen.
D In Mesopotamië veroverde de koning steeds meer steden en stichtte hij het Babylonische Rijk.
E In stedelijke gemeenschappen, zoals Ur, ontstonden door specialisatie steeds meer beroepen.
F In steden ontstond een sociale hiërarchie met slaafgemaakten op de onderste trede.

2p **4** Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de letters.

Om kennis op te doen van de levenswijze van jagers-verzamelaars in de prehistorie bestuderen onderzoekers de levenswijze van volken die tegenwoordig nog leven van jagen en verzamelen.

2p **5** Geef een argument vóór en een argument tegen deze manier van onderzoek.

Om verschillende prehistorische culturen te kunnen identificeren en dateren worden vaak vondsten van aardewerk gebruikt, bijvoorbeeld klokbekers of trechterbekers.

2p **6** Leg uit:

- waarom voor deze dateringen vaak aardewerk wordt gebruikt en
- dat het hierbij (vrijwel altijd) gaat om boerensamenlevingen.

Europese samenwerking

★ 47 De eenwording van Europa

Na een tweede verwoestende wereldoorlog ontstond in West-Europa het besef dat een nieuwe oorlog alleen kon worden voorkomen door samen te werken. Wat begon als een verbond van zes landen op een beperkt economisch gebied, groeide uit tot een unie van 27 lidstaten, die op steeds meer terreinen gingen samenwerken.

Het begin van de Europese samenwerking

Eind jaren 1940 heerste er om twee redenen onzekerheid in West-Europa: de angst voor het communisme was sterk gegroeid en Europese landen realiseerden zich dat verdeeldheid binnen Europa tot twee keer toe had geleid tot een rampzalige wereldoorlog. Vooral Frankrijk en Duitsland droegen een zware verantwoordelijkheid. Sommige Europese bestuurders vonden daarom dat de Europeanen zelf initiatieven moesten nemen om tot meer samenwerking te komen. Ook de Verenigde Staten stimuleerden samenwerking tussen Europese landen.

In 1950 stelde de Franse minister van Buitenlandse Zaken Robert Schuman voor om de Franse en Duitse productie van kolen en staal – belangrijke grondstoffen voor de productie van wapens – onder toezicht te plaatsen. Dit moest een nieuwe oorlog tussen beide landen voorkomen. Bovendien zouden democratische landen in West-Europa dan sterker staan tegenover het communisme. Zo kwam in 1951 de **Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS)** tot stand, een gezamenlijke, **supranationale** instelling, die 'boven' de nationale staten stond en afspraken en regels aan die staten kon opleggen. Zes West-Europese landen deden eraan mee: Frankrijk, de Bondsrepubliek Duitsland, Italië, Nederland, België en Luxemburg.

> 'Het is alleen mogelijk de landen van Europa samen te brengen als er een einde komt aan de eeuwenoude tegenstelling tussen Frankrijk en Duitsland. Elke stap die we zetten, moet in de eerste plaats gericht zijn op deze twee landen.'
>
> — De Franse minister van Buitenlandse Zaken Robert Schuman, 1950.

De totstandkoming van de EEG

De EGKS ging al snel over méér dan kolen en staal. Om de succesvolle samenwerking op een hoger plan te tillen, richtten dezelfde landen in 1957 de **Europese Economische Gemeenschap (EEG)** op. Zij schaften de onderlinge invoerrechten voor steeds meer producten af. Deze gemeenschappelijke markt bevorderde de handel. Tussen 1958 en 1972 verzesvoudigde de onderlinge handel; de handel met de rest van de wereld werd drie keer zo groot. Daarnaast ervoeren bedrijven op de gemeenschappelijke markt meer concurrentie, wat innovatie en efficiëntie stimuleerde.

De oprichting van de EEG had ook grote gevolgen voor de landbouw. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog waren er grote voedseltekorten in West-Europa. Daarom stimuleerde de EEG de productie van voedsel met subsidies. Dat leidde inderdaad tot een enorme stijging van de landbouwproductie, maar dat had ook nadelen. Er ontstonden grote overschotten aan melk en boter, die werden vernietigd of tegen bodemprijzen gedumpt op de wereldmarkt.

BRON 2 In 1957 werd het Verdrag van Rome getekend, het officiële begin van de Europese Economische Gemeenschap. Hand in hand verwelkomen zes vrolijke meisjes op dit Italiaanse affiche de vooruitgang en de vrede.

Uitbreiding

De EEG was een groot succes. Mede dankzij de onderlinge samenwerking steeg de welvaart in West-Europa. Dat had onder meer tot gevolg dat het communisme minder populair werd en dat landen die tot dan toe bang waren geweest voor supranationale samenwerking, nu wel lid wilden worden. Zo traden in 1973 Groot-Brittannië, Ierland en Denemarken toe.

Inmiddels was de EEG méér dan een economische gemeenschap. Ook grensoverschrijdende problemen als milieuvervuiling verschenen steeds vaker op de

agenda. Bovendien begon de EEG eind jaren 1970 de verspreiding van mensenrechten en democratie als centrale doelstelling te zien. Nadat Spanje, Portugal en Griekenland hun dictatoriale regeringen hadden ingeruild voor democratieën, werden zij in de jaren 1980 tot de EEG toegelaten. Met Europees geld werden hier veel sociale en economische projecten opgezet om de welvaart te doen stijgen en zo de democratie te stabiliseren. Eenzelfde proces kwam na de Koude Oorlog op gang bij de toetreding van Oost-Europese landen.

Naar een politieke unie?

Veel complexer was de vraag wat het einddoel van de Europese samenwerking moest worden. Zouden de landen zich moeten beperken tot nauwere economische samenwerking of moesten zij zich ook ontwikkelen tot een politieke unie – een soort 'Verenigde Staten van Europa'? Internationaal had Europa bij zo'n constructie veel te winnen, maar geen land wilde zijn nationale soevereiniteit opgeven. Hierdoor ontstond in de praktijk een tussenvorm. De landen bleven formeel soeverein, maar werkten steeds nauwer samen en droegen daarom geleidelijk taken over aan een Europese regering in Brussel.

- De eerste stap was de verbreding van het takenpakket van 'Brussel' met onder meer veiligheid en buitenlands beleid. Om deze stap te markeren ging de EEG vanaf 1993 verder als **Europese Unie (EU)**.
- Met de oprichting van de EU begon een democratiseringsproces, waarbij het gekozen Europees Parlement meer bevoegdheden kreeg.
- Ook belangrijk was het Verdrag van Schengen, waardoor vrij verkeer van personen, goederen en kapitaal ontstond en controles aan de nationale grenzen overbodig werden (in werking sinds 1995).
- Ten slotte werd in 2002 een gezamenlijke munt ingevoerd, de euro.

BRON 3 Minister van Financiën Gerrit Zalm met de nieuwe euromunt in het distributiecentrum van De Nederlandsche Bank in Lelystad. (Foto uit 2001.)

VRAGEN

3 Volgens Schuman was samenwerking tussen Frankrijk en Duitsland op het gebied van kolen en staal een eerste noodzakelijke stap op weg naar een stabiel Europa. Geef hiervoor twee verklaringen.

4 Leg uit welk verband er bestaat tussen de Koude Oorlog en de oprichting van de EEG in 1957.

5 **a** Groot-Brittannië wilde geen lid worden van de EGKS, maar trad in 1973 wel toe tot de EEG. Geef een economische reden voor de Britse koerswijziging.

b Welk belangrijk politiek motief had de EEG in de jaren 1980 voor het toelaten van een aantal nieuwe landen? Leg je antwoord uit.

6 Welke overeenkomst is er tussen de uitbreidingen van de EU na 1993 en de eerdere uitbreidingen met enkele Zuid-Europese landen?

7 In 2002 voerde een groot aantal landen gezamenlijk de euro in. Een aantal lidstaten besloot de euro niet in te voeren. Je kunt voor beide keuzes beargumenteren dat ze passen bij de politieke constructie van de EU. Leg dit uit.

Mensenrechten

Na 1945 ontstond voor het eerst een wereldwijde samenwerking waaraan bijna alle landen gingen deelnemen. Het doel was in de eerste plaats om de vrede te waarborgen, maar ook discussies rond mensenrechten kwamen al snel centraal te staan.

Samenwerking voor vrede

Al tijdens de Tweede Wereldoorlog overlegden de leiders van de Verenigde Staten, de Sovjet-Unie en Groot-Brittannië over de wereldorde na de oorlog. Ze besloten tot de oprichting (in 1945) van de **Verenigde Naties (VN)**: een internationale organisatie die vrede, vrijheid, rechtvaardigheid en welvaart in de wereld moest bevorderen. In 1948 namen de Verenigde Naties de *Verklaring van de rechten van de mens* aan. Hierin staan basisrechten voor alle mensen ter wereld, zoals het recht op gelijke behandeling en de vrijheid van meningsuiting. Deze rechten worden dus gezien als universeel. Bijna alle landen sloten zich aan bij de VN. Democratische én communistische landen ontmoetten elkaar hier. Voormalige kolonisators én voormalige koloniën werkten in de VN op een meer gelijkwaardige manier samen.

Nog steeds komen jaarlijks vertegenwoordigers van alle lidstaten bij elkaar en bespreken ze de belangrijkste internationale kwesties die op dat moment spelen. De VN kunnen optreden tegen landen en individuen die de mensenrechten schenden. Bij conflicten tussen landen komt de **Veiligheidsraad** van de VN bijeen.

De Veiligheidsraad kan landen straffen opleggen, zoals een handelsverbod, of besluiten tot ingrijpen via **vredesmissies**.

In 1998 werd het **Internationaal Strafhof** opgericht, dat in Den Haag zetelt. Hier worden individuen berecht voor bijvoorbeeld oorlogsmisdrijven. Het Internationaal Strafhof is geen onderdeel van de VN, maar werkt er wel nauw mee samen.

In de praktijk hebben deze organisaties soms een gebrekkige slagkracht, om een aantal redenen.

- Erkenning: de meeste landen nemen deel aan de VN, maar het Internationaal Strafhof wordt niet erkend door belangrijke landen als China, Israël, Rusland en de Verenigde Staten.
- Onderlinge verdeeldheid: leden kunnen elkaar tegenwerken. Zo hebben de permanente leden van de Veiligheidsraad (China, Frankrijk, Groot-Brittannië, Rusland en de Verenigde Staten) **vetorecht**. Elk van deze landen kan dus een beslissing tegenhouden, ook als een meerderheid vóór is.

Mensenrechten wereldwijd

Tijdens de Koude Oorlog zagen westerse landen het als hun taak democratie en mensenrechten te verdedigen, al handelden zij in praktijk niet altijd naar deze principes. Ook in andere delen van de wereld waren en zijn de mensenrechten, zoals de VN die voor ogen hadden, bepaald niet vanzelfsprekend. Vooral repressieve regimes wijzen universele mensenrechten af met het argument dat deze de eigen soevereiniteit aantasten. Daarnaast geven niet alle landen dezelfde invulling aan mensenrechten. Dat kan te maken hebben met cultuurverschillen, zoals de waarde die in een samenleving wordt gehecht aan religie, loyaliteit of individualisme. Sommige landen zien in de VN of het Strafhof een nieuwe vorm van imperialisme: het opleggen van westerse normen en waarden aan andere culturen.

In ieder land, met welke staatsvorm of cultuur ook, zijn er groepen mensen geweest die zich op de universele mensenrechten beriepen om hun positie te verbeteren. Een aantal kwesties stond in de tweede helft van de 20e eeuw wereldwijd in de aandacht:

- In de Verenigde Staten kwam in de jaren 1950 de burgerrechtenbeweging op, waarin vooral zwarte Amerikanen streden tegen segregatie en racisme. Zij beriepen zich op hun recht op een gelijke behandeling. Via massale protesten en rechtszaken lukte het om stapsgewijs de afschaffing af te dwingen van wetgeving die segregatie op basis van huidskleur lange tijd in stand had gehouden.
- In Zuid-Afrika ontstond in 1948 de apartheid, een systeem van segregatie waarin mensen van kleur werden onderdrukt. Verzet leidde lange tijd niet tot verandering: demonstranten werden vermoord of gevangengezet. Omdat de regering ook anticommunistisch was, waren westerse regeringen voorzichtig met het uiten van kritiek. Het systeem bleef tot in de jaren 1990 bestaan.
- Regeringen van het Oostblok claimden een eigen communistische visie op mensenrechten te hebben, waarin niet het individu maar de samenleving als geheel centraal stond. Dissidenten beriepen zich bij hun verzet wél op de universele mensenrechten, maar dit verzet werd met harde hand onderdrukt.
- In communistisch China vond eenzelfde onderdrukking plaats. In 1991 benadrukte de Chinese staat nogmaals dat mensenrechten ondergeschikt waren aan economische groei. Tot op heden erkent China mensenrechten niet als universeel.

BRON 4 Een poster gemaakt door de zwarte Amerikaanse kunstenaar Emory Douglas in 1969. Douglas was een politiek activist, onder andere in de 'Black Panther Party'. Rechtsboven staat de tekst 'Afro-Amerikaanse solidariteit met de onderdrukte mensen van de wereld'.

8 **a** Leg uit waarom juist tijdens de Koude Oorlog het vetorecht ervoor zorgde dat de Veiligheidsraad vaak machteloos stond.
b Een bewering: 'De aanwezigheid van vijf permanente leden in de Veiligheidsraad paste bij de wereld van 1945, maar niet bij de wereld van nu.'
Onderbouw beide onderdelen van deze bewering.

9 Na de onafhankelijkheid van Indonesië was het regime daar allerminst democratisch. Nederland had hier regelmatig kritiek op. Dit leidde tot spanningen, omdat Indonesië geen bemoeienis van Nederland wilde.
Leg uit dat dit past bij twee ontwikkelingen die geschetst worden in de leertekst.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Historisch denken

Van doofpot naar openheid

Zie paragraaf 11.2

- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- CONTINUÏTEIT EN VERANDERING

Tussen 1947 en 1948 stuurde de Nederlandse overheid militairen naar Nederlands-Indië in een poging om het gezag over de kolonie te herstellen. Deze Nederlandse interventies werden toen aangeduid als politionele acties.

In deze opdracht onderzoek je hoe in Nederland het beeld van die acties veranderde en hoe je dat terugziet in de woorden die gebruikt werden om dit verleden te beschrijven.

1 Gebruik bron 1.

a Wat zou een reden voor Hueting kunnen zijn geweest om zich zoveel jaren later uit te spreken over de gebeurtenissen in 1947-1948?

b Gebruik ook bron 2. Niet alle Indiëveteranen waren positief over de uitlatingen van Hueting. Sommigen reageerden zelfs met bedreigingen.
Bedenk een reden waarom zij op deze manier reageerden.

2 Gebruik bron 1 en 2.

a Hueting (bron 1) en de overheid (bron 2) gebruiken verschillende woorden om het geweld in 1947 en 1948 te beschrijven.
Leg uit, met een verwijzing naar elke bron, dat hun weergave van de gebeurtenissen daardoor tegengesteld is.

b Gebruik bron 3 en 4.
Leg uit welke uitspraak Van Liempt (bron 3) doet over verandering in het Nederlandse perspectief op de 'politionele acties'.

c Gebruik bron 5 en 6.
Leg uit dat bron 5 en 6 bevestigen dat 2012 een kantelpunt is geweest in het debat over de rol van Nederland in Nederlands-Indië na de Tweede Wereldoorlog. Verwijs in je antwoord naar de woorden die gebruikt worden om dit verleden te beschrijven.

3 In deze opdracht heb je nagedacht over continuïteit en verandering en historische perspectieven.
Leg uit dat deze opdracht ook te maken heeft met historisch belang en historisch bewijs.

BRON 1 Indiëveteraan Joop Hueting sprak over zijn ervaringen in Nederlands-Indië tijdens een interview in het VARA-actualiteitenprogramma *Achter het nieuws* in 1969.

Ik heb in Indonesië destijds tweeënhalf jaar gezeten als militair bij de infanterie, onder andere bij de inlichtingendienst, en ik heb daar meegedaan aan oorlogsmisdaden en ik heb ze zien verrichten. En om daar een paar voorbeelden van te geven kan ik u vermelden dat er kampongs doorzeefd werden, waarvan de militaire noodzakelijkheid niemand destijds inzag. Dat er verhoren plaatsvonden waarbij er op een afschuwelijke manier gemarteld werd, waarvan ook de militaire noodzaak moeilijk aan te tonen zal zijn. Dat er wraakacties gehouden werden, waarvan evenmin de militaire noodzaak in te zien was. Bijvoorbeeld om u te vertellen, we kregen krijgsgevangenen, en die krijgsgevangenen werden meerdere malen neergeschoten, waarbij dan de kreet was 'ga jij maar pissen', waarop de mensen zich omdraaiden en in de rug neergeschoten werden. [...] Dat waren geen incidentele gevallen, dat was de normale gang van zaken.

BRON 2 De Nederlandse regering liet in 1969 een klein archiefonderzoek doen na de uitlatingen van Hueting (bron 1). Enkele fragmenten uit het resultaat van dit onderzoek, de *Excessennota*:

De Regering betreurt dat er zich excessen hebben voorgedaan, maar zij handhaaft haar opvatting, dat de krijgsmacht als geheel zich in Indonesië correct heeft gedragen. De verzamelde gegevens bevestigen, dat van systematische wreedheid geen sprake is geweest. [...]
Tegenover de negatieve feiten staat naar algemeen bekend is een overdaad aan positief materiaal dat thans niet is verzameld, maar dat onder meer betrekking heeft op daden van zorgzaamheid en opofferingsgezindheid voor de Indonesische bevolking.

BRON 3 In 2012 werden voor het eerst foto's gevonden van executies door Nederlandse militairen in Nederlands-Indië. De foto's werden aangetroffen in een privéalbum van een Indiëveteraan, dat een archiefmedewerker uit een vuilcontainer had gevist. Journalist, publicist en tv-programmamaker Ad van Liempt reageerde in een krantenartikel op de vondst van de foto's.

De opgedoken foto's drukken ons op het feit dat het echt een oorlog was. Er is altijd bij ons ingestampt dat het politionele acties waren, dat is natuurlijk een heel raar woord. Alsof het slechts schermutselingen waren. De foto's helpen om nu voor eens en altijd duidelijk te maken dat het in feite de laatste grote oorlog van Nederland was. Door de censuur van destijds is het heel lang gelukt de indruk te wekken dat er niets aan de hand was. Terwijl er sprake was van enorme terreur en contraterreur. Deze executies verbazen me dan ook niets. Het is 65 jaar lang gelukt om dit buiten beeld te houden, maar nu, in 2012, zien we dan echt wat er is gebeurd.

BRON 4 Een van de in 2012 gevonden foto's uit de periode 1945-1949. Drie Indonesiërs staan aan de rand van een greppel met hun rug naar een Nederlands vuurpeloton.

BRON 5 Op 17 februari 2022 verschenen de resultaten van een omvangrijk wetenschappelijk onderzoek naar het optreden van het Nederlandse leger in Indonesië, met als titel: *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*. Een fragment hieruit:

Terugkijkend op de afgelopen zeven decennia kan worden vastgesteld dat een open en kritisch debat over het Nederlandse militaire optreden in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog lang op zich liet wachten en dat dit debat zich vervolgens slechts met horten en stoten ontwikkelde. [...] Voor het latere en dus ook hedendaagse onderzoek naar de oorlog van 1945-1949 heeft het zo lang 'toedekken' en ook in de doofpot stoppen van de oorlog negatieve gevolgen gehad. [Het staat vast dat er] tijdens de oorlog heel veel niet is gedocumenteerd. [Als dat wel was gebeurd, zou dat] vervolging en bestraffing van misdrijven mogelijk hebben gemaakt; ook in de nadagen van de oorlog en daarna is veel mogelijk belastend materiaal vernietigd.

BRON 6 Op 17 februari 2022 gaf minister-president Mark Rutte een toespraak naar aanleiding van het onderzoek uit bron 5.

Voor het stelselmatige en wijdverbreide extreme geweld van Nederlandse zijde in die jaren en het consequent wegkijken door vorige kabinetten maak ik vandaag namens de Nederlandse regering diepe excuses aan de bevolking van Indonesië. Vandaag moeten we bovendien constateren dat excuses van het kabinet op hun plaats zijn aan iedereen in ons land die met de gevolgen van de koloniale oorlog in Indonesië heeft moeten leven, vaak tot de dag van vandaag. En dat omvat alle groepen. Inclusief de veteranen die zich destijds als goed militair hebben gedragen. [...] De heersende cultuur was er een van wegkijken, afschuiven en een misplaatst koloniaal superioriteitsgevoel. Dat is, zelfs na zoveel jaren, een pijnlijke constatering.

Gevaarlijke namen

Zie paragraaf 11.3

- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- BETEKENIS GEVEN

In 1995 werd in Europa een genocide gepleegd. Deze vond plaats in Srebrenica, een stadje in Bosnië-Herzegovina. Een Nederlandse militaire eenheid onder de vlag van de Verenigde Naties was daar aanwezig om de burgerbevolking te beschermen. Na het drama ging het in Nederland lange tijd over de rol van de Nederlandse VN-soldaten. Pas later, dankzij de inspanningen van de Bosnisch-Nederlandse gemeenschap, kregen de verhalen van de overlevenden meer ruimte. Die gaven een andere kijk op de gebeurtenissen. Op een indrukwekkende manier kwam dit naar voren in het theaterstuk *Gevaarlijke namen* uit 2021, met twee ooggetuigen als acteurs.

VRAGEN

4 Gebruik info 1, 2 en 3 en het bronbijschrift van bron 7. Beschrijf in het kort de historische situatie waarin de ooggetuigen Alma en Ray zich in 1995 bevonden.

5 Gebruik de intro en bron 7, 8 en 9.

a Leg uit wat het doel is van Alma en Ray met dit theaterstuk.

b Hoe kijken Alma en Ray terug op de genocide in Srebrenica? Verklaar de verschillen tussen hun perspectieven vanuit hun achtergrond.

c Waarom is het bijzonder dat Alma en Ray samen aan dit theaterstuk meedoen?

6 **a** Wat was je eerste reactie bij het bestuderen van deze opdracht? Hoe zet dit jou aan het denken?

b Waarom is het belangrijk in een samenleving om verschillende perspectieven op het verleden te erkennen?

c Ken je nog meer historische gebeurtenissen waarbij dialoog in het heden belangrijk is, omdat de perspectieven sterk van elkaar verschillen?

INFO 1 De historische situatie.

- In 1991 scheiden Slovenië, Kroatië en Macedonië zich af van Joegoslavië, omdat ze niet door Servië willen worden gedomineerd.
- In 1992 scheidt ook Bosnië-Herzegovina zich af.
- In Bosnië-Herzegovina wonen Bosniakken, Bosnische Serviërs en Bosnische Kroaten. Bosniakken zijn herkenbaar aan hun namen, die vaak van Turkse, Arabische of Perzische afkomst zijn.
- Servië wakkert nationalistische gevoelens aan bij de Bosnisch-Servische bevolking.
- Tussen 1992 en 1993 pleegt het Bosnisch-Servische leger etnische zuiveringen in Oost-Bosnië. Alle niet-Serviërs worden verdreven, vermoord of gevangengezet. Hierdoor vluchten duizenden mensen naar het stadje Srebrenica in Oost-Bosnië, dicht bij de grens met Servië.
- De Verenigde Naties roepen Srebrenica uit tot veilige zone en de Nederlandse regering stuurt, onder de vlag van de VN, een militair bataljon (Dutchbat) om te zorgen voor veiligheid.
- Dutchbat vestigt een basis (‘compound’) in een oude fabriek vlak bij Srebrenica, in het dorp Potočari.

INFO 2 Dilemma’s.

In juli 1995 wordt Srebrenica veroverd door het Bosnisch-Servische leger onder leiding van generaal Mladić.

- Het dilemma van de Bosniakken: vluchten we de bergen in of zoeken we veiligheid op de compound in Potočari? Veel mensen vluchten de bergen in. Ruim 25.000 mensen zoeken bescherming bij de Nederlandse compound. 5.000 mensen worden toegelaten. Daarna sluit Dutchbat het hek. Buiten staan nog duizenden mensen. Zij kunnen geen kant meer op.
- Het dilemma van Dutchbat: moeten we iedereen toelaten op de compound en afwachten wat er gebeurt? Of helpen we mee aan een zo veilig mogelijke overgave? Op de compound is ruimte voor meer vluchtelingen, maar er is weinig voedsel en er zijn geen voorzieningen zoals sanitair. Dutchbat is in de minderheid ten opzichte van het Bosnisch-Servische leger; het is licht bewapend en krijgt geen luchtsteun via de Verenigde Naties.

BRON 7 In het toneelstuk *Gevaarlijke namen* uit 2021 spelen Raymond Braat en Alma Mustafić zichzelf op latere leeftijd. Ze wonen beiden in Nederland. Raymond was in 1995 19 jaar oud en soldaat van Dutchbat. Alma was in 1995 14 jaar oud. Rizo Mustafić is haar vader en zij was met hem, haar moeder, broertje en zusje op de compound. Alma kwam later naar Nederland om te achterhalen wat er met haar vader is gebeurd. De Nederlandse staat wilde haar niet helpen. Uiteindelijk spande zij een rechtszaak aan om aan te tonen dat haar vader voor Dutchbat had gewerkt en recht had gehad op bescherming. Het lichaam van haar vader werd in 2010 gevonden in een ongeschonden massagraf.

[...]
Ray: Wat hadden we dan moeten doen?
Alma: Jullie hadden alle vluchtelingen op de compound kunnen toelaten.
Ray: We zaten vol. Mensen stonden tot aan hun enkels in de poep.
Alma: Wij waren bereid tot aan onze nek in de poep te staan ... alles beter dan buiten. Buiten de compound werden mensen vermoord, verkracht ... de kelen doorgesneden. En terwijl dat gaande was, stuurden jullie de mensen die veilig op de compound waren van de compound af ... weg ... naar buiten. We werden letterlijk aan onze vijand overgedragen.
Ray: Wat denk je zelf ... als we gevochten hadden ... dat we dan gewonnen hadden van de Serviërs? We stonden machteloos [...] Wij wilden leven. [...] Wij zaten in dat klotedal van jullie, zonder vreten, zonder fatsoenlijke wapens en met een vaag mandaat [opdracht van de VN]. Als je terugschiet zonder dat je daartoe het bevel krijgt, ga je de bak in. Dus wij hadden drie keuzes: de dood, de gevangenis of de rest van ons leven uitgemaakt worden voor lafaards.
Alma: Wij hadden twee keuzes: veilig binnen de compound of dood buiten de compound. Die keuze werd voor ons gemaakt.
[...]
Ray: Het heeft me jaren gekost, Alma. Maar ik heb geaccepteerd om enigszins rust te vinden. Ik moest wel. En ik heb vergeven. Ik heb zelfs die klootzak van een Mladić vergeven. Ik moest wel. Maar dat ik vergeef, wil niet zeggen dat ik vergeet ...
Alma: Weet je, Ray, je doet me pijn als je dat zegt. Begrijp me niet verkeerd. Ik vind het heel fijn voor je, dat je rust hebt gevonden. Ik wil dat ook zo graag. Maar hoe kan ik rust vinden als de lichamen van onze dierbaren nog geen rustplaats hebben? Hoe kan ik rust vinden als Servië de genocide blijft ontkennen [...] en oorlogsmisdadigers blijft verheerlijken? Hoe kunnen wij hier in Europa [nu] vrijheid vieren als we vergeten wat er [in 1995] in Europa is gebeurd? 'Dit nooit meer!' Hoe vaak gaan we dat nog zeggen? En elke keer dat het gebeurt en we kunnen ervan leren, dan kijken we weg.

(Alma draait zich om en spreekt tot het publiek. Een foto van haar vader hangt op de achtergrond.)
Er staan 8.000 stenen op een helling [een herdenkingsmonument in Srebrenica]. Een van die stenen, dat ben jij. Je bent gedood vanwege je naam. Mijn naam en de naam van mijn kinderen. Mustafić.

BRON 8 Alma Mustafić en Raymond Braat vertellen elkaar hun perspectief op de gebeurtenissen in Srebrenica, in het theaterstuk *Gevaarlijke namen* (2021).

INFO 3 De afloop.

- Mensen buiten de compound worden gedeporteerd door Bosnische Serviërs. Dutchbat stuurt dan alle 5.000 vluchtelingen weg van de compound, inclusief Bosniakken die voor Dutchbat werken.
- Het Bosnisch-Servische leger scheidt met hulp van Dutchbat mannen van vrouwen en kinderen.
- Vrouwen en kinderen worden gedeporteerd. Het Bosnisch-Servische leger vermoordt meer dan 8.000 mannen, onder wie een groot deel van degenen die de bergen in waren gevlucht.
- Later worden veel massagraven gevonden. Veel lichamen blijken door de Bosnische Serviërs te zijn verplaatst naar een ander graf om de misdaad te verhullen.
- De massamoord wordt later volgens internationaal recht erkend als genocide.
- Het Joegoslavië-tribunaal veroordeelt de politieke leider van de Bosnische Serviërs Radovan Karadzić en de militaire leider Ratko Mladić voor genocide. Ze krijgen een levenslange gevangenisstraf.
- Het gerechtshof in Den Haag en de Hoge Raad oordelen tussen 2013 en 2019 dat de Nederlandse staat deels verantwoordelijk is voor de dood van de weggestuurde mannen van de compound en geheel verantwoordelijk voor de dood van Rizo Mustafić (medewerker Dutchbat) en van Ibro en Muhamed Nuhanović, de vader en broer van Hasan Nuhanović (medewerker Dutchbat en overlevende).

BRON 9 Het graf van Rizo Mustafić in Srebrenica. De bloemen zijn neergelegd door Alma en haar broer, namens hun moeder. (Foto uit 2022.)

Afsluiting

Controleer jezelf

11.1 Oost en West

1 Ik kan verklaren hoe de Koude Oorlog ontstond.
2 Ik kan beschrijven welke gevolgen de Koude Oorlog had voor de verschillende delen van de wereld.
3 Ik kan oorzaken noemen voor de ineenstorting van het communisme in Oost-Europa en de Sovjet-Unie.
4 Ik kan territoriale, politieke en economische gevolgen noemen van het verdwijnen van het communisme in Oost-Europa en de Sovjet-Unie.

11.2 Noord en Zuid

1 Ik kan uitleggen waarom het dekolonisatieproces zich na de Tweede Wereldoorlog zo snel voltrok.
2 Ik kan in grote lijnen het dekolonisatieproces van Afrika en Azië beschrijven.
3 Ik kan beschrijven hoe de dekolonisatie van Nederlands-Indië en Suriname is verlopen.
4 Ik kan uitleggen wat de huidige band is tussen de Nederlands-Antilliaanse eilanden en de voormalige kolonisator.

11.3 Internationale samenwerking

1 Ik kan oorzaken noemen voor de samenwerking tussen West-Europese landen vanaf 1950.
2 Ik kan beschrijven op welke manieren de Europese samenwerking zich uitbreidde.
3 Ik kan voorbeelden geven van naoorlogse internationale samenwerking om vrede, welvaart en rechtvaardigheid te bevorderen.
4 Ik kan met voorbeelden uitleggen dat er na 1950 wereldwijd discussies werden gevoerd over mensenrechten.

Begrippen

De uitleg van de begrippen staat achter in je boek.

atoomoorlog
blokvorming
containmentpolitiek
dekolonisatie
dissident
Europese Economische Gemeenschap (EEG)
Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS)
Europese Unie (EU)
hegemonie
Internationaal Strafhof
Koude Oorlog
Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO)
supranationaal
Veiligheidsraad
Verenigde Naties (VN)
vetorecht
vredesmissie
wapenwedloop
wederzijdse afschrikking

Jaartallen

1945	Begin Koude Oorlog
1945	Indonesië roept de onafhankelijkheid uit
1945-1949	Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog met Nederland
1945	Oprichting Verenigde Naties
1949	Oprichting van de NAVO
1951	Oprichting EGKS
1957	Oprichting EEG
1961	Bouw van de Berlijnse Muur
1962	Rakettencrisis op Cuba
1975	Suriname wordt onafhankelijk
1989	Val van de Berlijnse Muur
1990	Duitse hereniging
1991	Opheffing van de Sovjet-Unie
1993	Oprichting Europese Unie
2002	Invoering euro

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Oefenen met kenmerkende aspecten

1 Vat de kenmerkende aspecten bij dit hoofdstuk (★ **45** tot en met ★ **47**) samen met behulp van de *Trainer kenmerkende aspecten*. Gebruik de *Trainer 1900-2000*, opdracht 45.1 tot en met 47.4.

Ga naar de *Trainer kenmerkende aspecten*.

Herhalen van de leerstof

2 **a** Je gaat de stof ordenen in een overzicht met behulp van tijdlijnen.

- Gebruik een groot vel papier en zet vier tijdlijnen precies onder elkaar met dezelfde schaalverdeling (1945 tot 2020). Laat voldoende ruimte tussen de lijnen. Geef elke tijdlijn een naam: 'Koude Oorlog', 'Dekolonisatie', 'Europese samenwerking' en 'Internationale samenwerking'.
- Verdeel elke tijdlijn in twee of drie kleinere perioden, op basis van de ontwikkelingen die in dit hoofdstuk zijn beschreven. Geef elk van die perioden een naam.
- Kies bij elke kleinere periode één kenmerkende gebeurtenis. Zet deze met jaartal bij de periode. Hieronder staat een voorbeeld van de eerste tijdlijn 'Koude Oorlog'.

b Kies twee kenmerkende gebeurtenissen die (ongeveer) tegelijkertijd plaatsvonden, uit verschillende rijen van het schema. Leg het verband uit tussen de gebeurtenissen.

Oefenen voor de toets

Gebruik bron 1.
In 1951 zouden er parlementsverkiezingen plaatsvinden in Frankrijk. Deze prent verbeeldt de Amerikaanse visie op de situatie in Frankrijk.

3p **3**
- Leg uit, met twee verwijzingen naar de bron, wat de Amerikaanse visie was en
- verklaar die visie door te verwijzen naar de situatie in Europa op dat moment.

Gebruik bron 2.
Ho Chi Minh verwijst in zijn toespraak met opzet naar twee historische documenten.

3p **4**
- Noem het doel dat Ho Chi Minh hiermee heeft en
- leg uit welke twee argumenten hij naar voren brengt om dat doel te bereiken.

Gebruik bron 3.

2p **5** Leg uit:
- met een verwijzing naar de bron, welke voorspelling de maker lijkt te doen en
- of deze voorspelling is uitgekomen.

Gebruik bron 4.
De bron is kenmerkend voor de Chinese visie op kolonialisme.

3p **6** Leg uit, telkens met een verwijzing naar de bron:
- welke visie blijkt uit de bron en
- waarom het Westen deze visie bedreigend vond.

Een bewering: 'De problemen waarmee voormalige koloniën na hun onafhankelijkheid te maken kregen, waren grotendeels het gevolg van de kolonisatie.'

2p **7** Verdedig deze bewering met twee argumenten.

In 1983 en 1985 rapporteerden vertegenwoordigers van de Verenigde Naties over de Decembermoorden. Zij stelden onder andere dat de slachtoffers zwaar waren gemarteld en opzettelijk ter dood waren gebracht.

2p **8** Verklaar waarom juist de VN onderzoek deden naar de Decembermoorden.

Gebruik bron 5.

2p **9** Leg uit, met een verwijzing naar een kenmerkend aspect, van welke belangrijke ontwikkeling in de Europese geschiedenis na 1945 deze bron een voorbeeld is.

De volgende gebeurtenissen gaan over verschillende samenwerkingen tussen landen.

A De overwinnaars in de Tweede Wereldoorlog richtten een internationale organisatie op die een nieuwe oorlog moest voorkomen.
B De Verenigde Staten, Canada en West-Europese landen sloten een militair bondgenootschap.
C Na hun onafhankelijkheid ging een aantal Afrikaanse landen samenwerken met Aziatische landen.
D Twaalf landen voerden de euro in als betaalmiddel.
E Vanwege nijpende economische problemen ging de Sovjet-Unie met de Verenigde Staten praten over wapenbeheersing.
F Zes landen richtten de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal op.

2p **10** Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de letters.

De Olmeken waren een volk dat in het zuiden van Mexico leefde vanaf circa 7000 v.C. In het 4e millennium v.C. ontstonden de eerste nederzettingen. De bewoners verbouwden maïs, pompoenen, bonen en zoete aardappels. Rond 1200 v.C. bouwden de Olmeken in grote nederzettingen tempelgebouwen, de eerste piramidevormige bouwwerken in Midden-Amerika.

2p **7** Vergelijk de ontwikkeling van de Olmeken met die van mensen in Mesopotamië. Noem een verschil en een overeenkomst.

Gebruik info 1.
Stel, je doet onderzoek naar de religie in Mesopotamië rond 2100 v.C. Daarbij wil je het Gilgamesj-epos gebruiken.

3p **8** Geef voor elk van de volgende criteria aan of de bron bruikbaar is voor je onderzoek:
- relevantie;
- betrouwbaarheid;
- representativiteit.

Gebruik bron 1.
Stel, je doet onderzoek naar vroege samenlevingen.

1p **9** Past dit tempelcomplex bij een vroege landbouwsamenleving of bij een agrarisch-urbane samenleving? Leg je antwoord uit.

Gebruik info 2.
Info 2 bevestigt dat Egypte rond 1250 v.C. een centraal bestuurde staat was waarin tempels een belangrijke politieke functie hadden.

2p **10**
- Toon met behulp van info 2 aan dat de tempel van Amon onderdeel was van het centrale bestuur van Egypte en
- verklaar (zonder info 2) waarom een tempel met een religieuze functie onderdeel van het centrale bestuur was.

Hieronder staan twee theorieën over het ontstaan van de landbouw.

1 De 'oasetheorie' (1908) ging uit van droogte na het einde van de laatste ijstijd. Mensen konden nog maar op bepaalde plekken wonen en kozen voor een vaste woonplaats en landbouw.

2 Een veel latere theorie (1990) bepleitte dat leiders in grotere gemeenschappen een voedseloverschot nodig hadden voor het geven van feesten om daarmee hun gezag te bevestigen.

Beide theorieën werden weerlegd.

2p **11** Noem voor elke theorie een feit dat de weerlegging ondersteunt.

INFO 1

Het verhaal over de held Gilgamesj is rond 2100 v.C. ontstaan en daarna in spijkerschrift op kleitabletten genoteerd. Het gaat over de machtige koning Gilgamesj, die steeds oorlogen voert, het volk terroriseert en zijn macht misbruikt om de mannen te onderdrukken en de vrouwen te bezitten. De overmoedige held wil onsterfelijk worden, maar zijn zoektocht naar het eeuwige leven leidt tot niets. De goden maken hem duidelijk dat hij zich moet neerleggen bij zijn lot. Alleen de goden zijn onsterfelijk. Vermoedelijk heeft Gilgamesj echt bestaan en was hij rond 2700 v.C. koning van de stad Uruk in Mesopotamië, in het huidige Irak. Op verschillende plaatsen in Mesopotamië zijn delen van het verhaal teruggevonden, vaak in net afwijkende versies.

BRON 1 Model van het tempelcomplex bij Karnak in Egypte.

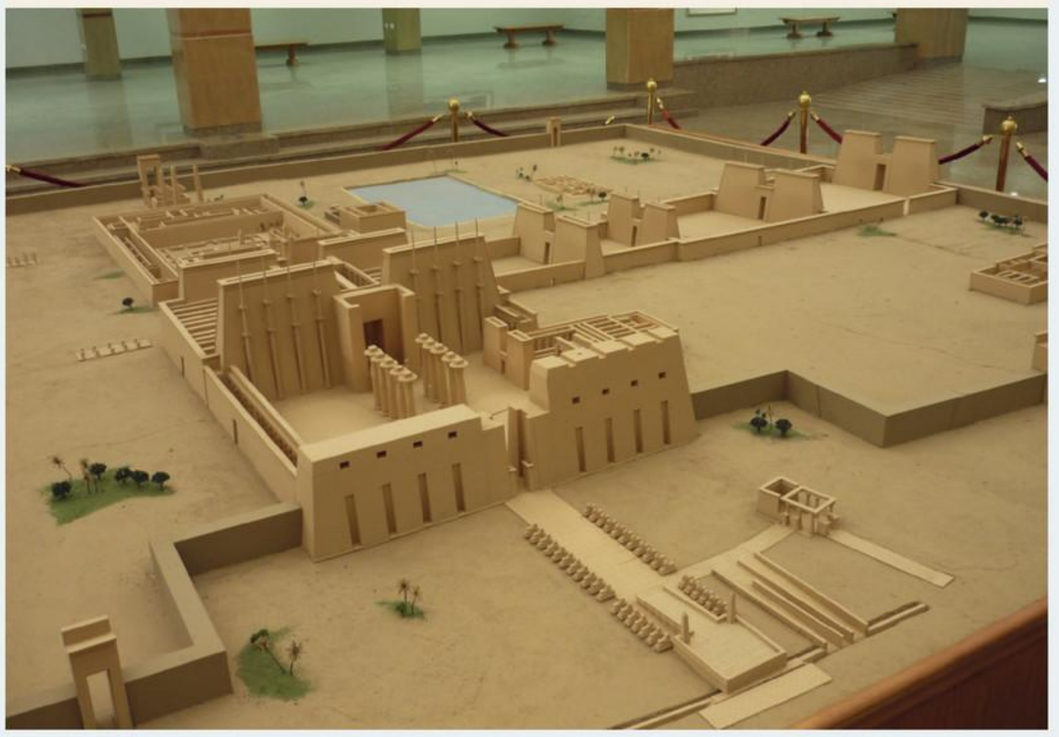

INFO 2

Archeologen hebben in Sakkara, 30 km ten zuiden van Caïro in Egypte, een graf ontdekt dat dateert uit de tijd van farao Ramses II (ca. 1250 v.C.). Deze tombe behoorde toe aan een ambtenaar genaamd Panehsy, die werd aangeduid als 'rentmeester* van de tempel van [de god] Amon'. Het graf bestaat uit een tempelgebouw op een rechthoekige binnenplaats, drie kapellen, een zuilenhof en een schacht die leidt naar de ondergrondse grafkamers. De kleistenen muren van de tombe zijn versierd met kleurrijke reliëfs. Een van de reliëfvoorstellingen beeldt Panehsy samen met zijn vrouw af bij een offertafel. Een priester, een kale man met een luipaardvel om zijn schouders, sprenkelt water ter ere van het overleden echtpaar.
** iemand die het beheer voert en administratieve en financiële taken uitvoert*

BRON 1 Spotprent uit 1950 van de Amerikaanse tekenaar Cloyd Sweigert. De man in de deuropening is Stalin. Op de haan staat 'Frankrijk', op de broek van de man met de bijl staat 'Franse communisten'.

BRON 2 Op 2 september 1945 verklaarde Ho Chi Minh, de leider van de Vietnamese onafhankelijkheidsbeweging, Vietnam onafhankelijk van Frankrijk. Dit is een fragment uit zijn toespraak.

'Alle mensen zijn gelijk geschapen; zij hebben van hun schepper een aantal onvervreemdbare rechten gekregen, waaronder het recht op leven, vrijheid en geluk.' Deze onsterfelijke uitspraak werd gedaan in de *Onafhankelijkheidsverklaring van de Verenigde Staten van Amerika* in 1776. [...] De *Verklaring van de rechten van de mens en de burger*, opgesteld tijdens de Franse Revolutie in 1791, stelt ook dat 'alle mensen vrij geboren zijn en gelijke rechten hebben [...].' Dit is ontegenzeggelijk waar. Toch hebben de Franse imperialisten meer dan tachtig jaar, misbruik makend van het motto 'vrijheid, gelijkheid en broederschap', ons vaderland geweld aangedaan en onze medeburgers onderdrukt. [...] Om deze redenen [...] verklaren wij dat we vanaf nu alle koloniale relaties met Frankrijk verbreken. [...]

BRON 3 Spotprent uit 1988 van de Brit Michael Cummings. De tekst onder de prent luidt: 'Als ze zo is als baby, hoe zal ze dan zijn als ze volwassen is? Op het vlaggetje staat: 'Democratie, vrijheid!' De man links is Gorbatsjov.

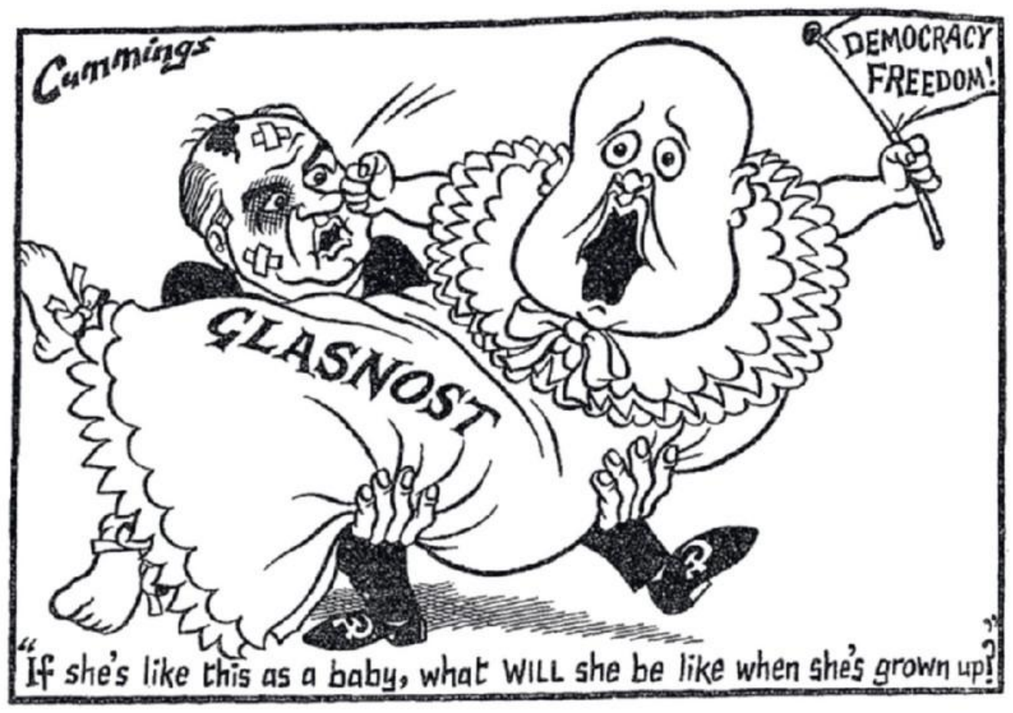

BRON 4 Een Chinese propagandaposter (ca. 1964) met daarop de tekst: 'Ondersteun de anti-imperialistische strijd van volken in Azië, Afrika en Latijns-Amerika krachtig.'

BRON 5 Op 2 september 1984, zeventig jaar na het begin van de Eerste Wereldoorlog, namen de Franse president François Mitterand en de Duitse bondskanselier Helmut Kohl voor het eerst samen deel aan een herdenkingsplechtigheid voor de gevallen soldaten bij Verdun in Frankrijk. Tijdens de gevechten bij Verdun stierven 700.000 soldaten.

12 Een kleine wereld

TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER (1950-NU)

1945-1989 Koude Oorlog

1951-heden Europese samenwerking, economische welvaart

1945-ca. 1975 Dekolonisatie

ca. 1960-heden Multiculturele samenleving

1945 1950 1960 1970 1980

1945-1963
De Verenigde Staten en de Sovjet-Unie doen bovengrondse kernproeven om nucleaire kracht te demonstreren

ca. 1969
Toeristen op vakantie in Benidorm (Spanje)

ca. 1970
Turkse gastarbeider in de autofabriek van Opel in Duitsland

Introductie

De val van de Berlijnse Muur was in 1989 een teken van hoop. Na ruim veertig jaar Koude Oorlog leek de weg vrij voor een wereld waarin vrede, economische samenwerking en mensenrechten centraal zouden staan. Het welvarende Westen zou daarbij een voortrekkersrol kunnen spelen.

Dertig jaar later is dat optimisme voorbij. Langs de grenzen van Europa en de Verenigde Staten zijn nieuwe muren verrezen, bedoeld om Aziatische, Afrikaanse en Zuid-Amerikaanse migranten tegen te houden. Veel westerlingen zien deze migranten als bedreiging voor de welvaart die zij sinds 1945 hebben opgebouwd.

De prikkeldraadversperring op de foto heeft ook nog een ander doel. Hij ligt op de grens van Polen en Belarus, en moet Europa beschermen tegen hernieuwde agressie vanuit Rusland. Dat land is het Westen weer als vijand gaan zien en probeert Europa te destabiliseren. Zo bracht het in 2021, via bondgenoot Belarus, grote groepen migranten naar de EU-grens, in de hoop in de Europese Unie paniek en verdeeldheid te zaaien.

De wereld van de 21e eeuw is kleiner dan ooit, maar niet altijd vredig en stabiel.

Kenmerkende aspecten

★ 48 De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren 60 van de 20e eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen

★ 49 De ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen

Waarover gaat dit hoofdstuk?

12.1 Welvaart en vervuiling ★ 48

Na 1950 nam de welvaart in de hele wereld sterk toe, maar wel ten koste van de leefomgeving en het klimaat.

12.2 Emancipatie en migratie ★ 48 ★ 49

West-Europese samenlevingen veranderden ingrijpend, mede door migratie en door emancipatie van achtergestelde groepen.

12.3 Democratie in de verdrukking?

Wereldwijd doen zich in de 21e eeuw ontwikkelingen voor die niet altijd bevorderlijk zijn voor de democratie, individuele vrijheden en mensenrechten.

2000-heden Poetins Rusland, opkomst van China

12.1 Welvaart en vervuiling

CASUS

Massaal naar de zon

BRON 1 Toeristen op het strand van Benidorm (Spanje), eind jaren 1960. Vooral na de opening van het nabijgelegen vliegveld van Alicante (1967) nam het aantal toeristen in Benidorm zeer snel toe.

‘Zon, zee en zalig nietsdoen’ – zo adverteerde een Nederlands reisbureau in 1966 voor strandvakanties in Spanje. ‘U stapt in het vliegtuig en wij zorgen voor de rest.’ Vóór 1960 waren zulke luxe vakanties naar het buitenland uitsluitend voor de rijken. Als West-Europese arbeiders en kantoormedewerkers al op vakantie gingen, was dat voor een paar dagen en bleven ze dicht bij huis.

Maar dat veranderde toen begin jaren 1960 de welvaart steeg. Eerst was een reis naar Spanje nog ‘heel, heel bijzonder’, vertelde een Nederlandse vrouw die in 2016 terugblikte op haar kindertijd. ‘Ik denk dat er bij ons in de straat maar weinig mensen zó ver op vakantie gingen.’ Maar al snel konden zelfs arbeiders zich een auto- of vliegvakantie veroorloven. In simpele Spaanse vissersdorpjes als Benidorm verrees de ene hotelflat na de andere. Verontrust schreef een krant in 1967 dat Spanje het reisdoel werd ‘van het geldloze massatoerisme’.

Voor die toeristen was Spanje nog wel wennen, vooral het eten. Toen een Nederlandse vrouw werd gevraagd wat ze daar ging koken, antwoordde ze: ‘Gewoon de Hollandse kost ga ik koken. Als ’t tenminste te krijgen is.’

Over de luchtvervuiling die dit toerisme met zich meebracht, maakten mensen zich veel minder druk. Vliegen en autorijden waren symbolen van vrijheid, luxe en vooruitgang. Eindelijk konden gewone mensen op vakantie in een land waar de zon gegarandeerd scheen.

VRAGEN

1 Bedenk twee oorzaken voor de snelle groei van het internationaal toerisme vanaf de jaren 1960.
2 De opkomst van het massatoerisme heeft over de hele wereld grote gevolgen gehad.
   a Bedenk minstens vijf belangrijke gevolgen.
   b De gevolgen van massatoerisme zijn niet altijd positief. Toch is de opkomst van het massatoerisme vanaf de jaren 1960 goed te begrijpen.
   Leg dit uit.

Een welvarend Europa

★ 48 Deelaspect: de toenemende westerse welvaart

Dat brede lagen van de West-Europese bevolking binnen één generatie op vliegvakantie zouden kunnen, had niemand in 1945 voor mogelijk gehouden. Maar de welvaart steeg snel, mede dankzij Amerikaanse steun. Na verloop van tijd hadden politici wel verschillende opvattingen over de vraag hoe ze die welvaart het beste konden vasthouden.

De wederopbouw

Europa was zwaargehavend uit de oorlog gekomen. Woningen waren verwoest, bruggen, spoorlijnen en fabrieken platgebombardeerd en machines beschadigd of gestolen. Europese overheden streefden naar **wederopbouw** van hun economieën. De overheden gaven veel uit aan herstel. Ook hielden ze bewust de lonen laag. Zo konden bedrijven goedkoop produceren, waardoor de export zou toenemen en dus ook de werkgelegenheid.

De Verenigde Staten lanceerden bovendien een omvangrijk hulpprogramma: het **Marshallplan**. West-Europa kreeg grondstoffen, levensmiddelen en miljarden dollars. Het geld moest vooral worden gebruikt om de infrastructuur te herstellen en fabrieken te bouwen.

De Amerikanen hoopten met deze hulp drie doelen te bereiken:

- de Europese economie en de handel over en weer herstellen;
- de populariteit van communistische partijen in West-Europa tegengaan;
- Europese samenwerking bevorderen om zo nieuwe oorlogen te voorkomen.

Verzorgingsstaat en consumptiemaatschappij

De groeiende welvaart had twee gevolgen. Het eerste was dat Europese regeringen konden investeren in het opbouwen van een zogenoemde **verzorgingsstaat**. Met de schrijnende armoede van de jaren 1930 nog scherp voor ogen, bouwden de meeste landen een uitgebreid stelsel van voorzieningen op. Bij ziekte, arbeidsongeschiktheid, ouderdom of werkloosheid garandeerde de overheid een minimumbestaan.

Rond 1960 had het economische herstel nog een tweede gevolg. De economie was zo sterk gegroeid, dat de vraag naar arbeid inmiddels groter was dan het aanbod. Werkgevers boden betere salarissen, waardoor de koopkracht explosief steeg. Werknemers kregen ook meer vrije tijd. Vanaf eind jaren 1960 konden steeds meer West-Europeanen zich luxeproducten veroorloven, zoals televisies, wasmachines, auto's en vakanties aan de Middellandse Zee. West-Europa ontwikkelde zich tot een echte consumptiemaatschappij.

BRON 2 Deze poster uit 1950 moest het Marshallplan promoten. De wieken van de molen verbeelden de landen die hulp kregen; het roer heeft de kleuren van de vlag van de Verenigde Staten en bepaalt de juiste (wind)richting.

Bezuinigingen en neoliberalisme

De verzorgingsstaat maakte een eind aan veel sociale ellende. Maar vanaf de jaren 1970 bleken er ook nadelen te zijn. Er kwam een eind aan de economische groei en veel mensen deden vanwege werkloosheid een beroep op sociale voorzieningen. Daardoor liepen overheidstekorten enorm op. Volgens sommige economen was dat op den duur niet houdbaar. Om de verzorgingsstaat in stand te houden besloten politici daarom de sociale voorzieningen te versoberen; voor uitkeringsgerechtigden kwamen er bovendien meer prikkels om te gaan werken. In de 21e eeuw gebeurde iets dergelijks met de pensioenen. Door vergrijzing nam het aantal gepensioneerden snel toe. Om te voorkomen dat pensioenen onbetaalbaar werden, besloten veel regeringen de pensioenleeftijd te verhogen.

Daarnaast veranderde de visie op de rol van de overheid in de economie. In West-Europese landen was de overheid meestal verantwoordelijk voor zaken als gezondheidszorg, volkshuisvesting, openbaar vervoer en energievoorziening. Concurrentie ontbrak. Sommige economen constateerden dat de dienstverlening daardoor traag, duur en ouderwets was. Zij vonden daarom dat de overheid in de publieke sector concurrentie moest bevorderen. Deze economische stroming staat bekend als het **neoliberalisme**.

Vanaf de jaren 1980 kozen steeds meer bestuurders in de westerse wereld voor een neoliberale koers. Zij droegen grote delen van de publieke sector over aan commerciële bedrijven. Deze politiek pakte niet altijd goed uit; soms ging de dienstverlening erop achteruit. In de 21e eeuw is daarom kritiek ontstaan op het neoliberalisme. Volgens deze critici zijn sectoren als de gezondheidszorg niet gebaat bij concurrentie en winstbejag. De overheid zou daar weer meer zeggenschap over moeten krijgen.

> 'Ik ben premier geworden met één uitgesproken bedoeling: Groot-Brittannië veranderen van een afhankelijke in een zelfstandige samenleving – van een "geef-het-mij"- in een "doe-het-zelf"-land.'
>
> — De Britse premier Margaret Thatcher in een toespraak uit 1984.

VRAGEN

3 **a** Zowel Amerikaanse als Europese burgers brachten financiële offers voor de wederopbouw van West-Europa.
Leg dat uit.
b Een bewering: 'De Amerikanen brachten deze financiële offers deels uit eigenbelang.'
Onderbouw deze bewering met twee argumenten.

4 Leg uit dat het voor de opbouw van een verzorgingsstaat nodig is dat burgers een zekere mate van welvaart hebben.

5 Gebruik het citaat van Margaret Thatcher.
Bij welke belangrijke ontwikkeling na de Tweede Wereldoorlog past deze uitspraak? Leg je antwoord uit.

6 In 1995 verzelfstandigde de Nederlandse regering de Nederlandse Spoorwegen (NS). Ook andere bedrijven mochten passagiers gaan vervoeren over een deel van het spoorwegnet.
a Is dit een voorbeeld van neoliberale politiek? Leg je antwoord uit.
b Bedenk welke verwachting de regering bij deze verzelfstandiging zal hebben gehad.
c Stel dat de Nederlandse regering de Nederlandse Spoorwegen nooit had verzelfstandigd.
Hoe groot acht je de kans dat ze de NS alsnog zou verzelfstandigen? Leg je antwoord uit.

Wereldeconomie in ontwikkeling

Ondertussen onderging ook de wereldeconomie grote veranderingen. Buiten het Westen verrezen nieuwe economische reuzen, zoals Japan, China en India. De uitvinding van de computer en het internet leidden tot een economische omwenteling. Tegelijkertijd bleek de ongekende welvaartsgroei de oorzaak van milieuvervuiling en opwarming van de atmosfeer.

De opkomst van niet-westerse economieën

De meeste niet-westerse landen in Azië, Afrika en Zuid-Amerika hadden rond 1950 een laag welvaartspeil. Toch slaagden sommige landen er na de oorlog in zich economisch te ontwikkelen. Eén manier om dat te doen was maximaal profiteren van de aanwezige bodemschatten. Dat deden bijvoorbeeld Saudi-Arabië en andere oliestaten.

Een andere weg was industrialisatie. Dankzij lage lonen konden niet-westerse landen veel goedkoper produceren dan westerse landen. Japan profiteerde als eerste van die situatie. Vanaf de jaren 1960 kreeg de industrie daar een sterke impuls toen Japanse machines, auto's en fototoestellen in het Westen veel aftrek vonden. Later begonnen ook andere landen in Azië hun industrie uit te bouwen. Het opmerkelijkste voorbeeld is de Volksrepubliek China. Eind jaren 1970 gaf de communistische regering daar meer ruimte aan ondernemers en de vrije markt. Inmiddels is China de tweede economische macht in de wereld, na de Verenigde Staten.

Sindsdien hebben meer landen de sprong naar economische zelfstandigheid kunnen maken, waaronder landen in Zuid-Amerika en tal van voormalige koloniën, zoals Indonesië en India. Zelfs in Afrika, dat lange tijd weinig economische groei kende, zijn landen als Ethiopië, Rwanda en Ghana na 2000 begonnen aan een economische spurt.

Doordat veel industriële bedrijven hun activiteiten naar lagelonenlanden verplaatsten, kwam in westerse landen het accent meer te liggen op de dienstverlening. Steeds meer mensen werken tegenwoordig op kantoor, in de zorg of in het onderwijs. Nederland is een voorbeeld van zo'n diensteneconomie: de dienstensector is goed voor zo'n 80% van het nationaal inkomen.

Milieu en klimaat

De toename van de welvaart, te beginnen in het Westen, leidde tot groeiend verbruik van water en grondstoffen, en tot veel afval en vervuiling. In de jaren 1960 werd duidelijk dat water-, lucht- en bodemvervuiling de samenleving bedreigden. De snelle groei van de wereldbevolking (een verdrievoudiging sinds 1946) en de opkomst van nieuwe industrielanden maakten het probleem nog nijpender, ook al dragen inwoners van de meeste niet-westerse landen nog altijd relatief weinig bij aan de vervuiling wereldwijd.

Vanaf de jaren 1970 kwamen er wetten die het milieu moesten verbeteren, vaak met resultaat. Veel rivieren in Europa zijn nu bijvoorbeeld schoner dan in de jaren 1970. Daarmee is niet gezegd dat alle kwesties zijn verholpen. Zo is bodemverzuring door een te hoge uitstoot van stikstof nog altijd een groot probleem in Europa. En ondanks vele maatregelen is de mens verantwoordelijk voor het versneld uitsterven van talloze dieren- en plantensoorten, overal ter wereld.

Bovendien begonnen wetenschappers rond 1990 alarm te slaan over een nieuw probleem: de opwarming van de atmosfeer door de uitstoot van broeikasgassen als CO_2. De gevolgen van deze opwarming zullen zeer ernstig zijn. In 2015 is daarom in Parijs wereldwijd afgesproken om de opwarming te beperken tot 'ver onder de 2 °C' (bij voorkeur tot 1,5 °C). Dat moet gebeuren door de uitstoot van broeikasgassen te verminderen.

De digitale revolutie

Van grote betekenis voor de hedendaagse samenleving waren de opkomst van computer en internet. Toen in de Tweede Wereldoorlog de eerste computers werden ontwikkeld voor militaire doeleinden, leek hun belang nog beperkt: ze waren gigantisch groot en peperduur. Vanaf de jaren 1960 begonnen grote bedrijven en overheden computers in te zetten voor complexe administraties. Maar de echte revolutie begon rond 1980, toen kleine en relatief goedkope personal computers doordrongen tot vrijwel elk kantoor en huishouden. Vanaf de jaren 1990 werden ze via het internet met elkaar verbonden. Dat vergrootte de productiviteit enorm. Waar vroeger typisten eindeloos bezig waren data en teksten over te tikken, hoefden gegevens nu maar op één plek ingevoerd te worden, waarna ze zo vaak als nodig gebruikt konden worden.

Passend bij de diensteneconomie is een nieuw soort samenleving ontstaan, waarin veel geld wordt verdiend met het verzamelen, beheren en bewerken van informatie. Zo'n **informatiesamenleving** onderscheidt zich van een industriële samenleving, waarin het produceren van goederen centraal staat.

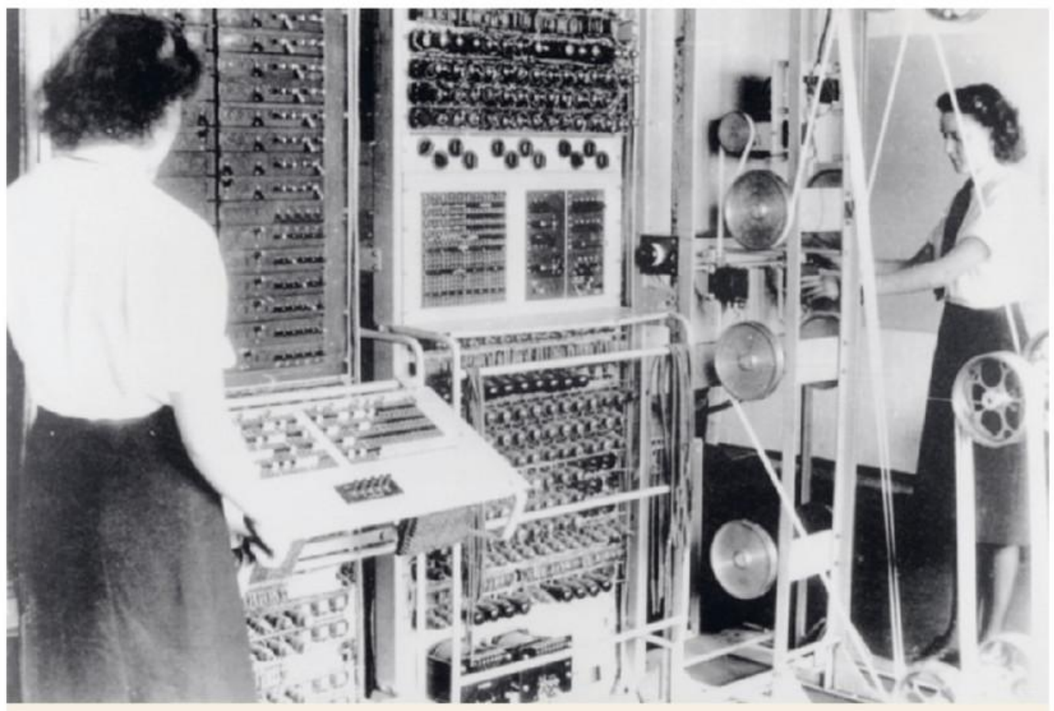

BRON 3 De rechterhelft van een van de eerste computers ter wereld, de Colossus Mark 2, in 1943. Tijdens de Tweede Wereldoorlog bouwden de Britten deze rekenmachine om gecodeerde berichten van de Duitsers te ontcijferen. De computers werden grotendeels bediend door vrouwelijke militaire specialisten.

Globalisering

De opkomst van niet-westerse economieën en de digitale revolutie bevorderden verdere **globalisering**. Mensen over de hele wereld zijn economisch, politiek en cultureel sterk verbonden geraakt.

Economisch blijkt dat uit de sterke groei van de wereldhandel. Doordat producten steeds verder weg worden gemaakt, zijn samenlevingen steeds afhankelijker van elkaar. Zo ontstaan er in West-Europa problemen als de aanvoer van medicijnen uit China en India stilvalt.

Ook in de politiek is er sprake van globalisering. Landen hebben steeds meer met elkaar te maken, bijvoorbeeld omdat veel huidige problemen, zoals milieuvervuiling en klimaatproblematiek, grensoverschrijdend zijn. Belangrijke beslissingen worden daarom steeds minder genomen door individuele parlementen en regeringen, en steeds vaker door grote, internationale organisaties.

Ten slotte heeft globalisering een culturele kant. Mensen van over de hele wereld komen meer in aanraking met andere culturen, dankzij televisie en internet, maar ook door toerisme en migratie. Dat kan leiden tot meer begrip, maar ook tot het tegendeel: dat mensen hun eigen cultuur proberen af te schermen voor invloeden van buitenaf.

VRAGEN

7 Bedenk drie economische gevolgen van de opkomst van nieuwe industrielanden voor westerse landen.

8 Leg uit, aan de hand van een voorbeeld, dat een informatiesamenleving en een diensteneconomie bij elkaar passen.

9 In 2015 hebben vrijwel alle landen ter wereld afgesproken de opwarming van de atmosfeer te beperken tot 1,5 °C ten opzichte van het niveau van 1850.

a Bedenk waarom landen in 2015 zijn uitgegaan van de temperatuur in 1850.

b Veel niet-westerse landen, zoals India en staten in Afrika, vinden dat zij hun CO_2-uitstoot voorlopig niet hoeven te beperken – tenzij het Westen hen steunt om hun samenlevingen klimaatneutraal te maken. Bedenk een historisch argument waarmee deze landen hun opstelling kunnen onderbouwen.

10 Een bewering: 'Wat de stoommachine was in de 19e eeuw, is de computer in onze tijd.' Leg deze bewering uit.

11 Een bewering: 'De globalisering is begonnen na 1945.' Klopt deze bewering? Leg je antwoord uit met een verwijzing naar een kenmerkend aspect.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

12.2 Emancipatie en migratie

CASUS

Een vrouwelijke burgemeester

BRON 1 Burgemeester Gerda van den Bosch-Brethouwer (PvdA) opent in 1972 een nieuw sportpark in Puttershoek.

In 1972 werd Gerda van den Bosch-Brethouwer (1921-2006) burgemeester van het Zuid-Hollandse dorp Puttershoek. Ogenschijnlijk niks bijzonders: er werden vrijwel elke week burgemeesters benoemd.

Toch haalde deze benoeming de landelijke pers. Zij was namelijk pas de zesde vrouwelijke burgemeester in Nederland. Op de vraag of ze dit beroep wel aankon, antwoordde ze: ‘Dat geloof ik zeker. Waarom zou een vrouw geen burgemeester kunnen zijn? In de moderne tijd kunnen vrouwen meer dan alleen voor het huishouden zorgen.’

Maar zo vanzelfsprekend was dat nog niet. Velen vonden deze baan te zwaar voor een vrouw. Toen een katholiek vrouwelijk gemeenteraadslid uit Amsterdam in 1967 de vraag kreeg of een vrouw burgemeester kon worden, zei ze: ‘Denkt u nou heus, dat de heren dat zouden aannemen?’ Een andere, progressieve politica dacht dat een vrouw geschikt kon zijn, maar vond het ‘voor de echtgenoot van zo’n vrouw […] wel moeilijk’. En een socialiste uit de raad zag er ook wel wat in, ‘maar dan in een kleine gemeente’.

Klein was de gemeente van Van den Bosch zeker: Puttershoek telde maar 4.000 inwoners. En ook deze gemeenteraad had gemengde gevoelens. De locoburgemeester stelde de raadsleden gerust: haar kunde en persoonlijkheid zouden eventuele twijfels snel wegnemen. Dat bleek te kloppen. In 1977 kon ze doorstromen naar het iets grotere Brummen (Gelderland). Bovenaan de kandidatenlijst stond een man, maar de minister wilde meer vrouwelijke burgemeesters en vond haar ervaren genoeg. Dat laat zien dat de tijdgeest inmiddels was veranderd.

VRAGEN

1 **a** De Nederlandse publieke opinie over vrouwelijke burgemeesters was tot in de jaren 1970 strijdig met een fundamenteel idee dat sommige verlichte denkers al in de 18e eeuw naar voren hadden gebracht. Leg dit uit.

b Heeft dit fundamentele idee uit de Verlichting effect gehad op het politiek-maatschappelijke denken in de 19e eeuw? Leg je antwoord uit aan de hand van een kenmerkend aspect.

c In 1990 was 5% van de Nederlandse burgemeesters vrouw, in 2020 was dat 28%. Vind je dat je kunt zeggen dat het idee uit vraag a bijna niet meer leeft in de Nederlandse samenleving?

Sociaal-culturele veranderingen

★ 48 De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren 60 van de 20e eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen

Dat vrouwen na de oorlog bestuurlijke functies gingen vervullen, past bij een reeks sociale veranderingen in West-Europa na 1945. In deze periode groeide de middenklasse sterk, werden jongeren minder afhankelijk van hun ouders en raakte de christelijke kerk zijn centrale rol kwijt. Vrouwen en lhbti's bevrijdden zich van beknellende vooroordelen. Tegelijkertijd veranderde de samenstelling van de bevolking. Door migratie ontstond een veelkleurige samenleving.

Opkomende middenklasse

De diensteneconomie die na de Tweede Wereldoorlog ontstond, vroeg om een ander soort werknemers, die beter waren opgeleid. Voor fabrieksarbeid of werken op het land was basisonderwijs meestal voldoende. Vóór de oorlog was het daarom niet ongebruikelijk dat jongeren tussen hun 12e en 15e gingen werken. Na de oorlog werd voortgezet onderwijs voor iedereen de norm. Vanaf de jaren 1960 stroomden steeds meer jongeren door naar hogeschool of universiteit. Daarmee hadden zij uitzicht op beter betaald werk. Samen met de algehele welvaartsgroei leidde dat tot het ontstaan van een grote, welvarende middenklasse in West-Europa.

De jeugd breekt los

Meer onderwijs en welvaart leidden ertoe dat oud en jong uit elkaar groeiden. Jongeren konden zich na de oorlog een eigen levensstijl veroorloven: zij gingen zich anders kleden dan hun ouders en dansten op hun eigen muziek, zoals in de jaren 1950 rock-'n-roll.

Ook in hun opvattingen namen jongeren afstand van hun ouders, vooral in de jaren 1960. De oudere generatie zou te behoudend zijn, bijvoorbeeld omdat die seks voor het huwelijk afwees. Ook waren jongeren kritischer op het Amerikaanse militaire optreden tijdens de Koude Oorlog, terwijl ouderen hun voormalige bevrijders vaak steunden. Vanwege dit soort verschillen tussen jong en oud spraken velen in de jaren 1960 van een generatiekloof.

Tegelijkertijd verloor de christelijke kerk, die eeuwenlang waarden en normen had doorgegeven, snel aan gezag. Vooral onder jongeren liep de kerkgang sterk terug. Via het onderwijs, de radio en de televisie waren zij in aanraking gekomen met opvattingen die strijdig waren met de kerkleer, bijvoorbeeld over huwelijk, gezin en seksualiteit. Dit proces van ontkerkelijking of secularisatie was al voor de oorlog begonnen, maar zette zich nu versneld door.

BRON 2 Jongeren vermaken zich in 1969 in een park in Groot-Brittannië. Uit hun kleding blijkt dat ze gecharmeerd zijn van flowerpower: een beweging vóór de liefde en tegen de oorlog.

Feminisme

De loopbaan van Gerda van den Bosch-Brethouwer illustreert dat ook de plaats van vrouwen in de West-Europese samenleving na 1945 sterk veranderde. Nadat vrouwen begin 20e eeuw kiesrecht hadden gekregen, was de aandacht voor de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen verflauwd. Maar nog altijd heerste het idee dat mannen als hoofd van het gezin de kost moesten verdienen en dat vrouwen thuis moesten blijven om voor de kinderen en het huishouden te zorgen.

Naarmate vrouwen hoger opgeleid waren, kwam daarop steeds meer kritiek. Zo werd in Nederland in 1957 de wet afgeschaft die bepaalde dat getrouwde vrouwen financieel onbekwaam waren. In de hele westerse wereld begonnen jonge vrouwen zich eind jaren 1960 steeds luider uit te spreken tegen de vastgeroeste ideeën over gender. Ze streden onder meer voor een betere positie van vrouwen op de arbeidsmarkt, een evenwichtiger verdeling van zorgtaken tussen man en vrouw, betaalbare kinderopvang en het recht op abortus.

Inmiddels is abortus in veel landen toegestaan. Ook is de tijd voorbij dat burgemeesters, hoogleraren, journalisten en ondernemers bijna per definitie man waren – en mannen nog geen luier konden verschonen. Toch vinden velen het te vroeg om te spreken van gendergelijkheid: nog altijd vervullen vrouwen meer zorgtaken dan mannen en zijn ze ondervertegenwoordigd in topfuncties.

Lhbti-rechten

In de jaren 1960 begon ook de emancipatie van lhbti's. Tot die tijd was heteroseksualiteit de norm. Andere seksuele oriëntaties, zoals homo- of biseksualiteit, werden niet geaccepteerd of hooguit stilzwijgend gedoogd. Toen in de jaren 1960 seksualiteit steeds openlijker bespreekbaar werd, besloten veel mannen en vrouwen hun homo- of biseksualiteit niet langer te verbergen. Later pleitte de lhbti-beweging voor openstelling van het huwelijk voor mensen van hetzelfde geslacht. In vrijwel de hele westerse wereld en een groot deel van Zuid-Amerika is dat inmiddels bereikt.

Dat wil niet zeggen dat homoseksualiteit inmiddels door iedereen wordt geaccepteerd. Er is nog altijd veel onbegrip. Dat geldt ook voor andere lhbti's, zoals transgenders en non-binaire personen. Sinds de jaren 2010 is er meer aandacht voor deze groepen. Zo hebben veel westerse landen het inmiddels mogelijk gemaakt de geslachtsvermelding in het paspoort (m/v/x) aan te passen.

VRAGEN

2 In 1961 blokkeerden Nederlandse middelbare scholieren een kruispunt in Den Haag. Onder het motto 'Ban de bom' eisten ze de afschaffing van kernwapens.
a Leg uit waarom veel ouderen moeite hadden met de 'Ban de bom'-beweging.
b Leg uit dat je economische veranderingen kunt zien als een indirecte oorzaak van de 'Ban de bom'-beweging.

3 Bedenk welke betekenis secularisatie zal hebben gehad voor de emancipatie van vrouwen en lhbti's in West-Europa.

4 Noem een belangrijke overeenkomst en een belangrijk verschil tussen het feminisme rond 1900 en dat van de jaren 1970.

5 Bekijk het kenmerkend aspect bij deze leertekst. Past de emancipatie van lhbti's hier goed bij? Leg je antwoord uit.

Migratie

★ **49** De ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen

Een belangrijke sociaal-culturele verandering in West-Europa was ook de vestiging van grote groepen mensen uit andere werelddelen. In Amerika gebeurde dat al in de 19e eeuw, maar Europa kende dit verschijnsel tot 1945 amper.

Nieuwe Europeanen

Dat veranderde toen na de Tweede Wereldoorlog veel mensen uit de voormalige koloniën naar West-Europa verhuisden. Het ging onder meer om mensen die zich na de dekolonisatie onveilig voelden in hun eigen land, maar ook om mensen die in Europa meer kansen zagen voor zichzelf en hun kinderen.

Een tweede groep bestond uit arbeidsmigranten. De eersten kwamen uit het Middellandse Zeegebied. Zij werden vanaf de jaren 1960 uit landen als Joegoslavië, Turkije en Marokko gehaald om laagbetaalde fabrieksarbeid te verrichten. Velen van hen hadden weinig scholing of waren analfabeet. Omdat het aanvankelijk leek te gaan om een tijdelijk verblijf, werden deze migranten gastarbeiders genoemd. Maar veel migranten keerden niet terug en lieten hun gezinnen overkomen. Sindsdien zijn in vrijwel alle sectoren van de economie arbeidsmigranten ingezet: van Oost-Europese bouwvakkers en tomatenplukkers tot Thaise verpleegkundigen en Indiase computerspecialisten. Zij hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan de welvaart in Europa.

Ten slotte is in West-Europa vanaf de jaren 1990 het aantal asielzoekers toegenomen: mensen die om politieke redenen of vanwege oorlogsdreiging een veilig heenkomen hebben gezocht. Het gaat om mensen uit oorlogslanden als het voormalige Joegoslavië, Eritrea, Syrië, Afghanistan en Oekraïne. Voor veel mensen buiten de Europese Unie is politiek asiel de enige mogelijkheid om in aanmerking te komen voor verblijf in West-Europa.

BRON 3 Een uit Turkije afkomstige migrant tijdens zijn werk in een autofabriek van Opel in Duitsland, ca. 1970.

De multiculturele samenleving

Door al deze nieuwkomers is de samenstelling van de West-Europese bevolking sterk veranderd. Terwijl die in 1945 nog vrijwel uitsluitend wit en christelijk was, omvat zij nu mensen uit alle werelddelen en met verschillende culturele en religieuze achtergronden. Zeker in de steden is een **pluriforme en multiculturele samenleving** ontstaan.

De integratie van migranten verliep vaak moeizaam. Dat kwam onder meer door de soms grote taal- en cultuurverschillen. Dit speelde onder andere bij de

2 De klassieke oudheid

TIJD VAN GRIEKEN EN ROMEINEN (3000 V.C.-500 N.C.)

ca. 600-ca. 300 v.C. Hoogtepunt van de Griekse cultuur

ca. 500 v.C.-ca. 120 n.C. De groei van het Romeinse Rijk

ca. 500 v.C.-ca. 500 n.C. Ontstaan en verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur

750 v.C. — 500 v.C. — 250 v.C.

508 v.C.
Griekse soldaten vechten voor hun stad en verkrijgen zo politieke macht

2e eeuw v.C.
Grieks beeld, gevonden in een door Alexander de Grote gestichte stad in Afghanistan

arbeidsmigranten uit het Middellandse Zeegebied. Mede door hun beperkte scholing en lage inkomen was het voor hen niet eenvoudig aansluiting te vinden bij de West-Europese samenleving. Overheden boden aanvankelijk onvoldoende steun, omdat ze dachten dat deze migranten uiteindelijk zouden terugkeren naar hun land van herkomst.

Daar komt bij dat de Europese cultuur eeuwenlang werd gekenmerkt door een zekere minachting voor en afkeer van mensen van kleur. De meeste witte West-Europeanen verwierpen inmiddels het wetenschappelijk racisme uit de 19e eeuw. Toch werden mensen van kleur nog regelmatig geconfronteerd met meer verborgen vormen van racisme, zoals stilzwijgende uitsluiting en discriminatie bij het zoeken naar huisvesting of werk. Dit type racisme werd nog versterkt toen islamitische terroristen vanaf 2001 grote aanslagen begonnen te plegen. Omdat veel migranten islamitisch waren, ondervonden die veel woede en wantrouwen, ook al veroordeelden de meeste moslims de aanslagen.

Deze problemen zijn nog niet overwonnen. Maar de verschillen tussen groepen van verschillende herkomst zijn wel afgenomen. De (klein)kinderen van niet-westerse migranten zijn vaak beter opgeleid dan hun ouders en sommigen zijn doorgedrongen tot invloedrijke functies in de media, de wetenschap en de politiek.

Reacties op de multiculturele samenleving

De multiculturele samenleving heeft in Europa in de 21e eeuw uiteenlopende reacties opgeroepen.

Enerzijds hebben veel Europeanen zonder migratieachtergrond moeite met de aanwezigheid van migranten en hun nazaten. Zij voelen zich vervreemd van hun vertrouwde leefwereld. Vaak maken zij zich zorgen over hun eigen kansen op de arbeids- en woningmarkt en vinden ze dat er voor hun problemen te weinig aandacht is. Dit heeft geleid tot de opkomst van politieke partijen die immigratie willen beperken of migranten rechten willen ontnemen.

Anderzijds zijn er mensen die vinden dat de samenleving nog altijd onvoldoende rekening houdt met mensen met een migratieachtergrond. Zij wijzen op allerlei vormen van verborgen racisme. Ook is er bijvoorbeeld meer aandacht gekomen voor de maatschappelijke gevolgen van het slavernijverleden. In Nederland heeft dat onder meer geleid tot officiële excuses voor het slavernijverleden en de vrijwel algehele afschaffing van Zwarte Piet.

Om te komen tot een samenleving waarin ieders stem wordt gehoord, streven steeds meer overheden en bedrijven naar **diversiteit**. Daarvan is sprake als in alle sectoren en op alle niveaus mensen met uiteenlopende achtergronden en eigenschappen vertegenwoordigd zijn. In een diverse samenleving worden mensen dus nooit uitgesloten op grond van bijvoorbeeld sekse, huidskleur of religie.

BRON 4 In 2020 begon de Amerikaanse Netflixserie *Bridgerton*, over het leven van een rijke Britse familie aan het begin van de 19e eeuw. Hoewel de Britse elite in die tijd vrijwel uitsluitend wit was, koos de producent voor een rolbezetting met witte acteurs én acteurs van kleur. Deze invulling van het begrip 'diversiteit' maakte veel discussie los.

VRAGEN

6 Een bewering: 'Sinds 1945 is onophoudelijk sprake van zowel arbeids- als asielmigratie naar West-Europa.' Klopt de stelling? Leg je antwoord per soort migratie uit.

7 De acceptatie van niet-westerse nieuwkomers in West-Europese samenlevingen is niet altijd vlekkeloos verlopen. Dat heeft zowel structurele oorzaken (die langdurig spelen) als meer incidentele oorzaken (gebeurtenissen).
Leg dit uit.

8 In 2014 werd in Duitsland de organisatie Pegida opgericht. De afkorting staat voor *Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes* ('vaderlandslievende Europeanen tegen de islamisering van Europa'). Pegida-aanhangers zijn in onder meer Duitsland en Nederland de straat op gegaan om te demonstreren.

a Leg uit welk verband er bestaat tussen de oprichting van Pegida en de multiculturele samenleving van de 21e eeuw.

b Leg uit waarom er grondwettelijke argumenten zijn om demonstraties van Pegida zowel te verbieden als toe te staan.

9 Gebruik bron 4.

a Leg uit waarom de keuze voor acteurs van kleur in deze televisieserie volgens de producent past bij het streven naar diversiteit.

b Sommige historici die onderzoek doen naar de geschiedenis van racisme, hebben kritiek op deze keuze.
Bedenk wat de kritiek zou kunnen inhouden.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

12.3 Democratie in de verdrukking?

CASUS

Protesteren voor de rechtsstaat

BRON 1 Demonstranten in de straten van Hongkong, 12 juni 2019. Opgestoken paraplu's waren het symbool van het protest tegen afbraak van de democratische rechten in Hongkong.

'Ik wil dat mijn dochter vrij is en dat ze niet wordt gehersenspoeld.' Zo legde de Hongkongse Fiona Cheung in juni 2019 uit waarom ze ging demonstreren, samen met haar 15-jarige dochter Jolie. Ze waren niet de enigen. Wel twee miljoen inwoners van Hongkong eisten die maand het behoud van vrije rechtspraak in hun stad. 'We gaan zo massaal de straat op', verklaarde mevrouw Wong, een andere demonstrant, 'omdat dit misschien wel de laatste keer is dat we nog kúnnen demonstreren.'

De strijd in Hongkong duurde toen al enkele jaren. De stad was sinds 1842 een Britse kolonie geweest, die van China werd 'gehuurd'. Toen het contract in 1997 afliep, eiste het communistische China Hongkong terug. Begrijpelijk, maar veel Britten en Hongkongers vreesden dat de verwesterde havenstad dan zijn democratische vrijheden zou verliezen. Hongkong kende persvrijheid en onafhankelijke rechters – en het parlement werd gedeeltelijk democratisch gekozen. Dat was allemaal ondenkbaar in communistisch China. Groot-Brittannië eiste daarom dat Hongkong nog vijftig jaar zijn eigen wetten mocht bepalen.

Daarmee ging China akkoord. Maar vanaf 2014 bleek dat het land zijn macht gebruikte om deze zelfstandigheid toch te ondermijnen. Tot grote schrik van veel Hongkongers. Mevrouw Wong: 'In China kan je man zomaar achter de tralies verdwijnen als hij bijvoorbeeld een jurist is die voor mensenrechten strijdt. Dat kan hier straks ook gebeuren. Ook gewone vrouwen begrijpen heel goed hoe erg dat is.' De protesten hielpen niet. Sinds 2020 is Hongkong feitelijk onderdeel van communistisch China.

VRAGEN

1 Leg uit waarom de Britten de politieke ideologie van China als een bedreiging zagen voor de vrijheden in Hongkong.
2 Bedenk met behulp van een kenmerkend aspect uit de 20e eeuw waarom de Britten in 1997 toch bereid waren om Hongkong aan China over te dragen.

Regionale ontwikkelingen in de wereld

Rond 1990 leken de totalitaire ideologieën uit het begin van de 20e eeuw te zijn uitgespeeld. In 1945 was het nazisme al verslagen en na 1989 stortte ook het Sovjetcommunisme in. De Verenigde Staten bleven als enige grootmacht over. In het Westen werd verwacht dat de parlementaire democratie, respect voor mensenrechten en de vrijemarkteconomie overal ter wereld terrein zouden winnen. Inmiddels is dat minder zeker.

China

Eind 20e eeuw liet het communistische China de kapitalistische productiewijze toe. Volgens westerse waarnemers zou dat leiden tot meer politieke vrijheid en afschaffing van de eenpartijstaat. Het tegendeel was het geval. Partijleider Xi Jinping had gezien hoe glasnost en perestrojka in de Sovjet-Unie een einde hadden gemaakt aan de macht van de Communistische Partij. Dat wilde hij in China voorkomen.

Binnenslands versterkte hij daarom de greep van de partij op het land. De geringe politieke vrijheid die er was, bijvoorbeeld op het internet, verdween geheel. Dat trof alle Chinezen, maar vooral onderdrukte minderheden, zoals de Tibetanen in het zuiden en de islamitische Oeigoeren in het westen.

Tegelijkertijd voerde Xi ook een krachtige buitenlandpolitiek. Die had vooral tot doel China economisch te versterken. Zo liet hij in Azië allerlei infrastructuur aanleggen om de handel te bevorderen (de Nieuwe Zijderoute) en gingen Chinese bedrijven grondstoffen winnen in Afrika.

Daarnaast lijkt China ook uit op uitbreiding van zijn politieke invloed, zoals in Hongkong is gebeurd. Een diep gekoesterde wens is de hereniging met het eiland Taiwan. Dit is een zelfstandig, westers georiënteerd land met een parlementaire democratie. Maar China beschouwt Taiwan als een afvallige provincie, die weer deel moet worden van het vasteland. Dat is tegen de zin van de meeste Taiwanezen. Zij vrezen het einde van hun zelfstandigheid en democratie.

Het Midden-Oosten

Net als elders in de wereld kwam er in het Midden-Oosten na 1945 een einde aan de westerse overheersing. Bijna overal namen nationalistische politici de macht over. Zij ontwikkelden zich vaak tot autoritaire leiders, die zich weinig aantrokken van mensenrechten en democratie. Zij slaagden er nauwelijks in de welvaart van de bevolking te verhogen. Bij de bevolking riep ook de blijvende invloed van het Westen op de regio veel weerstand op, evenals de stichting van de staat Israël (1948). Dit land biedt weliswaar een veilig onderkomen aan het Joodse volk, maar schendt volgens de Verenigde Naties de rechten van de lokale Palestijnse bevolking.

Onder de islamitische bevolking leidden al deze ontwikkelingen tot uiteenlopende reacties.

Zo won de orthodoxe islam aan invloed. De aanhangers van deze stroming stellen hun hoop op striktere naleving van de – in hun ogen oorspronkelijke – uitgangspunten van hun godsdienst. Zij verzetten zich tegen enkele seculiere (niet-religieuze) overtuigingen die in het Westen zijn ontstaan. Zo verwerpen zij wetgeving langs democratische weg en erkennen zij alleen de sharia, de wetgeving van God. Volgens de sharia zijn man en vrouw niet gelijk en mag een moslim geen ander geloof kiezen. De politieke beweging die streeft naar islamitisch bestuur volgens deze ideeën, wordt **politieke islam** genoemd. Vanaf 1979 zijn in landen als Iran en Afghanistan aanhangers van deze beweging aan de macht gekomen. In deze landen worden de mensenrechten en vooral de rechten van vrouwen in ernstige mate geschonden. Daarnaast proberen sommige aanhangers van de politieke islam hun doelen met geweld te bereiken. Hun terroristische aanslagen hebben vooral in islamitische landen veel slachtoffers gemaakt, maar hebben ook in het Westen veel onrust gezaaid.

Naast de opkomst van de politieke islam was er in het Midden-Oosten echter ook een tendens in democratische richting. Dat bleek in 2011, toen de Arabische Lente uitbrak. Miljoenen mensen gingen de straat op om hun ondemocratische leiders te verdrijven, deels met succes. Maar inmiddels is aan deze democratische experimenten een eind gekomen. Overal zijn weer autoritaire leiders aan de macht.

BRON 2 Op 11 september 2001 pleegden aanhangers van de politieke islam een aantal aanslagen in de Verenigde Staten. Zo lieten zij de torens van het World Trade Center in New York instorten door er twee vliegtuigen naar binnen te laten vliegen. In totaal vielen die dag zo'n 3.000 doden.

Rusland

Na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie ontwikkelde Rusland zich aanvankelijk in de richting van een parlementaire democratie. Maar het land raakte in een diepe economische crisis. Ook was het zijn positie van wereldmacht kwijt.

In 2000 werd Vladimir Poetin president. Hij zag het als zijn taak om orde op zaken te stellen. Economisch lukte dat heel behoorlijk, mede door de export van olie en gas. Maar om zichzelf en zijn volgelingen aan de macht te houden, schafte Poetin de democratie feitelijk af. Hij vervalste verkiezingen, beëindigde de vrijheid van meningsuiting en liet zijn politieke tegenstanders opsluiten of vermoorden.

Poetins buitenlandpolitiek is erop gericht Ruslands positie als wereldmacht te herstellen en het Westen te verzwakken. Rusland probeert daarom de westerse publieke opinie te beïnvloeden en mengt zich in conflicten elders in de wereld, net als in de Sovjettijd. Maar vooral wil het land voormalige Sovjetstaten weer in zijn macht brengen, desnoods met geweld. Zo bezette Rusland delen van Georgië en Moldavië en voert het sinds 2014 oorlog tegen Oekraïne.

BRON 3 Tijdens de oorlog in Oekraïne kwam het stadje Avdiivka in de vuurlinie te liggen en werd het door Russische troepen vrijwel volledig aan puin geschoten. Toch besloten enkele bewoners niet te vluchten. Hier zie je een van hen, op zoek naar brandhout. (Foto uit 2023.)

VRAGEN

3 Leg uit welk politiek-bestuurlijk gevolg het beleid van Michael Gorbatsjov heeft gehad voor de 21e-eeuwse geschiedenis van China.

4 Een bewering: 'De 21e-eeuwse buitenlandpolitiek van China lijkt op het modern imperialisme van Europese landen in de 19e en begin 20e eeuw.'
Geef een argument vóór en een argument tegen deze bewering.

5 **a** Leg het verschil uit tussen de orthodoxe islam en de politieke islam.
b Een bewering: 'De visie van de politieke islam op de parlementaire democratie is representatief voor die van de bevolking van het Midden-Oosten.'
Klopt deze bewering? Leg je antwoord uit.

6 Onder Vladimir Poetin maakt de Russische overheid historisch onderzoek naar de misdaden van Jozef Stalin vrijwel onmogelijk.
Leg uit hoe deze tegenwerking past bij het binnenlandse doel dat Poetin nastreeft.

Uitdagingen voor het Westen

Na 1990 was het Westen (vooral de Verenigde Staten en de Europese Unie) onbetwist de sterkste macht ter wereld – economisch en in NAVO-verband ook militair. Dat is nog steeds zo. Maar sindsdien is er wel sprake van een geleidelijke verschuiving van machtsverhoudingen. China is economisch en politiek uitgegroeid tot een wereldmacht. Ook andere landen met krachtige economieën, zoals India, Indonesië, Saudi-Arabië en Brazilië, zijn politiek sterker komen te staan. In internationale organisaties als de Verenigde Naties klinkt de stem van niet-westerse landen steeds luider. Soms slaat de wereldgemeenschap de handen ineen, bijvoorbeeld als het gaat over klimaatbeleid. Maar sinds 1990 zijn ook nieuwe scheidslijnen zichtbaar geworden, zoals blijkt uit de confrontatie tussen Rusland en het Westen.

Europa: euroscepsis en Brexit

In dit wereldwijde speelveld van politieke krachten heeft de Europese Unie (EU) een bijzondere plaats. Economisch is het een wereldmacht, maar politiek staat het minder sterk. Anders dan China of de Verenigde Staten heeft de EU geen eigen leger. Bovendien is de EU vaak politiek verdeeld. Het is een samenwerkingsverband van 27 afzonderlijke democratische staten, die uiteenlopende visies hebben. Daardoor duurt het vaak lang om tot overeenstemming te komen.

Bovendien bestaat onder de bevolking, naast brede steun, ook kritiek op de Europese samenwerking. Deze **euroscepsis** heeft verschillende oorzaken. Zo is er kritiek omdat nationale parlementen hun macht deels hebben overgedragen aan het EU-bestuur in Brussel. Daardoor hebben burgers minder over hun eigen land te zeggen. Bovendien vinden sommigen de Europese besluitvorming ondoorzichtig, de democratische controle onvoldoende en het bureaucratisch apparaat te groot. Er was ook kritiek op de snelle uitbreiding van de EU met landen uit het voormalige Oostblok. Deze uitbreiding leidde er namelijk toe dat praktisch opgeleide West-Europeanen concurrentie ondervonden van goedkope Oost-Europese arbeidsmigranten.

Het ongenoegen over de Europese samenwerking werd concreet toen de Britse bevolking in 2016 besloot uit de EU te treden. De anti-EU-leus 'Take back control' weerspiegelde de wens van veel Britten om het beleid weer helemaal zelf te bepalen, los van Brussel. Veel kiezers hoopten bijvoorbeeld dat Groot-Brittannië zo meer greep zou krijgen op het toelaten van migranten. In 2020 was 'Brexit' definitief een feit.

Neonationalisme en populisme

In andere Europese landen leven vergelijkbare gevoelens. Dat heeft geleid tot de opkomst van een nieuwe politieke stroming, het **neonationalisme** (vaak aangeduid als 'extreemrechts' of 'rechtsradicaal'). De leiders zeggen op te komen voor eigen land en volk. 19e-eeuwse nationalisten deden dat ook, maar dachten daarbij vooral aan de gehele bevolking van hun land, afgezet tegen de bewoners van omringende landen (Fransen tegenover Duitsers bijvoorbeeld). Neonationalisten leggen een ander accent. Zij verstaan onder eigen volk de (witte) bevolking zonder recente migratieachtergrond, afgezet tegen landgenoten met migratieachtergrond. Door de komst van migranten zou het eigen volk in de verdrukking zijn geraakt. Neonationalisten zijn trots op hun nationale geschiedenis en kritisch over de macht van de Europese Unie.

Een andere veelgebruikte term in dit verband is **populisme**. Die verwijst niet zozeer naar de inhoud, als wel naar de vorm van politiek bedrijven. Volgens populistische politici bestaat er een kleine elite die alle besluiten neemt, terwijl zij zelf de ware vertegenwoordigers van het volk zijn. Veel nationalistische politici zijn populisten, maar dit begrip is ook wel van toepassing op politici uit andere stromingen.

BRON 4 Inwoners van de Duitse plaats Kleve protesteren in 2024 tegen de groeiende aanhang van de neonationalistische partij Alternative für Deutschland (AfD). Op het bordje vooraan staat een foto van AfD-politicus Björn Höcke en de tekst 'Smoor het in de kiem'. Op het bordje daarachter 'Nooit meer is nu!'

> 'De grenzen van onze landen, en van Europa, liggen onder vuur. [Dat gebeurt] onder druk van de pro-immigratiepraat van links, die voedsel geeft aan een beschamende mensenhandel en [onze landen] vult met wanhopige nieuwe mensen. Die eindigen maar al te vaak in de criminaliteit, of moeten broodkruimels delen met onze armen in de buitenwijken van grote steden.'
>
> — Giorgia Meloni, leider van de Italiaanse neonationalistische partij Fratelli d'Italia ('Broeders van Italië'), tijdens een toespraak in 2021. In 2022 werd Meloni premier van Italië.

Verdeeldheid of samenwerking

Hoe het verder zal gaan met de wereld, is onzeker. Enerzijds lijkt na 2000 de verdeeldheid te zijn toegenomen, zowel binnen samenlevingen als tussen landen. Ook staan mensenrechten, democratie en de rechtstaat onder druk, óók in het Westen. Zo hebben enkele EU-landen gemorreld aan verworvenheden als vrije rechtspraak en lhbti-rechten.

Tegelijkertijd werken landen ook samen om wereldomspannende problemen op te lossen, zoals de klimaatcrisis en de afnemende biodiversiteit. En in onvrije landen strijden moedige burgers nog altijd voor mensenrechten en democratie. De toekomst zal uitwijzen welke kant de wereld opgaat.

VRAGEN

7 Vat de bezwaren van eurosceptische EU-burgers in drie korte punten samen.

8 Leg uit dat de Brexit voortkwam uit euroscepsis.

9 Gebruik bron 4.
Deze demonstranten vergelijken het neonationalisme uit onze tijd met een politieke ideologie uit het verleden.
a Om welke politieke ideologie uit het verleden gaat het? Leg je antwoord uit met verwijzing naar een onderdeel van de bron.
b Leg uit waarom deze demonstranten deze vergelijking trekken.

10 **a** Wat verstaan populistische neonationalisten onder het volk en welke twee andere groepen stellen ze daartegenover?
b Wat verstaan communisten onder het volk en welke groep plaatsen zij daartegenover?
c Zou een communist populist kunnen zijn? Leg je antwoord uit.

11 De titel van deze paragraaf is een vraag: 'Democratie in de verdrukking?'
Hoe zou jij die vraag beantwoorden? Leg je antwoord uit.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Historisch denken

Milieuproblemen wereldwijd

Zie paragraaf 12.1

- OORZAKEN EN GEVOLGEN
- BETEKENIS GEVEN

Uit bezorgdheid over de toekomst van de wereld richtten Europese wetenschappers en ondernemers in 1968 de 'Club van Rome' op. In 1972 publiceerden zij het rapport *Grenzen aan de groei*. De conclusie luidde: 'Het wereldwijd verbonden systeem van de natuur, waarin wij allen leven, kan de huidige economische en bevolkingsgroei rond het jaar 2100 waarschijnlijk niet meer aan.'

Het rapport had destijds veel invloed op het milieubewustzijn en betekende min of meer het begin van de milieubeweging. Meer dan vijftig jaar na het verschijnen ervan zijn milieuproblemen wereldwijd zichtbaarder dan ooit. Kan het tij nog gekeerd worden? Sommigen kijken voor het antwoord op deze vraag naar de levenswijzen en inzichten van inheemse culturen. Kunnen die bijdragen aan de oplossing?

VRAGEN

1 Gebruik bron 1 en 2.
Ook in het verleden reflecteerden mensen op de omgang met hun leefomgeving.
Bepaal met welke historische ontwikkelingen (kenmerkende aspecten) de reflecties in deze bronnen verband houden. Zet die zoveel mogelijk in chronologische volgorde.

2 Gebruik bron 1 tot en met 3.
Hoe zijn de Europeanen omgegaan met de natuur volgens deze bronnen?

3 Noem drie onbedoelde gevolgen voor de natuur tegenwoordig die veroorzaakt zijn door de ontwikkelingen in Europa die je genoemd hebt bij vraag 1.

4 Gebruik bron 3.
a Wat is het voordeel van het toekennen van rechten aan (in dit geval) een rivier?
b Zou dit naar jouw idee bij kunnen dragen aan een andere omgang van de mens met de natuur?
c Gebruik bron 4. Het toekennen van rechten aan de natuur sluit aan bij de visie van Ailton Krenak. Leg dit uit.

5 Gebruik bron 5.
Welke rol of plek moet natuur in de toekomst hebben? Bereid een discussie voor in de klas, waarbij twee standpunten centraal staan:
1 De natuur staat in dienst van de mens.
2 De mens dient zich te schikken naar de natuur.
Verzamel zoveel mogelijk argumenten bij beide standpunten.

BRON 1 De uit Milaan afkomstige handelaar en ontdekker Girolamo Benzoni (ca. 1519-1572) verbleef gedurende vijftien jaar in Midden- en Zuid-Amerika en schreef hierover het boek *Geschiedenis van de Nieuwe Wereld* (1565). Daarin vertelde hij ook hoe inheemse bewoners in Zuid-Amerika naar de Europese kolonisatie keken.

Ze zeggen [...] dat wij alles verslinden, de aarde verteren, rivieren omleiden, nooit stil zijn en nooit rust hebben, altijd maar heen en weer hollen, op zoek naar goud en zilver, nooit tevreden zijn, en er dan mee gokken, oorlog voeren, elkaar doden, roven, vloeken, nooit de waarheid zeggen, en hen beroofd hebben van hun middelen van bestaan.

BRON 2 De Fransman Alexis de Tocqueville (1805-1859) schreef na een rondreis door de Verenigde Staten in 1835 het boek *Democratie in Amerika*. Een fragment:

Vanaf de dag dat een Europese nederzetting verrijst in de buurt van door de indianen bezet gebied, slaat het wild op de vlucht. [...] Zodra het eindeloze lawaai van de Europese industriële activiteit ergens te horen is, slaan de dieren op de vlucht [...]. Enkele Europese families, die zich op ver van elkaar verwijderde plaatsen vestigen, verdrijven uiteindelijk alle wilde dieren voorgoed uit het tussenliggende land. De indianen die er tot dan toe in een soort overvloed hadden geleefd, hebben moeite om de noodzakelijke ruilartikelen te verwerven. Het verdrijven van hun wild is hetzelfde als het veranderen van de velden van onze boeren in dorre woestenijen. Al spoedig verliezen ze bijna volledig hun middelen van bestaan. Dan ziet men deze verdoemde mensen als hongerige wolven door hun verlaten bossen zwerven.

BRON 3 In maart 2017 behaalde een Maori-volk op het Noordereiland van Nieuw-Zeeland een grote overwinning. Na een strijd van 140 jaar kreeg de Whanganui-rivier de wettelijke rechten van een mens toegekend. De hoofdonderhandelaar van de Maori – Gerrard Albert – zei hierover:

De reden dat we voor deze aanpak hebben gekozen, is omdat we de rivier als een voorouder beschouwen en dat altijd hebben gedaan. [...] We hebben gevochten om een benadering in de wetgeving te vinden, waardoor alle anderen kunnen begrijpen dat vanuit ons perspectief het behandelen van de rivier als een levend wezen de juiste manier is om de rivier te benaderen. Als een ondeelbaar geheel, in plaats van het traditionele model van de afgelopen honderd jaar, waarin de rivier werd behandeld vanuit een perspectief van eigendom en beheer.

BRON 4 Ailton Krenak, denker en activist, is de leider van een Braziliaans inheems volk. Hij ziet een duidelijk verschil tussen de manier waarop er in het Westen en in zijn eigen volk gedacht wordt over de natuur. Volgens Krenak heeft de Europese mens zich losgemaakt van de natuur en kijkt die er van een afstand naar, terwijl in de inheemse samenleving het denken juist onderdeel is van de natuur. In een interview in 2023 zei hij hier het volgende over:

Door eeuwen van westerse dominantie staart inmiddels bijna de hele wereld als gehypnotiseerd naar die ene denkwijze. Die heeft geleid tot een zombie-mensheid. Voor mij is een zombie iemand die denkt dat hij los van de aarde bestaat, die niet zijn verantwoordelijkheid neemt en die alleen nog maar consumeert. Het idee dat mens en natuur van elkaar gescheiden zijn, staat aan de basis van de ecologische rampen die nu over ons heen komen.

BRON 5 Ontbossing van het Amazonegebied in Brazilië. Door het verbranden van tropisch regenwoud in Brazilië ontstaat ruimte voor veeteelt en sojaplantages. Maar daarbij komt ook CO_2 vrij en de vernietigde bomen kunnen geen bijdrage meer leveren aan het omzetten van CO_2 in zuurstof. Bovendien brengt ontbossing de onderling verbonden ecologische systemen van heel Brazilië in gevaar.

Denken over de toekomst

Zie paragraaf 12.3

- CONTINUÏTEIT EN VERANDERING
- BETEKENIS GEVEN

In 1924 durfde een groep visionairs zich voor te stellen hoe het leven er honderd jaar later uit zou zien. Sommige van hun voorspellingen klopten absoluut niet, terwijl andere vooruitzichten redelijk accuraat bleken te zijn. Een kleine greep: snelwegen zouden uit drie verdiepingen bestaan. Door de uitvinding van het massamedium film zouden volken elkaar gemakkelijker leren kennen, wat de wereldvrede zou bevorderen. Europeanen zouden een gemiddelde leeftijd van 100 jaar bereiken. Thuiswerken zou normaal worden, met dank aan 'draadloze mogelijkheden'. Ook werd er gewaarschuwd voor ernstige overbevolking en groeiende voedseltekorten.

In werkelijkheid waren snelwegen in 2024 wel breder, maar niet hoger. Ook heeft film de wereldvrede helaas niet bespoedigd en worden mensen in West-Europa gemiddeld 80 jaar. Met dank aan internet kunnen mensen inderdaad gemakkelijk(er) thuiswerken. In 1924 bestond de wereldpopulatie uit bijna 2 miljard mensen, vandaag zijn dat er meer dan 8 miljard.

Hoewel nauwkeurig voorspellen ongelooflijk moeilijk is, is het toch belangrijk vooruit te kijken en in te spelen op mogelijke veranderingen. In deze opdracht ga je dat ook doen. Met de kennis van vandaag ga je voorspellen hoe de wereld er in 2050 uitziet.

6 Hoe ziet de wereld eruit in 2050 en wat vind je daarvan?
Schrijf een kort betoog of bereid een presentatie voor waarin je aandacht schenkt aan één of enkele onderwerpen hieronder. Geef daarbij aan wat je verwacht dat er zal veranderen, maar ook wat er bij dat thema misschien hetzelfde blijft.

- *Klimaatverandering*: welke maatregelen zijn er getroffen om de aarde leefbaar te houden voor toekomstige generaties? Zijn er gebieden op aarde waar je in 2050 niet goed meer kunt leven? Zijn er nieuwe migratiepatronen waar te nemen?
- *Langer en anders leven*: hoe oud worden mensen gemiddeld in welvarende en minder welvarende landen? Wat voor zorg hebben zij nodig? Wordt de mens in zekere zin onsterfelijk (de mensmachine / digitale mens)?
- *Technologie*: hoe hebben sociale media, robotisering, artificiële intelligentie (AI)en techniek in het algemeen het leven veranderd? Wat merk je daarvan thuis, op het werk, in het dagelijks leven en op reis?
- *Democratie en dictatuur*: is de wereld democratischer geworden, of juist niet? En waar ligt de macht in de wereld: bij de VS, China, Rusland, India, Europa of een ander blok van landen?
- *Buiten de aarde*: in hoeverre beïnvloedt de ruimtevaart het leven op aarde? Wonen en werken er mensen op de maan of op Mars? Werkt de mensheid samen of is ruimtevaart alleen nog een strijd tussen landen of miljardairs om prestige en macht?

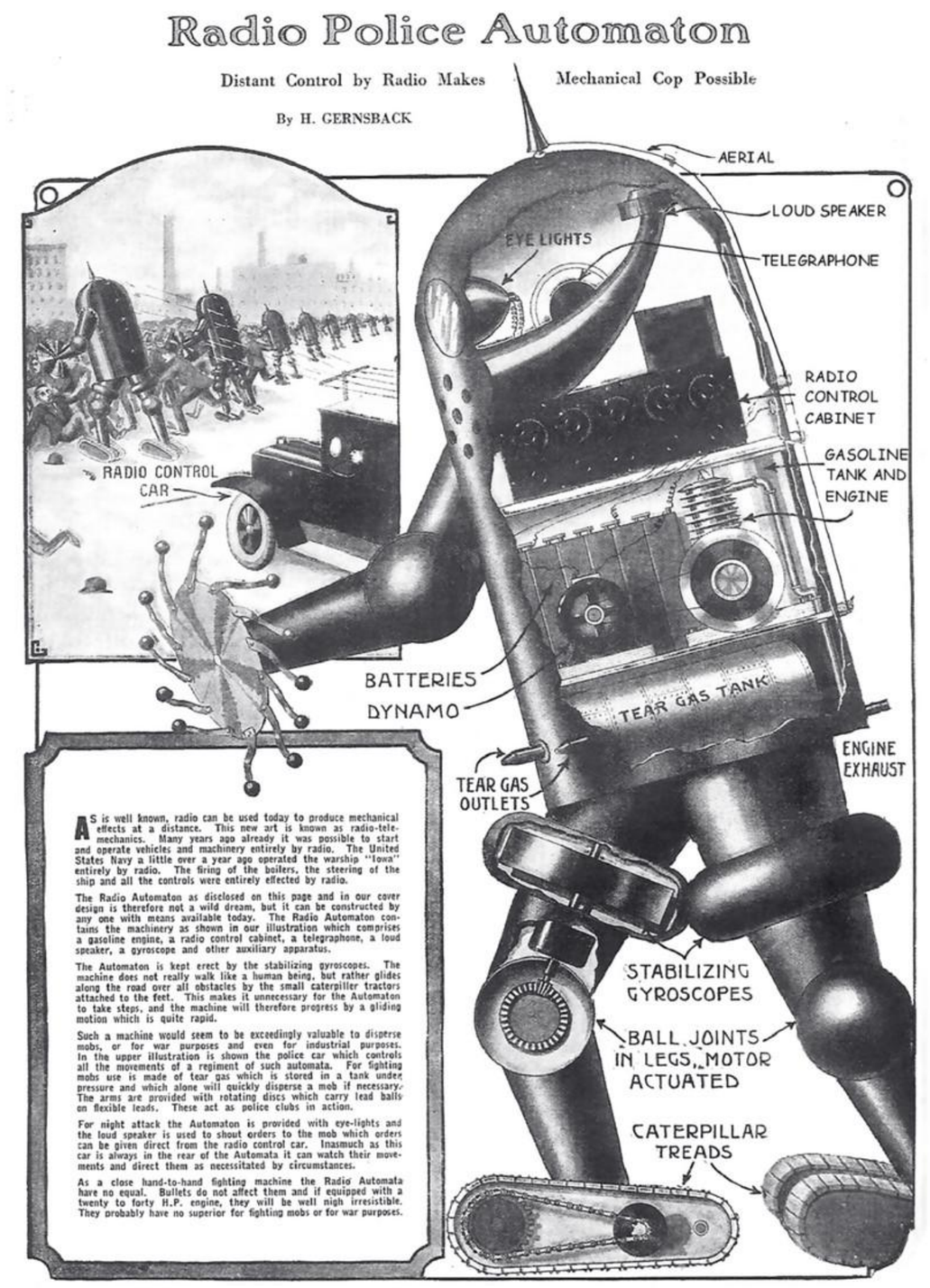

BRON 6 In mei 1924 publiceerde het Amerikaanse tijdschrift *Science and Invention* de bouwtekening voor de 'Radio Police Automaton': een mechanische politieagent die ingezet kon worden bij het bestrijden van bendes of tijdens een oproer. De op afstand bestuurbare 'agent' zou bestaan uit een benzinemotor, een radiobesturingskast, een telegraaf, een luidspreker, een gyroscoop en een tank voor traangas. En met dank aan de lichtgevende ogen zou hij ook 's nachts bruikbaar zijn.

Afsluiting

Controleer jezelf

12.1 Welvaart en vervuiling

1 Ik kan een verklaring geven voor de snel groeiende welvaart in West-Europa na 1945 en de komst daar van een consumptiemaatschappij en een verzorgingsstaat.
2 Ik kan uitleggen hoe in West-Europa het denken over de rol van de overheid in de economie tussen 1945 en 2025 is veranderd.
3 Ik kan een beschrijving geven van de economische ontwikkelingen in de wereld na 1945.
4 Ik kan beschrijven hoe de zorg voor natuur, milieu en klimaat zich na 1945 heeft ontwikkeld.

12.2 Emancipatie en migratie

1 Ik kan enkele belangrijke sociale ontwikkelingen in de westerse wereld na 1945 noemen.
2 Ik kan beschrijven hoe de migratie naar West-Europa zich na 1945 heeft ontwikkeld.
3 Ik kan uitleggen tot welke reacties en discussies het ontstaan van een multiculturele samenleving in West-Europa heeft geleid.

12.3 Democratie in de verdrukking?

1 Ik kan uitleggen hoe het komt dat de mensenrechtensituatie in China, Rusland en delen van het Midden-Oosten in de 21e eeuw is verslechterd.
2 Ik kan een aantal belangrijke 21e-eeuwse ontwikkelingen binnen de Europese Unie noemen.
3 Ik kan uitleggen wat de achtergrond is van de opkomst van neonationalisme en populisme in Europa.

Begrippen

De uitleg van de begrippen staat achter in je boek.

diversiteit
euroscepsis
globalisering
informatiesamenleving
Marshallplan
neoliberalisme
neonationalisme
pluriforme en multiculturele samenleving
politieke islam
populisme
verzorgingsstaat
wederopbouw

Jaartallen

1947	Het Marshallplan voor de wederopbouw van Europa gaat van start
ca. 1960	Eerste arbeidsmigranten uit het Middellandse Zeegebied in West-Europa
ca. 1970	Hernieuwde aandacht voor het feminisme in West-Europa
ca. 1980	Begin van de opmars van de personal computer
ca. 2000	Opkomst van anti-immigratiepartijen in West-Europa
2010	Begin van de Arabische Lente in het Midden-Oosten
2014	Rusland begint een veroveringsoorlog tegen Oekraïne
2015	Besluit om de opwarming van de atmosfeer tot 1,5 °C te beperken
2016	De Britten besluiten de Europese Unie te verlaten

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Oefenen met kenmerkende aspecten

1 **a** Vat de kenmerkende aspecten bij dit hoofdstuk (★ **48** en ★ **49**) samen met behulp van de *Trainer kenmerkende aspecten*. Gebruik de *Trainer 1900-2000*, opdracht 48.1 tot en met 49.4.
b Je hebt nu alle kenmerkende aspecten bij de 20e eeuw (1900-2000) bestudeerd. Oefen en herhaal met *Test jezelf* en *Flitskaarten* de ka's:
– ★ **37** tot en met ★ **49** in de *Trainer 1900-2000*;
– ★ **18** tot en met ★ **49** in de *Trainer alle kenmerkende aspecten tot 2000*.

Ga naar de *Trainer kenmerkende aspecten*.

Herhalen van de leerstof

2 Zet de volgende Nederlandse protestacties in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De Communistische Partij Nederland verzet zich fel tegen het 'dollar-imperialisme' van het Marshallplan.

B De Nederlands-Egyptische acteur Sabri Saad el Hamus gaat naar Egypte om te helpen bij het verdrijven van dictator Hosni Moebarak.

C Feministen bezetten in Haarlem twee weken lang een (officieel illegale) abortuskliniek in hun strijd om abortus wettelijk toe te staan.

D In Den Haag demonstreren 15.000 mensen omdat ze de klimaatmaatregelen naar aanleiding van het Parijse Klimaatakkoord onvoldoende vinden.

E Klein Orkest scoort een hit met het lied *Koos Werkeloos*, dat onder meer gaat over bezuinigingen op sociale voorzieningen.

Oefenen voor de toets

Na 1945 ontstond in West-Europa een verzorgingsstaat.

2p **3** Leg uit, met verwijzing naar een kenmerkend aspect, dat de eerste aanzetten daarvoor al dateren uit de 19e eeuw.

Gebruik bron 1.
Kok zag in 1989 in het sociaal-economische beleid van overheden in Noordwest-Europa een 'cyclische ontwikkeling' (slingerbeweging).

4p **4**
- Noem en dateer de drie fasen die Kok in deze slingerbeweging onderscheidt (inclusief de toekomstige koerswijziging die hij voor ogen heeft) en
- noem (zonder verwijzing naar de bron) een reden voor het beleid in de eerste fase en voor het beleid in de tweede fase en
- leg uit, met verwijzing naar de bron, waarom Kok vanuit zijn politieke achtergrond een koerswijziging wil.

In 1962 publiceerde de Amerikaanse wetenschapper Rachel Carson het boek *Silent spring*. In dit boek toonde zij aan dat de chemische bestrijdingsmiddelen die werden gebruikt in de landbouw, zeer schadelijk waren voor natuur en mens. Met dit boek probeerde Carson mensen wakker te schudden.

1p **5** Leg uit waarom dit boek past bij de jaren 1960.

Tot de jaren 1980 waren moskeeën in Nederland gevestigd in woonhuizen, oude garages en in onbruik geraakte kerken. Pas in de jaren 1980 kwam geleidelijk de nieuwbouw van volwaardige moskeeën op gang.

1p **6** Geef hiervoor een verklaring.

Gebruik bron 2.
Twee conclusies:

1 De Iraanse en Afghaanse regeringen zijn volgens de tekenaar aanhangers van de politieke islam.

2 De Amerikaanse politicus is volgens de tekenaar een populist.

2p **7** Geef voor elke conclusie aan of deze juist of onjuist is, steeds met een verwijzing naar de bron.

Gebruik bron 3.

3p **8** Leg uit, steeds met verwijzing naar één of meer onderdelen van de bron:
- over welke gebeurtenis deze spotprent gaat;
- welke visie de maker op deze gebeurtenis heeft;
- hoe de maker waarschijnlijk denkt over neonationalistische politici in Europa.

Introductie

Zo'n 150 jaar geleden viste iemand in een dorp bij Venlo (Limburg) deze versierde schildknop uit een beek. Hij stamt waarschijnlijk uit de 2e eeuw n.C. en getuigt van de langdurige aanwezigheid van de Romeinen in dit gebied. Die aanwezigheid begon toen Julius Caesar in 57 v.C. de Lage Landen binnenmarcheerde. De techniek en de organisatie van de Romeinen moeten de Germaanse bevolking hebben verbijsterd. Op hun beurt keken de Romeinen behoorlijk neer op die 'langharige' (dat wil zeggen: onbeschaafde) Germanen. Maar twee eeuwen later, toen deze schildknop in het water belandde, hadden de Germanen al heel wat van de Romeinse cultuur overgenomen. En zij stonden daarin niet alleen. Dankzij de veroveringen van Alexander de Grote en de Romeinen stonden miljoenen mensen in grote delen van Europa, Azië en Noord-Afrika lange tijd onder invloed van de Grieks-Romeinse cultuur, waaronder – uiteindelijk – het christendom.

Kenmerkende aspecten

★ 4 De ontwikkeling van wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in de Griekse stadstaat

★ 5 De klassieke vormentaal van de Grieks-Romeinse cultuur

★ 6 De groei van het Romeinse imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreidde

★ 7 De confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur van Noordwest-Europa

★ 8 De ontwikkeling van het jodendom en het christendom als de eerste monotheïstische godsdiensten

Waarover gaat dit hoofdstuk?

2.1 De Griekse democratie ★ 4

In het Middellandse Zeegebied lagen naast grote rijken, talloze kleine stadstaten. In sommige kregen burgers inspraak en ontstond een bijzondere cultuur.

2.2 Het hellenisme

Alexander de Grote veroverde de Griekse stadstaatjes, Egypte en het uitgestrekte Perzische Rijk, waardoor de Griekse cultuur zich verspreidde.

2.3 De Romeinse Republiek ★ 6

Het Romeinse Rijk begon als een stadstaatje rondom Rome en breidde zich door verovering en diplomatie uit tot een groot rijk, dat het hele Middellandse Zeegebied besloeg.

2.4 Het Romeinse Keizerrijk ★ 5 ★ 6 ★ 7

Door de militaire overwinningen van onder andere Julius Caesar groeide het rijk en raakte de Grieks-Romeinse cultuur over heel Europa verspreid. Maar deze overwinningen hadden ook politieke gevolgen: ze leidden het einde van de Romeinse Republiek in.

2.5 Joden en christenen ★ 8

Van een vervolgde religieuze sekte groeide het – uit het jodendom voortgekomen – christendom uit tot de staatsgodsdienst van het Romeinse Rijk.

2.6 Het einde van het Romeinse Rijk

In 476 n.C. werd de laatste keizer van het West-Romeinse Rijk afgezet en hield het rijk op te bestaan. Het Oost-Romeinse Rijk bestond nog tot 1453.

ca. 50-ca. 400 De ontwikkeling van het vroege christendom

BRON 1 In 1989 hield Wim Kok, de toenmalige leider van de PvdA, de sociaaldemocratische partij in Nederland, een toespraak waarin hij zijn visie gaf op de koers die het land moest inslaan. Daaruit een gedeelte.

De Amerikaanse historicus Arthur Schlessinger jr. heeft geschreven over de cyclische ontwikkeling van de Amerikaanse politiek, die hij omschreef als 'een voortdurende afwisseling in de nationale aandacht voor de publieke zaak en voor het individuele belang'. Iets daarvan is ook merkbaar in Noordwest-Europa: na een periode van sterke nadruk op collectieve goederen* was een reactie zichtbaar die nadruk legde op lastenverlichting voor de individuele burger. Maar wie de balans van tien jaar neo-conservatisme** opmaakt, kan niet anders dan vaststellen dat de slinger te ver is doorgeschoten. Het evenwicht tussen sociale normen en economische efficiency is zoekgeraakt, de samenhang tussen individualisering en solidariteit is niet aangebracht [...]. Het gevoerde herstelbeleid heeft geleid tot vergroting van sociale ongelijkheid [...]. Wij zetten ons [daarom] af tegen de neo-conservatieve stelling dat elke vorm van collectieve verantwoordelijkheid de werking van de markt ontregelt en negatieve economische consequenties heeft.

* *gemeenschappelijke voorzieningen*

** *min of meer hetzelfde als 'neoliberalisme'*

BRON 2 Spotprent van de Amerikaanse tekenaar Pat Bagley uit 2024, met driemaal de tekst 'Ik heb God onder een sneltoets zitten'. De taliban zijn de machthebbers in Afghanistan, Mike Johnson is de voorzitter van het Amerikaanse Huis van Afgevaardigden (vergelijkbaar met de Tweede Kamer).

BRON 3 'Pardon, mijnheer, mag ik u aanraden een parachute mee te nemen?' 'Bedankt, ik heb genoeg aan de vlag.' Spotprent van de Slowaakse tekenaar Marian Kamensky, 2016.

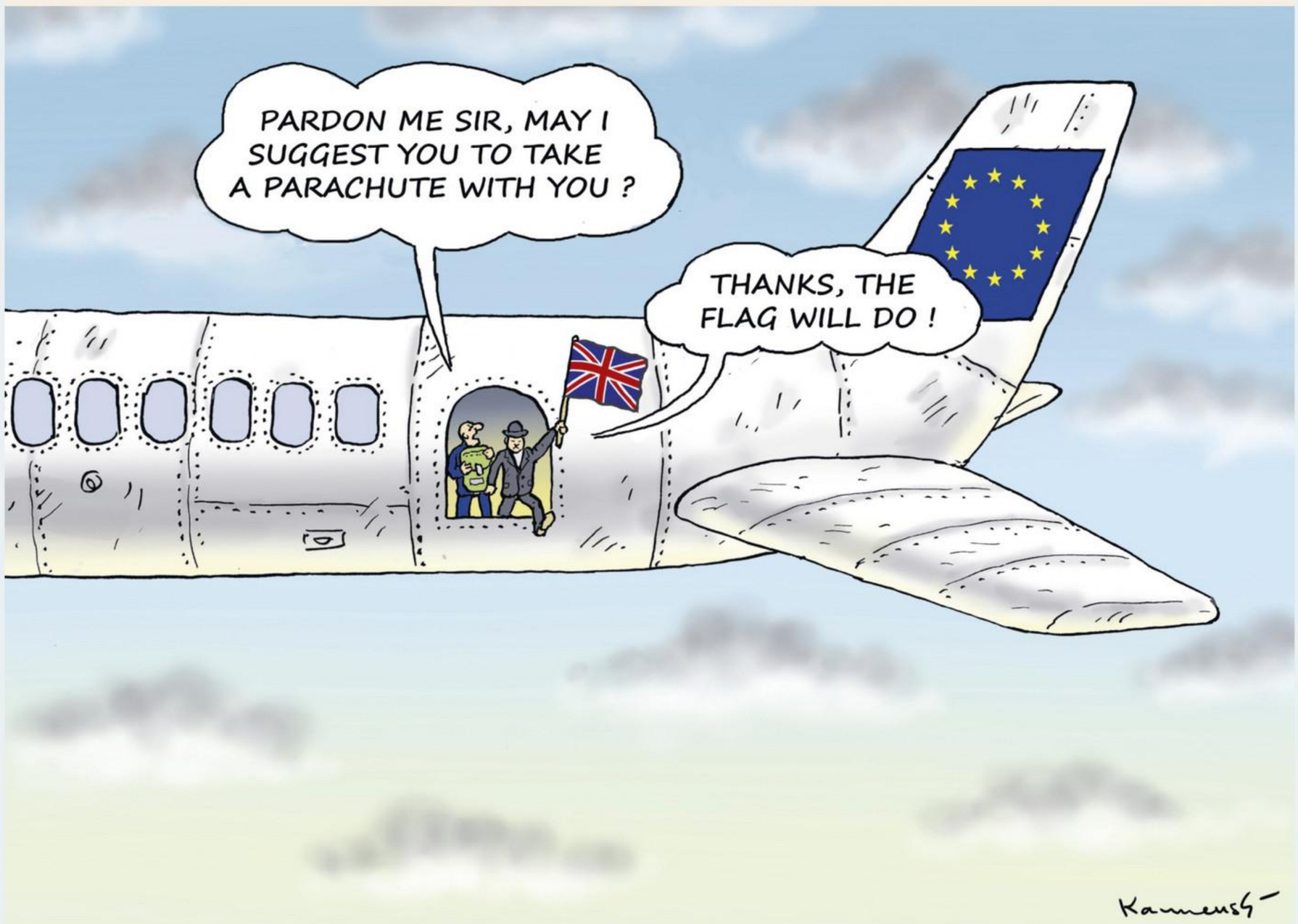

Begrippen

1 Jagers en boeren

adel
Machtige groep in de samenleving, bestaande uit militaire leiders en/of lokale bestuurders en hun familie. Adel is in veel samenlevingen erfelijk.

agrarische revolutie
De overgang van jagen en verzamelen als voornaamste middel van bestaan naar een sedentair bestaan als boer.

agrarische samenleving
Samenleving waarin de meeste mensen leven van akkerbouw en veeteelt. Ook wel: landbouwsamenleving.

agrarisch-urbane samenleving
Samenleving waarin de meeste mensen in de landbouw werken, maar waar ook steden zijn, waarin veel mensen werken als ambachtsman of handelaar.

centraal bestuur
Bestuur over een groter gebied vanuit één plaats, waarbij overal in het bestuurde gebied dezelfde wetten en belastingen gelden.

geweldsmonopolie
Een situatie waarin alleen de staat geweld mag gebruiken en mensen mag laten arresteren, opsluiten en eventueel fysiek straffen.

hiërarchie
Een rangorde binnen de samenleving of een onderdeel daarvan, op basis van aanzien en macht.

homo sapiens
De laatste en enige menssoort die nu nog bestaat en waartoe ook wij behoren. (Letterlijk: de wetende mens.)

jager-verzamelaar
Mens die leeft van de jacht, de visserij en het verzamelen van voedsel.

landbouwsamenleving
Samenleving waarin de meeste mensen leven van akkerbouw en veeteelt. Ook wel: agrarische samenleving.

magisch wereldbeeld
Een manier van denken waarbij mensen geloven dat zij worden omringd door geesten of goden die invloed hebben op de wereld waarin zij leven.

polytheïsme
Godsdienst waarbij mensen geloven in meerdere goden.

prehistorie
Periode waarin een volk geen schrift gebruikt.

ritueel
Een heilige handeling die bedoeld is om een goddelijke of bovennatuurlijke macht gunstig te stemmen.

staat
Een afgebakend gebied met een gecentraliseerd bestuur en een overkoepelend rechtssysteem waarin het bestuur een geweldsmonopolie heeft en verantwoordelijk is voor de ordehandhaving en de verdediging van de landsgrenzen.

stedelijke gemeenschap
De groep mensen die samen de bevolking van een stad vormt.

2 De klassieke oudheid

aristocratie
Vorm van bestuur waarbij de macht beperkt blijft tot een aantal families (adel).

Bijbel
Het heilige boek van de christenen, dat uit twee delen bestaat: het Oude Testament (met boeken die ook heilig zijn voor joden) en het Nieuwe Testament (met verhalen over het leven van Christus en zijn eerste volgelingen).

burgerrecht
Een recht dat toebehoort aan de erkende bewoners van een stad of staat (‘burgers’).

christendom
Monotheïstische godsdienst die het geheel van christelijke waarden, voorschriften en gebruiken omvat en die is gebaseerd op de Bijbel.

concilie
Vergadering van de christelijke kerk waarin besluiten worden genomen over de juiste interpretatie van de christelijke leer.

consul
De hoogste ambtsdrager in de Romeinse Republiek; de twee consuls werden jaarlijks gekozen uit de senaat en waren verantwoordelijk voor het burgerlijke en militaire bestuur.

dictator
Alleenheerser (oorspronkelijk alleen voor een korte periode).

directe democratie
Vorm van bestuur waarbij alle burgers het recht hebben om rechtstreeks mee te beslissen over het beleid.

Germanen
Boerenvolken in Midden-Europa en Noord-Europa die rond het begin van de jaartelling een Germaanse taal spraken.

hellenisme
De Griekse beschaving na de veroveringen van het (Midden-)Oosten door Alexander de Grote.

imperium
Een groot rijk waarin een vorst of regering over verschillende volken heerst. Letterlijk: opperheerschappij.

jodendom
Monotheïstische godsdienst van de joden, gebaseerd op de boeken van de Hebreeuwse Bijbel (in de christelijke Bijbel het Oude Testament).

keizerrijk
Een rijk dat wordt bestuurd door een keizer.

klassieke cultuur
Grieks-Romeinse cultuur.

magistraat
Bestuurder die tijdelijk een niet-erfelijk overdraagbare functie vervult.

monotheïsme
Het geloof in één god.

oligarchie
Bestuur door een kleine elite.

oosters schisma
De breuk in 1054 tussen het christendom onder leiding van de paus in Rome en het orthodoxe christendom in het Oost-Romeinse Rijk.

orthodox
Letterlijk: volgens de ware leer; onder andere gebruikt voor de christelijke kerken in het Oost-Romeinse Rijk na het oosters schisma van 1054.

ostracisme
Het verschijnsel dat Atheense burgers een politicus uit hun midden konden verbannen door hem weg te stemmen. (Letterlijk: schervengericht.)

patronage
Het verschijnsel dat een machtig man (de patroon) burgers van lage afkomst (zijn cliënten) beschermt in ruil voor politieke steun.

pax romana
Een periode van betrekkelijke rust in het Romeinse Rijk (27 v.C.-180 n.C.). (Letterlijk: Romeinse vrede.)

polis
Stadstaat (een stad plus het omringende gebied) met een zelfstandig bestuur.

republiek
Staat die door (een deel van) de burgers zelf wordt bestuurd en niet door een koning of keizer.

senaat
Het voornaamste bestuurlijke orgaan van de Romeinse Republiek.

staatsgodsdienst
Een godsdienst die is voorgeschreven voor iedereen die voor de staat werkt.

tiran
Tijdelijke alleenheerser, later met de betekenis van 'hardvochtig heerser'.

volksvergadering
Politiek orgaan waarin de burgers van een land bijeenkomen om deel te nemen aan de besluitvorming in hun staat.

volksverhuizing
De verplaatsing van een grote groep mensen (een volk) over een grote afstand.

3 De middeleeuwen

autarkie
Een vorm van economie waarin een gebied in zijn eigen economische behoefte voorziet en dus economisch onafhankelijk is van andere gebieden. (Letterlijk: zelfvoorziening.)

burgerij
De belangrijkste groep bewoners van een stad, de mensen die het burgerrecht hebben.

centralisatie
Het streven van heersers om hun gebied vanuit één punt te besturen en in het hele grondgebied gelijke wetten en belastingen in te voeren.

domein
Landgoed dat bestaat uit een aantal boerderijen die onder dezelfde heer vallen, en dat in zijn geheel min of meer zelfvoorzienend is.

drieslagstelsel
Een manier om in een driejarige cyclus een stuk land zo efficiënt mogelijk te gebruiken.

expansie
De uitbreiding van een gebied of van invloed.

feodaal stelsel
Een bestuurssysteem waarbij een leenheer grond en rechten in 'leen' geeft aan een ondergeschikte leenman, in ruil voor trouwe dienst. Ook wel 'leenstelsel' of 'feodalisme' genoemd.

geestelijke macht
De macht over de kerkorganisatie en haar leer.

geldeconomie
Een economie waarin geld het voornaamste ruilmiddel is.

gilde
Een vereniging van mensen met hetzelfde beroep (meestal handelaren of ambachtslieden) die de gezamenlijke belangen behartigt.

hofstelsel
Een economisch systeem waarin min of meer zelfvoorzienende domeinen centraal staan. Ook wel: domeinstelsel.

horige
Halfvrije boer die recht heeft op zijn grond, maar niet buiten het domein mag gaan wonen zonder toestemming van zijn heer.

inquisitie
Een kerkelijke rechtbank die ketters opspoorde en berechtte.

investituurstrijd
Het conflict tussen de keizer en de paus over de benoeming van bisschoppen.

islam
Monotheïstische godsdienst die gebaseerd is op de Koran en de uitspraken van de profeet Mohammed.

kalifaat
Islamitische bestuursvorm waarin de kalief zowel wereldlijk als religieus heerser is.

kerstening
Anderen bekeren tot het christendom.

ketter
Iemand die afwijkt van de officiële geloofsleer.

Koran
Het heilige boek van moslims.

kruistocht
Een grootschalige militaire expeditie die gericht was tegen 'ketters', joden of moslims en waarbij de katholieke kerk samenwerkte met christelijke vorsten en krijgsheren.

leenheer
Iemand die leenmannen aan zich heeft gebonden door hun grond en rechten in 'leen' te geven.

leenman
Iemand die van een leenheer grond en rechten in 'leen' heeft gekregen en in ruil daarvoor trouwe dienst belooft. Ook wel: vazal.

lekeninvestituur
De officiële inwijding van een geestelijke door een leek (een niet-geestelijke).

lijfeigene
Onvrije boer zonder bezit, die moet werken als boerenknecht.

missionaris
Geestelijke die mensen tot het christendom probeert te bekeren.

parlement
Een vergadering van vertegenwoordigers van de drie standen (geestelijkheid, adel en burgerij).

parochie
Kerkelijke gemeente op het laagste niveau, onder leiding van een pastoor; onderdeel van een bisdom.

patriciër
Lid van een machtige en belangrijke familie in een stad.

privilege
Voorrecht. Een recht dat alleen is toegekend aan een specifieke groep mensen.

reconquista
De verovering door christelijke vorsten van het islamitische deel van het Iberisch schiereiland (Spanje en Portugal). (Letterlijk: Spaans voor 'herovering'.)

reguliere geestelijke
Monnik of non die als lid van een katholieke kloosterorde volgens voorgeschreven regels leeft.

seculiere geestelijke
Katholieke priester die onderdeel vormt van het kerkelijke bestuur, vanaf het laagste niveau (de pastoor in de parochie) tot aan de leider van de kerk, de paus. Ook wel: wereldlijke geestelijke.

sharia
Islamitische wetgeving, gebaseerd op onder andere de Koran.

sjiisme
Stroming binnen de islam die is gesticht door de aanhangers van Ali, de neef van Mohammed.

soennisme
Stroming binnen de islam die is ontstaan nadat de sjiieten zich hadden afgescheiden.

staatsvorming
Het ontstaan van een groot gebied met één bestuur.

stadsrecht
Het recht van een plaats op een eigen bestuur en eigen rechtspraak.

stand
Groep van mensen met een vergelijkbare maatschappelijke functie, zoals priesters (de geestelijkheid), bestuurders en militairen (de adel) en boeren en burgers (de derde stand).

Staten-Generaal
Hoogste overlegorgaan tussen koning en afgevaardigden van de drie standen.

syncretisme
Het verschijnsel dat mensen die een ander geloof aannemen, dit geloof verbinden met hun eerdere overtuigingen en praktijken.

tweezwaardenleer
De gedachte dat de wereld bestaat uit een geestelijke (kerkelijke) en een wereldlijke (niet-kerkelijke) machtssfeer.

vazal
Leenman.

wereldlijke macht
De macht over alles wat niet tot de kerkorganisatie en haar leer behoort.

4 Veranderend mens- en wereldbeeld

calvinisme
Stroming binnen het christendom die is gebaseerd op de ideeën van de hervormer Johannes Calvijn.

Contrareformatie
De reactie van de katholieke kerk op de Reformatie, die enerzijds hervormingen binnen de katholieke kerk inhield en anderzijds een harder optreden tegen protestanten.

humanisme
De cultuur van geleerden uit de tijd van de renaissance. Humanisten oriënteerden zich sterk op de literatuur en geschiedenis uit de oudheid.

lutheranisme
Stroming binnen het christendom die is gebaseerd op de ideeën van de hervormer Maarten Luther.

machiavellisme
De leer van de Italiaanse denker Niccolò Machiavelli, die beschreef hoe een heerser moest handelen als hij het belang van de staat hoger stelde dan dat va individuele burgers; vaak opgevat als een aanbeveling voor pure machtspolitiek.

mensbeeld
De ideeën die mensen hebben over zichzelf en de mensen om hen heen.

moderne devotie
Religieuze stroming uit de 14e eeuw waarvan de aanhangers kritiek hadden op de praktijken binnen de kerk; voorloper van de Reformatie.

Reformatie
Kerkhervorming die uiteindelijk leidde tot een scheuring in de kerk en het ontstaan van het protestantisme.

renaissance
Periode tussen 1300 en 1600, waarin niet langer het leven na de dood centraal stond, maar de mens in het hier en nu.

tolerantie
Verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden, met name tegenover mensen met een ander geloof.

wederdopers
Aanhangers van een soms radicale hervormingsbeweging uit het begin van 16e eeuw, die onder meer voorstander waren van de volwassenendoop in plaats van de kinderdoop.

wereldbeeld
De ideeën die mensen hebben over de hun bekende wereld.

5 Een nieuwe republiek in Europa

absolutisme
Een regeringsvorm waarin de koning alle macht heeft en zelf boven de wet staat.

burgerlijke cultuur
Een cultuur die wordt bepaald door burgers (en niet door hof, adel of kerk).

driehoekshandel
Een door Europeanen opgezette handelsroute tussen drie continenten: vanuit Europa vervoerden zij textiel, wapens en kostbaarheden naar Afrika, vanuit Afrika slaafgemaakten naar Amerika en vanuit Amerika voedings- en genotmiddelen naar Europa.

droit divin
Het goddelijke recht op grond waarvan de koning met absolute macht regeert.

empirisme
De overtuiging dat je de werkelijkheid het beste leert kennen door waarneming via de zintuigen en door experimenteren.

factorij
Handelspost die door een Europese handelsonderneming werd opgericht ter ondersteuning van overzeese handel.

handelscompagnie
Bedrijf waarin investeerders samenwerkten om de handelsreizen overzee te financieren.

handelskapitalisme
Economisch systeem waarin ondernemers goederen verhandelen om daarmee winst te maken.

hofcultuur
Een cultuur die wordt bepaald door de vorst en zijn adellijke hof.

mechanistisch wereldbeeld
Een kijk op God en de wereld die ervan uitgaat dat de werkelijkheid is te vergelijken met een machine (mechaniek) die door God in werking is gezet en daarna zelfstandig functioneert volgens natuurwetten.

mercantilisme
De economische leer volgens welke de staat de eigen economie kan stimuleren door de export te bevorderen en de import te beperken.

natuurlijke rechten
Het geheel van rechten die ieder mens van nature heeft, zoals het recht op leven, bezit en vrijheid.

prinsgezind
Behorend tot de partij die in de Republiek de stadhouders uit het huis van Oranje steunde.

raadpensionaris
Hoogste ambtenaar in een gewest; de Hollandse raadpensionaris deed namens de gehele Republiek de buitenlandse zaken.

rationalisme
De overtuiging dat logisch en verstandelijk redeneren de zuiverste bron van kennis is.

regent
Lid van de groep rijke burgers die de Republiek bestuurden.

soevereiniteit
De hoogste macht in een staat.

staatsgezind
Behorend tot de partij die de gewestelijke staten in de Republiek als soeverein beschouwde en die zich verzette tegen een al te grote macht van de stadhouder.

stadhouder
Ooit (in de Spaanse tijd) de dienaar van de koning, later (in de Republiek) een hoge ambtenaar van de gewesten die voor de gehele republiek optrad als aanvoerder van leger en vloot.

Staten-Generaal
In de Republiek: bestuursorgaan waarin vertegenwoordigers van de gewesten overlegden over buitenlandse politiek, defensie, bepaalde belastingen en over het bestuur van de Generaliteitslanden. In Frankrijk: hoogste overlegorgaan tussen koning en afgevaardigden van de drie standen.

Statenvergadering
Hoogste bestuursorgaan van een gewest (provincie) in de Republiek, waarin afgevaardigden van steden en platteland zitting hadden.

trans-Atlantische slavenhandel
Slavenhandel van Afrika, over de Atlantische Oceaan, naar Amerika; onderdeel van de driehoekshandel.

tribuut
Een waardevol geschenk (of reeks waardevolle geschenken) waarmee een volk de oppermacht van een buurstaat erkent.

wereldeconomie
Een economie die zich over de hele wereld uitstrekt, doordat producten uit gebieden van over de hele wereld worden verhandeld.

wetenschappelijke revolutie
De ontwikkeling in de 16e- en 17e-eeuwse wetenschap waarbij onderzoekers niet langer afgingen op wat de Bijbel, de kerk of auteurs in de klassieke oudheid vonden, maar zelf tot een mening kwamen door middel van zelfstandig denken, observeren en redeneren.

6 Verlichting en revoluties

ancien régime
Bestuurssysteem van vóór de Franse Revolutie, waarbij de vorst veel macht heeft en er standen zijn met eigen voorrechten.

atheïsme
De overtuiging dat er geen goden bestaan en dat deze bedacht zijn door mensen zelf, in allerlei verschillende culturen.

burger
Een erkende inwoner van een stad, stadstaat of staat.

deïsme
Een filosofische stroming die gelooft dat God het heelal heeft geschapen, maar zich er sindsdien niet meer mee bemoeit. Kennis over het goddelijke krijg je alleen via je eigen verstand, niet via oude boeken zoals de Bijbel.

democratische revolutie
Revolutie die is gebaseerd op het idee van volkssoevereiniteit en die als belangrijkste doelen heeft: de grondrechten van burgers vastleggen in een grondwet en (een deel van) de burgers het bestuur van het land laten kiezen door vrije verkiezingen.

grondrechten
Natuurlijke rechten van de mens die in de grondwet van een staat worden vastgelegd en daardoor (burgerlijke) grondrechten worden.

grondwet
De verzameling fundamentele wetten van een staat waarin de werking van het politieke systeem en de grondrechten en plichten van de burgers staan beschreven.

natuurlijke rechten
Het geheel van rechten die ieder mens van nature heeft, zoals het recht op leven, bezit en vrijheid.

parlementaire democratie
Vorm van bestuur waarbij de macht ligt bij een volksvertegenwoordiging (parlement) die door alle of een groot deel van de burgers is gekozen.

publieke opinie
Mening die door het grootste deel van het volk wordt gedeeld en die tot stand komt door een openbaar debat tussen burgers.

ras
Een begrip dat mensen typeert op basis van lichamelijke verschillen en afkomst.

scheiding der machten
Het principe dat er in een staat drie verschillende machten zijn (de wetgevende macht, de uitvoerende macht en de rechtsprekende macht) en dat deze machten nooit in één persoon of instelling samen mogen komen.

verlicht absolutisme
Een bestuursvorm waarin een absoluut vorst het algemeen belang op een rationele manier zegt te dienen.

Verlichting
Periode waarin een kritische houding ontstond tegenover geloof en traditie en een groot vertrouwen in de mogelijkheid de wereld rationeel te doorgronden.

volkssoevereiniteit
Het idee dat de hoogste macht in een staat bij het volk ligt.

7 Industrialisatie en emancipatie

algemeen kiesrecht
Situatie waarin alle volwassen burgers (mannen en vrouwen) het recht hebben om hun stem uit te brengen bij verkiezingen.

arbeidersklasse
De groep mensen die zelf geen productiemiddelen bezitten en alleen geld kunnen verdienen door hun arbeid te verkopen.

burgerlijk gezinsideaal
Het in de 19e eeuw algemeen geldende idee dat de man het hoofd van het gezin moest zijn, zodat vrouwen zich op het huishouden en de opvoeding van de kinderen kunnen richten.

censuskiesrecht
Kiesrechtsysteem waarbij alleen mensen met voldoende vermogen mogen stemmen.

communisme
Stroming binnen het socialisme die het lot van de arbeidersklasse wil verbeteren door middel van een revolutie, die moet leiden tot een klasseloze samenleving en gemeenschappelijk bezit van de productiemiddelen.

confessionalisme
Politieke stroming waarbij het geloof (rooms-katholiek of protestants) uitgangspunt is voor het politieke handelen.

conservatisme
Behoudende politieke stroming die zich keerde tegen de maatschappelijke vernieuwingen van de Franse Revolutie, het liberalisme en het socialisme.

constitutionele monarchie
Staatsvorm met aan het hoofd een vorst die zijn of haar functie uitoefent op basis van erfrecht, en waarin die macht wordt beperkt door een grondwet (constitutie).

democratisering
De uitbreiding van het kiesrecht over een steeds grotere groep burgers.

economisch liberalisme
Het streven naar een economisch systeem waarbij de staat zich zo min mogelijk bemoeit met de economie en de ondernemer maximale vrijheid heeft.

eerste feministische golf
De feministische beweging in de periode 1840-1920, waarbij feministen streden voor meer rechten voor vrouwen, zoals het kiesrecht.

emancipatiebeweging
Beweging die streeft naar de juridische en sociale gelijkberechtiging van achtergestelde groepen, zoals slaafgemaakten, vrouwen, arbeiders en religieuze groepen.

evolutietheorie
Door Charles Darwin ontwikkelde theorie over de ontwikkeling van biologische soorten, die erop neerkomt dat deze soorten zich in de loop der tijd hebben ontwikkeld door de betere overlevingskansen van individuen die toevallig beter aan de omstandigheden waren aangepast.

feminisme
Politieke beweging die zich ten doel stelt de achtergestelde positie van vrouwen te verbeteren, in de eerste plaats via hervorming van het kiesrecht.

handelingsonbekwaamheid
De wettelijke bepaling dat gehuwde vrouwen niet zelfstandig een rechtshandeling konden verrichten, zoals het tekenen van een overeenkomst.

industrialisatie
Mechanisering van de arbeid.

industriële revolutie
Grote verandering in de samenleving waarbij industrie en verkeer steeds meer worden gemechaniseerd.

industriële samenleving
Samenleving waarin industrie het voornaamste bestaansmiddel is.

middenklasse
De groep geschoolde mensen die bijvoorbeeld als boekhouder of ingenieur in fabrieken werken of als onderwijzer, ambtenaar of winkelier in de steden.

ministeriële verantwoordelijkheid
Staatkundige afspraak dat de ministers slechts aan het parlement verantwoording verschuldigd zijn voor hun eigen politieke handelen en dat van de koning.

modern kapitalisme
Een economisch systeem waarin ondernemers geld investeren in de productie van goederen met als doel zoveel mogelijk winst te maken.

politiek liberalisme
Politieke stroming die het opneemt voor de vrijheid van het individu tegenover de macht van de staat.

Restauratie
Herstel van de maatschappelijke en politieke verhoudingen van vóór de Franse Revolutie.

schoolstrijd
Strijd om bijzonder onderwijs financieel gelijk te stellen aan openbaar onderwijs.

secularisatie
Het verschijnsel dat steeds minder mensen in een god of goden geloven; ook wel 'ontkerkelijking' genoemd.

sociaaldemocratie
Stroming binnen het socialisme die langs parlementaire weg opkomt voor de arbeidersklasse.

sociale kwestie
Het vraagstuk van de slechte werk- en leefomstandigheden van arbeiders.

socialisme
Politieke stroming die opkomt voor de arbeidersklasse, hetzij door een revolutie, hetzij door te streven naar kiesrechtuitbreiding en hervormingen langs parlementaire weg.

vakbond
Organisatie van arbeiders die samen strijden voor betere arbeidsomstandigheden en meer loon.

verzuiling
Een maatschappelijke en politieke situatie waarin katholieken, protestanten, socialisten en liberalen zich hebben teruggetrokken in hun eigen organisaties en waarin alleen de leiders van deze organisaties nog onderling contact hebben.

8 De strijd om de wereld

abolitionisme
Beweging die streeft naar de afschaffing van de slavenhandel en slavernij.

contractarbeider
Mens die zich door het tekenen van een overeenkomst verplichtte tot het leveren van arbeid voor een bepaalde tijd, vaak onder slechte omstandigheden en tegen een laag loon.

cultuurstelsel
Economisch systeem voor de exploitatie van Java; hierbij moest de bevolking een vijfde van haar grond bebouwen met landbouwgewassen voor de Europese markt in ruil voor een kleine vergoeding.

direct bestuur
Manier van besturen van een kolonie waarbij Europese ambtenaren de koloniale bevolking rechtstreeks besturen, zonder tussenkomst van een inheems bestuur.

indirect bestuur
Manier van besturen van een kolonie waarbij het inheemse bestuur ondergeschikt is aan het koloniale bestuur, maar wel blijft functioneren.

modern imperialisme
Het verschijnsel vanaf de 19e eeuw waarbij Europese landen streven naar een groot koloniaal rijk en de koloniën gebruiken als producenten van grondstoffen en als afzetgebieden.

nationalisme
Sterke voorliefde voor de cultuur van het volk waartoe men zich rekent en het streven naar de eenheid van dat volk binnen een nationale staat.

racisme
Het op grond van fysieke (vaak uiterlijke) kenmerken indelen van mensen in rassen, uitgaande van de gedachte dat die een verschillende oorsprong hebben. Gaat meestal gepaard met discriminatie.

Romantiek
Stroming in de literatuur en de kunst die het accent legde op gevoel, persoonlijke beleving en de schoonheid van tradities, en die zich afzette tegen de Verlichting.

segregatie
De verdeling van een samenleving in gescheiden leefwerelden voor mensen met een bepaalde huidskleur, etniciteit of religie; ook wel 'apartheid' genoemd.

9 Leven in een massasamenleving

consumptiemaatschappij
Een samenleving met een hoog percentage middenklassehuishoudens die voldoende inkomen hebben om naast onderdak, voeding en kleding allerlei luxeproducten aan te schaffen.

cultuurpessimisme
De overtuiging dat de (westerse) beschaving op korte termijn ten onder zal gaan.

economische crisis
Periode van economische achteruitgang, waarbij sprake is van grote werkloosheid en een verslechterende levensstandaard.

fascisme
Een ideologie die ontstond in de jaren 1920 en die antidemocratisch, antikapitalistisch en anticommunistisch was, de eenheid van het volk benadrukte (vaak met uitsluiting van groepen tot gevolg) en streefde naar een sterke staat met een sterke leider.

ideologie
: Politieke leer: een samenhangend geheel van ideeën over de manier waarop een samenleving zou moeten worden ingericht, op economisch, politiek-bestuurlijk, sociaal en soms ook cultureel gebied.

interbellum
: De tijd tussen de Eerste en Tweede Wereldoorlog (1918-1939).

kapitalisme
: Een economisch systeem waarin particuliere ondernemers met behulp van vrije arbeid goederen en diensten produceren met als doel zoveel mogelijk winst te maken door ze op de vrije markt te verkopen.

massamedium
: Communicatiemiddel waarmee je informatie kunt overbrengen aan grote groepen mensen.

massaorganisatie
: Organisatie waarvan een grote groep mensen deel uitmaakt.

militarisme
: De overtuiging dat het leger een belangrijke plaats inneemt in de samenleving en dat het gebruik van geweld een goede oplossing kan zijn voor problemen.

nationaalsocialisme
: Een ideologie die in de jaren 1920 onder leiding van Adolf Hitler opkwam in Duitsland en die wordt gezien als een variant op het fascisme, maar dan aangevuld met racisme en antisemitisme.

propaganda
: Politieke reclame om mensen te overtuigen van en te laten gehoorzamen aan de ideeën van een bepaalde persoon of partij.

totalitaire staat
: Een land waarin de regering of een leider bijna volledige controle heeft over het dagelijkse leven van mensen in politiek, cultureel, godsdienstig, sociaal en economisch opzicht.

wereldkapitalisme
: De wereldwijde verwevenheid van markteconomieën.

wereldoorlog
: Gewapend conflict waarbij vele landen actief betrokken zijn en waarbij op plaatsen verspreid over de hele wereld wordt gevochten.

zelfbeschikkingsrecht
: Het recht van een volk om over zijn eigen toekomst te mogen beslissen.

10 De Tweede Wereldoorlog

accommodatie
: Het zich aanpassen aan een nieuwe situatie; men spreekt van accommodatie als de bevolking van een bezet land het gewone leven zoveel mogelijk probeert voort te zetten.

antisemitisme
: Haat tegen en/of discriminatie van Joden.

appeasementpolitiek
: De buitenlandse politiek van Groot-Brittannië en Frankrijk in de jaren 1930, die erop was gericht een oorlog met Duitsland te voorkomen door steeds toe te geven aan de wensen en eisen van Hitler. Letterlijk: verzoeningspolitiek.

asmogendheden
: Verbond van Duitsland, Italië, Japan en enkele andere landen.

bezetting
: De toestand waarin een land door een ander land is veroverd en het bestuur door dat andere land wordt gecontroleerd.

collaboratie
: Samenwerking met de vijand.

discriminatie
: Het apart beoordelen en behandelen van een bepaalde groep of persoon vanwege bijvoorbeeld huidskleur, geloof, uiterlijk, geslacht of seksuele voorkeur.

geallieerden
: Verbond van landen die samen tegen de asmogendheden vochten, waaronder Frankrijk, Groot-Brittannië, de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten.

genocide
: Stelselmatige uitroeiing van een volk of bevolkingsgroep, ook wel ‘volkenmoord’ genoemd.

Holocaust
: De systematische vernietiging van zes miljoen Joden door de nazi’s in de Tweede Wereldoorlog. Afgeleid van het Griekse woord voor ‘brandoffer’; ook wel aangeduid als ‘Shoah’.

massavernietigingswapen
: Een wapen dat in één keer (tien)duizenden mensen van het leven berooft.

nazificatie
: Het streven van de nationaalsocialisten om een vrije samenleving om te vormen tot een maatschappij die is gebaseerd op nationaalsocialistische beginselen, onder meer met behulp van propaganda.

Shoah
: Hebreeuws voor ‘catastrofe’; zie: Holocaust.

verzet
: Tegenwerking van de vijand.

zionisme
: Het streven naar een onafhankelijke Joodse staat.

11 Een nieuwe wereldorde

atoomoorlog
Een oorlog waarbij de strijdende partijen kernwapens inzetten.

blokvorming
Het ontstaan van groepen landen met hetzelfde economische en politieke systeem.

containmentpolitiek
Amerikaanse politiek tijdens de Koude Oorlog die erop was gericht te voorkomen dat het communisme zich zou verspreiden en waarbij Amerikaanse steun werd beloofd en verleend aan landen die door het communisme werden bedreigd.

dekolonisatie
Proces waarbij de koloniën onafhankelijk worden van het land dat de kolonie stichtte.

dissident
Iemand die zich verzet tegen de officiële politiek in een land of van een partij.

Europese Economische Gemeenschap (EEG)
Een economisch samenwerkingsverband tussen een groeiend aantal Europese landen, in 1957 opgericht met als doel het wegnemen van handelsbelemmeringen tussen de aangesloten staten (opgegaan in de EU).

Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS)
De eerste supranationale organisatie voor economische samenwerking in Europa, in 1951 opgericht door zes landen om te zorgen voor meer stabiliteit in Europa (opgegaan in de EU).

Europese Unie (EU)
Sinds 1993 het voornaamste orgaan waarin Europese landen samenwerken; is sinds de oprichting aanmerkelijk uitgebreid (27 lidstaten in 2023).

hegemonie
Overwicht van een staat of een machtsblok over (een deel van) de wereld.

Internationaal Strafhof
Internationale rechtbank in Den Haag; berecht individuen voor hun rol bij genocide, oorlogsmisdrijven, misdaden tegen de menselijkheid en agressieoorlogen.

Koude Oorlog
De permanente oorlogsdreiging tussen 1945 en 1989 tussen het communistische Oosten onder leiding van de Sovjet-Unie en het kapitalistische Westen onder leiding van de Verenigde Staten; beide blokken streden wereldwijd om invloed.

Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO)
Militair bondgenootschap tussen westerse landen die hebben afgesproken dat als een van de lidstaten wordt aangevallen, de andere militair te hulp zullen schieten.

supranationaal
Letterlijk 'boven' (supra) 'de staat' (natie); in supranationale organisaties verenigt een aantal staten zich; de organisatie kan afspraken en regels aan die staten opleggen.

Veiligheidsraad
Orgaan van de Verenigde Naties dat zich uitspreekt over internationale conflicten. De raad heeft vijf permanente leden met vetorecht (China, Frankrijk, Groot-Brittannië, Rusland en de Verenigde Staten) en tien wisselende leden.

Verenigde Naties (VN)
Internationale samenwerkingsorganisatie, opgericht in 1948, met als doel het bevorderen van de vrede, welvaart en rechtvaardigheid in de wereld.

vetorecht
Recht van een land of persoon om een besluit dat door een meerderheid is genomen, tegen te houden.

vredesmissie
Inzet van VN-militairen om in een conflictgebied de vrede te handhaven of te bewerkstelligen.

wapenwedloop
Een strijd tussen grootmachten waarbij men de overhand probeert te krijgen door meer en geavanceerdere wapens te produceren dan de ander.

wederzijdse afschrikking
Het verschijnsel dat er tussen grootmachten niet snel een oorlog zal uitbreken, doordat zij over zulke grote hoeveelheden massavernietigingswapens beschikken, dat oorlog catastrofale gevolgen zou hebben voor beide partijen.

12 Een kleine wereld

diversiteit
Een situatie waarin in alle sectoren en op alle niveaus van de samenleving mensen met uiteenlopende achtergronden en eigenschappen vertegenwoordigd zijn en waarin niemand wordt uitgesloten op grond van sekse, culturele, religieuze of sociale achtergrond, huidskleur, seksuele geaardheid of een lichamelijke beperking.

euroscepsis
Een kritische houding ten opzichte van de Europese samenwerking, de EU en de politieke besluitvorming in Brussel.

2.1 De Griekse democratie

CASUS De volksvergadering beslist

BRON 1 Griekse soldaten in gevecht. Athene was regelmatig in oorlog. Burgers die de stad hielpen verdedigen, kregen in ruil daarvoor het recht om mee te beslissen. Zo begon de Atheense democratie. Uiteindelijk kregen alle vrije mannen stemrecht. (Deel van een Tyrreense vaas, ca. 560 v.C.)

In 415 v.C. kwamen burgers bijeen in de volksvergadering in Athene en besloten ze om Segesta, een stad op het eiland Sicilië, te helpen in een oorlog. Daartoe benoemden ze onder anderen de Atheners Nicias en Alcibiades tot admiraals van de vloot.

Op de eerstvolgende volksvergadering legde Nicias de vraag voor of het wel verstandig was om de vloot naar Sicilië te sturen. Het was zeer risicovol, voerde hij aan. Athene was net hersteld na eerdere oorlogen en moest oppassen voor aartsvijand Sparta. Bovendien: wat had Athene met deze oorlog te maken? Was de oorlog in het belang van Athene of wilde Alcibiades vooral zijn eigen roem vergroten? Nicias vroeg de volksvergadering opnieuw over het besluit te stemmen. Hij riep de Atheners op tegen deze oorlog te stemmen en niet bang te zijn om voor lafaard te worden uitgemaakt.

Daarna nam Alcibiades het woord. Hij was het oneens met Nicias. Hij waarschuwde de Atheners: kiezen voor Nicias betekende geen nieuwe veroveringen en de kans zelf overheerst te worden door bijvoorbeeld Sparta! Athene, zei hij, was machtig geworden doordat het zijn bondgenoten altijd had gesteund.

De volksvergadering liet zich door Alcibiades overtuigen; de Siciliaanse expeditie ging door, maar Nicias kreeg gelijk. Tussen 415 en 413 v.C. verloor Athene rond Sicilië tienduizenden ervaren manschappen. De expeditie liep uit op een complete mislukking en bracht Athene aan de rand van de afgrond.

VRAGEN

1 Athene besloot om de stad Segesta militair te steunen.
Leg uit wat democratisch was aan de wijze waarop dat besluit tot stand kwam. Noem twee aspecten.

2 Nicias en Alcibiades voeren elk twee argumenten aan om hun gelijk te krijgen.
Welke argumenten zijn dat?

3 De volksvergadering had dit keer beter naar de argumenten van Nicias kunnen luisteren.
Maar je kunt de vraag stellen met wat voor soort leiders een stad (of een land) beter af is: met een leider als Nicias of een leider als Alcibiades?
Geef je mening hierover.

4 Sommige Griekse filosofen bekritiseerden de democratie: zij vonden dat burgers zich gemakkelijk lieten overtuigen door welsprekende politici, die het niet per se bij het juiste eind hadden. Ook in de huidige democratie hoor je soms deze kritiek.
Wat vind jij, is deze kritiek terecht?

globalisering

Het verschijnsel dat mensen over de hele wereld politiek, economisch en cultureel steeds meer verbonden raken.

informatiesamenleving

Samenleving waarin de economie voor een belangrijk deel gericht is op het verzamelen, beheren en verwerken van informatie.

Marshallplan

Economisch hulpplan van de Verenigde Staten om Europa na de Tweede Wereldoorlog economisch weer op de been te krijgen.

neoliberalisme

Een naoorlogse vorm van economisch liberalisme; neoliberalen vinden dat de overheid een actieve rol in de samenleving moet spelen om monopolies tegen te gaan en concurrentie te bevorderen.

neonationalisme

Politieke stroming die zegt op te komen voor het eigen volk, waaronder zij de (witte) bevolking zonder recente migratieachtergrond verstaat.

pluriforme en multiculturele samenleving

Een samenleving die bestaat uit mensen met verschillende culturen en geloven.

politieke islam

Politieke beweging die streeft naar een islamitische samenleving volgens een bepaalde, strenge uitleg van de islam en die grondrechten als vrijheid van geloof en meningsuiting afwijst.

populisme

Een manier van politiek bedrijven waarbij politici zich presenteren als de ware vertegenwoordigers van het volk en strijd voeren tegen de elite.

verzorgingsstaat

Een samenleving met een dermate hoog niveau van door de staat georganiseerde maatschappelijke voorzieningen, dat mensen hun leven lang zijn verzekerd van een behoorlijk inkomen en behoorlijke zorg.

wederopbouw

Een periode (1945-1960) van herstel van de Europese landen na de Tweede Wereldoorlog.

Register

A

abolitionisme 222, 346
absolutisme 135, 343
accommodatie 279, 347
adel 19, 340
agrarische revolutie 17, 340
agrarische samenleving 16, 340
agrarisch-urbane samenleving 19, 340
algemeen kiesrecht 190, 345
ancien régime 155, 344
antisemitisme 273, 347
appeasementpolitiek 269, 347
arbeidersklasse 182, 345
aristocratie 35, 340
asmogendheden 270, 347
atheïsme 158, 344
atoomoorlog 299, 348
autarkie 73, 341

B

bezetting 278, 347
Bijbel 52, 340
blokvorming 299, 348
burger 158, 344
burgerij 84, 341
burgerlijk gezinsideaal 195, 345
burgerlijke cultuur 140, 343
burgerrecht 35, 340

C

calvinisme 111, 343
censuskiesrecht 188, 345
centraal bestuur 23, 340
centralisatie 87, 341
christendom 52, 340
collaboratie 279, 347
communisme 190, 345
concilie 52, 340
confessionalisme 192, 345
conservatisme 185, 345
constitutionele monarchie 188, 345
consul 44, 340
consumptiemaatschappij 249, 346
containmentpolitiek 300, 348
contractarbeider 220, 346
Contrareformatie 111, 343
cultuurpessimisme 236, 346
cultuurstelsel 220, 346

D

deïsme 158, 344
dekolonisatie 304, 348
democratische revolutie 162, 344
democratisering 191, 345
dictator 47, 340
direct bestuur 219, 346
directe democratie 35, 340
discriminatie 273, 347
dissident 301, 348
diversiteit 329, 348
domein 73, 341
driehoekshandel 130, 343
drieslagstelsel 82, 341
droit divin 136, 343

E

economisch liberalisme 183, 345
economische crisis 250, 346
EEG 309, 348
eerste feministische golf 196, 345
EGKS 309, 348
emancipatiebeweging 190, 345
empirisme 139, 343
EU 310, 348
Europese Economische Gemeenschap (EEG) 309, 348
Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) 309, 348
Europese Unie (EU) 310, 348
euroscepsis 332, 348
evolutietheorie 199, 345
expansie 79, 341

F

factorij 129, 343
fascisme 254, 346
feminisme 196, 345
feodaal stelsel 74, 341

G

geallieerden 270, 347
geestelijke macht 86, 341
geldeconomie 83, 341
genocide 273, 347
Germanen 49, 340
geweldsmonopolie 23, 340
gilde 84, 341
globalisering 325, 349
grondrechten 162, 344
grondwet 162, 344

H

handelingsonbekwaamheid 195, 345
handelscompagnie 129, 343
handelskapitalisme 129, 343

hegemonie 304, 348
hellenisme 40, 341
hiërarchie 19, 340
hofcultuur 142, 343
hofstelsel 73, 341
Holocaust 275, 347
homo sapiens 15, 340
horige 73, 342
humanisme 105, 343

I

ideologie 246, 347
imperium 43, 341
indirect bestuur 219, 346
industrialisatie 181, 345
industriële revolutie 182, 345
industriële samenleving 181, 345
informatiesamenleving 325, 349
inquisitie 79, 342
interbellum 242, 347
Internationaal Strafhof 311, 348
investituurstrijd 86, 342
islam 78, 342

J

jager-verzamelaar 15, 340
jodendom 51, 341

K

kalifaat 78, 342
kapitalisme 249, 347
keizerrijk 47, 341
kerstening 77, 342
ketter 79, 342
klassieke cultuur 48, 341
Koran 78, 342
Koude Oorlog 299, 348
kruistocht 79, 342

L

landbouwsamenleving 16, 340
leenheer 74, 342
leenman 74, 342
lekeninvestituur 86, 342
lijfeigene 73, 342
lutheranisme 111, 343

M

machiavellisme 106, 343
magisch wereldbeeld 24, 340
magistraat 44, 341
Marshallplan 323, 349
massamedium 235, 347
massaorganisatie 235, 347
massavernietigingswapen 271, 347
mechanistisch wereldbeeld 139, 343
mensbeeld 105, 343
mercantilisme 135, 343
middenklasse 182, 345
militarisme 239, 347
ministeriële verantwoordelijkheid 188, 345
missionaris 77, 342
modern imperialisme 217, 346
modern kapitalisme 182, 345
moderne devotie 110, 343
monotheïsme 51, 341

N

nationaalsocialisme 254, 347
nationalisme 213, 346
natuurlijke rechten 136, 158, 343, 344
NAVO 299, 348
nazificatie 278, 347
neoliberalisme 323, 349
neonationalisme 333, 349
Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) 299, 348

O

oligarchie 40, 341
oosters schisma 57, 341
orthodox 57, 341
ostracisme 35, 341

P

parlement 87, 342
parlementaire democratie 162, 344
parochie 77, 342
patriciër 84, 342
patronage 45, 341
pax romana 47, 341
pluriforme en multiculturele samenleving 328, 349
polis 35, 341
politiek liberalisme 185, 345
politieke islam 331, 349
polytheïsme 24, 340
populisme 333, 349
prehistorie 15, 340
prinsgezind 134, 343
privilege 83, 342
propaganda 235, 347
publieke opinie 154, 344

R

raadpensionaris 134, 343
racisme 223, 346

ras 167, 344
rationalisme 139, 344
reconquista 79, 342
Reformatie 110, 343
regent 133, 344
reguliere geestelijke 77, 342
renaissance 105, 343
republiek 44, 341
Restauratie 185, 346
ritueel 19, 340
Romantiek 213, 346

S

scheiding der machten 159, 344
schoolstrijd 193, 346
secularisatie 201, 346
seculiere geestelijke 77, 342
segregatie 224, 346
senaat 44, 341
sharia 78, 342
Shoah 276, 347
sjiiet/sjiisme 78, 342
sociaaldemocratie 190, 346
sociale kwestie 190, 346
socialisme 190, 346
soenniet/soennisme 78, 342
soevereiniteit 133, 344
staat 23, 340
staatsgezind 134, 344
staatsgodsdienst 53, 341
staatsvorming 87, 342
stadhouder 134, 344
stadsrecht 83, 342
stand 74, 342
Staten-Generaal 87, 133, 342, 344
Statenvergadering 133, 344
stedelijke gemeenschap 19, 340
supranationaal 309, 348
syncretisme 77, 342

T

tiran 35, 341
tolerantie 114, 343
totalitaire staat 247, 255, 347
trans-Atlantische slavenhandel 130, 344
tribuut 129, 344
tweezwaardenleer 86, 342

V

vakbond 190, 346
vazal 75, 342
Veiligheidsraad 310, 348
Verenigde Naties (VN) 310, 348
verlicht absolutisme 155, 345
Verlichting 153, 345
verzet 279, 347
verzorgingsstaat 323, 349
verzuiling 193, 346
vetorecht 311, 348
VN 310, 348
volkssoevereiniteit 159, 345
volksvergadering 35, 341
volksverhuizing 56, 341
vredesmissie 311, 348

W

wapenwedloop 299, 348
wederdopers 111, 343
wederopbouw 323, 349
wederzijdse afschrikking 299, 348
wereldbeeld 105, 343
wereldeconomie 129, 344
wereldkapitalisme 251, 347
wereldlijke macht 86, 342
wereldoorlog 240, 347
wetenschappelijke revolutie 139, 344

Z

zelfbeschikkingsrecht 241, 347
zionisme 275, 347

Colofon

We danken Peter Seixas en Tim Morton voor hun toestemming om de uitwerking van het historisch denken in *Memo* te baseren op: Peter Seixas & Tim Morton, *The Big Six Historical Thinking Concepts* (Toronto 2012). De concepten zijn niet altijd letterlijk vertaald, maar in verschillende opzichten aangepast aan de Nederlandse examenvoorschriften. Voor de Nederlandse versie draagt Malmberg de verantwoordelijkheid.

Met dank aan Boy Jonkergouw en Alma Mustafić voor hun inhoudelijke bijdrage aan deze opdracht (p. 314-316) en voor het beschikbaar stellen van de tekst van *Gevaarlijke namen*.

Bij het ontwikkelen van het kaartmateriaal in *Memo* is gebruik gemaakt van kaarten uit F. Hayt, J. Grommen, Dr. R. Jansen, A. Manet, X. Adams, W. Moreau en L. van de Broeck, *Atlas van de algemene en Belgische geschiedenis*, Van In (Wommelgem), 2015.

Bureauredactie

Nelly van de Mortel, Deurne

Ontwerp

Bianca Enthoven, Rotterdam

Vormgeving

Crius Group, Hulshout (België)

Beeldresearch

Beeldbalie, Utrecht

Cartografie

Van Oort Redactie en Kartografie, Almere

Technisch tekenwerk

Sittrop Grafisch Realisatiebureau, Rotterdam

Beeldverantwoording

Foto omslag: © University of Dundee The Peto Collection, Michael Peto
Foto's binnenwerk: Album, Topfoto: p. 72; Album: p. 82; Amsterdam Museum, Jan-Kees Steenman: p. 231; **ANP**: AKG: p. 266; Marcel van den Bergh: p. 201; Antoni van Leeuwenhoek: p. 139; Archief Leeuwarden, Frans Hogenberg: p. 115; **Beeldbank WOII**: p. 270, p. 277, p. 278, p. 279, p. 280; **Bibliothèque Nationale de France**: p. 86, 104; p. 86; Fra Filippo Lippi: p. 107; G Dagli Orti: p. 17; George Goodwin Kilburne: p. 195; The Gamborg Collection / Marina Uspenskaya: p. 243; Thomas Allom: p. 181; Topkapi Palace Museum: p. 117; **Bridgeman Images**: p. 103, p. 136, p. 182, p. 284, Adrian Mann: p. 42, Archives Charmet: p. 164; John Gabriel Stedman: p. 168; The British Library archive: p. 168; British Museum: p. 155; Brooklyn Museum: p. 58; Bundesarchiv, Georg Pahl: p. 255; Centraal Museum, Ernst Moritz: p. 162; Collectie Stad Antwerpen, Museum Plantin-Moretus: p. 122; Collectie Valkhof Museum, bruikleen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: p. 32; Collectie Wereldmuseum: p. 283; Dreamstime, J. Gaunion: p. 40; Frans Hals Museum, Frans Hals: p. 133, p. 149; **Getty Images**: Bettmann: p. 257; Hulton Archive: p. 236; Ullstein Bild: p. 232; Universal Images Group: p. 276; Bettman: p. 251; Buyenlarge: p. 241; De Agostini: p. 38, p. 282; Hulton Fine Art Collection: p. 28; Popperfoto: p. 7, p. 234; Science & Society Picture Library / John Emslie: p. 222; Universal Images Group: p. 34, p. 75, p. 235, p. 246; GrandPalais RMN, Henri de Gissey: p. 141; Het Zuidelijk Toneel, Jostijn Ligtvoet: p. 10; **Imageselect**: p. 41, p. 106, p. 109, p. 180, p. 197, Alamy: p. 198; Alamy / ART Collection: p. 152; Alamy / British Library: p. 137; Alamy / Emily Ford: p. 194; Alamy / James Gillray: p. 154; Alamy / Jan Lucas van der Beek: p. 159; Alamy / Lambeth Palace Library: p. 116; Alamy / Margaret Bourke-White: p. 247; Alamy / Prisma Archivo: p. 190; Alamy / PWB Images: p. 163; Alamy / Salvador Dali: p. 200; Alamy / The Picture Art Collection: p. 114, p. 115; Alamy / World History Archive: p. 25; Alamy / World History Archive: p. 274; Alamy: p. 76, p. 77, p. 80, p. 81, p. 85, p. 117, p. 119, p. 128, p. 212, p. 220, p. 238, p. 240, p. 244, p. 253, p. 254, p. 273; Ann Ronan Picture Library/Heritage-Images, The Print Collector: p. 100; Archivah: p. 70; B.J. Donne: p. 199; British Library: p. 120; funkyfood London - Paul Williams: p. 60; Gustave Dore: p. 183; Jan Luyken: p. 149; Johannes Vercolje: p. 131; John Hassell: p. 209; Smith Collection/Gado, Gado Images: p. 108; The History Emporium: p. 91; **Imperial War Museum (IWM)**: British Army: p. 272; Geoffrey John Keating: p. 268; Paragon: p. 292; Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG): p. 202; Jason Barstow: p. 189; Kappa Edizioni: p. 262; Kelvin Wilson: p. 15; Koninklijk Legermuseum, Charles Soubre: p. 214; Koninklijke Bibliotheek: p. 90; **Library of Congress**: p. 210, p. 224, p. 264, Bain News Service: p. 264; Dorothea Lange: p. 248; Elmer Chickering: p. 221; National Child Labor Committee / Lewis W. Hine: p. 178; **Louvre:** p. 44, Delacroix: p. 184; Hervé Lewandowski: p. 36; Marinemuseum Den Helder: p. 187; Mauritius Images, Science Source: p. 102; Mauritshuis, Rembrandt van Rijn: p. 140; Met Museum: p. 12, p. 23; Metropolitan Museum of Art, George Caleb Bingham: p. 218; Museo del Prado, Francisco Goya: p. 230; Museum Catharijneconvent: p. 89; Museum Rotterdam, Lieve Verschuier: p. 158; NASA / ESA / CSA / PDRs4All ERS Team / Salomé Fuenmayor: p. 146; Nationaal Archief, Collectie Spaarnestad: p. 192; **National Museum of Denmark**, Albert Eckhout: p. 9, p. 98; **Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie(NIOD)**: p. 280; Ohio State University, Billy Ireland Cartoon Library & Museum, Victor Frederick Gillam: p. 217; Olaf Tausch: p. 22; Prentenkabinet Leiden: p. 281; **Publiek domein**: p. 18, p. 26, p. 28, p. 35, p. 41, p. 46, p. 47, p. 48, p. 49, p. 50, p. 54, p. 73, p. 125, p. 129, p. 138, p. 144, p. 153, p. 157, p. 160, p. 196, p. 216, p. 223, p. 239, p. 242, p. 252, p. 256, p. 285, p. 286, p. 293, Benjamin Couprie: p. 283; Anne-Louis Girodet De Roucy-Trioson: p. 166; Charles Poerson: p. 136; Gustav-Adolf Schultz: p. 206; Hendrik Paulides: p. 144; Herbert Hoffmann: p. 245; Hiroki Kobayashi: p. 8; J. Smulders: p. 63; Jean Bourdichon: p. 84; Jean François Millet: p. 213; Jean Perrissin: p. 111; John Trumbull: p. 161; Joseph Roger O'Donnell: p. 271; Joseph-Noël Sylvestre: p. 62; Leonardo da Vinci: p. 105; Leslie Ward: p. 186; Margaret Bourke-White: p. 250; Maurice Quentin de La Tour: p. 159; Pietro Longhi: p. 170; Nick Thompson: p. 52; Nicolas de Largillière: p. 170; Rémih: p. 31; Richard Borrmeister: p. 264; Valentijn Bing: p. 113; **Rijksmuseum**: p. 92, p. 125, p. 204, p. 205; Abraham Jacobsz. Hulk: p. 175; Adriaen van Ostade: p. 130; Friedrich Carel Hisgen: p. 218; Jan Luyken: p. 112; Jan Steen: p. 141; Lambertus Antonius Claessens: p. 150; Romeyn de Hooghe: p. 132; Rubenshuis, Willem van Haecht: p. 126; **Schweizerisches Sozialarchiv**: p. 8, p. 191; **Shutterstock**: Artur Bogacki: p. 56; Bayhu19: p. 288; Damian Byrne: p. 261; Everett Collection: p. 206, p. 249; Fadi Barghouthy: p. 78; MehmetO: p. 67; Peter Helge Petersen: p. 95; photoshooter2015: p. 51; Richie Chan: p. 288; shine_J: p. 289; STLJB: p. 142; Walter Eric Sy: p. 6; Smithsonian institution: p. 227; **Stadsarchief Amsterdam**: p. 169, p. 218, Benjamin Wilhelmus Stomps: p. 226; De Arbeiderspers: p. 293; Fotobureaux N.V.: p. 264; Stadsarchief Rotterdam, Bernard Heinrich Wilhelm Berssenbrugge: p. 237; **The British Museum**: p. 20, p. 24, p. 25, p. 37, p. 45, p. 67; The Haiti Philatelic Society: p. 165; The Holodomor Research and Education Consortium (HREC): p. 260; The U.S. National Archives and Records Administration: p. 275; Thomas Lammertz: p. 62; Universiteitsbibliotheek Gent: p. 83; Victoria and Albert Museum, London: p. 227; West-Brabants Archief: p. 258; Westfries Museum, A. Hulk: p. 172.

Illustraties: Fred Marschall: p. 14; Herman Sittrop, tijdbalken: p. 12, p. 13, p. 32, p. 33, p. 70, p. 71, p. 98, p. 99, p. 126, p. 127, p. 150, p. 151, p. 178, p. 179, p. 210, p. 211, p. 232, p. 233, p. 266, p. 267, p. 296, p. 297, p. 320, p. 321; Koninklijke Bibliotheek van België: p. 74.
Van Oort Redactie en Kartografie: p. 16, p. 19, p. 35, p. 39, p. 43, p. 53, p. 55, p. 79, p. 87, p. 101, p. 112, p. 126, p. 127, p. 185, p. 215, p. 219, p. 269, p. 290, p. 299, p. 302.

Tekstverantwoording

Hoofdstuk 1 tot en met 5: AMS Press, O.C. Gruner: p. 90; Athenaeum uitgeverij, Vincent Hunink: p. 60; Aula, Andre Kaspi: p. 122; Boom Uitgevers, Diederick Wildeman, Roeper, V., & Wildeman, D. (1997). Omzetting naar hedendaags Nederlands van Om de Zuid: De eerste schipvaart naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman, 1595-1597, opgetekend door Willem Lodewycksz. Nijmegen: SUN: p. 143; Boom Uitgevers: Frank de Graaff: p. 145; Hein L. van Dolen: p. 58, p. 59; Cal. State Fullerton, Jerome S. Arkenberg: p. 95; Cornell Press, Lewis Hanke, All mankind is one. A study of the disputation between Bartolomé de las Casas and Juan Ginés de Sepúlveda in 1550 on the intellectual and religious capacity of the American Indians, by Lewis Hanke, a NIU Press book published by Cornell University Press. © 1974 by Northern Illinois University Press. Used by permission of the publisher: p. 118; Cottage Door Press, Robert William Hamilton (Autor), Chantal Mitjaville (Traductor): p. 28; De Haan boeken, Dr. J.J. Doesburg - Isai Symens: p. 67; DE VRIES - BROUWERS UITGEVERIJ, Jacob van Maerlant, Herman Thys: p. 90; Duffield & Co, E.L. Seeley: p. 124; Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Simon Corveleyn: p. 91; Gale Ecco, Christiaan Huygens: p. 146; Gottmer, J.W. Meijer in H.M. Beliën, F.J. Meijer, K.A.D. Smelik: p. 60; J. Paulie - Wellcome Library, Bernard Nieuwentyt: p. 146; Le Cavalier Bleu, Dimitri Laboury, © 2001 by Dimitri Laboury Published by Le Cavalier Bleu, Paris: p. 28; LibriVox, Theodorus Marinus Roest van Limburg: p. 120; Nationaal Archief, Staten-Generaal van de Verenigde Nederlanden: p. 122; National Library of the Netherlands - Universiteit van Amsterdam, David Henri Gallandat: p. 149; NRC, Casper van der Veen: p. 31; Oxford University Press, Douglas P. Fry, PhD: p. 26; Penguin Random House, John Keegan: p. 27; Penguin Random House, Robin Alexander Campbell, From Letters from a Stoic by Seneca published by Penguin Classics. © Robin Alexander Campbell, 1969. Reprinted by permission of Penguin Books Limited: p. 60; Pieter van der Aa, Christoffel Guerre en Pero Alonso Nino: p. 124; Prometheus, Marco Mostert, In de marge van de beschaving, 0-1100. De geschiedenis van Nederland (Amsterdam 2009), Prometheus: p. 89; Singel Uitgeverijen, Harm-Jan van Dam, Desiderius Erasmus. Lof der Zotheid. Vertaald door Harm-Jan van Dam. Athenaeum, 2016: p. 121; Tacitus, Historiae, IV, 13: p. 61; Tacitus, Historiae, IV, 14: p. 61; Thames & Hudson, Nicholas Reeves, Akhenaten, Ltd: p. 28; The Loeb Classical Library edition of Tacitus - Harvard University Press, C.H. Moore: p. 62; Uitgeverij Verloren, Joris van Eijnatten, Fred van Lieburg, Nederlandse religiegeschiedenis (Hilversum 2006), Uitgevrij Verloren: p. 88; University of Pennsylvania Press, Walter A. Goffart: p. 64; Van In, J. Demey, P.A.M. Geurts en H.E. Wolff: p. 149; World Scientific Publishing, Dalafi, H.R. en M.H.A. Hassan, Renaissance of Sciences in Islamic Countries, H.R., © 1994 by World Scientific Publishing Co: p. 90.
Hoofdstuk 6 tot en met 12: Mary Wollstonecraft, A Vindication of the rights of women (1792): p. 175; De Kroniek: een algemeen dagblad, jaargang 4, 1898: p. 226; Frederick Douglass - Rochester Edu: p. 227; Ambo Anthos - Anne Applebaum - originele auteur, vertaling door Bep Fontijd, Willem van Paassen: p. 265; Amsterdam: De Arbeiderspers, Soekarno: p. 293; Amsterdam University Press, Gert Oostindie, Ben Schoenmaker en Frank van Vree - Over de Grens - Amsterdam University Press: p. 313; Atlas Contact, Amitav Ghosh, De vloek van de nootmuskaat. Boodschap aan een planeet in crisis (2023, eerste druk): p. 334; BNNVARA, Beeld en Geluid NL: p. 312; Boy Jonkergouw, Gevaarlijke namen (2021) (mede geredigeerd door Admira Fazlić, Satko Mujagić en Alma Mustafić): p. 315; Buchner, C.C., Heinrich Hirschfelder, Michael Behnen (ed.), Quellen zur Deutschen Außenpolitik im Zeitalter des Imperialismus 1890-1911, Darmstadt 1977, p. 231 ff.: p. 265; Cambridge University Press, Allen R. Millet en William Murray, - Military Effectiveness Volume 3: p. 287; Cambridge University, Charles Darwin: p. 206; CEU Library, Eszter Andits, Lavori preparatori del Codice penale e del Codice di Procedura Penale, Vol. IV. Part. 1.: p. 377; https://www.etd.ceu.edu/2010/andits_eszter.pdf - Eszter Andits - CEU Library: p. 262; Chez Mame Freres, John Carter Brown Library, Antoine Damas: p. 175; Consulenze Editoriali: p. 262; De Courant. Algemeen nieuws en advertentieblad, 9 januari 1911: p. 202; De Tribune. Sociaal-democratisch weekblad, 18 februari 1911: p. 202; Eik Uitgeverij, Yasuo Kuwahara: p. 287; Erdmans publishers & Greenville partners, K. Driehuis, K. - Hendrik Meijer - De strijd: de gouden eeuw van de arbeider: p. 202; Filosofie Magazine, Maarten Meester: p. 335; Gutenberg, Friedrich Nietzsche - Jenseits von Gut und Böse: p. 206; Gutenberg, J.S. Mill, J.S. Mill, Considerations on representative government: p. 228; Harper Collins, Lev Kopelev - originele auteur, boek Ooggetuigen van de Russische geschiedenis is samengesteld door Michel Krielaars en Hans Driessen: p. 260; Hiroshima for Global Peace, donated by Kunito and Kumiko Kajiyama and is part of the collection at the Hiroshima Peace Memorial Museum: p. 289; Hiroshima for Global Peace, Maruki, Iri: p. 288; Ho Chi Minh, Selected Works Volume 3 (Hanoi: Foreign Languages Publishing House, 1960-62): p. 319; Meertens Instituut, A.P., Delpher - A.P., Liederen bij gelegenheid van de Inhuldiging van H.M. Koningin Wilhelmina: p.; Marianne Schonbach Literary Agency, Alexis de Tocqueville - Democracy in America and Two Essays on America - vert. Gerald E. Bevan: p. 334; Mario Carli - L'Italiano di Mussonlini 1930: p. 262; Noman & Nabu Press, D.C Steyn Parvé, Het Koloniaal Monopoliestelsel: p. 231; National Archives, By the President: ABRAHAM LINCOLN~WILLIAM H. SEWARD, Secretary of State., Abraham Lincoln: p. 228; NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, L. Einthoven, J. Linthorst Homan, J.E. De Quay: p. 293; Pearson P T R, Albert Axell en Hideaki Kase: p. 287; Penguin Randomhouse, Clark Clifford and Richard Holebrook, Counsel to the President: a memoir: p. 290; Rijksoverheid - Mark Rutte: p. 313; RU Leiden, Vincent Houben, Van Kolonie tot eenheidsstaat: p. 231; Scanned by: J. S. Arkenberg, Dept. of History, Cal. State Fullerton: p. 131-136; Singel Uitgeverij, Giacomo Casanova, Theo Kars, 1994: p. 171; Standaard Uitgeverij, Michael Amara, Barbara Costermans, Petra Gunst en co-auteur Hans op de Beeck, Davidsfonds: p. 259; The Guardian, Eleanor Ainge Roy: p. 335; ThiemeMeulenhoff, Peter Lindhoud - Veel vaderlanden op weg naar een natie: p. 230; Tweede Kamer, Jan Bank: p. 312; Uitgeverij Van Gennep B.V., J.M. Vermeer-Pardoen: p. 174; Uitgeversmaatschappij Gebroeders Belinfante, H.A.M. Roelants, Handelingen van de regering en de Staten-Generaal over de grondwets-bepalingen nopens de godsdienst: de verhouding tusschen kerk en staat: p. 203; Universiteit van Amsterdam, A.A.G.M. van Raak, (2000). In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.: p. 203; UVA, L.E. Jensen - Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt: p. 205; Uytwerf, Justus van Effen - De Hollandsche Spectator: p. 169, 170; Van Gorcum, Provinciale Drentsche en Asser Courant: p. 205; Vlaamsch weekblad ter behartiging van de belangen der Belgische vluchtelingen, 26 mei 1915: p. 259; Volkskrant, Laura de Jon, Marjan van den Berg, Ad van Liempt: p. 313; Wim Kok: p. 339; Xlibris, Odeen Ishmael - The Guyana Story: p. 172; Yonhap News Agency, Boram Park: p. 289.

MALMBERG

ISBN 978 94 020 8214 2
Release 6.0, eerste oplage

MIX
Papier | Ondersteunt verantwoord bosbeheer
FSC® C172387

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471, en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp).

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden. © Malmberg, 's-Hertogenbosch

Ondanks vele inspanningen is het de uitgever misschien niet gelukt alle rechthebbenden te achterhalen. Wie denkt rechthebbende te zijn, kan zich wenden tot de uitgever.

Auteurs
Eelco Beukers
Sanne van den Dries
Mark Hagenaars
Robin Honebecke
Pia Fruytier
Eleonoor Geenen
Stephan Klein
Katja Krediet
Barbara Peters
Tessa Kuijken
Greetje Ligthart
Judith Tadema
Ingrid van der Vlis
Richard de Vries

Eindredactie
Stephan Klein
Katja Krediet
Judith Tadema

Nelson Mandela (1918-2013) was de belangrijkste strijder tegen het racisme in Zuid-Afrika. Twee maanden na het nemen van de foto op de voorkant werd hij gearresteerd. Het 'blanke' regime van zijn land veroordeelde hem wegens het voorbereiden van gewapend verzet. Mandela verbleef bijna dertig jaar in de gevangenis. Na zijn vrijlating slaagde hij erin gekozen te worden tot president van Zuid-Afrika. Mandela wordt nu wereldwijd bewonderd.

In democratische landen wordt het respecteren van mensenrechten gezien als het resultaat van een proces van vooruitgang. Wat is de geschiedenis van het idee van mensenrechten en van het verzet tegen racisme? Vanuit welke waarden denken zij die mensenrechten nastreven of verwerpen? Hoe verandert ons oordeel over verzet en onderdrukking door de tijd heen?

Met Memo leer je dit soort vragen te stellen, en na te denken over de manier waarop je naar het verleden kijkt.

MAX

Je mag dit boek houden.
Handig als naslagwerk.

Je mag in dit boek schrijven
en aantekeningen maken.

Je hebt ook toegang tot
de online leeromgeving.

Release 6.0

MIX
Papier | Ondersteunt verantwoord bosbeheer
FSC® C172387
www.fsc.org

ISBN 978 94 020 8214 2

9 789402 082142

605083-01

MALMBERG

De Atheense democratie

De beslissing over de Siciliaanse expeditie werd genomen door de **volksvergadering**. Zo'n regering door het volk noemen we democratie. In een tegenwoordige democratie kiezen vrijwel alle volwassen inwoners van een land vertegenwoordigers in een parlement. Dat was anders in Athene.

Bestuur door het volk

Het oude Griekenland bestond uit kleine stadstaatjes, verspreid over de kusten en eilanden van het huidige Griekenland, Italië en Turkije. Zo'n stadstaat of **polis** (meervoud: poleis) bestond uit een stedelijke kern en het omringende platteland. Rond 500 v.C. bestond in de stadstaat Athene en in een aantal andere Griekse poleis een **directe democratie**: alle vrije mannen mochten rechtstreeks meebeslissen. Dat is dus anders dan in een parlementaire democratie, waarin kiezers een politieke vertegenwoordiging kiezen. In de meeste poleis functioneerde de directe democratie goed omdat ze maar een paar duizend inwoners hadden.

BRON 2 Griekenland ca. 750-550 v.C.

In Athene bezaten in de 5e eeuw v.C. alleen de volwassen, vrije Atheense mannen het Atheense **burgerrecht**. Dat was maar een heel kleine groep. Vrouwen, vreemdelingen en slaafgemaakten hadden geen inspraak in de volksvergaderingen. Deze Griekse vorm van democratie heeft ongeveer 200 jaar bestaan.

Verdeling van de macht

In de Atheense democratie werden de belangrijkste beslissingen genomen door de volksvergadering. Uit hun midden kozen de leden elk jaar een stadsbestuur: de Raad van 500. Het dagelijks bestuur van deze raad bestond uit vijftig raadsleden, die elke maand wisselden. Het dagelijks bestuur had ook elke dag een andere voorzitter. De volksvergadering kon bovendien besluiten een 'schervengericht' te houden. De burgers schreven dan op een potscherf (in het Grieks: *ostrakon*) welke persoon naar hun mening te veel macht had. De 'winnaar' werd voor een tijd verbannen. Dit wegstemmen van politici heet **ostracisme**.

Uit deze inrichting blijkt hoe belangrijk Atheners in de 5e eeuw v.C. een evenwichtige verdeling van de macht vonden. Zij waren bang voor een al te machtige leider. Ooit was Athene geregeerd door koningen (monarchie). Later lag de macht bij de adel, een kleine groep van rijke en machtige families (**aristocratie**). Ook was het wel voorgekomen dat één man tijdelijk de macht greep: een **tiran**. Maar door veranderingen in de oorlogvoering waren gewone burgers steeds belangrijker geworden. Ze namen deel aan de oorlogen en bij belangrijke beslissingen, zoals die over oorlog en vrede, hadden zij invloed geëist en gekregen.

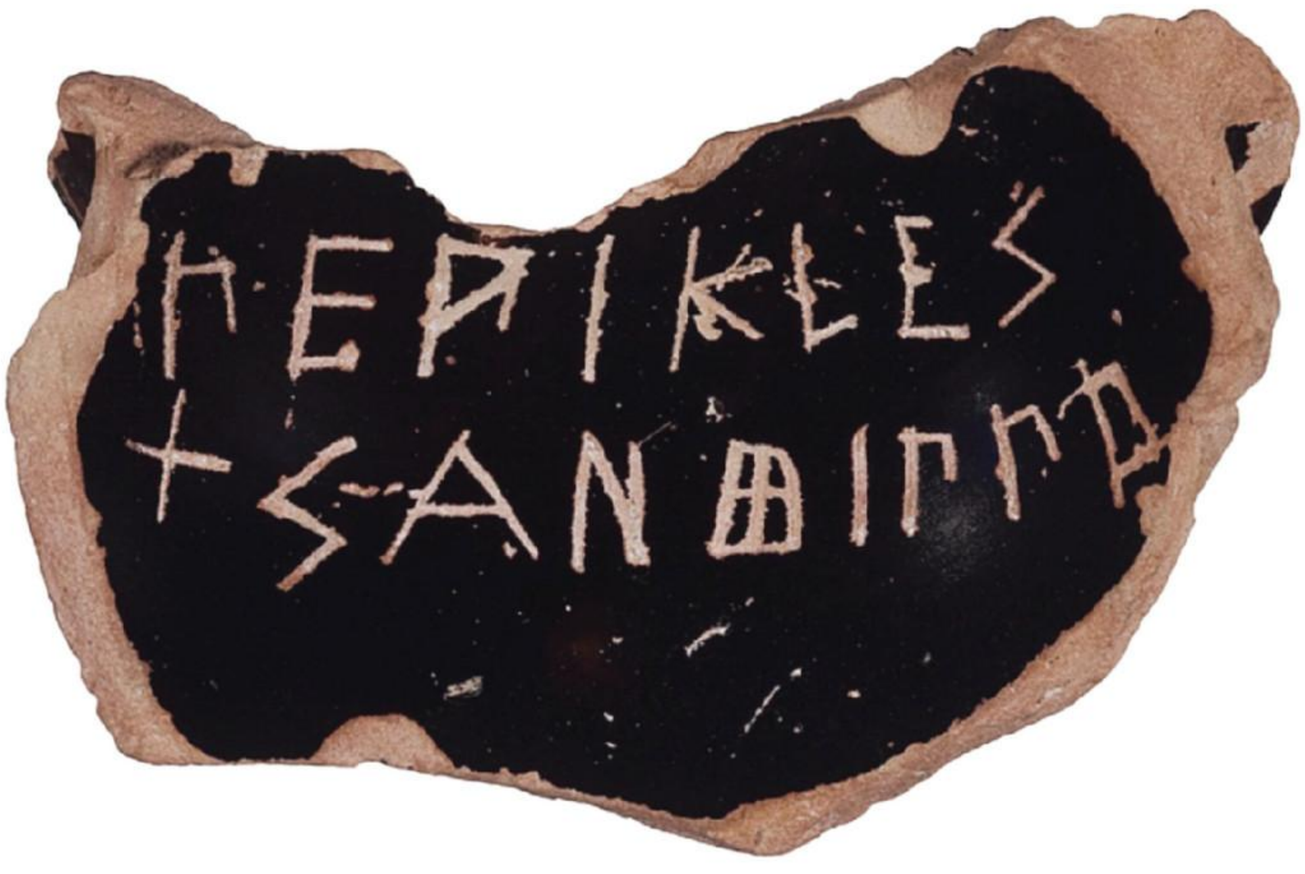

BRON 3 Een *ostrakon* met de naam van strateeg Pericles. Een strateeg was een legerleider, die elk jaar opnieuw werd gekozen door de volksvergadering.

BRON 4 Vrouwen kneden deeg terwijl een muzikant op een aulos (oud Grieks blaasinstrument) muziek maakt. De vrouwen werkten als slaaf in het huishouden van een rijke familie of in een bakkersbedrijf. (Terracotta beeld van rond 500 v.C. uit de polis Thebe.)

VRAGEN

5 **a** Leg in je eigen woorden uit wat een directe democratie is.
b In het oude Griekenland was een directe democratie praktisch mogelijk.
Geef hiervoor twee verklaringen. Gebruik in je antwoord de begrippen 'polis' en 'burgerrecht'.

6 Gebruik bron 1.
Leg uit dat de Atheense democratie een militaire oorsprong heeft.

7 In Athene bestond angst voor al te veel macht bij één persoon.
Hoe probeerde Atheners dit te voorkomen? Geef twee voorbeelden.

8 **a** Welke belangrijke overeenkomst is er tussen de huidige Nederlandse democratie en de democratie in Athene?
b Noem ook drie belangrijke verschillen.

Denken over de natuur en de wereld

★ 4 De ontwikkeling van wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in de Griekse stadstaat

Enkele belangrijke Griekse denkers vroegen zich af of democratie wel het beste bestuurssysteem was. Zij maakten deel uit van een lange traditie van Griekse filosofen: mensen die nadachten over allerlei aspecten van het bestaan.

Denken over de natuur

Al vanaf 600 v.C. probeerden Griekse denkers een algemene theorie te ontwikkelen om natuurverschijnselen te verklaren. Ze stelden zich bijvoorbeeld de vraag of de wereld om ons heen was terug te voeren op één oerelement, zoals vuur of water. Hun inzichten waren meestal moeilijk aantoonbaar ofwel speculatief. Maar met name in de wiskunde boekten Griekse denkers wel vooruitgang.

Het is bepaald niet zo dat de Griekse denkers hun theorieën in een geïsoleerde omgeving ontwikkelden. De filosofen baseerden zich op kennis en inzichten die eerder waren ontwikkeld in bijvoorbeeld Mesopotamië en Egypte. Ook hadden Griekse denkers contact met niet-Griekse geleerden.

Denken over het goede en het ware

In de 5e eeuw v.C. gingen Griekse filosofen ook nadenken over de vraag hoe mensen het beste konden leven. Wat was kwaad en wat was goed? Wat is goed gedrag en hoe kan een mens dat leren (ethiek)? En wanneer was iets waar en wanneer niet?

De Athener Socrates stelde in vraaggesprekken van alles ter discussie wat mensen als waar beschouwden. Hij stelde: 'Ik weet niets, behalve dat ik niets weet.' Socrates ergerde zich aan mensen die stellig beweerden dat ze wel wisten hoe iets in elkaar zat. Door scherpe vragen te stellen dwong hij hen te ontkennen wat ze eerder hadden beweerd. Met Socrates liep het niet goed af: hij werd in 399 v.C. in Athene veroordeeld tot het drinken uit een beker met dodelijk gif. Met zijn kritiek op de goden zou hij jongeren hebben bedorven. Misschien speelde ook mee dat hij kritisch was over de Atheense democratie.

Ook de filosoof Aristoteles dacht na over hoe mensen tot ware kennis komen. Hij vond kennis van groot belang om tot juiste beslissingen te komen. Hij richtte zich daarom op het verzamelen en systematisch opschrijven van kennis, op bijna elk gebied. Hij nam daarmee afstand van de meer speculatieve manier van denken van eerdere filosofen.

Denken over politiek

Filosofen dachten ook na over welk bestuur het beste was voor de polis. Was democratie wel de beste bestuursvorm? Was het niet beter te kiezen voor een systeem waarin een kleine groep aristocraten alle besluiten nam? Of moest de macht liggen bij een groep wijze, onpartijdige mensen (filosofen)? De filosoof Plato was overtuigd van het laatste. Volgens Plato namen politici in een democratie vooral besluiten waarmee ze het de burgers naar de zin konden maken. Burgers lieten zich ook vaak misleiden door handige sprekers (volksmenners). De burgers waren bovendien wispelturig en de meerderheid had niet altijd gelijk.

> ‘Pas als filosofen koningen worden, of als koningen en heersers serieus filosofie gaan bedrijven, en macht en wijsheid dus versmelten [...], pas dan kunnen onze staten – en kan de mensheid als geheel – worden verlost van alle ellende.’
>
> — Gedeelte uit *De Staat* van de Atheense filosoof Plato (ca. 380 v.C.).

Ook Aristoteles was kritisch over de democratie. Volgens hem konden monarchieën, aristocratieën en democratieën goed werken, maar op hun eigen manier ook gevaarlijk worden. Een mengvorm van alle drie leek hem het beste voor goed en stabiel bestuur.

VRAGEN

9 Leg uit waarom we het Griekse denken ‘wetenschappelijk’ noemen.

10 Een bewering: ‘Aristoteles was een volgeling van de natuurfilosofen uit de 6e eeuw v.C.’
Geef een argument vóór en een argument tegen deze bewering.

11 **a** Aristoteles meende dat een monarchie, democratie en aristocratie op hun eigen manier gevaarlijk konden worden.
Welke gevaren kleven er volgens jou aan deze bestuurssystemen?
b Aristoteles stelde een mengvorm voor.
Hoe zou zo’n bestuurssysteem er volgens jou uitzien?

Bij deze tekst past een ‘Historisch denken’-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 5 Een kleitablet uit Babylonië. Rechtsboven de zonnegod staan figuren van de zon, de maan en een ster. Posities van hemellichamen waren voor Babyloniërs van groot religieus belang. Babylonische geleerden verwierven daardoor veel astronomische kennis, die zij vastlegden in schrift. Deze kennis werd overgenomen door de Grieken.

2.2 Het hellenisme

CASUS

Bruiloft in Susa

In de lente van het jaar 324 v.C. kwam de Macedonische koning Alexander aan in de stad Susa, de voormalige hoofdstad van het Perzische Rijk. Alexander was op dat moment 32 jaar oud, heerser over de Griekse stadstaten en koning over Egypte en Perzië. Zes jaar eerder was hij ook in Susa geweest, nadat hij de Perzische koning Darius III had verslagen. Nu hij terug was in Susa, wilde hij zijn status als 'koning van Griekenland, Egypte en Azië' met een groots gebaar bevestigen. Hij zou trouwen met Stateira, de oudste dochter van Darius. Ook zijn trouwste medestrijders zouden trouwen met vrouwen en dochters van Perzische edelen.

Op een binnenplaats van het paleis was voor elk bruidspaar een tent opgetrokken. Volgens Perzisch ritueel moesten de mannen voor hun tent op een zetel gaan zitten. Een voor een kwamen de vrouwen naast hun mannen staan, Stateira als eerste. De mannen begroetten hun vrouw met een kus en namen haar mee de tent in. Na de plechtigheden was er een diner voor niet minder dan 9.000 genodigden. Die kregen allemaal een gouden plengofferschaal cadeau. Tijdens het diner deelde Alexander bovendien mee dat hij de schulden van al zijn soldaten uit eigen kas zou terugbetalen.

Het massahuwelijk in Susa was pure symboliek. Liefde of verliefdheid speelden geen rol. Maar door de top van het Grieks-Macedonische overwinningsleger te laten trouwen met de dochters van de Perzische adel, maakte Alexander zijn bedoelingen duidelijk: een vermenging van de Grieks-Macedonische en Perzische elite, die het door hem gestichte wereldrijk zou gaan besturen.

BRON 1 Het huwelijk tussen Alexander, afgebeeld als de god Ares, en Stateira, afgebeeld als de godin Aphrodite. Het verhaal van deze bruiloft werd later vaak verteld en verbeeld met een heel eigen invulling, bijvoorbeeld wat betreft kleding of de afwezigheid daarvan. Hier zie je een muurschildering in Pompeï, die zes eeuwen na het huwelijk werd gemaakt (4e eeuw n.C.).

VRAGEN

1 Zowel de Perzische vrouwen als de Macedonische 'trouwe medestrijders' kregen een huwelijk opgelegd.

a Wat denk je dat de 'trouwe medestrijders' van dit opgelegde huwelijk vonden?

b Bedenk of het opgelegde huwelijk voor de vrouwen dezelfde gevolgen had als voor de mannen.

c Wat vind jij van een huwelijk dat opgelegd wordt? Verklaar waar jouw opvatting vandaan komt.

2 **a** Welke symbolische functie had het huwelijk van Alexander met de dochter van Darius?

b Wat was de diepere bedoeling achter het massahuwelijk in Susa?

BRON 2 Het Griekse Rijk van Alexander de Grote, vergeleken met het Perzische Rijk onder Darius I (522-486 v.C.), toen het op zijn grootst was.

Het rijk van Alexander de Grote

Alexander (356-323 v.C.) was een koningszoon uit Macedonië, een gebied ten noordoosten van Griekenland. Zijn bijnaam 'de Grote' kreeg hij pas na zijn dood. Hij was in zijn korte leven bijzonder succesvol als militair veroveraar en politiek strateeg.

Een ongekende veroveraar

Tijdens zijn leven veroverde Alexander de Grote een enorm rijk, dat zich uitstrekte van Griekenland tot in India. Die veroveringsdrift had hij geërfd van zijn vader, koning Philippus van Macedonië, die in de 4e eeuw v.C. heel Griekenland onder zijn heerschappij had gebracht. Daarbij had Philippus geprofiteerd van het feit dat de Griekse steden door voortdurende onderlinge strijd ernstig verzwakt waren geraakt. Na de verovering waren de poleis formeel nog onafhankelijk, maar feitelijk was hun autonomie ten einde: ze waren nauwelijks meer in staat hun eigen buitenlandse politiek te bepalen.

Na Philippus' dood zette Alexander het werk van zijn vader voort en veroverde hij met een leger van 100.000 soldaten het hele Perzische Rijk. Dat strekte zich in die tijd uit van West-Turkije tot in Egypte en het huidige Afghanistan.

> 'Koning Alexander, ieder mens bezit niet meer van deze aarde dan het stukje land waarop hij staat. Toch zwerf jij [...] door een gebied ver van je eigen land en zonder jezelf of anderen rust te gunnen. En zeer binnenkort zul jij ook sterven en niet meer van de aarde bezitten dan voldoende is om je lichaam te begraven.'
>
> — Een uitspraak die Indiase priesters (volgens een Griekse schrijver in de 2e eeuw n.C.) deden tegen Alexander tijdens zijn campagne in Punjab, India.

Bijzonder was ook dat Alexander erin slaagde zijn macht in de pas veroverde gebieden te handhaven. Het rijk dat hij naliet, viel weliswaar kort na zijn dood in delen uiteen, maar in deze gebieden bleef de Griekse cultuur nog honderden jaren lang dominant.

Verklaringen voor Alexanders succes

Door de eeuwen heen zijn mensen gefascineerd geweest door het leven en de daden van Alexander en zochten ze verklaringen voor zijn succes. Volgens Griekse geschiedschrijvers als Xenophon (4e eeuw v.C.) en Plutarchus (ca. 100 n.C.) waren persoonlijke eigenschappen, zoals zijn doorzettingsvermogen en grote zelfvertrouwen, gecombineerd met militaire inzichten, de basis voor zijn succes.

Tegenwoordig geven historici ook andere verklaringen. Zo speelde Alexander de Grote slim in op de gewoonten in de veroverde landen. Hij won bijvoorbeeld de steun van de Griekse stadstaten door te beloven dat hij Griekse steden in Azië van de Perzische overheersing zou bevrijden. Voor de Grieken was Perzië traditioneel de grote vijand. Maar in Egypte presenteerde hij zich als de nieuwe farao. En in het Perzische Rijk nam hij de daar bestaande bestuursstructuur over, maar zorgde er wel voor dat de provincies door zijn eigen vertrouwelingen werden bestuurd.

Nog een verklaring is dat Alexander doelbewust streefde naar een gemengde elite – het massahuwelijk in Susa was onderdeel van deze politiek – en een gemengd Macedonisch-inheems leger. Voor het handhaven van zijn macht stichtte Alexander op strategische plekken nieuwe steden, die vaak de naam Alexandrië kregen en waar Griekse en Macedonische soldaten zich met lokale bewoners moesten vermengen.

BRON 3 Alexander de Grote (rechts), afgebeeld als farao. Het reliëf staat op een heiligdom dat Alexander liet inbouwen in een 14e-eeuwse tempel in Luxor.

VRAGEN

3 Het oude Griekenland was opgedeeld in poleis. Leg uit waarom dit op den duur in het nadeel van de Grieken werkte.

4 Het rijk van Alexander heeft maar kort bestaan, maar had een grote nalatenschap. Welke nalatenschap was dat?

5 Welke drie verklaringen geeft de tekst voor het succes van Alexander? Vat elke verklaring in één zin samen.

Hellenistische cultuur in Azië en Egypte

Alexander de Grote stierf in 323 v.C. in de stad Babylon. Onder zijn Griekstalige opvolgers (diadochen) verspreidde de Griekse cultuur zich tot ver in Azië en ontstond een nieuwe bestuursvorm waarin een kleine groep machtige mannen alle besluiten nam.

Griekstalige heersers

Tijdens de heerschappij van de diadochen raakte de Griekse cultuur verspreid over het gehele veroverde gebied, tot ver in Azië. In steden die al bestonden, nam de elite elementen uit de Griekse cultuur over. De 'vergrieksing' in deze periode heet **hellenisme**, naar 'Hellas', de Griekse benaming voor Griekenland. De tijd van Alexander en zijn opvolgers duiden we aan als de hellenistische periode.

Politieke veranderingen

In het voormalige Perzische Rijk werd het Grieks geïntroduceerd als bestuurstaal en met name in de steden werden Griekse bestuursorganen in het leven geroepen. Het Griekse bestuur werd ook geïntroduceerd in Azië. Tot in India werden nieuw gestichte en vergriekste steden georganiseerd als Griekse poleis, compleet met raden, magistraten en een volksvergadering. Deze volksvergaderingen genoten echter steeds minder invloed en mochten alleen nog aan de heersende macht welgevallige besluiten nemen. In de praktijk waren het steeds meer de hoogste standen die de stedelijke politiek domineerden. De Griekse democratie was daarmee veranderd in een **oligarchie**.

Culturele veranderingen

Een ander aspect van de vergrieksing was dat de steden in het oostelijke deel van het rijk de Griekse cultuur overnamen. Dat kwam vooral tot uiting in de aanleg van Griekse gymnasia (sportterreinen) en theaters. In de gymnasia werden (naakt) Griekse sporten als hardlopen, discuswerpen en worstelen beoefend, een traditioneel tijdverdrijf voor jongemannen uit de elite. In de theaters werden Griekse tragedies en komedies opgevoerd en gaven

BRON 4 EN 5 In 1961 werd in het noorden van Afghanistan, nabij de stad Aï-Khanoum aan de rivier Amu Darja, een oude Griekse stad ontdekt. Vermoedelijk is dit de door Alexander gestichte stad Alexandrië (zie bron 2). Bij de opgravingen werden deze twee objecten ontdekt, allebei uit de 2e eeuw v.C. Het beeld van de Griekse held Heracles (links) stond in een van de tempels. De plaquette (rechts) laat de Frygische vruchtbaarheidsgodin Cybele zien, die vanaf de 7e eeuw v.C. in Griekenland werd vereerd onder de naam Rhea. De cultus van deze godin kwam tot ontwikkeling in Anatolië (Turkije) en werd overgenomen door meerdere volken.

redenaars en dichters voordrachten. Zo raakten de Griekse mythen en literatuur bekend in Azië. Ook verrezen in de steden Grieks vormgegeven tempels, want de Griekse godenwereld reisde uiteraard met de migranten mee.

De Griekse theaters, gymnasia en tempels waren van oudsher rijk versierd met beeldhouwwerk en schilderingen. Op deze manier maakte Azië ook kennis met de Griekse beeldende kunst, waarbij de kunstenaar streefde naar een perfecte weergave van de anatomie. Griekse invloeden zijn onder meer terug te vinden in de Indiase kunst. In bescheiden mate was er ook omgekeerd sprake van beïnvloeding: zo nu en dan drongen oosterse ideeën, goden en vormen in de Griekse cultuur door.

Vooral de duidelijk afgescheiden bovenlaag raakte doordrongen van het hellenisme. Aan de onderkant van de samenleving bleven de mensen de lokale volkstaal spreken en leefde de inheemse cultuur voort.

VRAGEN

6 Geef aan op welke gebieden het begrip ‘hellenisme’ van toepassing is.

7 De diadochen brachten in praktijk wat Alexander de Grote voor ogen had gestaan.
Leg dit uit.

8 Het woord ‘hellenisme’ duidt op veranderingen in politiek en cultuur in Azië en Egypte vanaf de 4e eeuw v.C.
Hoe werden die politieke en culturele veranderingen zichtbaar?

9 Leg uit waarom de opkomst van oligarchisch bestuurde poleis in de Griekse wereld een breuk met het verleden inhield.

10 Leg uit waarom de term ‘hellenistische periode’ vanuit een sociaal perspectief geen correcte omschrijving is.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2.3 De Romeinse Republiek

CASUS De verwoesting van Carthago

In 149 v.C. dreigde er voor Carthago, een belangrijke Noord-Afrikaanse havenstad (in het huidige Tunesië) opnieuw een conflict met Rome. Carthagers en Romeinen hadden al twee eerdere oorlogen uitgevochten over de beheersing van de Middellandse Zee. De Carthagers hadden die verloren, maar waren telkens weer opgekrabbeld. Na de laatste nederlaag had Rome geëist dat Carthago geen zelfstandige oorlogen meer zou voeren, maar dat was precies wat er in 149 v.C. wel gebeurde. Massinissa, de koning van de Numidiërs (een Afrikaans volk) en bondgenoot van de Romeinen, had Carthago tot een oorlog uitgedaagd en de Carthagers hadden toegehapt. Rome zag in dit conflict een schending van de gemaakte afspraken en een mooie aanleiding om concurrent Carthago te bestrijden.

Geschrokken stuurde Carthago diplomaten naar Rome. Zij zouden het volgende hebben gezegd: ‘Onze heerschappij ter land en ter zee is ons [in de laatste oorlog] ontnomen. […] Zelfs hebben we geen gevechtsolifanten meer. […] Uw voorvaderen vonden dat voldoende. […] Met u hebben wij nooit een conflict gehad. Waarom beschuldigt u ons dan opeens van het schenden van het verdrag? En stemt u plotseling voor oorlog met ons?’

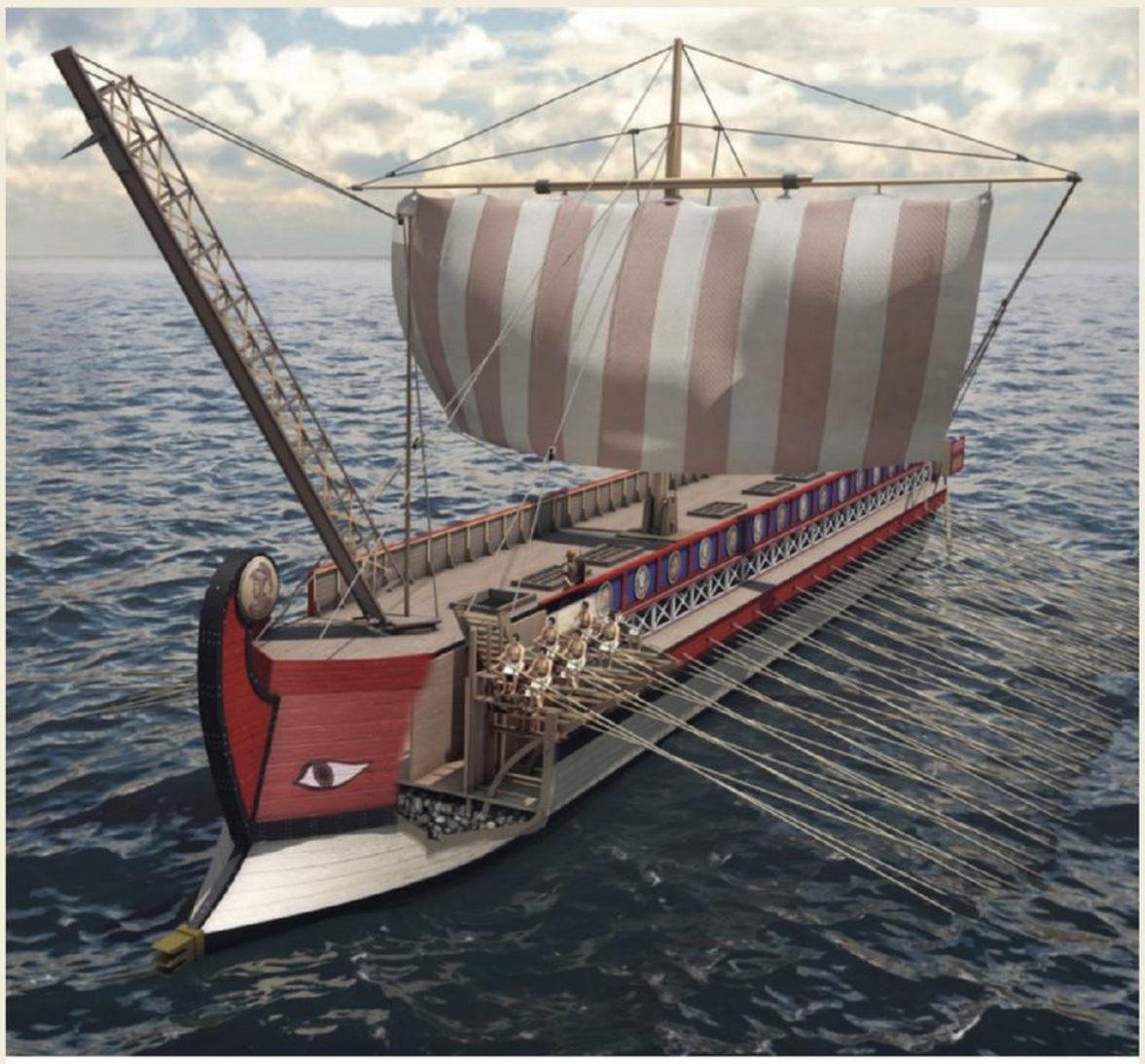

BRON 1 Een reconstructie van een Romeins oorlogsschip tijdens de Eerste Punische oorlog (264-241 v.C.). Vooraan zie je de enterbrug, een soort loopplank, die werd neergelaten als een vijandelijk schip dichtbij was. De ijzeren punt boorde zich in het dek. Rechts zijn enkele van de vele roeiers zichtbaar gemaakt.

Het haalde weinig uit. Vier jaar lang belegerden de Romeinen Carthago. Toen de uitgehongerde bevolking zich uiteindelijk overgaf, maakten de Romeinen de stad met de grond gelijk, doodden een deel van de inwoners en verkochten 50.000 anderen als slaaf. Tegelijkertijd gaf Rome de nabijgelegen havenstad Utica een vorstelijke beloning. Die stad had de kant van de Romeinen gekozen en werd nu hoofdstad van de nieuwe provincie Africa. Terwijl de Romeinen de herbouw van Carthago meer dan een eeuw verhinderden, groeide Utica uit tot een van de belangrijkste handelssteden in het Romeinse Rijk.

VRAGEN

1 Er was al eeuwenlang concurrentie tussen Rome en Carthago.
Waar draaide de gespannen verhouding tussen Rome en Carthago met name om? Leg je antwoord uit.

2 De casus toont drie manieren waarop de Romeinen probeerden hun macht aan de Noord-Afrikaanse kust te vergroten.
Noem deze drie manieren.

3 Een oorlogsverklaring van de Romeinen ging gepaard met het volgende ritueel: een priester vroeg aan de vijand genoegdoening voor het (vermeende) onrecht dat de Romeinen was aangedaan. De vijand kreeg bedenktijd, maar had niet veel keus. Op een teken van de goden volgde daarna de start van de oorlog.
Bedenk een reden waarom de Romeinen groot belang hechtten aan de uitvoering van dit ritueel.

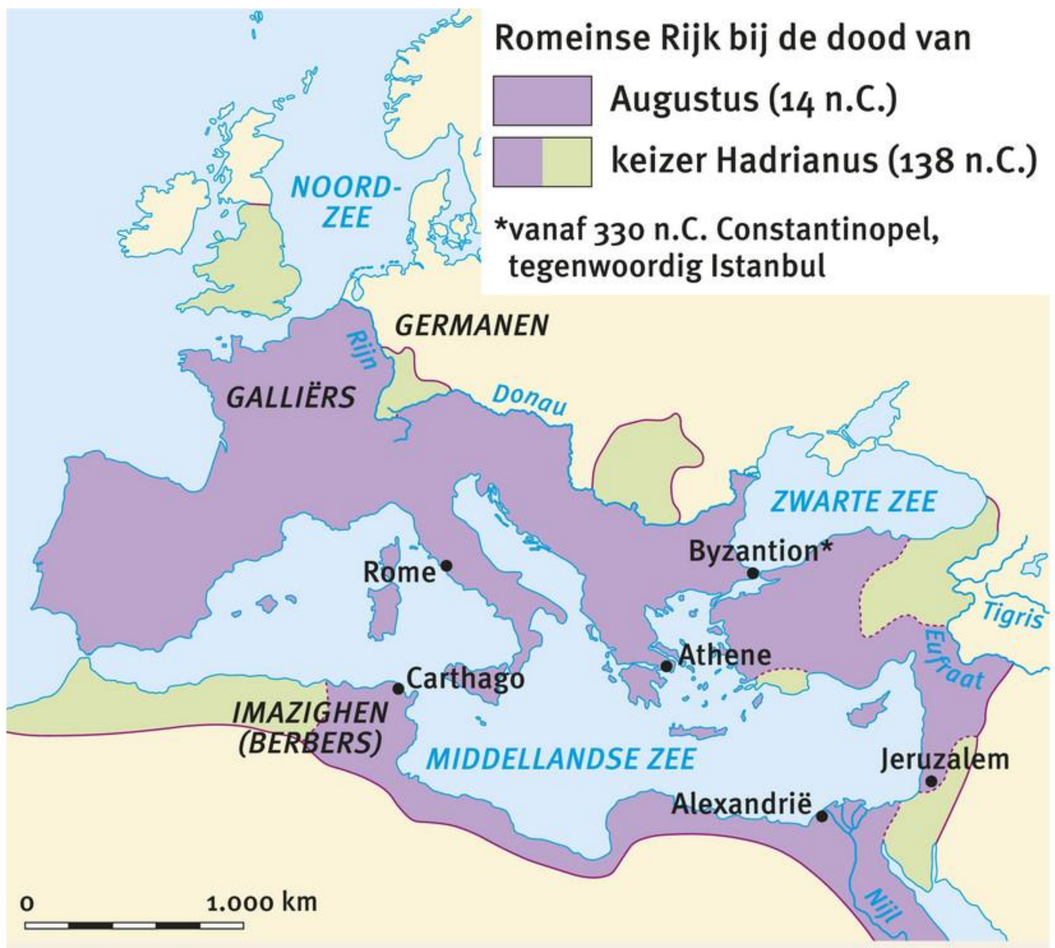

BRON 2 Kaart van het Romeinse Rijk in het jaar 117 n.C., als het zijn grootste omvang heeft bereikt.

Het ontstaan en de uitbreiding van het Romeinse Rijk

★ 6 Deelaspect: de groei van het Romeinse imperium

De vernietiging van Carthago is onderdeel van de ontstaansgeschiedenis van het Romeinse Rijk. Dat rijk ontstond zonder een vooropgezet plan. De Romeinen hadden verschillende reden om telkens hun gebied uit te breiden. Daarbij gebruikten ze zowel militaire als diplomatieke middelen.

De verovering van een wereldrijk

Een eerste reden om steeds nieuwe gebieden te veroveren was de behoefte aan veiligheid. Ten tweede brachten de veroveringen de elite rijkdom en aanzien, beide voorwaarden voor een succesvolle politieke carrière. Hoewel de veroveringen geld en soldaten kostten, brachten ze dus ook economische voordelen. De Romeinen gingen overal belasting innen en er kwam steeds nieuwe landbouwgrond beschikbaar. Bovendien leverden de veroveringsoorlogen grote aantallen krijgsgevangenen op. De Romeinen lieten deze mensen als slaven voor zich werken.

De geschiedenis van de Romeinse veroveringen strekt zich uit over vele eeuwen. In de 5e eeuw v.C., toen de Atheense democratie volop bloeide, was Rome een bescheiden herdersplaatsje. Maar in de 3e eeuw v.C. had Rome inmiddels een groot deel van Italië onder controle. Later werden ook Spanje, Griekenland (met Athene), Noord-Afrika, Gallië (Frankrijk) en delen van het Midden-Oosten toegevoegd. De Romeinen veroverden ook gebieden die voorheen deel uitmaakten van het rijk van Alexander de Grote en zijn opvolgers, als laatste Egypte in 30 v.C. Het Romeinse Rijk omvatte toen het hele Middellandse Zeegebied. Ook delen van de Britse eilanden, het zuidelijke deel van het huidige Nederland en delen van Midden-Europa hebben met de Romeinen te maken gehad. In de 2e eeuw n.C. was het Romeinse **imperium** op zijn grootst en woonden er zo'n 50 miljoen mensen.

Diplomatie en oorlogvoering

Bij de uitbreiding van hun rijk maakten de Romeinen gebruik van twee elkaar aanvullende middelen: diplomatie en oorlogvoering. De diplomatie bestond vooral uit het sluiten van bondgenootschappen met lokale heersers. Rome beloofde daarbij bescherming in ruil voor gehoorzaamheid en voor levering van soldaten. Trouwe bondgenoten werden beloond, zoals Utica, dat Rome hielp in de strijd tegen Carthago. Faalde deze diplomatie, dan volgde militair geweld.

Het Romeinse leger bestond aanvankelijk uit gewone boeren, maar ontwikkelde zich later tot een bijna onverslaanbaar beroepsleger. Om het leger snel te kunnen verplaatsen legden de Romeinen overal in het rijk verharde wegen en legerkampen aan. Zo hielden ze controle over de veroverde gebieden. Ook de stukjes grond die de soldaten na afloop van hun diensttijd als beloning kregen, lagen vaak in nieuw gebied en versterkten zo de Romeinse invloed.

Om hun macht te bestendigen en verzet tegen te gaan, gaven de Romeinen de verslagen volken meestal een fatsoenlijke behandeling. Soms kregen ze het Romeinse burgerrecht. Dat gaf aanzien en ook bepaalde voorrechten, zoals een betere rechtsbescherming.

VRAGEN

4 Gebruik bron 2.
De Romeinen hadden het soms over *mare nostrum* ('onze zee').
Welke zee bedoelden ze dan? Leg je antwoord uit.

5 Noem vier voordelen die gebiedsverovering opleverde voor Rome. Gebruik hiervoor ook de casustekst.

6 **a** De Romeinen gebruikten diplomatie en oorlogvoering voor de uitbreiding van hun rijk.
Geef van elk een voorbeeld.

b Noem drie strategieën van de Romeinen om hun rijk in stand te houden.

BRON 3 Voorstelling van een triomftocht van een Romeins veldheer op een zilveren beker (Pompeï, Italië, 1e eeuw n.C.). Voor de Romeinse aristocratie draaide alles om roem. De hoogste eer werd verworven door militaire prestaties. Bij een overwinning waarbij minimaal 5.000 vijanden waren gedood, kreeg een veldheer een triomftocht. Dit was een indrukkend schouwspel vol pracht en praal met duizenden toeschouwers.

Het bestuur van de republiek

In tegenstelling tot andere wereldrijken, bijvoorbeeld het Chinese, Egyptische of Perzische Rijk, werd het Romeinse Rijk eeuwenlang (tot in de 1e eeuw v.C.) geleid door burgers in plaats van één (erfelijke) vorst.

Republiek

Deze **magistraten** – mensen die tijdelijk een hoge bestuursfunctie vervulden, bijvoorbeeld die van consul – werden aangewezen door vergaderingen van burgers. Burgers hadden ook een belangrijke rol bij de totstandkoming van wetgeving. We noemen Rome in deze tijd daarom een **republiek**: een staat die door de burgers gemeenschappelijk wordt bestuurd.

Macht en tegenmacht

Centraal in de republiek stond de **senaat**, een permanente vergadering van ongeveer 300 leden, die afkomstig waren uit de rijkste en machtigste families. De senaat nam de belangrijkste besluiten. Bovendien benoemde hij uit zijn midden twee leden tot **consuls**. Zij zaten de senaat voor en waren de dragers van de hoogste burgerlijke en militaire macht. Beide consuls hadden vetorecht om te voorkomen dat één van hen de macht kon grijpen.

Omdat alleen de elite toegang had tot de senaat, was de Romeinse politiek minder democratisch dan de Atheense. Maar ook de patriciërs, zoals de klasse heette waartoe de Romeinse bestuurders behoorden, moesten rekening houden met de wil van het volk, de plebejers. Ten eerste moesten de wetten die de senaat had uitgevaardigd, worden goedgekeurd door een van de twee volksvergaderingen, waarin in principe iedereen met Romeins burgerrecht stemrecht had. Ten tweede waren er tien volkstribunen, die onderzochten of besluiten niet tegen de belangen van de plebejers ingingen. Zij hadden vetorecht en hadden soms veel invloed.

> ‘Waarom zouden we belasting betalen als we geen openbare ambten kunnen bekleden, geen bevel kunnen voeren of eerbetoon krijgen, of wat dan ook kunnen doen in een regering? [...] We zullen nooit belasting betalen voor burgeroorlogen, en we zullen ook niet met jullie samenwerken zodat jullie elkaar dwars kunnen zitten.’
>
> — Uit een toespraak van een van de rijkste vrouwen van Rome in 42 v.C. Zij werd gevraagd vanwege politieke onrust belasting te betalen.

Patronage

Toch was de macht van de patriciërs groot. Dat kwam door **patronage**. In Rome was het gebruikelijk dat een machtig man (de patroon) zich omringde met afhankelijke burgers van lage afkomst (de cliënten). In ruil voor allerlei gunsten brachten cliënten tijdens volksvergaderingen hun stem uit ten gunste van hun patroon.

In de 2e eeuw v.C. werd steeds duidelijker dat het moeilijk was het uitdijende rijk op deze manier te besturen. Sommige mannen bleken in staat zoveel macht naar zich toe te trekken, dat zij de senaat konden passeren en in feite alleen (of met een kleine groep) het rijk regeerden. Meestal was zo'n greep naar de macht van korte duur. Maar uiteindelijk zou de Romeinse Republiek niet overleven.

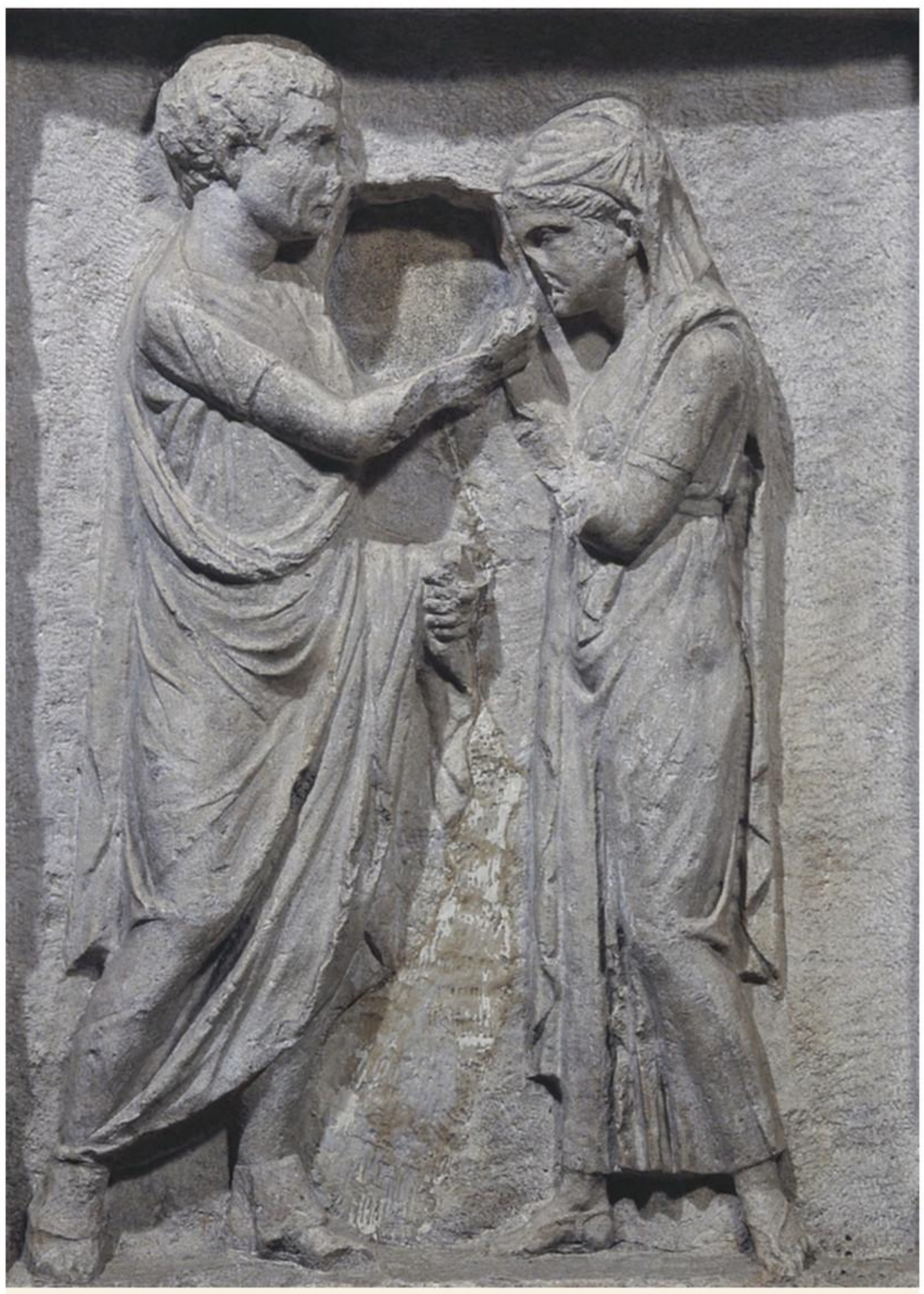

BRON 4 Op dit graf zie je een echtpaar dat zijn innige band wilde benadrukken tot in de dood. Het zijn vrijgelaten slaven, afgebeeld als Romeinse burgers. Slavernij was in het Romeinse Rijk heel gewoon. Slaafgemaakten vormden een grote groep, maar hadden geen enkele inspraak. Vooral slaven in huishoudens van rijke Romeinen in de stad hadden een kans vrijgelaten te worden. (Reliëf van rond 80 v.C., gevonden in Rome.)

VRAGEN

7 Welke twee elementen in het bestuur van de Romeinse Republiek verhinderden dat één man de macht kon grijpen? Gebruik in je antwoord het woord 'magistraten'.

8 **a** Leg uit waarom je de Romeinse Republiek een aristocratie kunt noemen.

b Aan het bestuur van de Romeinse aristocratie zat een democratisch tintje.
Leg uit waarom.

9 Leg uit hoe patronage de stabiliteit van de republiek in gevaar bracht.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2.4 Het Romeinse Keizerrijk

CASUS

Het gouden huis van keizer Nero

BRON 1 Moderne reconstructie van de Domus Aurea ('het gouden huis') dat Nero tussen 64 en 68 n.C. liet bouwen. Het gigantische huis is in de jaren 1990 blootgelegd, waarna jarenlang gewerkt is aan de restauratie van het interieur.

In het jaar 64 n.C. brak er in Rome een enorme brand uit, die een week bleef branden en de helft van de stad in de as legde. Het zou het werk van keizer Nero zijn geweest. Dat is tenminste wat vijftig jaar later Tacitus beweerde. In zijn *Annales* ('Jaarboeken') uit 115 n.C. suggereerde hij dat Nero ruimte nodig had voor de bouw van een gigantisch paleis, de Domus Aurea (het gouden huis). Tacitus schrijft over de brandstichting: 'Om dit gerucht [dat hij de brand had gesticht] radicaal uit de weg te ruimen, heeft hij [Nero] schuldigen verzonnen en met de meest geraffineerde straffen laten boeten; dat waren degenen die men, gehaat om hun schanddaden, "christenen" noemde.'

Ook al staat vast dat Nero een wrede tiran met een verdorven geest was, toch is het mogelijk dat de verhalen over hem zijn aangedikt. Niet lang voor zijn bestuur was de republiek overgegaan in een keizerrijk en dat was iets wat veel Romeinen verschrikkelijk vonden. Volgens Tacitus had de republiek nooit opgeheven mogen worden. Hij schreef: 'Na het op zijn kop zetten van de staatsrechtelijke orde was er nergens meer iets te vinden van de traditionele, respectabele verhoudingen. Toen eenmaal het principe van gelijkheid overboord was gezet, wachtten allen de bevelen van de vorst af.' De onmacht van de senaat, zelfs tegenover zo'n grillige en moordzuchtige tiran als Nero, was hem een doorn in het oog.

VRAGEN

1 **a** Tacitus beschrijft dat er met de komst van het keizerrijk in Rome een omslag heeft plaatsgevonden.
Wat was er volgens hem veranderd?
b Wat zal Tacitus hebben bedoeld met 'het principe van gelijkheid'?

2 Welke reden zou Tacitus gehad kunnen hebben om Nero's schanddaden aan te dikken?

Het ontstaan en bestuur van het keizerrijk

Het negatieve oordeel van Romeinse historici over Nero en andere keizers hangt samen met het verdwijnen van de republikeinse staatsvorm rond het begin van de jaartelling. Vanaf die tijd heersten keizers over het Romeinse Rijk met, opmerkelijk genoeg, de instemming van de Romeinse elite.

Van dictator naar keizer

De twee laatste eeuwen v.C. werd Rome verscheurd door grootschalige conflicten en burgeroorlogen. Machtige mannen – meestal generaals – streden om de macht en zetten daarbij hun legioenen in. Vaak waren de beroepssoldaten in deze legioenen loyaler aan hun commandant dan aan het bestuur in Rome.

De bekendste van deze mannen, Gaius Julius Caesar, zou uiteindelijk een eind maken aan de republiek. Tussen 58 en 50 v.C. had hij heel Noord-Gallië veroverd (ruwweg het huidige België en midden en noorden van Frankrijk), wat hem veel prestige had opgeleverd. Door middel van slimme bondgenootschappen versterkte hij deze machtspositie. Uiteindelijk slaagde hij erin **dictator** te worden. Deze functie werd normaal alleen in het leven geroepen in tijden van nood en dan slechts voor een korte periode. Zo'n dictator had bijna absolute bevoegdheden maar mocht niet uitgroeien tot een koning, want de Romeinen hadden een enorme afkeer van zo'n erfelijke functie. Caesar liet zich echter uitroepen tot dictator voor het leven en dreigde zodoende de senaat definitief buitenspel te zetten. Dat riep weerstand op. Verdedigers van de republiek vermoordden hem in 44 v.C. In de chaos die daarop volgde, bleek dat Caesar zijn achterneef Octavianus als opvolger had aangewezen. Deze versloeg zijn vijanden, liet zichzelf Augustus noemen ('de verhevene') en werd de eerste keizer (27 v.C.-14 n.C.) van het Romeinse **Keizerrijk**.

BRON 2 Twee Romeinse munten, geslagen ten tijde van keizer Augustus. Augustus gebruikte munten ter ondersteuning van zijn heerschappij. Op de linker munt presenteert hij zich als 'caesar' (keizer); de rechter munt verbeeldt harmonie (handen) en voorspoed (staf van Mercurius, de god van de handel) onder zijn bestuur.

De nieuwe orde

Augustus trok bijna alle macht naar zich toe: hij was opperbevelhebber van het leger en benoemde alle belangrijke bestuurders in het rijk. Deze machtsconcentratie had negatieve en positieve gevolgen. Het bestuur van Augustus en zijn opvolgers pakte soms wreed en meedogenloos uit, maar de keizers konden ook efficiënt maatregelen treffen om de situatie in het rijk te verbeteren.

Een van de positieve gevolgen was dat het rijk vanaf Augustus een lange periode van afgedwongen rust kende: de zogenoemde **pax romana** ('Romeinse vrede'). Deze duurde tot aan de dood van keizer Marcus Aurelius (180 n.C.). Wel vonden in deze periode verscheidene grensoorlogen plaats en was er meermalen een bloedige strijd om de opvolging van het keizerschap. Toch spreken we van vrede, omdat deze conflicten geen serieuze bedreiging hebben gevormd voor de samenhang van het rijk.

> 'Jij, Romein, moet bedenken: jij bent tot heerser geboren. Dit zal jouw eigen talent zijn: een hechte vrede opleggen, onderworpenen sparen, neerslaan wie zich verzetten!'
> — De Romeinse dichter Vergilius over de pax romana.

Het meest opmerkelijke aan het keizerschap is misschien wel dat de Romeinse elite zich uiteindelijk neerlegde bij de heerschappij van één man. De voornaamste reden hiervoor was dat de keizers de republikeinse instellingen en functies lieten voortbestaan – in elk geval in naam. De senaat bleef gewoon vergaderen en benoemde steeds weer nieuwe consuls. Alleen gebeurde dat nu op voordracht van de keizer, die met dit soort erebenoemingen mensen aan zich bond. Ook had de keizer vergaande invloed op de samenstelling van de senaat. Door de leden van de senatoriale elite met respect te behandelen en hun regelmatig erebaantjes te gunnen, wisten de keizers het republikeinse verzet effectief in te dammen.

VRAGEN

3 **a** Wat was de directe oorzaak van het verdwijnen van de republikeinse staatsvorm?
b Welk verband kun je leggen tussen de groei van het Romeinse imperium en het einde van de republikeinse staatsvorm?
c Welk verband kun je leggen tussen patronage en het einde van de republikeinse staatsvorm?

4 Julius Caesar wordt vaak de eerste Romeinse keizer genoemd.
Geef een argument vóór en een argument tegen deze bewering.

5 Leg uit hoe zelfs wrede heersers als Nero zich als keizer konden handhaven.

6 **a** Noem twee positieve gevolgen van het ontstaan van het keizerrijk.

b Noem twee negatieve gevolgen van het ontstaan van het keizerrijk.

De verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur

★ **5** De klassieke vormentaal van de Grieks-Romeinse cultuur

★ **6** Deelaspect: de verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur over Europa

★ **7** De confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur van Noordwest-Europa

Het Romeinse Rijk was niet alleen een politieke, maar ook een culturele eenheid. In de Romeinse cultuur waren allerlei invloeden zichtbaar, maar de Romeinen namen vooral veel uit de Griekse cultuur over. Door de voortdurende groei van het Romeinse imperium kwamen gebieden van Engeland tot Egypte in contact met deze Grieks-Romeinse cultuur.

Griekse invloed

De Romeinse leefwijze was sterk beïnvloed door de Griekse. Toen Rome nog een onbeduidend herdersdorp was, waren er contacten met Griekse nederzettingen in Zuid-Italië. De Romeinse religie vertoonde al vroeg overeenkomsten met die van de Grieken, al behielden de Romeinse goden wel hun oorspronkelijke namen.

De Romeinen bewonderden de Griekse architectuur, beeldende kunst, literatuur en filosofie en namen er veel van over. Dat was onder meer mogelijk doordat geschoolde Romeinen naast het Latijn meestal ook het Grieks beheersten.

Er waren natuurlijk ook verschillen tussen Grieken en Romeinen, maar desondanks beschouwen we de Grieks-Romeinse cultuur als één geheel. We duiden haar aan als de **klassieke cultuur**. 'Klassiek', omdat Europeanen zich in latere eeuwen vaak door deze cultuur lieten inspireren. Vooral de Grieks-Romeinse architectuur en beeldhouwkunst spraken tot de verbeelding. De architectuur was zeer herkenbaar doordat Grieken en Romeinen hun pilaren op een karakteristieke manier versierden. In de beeldhouwkunst waren Grieken er in de 5e eeuw v.C. in geslaagd het menselijk lichaam zeer natuurgetrouw te verbeelden. Griekse beeldhouwers wisten zelfs beweging in hun beelden te suggereren. In de Romeinse tijd en later, in de renaissance en de 19e eeuw, is dit veelvuldig nagevolgd.

Verspreiding naar oost en west

De grote verbreiding van de Grieks-Romeinse cultuur was een gevolg van de militaire veroveringen van de Romeinen. Overal in het rijk bouwden de Romeinen wegen, bruggen, forten en aquaducten volgens hetzelfde ontwerp. In alle regio's was het Romeinse recht van toepassing en overal waren uitingen te vinden van Romeinse macht, in de vorm van indrukwekkende bestuursgebouwen, tempels, triomfbogen, standbeelden van de keizer en inscripties met zijn besluiten.

BRON 3 Dit beeld dateert van 40-20 v.C. Het toont een scène uit een Griekse mythe: de Trojaanse priester Laokoön en zijn zoons worden gewurgd door een slang. Het beeld werd in 1506 herontdekt en was zeer populair, vooral onder kunstenaars, vanwege de compositie en de emoties.

BRON 4 Een Nehalennia-altaar. Dit soort altaren is veel aangetroffen in Zeeland, waar een Nehalenniatempel heeft gestaan. Ze werden in de 2e en 3e eeuw gemaakt naar Romeins model, maar laten tegelijk ook iets zien van de lokale inheemse cultuur. Nehalennia was namelijk een inheemse godin, die onder meer zeereizigers beschermde.

In het hoogontwikkelde oosten van het rijk (Griekenland, Turkije en het Midden-Oosten) was de komst van de Romeinen cultureel van minder grote betekenis dan in het westen. Toen de Romeinen het oosten veroverden, werd dat al eeuwen overheerst door Griekstalige elites en was de Griekse cultuur daar al diep doorgedrongen. Ook de oudere culturen waren nog invloedrijk en verspreidden zich in sommige gevallen door het hele Romeinse Rijk. Zo werden de Perzische god Mithra en de Egyptische godin Isis tot in Engeland vereerd.

Het westen van het rijk (het huidige Frankrijk, Engeland en delen van Duitsland en Nederland) werd daarentegen bewoond door boerenvolken. Zij waren onbekend met het schrift, met bouwen met steen en met het gebruik van glas en muntgeld. Ook de centraal verwarmde woningen en grote badhuizen moeten indruk hebben gemaakt. Tijdens de Romeinse overheersing namen de bewoners in deze gebieden in hoog tempo allerlei zaken van de Romeinen over.

Culturele uitwisseling in het westen

Een groot deel van het westen van het rijk werd bewoond door volken die door de Romeinen '**Germanen**' werden genoemd. Onder deze noemer vielen groepen mensen van allerlei verschillende afkomsten en met verschillende culturen. Zij hadden polytheïstische godsdiensten en vereerden vaak natuurelementen, zoals bomen en rotsen.

Door de contacten met de Romeinen veranderden deze culturen. Germanen gingen goden in mensengedaante vereren. Ze gingen dat nu ook in tempels doen in plaats van in de openlucht. Sommigen kozen Romeinse namen voor zichzelf, leerden Latijn, gingen toga's dragen en namen de Romeinse eetgewoonten over. Deze culturele beïnvloeding werd bevorderd doordat een aanzienlijk deel van de Germaanse mannen dienst nam in het Romeinse leger.

Toch bleven ook onder de Romeinse overheersing lokale cultuurverschillen bestaan. Drie factoren droegen hieraan bij:

- De Romeinen beschouwden geloof als een privéaangelegenheid. Zij deden geen pogingen om de religieuze verscheidenheid in het rijk terug te dringen.
- De Germanen kopieerden de cultuur van de Romeinen niet klakkeloos: ze namen elementen over die voor hen van belang waren of gaven sommige van hun eigen gebruiken een Grieks-Romeins tintje.
- Vooral de bovenlaag van de Germanen vermengde haar cultuur met de Grieks-Romeinse. Aan de onderkant van de samenleving kwamen mensen hier minder mee in aanraking.

VRAGEN

7 Geef drie voorbeelden van wat we verstaan onder de klassieke cultuur.

8 Een kenmerkend aspect van de tijd van Grieken en Romeinen is 'de klassieke vormentaal van de Grieks-Romeinse cultuur'.

a Wat wordt bedoeld met 'vormentaal'?

b Welk kenmerk van de klassieke vormentaal zie je in bron 3?

c Noem twee redenen waarom de Romeinse cultuur in het oosten van het rijk minder invloed had.

9 **a** Noem een cultureel gevolg van de Romeinse overheersing in West-Europa.

b Was het gevolg dat je hebt genoemd bij vraag a een bedoeld of onbedoeld gevolg?
Leg je antwoord uit.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2.5 Joden en christenen

CASUS Een wonder in Lystra

Rond 50 n.C. arriveerden twee joodse mannen, Paulus en Barnabas, in de stad Lystra (nu Klistra in Turkije). Ze waren op doorreis en hadden een missie: ze wilden mensen overtuigen van de boodschap van Jezus Christus en hen bekeren tot het christendom.

Meestal gingen ze daarvoor naar steden met een synagoge (joods gebedshuis). Joden zouden misschien openstaan voor bekering omdat Jezus zelf een gelovige jood was geweest, net als zijn eerste aanhangers. Volgens het verhaal dat later in de Bijbel over deze reis is geschreven, hielden Paulus en Barnabas in Lystra hun toespraken echter op straat. Vermoedelijk had Lystra geen synagoge.

Tijdens een van die toespraken bevond zich onder de toehoorders een gehandicapte man die nog nooit had gelopen. Volgens de Bijbel gebeurde toen een wonder. Er staat: '[Paulus] riep hem toe: "Kom overeind en ga op uw benen staan!" De man sprong op en begon te lopen.' De aanwezigen waren verbijsterd. De Bijbel vervolgt: '"De goden zijn in mensengedaante naar ons afgedaald!" riepen ze. Ze noemden Barnabas Zeus en Paulus Hermes.' De priester van de Zeustempel begon uit dankbaarheid onmiddellijk een stierenoffer voor te bereiden. Paulus en Barnabas waren hier ongelukkig over. 'Ze riepen: "Wat doet u toch? Wij zijn mensen, net als u. Onze boodschap is nu juist dat u geen afgoden moet vereren, maar de levende God, die de hemel en de aarde en de zee heeft geschapen en alles wat daar leeft."' Uiteindelijk wisten ze de menigte tot bedaren te brengen en het stierenoffer te voorkomen. Ze moeten een aantal bewoners bekeerd hebben, want Paulus is de 'leerlingen' in Lystra later nog een keer gaan opzoeken.

BRON 1 Mozaïek van Paulus van Tarsus in de aartsbisschoppelijke kapel in Ravenna (ca. 500 n.C.).

VRAGEN

1 Waarom dachten Paulus en Barnabas dat ze in synagogen de meeste mensen konden bekeren?

2 **a** Tot welke religieuze groep lijken de toehoorders in Lystra te behoren?
Leg je antwoord uit.
b Wat zegt dat over het doel dat Paulus en Barnabas met hun missie hadden?

3 De mensen in Lystra zagen de wonderbaarlijke genezing als bewijs dat Paulus en Barnabas goden waren.
Hoe hebben Paulus en Barnabas zelf het wonder waarschijnlijk geïnterpreteerd?

4 Dit Bijbelse verhaal kun je gebruiken als bron om iets te leren over de eerste christenen.
a Het verhaal is vermoedelijk zo'n tien tot twintig jaar na de gebeurtenissen in Lystra in het Grieks opgeschreven.
Leg uit wat dit betekent voor de betrouwbaarheid van de bron.
b Noem een tweede argument tegen de betrouwbaarheid van het verhaal als historische bron.

Jodendom en christendom

★ 8 De ontwikkeling van het jodendom en het christendom als de eerste monotheïstische godsdiensten

Het christendom dat Paulus en Barnabas in Lystra predikten, was ontstaan in een joodse omgeving. De joden hadden al een lange geschiedenis achter de rug, toen in het jaar 30 n.C. zich een mogelijke messias aandiende, die Jezus heette. Na zijn dood werd zijn leer door volgelingen verder verspreid.

Kenmerken van het jodendom

Een van de religies in het Romeinse Rijk was het **jodendom**. Dit was het geloof van het joodse volk, dat oorspronkelijk het gebied rond Jeruzalem bewoonde. Het jodendom was ontstaan tussen 2000 en 1000 v.C. en onderscheidde zich op drie manieren:

- De joden beleden een strikt **monotheïsme**: ze geloofden slechts in één god, die zij vereerden in een grote tempel in Jeruzalem. De band tussen de gelovigen en hun almachtige god was zeer nauw: de joden beschouwden zichzelf als het uitverkoren volk – het enige volk op aarde dat door God werd beschermd en begunstigd.
- Joden hechtten groot belang aan heilige geschriften – iets wat Grieken en Romeinen niet kenden. In de loop van de tijd hadden joden allerlei heilige teksten verzameld: geschiedverhalen, religieuze voorschriften, liederen en wijsheden.
- Joden hielden zich aan allerlei religieuze voorschriften die hen van anderen onderscheidden. Zo waren joodse mannen besneden en waren sommige etenswaren (zoals varkensvlees) taboe.

De joden waren onderworpen geweest aan verschillende grootmachten, waaronder Griekse heersers. In de 1e eeuw n.C. waren de Romeinen er de baas en noemden zij het gebied Judea. Toen had een deel van het joodse volk zich overigens al verspreid over andere delen van het Romeinse Rijk. Wat de joden in deze diaspora ('verstrooiing') bond, was hun godsdienst.

Messias

Tijdens de perioden van overheersing verlangden veel joden terug naar de tijd rond 1000 v.C., toen ze hun eigen koninkrijk hadden gehad. Ze hoopten op de komst van een nieuwe koning, een 'messias', die het joodse volk zou bevrijden. Maar over de vraag wie deze messias zou zijn en wanneer hij zou komen, liepen de meningen uiteen. Verschillende mannen wierpen zich op als messias, maar geen van hen werd algemeen erkend.

> 'Ach, ben ik geboren om te zien hoe mijn volk wordt vernietigd, hoe de heilige stad wordt verwoest? [...] Onze heilige tempel is verwoest, [...] vreemde volken hebben hem ontwijd. Waarom zouden wij nog leven?'
>
> — Klaagzang van de joodse priester Mattatias (ca. 167 v.C.). In zijn tijd trad de Griekse heerser Antiochus streng op tegen joodse godsdienstige gebruiken.

BRON 2 Detail van de Boog van Titus, Rome, 81 n.C. Na het neerslaan van een joodse opstand (66-70 n.C.) namen de Romeinen de joodse kandelaar, de menora, mee als krijgsbuit. Ze verwoestten toen ook de joodse tempel (70 n.C.). Die is nooit meer herbouwd.

Tegen het jaar 30 n.C., tijdens de Romeinse overheersing, diende zich een nieuwe mogelijke messias aan: Jezus, bijgenaamd 'Christus' (iemand die tot priester of koning is gewijd). Hij wilde het leven van de joden langs vredelievende weg verbeteren. Een goede jood, zo stelde hij, onderscheidde zich niet door gehoorzaamheid aan religieuze wetten, maar door verdraagzaamheid en vergiffenis. Alles wat we weten over Jezus komt uit vier christelijke evangeliën ('levenbeschrijvingen'), die tientallen jaren na zijn dood zijn geschreven.

Ontstaan van het christendom

Maar Jezus riep met zijn optreden ook weerstand op. De joodse elite zag hem als lastpost, die pretendeerde de koning der joden te zijn. Hij werd aan de Romeinen uitgeleverd en door hen ter dood gebracht. Na zijn dood raakten Jezus' volgelingen ervan overtuigd dat hij Gods zoon was. Paulus interpreteerde Jezus' dood door kruisiging als een zinvolle marteldood: als een offer van God om de mensheid van de zonden te verlossen. Wie leefde volgens Jezus' voorschriften, zou daardoor eeuwig voort kunnen leven. En wie dat niet deed, zou eeuwig worden bestraft.

In afwachting van Jezus' terugkomst probeerden volgelingen zoveel mogelijk mensen te bekeren en aldus van de ondergang te redden. Paulus was een van de leiders van deze beweging. Hij vond dat Jezus' boodschap ook voor niet-joden openstond en bepaalde dat allerlei religieuze voorschriften niet golden voor christenen. Mede door hem raakte het **christendom** definitief los van het jodendom.

BRON 3 Kruisiging, detail van een houten deur van de Santa Sabinakerk in Rome (5e eeuw n.C.). Dit is een van de oudst bekende weergaven van de kruisiging van Jezus.

VRAGEN

5 **a** Geef de drie voornaamste kenmerken van het jodendom.
b Welke kenmerken gelden ook voor het christendom?

6 Hoe kun je verklaren dat het jodendom geen bekeringsdrang kent en het christendom wel?

7 Beredeneer waarom Jezus weerstand opriep bij de joodse elite.

8 Op welke drie manieren heeft Paulus bijgedragen aan de ontwikkeling van het christendom? Gebruik ook de informatie uit de casustekst.

Van sekte tot staatsgodsdienst

★ **8** De ontwikkeling van het jodendom en het christendom als de eerste monotheïstische godsdiensten

In Paulus' tijd was het aantal christenen nog zeer beperkt. Het christendom was een onopvallende sekte te midden van de vele religies in het Romeinse Rijk. In de daaropvolgende eeuwen zou dat veranderen. Rond het jaar 400 was het christendom zelfs de enig toegestane godsdienst in het Romeinse Rijk.

Snelle verspreiding van het christendom

Een eerste en belangrijke verklaring voor dit succes was de goede organisatie van de christelijke kerk. Tijdens hun reizen bekeerden Paulus en sommigen van zijn tijdgenoten mensen in allerlei steden tot het christendom. In deze steden stelden zij enkelen aan als 'oudsten' en 'opzichters'. Later zouden deze functies uitgroeien tot die van priester, bisschop en paus, de hoogste kerkleider in Rome.

Ten tweede wisten de leiders door kerkelijke vergaderingen, zogenoemde **concilies**, te zorgen voor eenheid in de kerk. Zo werd tijdens concilies afgesproken welke verhalen en geschriften over het vroegste christendom gezaghebbend waren. Deze documenten vormden later het Nieuwe Testament, het tweede deel van de **Bijbel**. Het eerste deel, het Oude Testament, was gebaseerd op heilige boeken en teksten van de joden.
Het martelaarschap van de christenen was een derde factor die het succes van het christendom bevorderde. De Romeinen vervolgden en doodden op gruwelijke manieren christenen die weigerden hun Romeinse goden te aanbidden. De slachtoffers groeiden voor hun geloofsgenoten uit tot martelaren: helden die voor hun geloof waren gestorven. Ze werden als heiligen vereerd en dienden als voorbeeld voor andere gelovigen.

BRON 4 De verspreiding van het christendom in het Romeinse Rijk tot 200 n.C.

Officiële godsdienst

Door dit alles groeide het christendom tegen de verdrukking in. Rond 300 was 10% van de Romeinen christen. Keizer Constantijn de Grote (ca. 280-337) zag dat er voor de christenvervolgingen steeds minder steun was. In 313 maakte hij er een eind aan en nam hij maatregelen om het christendom gelijk te stellen aan de andere religies in zijn rijk. Op zijn sterfbed liet Constantijn zich tot christen dopen. Keizer Theodosius ging nog een stap verder. In 392 verbood hij de uitoefening van alle andere godsdiensten dan het christendom. Hiermee werd het christendom **staatsgodsdienst**, de officiële godsdienst van het Romeinse Rijk. Alle magistraten moesten voortaan christen zijn.

VRAGEN

9 Hoe droegen de concilies bij aan het creëren van eenheid binnen de christelijke kerk?

10 Welk voor de Romeinen onbedoeld gevolg hadden de christenvervolgingen?

11 **a** Maak een indeling van de ontwikkeling van het christendom in drie fasen.
Begin bij de dood van Jezus (33 n.C.) en eindig bij 392, als het christendom de staatsgodsdienst van het Romeinse Rijk wordt.
b Noem twee redenen waardoor het christendom zich snel verspreidde.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2.6 Het einde van het Romeinse Rijk

CASUS

De Vandalen plunderen Rome

BRON 1 Een Vandaal voor zijn herenboerderij in Noord-Afrika (mozaïek uit Carthago, ca. 500 n.C.). De Vandalen waren een Germaans volk dat zich in de 5e eeuw vele aspecten van de Grieks-Romeinse cultuur had toegeëigend. Zo draagt deze man Romeinse kleding.

In 455 n.C. waren de inwoners van Rome in paniek: 'barbaren' waren binnengevallen en beroofden de stad van zijn kostbaarheden. Het was niet de eerste keer dat Rome werd geplunderd: in 410 hadden de Goten er al eens huisgehouden. Deze keer waren het de Vandalen onder leiding van koning Geiserik (428-477).

Geiserik was afkomstig uit Midden-Europa. Met zijn volgelingen en anderen die zich tijdens de reis bij hem aansloten, was hij vanuit zijn geboorteplek steeds verder naar het zuiden getrokken. Overal waar hij kwam, sloten nieuwe groepen zich bij hem aan. Geiserik trok al plunderend door Gallië, daarna door Spanje en besloot zelfs de oversteek te wagen naar de welvarende Romeinse provincie Africa. Na talloze veroveringen langs de Noord-Afrikaanse kust kwam hij ten slotte bij het machtige Carthago. De Romeinse vloot die daar haar thuisbasis had, schakelde hij door een list uit en lijfde hij in. Vanuit Carthago, de nieuwe hoofdstad van zijn Vandalenrijk, heerste Geiserik over de Middellandse Zee. Hij werd met zijn rijk een geduchte concurrent van de Romeinen.

In 455, toen in Rome een opvolgingsstrijd woedde, trok Geiserik zelfs naar Rome om de stad te plunderen. Volgens een 6e-eeuwse Griekse geschiedschrijver versleepten de Vandalen enorme hoeveelheden goud en keizerlijke schatten naar hun schepen: 'Ook plunderden zij de tempel van Jupiter Capitolinus en braken ze het halve dak af. Dit dak was namelijk van de beste kwaliteit brons en overdekt met een ontzettend dikke laag goud.'

VRAGEN

1. In de 5e eeuw ging het niet goed met het Romeinse Rijk.
   Noem twee voorbeelden waaruit dit blijkt.
2. Gebruik ook bron 1.
   Leg uit dat de Vandalen en de Romeinen, ondanks hun vijandschap, op elkaar gingen lijken.
3. Het woord 'vandaal' in onze taal is afgeleid van de Vandalen en heeft een negatieve betekenis.
   Bedenk daarvoor twee verklaringen.

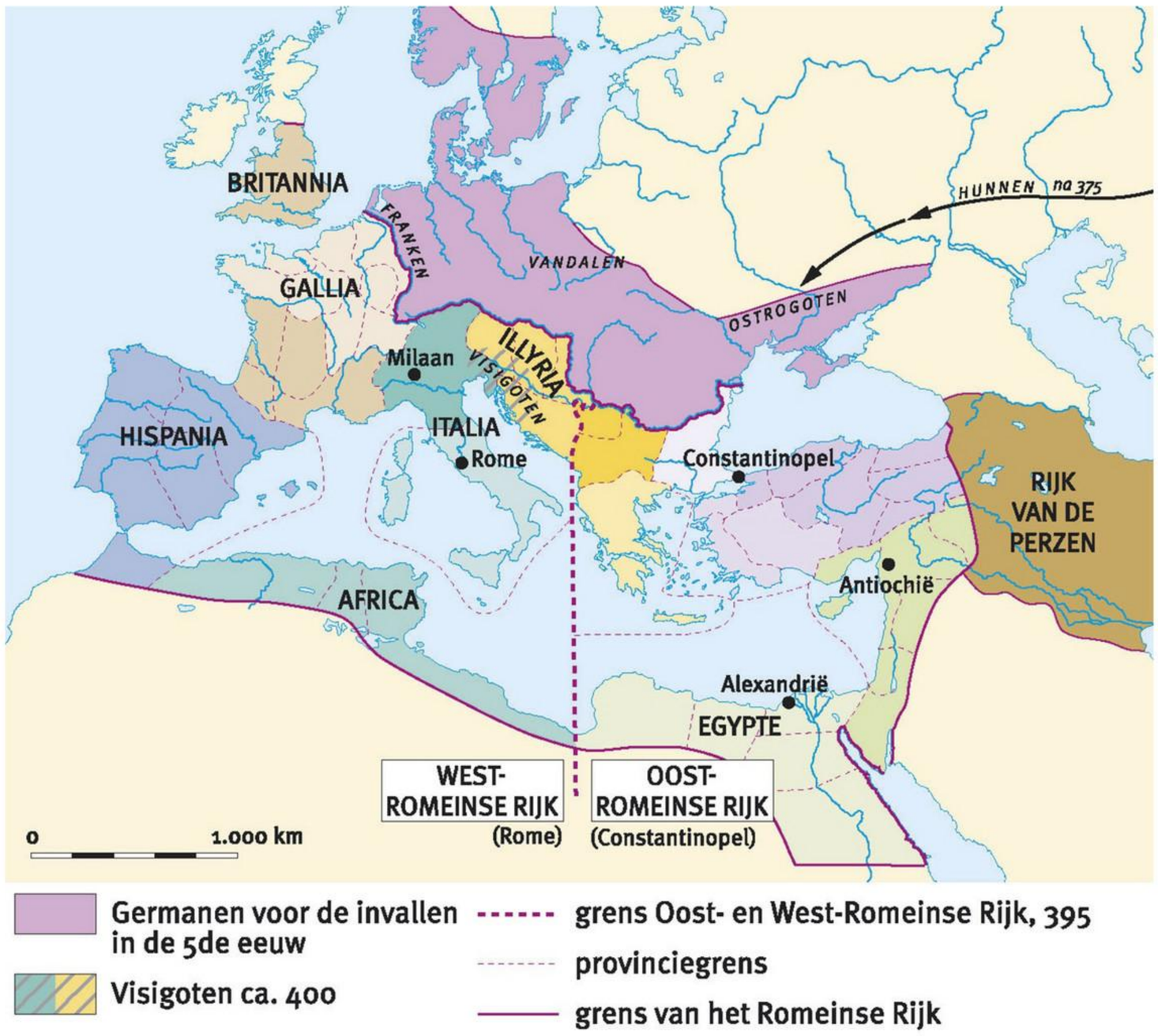

BRON 2 Het Romeinse Rijk rond 400 n.C.

Het einde van het West-Romeinse Rijk

Voor tijdgenoten was de plundering van Rome een signaal dat de keizers hun greep op het Romeinse Rijk grotendeels kwijt waren. Al in de 3e eeuw raakte het rijk opgedeeld in een oostelijk en een westelijk deel. Door interne en externe zaken brokkelde het westelijke deel uiteindelijk helemaal af.

De opdeling van het rijk

Na de periode van de pax romana begon een tijd van wanorde, machtsgrepen en machtsverdelingen. Het rijk had toen zijn maximale omvang bereikt en was in feite met de middelen van dat moment niet meer te besturen. Vanaf 285 n.C. raakte het rijk min of meer opgesplitst in een oostelijk en een westelijk deel, ook al lukte het latere keizers soms om er weer een eenheid van te maken. Keizer Theodosius I was de laatste die dat lukte. Toen hij in 395 overleed, liet hij zijn ene zoon het westelijke deel na en zijn andere zoon het oostelijke. Het oostelijke, Griekstalige deel werd het Oost-Romeinse Rijk met als hoofdstad Constantinopel (nu het Turkse Istanbul). Het westelijke, Latijnsprekende deel werd het West-Romeinse Rijk.

De neergang van het West-Romeinse Rijk

De neergang van het West-Romeinse Rijk begon feitelijk dus al in de 3e eeuw n.C. en had een aantal belangrijke interne oorzaken.

Vanaf de 3e eeuw kende Rome grote bestuurlijke problemen. Er waren perioden van aanhoudende burgeroorlogen, waarin de ene na de andere keizer werd vermoord. Dit verzwakte het bestuur van het Romeinse Rijk. Ook was het rijk te groot geworden voor effectief bestuur. Telkens als legioenen aan verre rijksgrenzen een legerleider op het schild hesen als keizer, duurde het weken voordat er vanuit het machtscentrum maatregelen werden genomen. Slechts enkele keizers, zoals Constantijn de Grote, wisten door hervormingen de eenheid tijdelijk te herstellen.

Vanaf de 3e en 4e eeuw nam het inwonertal van het rijk drastisch af, van 70 naar 50 miljoen. Dit was onder andere het gevolg van ziekten die Romeinse soldaten mee terugbrachten uit de grensstreken. De mankracht liep hierdoor terug en akkers kwamen braak te liggen, waardoor er minder geproduceerd werd en minder belasting geheven kon worden. Door de terugloop van de belastingen werd het steeds lastiger het leger te financieren. Beroepssoldaten konden er niet meer op vertrouwen dat zij hun soldij tijdig uitbetaald kregen. Hierdoor nam de loyaliteit en discipline af, terwijl de behoefte aan een goede grensbewaking, door externe oorzaken, juist toenam.

Externe oorzaken

De neergang van het West-Romeinse Rijk had naast interne oorzaken ook externe oorzaken. Rond 375 kwam er flinke druk op de buitengrenzen door de **volksverhuizingen**. De Hunnen, een Aziatisch steppenvolk, trokken plunderend naar het westen. Ze bedreigden het leefgebied van de Germanen. Onder druk van de Hunnen trokken groepen Germanen het Romeinse Rijk binnen. Dit waren vaak geen 'volken' van biologisch verwante mensen, maar los-vaste groepen rond een leider, waarbij steeds weer nieuwe mensen zich konden aansluiten.

Door de afgenomen slagvaardigheid van de Romeinse legers waren de grenzen nauwelijks nog effectief te verdedigen. De Germanen vestigden zich in het grensgebied, gingen over tot plundering en verhoogden zo de al bestaande Romeinse bestuurlijke chaos. Op de langere termijn schikten ze meestal met de Romeinen en werden zij bondgenoten. In sommige delen van het rijk kwamen militaire leiders van Germaanse afkomst aan de macht. Deze Germaanse leiders namen vaak de Romeinse cultuur over en hun bestuur verschilde niet wezenlijk van dat van de Romeinen.

In 476 zette de Germaanse krijgsheer Odoaker de laatste West-Romeinse keizer af. Het was een laatste stap in een langdurige ontwikkeling, waarin één groot, centraal geregeerd rijk veranderde in een gebied met verschillende machtscentra.

VRAGEN

4 Geef een politieke, economische en militaire interne oorzaak van de neergang van het West-Romeinse Rijk.

5 **a** Noem drie gevolgen van de volksverhuizingen voor het Romeinse Rijk.

b Een bewering: 'De volksverhuizingen vormen de diepere oorzaak van de splitsing van het Romeinse Rijk in een oostelijk en een westelijk deel.'
Is deze bewering juist of onjuist? Leg je antwoord uit.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

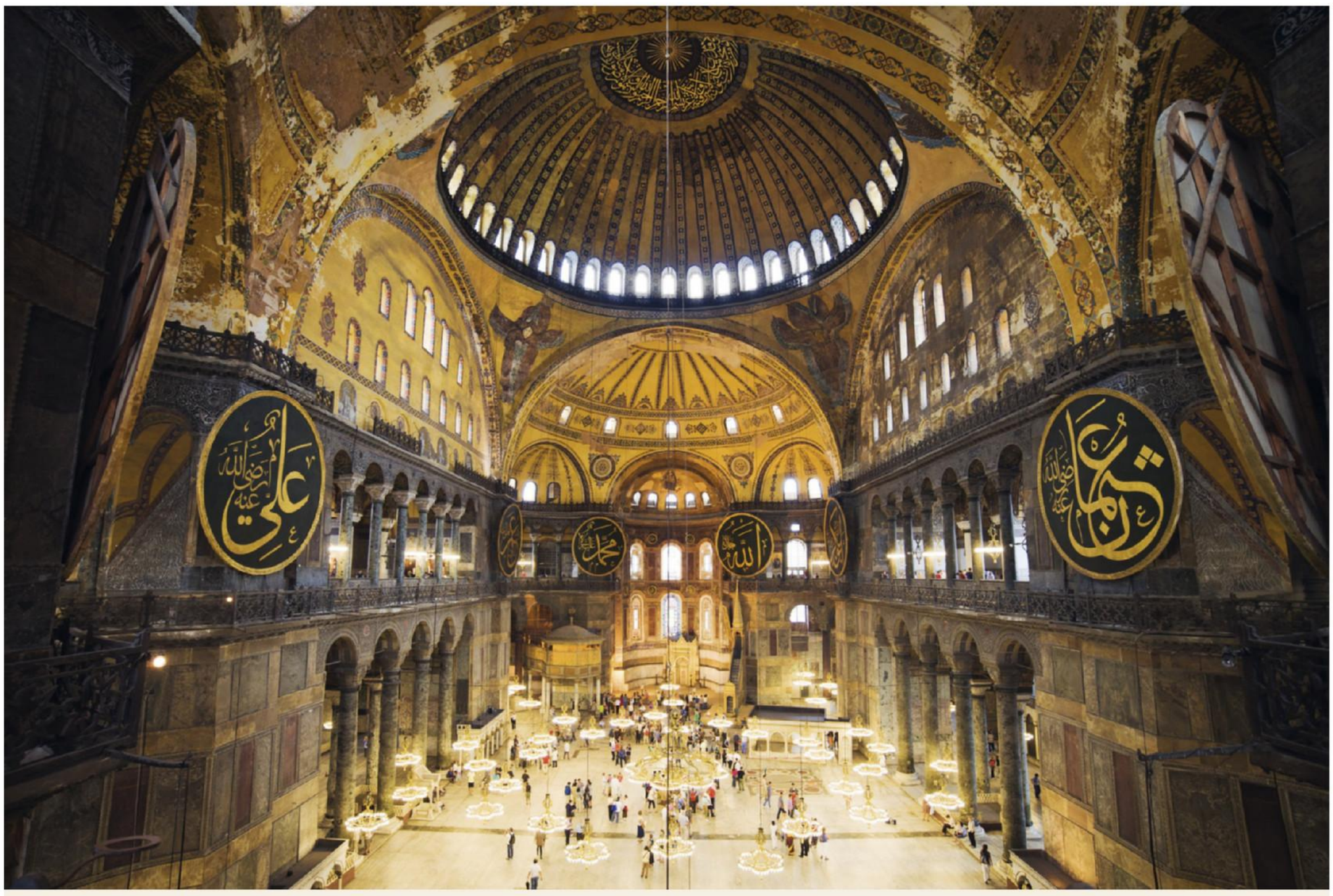

BRON 3 Interieur van de Hagia Sophia ('heilige wijsheid') in Istanbul, het voormalige Constantinopel. Eeuwenlang was de Hagia Sophia de grootste kerk ter wereld. Na de verovering van Constantinopel in 1453 werd dit gebouw een moskee. De foto is uit de periode dat de Hagia Sophia een museum was; sinds 2020 is het gebouw weer in gebruik als moskee.

Het Oost-Romeinse Rijk

Terwijl de keizers in het westen hun rijk in de 5e eeuw n.C. uiteen zagen vallen, slaagden de keizers in het oosten erin hun gebied nog zo'n duizend jaar bijeen te houden.

Het nieuwe Rome

Toen het Romeinse Rijk nog één geheel was, strekte het zich al ver naar het oosten uit, tot het Perzische Rijk en het Arabisch schiereiland toe. Het oosten was economisch zo belangrijk dat keizer Constantijn in 330 n.C. besloot zijn hoofdstad te verplaatsen van Rome naar de oude Griekse stad Byzantium. Hij bouwde hier een totaal nieuwe stad, die hij het 'Nieuwe Rome' noemde, maar die al snel Constantinopel ('stad van Constantijn') zou heten. Het nieuwe bestuurscentrum lag aan de nauwe zeestraat tussen de Middellandse Zee en de Zwarte Zee, op een knooppunt van belangrijke water- en landwegen. De stad was bedoeld als handels- en bestuurscentrum en werd in de loop der tijd goed beveiligd: een kilometerslang stelsel van verdedigingsmuren maakte Constantinopel tot een vrijwel onneembare vesting.

Oosters christendom

In het oosten ontwikkelde zich een ander christendom dan in het westen, maar met een vrijwel even machtige leider als de westerse paus. Deze patriarch (christelijke leider) zetelde in Constantinopel, met als hoofdkerk de Hagia Sophia.

Anders dan in het westen waren er in het oosten meerdere kerkleiders, die elkaar voortdurend bestreden over de juiste interpretatie van de christelijke leer. Uit die strijd ontstonden verscheidene kerken die zich **orthodox** noemden, wat letterlijk 'volgens het ware geloof' betekent. Gezamenlijk hebben deze kerken zich in 1054 van Rome afgekeerd: zij erkenden het gezag van de paus niet meer. De scheiding staat bekend onder de naam **oosters schisma**.

Bloei en ondergang

Het Oost-Romeinse Rijk, ook wel Byzantijnse Rijk genoemd, was sterk en stabiel. De 'Romeinen', zoals de bewoners van dit rijk zichzelf noemden, dankten hun kracht vooral aan hun relatief grote welvaart. Constantinopel lag aan belangrijke handelsroutes. Hier werden graan en huiden uit Zuid-Rusland verhandeld, zijde uit het Verre Oosten en allerlei producten uit het Middellandse Zeegebied en Turkije. Deze handel leverde de staat hoge belastinginkomsten op en met dit geld konden onder meer enkele aanvallen van buitenaf worden afgekocht. Daarnaast beschikten de Byzantijnse keizers over een goed functionerend leger en een uitgebreide bureaucratie (om de belastingen te innen). Ook hadden ze een stevige greep op de organisatie van de kerk, wat het eenvoudiger maakte de eenheid in het rijk te bewaren.

Al deze factoren droegen eraan bij dat het rijk van deze Romeinen tot 1453 bleef bestaan. Toen slaagde de Turkse sultan Mehmet II erin Constantinopel in te nemen. Vervolgens maakte hij de stad tot hoofdstad van zijn Ottomaanse Rijk.

> 'Ze vertrokken met grote snelheid, en met geschreeuw en lawaai en gejuich, en ze zongen onder het roeien [...] Toen ze de Hellespont verlieten, maakten ze grote indruk en creëerden ze angst bij iedereen die hen zag. In lange tijd was nergens zo'n grote vloot schepen gezien.'
> — De 15e-eeuwse Turkse historicus Kritoboulos beschrijft hoe de vloot van Mehmet II eind maart 1453 Gallipoli verliet.

VRAGEN

6 **a** Noem een verschil tussen het christendom in het westen en het christendom in het oosten.
b Het christendom ontwikkelde zich in het oosten anders dan in het westen.
Welk belangrijk gevolg had dit verschil in ontwikkeling?

7 Leg uit hoe het mogelijk is dat verschillende kerken zichzelf 'orthodox' noemen.

8 Noem drie oorzaken voor de bloei van het Byzantijnse Rijk.

9 Noem minstens twee redenen waarom de inwoners van het Byzantijnse Rijk zich 'Romeinen' noemden.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Historisch denken

Herodotus over barbaren

Zie paragraaf 2.1

- HISTORISCH BEWIJS
- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN

De Grieken gebruikten het woord ‘barbaren’ als aanduiding voor andere, niet-Griekssprekende volken. In deze opdracht lees je een aantal fragmenten uit *Het verslag van mijn onderzoek* (‘historia’) van de Griek Herodotus. Herodotus heeft veel gereisd, veel mensen gesproken en veel verhalen gehoord. Hij schreef zijn verslag rond 420 v.C.

Je onderzoekt of Herodotus Egyptenaren, Perzen en Babyloniërs beoordeelde vanuit zijn Griekse normen en waarden of dat hij probeerde die volken te begrijpen vanuit hun eigen cultuur.

VRAGEN

1 Gebruik bron 2 tot en met 4.
Hoe zou je de manier waarop Herodotus over andere volken schrijft, kunnen typeren: veroordelend, bewonderend of beschrijvend? Leg je antwoord uit.

2 Noem twee passages uit bron 2 tot en met 4 waaruit blijkt dat Herodotus probeert andere volken vanuit hun eigen cultuur te begrijpen.

3 Noem twee passages uit bron 2 tot en met 4 waaruit blijkt dat Herodotus vanuit zijn eigen cultuur naar andere culturen kijkt.

4 Gebruik bron 5.
a Welke methode noemt Herodotus helemaal niet?
b Wat kan daarvoor de reden zijn?

5 Gebruik je antwoorden bij vraag 1 tot en met 4.
Herodotus wordt wel de vader van de geschiedschrijving genoemd.
Noem twee onderdelen van de werkwijze van Herodotus die kenmerkend zijn voor een historicus.

BRON 1 Egyptisch reliëf van drie rouwende vrouwen, gedateerd tussen 381 en 343 v.C. Ze zijn te herkennen aan hun ontblote bovenlichaam en de manier waarop ze daarop slaan, een teken van rouw.

BRON 2 Over de Egyptenaren.

Over de wijze waarop de doden bejammerd en begraven worden, valt wel het een en ander te vertellen. Wanneer in een gezin een man die een zeker aanzien geniet, komt te overlijden, smeren alle vrouwen in dat huishouden hun hele hoofd of alleen hun gezicht vol met modder. Terwijl de dode in huis blijft, gaan ze zo de deur uit en zwerven kriskras door de stad. Hun kleren zijn hoog opgeschort en zij slaan zich op de blote borsten. Alle vrouwelijke verwanten sluiten zich aan, maar ook de mannen doen mee. Die kastijden zich net zo hard en lopen met naakte benen door de straten. Daarna brengen ze het lijk weg om het te laten mummificeren.

BRON 3 Over de Perzen.

Het is daar geen gewoonte om godenbeelden, tempels en altaren op te richten, en wie dat wel doet, verklaren ze voor gek. De reden is waarschijnlijk dat de Perzen hun goden niet als menselijke gestalten zien, zoals de Grieken dat doen. Het hele uitspansel [de kosmos] noemen zij hun oppergod en zij vereren hem door de toppen van de bergen te beklimmen en daar offers aan hem te brengen. Maar ook voor de zon, de maan, de aarde, het vuur, het water en de winden zijn er erediensten. [...] Wie de behoefte voelt om te offeren leidt het kuddedier naar een open plek en roept dan de godheid aan. Je mag in Perzië tijdens de ceremonie nooit voor je eigen welzijn bidden, maar uitsluitend voor het heil van de koning en het hele volk, waartoe iedereen vanzelfsprekend behoort.

BRON 4 Over de Babyloniërs.

Er is bij de Babyloniërs een praktijk die ronduit schandelijk is. Iedere vrouw die daar is geboren, moet eenmaal in haar leven de tempel van Aphrodite* bezoeken om daar te zitten wachten op een vreemdeling die met haar de liefde wil bedrijven. Heel wat rijke dames die zich te goed voelen om bij de anderen te zitten, rijden in dichte koetsen naar het heiligdom met een stoet van bedienden achter zich aan en wachten daar hun beurt af. Maar de meeste vrouwen nemen plaats in het heilige domein van Aphrodite en hebben een lint om het hoofd gebonden. Het is daar een drukte van belang en groepjes komen af en aan. [...] Een meisje moet met de eerste de beste man meegaan die haar benadert, iemand afwijzen is er niet bij. Door de liefdesdaad heeft zij haar plicht ten opzichte van de godin vervuld en mag ze gaan. Daarna laat zij zich nooit meer verleiden, al krijgt ze ik weet niet wat aangeboden. Rijzige vrouwen die met schoonheid zijn begiftigd, zijn gauw weer thuis, maar lelijke figuren moeten soms een lange tijd blijven totdat zij aan de voorwaarden die de wet stelt, hebben voldaan. Dat kan wel tot vier jaar oplopen.
* *godin van de liefde*

BRON 5 Drie citaten van Herodotus over zijn methode van onderzoek.

- Tot dusver was mijn verslag uitsluitend gebaseerd op wat ik zelf heb gezien, bedacht en onderzocht. Van nu af aan vertel ik de verhalen na die ik van de Egyptenaren heb gehoord. Een enkele keer voeg ik er wel een persoonlijke ervaring aan toe.
- Mijn uitgangspunt is dat ik alle, maar dan ook alle overleveringen van elk volk doorgeef zoals ze mij zijn verteld.
- Het is mijn taak alles door te geven wat er wordt verteld, maar dat betekent niet dat ik ook alles moet geloven. Dit is mijn stelregel in het hele boek [...].

Slavernij in het oude Rome

Zie paragraaf 2.3

• HISTORISCHE PERSPECTIEVEN

Net als bijvoorbeeld de Babyloniërs, de oude Egyptenaren en de Grieken hielden ook de Romeinen mensen als slaaf. Zij moesten in de huishouding van rijke Romeinen werken of op hun landgoederen.
In deze opdracht vergelijk je opvattingen van Romeinse auteurs over de omgang met slaven.

VRAGEN

6 Gebruik bron 7 en 8.
Beide bronnen geven aanbevelingen voor landheren die een boerenbedrijf moeten runnen.
a Welk verschil in perspectief is er tussen beide bronnen?
b Welke overeenkomst in perspectief is er tussen beide bronnen?

7 Gebruik bron 9.
Na de moord op Pedianus treedt een rechtsregel in.
a Bedenk met welk doel deze rechtsregel gemaakt is.
b Volgens senator Cassius is deze rechtsregel nu meer nodig dan ooit.
Welk argument geeft hij?
c Geef een historische verklaring voor datgene wat je bij vraag b hebt geantwoord.

8 Gebruik bron 10.
a Seneca geeft een meer filosofische kijk op het verschijnsel slavernij.
Leg dit uit.
b Keurt Seneca slavernij af? Leg je antwoord uit.

9 Bron 7 tot en met 10 laten zien dat er in de Romeinse tijd verschillende perspectieven waren op het verschijnsel slavernij. Toch hebben de auteurs in hun opvattingen ook iets gemeenschappelijks.
a Beschrijf wat dat gemeenschappelijke is.
b Geef een mogelijke historische verklaring voor je antwoord bij vraag a.

BRON 6 Een mozaïek in het huis van een rijke Romein op Sicilië (4e eeuw). Een opzichter – mogelijk zelf ook een slaaf – slaat een tot slaaf gemaakte man met een zweep.

BRON 7 De Romeinse politicus en geschiedschrijver Cato de Oudere (234-139 v.C.) schreef het invloedrijke boek *De agri cultura* ('Over de landbouw'). Hierin deed hij allerlei aanbevelingen aan landeigenaren.

Hij moet een veiling houden. Olie verkopen als de prijs goed is. Het overschot aan wijn en graan verkopen. Oudere runderen, gebrekkig vee, gebrekkige schapen, wol, dierenhuiden, een oude kar, oude gereedschappen, een slaaf* op leeftijd, een slaaf die ziekelijk is en wat verder overschiet, verkopen. Een landheer moet verkoopgraag, niet koopgraag zijn.
** De Romeinen duiden slaafgemaakten aan met 'servus'; hier vertaald als 'slaaf'.*

BRON 8 De Romeinse geleerde en schrijver Marcus Terentius Varro (116-27 v.C.) schreef een verhandeling over boerenzaken. Hierin deed hij aanbevelingen over de omgang van landeigenaren met hun slaven.

Slaven moeten niet onderdanig zijn, maar ook niet brutaal. Zij moeten voormannen boven zich hebben [...]. De voormannen mogen de slaven niet met zweepslagen aan het werk houden als zij hetzelfde resultaat ook met woorden kunnen bereiken. [...]
Prikkel de voormannen door middel van beloningen tot meer ijver. Zij moeten een stukje eigen grond krijgen en een vrouw kunnen kiezen uit hun medeslaven om aan hen kinderen te schenken, want daardoor zullen zij een stabieler leven leiden en meer gehecht raken aan het bedrijf. [...]
Zij zullen meer interesse in hun werk tonen als ze soepeler worden behandeld met betrekking tot voedsel, kleding, vrijwaring van werk of toestemming om wat vee voor zichzelf te laten grazen op het bedrijf enzovoorts.

BRON 9 De Romeinse geschiedschrijver Tacitus (56-120) beschreef in zijn boek *Annales* hoe in 61 n.C. de stadsprefect Pedianus Secundus door zijn eigen slaaf gedood werd. Een oude regel schreef voor dat daarom alle 400 slaven van Pedianus ter dood gebracht moesten worden. Het volk protesteerde en de senaat werd opgeroepen: sommigen wezen de straf af, anderen vonden dat er niets moest veranderen. Tot die laatste groep behoorde senator Cassius, die volgens Tacitus het volgende zei:

'Onze voorouders hebben altijd al het karakter van onze slaven gewantrouwd, zelfs wanneer die op het landgoed of in de huizen van hun heer waren geboren en de gehechtheid aan hun heer hun van kinds af was bijgebracht. Maar sinds wij onder onze slaven allerlei nationaliteiten aantreffen, die geheel afwijkende gebruiken hebben, die vreemde godsdiensten belijden, of helemaal geen, kan men een dergelijk samenraapsel alleen door intimidatie in toom houden. Maar [zo zou iemand kunnen zeggen], dan zullen er onschuldigen te gronde gaan! Ook als van een verslagen leger elke tiende man wordt doodgeknuppeld, kan het gemakkelijk gebeuren dat goede kerels dat lot treft. In elke disciplinaire straf schuilt iets onrechtvaardigs. Maar dit wordt goedgemaakt, ten koste van het individu, maar tot voordeel van allen.'

BRON 10 De Romeinse filosoof en schrijver Lucius Annaeus Seneca (ca. 4 v.C.-62) schreef aan het eind van zijn leven een reeks brieven aan zijn vriend Lucilius waarin hij zijn filosofische ideeën en opvattingen uit de doeken doet. Aangenomen wordt dat Seneca deze brieven wilde laten uitgeven.

Ik ben blij te hebben gehoord, van mensen die bij jou zijn geweest, dat jij op huiselijke wijze met je slaven leeft. Dit kan men verwachten van een verlicht en wijsgerig iemand als jij.
'Het zijn slaven.' Het zijn mensen.
'Het zijn slaven.' Zij wonen onder hetzelfde dak als wij.
'Het zijn slaven.' Het zijn vrienden, al zijn ze van onaanzienlijke afkomst.
'Het zijn slaven.' Strikt genomen zijn het medeslaven, als je bedenkt dat het lot net zoveel macht heeft over hen als over ons.

Tacitus en de opstand van de Bataven

Zie paragraaf 2.4

- HISTORISCH BEWIJS
- OORZAKEN EN GEVOLGEN

In de tijd van keizer Augustus woonden verschillende Germaanse volken op het grondgebied van het huidige Nederland. De Romeinen onderwierpen een aantal van deze volken, onder wie de Bataven. Dat volk kreeg de status van bondgenoot: in ruil voor het verdedigen van de Rijngrens hoefden ze geen belasting te betalen.

In 69 n.C. kwamen de Bataven, met steun van andere volken, in opstand tegen de Romeinen. De leider van deze opstand, Julius Civilis, had in het Romeinse leger gediend en het Romeinse burgerrecht verworven. De heftige strijd werd uiteindelijk door de Romeinen gewonnen, maar over de precieze afloop en Civilis' lot is niets bekend. De Bataafse Opstand wordt namelijk alleen beschreven door de Romeinse geschiedschrijver Tacitus in zijn boek *Historiën* (± 109 n.C.) en zijn verhaal breekt aan het eind plotseling af.

Je onderzoekt wat Tacitus ons kan vertellen over de oorzaken van de Bataafse Opstand en hoe betrouwbaar zijn informatie is.

VRAGEN

10 **a** Gebruik bron 11.
Welke drie persoonlijke motieven heeft Civilis volgens Tacitus om in opstand te komen tegen de Romeinen?
b Gebruik bron 12.
Welke drie oorzaken van de Bataafse Opstand noemt Tacitus in deze tekst?
c Waren de oorzaken uit vraag 10b volgens Tacitus directe of indirecte oorzaken?
d Leg uit wat de aard is van de oorzaken die je bij 10b hebt genoemd. Kies uit: *cultureel-mentaal* • *politiek-bestuurlijk* • *sociaal-economisch*.
e Tacitus legt Civilis in bron 12 twee argumenten in de mond waarmee hij de Bataven kan overtuigen om juist nú de strijd aan te gaan met de Romeinen. Welke?

11 Gebruik bron 11 en 12.
Het is moeilijk om te bepalen hoe betrouwbaar het beeld is dat Tacitus geeft van de oorzaken van de Bataafse Opstand.
a Het lijkt erop dat hij een eerlijk verslag probeert te geven. Geef een voorbeeld waaruit dit blijkt.
b Tacitus beschrijft in bron 12 de toespraak die Civilis hield. Beschrijf welke twee problemen er zijn met de betrouwbaarheid van Tacitus' weergave van die toespraak.

12 Gebruik bron 13 en 14.
Bevestigen of ondermijnen de archeologische vondsten de beschrijving van Tacitus? Leg je antwoord uit met een concreet voorbeeld uit bron 13.

BRON 11 Tacitus over Julius Civilis. Uit *Historiën*, circa 109 n.C.

Julius Civilis en Julius Paulus, zonen van een koninklijke familie, hadden veel aanzien bij de rest van hun volk. Na een valse aanklacht van rebellie werd Paulus door een Romeinse legercommandant geëxecuteerd en werd Civilis geketend naar keizer Nero (54-68 n.C.) gestuurd. Hoewel hij werd vrijgelaten door Nero's opvolger Galba (68-69 n.C.), liep hij weer gevaar in de tijd van keizer Vitellius (69 n.C.).* Toen drong het leger opnieuw aan op zijn executie. Dit waren redenen voor diepe wrok.
** Na de dood van keizer Nero in 68 n.C. vond er een machtsstrijd plaats. Rome kreeg toen in één jaar te maken met vier opeenvolgende keizers.*

BRON 12 Tacitus over een geheime bijeenkomst van Bataafse leiders in een woud. Uit *Historiën*, circa 109 n.C.

Op bevel van keizer Vitellius (69 n.C.) werden alle Bataafse jongvolwassenen verplicht dienst te nemen in het Romeinse leger. Dit was natuurlijk al ergerlijk en de officieren maakten het nog moeilijker te verdragen door hun hebzucht en losbandigheid. Want zij selecteerden ook oudere en zwakke mannen. Bovendien sleepten ze mooi uitziende jongens weg met onzedelijke bedoelingen. [...] Civilis liet de leiders en de dappersten van de Bataven samenkomen op een heilige plek in het bos. Daar zou een feestelijke maaltijd worden gehouden. Toen hij zag dat ze in een goede stemming waren gekomen, begon hij te spreken over de roem en glorie van hun volk. Daarna somde hij de misdaden op en de onderdrukking waarvan zij te lijden hadden, en alle andere verschrikkingen van slavernij: 'Er is geen bondgenootschap meer zoals vroeger,' zo zei hij, 'wij worden behandeld als slaven. [...] Durf te kijken en huiver niet meer bij de namen van legioenen die niks meer voorstellen. Want wij hebben een grote macht van mensen en paarden en we hebben, met onze Germaanse buren en met Gallië, allemaal hetzelfde doel.'

BRON 13 Tacitus beschrijft hier de Slag om Gelduba in 69 n.C., die plaatsvond in de buurt van de huidige Duitse stad Krefeld. Uit *Historiën*, circa 109 n.C.

Civilis hield een deel van zijn troepen bij zich, maar stuurde de ervaren soldaten en de beste Germanen onder leiding van Julius Maximus en Claudius Victor, zijn eigen neef, om de Romeinse generaal Vocula en zijn leger aan te vallen.
[...] Ze vielen Vocula's kamp zo onverwachts aan dat deze zijn soldaten niet kon aanspreken of zijn mannen kon oplijnen; het enige advies dat hij in de verwarring kon geven, was het versterken van het centrum met de legioensoldaten: de hulptroepen waren overal verspreid. De Romeinse cavalerie [soldaten te paard] viel aan, maar nadat ze de vijand ontmoette, vluchtte ze terug naar de eigen linies. Wat volgde was een bloedbad, geen veldslag. [...] Het aantal doden aan onze kant die dag was groter, maar bestond niet uit de dappersten; de Germanen verloren hun allerbeste troepen.

BRON 14 Reconstructie uit 2022 van een gezichtsmasker, op basis van een fragment (rechts) uit de 1e eeuw. Het masker was waarschijnlijk van een Bataafse soldaat te paard. Bij opgravingen bij de Duitse stad Krefeld ontdekten archeologen in 2018 de overblijfselen van Romeinse ruïnes, honderden munten, wapens, paardenskeletten, sieraden, helmen en een roestige plaat. Onderzoekers denken dat deze plaat een deel van een masker was dat gedragen werd tijdens de Bataafse Opstand in 69 n.C.

Visies op de volksverhuizingen

Zie paragraaf 2.6

- HISTORISCH BEWIJS
- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN

In de 5e eeuw plunderden Germaanse volken, zoals de Visigoten en de Vandalen, meerdere keren de Romeinse hoofdstad Rome. Zij roofden vele kostbaarheden en voerden inwoners als slaaf af. Deze gebeurtenissen waren een geweldige schok voor tijdgenoten. Ook later hebben zij het beeld van de volksverhuizingen bepaald. Pas onlangs is onder historici een meer genuanceerde visie op deze grootschalige migratie ontstaan.
In deze opdracht onderzoek je welke visies er in het verleden bestonden op de volksverhuizingen en welke kritiek daarop kwam.

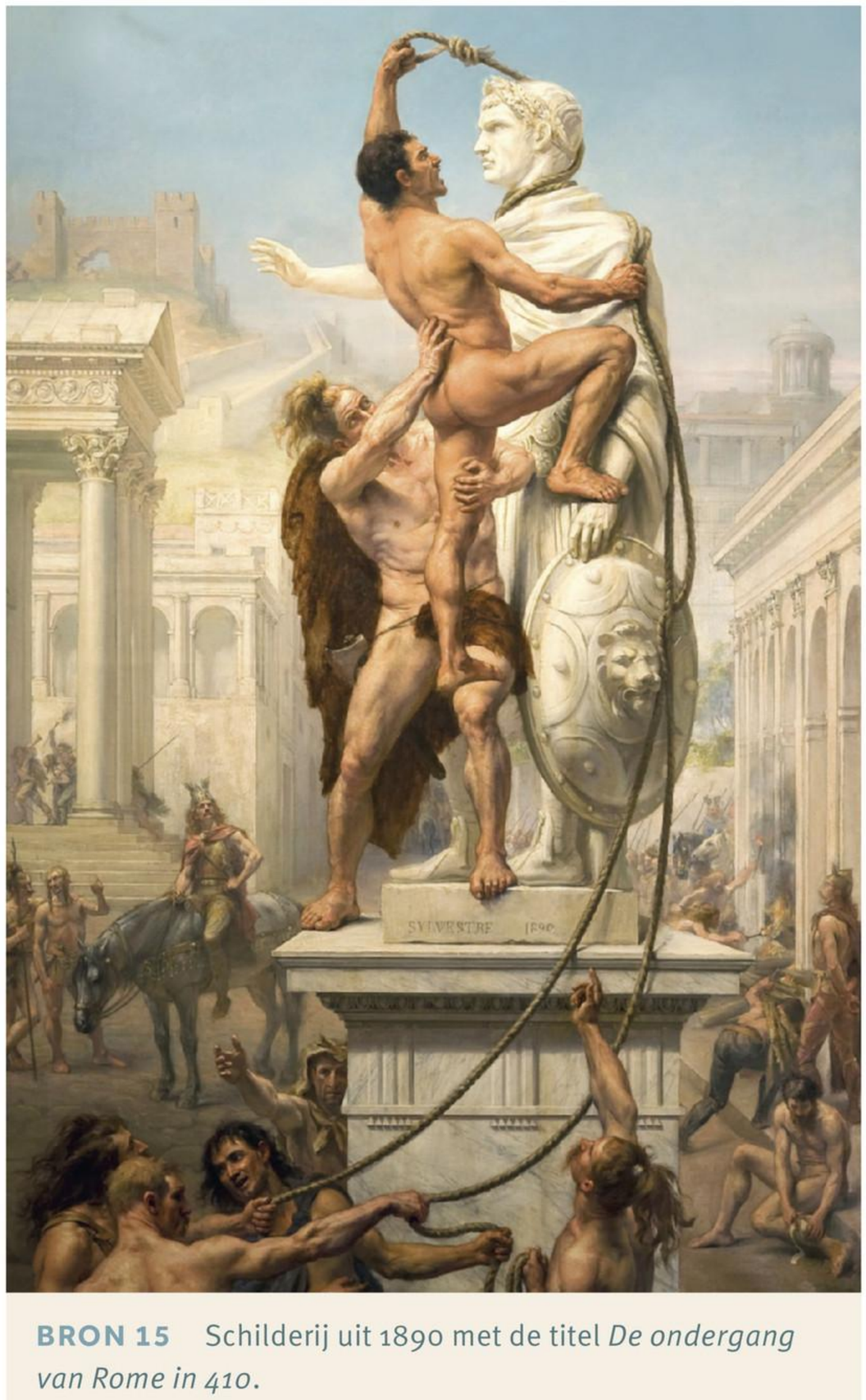

BRON 15 Schilderij uit 1890 met de titel *De ondergang van Rome in 410*.

VRAGEN

13 Gebruik bron 15.

a Het schilderij laat de 19e-eeuwse visie op de grootschalige migratie in de 5e eeuw zien.
Leg uit welke visie dat is. Onderbouw je antwoord door een tegenstelling te benoemen die in het schilderij zichtbaar is.

b Leg uit hoe de visie van bron 15 verschilt met de moderne visie op de volksverhuizingen die de leertekst beschrijft.

c Welke overeenkomst is er tussen de weergave van de volksverhuizingen in bron 15 en de beschrijving daarvan in de leertekst?

14 Gebruik bron 16.
Deze kaart laat de 19e-eeuwse visie op de volksverhuizingen zien.
Leg uit hoe deze visie verschilt van de moderne visie door:

- kort te beschrijven wat de moderne visie op de volksverhuizingen is en
- aan te geven hoe deze visie verschilt van de 19e-eeuwse visie die de kaart laat zien.

15 Gebruik bron 16 en 17.

a Leg uit waarom de Romeinen niet op de kaart staan.

b Zou de auteur van bron 17 zich kunnen vinden in de weergave van de volksverhuizingen op bron 16? Leg je antwoord uit.

c In bron 16 is aangegeven dat meerdere volken uitwijken voor 'de Hunnen'.
Leg uit waarom de auteur van bron 17 het daar niet mee eens is.

16 Gebruik bron 17 en 18.
De auteur van bron 18 zet zich af tegen een aanname van de auteur uit bron 17.
Leg uit om welke aanname het gaat en hoe de auteur van bron 18 zich daartegen verzet.

17 Gebruik bron 15 tot en met 18.
Stel, je wilt voor een hedendaags schoolboek de 'volksverhuizingen' op een historisch verantwoorde manier grafisch weergeven.
Beschrijf hoe het resultaat er ongeveer uit zou kunnen zien en leg uit waarom je voor die oplossing kiest.

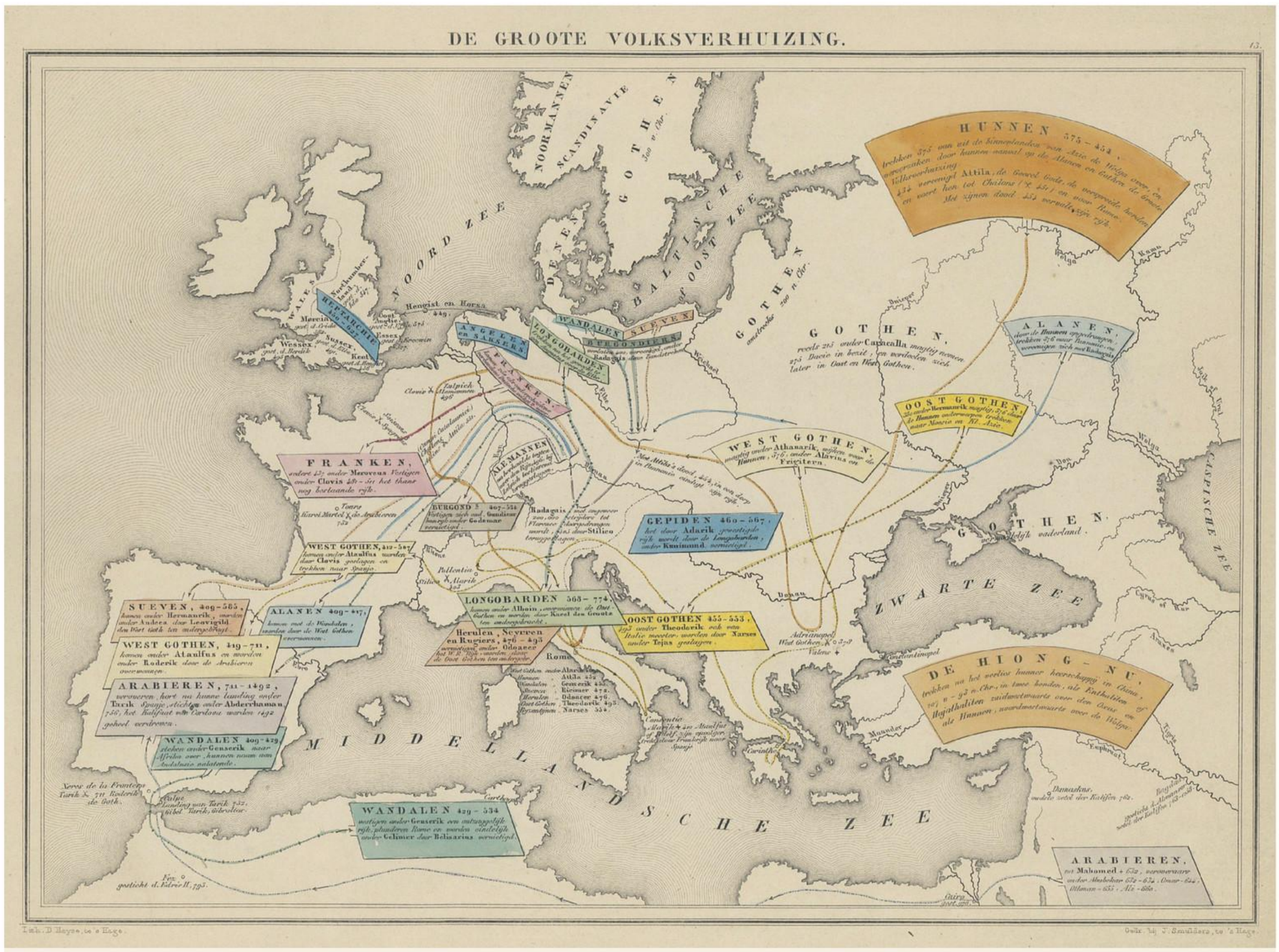

BRON 16 'De groote volksverhuizing', een kaart uit de *Historisch-geografische atlas der algemeene en vaderlandsche geschiedenis* van 1858. Dergelijke kaarten zijn lang gebruikt in het geschiedenisonderwijs. De gekleurde vakken geven aan hoe de verschillende volken zich verplaatsten. Bijvoorbeeld: de lichtgele vakken lichten de reis van de Visigoten (Westgoten) toe. Bij het vak in Oost-Europa staat: 'Westgoten, machtig onder Athanarik, wijken voor de Hunnen, 376, onder Alavius en Frigitern.' In Frankrijk staat: 'Westgoten, 412-507, komen onder Ataulfus, worden door Clovis verslagen en trekken naar Spanje.' In Spanje staat: 'Westgoten, 419-711, komen onder Ataulfus en worden onder Roderik door de Arabieren overwonnen.'

BRON 17 De Duitse historicus en hoogleraar Alexander Demandt in zijn boek *Der Fall Roms* (1984) over de volksverhuizingen.

De ineenstorting [van het West-Romeinse Rijk] werd versneld, of zelfs veroorzaakt door de druk van de Germanen. [...] De zogenaamde *Völkerwanderung* [migratie van volken] was geen plotselinge gebeurtenis, slechts veroorzaakt door de aanval van de Hunnen. Het was eerder de turbulente laatste fase van een Germaanse expansie die al vele honderden jaren aan de gang was. Vanuit Zuid-Scandinavië en Noord-Duitsland vergrootten de Germanen hun leefgebied in alle richtingen. [...] De Romeinse grensbewaking vormde een barrière voor zuidwaartse migratie, waardoor de druk van de Germaanse bevolking op de grens opliep.

BRON 18 De Amerikaanse historicus Walter Goffart reageert in zijn boek *Barbarian Tides* op de historicus Alexander Demandt over de invloed van de volksverhuizingen op de val van het Romeinse Rijk.

Demandt gaat in zijn visie uit van een een-op-eenconfrontatie tussen Rome en een collectief van noordelijke volken, genaamd 'Germanen' of 'de Germaanse wereld'.
Maar het is onjuist om te spreken van een een-op-eenconfrontatie. [...] Een Germaanse eenheid bestaat taalkundig gezien maar heeft daarbuiten nooit bestaan. De buren van Rome waren niet alleen 'Germanen' maar ook volken die zeker niet Germaans waren, zoals de Britten, Ieren, Picten, Daciërs en Sarmaten. Zij bestonden uit kleine, gefragmenteerde groepen en kenden geen werkwijze om tot gezamenlijke acties te komen, niet tijdens de vroege ontmoetingen met de Romeinen en niet in de late oudheid. Demandt en vele anderen [...] roepen een 'vroeg-Germaanse wereld' op die nergens heeft bestaan totdat deze vorm kreeg in de gedachten van 16e-eeuwse wetenschappers in Europa en deze door iedereen gedachteloos werd overgenomen.

Afsluiting

Controleer jezelf

2.1 De Griekse democratie

1 Ik kan uitleggen wie volwaardige burgers waren in de Atheense democratie.
2 Ik kan met voorbeelden uitleggen dat het Atheense bestuurssysteem een tirannie moest voorkomen.
3 Ik kan een aantal voorbeelden geven van wetenschappelijk denken van Griekse filosofen.
4 Ik kan een aantal voorbeelden geven van het denken over burgerschap en politiek van Griekse filosofen.

2.2 Het hellenisme

1 Ik kan verklaringen geven voor de succesvolle veroveringen van Alexander de Grote.
2 Ik kan beargumenteren in hoeverre de gebieden die Alexander had onderworpen, op politiek en cultureel gebied 'vergrieksten'.

2.3 De Romeinse Republiek

1 Ik kan verklaringen geven voor de groei van het Romeinse Rijk en het behoud van de veroverde gebieden.
2 Ik kan met voorbeelden uitleggen dat de Romeinse Republiek kenmerken heeft van een aristocratie en van een democratie.
3 Ik kan uitleggen hoe een elite door patronage veel macht kon verkrijgen.

2.4 Het Romeinse Keizerrijk

1 Ik kan enkele oorzaken noemen voor de verandering van republiek naar keizerrijk.
2 Ik kan uitleggen hoe de eerste Romeinse keizers de macht wisten te behouden.
3 Ik kan voorbeelden geven van aspecten van de Grieks-Romeinse cultuur, waaronder de specifieke vormentaal.
4 Ik kan uitleggen waarom Germaanse volken meer elementen overnamen van de Romeinse cultuur dan volken in het oostelijke deel van het rijk.

2.5 Joden en christenen

1 Ik kan uitleggen hoe het jodendom verschilde van andere religies.
2 Ik kan kenmerken noemen van het christendom.
3 Ik kan enkele oorzaken noemen van de succesvolle verspreiding van het christendom.
4 Ik kan beschrijven waarom de Romeinen het christendom eerst bestreden, maar later tot staatsgodsdienst maakten.

2.6 Het einde van het Romeinse Rijk

1 Ik kan interne en externe oorzaken noemen van de val van het West-Romeinse Rijk.
2 Ik kan uitleggen dat het West-Romeinse Rijk en het Oost-Romeinse Rijk zich zowel op politiek als op religieus gebied verschillend ontwikkelden.
3 Ik kan economische, religieuze en bestuurlijke oorzaken noemen voor het succes van het Oost-Romeinse Rijk.

Begrippen

De uitleg van de begrippen staat achter in je boek.

aristocratie
Bijbel
burgerrecht
christendom
concilie
consul
dictator
directe democratie
Germanen
hellenisme
imperium
jodendom
keizerrijk
klassieke cultuur
magistraat
monotheïsme
oligarchie
oosters schisma
orthodox
ostracisme
patronage
pax romana
polis
republiek
senaat
staatsgodsdienst
tiran
volksvergadering
volksverhuizing

Jaartallen

1000 v.C.	Joodse koninkrijkjes
ca. 600 v.C.	Ontwikkeling Grieks (natuur)filosofisch denken
ca. 500 v.C.	Begin directe democratie in onder meer Athene
323 v.C.	Dood Alexander de Grote; begin hellenisme
ca. 300 v.C.	Begin groei van Romeins imperium
27 v.C.	Romeinse Republiek wordt keizerrijk; begin pax romana
30 n.C.	Ontstaan christendom
392	Christendom staatsgodsdienst in het Romeinse Rijk
395	Splitsing in West- en Oost-Romeinse Rijk
ca. 500	Einde West-Romeinse Rijk
1453	Verovering Constantinopel; einde Oost-Romeinse Rijk

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Oefenen met kenmerkende aspecten

1 **a** Vat de kenmerkende aspecten dit hoofdstuk (★ **4** tot en met ★ **8**) samen met behulp van de *Trainer kenmerkende aspecten*. Gebruik de *Trainer tot 500*, opdracht 4.1 tot en met 8.4.
b Je hebt nu alle kenmerkende aspecten bij de prehistorie en oudheid (tot 500) bestudeerd. Oefen en herhaal met *Test jezelf* en *Flitskaarten* de ka's ★ **1** tot en met ★ **8** in de *Trainer tot 500*.

Ga naar de *Trainer kenmerkende aspecten.*

Herhalen van de leerstof

2 **a** Maak een politieke tijdlijn bij dit hoofdstuk.
Plaats op deze tijdlijn ten minste vier perioden en de jaartallen van vier belangrijke gebeurtenissen.
b Maak een religieuze tijdlijn bij dit hoofdstuk.
Plaats op deze tijdlijn ten minste drie perioden en de jaartallen van twee belangrijke gebeurtenissen.

Oefenen voor de toets

De volgende gebeurtenissen hebben te maken met de ontwikkeling van verschillende vormen van bestuur en cultuur.

A Byzantijnse keizers behielden, ook na het oosters schisma, een stevige greep op de kerk.
B De diadochen verspreidden de Griekse cultuur tot ver in Azië.
C De pax romana zorgde voor een periode van relatieve rust in het Romeinse Rijk.
D De Romeinse Republiek strekte zich, door veroveringen, uit tot het hele Middellandse Zeegebied.
E Delen van het Romeinse Rijk kregen bestuurders van Germaanse afkomst.
F In de Atheense democratie namen vrije mannen politieke beslissingen tijdens volksvergaderingen.

2p **3** Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de letters.

Gebruik bron 1.
Deze vaas is gemaakt tussen 425 en 400 v.C.

2p **4** Leg uit dat het afbeelden van Harmodios en Aristogeiton op deze vaas goed past bij de politieke situatie in Athene op dat moment.

Een bewering: 'De Griekse cultuur heeft het Oost-Romeinse Rijk veel sterker beïnvloed dan het West-Romeinse Rijk.'

2p **5** Leg deze bewering uit.

Gebruik bron 2.
Je stelt vast dat de bron getuigt van twee belangrijke historische ontwikkelingen in het Romeinse Rijk.

2p **6** Leg uit, telkens met een verwijzing naar de bron, welke twee kenmerkende aspecten de bron toont.

Gebruik nogmaals bron 2.
Iemand gebruikt bron 2 voor onderzoek naar de omvang van de oorlog tussen de Romeinen en de Germanen in Gallië in de jaren 50 v.C. en trekt twee conclusies:

1 Bron 2 is relevant voor het onderzoek.
2 Bron 2 is minder betrouwbaar voor het onderzoek.

2p **7** Geef voor elk van deze twee conclusies een argument.

De Romeinen waren verdraagzaam tegenover andere religies, maar vervolgden christenen (tot 313 n.C.).

2p **8** Beredeneer:
- hoe die verdraagzaamheid de instandhouding van het Romeinse imperium ondersteunde en
- waarom de Romeinen het christendom als politiek gevaar zagen.

Gebruik bron 3.

2p **9** Geef twee verklaringen voor de rol van keizer Constantijn in dit mozaïek.

Gebruik nogmaals bron 3.

3p **10** Leg uit dat dit mozaïek een continuïteit benadrukt.

BRON 1 Deze amfoor (vaas) was, gevuld met olijfolie, een prijs bij de Pan-Athenaïsche Spelen in Athene, een sportwedstrijd ter ere van Athena, de beschermgodin van Athene. Op de vaas is zij in volledige wapenuitrusting afgebeeld. Op haar schild zien we Harmodius en Aristogeiton, twee mannen die in 514 v.C. de Atheense tiran Hipparchus ombrachten. Zij kregen in Athene de bijnaam 'tirannendoders', alhoewel dat beeld onjuist is. Zij pleegden de aanslag uit persoonlijke motieven.

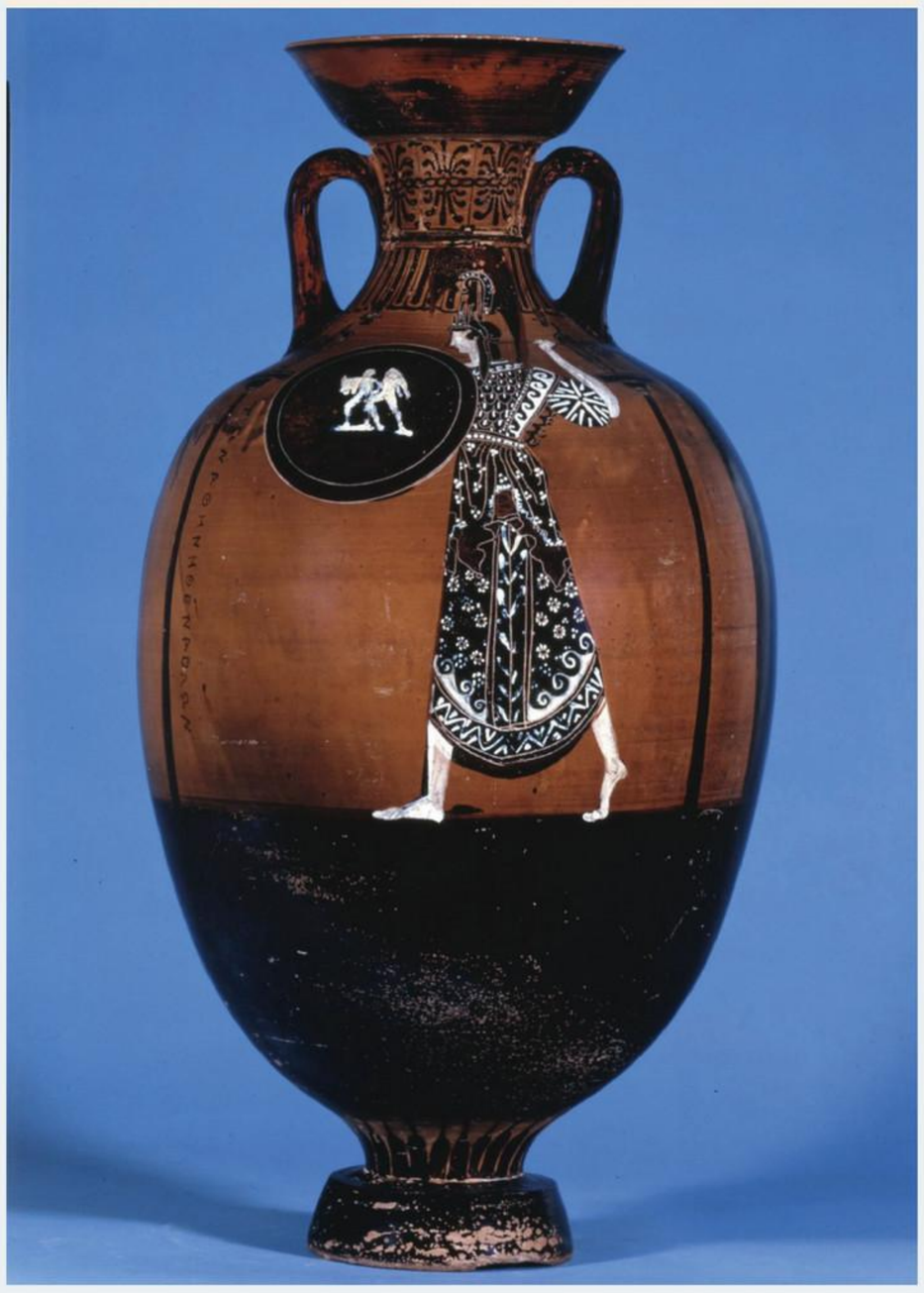

BRON 2 Een fragment uit *De Gallische oorlog* (ca. 58-50 v.C.) door de Romeinse generaal Julius Caesar. Caesar deed hierin verslag van zijn veldtocht in Gallië. In dit fragment informeert Caesar naar de Belgen, een volk dat hij wilde aanvallen en uiteindelijk ook zou onderwerpen.

Caesar vroeg [aan zijn bondgenoten] welke stammen gemobiliseerd waren, hoe groot ze waren en hoe goed ze waren in oorlogsvoering. Hij kreeg de volgende informatie: de meeste Belgen stammen af van de Germanen; heel lang geleden waren ze de Rijn overgestoken. [...] Het waren de enigen die in de tijd van onze vaders de Teutonen en Kimbren buiten hun gebied hadden weten te houden, terwijl heel Gallië geteisterd werd. Daardoor, omdat ze dit nog goed wisten, dachten ze dat ze heel belangrijk waren en hadden ze een hoge dunk van hun militaire kunnen. [...] De machtigsten van [de Belgen] in dapperheid, invloed en aantal waren de Bellovaci. Die konden wel 100.000 gewapenden op de been brengen. [...] De Suessiones waren hun directe buurstam; die hadden 5.000 gewapenden toegezegd. Datzelfde aantal zou komen van de Nerviërs, die onder de Belgen golden als de grootste woestelingen en die het verst weg woonden. Verder 15.000 Atrebates, 10.000 Ambiani, 25.000 Morini, 7.000 Menapiërs, 10.000 Caleti, evenzoveel Veliocasses en Viromandui, 19.000 Atuatuci. Het aantal Condrusi, Eburonen, Caerosi en Paemani werd geschat op zo'n 40.000. Deze laatste vier worden tezamen 'Germanen' genoemd.

BRON 3 Een mozaïek uit de 10e-11e eeuw n.C. in de Hagia Sophia in Istanbul. In 532 n.C. gaf keizer Justinianus opdracht tot herbouw van deze kerk, nadat hij bij religieuze onlusten was verwoest. In het midden Maria met haar kind Jezus. Keizer Constantijn (rechts) biedt Maria een model van Constantinopel aan, keizer Justinianus (links) geeft een model van de kerk zelf.

BRON 1 Julius Paulus en Aurelius Hermogenianus, twee befaamde juristen uit de 2e en 3e eeuw n.C. Ze zijn met wetteksten in de hand afgebeeld in een Frankisch wetboek uit het begin van de 9e eeuw. De makers van dit wetboek lieten zo zien dat ze voortbouwden op het werk van deze en andere rechtsgeleerden uit de Romeinse keizertijd.

Van oudheid naar middeleeuwen

Het indelen van het verleden in perioden is mensenwerk. Mensen zetten achteraf een beginpunt en een eindpunt in de tijd, omdat alles wat daartussen zit een bepaalde samenhang lijkt te hebben. Maar over zo'n indeling kan altijd discussie bestaan. Daarbij maakt het veel uit wat de achtergrond is van de mensen die de indeling bedenken. In dit boek definiëren we de oudheid als de periode tussen 3000 v.C. en 500 n.C. Als beginjaar is 3000 v.C. gekozen, omdat toen de eerste grote landbouwsamenlevingen ontstonden en er voor het eerst gebruik werd gemaakt van het schrift. Dat is een belangrijke verandering in de geschiedenis. Ook leren we mensen op een andere manier kennen wanneer ze gaan schrijven. We kunnen bijvoorbeeld veel meer achterhalen over hun cultuur en weten beter hoe ze hun bestuur regelden, in welke goden ze geloofden, welke gevoelens ze hadden en wat voor grapjes ze maakten.

De periode van de oudheid laten we eindigen rond 500 n.C. Dit heeft alles te maken met het uiteenvallen van het West-Romeinse Rijk. Met dit eindpunt markeren we de tijd dus door te kijken naar een relatief klein deel van de aarde, namelijk het gebied rond de Middellandse Zee tot in Noord-Europa. Het wegvallen van het Romeinse gezag in dit grote rijk was geen gebeurtenis, maar een ontwikkeling van langere duur. Vaak wordt wel naar een speciaal jaartal gezocht, zoals 476 n.C., het jaar waarin de laatste West-Romeinse keizer werd afgezet. Maar vóór dat moment was het Romeinse Rijk al in grote problemen, terwijl na dat moment nog lange tijd typisch Romeinse kenmerken zichtbaar waren.

Na 500 n.C. hadden overigens weinigen het gevoel dat er een nieuwe periode was aangebroken. Er was namelijk ook veel continuïteit, bijvoorbeeld op het gebied van wetgeving, religie, wetenschap en literatuur. En zelfs in het bestuur: Karel de Grote, die rond 800 een groot deel van Europa onderwierp, zag zichzelf als nieuwe Romeinse keizer.
De benaming 'middeleeuwen', die wij nu gebruiken, is dan ook van veel later datum. Deze is in de 15e eeuw in Italië bedacht door geleerden die veel interesse hadden voor de kunst en cultuur van de Grieken en Romeinen. Ze meenden dat daar in de tussenliggende eeuwen geen aandacht voor was geweest. Daarom zagen ze die eeuwen als een periode van duisternis, tussen de ondergang van het Romeinse Rijk en hun eigen tijd in. De middeleeuwen dus.

‘Uit het Westen bereikte ons het verschrikkelijke nieuws dat Rome is belegerd. We horen dat de burgers hun veiligheid hebben gekocht met goud en dat ze, nadat ze alles zijn kwijtgeraakt, opnieuw zijn aangevallen, zodat ze na hun bezittingen ook hun leven hebben verloren. Mijn stem hapert en snikken onderbreken mijn woorden als ik dit zit te dicteren. De stad die de hele wereld heeft veroverd, is zelf veroverd.’

— De christelijke kerkvader Hiëronymus in 410 n.C. vanuit zijn klooster in Bethlehem (bij Jeruzalem, in het Oost-Romeinse Rijk) over de plundering van Rome door de Visigoten (een groep Germanen).

VRAGEN

Continuïteit en verandering

1 Gebruik het citaat en de leerteksten over het Romeinse Rijk.

a De christelijke geleerde Hiëronymus leefde van 347 tot 420 n.C. Uit het citaat zou je kunnen afleiden dat hij de Visigotische verovering van Rome in 410 n.C. als het begin van een nieuwe tijd zag.
Ondersteun deze interpretatie met een verwijzing naar het citaat.

b Waaruit blijkt dat de schrijvers van Memo het belang van de Visigotische plundering van Rome in 410 n.C. anders beoordelen dan Hiëronymus?

c Geef hiervoor een verklaring.

2 Gebruik bron 1.

a Bedenk hoe Italiaanse geleerden rond 1500 waarschijnlijk dachten over de Romeinse juristen Julius Paulus en Aurelius Hermogenianus. Leg je antwoord uit.

b Verplaats je in een Italiaanse geleerde rond 1500. Bedenk hoe deze zou hebben gereageerd als hij het Frankische wetboek uit de 9e eeuw in handen zou krijgen. Leg je antwoord uit.

c Hoe zou een moderne historicus reageren als hij of zij het Frankische wetboek uit de 9e eeuw in handen zou krijgen?

3 **a** Bedenk welke gebeurtenis uit je eigen tijd weleens een scharnierpunt in de geschiedenis zou kunnen worden. Onderbouw je mening.

b Bedenk ook een argument tegen je antwoord op vraag a.

3 De middeleeuwen

TIJD VAN MONNIKEN EN RIDDERS (500-1000)

TIJD VAN STEDEN EN STATEN (1000-1500)

ca. 500-ca. 800 Ontstaan van hofstelsel (economie) en leenstelsel (bestuur)

ca. 500-ca. 1500 Expansie rooms-katholieke christendom

ca. 600-ca. 1500 Ontstaan en verspreiding islam

500

500

Hofstelsel: horige boeren werken voor hun heer

685

De kalief bouwt een islamitisch heiligdom in Jeruzalem

750

750

Een monnik doopt een bekeerling

10

Introductie

De vader en grootvader van de Frankische koning Clovis (481-511) hadden nog gevochten in dienst van de Romeinse machthebbers in Gallië. Maar Clovis zelf keerde zich tegen de Romeinen en verdreef de laatsten van hen. Daarna versloeg hij ook de Ostrogoten, Allemannen, Bourgondiërs en Visigoten. Tegelijkertijd schakelde hij de andere Frankische koningen uit, waardoor hij als enige leider van alle Frankische stammen overbleef. Steun voor het bijeenhouden van al deze gebieden zocht Clovis bij de kerk. Hij bekeerde zich tot de katholieke versie van het christendom en liet zich dopen, misschien ook onder invloed van zijn katholieke vrouw Clothilde. Deze invloedrijke gebeurtenis is afgebeeld op een ivoren boekband uit de 9e eeuw.

Zo stond Clovis aan het begin van een nieuwe periode in de geschiedenis, waarin het Romeinse Rijk plaatsmaakte voor nieuwe koninkrijken en de christelijke kerk een belangrijke rol zou spelen.

Kenmerkende aspecten

★ 9 De verspreiding van het christendom in geheel Europa

★ 10 Het ontstaan en de verspreiding van de islam

★ 11 De vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid

★ 12 Het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur

★ 13 De opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving

★ 14 De opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden

★ 15 Het conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben

★ 16 De expansie van de christelijke wereld naar buiten toe, onder andere in de vorm van de kruistochten

★ 17 Het begin van staatsvorming en centralisatie

Waarover gaat dit hoofdstuk?

3.1 Hofstelsel en feodaal stelsel ★ 11 ★ 12

Het West-Romeinse Rijk viel in verschillende Germaanse koninkrijken uiteen. Dat leidde tot grote economische en bestuurlijke veranderingen.

3.2 Christendom en islam ★ 9 ★ 10 ★ 16

In West-Europa gingen veel mensen over op het christendom. Vanuit het Midden-Oosten verspreidde een nieuwe religie zich, de islam.

3.3 De steden komen weer tot bloei ★ 13 ★ 14

Rond het jaar 1000 ontstonden weer steden waarin handelaren en ambachtslieden woonden. De stedelingen kregen een bijzondere positie in de middeleeuwse standensamenleving.

3.4 Pausen en koningen ★ 15 ★ 17

In de late middeleeuwen probeerden koningen hun grip op het bestuur te vergroten. Daardoor kwamen ze in conflict met de adel en de kerk.

ca. 1000-ca. 1500 Opkomst van handel, steden en centraal bestuurde staten in West-Europa

ca. 1050-1122 Machtsstrijd tussen pausen en koningen

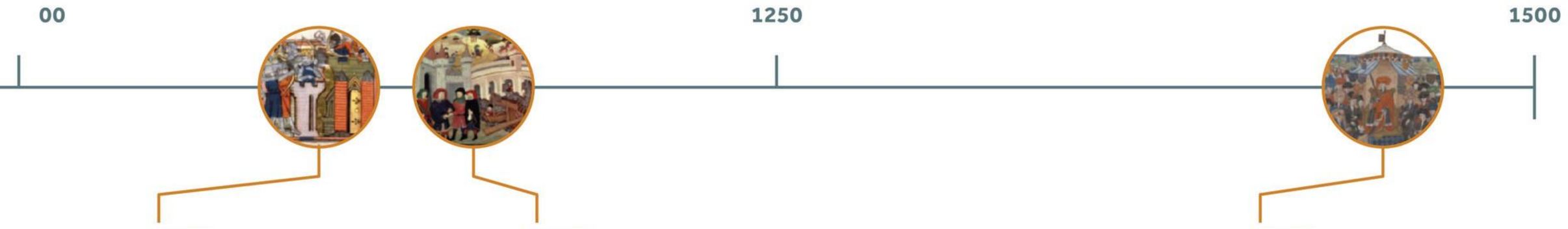

3.1 Hofstelsel en feodaal stelsel

CASUS

Opschudding in Chauvency

BRON 1 Boeren werken voor hun heer, terwijl een opzichter hen in de gaten houdt. (Afbeelding uit de vroege 14e eeuw.)

Ergens vóór 1106 schreven de monniken van het klooster Saint-Hubert in Frankrijk een kroniek waarin zij belangrijke gebeurtenissen optekenden. Bij het jaar 1081 noteerden zij het verhaal van de meier (opzichter) van het domein Chauvency, een dorp met omliggende gronden, dat tot het klooster behoorde. De boeren die op dit domein hun voedsel verbouwden, moesten in ruil daarvoor werkzaamheden voor het klooster verrichten. De meier eiste echter zóveel werk van deze horigen, dat een van hen zich bij het ploegen gedwongen zag zijn drachtige koe in te zetten. Daardoor kreeg het dier een miskraam. De arme eigenaar moest de rest van de dag zelf het juk op zijn schouders nemen en de ploeg trekken.

Het hoofd van het klooster, de abt, hoorde van deze onmenselijke behandeling en was verbijsterd. Hij klaagde daarop de meier aan in aanwezigheid van de bestuurders van het gebied, een groep hoge edelen. Ene Heribert, die als zeer betrouwbaar bekendstond, verdedigde de zaak van de horigen en de abt. Om aan te tonen dat hij de waarheid sprak, legde hij een eed af en doorstond hij een waterproef. Tijdens dit godsoordeel werd hij geboeid in het water gegooid en zonk hij naar de bodem. Zo liet God zien dat Heribert niet loog. Was hij blijven drijven, dan had hij de proef niet doorstaan. Door zich te onderwerpen aan deze angstige beproeving wist Heribert de edelen te overtuigen: de meier had veel te hoge eisen aan de horigen gesteld.

VRAGEN

1 Bedenk een reden waarom de monniken deze zaak hebben beschreven in hun kroniek.
2 **a** Wat hadden de meier, de horigen en de abt met elkaar gemeenschappelijk?
b Toon aan dat horigen weinig rechten hadden, maar toch bezit konden hebben.
3 Wat is opvallend aan de manier waarop de rechtspraak verloopt op dit domein? Noem twee aspecten.
4 In onze tijd is ‘gelijkheid’ een belangrijke waarde.
Past deze waarde ook bij de middeleeuwse samenleving? Leg je antwoord uit.

Een agrarische economie

★ 11 De vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid

De overgang van oudheid naar middeleeuwen wordt in West-Europa onder meer gekenmerkt door een grote economische verandering. Bijna alle handel verdween en vrijwel alle mensen leefden voortaan als boer in zelfvoorzienende gemeenschappen op de grond van een lokale heer, zoals in Chauvency. In ruil voor zijn bescherming gaven boeren hun vrijheid gedeeltelijk op en verrichten ze diensten op de hoeve (het 'hof') van de heer.

Handel en steden verdwijnen

In de vroege middeleeuwen (500-1000) ontstond een vrijwel volledige agrarische samenleving. Eerder – in de Romeinse tijd – was er nog sprake van een agrarisch-urbane samenleving. Toen leefden de mensen niet alleen van de landbouw, maar ook van handel en nijverheid en woonden velen van hen in de stad.

Deze verandering had een keten van oorzaken. Het begon met de neergang van het West-Romeinse Rijk. Lokale edelen probeerden vervolgens macht naar zich toe te trekken en dat leidde tot oorlogen en grote onveiligheid. Daardoor werd het reizen bemoeilijkt en kromp de handel. Er werd veel minder geld gebruikt en er ontstond ruilhandel. Doordat er nauwelijks nog stedelingen waren die luxeproducten konden aanschaffen, liep de nijverheid terug en verdween veel specialistische ambachtelijke kennis. Middeleeuwers moesten daardoor alles wat ze nodig hadden zelf maken: voedsel, kleding, werktuigen en meubels. Deze zelfvoorziening noemen we ook wel **autarkie**. Die autarkie was niet volledig. Binnen een dorp bestond nog wel enige mate van specialisatie. De een was handiger in het maken van schoenen, de ander in metaalbewerking. Ook was er enige ruilhandel met gebieden buiten het dorp.

Leven op een domein

Omdat er geen sterk (Romeins) leger meer was dat de orde bewaakte, zochten boeren veiligheid op een **domein**, het grondgebied van een heer. Vaak was een domein van een belangrijke militaire leider, maar het kon ook toebehoren aan de koning, een bisschop of een klooster, zoals in Chauvency. In de economie stond het domein zo centraal dat we het economische systeem uit deze periode ook wel aanduiden als het domeinstelsel of **hofstelsel**. Het woord 'hof' verwijst naar de hoeve (boerderij) van een heer, het centrum van elk domein.

Alle boeren waren afhankelijk van de heer, maar het verschilde hoezeer ze onderworpen waren:

- Vrije boeren bewerkten hun eigen land en hadden de vrije beschikking over hun eigen persoon en hun goederen. Wel moesten zij in oorlogstijd hun heer volgen in de strijd. Voor hun militaire uitrusting (paard, wapens en harnas) moesten ze zelf zorgen. Dit was voor vrije boeren een zware opgave. Daarom kozen ze er nogal eens voor om af te zien van hun vrijheid en horige te worden.
- **Horigen** bewerkten op het domein een eigen stukje grond, maar ze mochten de landerijen van hun heer niet verlaten om ergens anders te gaan wonen. Ook om te trouwen hadden ze zijn toestemming nodig. Bovendien moesten ze voor hem bepaalde diensten verrichten (herendiensten) of een deel van de opbrengsten van het land afstaan. Horigen waren verlost van de militaire plichten en genoten de bescherming van de heer.
- **Lijfeigenen** waren mensen zonder bezit. Zij werkten als knechten en waren volledig in de macht van de heer.

Het hofstelsel ontwikkelde zich in het noordwesten van het voormalige West-Romeinse Rijk (waaronder het zuiden van Nederland). Een domein vormde meestal geen aaneengesloten geheel, maar bestond vaak uit losse stukken grond.

BRON 2 Werk op het land in de maanden april tot en met september. (Fragment van een afbeelding uit een handschrift uit Salzburg, circa 800-825.)

VRAGEN

5 In de vroege middeleeuwen ontstond een grotendeels zelfvoorzienende, agrarische economie.
Hoe ontstond deze economie? Maak een oorzaak-gevolgketen door de onderstaande zinnen in de juiste volgorde te zetten.

A De economie was bijna volledig autarkisch.
B Het centrale gezag uit de Romeinse tijd verdween.
C Lokale machthebbers voerden oorlog.
D Minder mensen gingen op reis om te handelen.
E Reizen werd moeilijker door onveiligheid.
F Ruilhandel nam de plaats in van geld.
G Specialistische ambachtslieden werden schaars.

6 **a** Leg uit dat het domein de centrale economische eenheid binnen het hofstelsel was.

b Leg uit dat het domein ook de belangrijkste sociale eenheid binnen het hofstelsel was.

7 Vergelijk de sociale positie van een vrije boer, een horige en een lijfeigene. Benoem de verschillen en noem ook een overeenkomst.

8 Leg uit waarom het begrip 'autarkie' beter past bij een agrarische samenleving, zoals die in de vroege middeleeuwen, en minder goed bij een agrarisch-urbane samenleving, zoals in het Romeinse Rijk.

Het bestuur wordt feodaal

★ **12** Het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur

Na het wegvallen van het West-Romeinse Rijk werd het moeilijk om een uitgebreid ambtenarenapparaat en leger in stand te houden. De adel ontwikkelde daarom een nieuw bestuurssysteem. Dat was gebaseerd op trouw en wederzijdse diensten, vaak bezegeld door het in leen geven van een stuk grond: het bestuur werd feodaal.

De standensamenleving

De gebeurtenissen in Chauvency laten zien hoe groot de machtsverschillen tussen mensen waren. De middeleeuwse samenleving werd gevormd door drie **standen** (sociale groepen). De adel, een kleine elite van grootgrondbezitters, vormde de tweede stand. De leden van deze groep traden op als bestuurders, krijgsheren en rechters. Uit hun kring kwamen de geestelijken voort, die namens de samenleving de relatie met God onderhielden. De geestelijkheid was de eerste en hoogste stand. De boeren, de grootste groep, vormden de derde stand. Zij zorgden voor de productie binnen het hofstelsel.

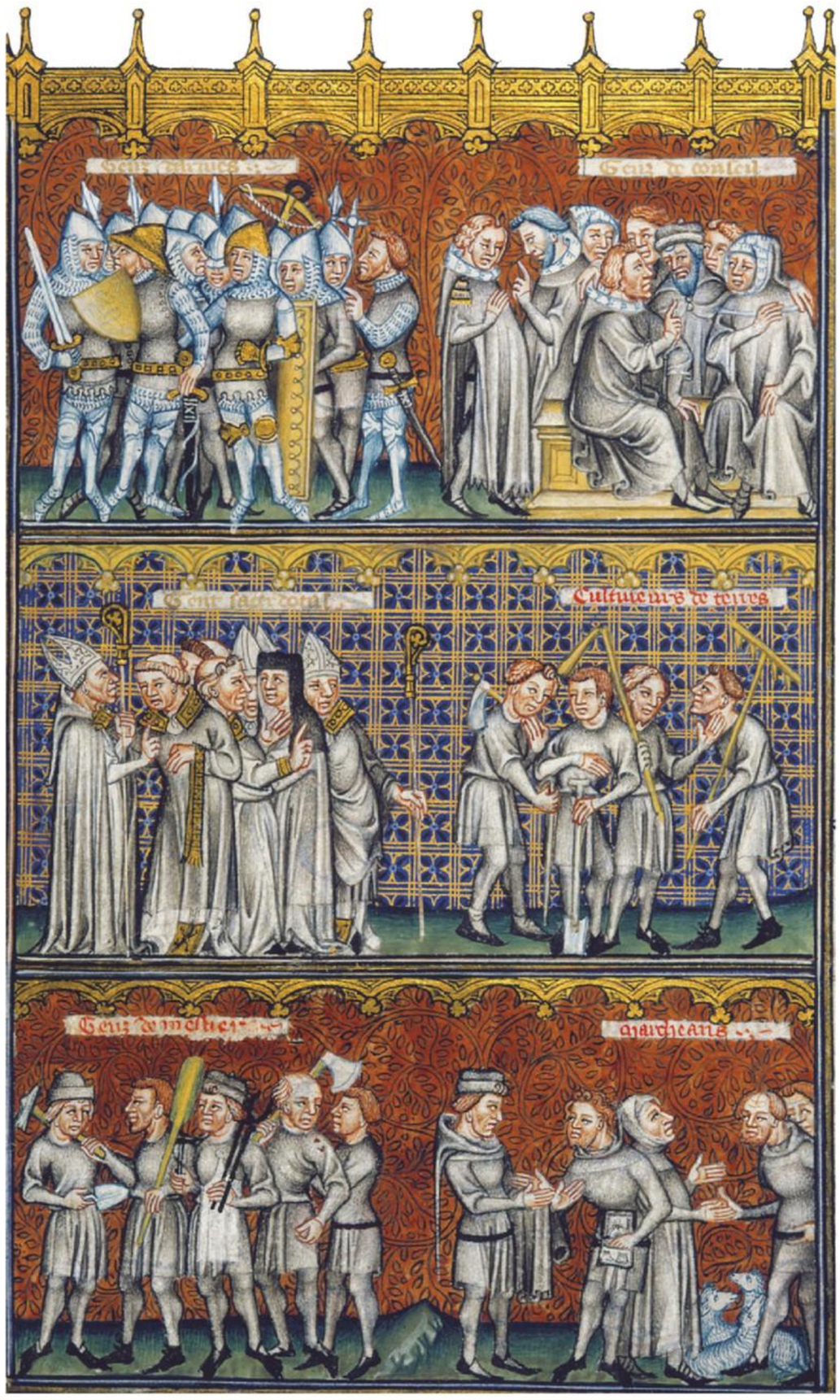

BRON 3 Illustratie uit een middeleeuws manuscript met de drie standen. Van boven naar beneden: adel, geestelijkheid en boeren.

Het feodale stelsel

De adel dankte zijn macht aan het **feodale stelsel** of leenstelsel. Daarmee bedoelen we een manier van besturen waarbij **leenheren** gebieden uitlenen ('in leen geven') aan **leenmannen**. Dit stelsel was gebaseerd op een persoonlijk contract. Tijdens een plechtigheid legde de leenman een eed van trouw af, waarbij hij zijn heer beloofde een aantal diensten te verrichten. In ruil hiervoor verleende de heer bescherming en – belangrijker – gaf hij een deel van zijn grondbezit in leen aan de leenman.

De bestuurlijke organisatie van de samenleving leek daardoor op een piramide. Aan de top van de piramide stond vaak een koning. Hij was de hoogste leenheer. Zijn land was verdeeld in gouwen, die elk werden bestuurd door een graaf en die daarom ook wel graafschappen werden genoemd. Wanneer een gouw erg groot was, had de bestuurder de titel 'hertog' en heette zijn gebied ook wel een hertogdom. De graaf of hertog mocht de opbrengsten van zijn leen voor zichzelf en voor het bestuur gebruiken. In ruil voor het leen betaalde de leenman eenmalig een grote som

geld aan de leenheer en beloofde hij zijn leenheer trouwe militaire dienst. Dat betekende dat de leenman en zijn soldaten de leenheer moesten helpen als er een oorlog of opstand was. Tot de taken van een leenman behoorden ook het bestuur en de rechtspraak in zijn gebied.

> ‘Als mijn heer is verslagen,
> zal ik zijn lot delen.’
> — Strofe uit een Frans verhalend gedicht (*chanson de geste*) uit de 13e eeuw. Dit gedicht bevat ridderverhalen die zouden spelen in de tijd van Karel de Grote.

Omdat de graaf of hertog dit allemaal niet alleen kon doen, gaf hij delen van zijn gebied in leen aan zijn eigen volgelingen. Deze mannen waren dus leenmannen van de graaf of hertog, en achterleenmannen van de koning. Met de graaf of hertog hadden zij net zo’n verhouding als deze met de koning had. Achterleenmannen konden op hun beurt delen van hun leen weer doorgeven aan een ander, een achterachterleenman van de koning.

In principe werd een leen gegeven voor de duur van een leven. Als iemand zijn verplichtingen niet nakwam, kon de leenheer het leen weer afnemen. In de praktijk gebeurde dat niet zo snel: leenmannen gingen hun leen al snel als erfelijk bezit beschouwen. Zij gedroegen zich dan onafhankelijk van hun leenheer. Rebellie tegen de eigen heer was aan de orde van de dag. Een ander probleem was dat leenmannen vaak meerdere leenheren hadden. Dit was vooral ingewikkeld als die leenheren met elkaar in oorlog raakten.

Ontstaan van het feodale stelsel

Het feodale stelsel ontstond in de 8e eeuw. De eerste kenmerken zien we onder de Frankische koning Karel Martel (ca. 690-741). Hij had een leger van ruiters die een eed van trouw aan hem aflegden en zo zijn **vazal** werden. In ruil daarvoor zorgde de legeraanvoerder voor hun levensonderhoud (meestal kost en inwoning op een kasteel). Maar de ruiters moesten zelf hun paard en uitrusting onderhouden en dat was duur. Omdat er weinig geld meer in omloop was, bedacht Karel een andere manier om hen te helpen. Hij besloot zijn mannen een aantal boerderijen in leen te geven, zodat ze zelf in hun levensonderhoud en dat van hun knechten konden voorzien. Door het systeem van trouwe vazallen te combineren met een leen zette hij de eerste belangrijke stap in de ontwikkeling van feodale verhoudingen. Die hadden dus een militaire oorsprong.

Karel de Grote (768-814) zette een tweede belangrijke stap: hij koppelde het leenstelsel aan het bestuur. Hij maakte niet alleen soldaten, maar ook hoge bestuurders – graven en hertogen – tot leenmannen. Hun leen viel uiteindelijk samen met het gebied dat zij al bestuurden.

Voor vroegmiddeleeuwse koningen als Karel Martel waren hun koninkrijken een soort privébezit. De inwoners waren onderdanen, die afhankelijk waren van hun koning. Dit stond haaks op de opvattingen uit de oudheid. Toen ging men uit van het principe dat de burgers van een staat zichzelf bestuurden. Bestuurders waren dienstbaar aan de gemeenschap en benoemd door volksvergaderingen of de senaat.

BRON 4 Leenmannen betuigen trouw aan hun heer. (Miniatuur uit de 11e eeuw.)

VRAGEN

9 **a** Geef de hiërarchie in de feodale samenleving schematisch weer. Teken eerst een piramide. Zet daarin de volgende woorden op de juiste plek: achterleenman, boer, graaf, hertog, koning, leenheer, leenman. Let op: sommige woorden komen op gelijke hoogte.

b Historici vinden ‘verticale solidariteit’ kenmerkend voor feodaliteit.
Leg uit wat ze met verticale solidariteit bedoelen.

c Kijk nog eens naar je piramide bij vraag a.
Zou je boeren achterachterachterleenmannen kunnen noemen? Leg je antwoord uit.

10 Onder invloed van Karel Martel en Karel de Grote ontwikkelde het feodale stelsel zich.
Beschrijf twee fasen in de ontwikkeling van feodaliteit.

11 **a** Voor welk probleem was feodaliteit een oplossing?

b Een leenheer was niet altijd verzekerd van de trouw van zijn leenmannen.
Noem hiervoor twee oorzaken.

12 In middeleeuwse bronnen, zoals bron 4, wordt een geïdealiseerd beeld geschetst van de feodale verhoudingen.

a Leg uit waarin het geïdealiseerde beeld en de werkelijkheid van elkaar verschilden.

b Verklaar waarom middeleeuwse bronnen vaak een geïdealiseerd beeld van de feodale verhoudingen laten zien.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

3.2 Christendom en islam

CASUS

Richard Leeuwenhart en Saladin

BRON 1 Richard en Saladin in een Engels manuscript (ca. 1340). In werkelijkheid hebben de twee elkaar nooit ontmoet.

Op 8 juni 1191 kwam de Engelse koning Richard I Leeuwenhart aan in Akko, een havenplaats in de buurt van Jeruzalem, de stad waar Jezus had geleefd en was begraven. Deze heilige stad was in 1099 veroverd door Europese christenen, maar kwam in 1187 weer in handen van islamitische leiders. Zij gaven christelijke pelgrims geen toestemming meer om hun heilige plaatsen te bezoeken. De paus had daarom opgeroepen tot een volgende kruistocht. Aan elke deelnemer beloofde hij vergeving van zonden en een plekje in de hemel. Richard Leeuwenhart voelde zich aangesproken door deze belofte, maar wilde zich vooral bewijzen als krijger.

Zo begon Richard aan een kruistocht naar het 'Heilige Land'. Hij veroverde Akko en liet daar 2.700 moslimgevangenen in koelen bloede onthoofden. Hierna trok hij op naar Jeruzalem om de confrontatie aan te gaan met de leider van het moslimleger: Salah ad-Din Yoessoef bin Ajjoeb, in Europa beter bekend als Saladin. Beide strijders respecteerden elkaars krijgskunsten en gingen daarom een veldslag uit de weg. Het bleef bij kleinere aanvallen en het nemen van krijgsgevangenen over en weer.

Langzaam besefte Richard dat een aanval op Jeruzalem waarschijnlijk slecht voor hem zou aflopen. Hij besloot zich terug te trekken, maar wist wel in een vredesverdrag met Saladin te regelen dat christelijke pelgrims welkom waren in Jeruzalem.

VRAGEN

1 **a** Welke twee motieven had Richard Leeuwenhart om gehoor te geven aan de oproep van de paus?
b Waarom was het voor een middeleeuwse koning belangrijk zich in de strijd te bewijzen?
c Waarom wilde de paus Jeruzalem heroveren?

2 In onze tijd wordt er nog regelmatig verwezen naar de kruistochten.
Bedenk met welk doel mensen in onze tijd zouden kunnen teruggrijpen op de geschiedenis van de kruistochten.

De verbreiding van het christendom

★ 9 De verspreiding van het christendom in geheel Europa

In de vroege middeleeuwen verspreidden geestelijken het christendom geleidelijk in heel Europa. Hierbij kreeg de kerk hulp van de politieke elite van het Frankenrijk.

Europa wordt christelijk

Dat Richard Leeuwenhart gehoor gaf aan de pauselijke oproep tot een kruistocht, laat zien hoe belangrijk het christendom was in Europa. Dat was rond 500 nog heel anders. De Romeinen hadden het christendom in de 4e eeuw weliswaar tot staatsgodsdienst verheven, buiten Italië behielden mensen hun eigen religies. Zo hadden de Germanen eigen goden en volgden de Galliërs een afwijkende christelijke leer. In de eeuwen daarna veranderde dit beeld geleidelijk. Geestelijken overtuigden of dwongen mensen om hun vroegere geloof af te zweren en Christus te vereren volgens de voorschriften van de (katholieke) kerk in Rome. Door het christendom aan te laten sluiten op elementen uit niet-christelijke religies, maakte de kerk het makkelijker over te stappen naar het christendom. De verkondigers van het geloof, de **missionarissen**, bouwden bijvoorbeeld een kapel op de plaats waar al een heilige boom werd vereerd. Dit noemen we **syncretisme**: het verschijnsel dat mensen die een ander geloof aannemen, dit verbinden met hun bestaande overtuigingen en praktijken.

Samenwerking met vorsten

Het proces van **kerstening** (bekering tot het christendom) ging hand in hand met een politieke ontwikkeling: de uitbreiding van het Frankenrijk.

Nadat het Romeinse bestuur was weggevallen, vochten in Gallië (Frankrijk) verschillende volken om de macht en om grondgebied. De Franken hadden daarbij het meeste succes. Dat had te maken met het verbond tussen de Frankische machthebbers en de paus in Rome, de leider van de katholieke kerk. Dit verbond was tot stand gekomen doordat de Frankische koning Clovis zich rond 500 tot het christendom bekeerde. In naam was nu ook zijn volk christen. Clovis bekeerde zich niet alleen uit religieuze overwegingen. Voor de Frankische machthebbers was samenwerking met de kerk gunstig, omdat zij bij het bestuur gebruik konden maken van ervaren bestuurders als de bisschoppen. Bovendien was de zegen van de paus, als vertegenwoordiger van Christus op aarde, een steun voor hun wereldse macht. Omgekeerd was ook voor de kerk samenwerking met de Franken gunstig, want de Frankische machthebbers gaven militaire bescherming aan de kerk. Zodoende ontwikkelden de Franken zich tot het machtigste volk in Noordwest-Europa. Daarmee werd de katholieke variant van het christendom dominant.

Dat gebeurde ook in het gebied dat nu Nederland heet. Daar probeerden de monniken Willibrord en Bonifatius in de 8e eeuw met Frankische steun de Friezen en Saksen te bekeren. Deze missionarissen waren vanuit Engeland naar veroverde gebieden gestuurd om het katholieke geloof te verspreiden. Daar kregen ze van de Frankische machthebbers stukken grond en hulp bij het stichten van kerken en kloosters.

Monniken en priesters

Toen in Europa het christendom hoe langer hoe meer verspreid raakte, nam de betekenis van de geestelijkheid sterk toe. Er waren in de middeleeuwen twee soorten geestelijken:

- De **reguliere geestelijken**, monniken en nonnen, waren gelovigen die zich uit de wereld hadden teruggetrokken en samenwoonden in kloosters onder leiding van een abt of abdis. Hoe zij hun dag doorbrachten, wanneer ze moesten werken, eten, bidden en onderwijs kregen, was vastgelegd in strenge kloosterregels. Sommige monniken verkondigden het evangelie buiten de kloosters.
- De **seculiere geestelijken** woonden 'in de wereld' (dat wil zeggen: gewoon tussen de mensen). Deze groep bestond uit priesters: mannen die leidinggaven aan de kerk en daar verantwoordelijk waren voor de uitvoering van kerkelijke rituelen, zoals de mis. De seculiere geestelijkheid kende verschillende rangen. Op de laagste trede van de kerkelijke hiërarchie (de rangorde) stonden de pastoors. Zij zorgden op het niveau van de **parochie** (gemeente) voor de gelovigen. Boven hen stond de bisschop, de leider van een bisdom. Hoogste in rang was de paus in Rome. De paus en de bisschoppen zorgden er samen met de Frankische heersers voor dat in de nieuw gekerstende gebieden bisdommen werden gevestigd en kerken werden gesticht.

BRON 2 Verbeelding van het leven en de dood van Bonifatius in een manuscript uit de tweede helft van de 10e eeuw. Links doopt Bonifatius bekeerlingen; rechts brengt een groep Friezen hem in 754 om het leven. Dat illustreert hoe moeizaam het kersteningsproces verliep.

VRAGEN

3 **a** Leg uit dat de verspreiding van het christelijke geloof door het wegvallen van een centraal gezag problematisch was geworden.
b Leg uit hoe de samenwerking tussen de kerk in Rome en de Frankische machthebbers een oplossing voor dit probleem kon bieden.
c Welk belang hadden de Frankische machthebbers bij deze samenwerking? Noem twee motieven.

4 **a** Maak een schema met de verschillende soorten geestelijken in de middeleeuwen. Geef hierbij ook de hiërarchie aan. Vermeld ten slotte bij elke leidinggevende geestelijke over welke organisatie deze de leiding heeft.
b Met wie hadden gewone gelovigen het meeste te maken: met seculiere of reguliere geestelijken? Leg je antwoord uit.

5 **a** Wat was het belang van syncretisme voor de verspreiding van het christendom in Europa?
b In de huidige traditie van de viering van christelijke feesten, zoals Kerstmis en Pasen, zijn elementen aan te wijzen van syncretisme.
Bedenk hier een voorbeeld van.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

Islamitische en christelijke expansie

★ **10** Het ontstaan en de verspreiding van de islam
★ **16** De expansie van de christelijke wereld naar buiten toe, onder andere in de vorm van de kruistochten

Terwijl Europa in de vroege middeleeuwen christelijk werd, kwam in het Midden-Oosten een nieuw monotheïstisch geloof op: de **islam**. Dit geloof ontstond in de 7e eeuw op het Arabisch schiereiland. Vandaaruit verspreidden islamitische heersers het verder over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en Spanje. Vanaf de 11e eeuw probeerden christelijke heersers, zoals Richard Leeuwenhart, met steun van de kerk de grenzen van de christelijke wereld te verleggen, onder meer rond Jeruzalem en in Spanje.

De stichting van de islam

In de Arabische handelsstad Mekka begon een koopman, Mohammed, in 610 een nieuw monotheïstisch geloof te verkondigen: de islam. In Mekka kruisten handelswegen elkaar en kwamen kooplieden uit alle windstreken met elkaar in contact. Zo konden verschillende religieuze ideeën elkaar beïnvloeden. Mohammed bouwde voort op ideeën en geschriften van joden, christenen en lokale religies. Hij zei dat God, die hij Allah noemde, hem teksten openbaarde. Die teksten werden opgenomen in de **Koran**, het heilige boek van de islam.

Door een combinatie van religieuze inspiratie, militaire strijd en diplomatie slaagde Mohammed erin zijn geloof te vestigen op vrijwel het gehele Arabische schiereiland.

Kalifaat

Na zijn dood in 632 werd Mohammed opgevolgd door zijn schoonvader Aboe Bakr. Hij werd 'kalief' genoemd (opvolger van de profeet) en had politieke en religieuze macht. Deze regeringsvorm, het **kalifaat**, werd in de vroege 8e eeuw overerfbaar van vader op zoon. Niet alle moslims steunden Aboe Bakr. Sommigen meenden dat Mohammed zijn schoonzoon Ali tot opvolger had uitgeroepen. Dit leidde tot een scheuring in de islam tussen de **soennieten** (ongeveer 90% van de huidige moslims), die Aboe Bakr volgden, en de **sjiieten**, die geloofden dat Ali de rechtmatige kalief was. Tussen deze twee groeperingen groeiden de verschillen in religieuze opvattingen.

BRON 3 De Rotskoepel in Jeruzalem (eind 7e eeuw) is het eerste grote islamitische bouwproject buiten het Arabisch schiereiland. In de zuilengalerij bevindt zich een inscriptie waarin voor het eerst het woord 'islam' wordt gebruikt als benaming voor het nieuwe geloof.

De kaliefen zetten de uitbreiding van het islamitische rijk gewapenderhand voort en in 720 waren heel Noord-Afrika en een deel van Spanje veroverd. In die periode ontstond een nieuw stelsel van rechtsregels, gebaseerd op onder andere de Koran: de **sharia**. Het grote rijk zou tot in de 9e eeuw bij elkaar blijven. Toen maakten gouverneurs van verschillende gebieden zich los van het centraal gezag.

In de veroverde gebieden deden de nieuwe machthebbers geen actieve poging om de bevolking tot de islam te bekeren. Die tolerante houding zal hebben bijgedragen aan de acceptatie van hun heerschappij. Christenen en joden, die ook in één god geloofden, waren vrij hun eigen religie te blijven belijden. Wel moesten niet-moslims extra belasting betalen en hadden ze minder rechten. Na verloop van tijd gingen steeds meer niet-moslims over tot de islam.

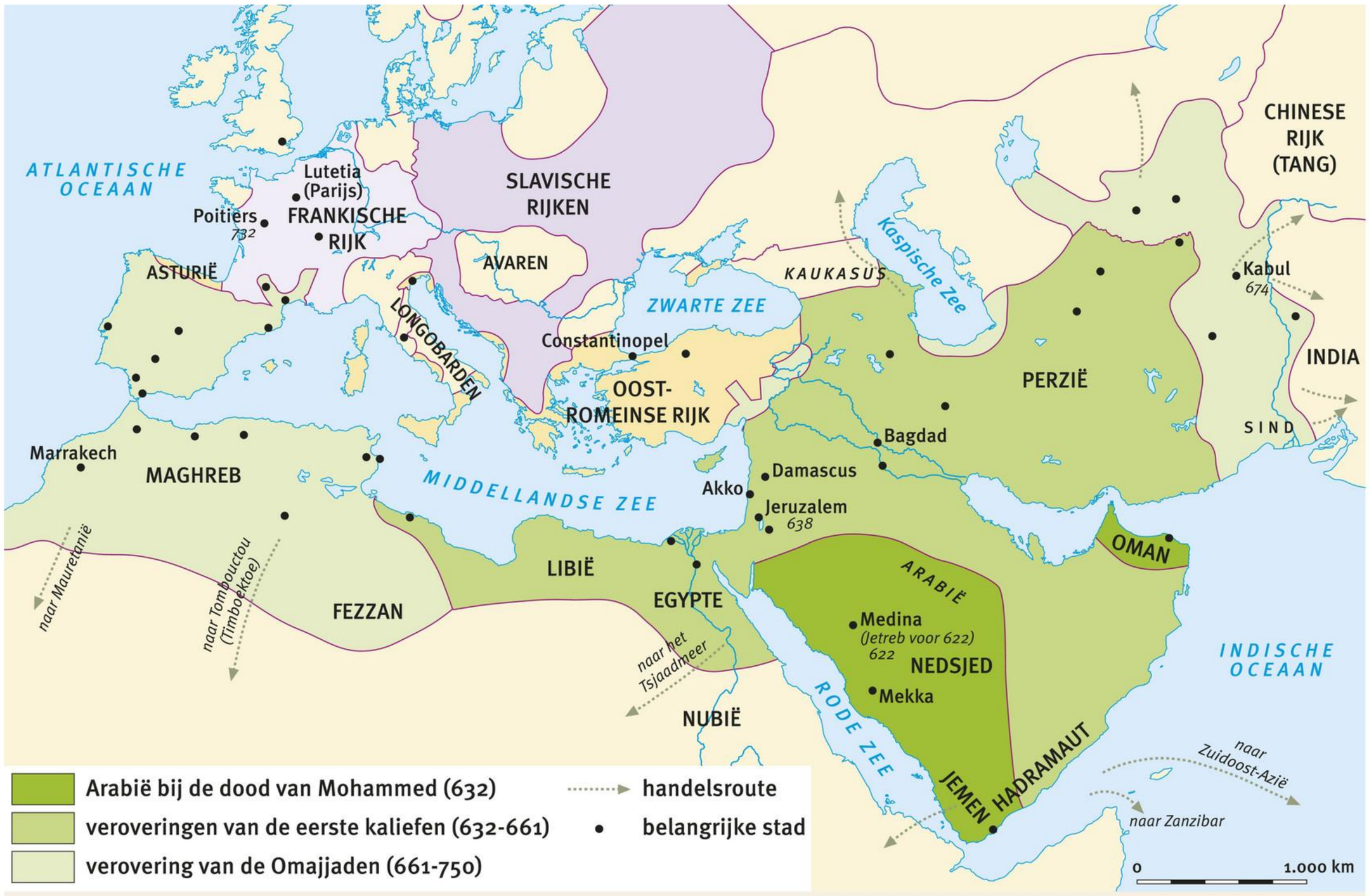

BRON 4 Europa, Noord-Afrika en het Midden-Oosten in 750.

Christelijke expansie

In de late middeleeuwen (1000-1500) vonden in Europa tegelijkertijd twee belangrijke veranderingen plaats.

Ten eerste probeerde de katholieke kerk in gebieden die al christelijk waren, haar greep op de bevolking te verstevigen. Christenen die afweken van de officiële christelijke geloofsleer, door de kerk **ketters** genoemd, werden vervolgd en streng bestraft. Speciaal voor dat doel stelde de kerk een rechtbank in, de **inquisitie**. De kerk was ook kritisch op joden, die in kleine groepjes verspreid over Europa woonden. Niet alleen hadden zij volgens de kerk het 'verkeerde' geloof, maar bovendien zouden zij verantwoordelijk zijn voor de moord op Christus. Onder het volk deden zich soms spontane uitbarstingen van geweld voor tegen andersgelovigen, zoals ketters en joden.

Ten tweede kwamen er **kruistochten** op gang: grootschalige militaire expedities die gericht waren tegen 'ketters', joden of moslims en waarbij de katholieke kerk samenwerkte met christelijke vorsten en krijgsheren. Deze 'heilige oorlogen' leidden tot **expansie** van het christelijke grondgebied, soms blijvend en soms niet.

- In Oost-Europa breidde het christendom zich sterk uit. Dat was het gevolg van veroveringen door christelijke ridders van niet-christelijke gebieden in Letland, Polen en Hongarije.
- In Spanje en Portugal veroverden christelijke koningen terrein op islamitische rijken. Dit was een geleidelijke expansie, die we de **reconquista** noemen.
- In het oostelijke Middellandse Zeegebied vonden vanaf 1095 grootschalige militaire expedities tegen de islam plaats. Deze volgden telkens op een oproep van de paus om het 'Heilige Land' – het gebied rond Jeruzalem – op islamitische heersers te veroveren. De deelnemers (kruisvaarders) hoopten op vergeving van hun zonden, maar hadden ook andere motieven. Edelen hoopten ook op roem op het strijdtoneel en op een stukje grond (een leen) in het gebied. Italiaanse handelaren hielpen door schepen met materieel te sturen. In ruil daarvoor eisten zij handelsprivileges in de veroverde gebieden en richtten zij handelsposten op. De kruisvaarders bezaten bijna twee eeuwen lang gebieden rond Jeruzalem, de zogenoemde kruisvaardersstaten, en ook de stad zelf was enkele decennia in hun handen.

> 'Dankzij u is er geen stad over waarin het ongeloof weer de kop kan opsteken, is er geen hoop voor de christelijke godsdienst. [...] Prijs God, de natie van het kruis is gevallen. Door de Turken heeft de religie van de uitverkoren Arabier gezegevierd!'
>
> — Een islamitische auteur over zijn leider nadat de laatste kruisvaarders in 1291 waren verdreven uit Akko.

BRON 5 Kruisvaarders veroveren Jeruzalem. (Illustratie uit een 14e-eeuws Frans manuscript.)

Gevolgen van de expansie

De christelijke expansie had verschillende gevolgen.

De militaire gevolgen verschilden van gebied tot gebied. De reconquista leidde ertoe dat in 1492 het laatste moslimkalifaat in Spanje in christelijke handen viel. Tegelijkertijd besloten de nieuwe machthebbers alle niet-bekeerde moslims en joden te verdrijven, zodat het gebied helemaal christelijk werd. De veroveringen in het oosten van het Middellandse Zeegebied waren niet blijvend. Eind 13e eeuw werden de christenen uit het gebied verdreven.

Met name de kruistochten hadden grote economische gevolgen. De macht van Italiaanse handelslieden in het oostelijk deel van de Middellandse Zee groeide sterk. Door handelscontacten met Arabische kooplieden groeide de handel in producten uit het Midden-Oosten en Azië.

Ook de culturele gevolgen waren van grote betekenis voor Europa. Via de toegenomen handelscontacten kwamen Europeanen in aanraking met kennis en uitvindingen uit de Arabische wereld en uit het Verre Oosten, zoals het kompas. Arabische geleerden hadden kennis van verscheidene volken verzameld en verder ontwikkeld. Zo gebruikten Arabische wiskundigen Indiase teksten over meetkunde en algebra. Ook hadden zij Griekse teksten bewaard die in West-Europa verloren waren gegaan. Tijdens het begin van de reconquista werden, naar het voorbeeld van islamitische kenniscentra in Zuid-Spanje, in verscheidene Europese steden universiteiten gesticht.

VRAGEN

6 Noem drie overeenkomsten tussen het jodendom, het christendom en de islam.

7 Gebruik bron 4.
In welke drie fasen verliep de expansie van het islamitische rijk vanaf 632?

8 Leg uit waaruit blijkt dat Mohammed en zijn opvolgers zowel religieuze als politieke heersers waren.

9 **a** Noem drie vormen van expansie van de christelijke wereld vanaf de 11e eeuw.
b Leg uit dat het instellen van de inquisitie past bij de expansiepolitiek van de christelijke kerk.

10 Leg uit welke motieven de volgende mensen hadden om betrokken te zijn bij de kruistochten naar het ‘Heilige Land’: de edelen, de geestelijken en de handelaren uit Italië.

11 Noem drie gevolgen van de christelijke expansie en leg per gevolg uit of dit een bedoeld of een onbedoeld gevolg was.

Bij deze tekst past een ‘Historisch denken’-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

3.3 De steden komen weer tot bloei

CASUS De jaarmarkt van Lendit

In de streek tussen Parijs en de belangrijke abdij van Saint-Denis werd in de middeleeuwen elk jaar een grote markt gehouden. Vanaf de 12e eeuw kwamen handelaren hier in juni samen om onder meer linnen, schoenen en wol te verkopen. Daarnaast was er een aparte leermarkt en waren er veel paardenhandelaren.

Deze jaarmarkt van Lendit was voortgekomen uit een religieus festival, dat voor het eerst op 9 juni 1053 werd gehouden. Daarbij nodigde de abdij pelgrims uit om naar Saint-Denis te komen voor de verering van relieken van het klooster. Het ging onder meer om een deel van de doornenkroon die Jezus aan het kruis zou hebben gedragen. Omdat er zoveel pelgrims naar Saint-Denis trokken, kwamen er ook steeds meer handelaren, die in de behoeften van de pelgrims voorzagen. De abdij van Saint-Denis stimuleerde deze handel. Uiteindelijk werd de jaarmarkt zo groot, dat men moest uitwijken naar Lendit, even buiten Saint-Denis. Het religieuze aspect verdween daarmee niet. Toen tijdens een van de jaarmarkten een plotselinge prijsdaling plaatsvond, dachten mensen dat de heilige Denis daarvoor had gezorgd om de verkoop te stimuleren.

BRON 1 De bisschop van Parijs zegent de jaarmarkt van Lendit. (Franse miniatuur uit de 14e eeuw.)

De jaarmarkt was een succes. De handelaren kwamen uit maar liefst tachtig verschillende steden, niet alleen uit Frankrijk en Vlaanderen, maar ook uit verafgelegen gebieden, zoals Engeland, Italië en zelfs Friesland.

VRAGEN

1 Gebruik bron 1.
Noem op basis van de casustekst twee kenmerken van de jaarmarkt bij Lendit, die ook in de bron zichtbaar zijn.

2 Uit de casus blijkt dat de kerk in de late middeleeuwen een centrale rol speelde in de samenleving.
Noem twee voorbeelden.

3 Op de jaarmarkt van Lendit vond langeafstandshandel plaats: de producten die werden verhandeld, kwamen van heinde en verre.

a Leg uit dat langeafstandshandel niet past bij het hofstelsel van de vroege middeleeuwen.

b Zo'n 500 jaar eerder was de langeafstandshandel verdwenen.
Bedenk twee voorwaarden die nodig waren voor het herleven van deze handel.

De opkomst van de handel

★ 13 De opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving

In de vroege middeleeuwen was de handel in Europa bijna helemaal verdwenen, maar dat veranderde vanaf de 11e eeuw, zoals de jaarmarkt van Lendit laat zien. Hierdoor ontstond weer een agrarisch-urbane samenleving: er kwamen steden, waarin handelaren en gespecialiseerde ambachtslieden woonden.

Verbeteringen in de landbouw

De opleving van de handel was voor een belangrijk deel het gevolg van de toegenomen opbrengsten in de landbouw. Deze hadden drie oorzaken:

- De boeren bedachten een andere manier om het land te bebouwen: het **drieslagstelsel**. In de herfst zaaiden boeren een derde van het land in met graan, in de lente deden ze dat nog eens bij een ander derde deel. De rest – steeds een ander deel – lieten ze een jaar ongemoeid, zodat de bodem kon rusten en zich kon herstellen. Dit drieslagstelsel leverde veel meer graan op dan het oude tweeslagstelsel, waarbij elk stuk grond om het jaar braak lag.
- Mensen namen woeste gronden (zoals bossen en moerassen) in gebruik als landbouwgrond. Deze ontginningen leidden tot een forse toename van de hoeveelheid akkers.
- Boeren gingen ijzeren ploegen gebruiken, die de grond niet alleen losscheurden, maar ook omkeerden. Later verving men de ossen door paarden, die beter konden trekken.

Groei van bevolking en handel

De grotere hoeveelheid voedsel had twee gevolgen: de bevolking kon groeien en de handel nam toe, doordat boeren hun overschotten op lokale markten gingen verkopen. Deze markten ontstonden op strategische punten: bij bevaarbare waterwegen of op kruispunten van landwegen. Behalve lokale markten, waar regionale producten werden verhandeld, ontstonden er grote jaarmarkten, zoals die bij Lendit. Daar verhandelden Italiaanse, Vlaamse en Noord-Franse kooplieden producten uit gebieden die verder weg lagen. Italiaanse steden dreven winstgevende langeafstandshandel met het Byzantijnse Rijk en het Midden-Oosten. Vanaf Italië liep een handelsroute via Frankrijk en Vlaanderen naar Engeland. Ook Scandinavië en het Oostzeegebied waren aangesloten op dit grote handelsnetwerk.

> 'Alle landen ontmoeten elkaar in deze stad en men zegt dat op sommige dagen meer dan 700 schepen de haven van Brugge verlaten.'
>
> — De Spaanse handelaar Pedro Tafur rond 1440 over de stad Brugge.

Gevolgen van meer handel

De opbloei van de handel had verschillende gevolgen:

- Oude handelscentra groeiden uit tot steden en er ontstonden nieuwe steden, bijvoorbeeld rond een adellijk hof of bij een markt. Naast handelaren vestigden zich hier al snel ambachtslieden, die daar gemakkelijk grondstoffen en producten konden kopen en verkopen.
- Het karakter van de langeafstandshandel binnen Europa veranderde. In de vroege middeleeuwen werden alleen luxevoorwerpen, zoals edelstenen en gouden sieraden, verhandeld. Maar nu begonnen handelaren per schip ook massagoederen als hout, graan en wijn te vervoeren.

BRON 2 Steden (links) vervulden een marktfunctie voor het omliggende platteland (rechts). Deze stad lag gunstig aan het water. (Miniatuur uit Rouen, ca. 1400-1425.)

- Sommige steden gingen met elkaar samenwerken. Zo ontstond in de 12e eeuw de Hanze: een samenwerkingsverband van handelssteden in Noord-Europa die elkaar hielpen bij de handel.
- Landsheren gingen zich actief met de handel bemoeien. Zij probeerden de handel en dus de welvaart in hun gebied te bevorderen. Dat deden ze bijvoorbeeld door te zorgen voor orde en veiligheid voor kooplieden.
- Door de opbloei van de handel ontstond een groeiende vraag naar geld. Zolang de handel vooral plaatselijk was, kon men zich behelpen met kleine, zilveren munten. Maar vanaf het midden van de 13e eeuw werden er ook weer gouden munten geslagen. Hierdoor kwamen de **geldeconomie** en de geldhandel tot ontwikkeling. Omdat alle steden eigen munten hadden, waren in alle handelssteden en op jaarmarkten geldwisselaars aanwezig. Soms leenden die ook geld uit aan kooplieden. Uit deze activiteiten ontstonden in de Italiaanse handelssteden de eerste banken.

VRAGEN

4 **a** In de late middeleeuwen vonden in de landbouw belangrijke veranderingen plaats.
Noem drie grote veranderingen.
b Het ontstaan van een agrarisch-urbane samenleving was een indirect gevolg van veranderingen in de landbouw.
Noem twee directe gevolgen van de veranderingen in de landbouw, die vervolgens bijdroegen aan het ontstaan van een agrarisch-urbane samenleving.

5 De Italiaanse steden fungeerden als tussenstations voor de langeafstandshandel.
Tussen welke gebieden regelden zij de uitwisseling van goederen?

6 Leg met drie voorbeelden uit hoe bestuurders de handel probeerden te bevorderen.

De stad herleeft

★ **14** De opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden

De nieuwe handelssteden kregen voorrechten van landsheren in ruil voor belasting en militaire steun. Daardoor konden rijke handelssteden een meer onafhankelijke positie innemen. Rijke en machtige families verdeelden binnen de steden onderling de bestuursfuncties.

Stadsrechten

In het begin waren de nieuw ontstane handelsgemeenschappen eenvoudige nederzettingen met handelaren en ambachtslieden. Maar dat veranderde toen de bewoners begonnen te onderhandelen met de landsheer – de koning, graaf of bisschop in het gebied. Zij vroegen daarbij om speciale voorrechten of **privileges**, zoals het recht om een (jaar)markt te houden, eigen wetten te maken of de eigen rechtspraak te regelen.
Een ander privilege was tolvrijheid: daarbij hoefden de kooplieden geen belasting (tol) meer te betalen als ze hun handelswaar door het gebied van de heer vervoerden.
En ten slotte vroegen veel plaatsen om het recht een verdedigingsmuur om hun nederzetting te bouwen. Als zij een aantal van dit soort rechten kregen, spreken we van **stadsrecht**. Veel landsheren waren geneigd stadsrecht te verlenen, omdat zij er iets voor terugkregen: belastingen en militaire steun. Op den duur werden rijke steden met stadsrechten behoorlijk onafhankelijk van de heer.

BRON 3 Vrouwe Wetenschap draagt de sleutel van kennis in de ene hand, terwijl ze met de andere hand een schooljongen een schoolplankje voorhoudt. Op de toren staat waarin de jongen geschoold moet worden, te beginnen bij het Latijn. Door de opkomst van de steden steeg het aantal scholen en het aantal kinderen dat een opleiding kreeg. Ouders stoomden hun kinderen zo klaar voor het familiebedrijf en voor een functie in het stadsbestuur. (Boekillustratie, 1505.)

Burgerschap

In een middeleeuwse stad werd onderscheid gemaakt tussen verschillende groepen bewoners:

- De voornaamste inwoners hadden burgerrecht: als zij iets hadden misdaan, werden zij door hun stadsgenoten berecht. Ook kwamen zij officieel in aanmerking voor bestuursambten. Mensen met burgerrecht vormden samen de **burgerij**. Binnen deze groep ontstond meestal een aantal rijke en machtige families, die de belangrijkste bestuursfuncties vervulden. Zij werden de **patriciërs** genoemd. Eerst waren dat vooral kooplieden, later drongen ook ambachtslieden tot deze groep door. Bestuursfuncties werden vrijwel altijd vervuld door mannelijke patriciërs.
- Er waren ook mensen zonder burgerrecht: veelal armere, ongeschoolde arbeiders, die bijvoorbeeld het sjouwwerk deden. Vaak waren dit mensen die voor het werk op het platteland niet meer nodig waren en die daarom naar de stad waren getrokken. Overigens was er voor deze mensen vaak de mogelijkheid om tot de burgerij toe te treden, bijvoorbeeld door een huwelijk of door het betalen van een geldsom.

Gilden

De komst van al deze nieuwe stedelingen leidde tot meer concurrentie. Om die tegen te gaan stichtten handelaren en later ook ambachtslieden speciale verenigingen om hun belangen te behartigen. De leden van zo'n **gilde** hadden dus allemaal hetzelfde beroep. Zowel mannen als vrouwen konden lid worden van een gilde, maar het bestuur van gilden was meestal in handen van mannen. Ook mochten vrouwen vaak geen eigen onderneming oprichten. Voor wie niet tot het gilde behoorde, was het streng verboden dat beroep uit te oefenen. Wie het vak wilde leren, moest bij een meester van het gilde in de leer gaan. Zo hielden de gildeleden de groep concurrenten klein en de prijzen van hun producten hoog.

Door de groeiende zelfstandigheid van de steden nam de macht van de adel af en verzwakte het feodale stelsel. In de feodale verhoudingen draaide alles om trouw, gehoorzaamheid en afhankelijkheid. De geldeconomie veranderde dit voorgoed. De burgers in de stad konden zichzelf beschermen en kochten vrijheid door belasting aan de landsheer te betalen.

VRAGEN

7 In de late middeleeuwen nam de zelfstandigheid van steden toe doordat landsheren stadsrechten toekenden.
a Noem drie privileges die stadsbewoners konden krijgen.
b Welk voordeel had de landsheer bij het toekennen van stadsrecht?

8 In de late middeleeuwen groeide de ene nederzetting wel uit tot een stad en de andere niet.
Bedenk twee omstandigheden die hierbij doorslaggevend waren.

9 Waarom betekende de opkomst van de steden een verzwakking van het feodale stelsel?

10 **a** Leg uit welke twee voordelen de samenwerking binnen de gilden opleverde.
b Het gildestelsel betekende de buitensluiting van bepaalde groepen.
Leg dit uit met twee voorbeelden.

11 **a** Geef de sociale lagen binnen een stad weer in een piramide. Plaats in de piramide de volgende stadsbewoners: burgerij, mensen zonder burgerrecht, patriciërs.
Let op: sommige groepen overlappen.
b De sociale positie van ambachtslieden binnen een stad lag niet bij voorbaat vast.
Op welke plek in je piramide zou je een bakker plaatsen? Licht je antwoord toe.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 4 Man, vrouw en kind aan het werk in een timmerwerkplaats. Afbeelding van Jean Bourdichon in een handschrift over werk van verschillende sociale groepen, eind 15e eeuw.

3.4 Pausen en koningen

CASUS

De schenking van Constantijn

BRON 1 Keizer Constantijn (rechts) overhandigt paus Silvester I (links) een tiara (kroon), die symbool staat voor de macht. Dit 13e-eeuwse fresco is te zien in de Santi Quattro Coronatikerk in Rome.

Een van de beroemdste documenten uit de middeleeuwen is de *Donatio Constantini*: de *Schenking van Constantijn*. Het document zou begin 4e eeuw zijn geschreven door de Romeinse keizer Constantijn. Constantijn richt zich in het document tot de toenmalige paus, Silvester. Hij schrijft dat hij Silvester erkent als een opvolger van Petrus. Petrus was een van de volgelingen van Jezus en stichtte de kerk van Rome. Door katholieken wordt hij gezien als de eerste paus. In het document staat dat Petrus door Jezus zelf werd aangewezen als zijn plaatsvervanger op aarde. Constantijn geeft Silvester het keizerlijke paleis van Lateranen in Rome en ook de keizerlijke kroon. Ten slotte verklaart hij dat Silvester en diens opvolgers het bestuur zullen hebben over de stad Rome, Italië en alle steden en provincies van het West-Romeinse Rijk. Want, zo schrijft hij: 'Waar een hemelse heerser zijn heerschappij heeft gevestigd, daar hoort een aardse heerser geen macht uit te oefenen.' Constantijn schrijft dat deze regeling zal gelden 'tot het einde van de wereld' is gekomen.

Pausen in de late middeleeuwen hebben de *Schenking van Constantijn* regelmatig gebruikt om de rechten te onderbouwen die zij meenden te hebben. In de 15e eeuw, toen men kritischer naar teksten uit de oudheid ging kijken, werd duidelijk dat het een vervalsing betrof: Constantijn de Grote had dit nooit geschreven. Waarschijnlijk is de vervalsing (of een eerste versie ervan) in de 8e eeuw gemaakt. In de 16e eeuw heeft de katholieke kerk de vervalsing toegegeven.

VRAGEN

1. Leg in je eigen woorden uit wat keizer Constantijn in de *Schenking van Constantijn* aan paus Silvester en zijn opvolgers zou hebben beloofd.
2. Welke motieven kunnen de makers van de *Schenking van Constantijn* hebben gehad om dit document op te stellen?
3. Vergelijk de macht van een kalief in het Midden-Oosten met de macht van een paus in West-Europa in de middeleeuwen.

Strijd tussen pausen en koningen

★ 15 Het conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben

Na het jaar 1000 raakten vorsten en pausen steeds meer verwikkeld in een openlijke strijd over de vraag wie de hoogste macht had.

Twee soorten macht

In de vroege middeleeuwen waren pausen en katholieke koningen afhankelijk van elkaar. Volgens de middeleeuwse **tweezwaardenleer** was de wereld verdeeld in twee machtssferen. De **geestelijke macht** omvatte de macht over de kerkorganisatie en haar leer; de **wereldlijke macht** was alles wat daarbuiten viel. De twee machten moesten elkaar respecteren en versterken. Geestelijken moesten worden beschermd door de wereldlijke macht. En de wereldlijke macht kon alleen regeren met de goddelijke zegen van de geestelijkheid.

In de late middeleeuwen probeerden zowel pausen als koningen hun invloed op elkaars machtssfeer te vergroten. Op basis van de *Schenking van Constantijn* stelden de pausen bijvoorbeeld dat zij verheven waren boven wereldlijke machthebbers.

> 'De kerk van Rome heeft zich nooit vergist en zal zich volgens de Bijbel in alle eeuwigheid nooit vergissen.'
> — Paus Gregorius VII, in 1075.

De investituurstrijd

Deze machtsstrijd kwam tot uiting in een conflict tussen de Duitse keizers en een aantal pausen over de benoeming van bisschoppen. De Duitse keizer benoemde in zijn gebied graag bisschoppen die hem gunstig gezind waren. Tijdens de benoeming (investituur) ontving een bisschop de symbolen van de geestelijke en de wereldlijke macht uit handen van de keizer, een leek (een niet-geestelijke). Dit heet **lekeninvestituur**. De paus vond echter dat de benoeming van bisschoppen zíjn taak was. In de 11e eeuw begon daarom de **investituurstrijd** tussen keizers en pausen.

Het conflict eindigde zonder duidelijke winnaar. In 1122 werd een compromis gesloten: het Concordaat van Worms. De paus zou voortaan aan een bisschop de geestelijke macht geven, de keizer gaf een bisschop dan de wereldlijke macht. Zo gaven beide partijen iets toe, maar hielden ze wel hun eigen invloedssfeer.

In het Duitse Rijk kozen voortaan de hoge geestelijken uit naam van de paus de bisschoppen. Omdat deze geestelijken afkomstig waren uit de adel, werd de macht van edelen groter en die van de keizer kleiner. Een gevolg was dat het Duitse Rijk niet tot een eenheid kon uitgroeien, maar verbrokkeld bleef in tal van staten.

BRON 2 Christus geeft symbolisch de geestelijke macht (de sleutel) aan de paus en de wereldlijke macht (het zwaard) aan de keizer.

VRAGEN

4 De paus en de vorsten in Europa hadden elkaar nodig. Leg dit uit.

5 Leg uit dat de oproep tot de kruistochten en het verzet tegen lekeninvestituur passen in het streven van de kerk haar macht uit te breiden.

6 Leg uit of de lekeninvestituur wel of niet bij de tweezwaardenleer past.

7 **a** Leg uit dat de investituurstrijd eindigde zonder duidelijke winnaar.

b Welk onbedoeld gevolg had het Concordaat van Worms voor de eenheid in het Duitse Rijk? Leg je antwoord uit.

Begin van staatsvorming en centralisatie

★ 17 Het begin van staatsvorming en centralisatie

Terwijl het Duitse Rijk in de late middeleeuwen verbrokkeld bleef, wisten Franse en Engelse koningen hun macht te verstevigen. Ze probeerden een bestuurlijke eenheid van hun gebied te maken.

Centralisatie van de macht

In de vroege middeleeuwen was het besturen van een groot gebied niet gemakkelijk. De leenheren waren afhankelijk van leenmannen, die hun leenheer niet altijd trouw waren. Daardoor was het vrijwel onmogelijk

voor langere tijd een stabiel rijk te vestigen. Europa was dan ook een lappendeken van kleine en middelgrote bestuurlijke eenheden, waarvan de grenzen voortdurend veranderden.

Toen in de late middeleeuwen de handel opleefde en er weer geld in omloop kwam, konden leenheren belastingen in geld heffen. Daarmee konden ze legers inhuren en ambtenaren in dienst nemen, die wel trouw waren – zolang ze hun salaris kregen. Op die manier konden leenheren hun greep op hun grondgebied verstevigen en een begin maken met het creëren van bestuurlijke eenheid. Deze ontwikkeling, die in de 11e eeuw begon, heet **staatsvorming**. Vorsten streefden naar bestuurlijke eenheid door overal dezelfde wetten en belastingen te hanteren en door het hele rijk te besturen vanuit één centraal punt. Dit noemen we **centralisatie**.

Door dit streven kwamen vorsten in botsing met steden en edelen die gewend waren aan zelfbestuur, eigen rechtspraak en inspraak bij het heffen van belastingen. Het staatsvormingsproces verliep daarom niet zonder slag of stoot.

Staatsvorming in Frankrijk en Engeland

Tot in de 10e eeuw regeerden Franse koningen in feite alleen over hun eigen domein: de streek rond Parijs. Hun leenmannen gedroegen zich in de overige gebieden als zelfstandige vorsten. Maar vanaf de 11e eeuw slaagden opeenvolgende koningen erin leenmannen tot gehoorzaamheid te dwingen. Tijdens de Honderdjarige Oorlog (1337-1453) lukte het de Franse koning om zowel de Engelse koning als zijn eigen hoge edelen te verslaan. Zo slaagde hij erin de macht te centraliseren.

In Engeland verliep de centralisatie minder soepel dan in Frankrijk. Rond 1215 voerde de Engelse koning zoveel oorlogen en hief hij zoveel extra belastingen dat zijn leenmannen in opstand kwamen. Zij eisten dat hij geen belastingen meer zou heffen zonder hun toestemming en dat hij de rechten van steden beter zou respecteren. Uiteindelijk ging de koning akkoord met deze eisen, die werden vastgelegd in een 'grote oorkonde', Magna Carta geheten.

Parlementen

Ondanks de centralisatie bleven er dus wel grenzen bestaan aan de macht van vorsten. Dat bleek vooral als zij geld nodig hadden, bijvoorbeeld om oorlog te voeren. Om het bestuur en het instellen van belastingen te vergemakkelijken, stelden vorsten overlegorganen in. Voortaan kwamen vertegenwoordigers van de drie standen uit de verschillende gebieden in het rijk op een centrale plek bijeen. Vorsten moesten met hen onderhandelen om nieuwe belastingen te mogen heffen. Zo ontstonden in heel Europa **parlementen**: officiële overlegorganen met vertegenwoordigers uit de drie standen. In sommige landen werd de hoogste vergadering met vertegenwoordigers **Staten-Generaal** genoemd.

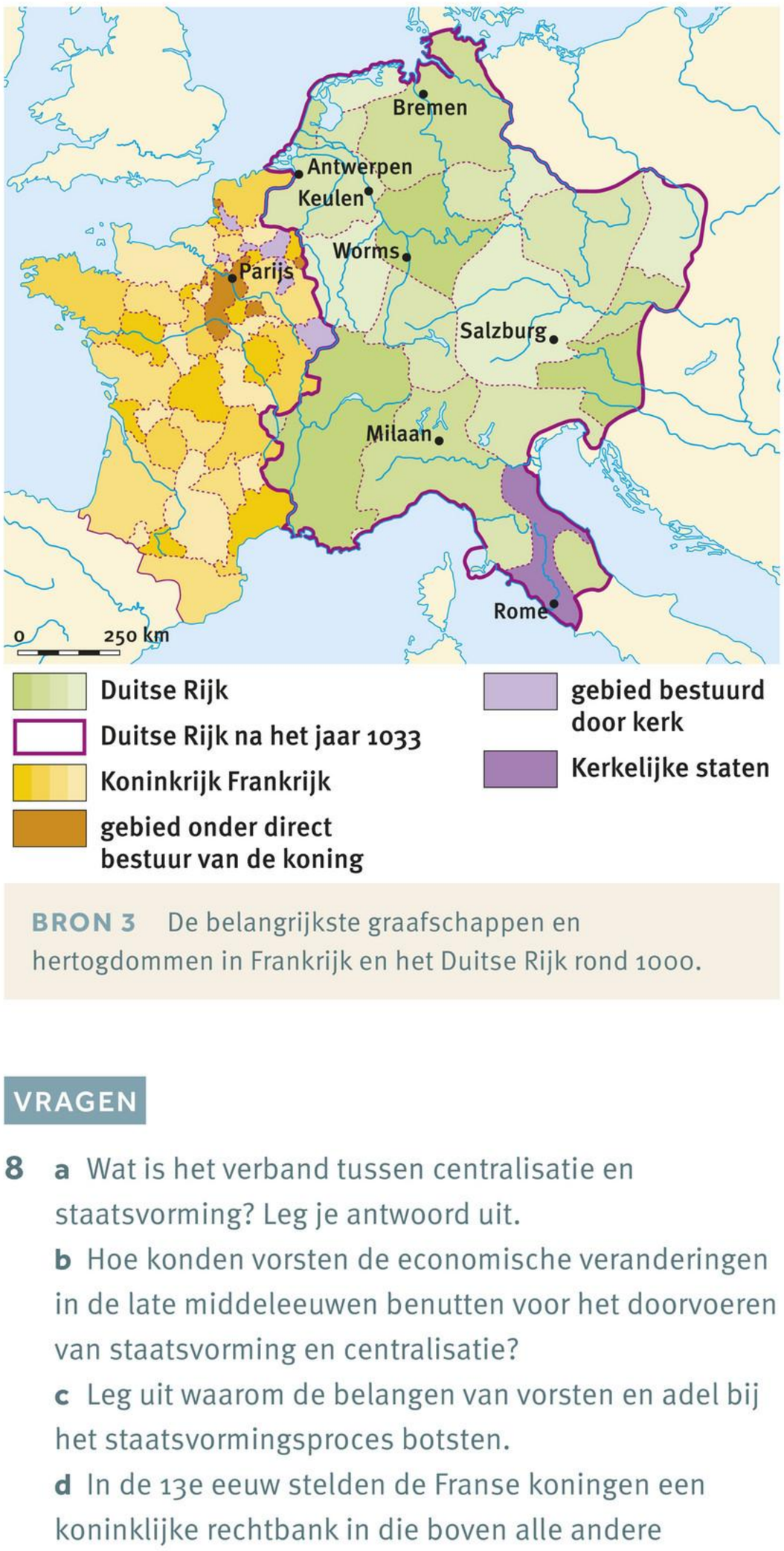

BRON 3 De belangrijkste graafschappen en hertogdommen in Frankrijk en het Duitse Rijk rond 1000.

VRAGEN

8 **a** Wat is het verband tussen centralisatie en staatsvorming? Leg je antwoord uit.
b Hoe konden vorsten de economische veranderingen in de late middeleeuwen benutten voor het doorvoeren van staatsvorming en centralisatie?
c Leg uit waarom de belangen van vorsten en adel bij het staatsvormingsproces botsten.
d In de 13e eeuw stelden de Franse koningen een koninklijke rechtbank in die boven alle andere rechtbanken stond.
Leg uit waarom de Franse koningen op dit punt in botsing kwamen met de steden.

9 Anders dan in Frankrijk slaagden de leenmannen in Engeland er wel in om de macht van de koning in te perken.
Geef hiervoor een verklaring.

10 **a** Welk motief hadden koningen voor het oprichten van parlementen?
b Leg uit dat de oprichting van een parlement paste in het proces van centralisatie en staatsvorming.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Historisch denken

Kerstening van Friesland

Zie paragraaf 3.2, tekst A

- HISTORISCH BEWIJS
- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN

In het christendom is het belangrijk om anderen over te halen ook christen te worden. Aan het eind van de 7e eeuw probeerden christelijke missionarissen de bevolking van Friesland te bekeren (kerstenen).

Je onderzoekt waar de Friezen toen in geloofden en je beoordeelt de waarde van de informatie uit verschillende bronnen.

VRAGEN

1 Gebruik bron 1, 2 en 3.
Vanuit welk perspectief zijn deze bronnen geschreven? Beantwoord de vraag voor elke bron apart en leg je antwoord uit aan de hand van een passage uit de bron.

2 Gebruik bron 1, 2 en 3.
Met welk doel zijn deze bronnen (vermoedelijk) geschreven? Beantwoord de vraag voor elke bron apart en leg je antwoord uit.

3 Stel, je doet onderzoek naar de geloofsovertuigingen en praktijken van Friezen in de 7e en 8e eeuw. De bronnen 1, 2 en 3 zijn daarvoor relevant, want ze gaan over de onderzoeksvraag in de gegeven periode.
a Is bron 1 betrouwbaar voor het beantwoorden van deze onderzoeksvraag? Leg je antwoord uit.
b Is bron 2 betrouwbaar voor het beantwoorden van deze onderzoeksvraag? Leg je antwoord uit.
c Is bron 3 betrouwbaar voor het beantwoorden van deze onderzoeksvraag? Leg je antwoord uit.
d Historici moeten werken met de bronnen die beschikbaar zijn.
Welk probleem zou er spelen bij het onderzoek naar de geloofspraktijken van de Friezen in de 7e en 8e eeuw en welke verklaring kun je daarvoor geven?

BRON 1 De Utrechtse doopbelofte (8e eeuw) is een bijzondere tekst. Hij is gebruikt door missionarissen in een niet-christelijk gebied dat ergens in het huidige Nederland lag. De doopbelofte bestaat uit vragen en antwoorden. De tekst is geschreven in het Latijn, maar de hier afgedrukte vragen en antwoorden zijn gesteld in de taal van de inheemse bevolking (en hier in modern Nederlands vertaald). Zo is het origineel van de eerste zin: '*Forsàchistu diobolae?* et respondeat: *ec forsacho diabolae*.'

Verwerp je de duivel? Het antwoord moet luiden: ik verwerp de duivel.
En alle duivelsgeld [offers aan de duivel]? [...] En ik verwerp alle duivelsgeld.
En alle duivelswerk? [...] En ik verwerp alle duivelswerk en het duivelswoord, en Donar en Wodan en Saxnot en alle boze geesten die hun kameraden zijn.
Geloof je in God, de almachtige Vader? [...] Ik geloof in God, de almachtige Vader.
Geloof je in Christus, Gods Zoon? [...] Ik geloof in Christus, Gods Zoon.
Geloof je in de Heilige Geest? [...] Ik geloof in de Heilige Geest.

BRON 2 Verscheidene regels uit de vertaling van de *Indiculus superstitionum et paganiarum* ('lijstje van bijgelovige en heidense gebruiken'). Deze opsomming van Friese en Saksische gebruiken staat in hetzelfde document als de 8e-eeuwse Utrechtse doopbelofte (bron 1).

1 Over heiligschennis bij de graven van de doden.
2 Over smerigheden in februari.
6 Over de heiligdommen in bossen, *nimidas* genaamd.
7 Over datgene wat ze op stenen doen.
8 Over de heiligdommen van Mercurius of Jupiter*.
10 Over amuletten en bindsels.
13 Over voorspellingen uit vogels, paarden of koeienmest, of uit niezen.
15 Over het wrijven van vuur uit hout, dat wil zeggen *nodfyr*.
21 Over de maansverduistering, die zij *vinceluna* ('Overwin, gij maan') noemen.
24 Over de heidense loopwedstrijd met gescheurde vodden en schoenen, die zij *yrias* noemen.
28 Over een afgodsbeeld dat ze over de velden dragen.

** door veel geleerden geïnterpreteerd als Wodan en Donar*

BRON 3 Fragment uit de hagiografie (biografie ter verheerlijking van een heilige) van Wulfram. Wulfram (ca. 640-701) was een Frankische missionaris en werd later bisschop van Sens in Frankrijk. Zijn hagiografie werd ongeveer een eeuw na zijn dood geschreven door monniken van het klooster Fontenelle, het klooster waar Wulfram is gestorven. Het fragment gaat over de mislukte doop van Radbod, koning van de Friezen, in 690.

Toen genoemde prins Radbod zou worden ondergedompeld om de doop te ontvangen, aarzelde hij en vroeg hij de heilige bisschop Wulfram [...] waar de meeste koningen, prinsen en edelen van de Friezen zich bevonden: in het hemelse gebied dat hij hoopte te zien als hij zou geloven en zou worden gedoopt, of in het gebied dat [Wulfram] 'het gebied van de duistere vervloeking' had genoemd? Toen zei de zalige Wulfram [die aan God had beloofd altijd de waarheid te zeggen]: 'Maak geen vergissing, doorluchtige prins. God heeft niet *iedereen* uitverkoren. Want van diegenen onder uw voorgangers die vorsten van het Friezenvolk zijn geweest en die zonder het sacrament van de doop zijn gestorven, is het zeker dat ze het oordeel van de verdoeming hebben ontvangen. Maar hij die van nu af aan gelooft en gedoopt zal zijn, zal zich verheugen met Christus tot in der eeuwigheid.'
De vorst, die de doopvont al was genaderd, trok hierop zijn voet terug, en zei dat hij het gezelschap van zijn voorgangers, de vorsten der Friezen, niet wilde missen om met een klein aantal armen in dat hemelse koninkrijk te zitten.

BRON 4 De Friese koning Radbod trekt bij zijn doop op het laatste moment zijn voet terug. (Voorstelling op borduurwerk uit de 16e eeuw.)

Omdat Aristoteles het zegt

Zie paragraaf 3.2, tekst B

- HISTORISCH BEWIJS
- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN

Hoe bepaalden mensen door de geschiedenis heen wat waarheid is? De manier waarop je tot kennis komt, lijkt vanzelfsprekend. Toch zijn de opvattingen hierover in de loop der eeuwen sterk veranderd.
In deze opdracht bekijk en beoordeel je het werk van enkele geleerden uit de periode 500-1500. Je houdt daarbij rekening met de historische situatie waarin ze schreven.

VRAGEN

4 Gebruik bron 5 tot en met 7.

a Er is een overeenkomst in de manier waarop Ibn Sina en Van Maerlant aan kennis kwamen.
Leg uit welke informatie deze bronnen daarover geven.

b Uit de bronnen blijkt ook een verschil in de werkwijze van Ibn Sina en Van Maerlant om tot kennis te komen. Licht dit verschil toe.

c Bedenk waarom het, vanuit het perspectief van veel Europese middeleeuwse geleerden, niet nodig was om zelf wetenschappelijk onderzoek te doen.

5 Gebruik bron 5 tot en met 8.

a Beredeneer welk oordeel Al-Biruni zou geven over de manier waarop Ibn Sina en Van Maerlant aan hun kennis kwamen.

b Is de mening van Al-Biruni representatief voor de opvattingen van middeleeuwse geleerden in de islamitische en christelijke wereld? Geef een beredeneerd oordeel, ondersteund door ten minste twee argumenten op basis van de bronnen.

BRON 5 Abu Ali ibn Sina was een Perzische geleerde, geboren in 980. Hij schreef de *Canon van de geneeskunde*. Ibn Sina onderscheidde (net als artsen in de oudheid) vier lichaamssappen: bloed, zwarte gal, gele gal en 'flegma' ('slijm' of 'waterig lichaamssap'). Een fragment uit deze canon:

De oorzaak van grijs haar. Aristoteles stelt dat haar grijs wordt omdat het de kleur aanneemt van het waterige lichaamssap. Galenus* schrijft het toe aan een soort schimmel die meekomt met de voeding van het haar, waardoor dat minder buigzaam wordt en minder diep in de poriën [haarzakjes] kan doordringen. In werkelijkheid is er weinig verschil tussen deze twee opvattingen: de witheid van het waterige lichaamssap heeft natuurkundig namelijk dezelfde oorzaak als de witheid van schimmel.
** een Romeinse arts uit de 2e eeuw n.C.*

BRON 6 Jacob van Maerlant was een Vlaamse schrijver uit de 13e eeuw. Hij schreef het boek *Der Naturen Bloeme* ('het mooiste van de natuur'), waarin hij alle bekende plant- en diersoorten beschreef. Enkele fragmenten hieruit:

Volgens Plinius* en Aristoteles bestaat er nog een ander zeemonster dat ook zaagvis heet. Het heeft een rug die zo scherp is als een zaag. Dit dier sluipt ongemerkt onder de schepen en zaagt ze doormidden zodat allen verdrinken. [...]
Testudo is de Latijnse naam van de schildpad. Volgens Plinius en anderen zijn ze zo groot dat mensen in hun schelpen wonen en dat ze ermee van het ene eiland naar het andere varen in de wijde zee. [...]
[De basilisk] doodt met zijn blik de mens als hij het is die hem eerst aankijkt. Dat schrijft Jacobus van Vitry** en Plinius zegt dat hij niet alleen de mens kan doden, maar dat hij in het gebied waarin hij leeft, alles vergiftigt en bomen en kruiden en al wat groeit, groot en klein, vernietigt.
** een schrijver en filosoof uit de 1e eeuw n.C.*
*** een Franse theoloog uit de 13e eeuw n.C.*

BRON 7 Een tekening van de basilisk in het boek *Der Naturen Bloeme* van Jacob van Maerlant.

BRON 8 Al-Biruni was een Iraanse geleerde, geboren in 973. Hij schreef:

Het probleem met de meeste mensen is hun overdreven grote respect voor de meningen van Aristoteles. Zij geloven dat er onmogelijk fouten in zijn opvattingen kunnen zitten, terwijl zij weten dat hij slechts speculeerde, naar zijn beste vermogen.

Het lot van twee steden

Zie paragraaf 3.3

• OORZAKEN EN GEVOLGEN

Sint Anna ter Muiden (middeleeuws: Mude) is tegenwoordig een dorpje in Zeeuws-Vlaanderen met slechts vijftig inwoners. Karakorum is een plaats in de steppen van Mongolië met 8.000 inwoners. Beide plaatsen groeiden in de 13e eeuw uit tot belangrijke knooppunten, maar raakten aan het einde van dezelfde eeuw – rond 1300 – alweer in verval.
Je onderzoekt wat oorzaken waren voor de groei van deze plaatsen en waardoor hun belang weer afnam.

VRAGEN

6 Gebruik bron 9 tot en met 12.
Geef op een A3-vel weer wat oorzaken waren voor de groei en voor het verval van de twee steden: Mude en Karakorum. Je mag zelf weten hoe je dat weergeeft, maar je weergave moet wel voldoen aan een aantal eisen wat betreft inhoud en vormgeving.

Inhoudelijke eisen
Op je A3-vel is **voor elke stad** in ieder geval zichtbaar:
- door welke (keten van) oorzaken je de plaats een stad kunt noemen;
- wat een oorzaak was voor het verval eind 13e eeuw;
- of het gaat om directe of indirecte oorzaken en waarom;
- of het gaat om politieke, economische of natuurlijke oorzaken;
- of de steden in de eerste plaats een economische of politieke functie hadden, en waaruit dat blijkt.

Vormtechnische eisen
- Je weergave is overzichtelijk: de belangrijkste oorzaken zijn in één klap duidelijk.
- Je maakt het onderscheid tussen directe en indirecte oorzaken zichtbaar.
- Je maakt het onderscheid tussen politieke, economische en natuurlijke oorzaken zichtbaar.

7 Geef een voorbeeld uit onze tijd waarbij een stad in de nabije toekomst kleiner zal worden als gevolg van economische, politieke en/of natuurlijke oorzaken. Geef je antwoord weer op de achterkant van het A3-vel dat je voor vraag 6 hebt gebruikt.

BRON 9 Een fragment uit het reisverslag van de Vlaamse monnik Willem van Rubroek. Hij reisde van 1253 tot 1255 naar Mongolië en beschreef uitgebreid de stad Karakorum. Deze was in 1220 gesticht door Dzjengis Khan als hoofdstad van het grote Mongoolse Rijk.

In de stad bevindt zich een groot paleis waarin hij [de Mongoolse leider] tweemaal per jaar een feest organiseert.
[...] De stad bestaat uit twee wijken: één van de Saracenen*, waar er markten opgesteld staan en waar veel kooplui naartoe stromen aangezien het hof daar altijd in de buurt is en er veel afgezanten rondlopen. De andere wijk is van de Catai**, die allemaal een ambacht beoefenen. Buiten deze wijken liggen grote paleizen voor de ambtenaren van het hof. Er bevinden zich twaalf tempels [...] die aan verschillende volken toebehoren, twee moskeeën [...] en één christelijke kerk aan de rand van de stad.
** benaming die van Rubroek gebruikt voor moslims*
*** inwoners van Noord-China*

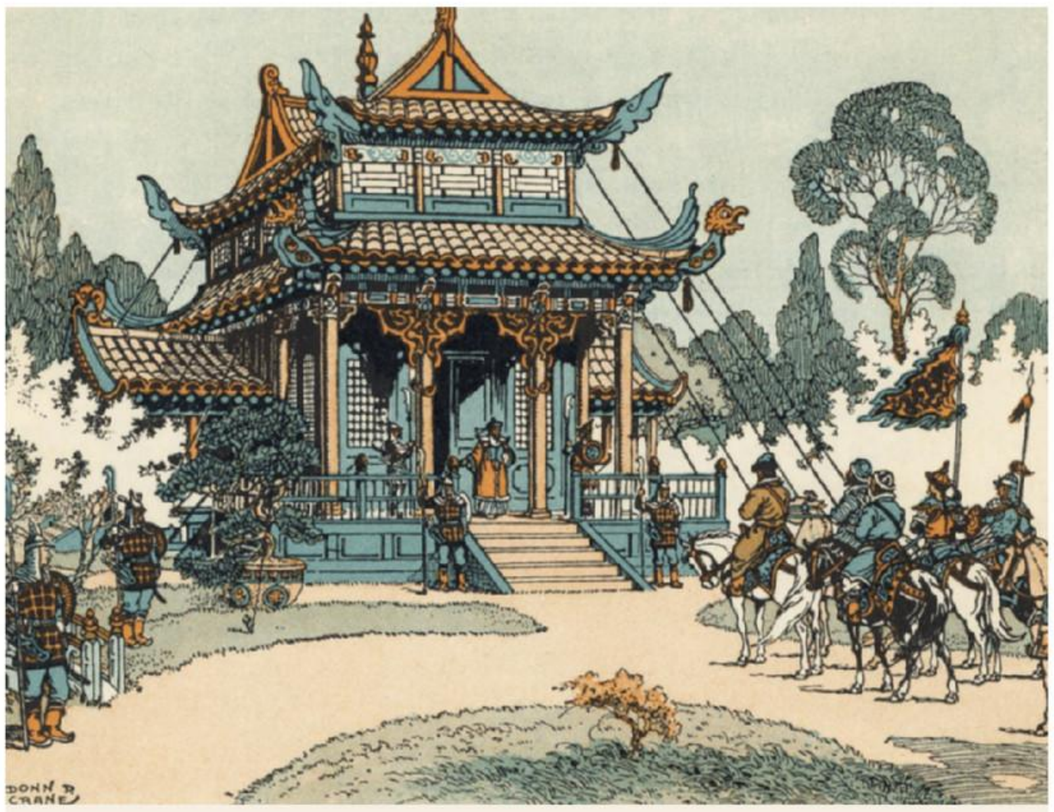

BRON 10 Tekening van het paleis van de Mongoolse leider Kublai Khan in Khanbaliq (het huidige Beijing), waarschijnlijk gebaseerd op de reisverhalen van Marco Polo, die Azië in de 13e eeuw zou hebben bezocht. In 1271 besloot Kublai Khan om Khanbaliq als nieuwe hoofdstad aan te wijzen en zijn hof daarheen te verplaatsen. Bij opgravingen in de 20e eeuw zijn de fundamenten van dit paleis gevonden. (Illustratie uit de 19e eeuw.)

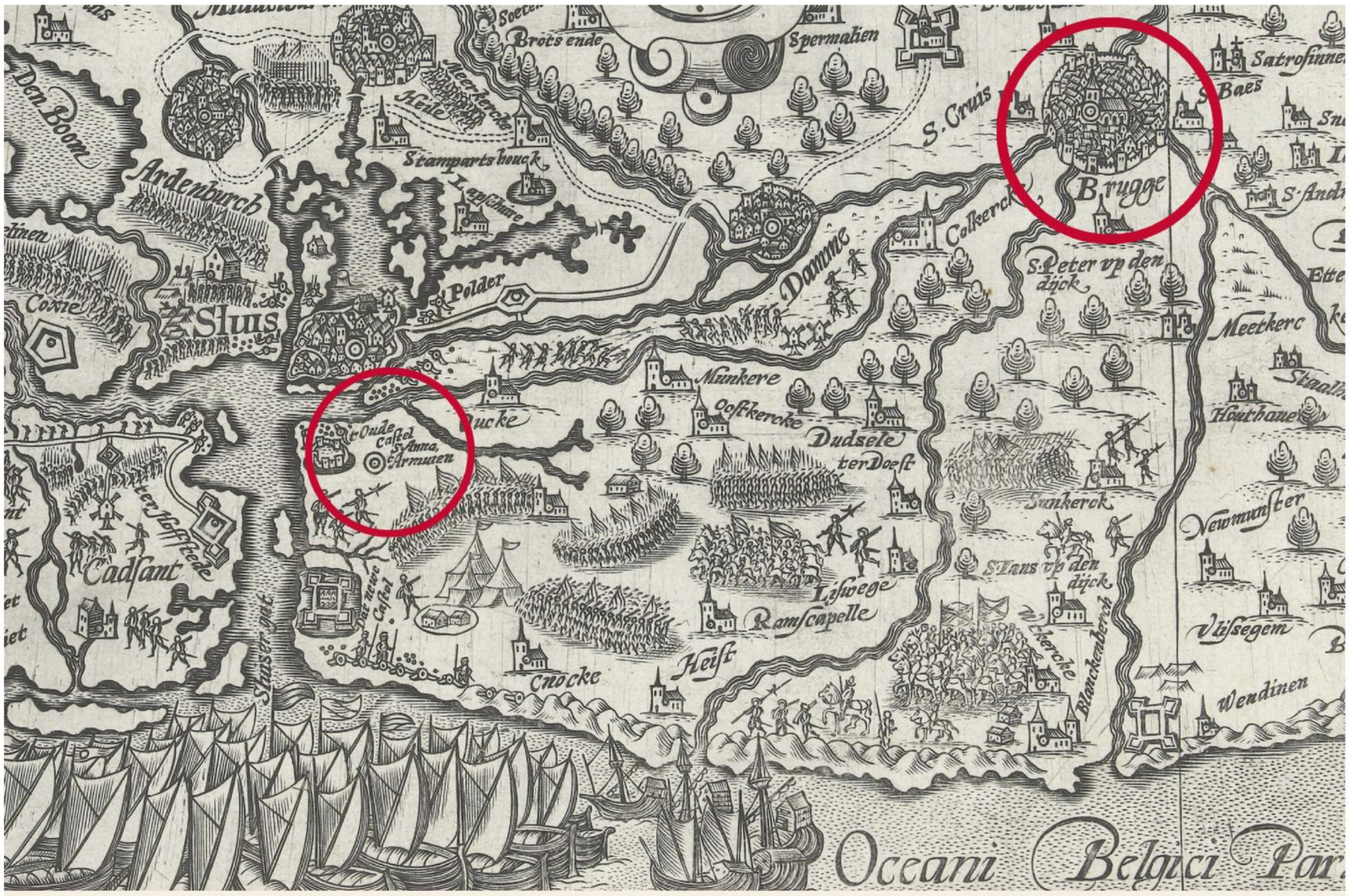

BRON 11 Kaart van de Zwinstreek in 1604, getekend door Abraham Hogenberg. Omcirkeld zijn de steden Mude (hier: S Anna Armuien) en Brugge. Brugge was in de middeleeuwen een van de belangrijkste handelscentra in het westen van Europa. De haven van Brugge was aanvankelijk vanuit zee goed te bereiken via de watergeul het Zwin. Vanaf de 12e eeuw werd dat voor grote schepen steeds moeilijker, omdat het Zwin verzandde. Brugge ging daarom steeds meer gebruikmaken van zogenoemde voorhavens, die nog wel goed toegankelijk waren vanuit zee. Hier werden de goederen overgeladen op kleinere schepen, die vervolgens naar Brugge voeren. Rond 1300 verzandde de haven van Mude en groeide het beter bereikbare Sluis.

BRON 12 Fragmenten uit de stadsrechtoorkonde van Mude, 1242. (Een oorkonde is een schriftelijk bewijsstuk van afspraken die partijen hebben gemaakt.)

Thomas, graaf van Vlaanderen en Henegouwen, en zijn vrouw Johanna, gravin van Vlaanderen en Henegouwen, groeten oprecht allen die dit document zullen lezen. We laten uw gemeenschap weten dat we van Mude een vrije stad hebben gemaakt, en dat we alle bewoners van Mude het recht op een schepenbank* hebben gegeven. […] [We maken] alle bewoners van het rechtsgebied Mude en hun goederen helemaal vrij van elke tolheffing binnen hun eigen stad (namelijk Mude), binnen onze stad Damme en overal binnen de haven die men algemeen de Zinkval noemt, en ook in Nieuwpoort en in Duinkerke. We willen immers dat alle burgers van Mude, vanaf dit moment tot in de eeuwigheid, zonder enige tegenspraak, in alle bovengenoemde plaatsen helemaal ontslagen zijn van elke eis om tolgeld te betalen als zij of hun goederen daar aankomen. […]
Ondertekend in de maand maart van het jaar des Heren 1241 [= 1242].

* *Een schepenbank is een rechtbank die in veel steden ook het stadsbestuur vormde.*

Afsluiting

Controleer jezelf

3.1 Hofstelsel en feodaal stelsel

1 Ik kan oorzaken noemen voor het ontstaan van een agrarische samenleving en het hofstelsel.
2 Ik kan uitleggen dat niet alle middeleeuwse boeren dezelfde sociaal-economische positie hadden.
3 Ik kan de middeleeuwse standen noemen.
4 Ik kan het feodale stelsel beschrijven en de opkomst ervan verklaren.

3.2 Christendom en islam

1 Ik kan met voorbeelden uitleggen hoe het christendom werd verspreid door de verschillende soorten geestelijken.
2 Ik kan uitleggen dat de samenwerking tussen Frankische koningen en de katholieke kerk voordelig was voor beide partijen.
3 Ik kan uitleggen hoe de islam ontstond, over welke gebieden dit geloof zich verspreidde en hoe het kalifaat omging met joden en christenen.
4 Ik kan vier voorbeelden noemen van de christelijke expansie en de daarbij horende motieven en gevolgen.

3.3 De steden komen weer tot bloei

1 Ik kan een aantal oorzaken noemen van de opleving van de handel en de geldeconomie.
2 Ik kan uitleggen welk belang stadsbewoners en landsheren hadden bij stadsrechten.
3 Ik kan beschrijven dat er in steden groepen mensen met verschillende politieke en economische rechten waren.

3.4 Pausen en koningen

1 Ik kan uitleggen wat de tweezwaardenleer betekende voor de verhouding tussen kerk en koningen.
2 Ik kan uitleggen waar de investituurstrijd over ging en hoe hij eindigde.
3 Ik kan uitleggen waardoor centralisatie en staatsvorming in de late middeleeuwen mogelijk werden.
4 Ik kan verklaren waarom centralisatie en staatsvorming in Frankrijk en Engeland redelijk succesvol waren.

Begrippen

De uitleg van de begrippen staat achter in je boek.

autarkie
burgerij
centralisatie
domein
drieslagstelsel
expansie
feodaal stelsel
geestelijke macht
geldeconomie
gilde
hofstelsel
horige
inquisitie
investituurstrijd
islam
kalifaat
kerstening
ketter
Koran
kruistocht
leenheer
leenman
lekeninvestituur
lijfeigene
missionaris
parlement
parochie
patriciër
privilege
reconquista
reguliere geestelijke
seculiere geestelijke
sharia
sjiieten
soennieten
staatsvorming
stadsrecht
stand
Staten-Generaal
syncretisme
tweezwaardenleer
vazal
wereldlijke macht

Jaartallen

ca. 500	Frankische koning Clovis wordt christen
ca. 500	Ineenstorting West-Romeinse Rijk en ontstaan hofstelsel
610	Ontstaan van de islam
ca. 700	Begin kerstening van het huidige Nederland
ca. 700	Ontstaan feodaal bestuur in Frankrijk
ca. 1000	Heropleving agrarisch-urbane samenleving
ca. 1000	Begin van staatsvorming en centralisatie
1095	Eerste kruistocht naar Jeruzalem
1122	Einde investituurstrijd
12e eeuw	Ontstaan Hanze
1492	Einde reconquista

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Oefenen met kenmerkende aspecten

1 **a** Vat de kenmerkende aspecten dit hoofdstuk (★ **9** tot en met ★ **17**) samen met behulp van de *Trainer kenmerkende aspecten*. Gebruik de *Trainer 500-1500*, opdracht 9.1 tot en met 17.4.

b Je hebt nu alle kenmerkende aspecten bij de middeleeuwen (500-1500) bestudeerd. Oefen en herhaal met *Test jezelf* en *Flitskaarten* de ka's:

- ★ **9** tot en met ★ **17** in de *Trainer 500-1500*;
- ★ **1** tot en met ★ **17** in de *Trainer alle kenmerkende aspecten tot 1500*.

Ga naar de *Trainer kenmerkende aspecten*.

Herhalen van de leerstof

2 Dit hoofdstuk bestaat uit vier paragrafen met elk twee basisteksten. Elke basistekst behandelt één of twee kenmerkende aspecten. Met je klas vat je het hoofdstuk samen.

a Vorm tweetallen. Elk tweetal krijgt één basistekst toegewezen. Vat deze basistekst samen in de vorm van een mindmap. Ga als volgt te werk:

- Pak een leeg A4'tje en schrijf het kenmerkend aspect in het midden van het vel papier.
- Bepaal op basis van de leertekst in welke deelonderwerpen (takken) je het kenmerkend aspect verdeelt. Schrijf bij elke tak wat het deelonderwerp is. Denk aan: 'kenmerken', 'oorzaken' of 'gevolgen'. Soms kun je een deelonderwerp nog verder opdelen. Zo ontstaat een 'boom' met steeds fijnere takken. Gebruik verschillende kleuren om je mindmap overzichtelijk te maken.
- Controleer tot slot of je alle alinea's hebt samengevat en of alle begrippen in je mindmap staan.

b Kies met de klas bij elke basistekst de beste mindmap. Maak daarvan een foto of kopie.

Oefenen voor de toets

Gebruik bron 1.
Deze bron past bij de overgangsperiode tussen oudheid en middeleeuwen in West-Europa.

4p **3** Noem, telkens met een verwijzing naar de bron, een voorbeeld van verandering en een voorbeeld van continuïteit tussen die perioden.

Tussen het ontstaan van een vrijwel volledige agrarische samenleving in de vroege middeleeuwen en het instellen van het feodale stelsel (leenstelsel) bestaat een verband.

2p **4** Leg dit verband uit.

Enkele gegevens over een opgraving bij Kootwijk:
Rond het jaar 1000 verlieten de bewoners van een nederzetting bij het huidige Kootwijk hun woonplaats. Het gebied was onleefbaar geworden, doordat er een grote zandverstuiving was ontstaan. Die werd veroorzaakt door het op grote schaal kappen van bomen (voor grootschalige ijzerproductie), het afsteken van plaggen, overmatige begrazing en droogte.
De volgende vondsten zijn gedaan:

- een aantal boerderijen met akkers, weidegronden en heidevelden;
- hutkommen (deels in de grond gegraven hutten), waarin de Kootwijkers wol en ijzer bewerkten;
- opvallend veel aardewerk uit het Rijnland in Duitsland, wat wijst op handelscontacten met die gebieden.

Een bewering: 'De resultaten van de opgraving bij Kootwijk bevestigen het gangbare beeld van de vroegmiddeleeuwse economie.'

3p **5** Geef twee argumenten vóór én een argument tegen deze bewering.

Gebruik bron 2.
Een bewering: 'Het verloop van de kerstening in Denemarken is kenmerkend voor de manier van kerstening in West-Europa.'

2p **6** Onderbouw de bewering met twee argumenten.

Gebruik bron 3.

2p **7** Leg uit dat deze bron past bij twee kenmerkende aspecten in de late middeleeuwen.

Gebruik nogmaals bron 3.

2p **8** Leg met de bron uit dat de machtspositie van de adel in de late middeleeuwen verzwakte.

Albigenzen (ook wel katharen genoemd) vormden een geloofsgemeenschap in het zuiden van Frankrijk. Hun geloofsopvattingen weken af van die van de katholieke kerk. Deze gemeenschap had een grote aanhang in het hertogdom Toulouse. De hertog van Toulouse steunde de Albigenzen openlijk. In 1198 besloot de paus om de Albigenzen te bestrijden. Hij kreeg daarbij steun van de Franse koning.

2p **9** Leg uit:
- dat deze strijd past bij de expansie van de katholieke kerk en
- dat de opstelling van de Franse koning past bij zijn machtspolitiek in deze periode.

Een aantal feiten over de positie van de bisschop in de bisschopsstad Utrecht.

I In 1114 bekleedt keizer Hendrik V van het Heilige Roomse Rijk Godebald met ring en staf en maakt hem zo tot bisschop van het bisdom Utrecht.

II Nadat keizer Hendrik V een conflict met bisschop Godebald in zijn voordeel heeft beëindigd, bevestigt hij in 1122 op papier een aantal rechten van de burgers van Utrecht, zoals het recht op een stadswal, rechtspraak door schepenen en de afschaffing van de tijnsplicht (de betaling van belastingen aan de bisschop).

2p **10** Leg met twee voorbeelden uit dat de tweezwaardenleer niet strookte met de middeleeuwse praktijk in Utrecht.

In de 11e eeuw werden in Europa de eerste universiteiten gesticht.

1p **11** Leg een verband tussen de reconquista en de oprichting van universiteiten in Europa.

BRON 1 De Romeinse aristocraat Sidonius Apollinaris woonde in de 5e eeuw in Gallië. Hij was daar bestuurder in dienst van de keizer. In 454 gaf Apollinaris in een brief aan een andere Romein een beschrijving van de Visigotische koning Theodorik II. In die tijd woonden de Visigoten in Gallië en waren zij een bondgenoot van de Romeinen. Theodorik was in 453 koning geworden van het machtige rijk.

Je hebt me vaak gevraagd om een beschrijving van Theodorik, koning van de Goten. [...] Hij is goed gebouwd, langer dan de gemiddelde man, maar kleiner dan een reus. [...] De bovenkanten van zijn oren zijn begraven onder zijn lokken, volgens de mode van zijn volk. Hij heeft een mooi gebogen neus. Vóór het aanbreken van de dag gaat hij met een heel klein gevolg de [christelijke] mis van zijn priesters bijwonen. Hij bidt met grote ijver, maar, als ik in vertrouwen mag spreken, vermoedelijk meer uit gewoonte dan uit overtuiging en vroomheid. Bestuurlijke taken voor het koninkrijk nemen de rest van de ochtend in beslag.

BRON 2 Twee grote grafmonumenten uit de 10e eeuw in het Deense Jelling. Tussen de grafmonumenten staat een christelijke kerk. Daaronder zijn de restanten gevonden van een kerk uit de 10e eeuw, boven op de sporen van een voorchristelijk heiligdom. Er staan ook twee runenstenen met inscripties. Eén inscriptie luidt: 'Koning Harald heeft deze grafmonumenten opgericht ter herinnering aan zijn vader Gorm en moeder Thyra. De Harald die heel Denemarken en Noorwegen verenigde en de Denen kerstende.'

BRON 3 Enkele afspraken tussen de graaf van Henegouwen en de inwoners van Valenciennes uit 1114.

I Het is geheiligd en in vrede vastgesteld dat iedere handelaar die naar de markt van Valenciennes komt of daarvan weggaat, te allen tijd veilig zal zijn, hijzelf en al zijn handelswaren [...]. Wie daartegen ingaat, ook al is hij een ridder, en op heterdaad wordt betrapt of beschuldigd op grond van de getuigenis van twee burgers uit Valenciennes, zal allereerst ten volle de schade moeten herstellen die hij de handelaar heeft toegebracht, en verder zal hij een boete van 60 schellingen moeten betalen.

II Iemand, of hij nu een ridder is of niet, die burgers van de stad Valenciennes berooft van handelswaren of andere goederen, al dan niet roerend, op weg naar de markt van Valenciennes of elders, en die op heterdaad wordt betrapt of door twee burgers uit Valenciennes wordt beschuldigd, moet dat op de bovenstaande wijze goedmaken.

Tijdscharnier 1500

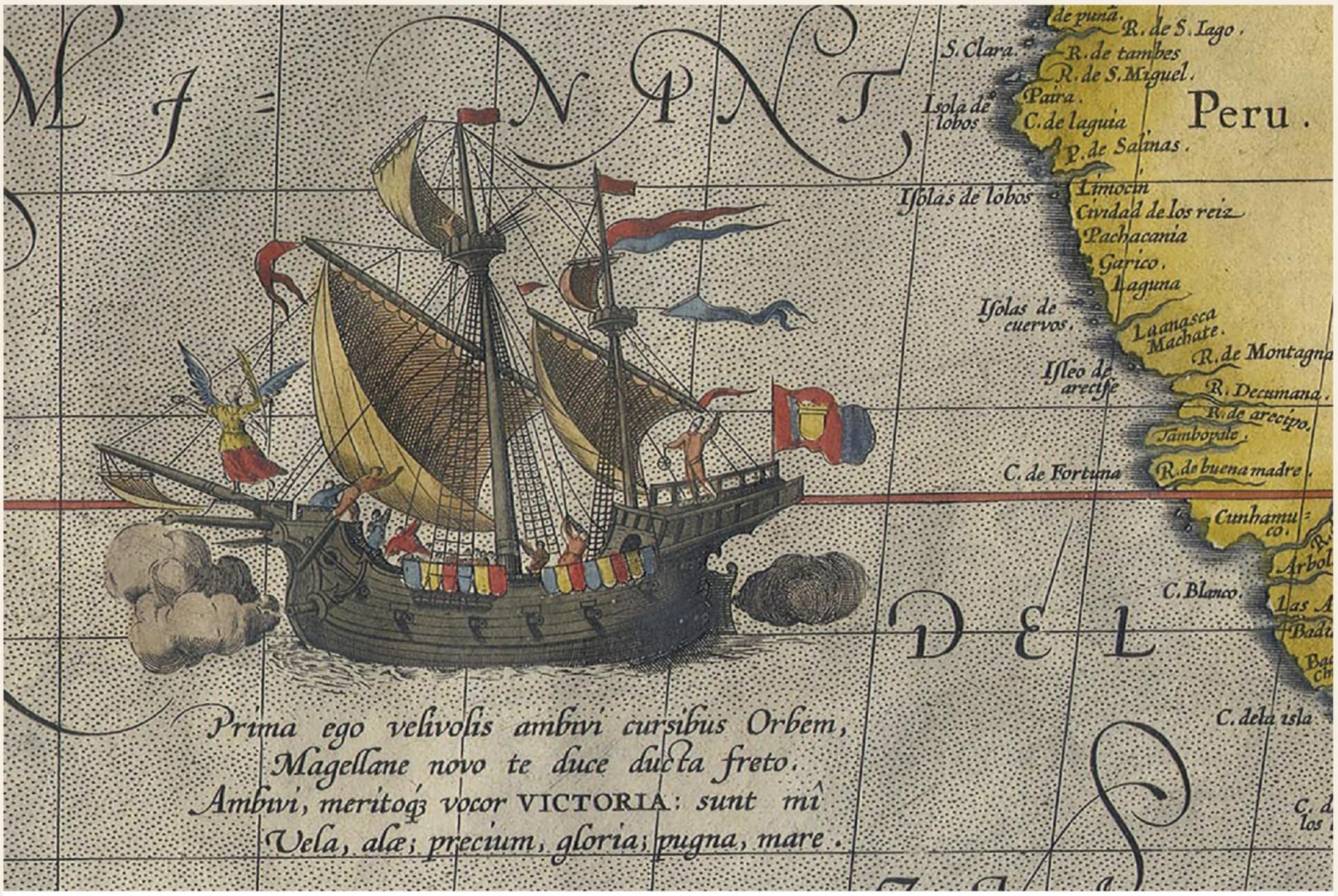

BRON 1 De Victoria ('overwinning'), het schip waarmee de Portugees Ferdinand Magellaan in 1519 begon aan de eerste reis rond de wereld ooit. De afbeelding is afkomstig van een kaart uit 1589, gemaakt door Abraham Ortelius uit Antwerpen. Rechts heeft hij de westkust van Zuid-Amerika gedetailleerd afgebeeld. Een eeuw eerder was dit continent in Europa nog totaal onbekend.

Van middeleeuwen naar vroegmoderne tijd

In dit boek sluiten we rond 1500 n.C. een periode af en beginnen we een nieuwe periode. De belangrijkste reden is dat de contacten tussen de continenten rond die tijd snel toenamen. Tot 1492 wisten bewoners van Europa en Amerika niet van elkaars bestaan. Maar nadat de Italiaanse zeevaarder Columbus enkele Midden-Amerikaanse eilanden had bezocht, kwam een intensief scheepvaartverkeer op gang. Voor beide werelddelen had dat enorme gevolgen. Zo zouden landen in West-Europa in korte tijd grote delen van Amerika gaan overheersen. De relaties tussen Afrika, Azië en Europa veranderden minder plotseling. Maar dankzij de opkomst van de zeevaart werden bestaande contacten na 1500 wel veel intensiever. Voor het eerst ontstond er iets als een 'wereldeconomie'. En ook in Azië en Afrika ontwikkelden Europese staten zich tot overheersers, zij het trager dan in Amerika.

Met enige overdrijving kun je zeggen dat rond 1500 een periode begon waarin Europeanen de wereld gingen domineren. Vanuit deze constatering is het logisch 1500 als 'tijdscharnier' te zien: als een moment in de geschiedenis waarop de wereld fundamenteel veranderde.

De gedachte dat 1500 een scharnierpunt is, dateert al uit de 16e eeuw. Europeanen hadden toen het gevoel dat er een nieuwe tijd was begonnen. De voorgaande tijd duidden ze aan met de term 'middeleeuwen': eeuwen tussen de klassieke oudheid en de nieuwe tijd in. Zij gingen daarbij niet zozeer af op economische, als wel culturele veranderingen. Zo onderging het christelijk geloof tijdens de zogeheten Reformatie (16e eeuw) ingrijpende hervormingen. Verder kwam er tijdens de Europese Renaissance (1300-1600) een andere kijk op het leven: niet het leven na de dood stond centraal, maar het bestaan op aarde. En ook de Europese wetenschap ontwikkelde zich na 1500 snel.

Door deze zienswijze spreken wij nog altijd over 'oudheid', 'middeleeuwen' en 'vroegmoderne tijd'. Dat

is echter wel een Europese manier van kijken. Vanuit Chinees perspectief vormt 1500 bijvoorbeeld geen scharnierpunt – economisch niet en cultureel evenmin. In feite zijn tijdscharnieren als '1500' en periodenamen als 'de middeleeuwen' slechts hulpmiddelen om achteraf makkelijk over het verleden te kunnen spreken.

> 'Hoe kunt u ons vragen om onze godenbeelden op te geven, waarvan onze voorouders vele jaren hebben geloofd dat zij goden waren? [...] Wat zouden onze priesters zeggen, en al onze buurvolken, en de jongeren en kinderen in ons gebied? Ze zouden tegen ons in opstand komen!'
>
> — Leiders van het Mexicaanse volk van de Tlaxcalans, toen de Spaanse veroveraar Hernán Cortés hen onder druk zette om zich te bekeren tot het rooms-katholieke geloof (1519).

VRAGEN

Continuïteit en verandering

1 Gebruik het citaat.
Chinezen zouden 1500 waarschijnlijk niet kiezen als scharnierpunt. Denk je dat dit ook voor de Tlaxcalans geldt? Leg je antwoord uit.

2 Gebruik het citaat.
Een bewering: 'Het optreden van Hernán Cortés tegen de religie van de Tlaxcalans past in een traditie die teruggaat tot de Europese oudheid en middeleeuwen.'
a Onderbouw de bewering.
b Leg uit waarom het optreden van Hernán Cortés ook symbool staat voor een belangrijke verandering.

3 1500 wordt om verschillende redenen gezien als een belangrijk scharnierpunt in de geschiedenis.
Welke reden(en) vind jij van belang voor de geschiedenis van de hele mensheid en welke vooral voor die van Europa? Leg je antwoord uit.

4 Veranderend mens- en wereldbeeld

TIJD VAN ONTDEKKERS EN HERVORMERS (1500-1600)

ca. 1300-ca. 1600 Renaissance

ca. 1400-ca. 1800 Europese overzeese expansie

1300 1400

1490
Leonardo da Vinci ontwikkelde al zijn talenten